

2. 20.

29.5

४५५

२

४५६

१७७८
१७७९

मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने.

१७५० पासून १७६१ पर्यंत.

विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे

यांनी शोधिलेलीं.

यांत दुही पडते, तेव्हां शबूस वळ फावते (रघुनाथरावदादा, लेखांक ७१).

यांत एकाचिंत असतें, तेव्हां कार्य होतें (गोविंदपंत बुंदेले, लेखांक १३३).

वाई येथे

मोदवृत्त छापखान्यांत छापिलीं

१८९८

पुस्तकवना

संस्कृत विभागाचे प्राचार्य
मंडळ, (पुणे.)

परिष्कारणा

(०२)१

०२/०२

परिष्कारणापूर्वीच्या इतिहासाची आस्था महासभेत अलीकडील
तीस पस्तोस वर्षांत नव्याने झाली आहे.

(अ) यूनिव्हर्सिटी स्थापन होण्याच्यापूर्वी दादोबा प्रांडरंगादि जी मंडळी झाली त्यांचा काल शालोपयोगी लहानमोठी पुस्तके रचण्यांत गेले. इतिहासाची साधने शोधून काढण्याच्या कामी हळूहळू दाखविण्यापत्तीकडे यांच्या हातून विशेष कांही झाले नाही. तरी पूर्वजांचा खरा इतिहास असावा अशी इच्छा त्यावेळी त्या लोकांना झाली हे ह्या हळूहळूवरून अनुमानता येते.

(ब) डॉक्टर भाऊ दार्जी, विश्वनाथ नारायण मंडळी, केशवशांकर याज्ञिक, कृष्णशास्त्री गोडवोले इत्यादि मंडळींनी त्या काळी हिंदुस्थानच्या प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहासाविषयी बरेच लिहिले आहे; परंतु, महाराष्ट्राच्या अलीकडील इतिहासाकडे, फार तर राहण्याच पण थोडे देखील, लक्ष देण्याच ह्या मंडळीला फुरसत झाली नाही.

(क) यूनिव्हर्सिटी स्थापन झाल्यानंतर, यूरोपखंडातील देशांचे प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास वाचून इतिहासाविषयी स्पष्ट व उदात्त कल्पना नव्या विद्वानांना याव्या हे साहजिक होते. (१) ह्या नवीन कल्पनांचे प्रथम फल ह्यटलें ह्यणजे निळकंठराव कीर्तने यांची ग्रांटडफ्वरील टीका होय. कीर्तन्यांना अससल कागदपत्र न मिळाल्यामुळे यद्यपि त्यांनी केलेली टीका तांत्रिक आहे तत्राधि ग्रांटडफूच्या ग्रंथांत दोष व न्यून आहेत हे दाखविण्यास तिचा उपयोग झाला आहे. हिंदुलोकांच्या भिन्नेपणाविषयी व हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या स्वतंत्र अस्तित्वाविषयी ह्या टीकाकाराचे ह्यणणे सयुक्तिक व सशस्त्र आहे. इतकेच की, ही टीका अत्यंत त्रोटक आहे. १८६७ पासून पुढे डेक्कन कॉलेजांत व कदाचित् एल्फिन्स्टन् कॉलेजांत मराठ्यांच्या इतिहासाची आस्था बाळगणारी कांही मंडळी निपजत चालली होती असे दिसते. (२) कीर्तन्यांच्या टीकेनंतर विविध-ज्ञानविस्तारांतून एक वखर, एक राजनीति व एक काशीराजाचे भाषांतर अशी तीन जुनीं वाडे वाहर पडली. (३) त्यानंतर रा. साने, मोडक, चिपळोणकर व ओक ह्यांच्या अवाढव्य (काव्य) इतिहाससंग्रहाला सुरुवात झाली. (४) पुढे लवकरच प्रभू लोकांच्या इतिहासाची साधने थोडीं बहुत जगापुढे आलीं. (५) नंतर कांही कालाने वडोदे. येथे शिवराजाच्या दोन वखरी छापल्या गेल्या. (६) पुढे भारतवर्षाला प्रारंभ झाला (७) अलीकडे वासुदेवशास्त्री खरे ह्यांच्या ऐतिहासिकलेखसंग्रहाला सुरुवात केली असा येणेंप्रमाणे साठपासष्टांत इतिहासाच्या आद्येची जी एक लाट उसळली ती अजून ह्या

१८९८ तहि चढत्या प्रमाणावर आहे व पुढेहि अशीच चढती राहिल असा तर्क आहे. कारण, आतांपर्यंत जो साधनसंग्रह छापला गेला आहे तो जो अजून छपावयाचा राहिला आहे त्याच्या मानाने अगदीच थोडा व तुटपुंजा आहे.

२. महाराष्ट्रांत स्वदेशाच्या इतिहासाची आस्था अठराव्या शतकांत व एकोणिसाव्या शतकाच्या पहिल्या चतुर्थात बरीच होती व तत्समाधानार्थ बखरी निर्माण झाल्या.

हिंदुस्थानांत इतिहास काय तो दोन भाषांत लिहिलेला आढळतो; एक फारशीत व दुसरा मराठींत. कारण, इतिहास लिहून ठेवण्यासारखीं कृत्यें हिंदुस्थानांत मुसुलमानांच्या व मराठ्यांच्या हातूनच काय तीं झणण्यासारखीं घडलीं आहेत. शीख, रजपूत, मवास व पाळेगार ह्यांनींहि पुंडावे व बखेडे बरेच केले आहेत. त्यांचे गद्यपद्य इतिहास अधून मधून पहाण्यांत येतात; परंतु, संगतवार इतिहास ज्यांचा अभिमानानें सांगतां येईल अशीं व्यवस्थित प्रौढीला पोंचलेलीं राष्ट्रें झटलीं झणजे एक मराठ्यांचें व दुसरें मुसुलमानांचें. इराण, तुराण, अफगानिस्थान व अरबस्थान ह्या देशांतील मुसुलमानांना इतिहासाची गोडी पूर्वीपासूनच आहे. मुसुलमानांच्या सहवासानें, त्यांच्या तवारिखा पाहून, मराठ्यांनींहि बखरी लिहिण्याचा प्रघात पाडला. सध्यांपर्यंत छापून प्रसिद्ध झाल्या आहेत त्या सर्वांत बडोदें येथें छापलेली चिटाणिशी बखर अगदीं जुनी आहे. त्याच्या अगोदर लिहिलेली कोणतीही बखर उपलब्ध नाहीं. त्याच्यापुढें मात्र पुष्कळ बखरी लिहिल्या गेल्या. खुद्द पेशव्यांच्या येथें बखरनवीस असत. त्यांचा धंदा जुने कागदपत्र पाहून बखरी सजविण्याचा असे. खुद्द पेशव्यांना वाचण्याकरितां ज्या बखरी लिहिल्या जात असत त्यांतील मजकूर कालानुक्रमानें लिहिलेला असे. ह्या बखरींच्या गांवोगांव ज्या नकला होऊन गेल्या त्यांत नांवांचा व तारखांचा घोटाळा होण्याचा संभव असे. कांहीं बखरी प्रांतांप्रांतीच्या माहितगार मंडळींनीं कर्णोपकर्णीं ऐकून लिहिलेल्या आहेत. त्यांत मोठमोठे प्रसंगहि वाकडे तिकडे व पौराणिक तद्देहें व वाष्कळरीतीनें वर्णिलेले आहेत. पेशव्यांच्या येथील बखरींतील मजकूर कालानुक्रमानें लिहिला जात असे असें झणण्यास मजजवळ आधार आहे. दुसऱ्या माधवरावाची आजी ताई साठी झणून होती. तिच्या वंशजांनीं आपलें दफतर मिला दाखविलें. त्यांत सवाईमाधवराव आठ वर्षांचे असतांना त्यांना वाचण्याकरितां एक लहानशी बखर साळवाईच्या तहापर्यंत लिहिलेली आहे. तिच्यांतील मजकूर बहुतेक कालानुक्रमानें लिहिलेला आहे. गेल्या शतकांत व पंचवीस तीस वर्षांपाठीमागें ह्या शतकांत महाराष्ट्र देशांत बखरी लिहिण्याचा व वाचण्याचा सपाटा फार असे. अक्षर चांगलें झालें झणजे मुलाकडून एक तरी बखर लिहवून घेण्याचा परिपाठ सार्वत्रिक असे. गांवोगांव व खेड्यापाड्यांनें सुद्धां ब्राह्मणांच्या येथें व पाठील कुळकर्ण्यांच्या येथें बखरी सांपडण्याचा संभव असे. आजपर्यंत महाराष्ट्रांत खालील बखरी छापून प्रसिद्ध झाल्या आहेत.—

- १ शहाजी महाराज भोसले यांची
कैफियत (पत्रे व यादी ४३८).
- २ चिटणीसकृत शिवछत्रपतींचें सप्त-
प्रकरणात्मक चरित्र.
- ३ " " संभाजी महाराजांची
बखर.
- ४ " " थोरले राजाराम महाराज
यांची बखर.
- ५ " " " " शाहूमहाराज यांची
बखर.
- ६ " " धाकटे रामराजे यांची बखर.
- ७ " " " " शाहूमहाराज यांची
बखर चतुर्शिगाचे
हकीकतीसह.
- ८ चित्रगुप्तविरचित शिवाजी महाराजां-
ची बखर.
- ९ सभासदविरचित शिवछत्रपतींचें चरित्र.
- १० शिवदिग्विजय.
- ११ शिवप्रताप.
- १२ भूषणकविकृत शिवराजभूषणकाव्य.
- १३ पुरुषोत्तमकविकृत शिवकाव्य.
- १४ मराठी साम्राज्याची छोटी बखर.
- १५ पेशव्यांची बखर सोहनीकृत.
- १६ बाळाजी विश्वनाथ यांची कैफियत
(पत्रे व यादी ४९४).
- १७ वाजीराव बळाळ यांची कैफियत
(पत्रे व यादी ४९५).

- १८ नारायणराव पेशवे यांची बखर.
- १९ पांडुरंगकृत नारायणराव पेशवे यांचें
ओवीवद्ध चरित्र.
- २० भाऊसाहेबांची बखर.
- २१ भाऊसाहेबांची कैफियत.
- २२ रघुनाथ यादवकृत पानिपतची बखर.
- २३ साष्टीची बखर.
- २४ विंचूरकरांची बखर.
- २५ दामाड्यांची हकीकत.
- २६ गायकवाडांची हकीकत.
- २७ खर्च्याच्या स्वारीची बखर.
- २८ ब्रह्मोदस्वामींचें चरित्र.
- २९ जयराम स्वामींचें चरित्र.
- ३० रामदासस्वामींचें चरित्र.
- ३१ होळकरांची कैफियत.
- ३२ नागपूरकर भोसल्यांची कैफियत.
- ३३ मल्हाररामरावकृत राजनीति.
- ३४ संभाजी महाराजकृत राजनीति.
- ३५ पंतप्रधान ह्यांची शकावलि.
- ३६ कंपनीप्रतापमंडनम् .
- ३७ गोविंदपंत बुंदेल्यांची कैफियत.
- ३८ पंतप्रतिनिधींची कैफियत.
- ३९ काशीराजाची बखर (भाषांतर).
- ४० पोवाडे.
- ४१ नानाची बखर.
- ४२ अमात्य बावडेकर यांची कैफियत.

३. परंतु, एकंदरीत येथून तेथून सर्व बखरींत कालविपर्या-
साचा दोष ओतप्रोत भरला आहे.

कोणतीही बखर घ्या, तींत कालाचा विपर्यास झाला नाही असें क्वचितच आढळेल.
पुराणांतील कल्पित कथांच्या संसर्गानें, मुद्रणकलेच्या अभावामुळें व ऐतिहासिक सत्यासत्य-
तेसंबंधी लोकांत असलेल्या औदासीन्यामुळें हा दोष ह्या बखरनविसांच्या बखरींतून शिरला
आहे. रामरावणी कथांच्या श्रवणानें विचारांत अतिशयोक्तीचें प्राबल्य फार झालें व काला-

च्या पौर्वापर्याचें महत्व ह्या वखरनविसांच्या अगदींच लक्ष्यांतून गेलें. कालविपर्यासाचा दोष अत्यंत कमी झटला ह्यणजे “ भाऊसाहेवांच्या वखरींत ” अतिच कमी आहे; व अत्यंत जास्त पहावयाचा असल्यास “ पेशव्यांच्या वखरींत ” अमूप आहे. ह्या दोन आद्यांताच्या मध्ये इतर सर्व वखरींचें वर्गीकरण दोषांच्या न्यूनाधिक्याच्या प्रमाणानें करितां येईल.

४. निरनिराळ्या प्रसंगांचें अन्योन्य महत्व ह्या वखरींतून मुळींच दाखविलें नाहीं व शुद्धक गोष्टींचा निरर्थक पाल्हाळ मात्र केला आहे.

[अ] (१) शिवाजीची सूर्यवंशापासून उत्पत्ति, (२) शिवाजीच्या मरणसमयी त्याच्या कोठारांतलें दाण्यागल्याची याद, (३) भाऊसाहेवाच्या वखरींतलें मलकाजमानीचें रडगणें इत्यादि कथा कमजास्त कल्पित असून शुद्धक आहेत. त्यांचा अन्यदृष्ट्या कितीहि उपयोग असला तरी इतिहासदृष्ट्या फारच थोडा आहे.

[ब] (१) शिवाजीच्या पूर्वीच्या व त्याच्या वेळच्या मुसलमानी राज्यांची माहिती, (२) शिवाजीच्या कोणत्याहि मोहिमेचा संगतवार वृत्तांत, (३) शिवाजीच्या किंवा पेशव्यांच्या गृहस्थितीची चोख हकीकत ह्या वखरींतून विलकुल मिळण्यासारिखा नाहीं. जी कांहीं थोडी बहुत माहिती दिली आहे ती इतकी असंबद्ध, परस्परविरोधी, संदिग्ध व प्रायः अविश्वसनीय आहे कीं, इतर साधनांच्या साहाय्यावांचून त्यांपैकीं कोणतीहि एक खरी मानणें मोठें संकटाचें आहे.

[क] अस्सल कागदपत्रांच्या साहाय्याव्यतिरिक्त ह्या वखरी वाचूं गेलें असतां एक प्रकारची चमत्कारिक चूक होते. ह्या वखरींतून जो मजकूर खरा असतो तो त्यांत असलेल्या खोव्या मजकुरापासून विलग काढून घेतां येत नाहीं. सारांश, केवळ ह्या वखरींवर भिस्त ठेवून इतिहास लिहिण्याचा प्रयत्न केल्यास, सत्यासत्यतेच्या निर्णयाची कसोटी जवळ नसल्यामुळे, तो बायफळ जाण्याची बहुतेक खात्री आहे. पुष्कळ वखरींतून एकच मजकूर एकसारखा आल्यास, बहुमताच्या न्यायानें, तो खरा मानण्याचीहि ह्या वखरींच्या संबंधानें सोय नाहीं. पुष्कळ ऐतिहासिक गोष्टींच्या अभावाचें साधारणत्व ह्या वखरींतून सांपडतें; परंतु, तेवढ्यावरून त्या गोष्टी झाल्याच नाहींत असें विधान करणें मोठें धोक्याचें काम होईल. तात्पर्य, एक अस्सल चिटोरे सर्व वखरींच्या बहुमताला हाणून पाडण्यास वस्स आहे. ह्या संबंधानें विचार करितां Majority of documents वर फारशी भिस्त ठेवितां येत नाहीं. कांकी विश्वासाहें अस्सल कागदाच्या एका चिटोऱ्यावर जितका विश्वास ठेवितां येतो तितका स्वदेशीय व विदेशीय वखरकारांच्या व वखरवजा इतिहासांच्या भाकड कथांवरती अर्थात् ठेवितां येत नाहीं.

ही स्थिति ह्या वखरींची झाली.

५

५. परंतु, काव्येतिहाससंग्रहांत व इतरत्र छापलेल्या पत्रांची किंमत फारच निराळ्या प्रकारची ह्मणजे अत्यंत महत्त्वाची आहे.

ह्या महत्त्वाचें कारण सर्वांच्या सहज ध्यानांत येण्याजोगें आहे.

६. ह्या पत्रांच्या साहाय्यानेच बखरींतील मजकुराच्या खरे-
खोटेपणाचा निर्णय व्हावयाचा आहे; बखरींतील काल-
विपर्यासाचा परिहार हींच पत्रें करितील; व बखरींत
जी माहिती दिली नाही ती हींच पत्रें देतील.

29C
५.१५

(अ) काव्येतिहाससंग्रहांत एकंदर ५०१ पत्रें व यादी आहेत. पैकीं नं. २० चें पत्र व नं. १ चें पत्र हीं एकच असल्यामुळे खरोखर ५००च पत्रे आहेत. १ शहाजीच्या कारकीर्दीसंबंधीं, २ शिवाजीच्या कारकीर्दीतील, १ राजारामाच्या कारकीर्दीतील, ५ बाळाजी विश्वनाथाच्या कारकीर्दीतील, २६ बाजीराव बल्लाळाच्या कारकीर्दीतील, १५९ बाळाजी बाजीरावाच्या कारकीर्दीतील, ३२ माधवराव बल्लाळाच्या कारकीर्दीतील, २३४ माधवराव नारायणाच्या कारकीर्दीतील, २१ बाजीराव रघुनाथाच्या कारकीर्दीतील, २ इंग्रजींतील, ३ शकावली, ७ वंशावली, १ हिशेबी, ७ किरकोळ, मिळून ५०१ पत्रे व यादी होतात. पैकीं ४३८, ४९४, ४९५ ह्या लहान लहान बखरी आहेत. तिन्ही शकावलीपैकीं दोन मोठ्या विश्वसनीय आहेत असें नाही. वंशावळींतहि बहुत अपूर्णता आहे. बाकी राहिलेलीं पत्रे मात्र पूर्णपणे विश्वसनीय व अस्सल आहेत; परंतु, तीं संगतवार अशीं फारच थोडीं असल्यामुळे त्यांचाहि इतिहासाच्या कामी उपयोग झटला ह्मणजे रचनेपेक्षां पुराव्याच्यारूपानें विशेष होण्यासारखा आहे. शहाजी, शिवाजी, राजाराम, बाळाजी विश्वनाथ, बाजीराव बल्लाळ, माधवराव बल्लाळ, नारायणराव बल्लाळ, माधवराव नारायणाच्या कारकीर्दीतील पहिलीं सहा वर्षे व पुढलीं दहा वर्षे, बाजीराव रघुनाथ व अव्वल इंग्रजी ह्यांसंबंधीं पत्रें मुळींच नाहीत झटलें असतां चालेल. अर्थात् ह्यांच्या कारकीर्दीसंबंधीं माहिती ह्या संग्रहांत प्रायः नाही. बाकी राहिले बाळाजी बाजीराव व माधवराव नारायण; पैकीं माधवराव नारायणाच्या कारकीर्दीतील साळवाईच्या तहाच्या वेळचीं, एकदोन वर्षे अलीकडचीं व महिना दोन महिने पलीकडचीं, अशीं पत्रें काव्येतिहाससंग्रहांत सुमारे १८० आहेत. माधवराव नारायणाची बाकीची कारकीर्द बहुतेक रिक्ताच आहे. बाळाजी बाजीरावाच्या कारकीर्दीसंबंधीं पत्रें पहातां उदगीरच्या व पानिपतच्या मोहिमेसंबंधीं एकादें दुसरेंच जुजबी पत्र ह्या संग्रहांत सांपडतें. उदगीरच्या लढाईसंबंधीं १७० वें पत्र व पानिपतच्या लढाईसंबंधीं ५३, १७१ व १७५ एवढींच काय तीं पत्रें आहेत. पैकीं १७१ कुशलार्थाचेंच आहे. ५३ वें पत्र नाना फडणविसानें आत्मचरित्र ह्मणून लिहिलेले आहे. बाळाजी बाजीरावाच्या कारकीर्दीसंबंधीं एकंदर १५९ पत्रें आहेत ह्मणून वरती सांगितलेंच आहे. त्यांतून हीं चार वजा करितां बाकी राहिलेलीं १५५ पत्रें इ० स० १७४० पासून १७६१ पर्यंतच्या अवधीतील कांहीं ठळक ठळक प्रसं-

गांसंबंधी आहेत. सर्वांत १७५२ सालची पत्ते फार आहेत ह्यणजे सुमारे २० आहेत, ५१ सालची सुमारे १४ आहेत, ५४ सालची १४, ५५ सालची १०, ४७ सालची १०, ५९ सालची ६, ५६, ५७, ६० व ६१ सालांची पांच पांच, ४० व ५८ सालांची चार चार, ४६ सालची ३, ४१ ची ३, ५३ ची २, ४८ चें १ व ४२, ४३, ४४, ४९ व ५० ह्या सालांची मुळीच नाहीत. ह्या सालवारी पत्रांची एकंदर संख्या ११७ होते. १५९ पैकी बाकी ४२ राहिली. ती विशेष महत्वाची नसल्यामुळे त्यांचे सालवारी वर्गीकरण केले नाही.

(ब) ऐतिहासिकलेखसंग्रहांत बाळाजी बाजीरावाच्या कारकीर्दीपर्यंतची एकंदर ३२ पत्रे आहेत. हा संग्रह सर्वद छापून झाल्यावर ह्यांत माधवराव वल्लाळ, नारायणराव वल्लाळ, रघुनाथ बाजीराव, माधवराव नारायण व अंशतः बाजीराव रघुनाथ इतक्यांच्या कारकीर्दीचा एकदेशीय इतिहास येईल. आजपर्यंत माधवराव वल्लाळाच्या कारकीर्दीतील सुमारे तीनशे पत्रे ऐतिहासिकलेखसंग्रहांत आली आहेत.

(क) भारतवर्षांत आजपर्यंत एकंदर ४९ पत्रे छापिली आहेत. पैकीं लेखांक १९, ३९, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९ हीं आठ पत्रे बाळाजी बाजीरावाच्या कारकीर्दीतील आहेत. लेखांक १९ हे पत्र विविधज्ञानविस्तारांत व लेखांक ४० हे पत्र थोरले शाहूच्या चरित्रांत पूर्वीच छापिलेली आहेत. ह्या मासिकपुस्तकांतील पत्रांतून व वखरांतून मोडी वाचनाच्या चुका अतोनात झाल्या आहेत. पत्रांना टीपा दिल्या आहेत त्याहि ऐतिहासिक माहितीला धरून नाहीत.

७. तेव्हां पुढील दहा वीस वर्षांतील इतिहासजिज्ञासूंचें पहिलें काम ह्मटलें ह्यणजे अस्सल कागदपत्रे शोधून काढून तीं छापण्याचें आहे.

ऐतिहासिक कागदपत्र महाराष्ट्रांत शेंकडों ठिकाणी आहेत. हिंदुस्थानांतहि पुष्कळ ठिकाणी आहेत. हिंदुस्थानच्या बाहेर ह्यणजे अफगाणिस्थान, इराण इत्यादि देशांत व लिस्वन, पॅरिस, लंडन व आम्स्टर्डम इत्यादि शहरांत मराठ्यांच्यासंबंधी कागदपत्र सांपडण्यासारखे आहेत. त्रिक्स, ग्रांड्जफ, म्याक्रेझी इत्यादि गृहस्थांनी विलायतेंत नेलेले कागदपत्र लंडन येथें जाऊन शोधिले पाहिजेत. सध्यां मिरजमळा येथें माधवराव वल्लाळ, नारायणराव वल्लाळ, रघुनाथ बाजीराव व माधवराव नारायण यांच्या कारकीर्दीतील पत्रे उपलब्ध झाली आहेत. मेणवली येथें माधवराव नारायणाच्या सर्वद कारकीर्दीसंबंधी पत्रे शाबूत आहेत. शिवाजी, संभाजी, राजाराम व बाळाजी विश्वनाथ ह्यांच्या कारकीर्दीसंबंधी अजून कांहींच उपलब्ध झाले नाही. मुख्यतः शिवाजी महाराजासंबंधी पत्रे सांपडली पाहिजेत. महाराजांना जाऊन कांहीं फार काळ झाला नाही. सव्वा दोनशें वर्षे अद्यापि व्हावयाची आहेत. शिवाजी महाराज व त्यांचे सरदार व मुत्सद्दी यांनी लिहिलेली पत्रे लक्षावधि असली पाहिजेत. शिवाजी महाराजांचा पसारा केवढा ! त्यांचा पराक्रम कसला अकटोविकट आणि त्यांचे धोरण किती लांबवर ! तेव्हां

त्यांच्या अद्भुत चरित्रपत्राच्या लाखों धाग्यांचा यथास्थित उलगडा करण्यास त्यांचा व त्यांच्या मुत्सद्यांचा पत्रव्यवहार सांपडला पाहिजे. पहिल्या बाजीरावासंबंधी व बाळाजी बाजीरावाच्या १७५० पर्यंतच्या कारकीर्दीसंबंधी ह्यणजे शाहूमहाराजांच्या सवंद कारकीर्दीसंबंधी देखील अद्याप प्रायः कांहींच सांपडलें नाहीं असेंच ह्यणणें भाग पडतें. तसेंच, महारराव होळकर, राणोजी शिंदे, रघोजी भोसले, फत्तेसिंग भोसले, गोविंद हरी पटवर्धन, मुरारराव घोरपडे, संभाजी राजे कोल्हापुरकर, दमाजी गायकवाड, दाभाडे, यशवंतराव पवार, यमाजी शिवदेव, गमाजी यमाजी, वावूजी नाईक वारामतीकर, आंग्रे, अंताजी माणकेश्वर, नारो शंकर, विठ्ठल शिवदेव इत्यादि पुरुषांचे पत्रव्यवहार सांपडल्यावांचून इतिहासाची गुंतागुंत नीट उलगडावयाची नाहीं. माझ्या मतें खाली दिलेल्या स्थळीं वारीक शोध केला असतां उपयोग होईल.

१ अयोध्या. २ काशी. ३ अलीगड. ४ पानिपत. ५ चरखारी. ६ वुंदी. ७ कोटा. ८ भोपाळ. ९ ग्वालेर. १० जयपूर. ११ जोधपूर. १२ इंदूर. १३ देवास. १४ धार. १५ उज्जनी. १६ महेश्वर. १७ ओंकार. १८ वन्हाणपूर. १९ नागपूर. २० अलजपूर. २१ अमदावाद. २२ वडोदें. २३ मालेगांव. २४ विंचूर. २५ नाशीक. २६ जव्हार. २७ अल्लीवाग. २८ मुंबई. २९. औरंगावाद. ३० अहमदनगर. ३१ पेडगांव. ३२ हैद्रावाद. ३३ बीड. ३४ पैठण. ३५ सातारा. ३६ वाई. ३७ ओझडें. ३८ तासगांव. ३९ कोल्हापूर. ४० तालीकोट. ४१ सावंतवाडी. ४२ सावनूर. ४३ गुत्ती. ४४ वेदनूर. ४५ श्रीरंगपट्टण. ४६ ह्यैसूर. ४७ तंजावर. ४८ मद्रास. ४९ उदेंपूर. ५० आनदवल्ली. ५१ सासवड. ५२ हिवरें. ५३ कोरेगांव. ५४ कोपरगांव. ५५ अकोळनेर. ५६ जुन्नर. ५७ खेड. ५८ चास. ५९ वाफगांव. ६० चाफळ. ६१ लिंब. ६२ टेंभुर्णी. ६३ विजापूर. ६४ औंध. ६५ महाड. ६६ कालेगांव. ६७ मुधोळ. ६८ कितूर. ६९ गुलबुर्गा. ७० तळेगांव. ७१ चिंचवड. ७२ सागर. ७३ दिल्ली. ७४ निर्मळ. ७५ वारंगळ. ७६ वेदर. ७७ अक्कलकोट. ७८ जत. ७९ फलटण. ८० पुणें. ८१ चांभारगोदें. ८२ पंढरपूर. ८३ कायगांव. ८४ सुरत. ८५ वसई. ८६ पन्हाळा. ८७ निपाणी. ८८ कागल. ८९ शिरें. ९० रामनाथ. ९१ मलखेड. ९२ कल्याण. ९३ भिवडी. ९४ जेजूरी. ९५ रामदुर्ग. ९६ भरतपूर. ९७ कर्णोल. ९८ कडाप्पा. ९९ जिंजी. १०० चांदवड. १०१ पाटस. १०२ इचलकरंजी. १०३ भोर. १०४ वारामती. १०५ कन्हाड. १०६ मलकापूर. १०७ वीरवाल्हे. १०८ धावडशी. १०९ सोनोरी. ११० पेण. १११ पांडववाडी. ११२ वावधन. ११३ सुपें.

ह्या व अशाच आणखीं इतर स्थलीं कांहींना कांहीं तरी कागदपत्र हटकून सांपडेल. ह्यांपैकीं कांहीं स्थली तर मोठमोठीं दफतरेंच आहेत. तीं कित्येक ठिकाणीं संस्थानिकांच्या ताब्यांत आहेत व कित्येक ठिकाणीं जहागीरदार व इनामदार ह्यांच्या ताब्यांत आहेत. ह्या दफतरांतील जमीनजुमला व मानपान ह्यासंबंधींचे जे कागदपत्र, सनदा वगैरे

असतील त्यांच्याशी इतिहासज्ञांना फारच थोडे कर्तव्य आहे. इतिहासज्ञांची उडी झटली ह्मणजे राजकीय, दरवारी, यौद्धिक, औद्योगिक, कार्षिक, व्यापारीक, नैय्यायिक, लौकिक, व्यावहारिक इत्यादि कागदपत्रांवर विशेष असणार. तेव्हां असला पत्रव्यवहार इतिहास-जिज्ञासूंच्या स्वाधीन करण्यास दफतरांच्या मालकांस कोणतीच हक्कत वाटू नये. इ. स. १८०० पूर्वीचा कोणताहि पत्रव्यवहार दाखविण्यास हिंदुस्थानांतील कोणत्याहि मराठ्या संस्थानिकाला किंवा जहागीरदाराला कांहींच अडचण नाही. स्वतः आपापलीं दफतरें छापून काढिल्यास त्यांनीं आपलें कर्तव्य केले असेंच होईल. निदान, जी वाहेरची इतिहासजिज्ञासु मंडळी त्यांच्याकडे येतील त्यांना तीं दफतरें दाखविल्यास इतिहासज्ञ त्यांचे उपकार कालावधि विसरणार नाहीत. शिवाय हीं दफतरें दाखविण्यांत व प्रसिद्ध करण्यांत त्यांचे फायदे आहेत.

[१] विस्मृतीच्या सर्वव्यापी अंधारांत ते व त्यांचीं घराणीं गुप्त होऊन जाणार नाहीत. शिवाजीराजे उदयास येण्यापूर्वीं मुसुलमानांची सत्ता महाराष्ट्रांत निरनिराळ्या स्थलीं दीडशें, दोनशें व तीनशें वर्षे होती. त्या कालीं महाराष्ट्राच्या कांहीं भागांत मराठ्यांचेहि राज्य होते. दक्षिणेंत मुसुलमान येण्यापूर्वीं जाधव, शैलर, चालुक्य, राष्ट्रकूट, आंध्रभृत्य, शालिवाहन इत्यादि राजकुलें आग्नीपाळींनें वारा पंधराशें वर्षे राज्य करित होती; परंतु, ह्या सर्व मराठी राजांचा व पातशाहांचा इतिहास त्यांच्या नांवांपलीकडे फारसा कांहींच माहित नाही. त्यांचीं नांवे देखील छेपून जावयाचीं; परंतु, पुराणें, ताम्रपट व तवारिखा आहेत ह्मणून तीं तरी अद्याप ऐकूं येतात. महाराष्ट्रांतील संस्थानिकांच्या व जहागीरदारांच्या पूर्वजांच्या नांवांचेहि हीच दुर्देश होण्याची वेळ आली आहे. तेव्हां ती टाळावयाची असल्यास ह्या संस्थानिकांनीं व जहागीरदारांनीं आपापलीं दफतरें होईल तितकी त्वरा करून स्वतः प्रसिद्ध करावीं किंवा प्रसिद्धीकरितां इतिहासशोधकांच्या स्वाधीन करून टाकावीं.

[२] त्यांच्या पूर्वजांचे पराक्रम ऐकून त्यांच्या घराण्याविषयीं महाराष्ट्रांतील लोकसमूहास आदर व पूज्यता वाटू लागेल. सध्यां, अमुक एका घराण्याचें पूर्वज मोठे होते ह्या पलीकडे कांहींच माहिती नसते ह्या निर्गुण मोठेपणाचें सामान्य जनास ध्यान करितां येत नाही. तेव्हां हें मोठेपण सगुण व साकार झाले असतां ह्मणजे ह्या मोठ्या पुरुषांनीं कोण-कोणते पराक्रम केले ह्याची तारीखवार अशी भरपूर माहिती मिळाली असतां, लोकांना त्यांच्या मोठेपणाची व्यवस्थित कल्पना येईल.

[३] त्यांच्या घराण्याचा लोकांना आदर वाटू लागला ह्मणजे त्यांचें स्वभावसिद्ध धुरीणत्व सर्वत्र मान्य होईल.

[४] व आपण लोकसमूहाचे धुरीण आहों, असें ह्या संस्थानिकांना व जहागीरदारांना वाटू लागलें ह्मणजे ते, पूर्वजांच्याच नांवांनें नव्हे, तर स्वतःच्या गुणांनीं लोकादरास पात्र होण्यास तयारी करूं लागताल.

हे अमूल्य फायदे ह्या दफ्तरांच्या प्रसिद्धीकरणापासून त्यांच्या मालकांस होण्यासारिखे आहेत. इतर लोकांस व संपूर्ण देशास फायदे काय होतील हें सर्वत्र महशूर असल्यामुळे त्यांचे येथे संकीर्तन करीत नाहीं.

८. हाच हेतु मनांत धरून मीं हीं पत्रे प्रसिद्ध केलीं आहेत.

प्रस्तुत ग्रंथांत एकंदर ३०४ पत्रे आहेत. तीं सर्व १७५० पासून १७६१ पर्यंतच्या अवधीतील ह्मणजे शाहूराजाच्या मृत्यूपासून (१५ डिसेंबर १७४९ पासून) पानिपतची लढाई होऊन दहा अकरा महिन्यांपर्यंतच्या (नोव्हेंबर १७६१) अवधीतील आहेत. १७५० तिल ३, १७५१ तिल ११, १७५३ तिल ७, १७५४ तिल २०, १७५५ तिल ८, १७५६ तिल १, १७५७ तिल ७०, १७५८ तिल ५, १७५९ तिल २३, १७६० तिल १२५ व १७६१ तिल ३१ अशी ह्या पत्रांची सालवारीनें गणना करितां येईल. विषयवारीनें गणना केली तर १७५० तिल ३ पत्रांपैकीं लेखांक १ दिल्लीतील पातशाहाशीं झालेल्या तहासंबंधी आहे; लेखांक २ रघुनाथरावाच्या १७५०तील खानदेश-गुजराथेंतील मोहिमेसंबंधी आहे व लेखांक २६ शाहूराजाच्या नांवांने बाळाजी बाजीरावांने पाठविलेले आज्ञापत्र आहे. हें आज्ञापत्र शाहूच्या मृत्यूनंतर लिहिलेले असून त्याच्यावर शाहूराजाच्या नांवाचा शिक्षा आहे; परंतु, ह्याच्याच जोडीला, काव्येतिहाससंग्रहांतील ३३४ वें पत्र आहे. हें ३३४ वें पत्र २९ सप्टेंबर १७५१ त लिहिले आहे. असें असून त्याच्यावर शाहूराजाच्या नांवाचा शिक्षा आहे; १७५१ तिल ११ पत्रें १७५१ त सलावतजंग व नानासाहेब ह्यांच्यांत झालेल्या झटापटीच्या अगोदरची आहेत. १७५० तिल एकहि पत्र नाहीं. १७५३ तिल ७ पत्रांपैकीं लेखांक १४, १५, १६, १७, १८ हे लेखांक भालकीचा तह झाल्यानंतर नानासाहेब व बूसी ह्यांच्यांत उत्पन्न झालेल्या स्नेहाविषयी आहेत. व लेखांक २७, २८ रघुनाथराव गुजराथेंहून थालनेरास आल्यावरची आहेत. १७५४ तिल २० पत्रांपैकीं लेखांक १९, २०, २१, २२, २३, २४ हीं मुसाबुसी व सलावतजंग ह्यांसंबंधी आहेत. व लेखांक २९ पासून लेखांक ४२ सुद्धां रघुनाथरावाच्या १७५४ तिल हिंदुस्थानांतील मोहिमेसंबंधी आहेत. लेखांक ४१ त सफदरजंगाच्या मृत्यूचें वर्तमान आहे. १७५५ तिल ८ पत्रांपैकीं लेखांक ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४९ व ५० हीं पत्रे रघुनाथराव व जयाप्पा रजपुताना व हिंदुस्थान ह्या प्रदेशांत असतांना लिहिलेली आहेत. लेखांक ४८ हें पत्र १७५५ तिल नसून १७५८ तिल आहे. ह्या पत्राचा सन चार आहे. दिल्लीस व दिल्लीभोंवतालच्या प्रांतांत पातशाहाच्या सिंहासनारोहणापासून सन मोजण्याची चाल असे. अलमगीर पातशाहा १७५४च्या जुलैत सिंहासनारूढ झाला (पत्रें व यादी ३२ व Keene). त्यावेळीं सुहुसैन खंमसखमसैन होता. तेव्हांपासून चवथें साल झटले ह्मणजे समानखमसैन येतें. त्या सालच्या जमादिलावलांत हें पत्र लिहिले आहे. जमादिलावलाच्या २० तारखेला अत्रदालीचा एलर्ची दिल्लीच्या पातशाहाला भेटावयाला आला होता ह्मणून पत्रकार लिहितो; त्याअर्थी हें पत्र २० तारखेनंतर

लिहिले आहे हे उघड आहे. तेव्हा ह्या पत्राची तारीख २१ जमादिलावल, सन चार ह्यणजे समानखमसैन धरावी हे सयुक्तिक आहे, ह्यणजे इ. स. १७५८ च्या १ फेब्रुवारीला हे पत्र लिहिले असावे असे होते. ही दुरस्त झालेली तारीख घेतली ह्यणजे १०० व १०४ ह्या टिपा काढून टाकणे जरूर आहे. तसेच १०२ टिपेतील ५ व ६ ह्या ओळींतील ' हे ' पासून ' मेला ' पर्यंतचे वाक्य ह्याच टिपेतील १७५७ सालासंबंधीच्या मजकुराच्या पुढे नेले पाहिजे. १७५६ तील लेखांक १२० हे एकच पत्र आहे; ते गुजराथेतील कांहीं गडवडीसंबंधी आहे. ही गडवड झाल्यावर १७५६ च्या दसऱ्यानंतर रघुनाथरावदादा व सदाशिव रामचंद्र गुजराथेतील दंगा मोडण्यास गेले व पुढे लवकरच सदाशिव रामचंद्रा- ला गुजराथेत ठेवून रघुनाथरावदादा १७५७ च्या जानेवारीत माळव्यांत आले (लेखांक ५२). १७५७ तील ७१ पत्रांपैकी लेखांक ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६६, ६७, ६९, ७०, ७१ व ७२ रघुनाथरावाच्या हिंदुस्थानांतील स्वारीसंबंधी आहेत. लेखांक ५६, ५७ व ६२ श्रीरंगपट्टणच्या स्वारीसंबंधी आहेत. १७५७ तील वार्कीचीं सर्व पत्रे ह्यणजे लेखांक ११९ पर्यंत व सुद्धां शिदखेडच्या मोहिमेच्या अगोदरचीं आहेत. १७५७ तील लेखांक १२१ हे पत्र वाळाजी वाजीरावांचे आहे. १७५८ तील ५ पत्रांपैकी लेखांक १२२, १२३, १२४, व १२५ रघुनाथरावासंबंधी आहेत व लेखांक १३२ गोविंदपंत बुंदेल्यासंबंधी आहे. १७५९ तील २३ पत्रांपैकी लेखांक १२६ तारावाईसंबंधी आहे, १२७ पेशव्यांसंबंधी आहे, १२८ कावडीसंबंधी आहे, लेखांक १२९, १३०, व १३१ हिंदुपतीसंबंधी आहेत, लेखांक १३३ पासून लेखांक १४८ पर्यंत व सुद्धां शिंयांच्या, रोहिल्यांच्या व अवदालीच्या अंतरवेदींतील झटापटी- संबंधी आहेत व लेखांक १४९ उदगीरच्या मोहिमेसंबंधी आहे. १७६० तील १२५ पैकीं लेखांक १५० पासून लेखांक १६६ पर्यंत व सुद्धां सर्व पत्रे उदगीरच्या मोहिमेसंबंधी व अवदालीशीं शिंदेहोळकरांच्या झटापटी झाल्या त्यांसंबंधी आहेत. १७६० तील वार्कीचीं पत्रे पानिपतच्या मोहिमेसंबंधी आहेत. लेखांक २८७ हे पत्र होळीच्या पोळीच्या तंत्र्या- संबंधी आहे. १७६१ तील व १७६३ तील पत्रे पानिपतच्या लढाईनंतरचीं भाऊसाहेबाच्या तोतऱ्यासंबंधी वगैरे आहेत. येणंप्रमाणे सुमारें ३०४ पत्रे ह्या ग्रंथांत छापिलीं आहेत.

लेखांक ३ पासून लेखांक २५ सुद्धां पत्रे पैठणास वाण्याच्या दुकानांनीं मिळालीं. लेखांक २६ पासून (लेखांक ४८ खेरीजकरून) लेखांक ५० सुद्धां पत्रे मिरज येथील वासुदेव- शास्त्री खरे ह्यांनीं दिलीं. लेखांक १, २, ४८ व लेखांक ५१ पासून लेखांक १२२ सुद्धां पत्रे वाई येथील गोविंदराव भानू यांच्या येथील आहेत. लेखांक १२२ पासून लेखांक ३०४ सुद्धां सर्व पत्रे वाई येथील दादासाहेब येरंडे यांच्या दफतरांतील आहेत. दादासा- हेब येरंडे यांचे पूर्वज जनार्दनपंत येरंडे ह्यांना नानासाहेबांनीं, गोविंद बळाळ, बुंदेलखंडांतील पेशव्यांचे मामलतदार, यांजवर दरखदार ह्यणजे तपासनवीस ह्यणून पाठविले होते. येरंडे हे १७५७ पासून १७६१ पर्यंत बुंदेलखंड व अंतरवेद ह्या प्रदेशांत होते. त्या अव-

धीत हीं पत्रें त्यांच्याजवळ आलीं तीं त्यांनीं देशीं परत आल्यावर वाई येथें आपल्या वाड्यांत ठेवून दिलीं. तीं १७६१ पासून १८९७ एप्रिलपर्यंत त्यांच्या वाड्यांतील एका अंबारांत एका कातड्यानें मढविलेल्या पेटांच्यांत श्रावूत, कोरीकरकरीत, जशींच्या तशींच पडून होती. ह्या पेटांच्यांत एकंदर सुमारे ७०० पत्रें होती; त्यांपैकीं १८२ पत्रें पानिपतच्या मोहिमेसंबंधीं वगैरे आहेत. बाकीं राहिलेलीं पत्रें माधवरावाच्या कारकीर्दीतील हिंदुस्थानांतील घडामोडीसंबंधीं खासगी व जमीन महसुलासंबंधीं आहेत.

ह्या सर्व पत्रांच्या तारखा प्रो. मोडक ह्यांच्या जंत्रीवरून ठरवून टाकिलेल्या आहेत. पत्रांतील कठिण शब्दांचे अर्थ प्रायः दिलेले नाहींत. कारण, अलीकडील २० वर्षांत काव्येतिहाससंग्रहाशीं महाराष्ट्राचाच वराच परिचय झाला असल्यामुळे तें काम आतां न केलें असतां चालण्यासारखें आहे. शिवाय, आमचें एक मित्र सतराव्या व अठराव्या शतकांतील ऐतिहासिक लेखांतून आलेल्या कठिण शब्दांचा कोश तयार करीत आहेत व तो लवकरच छापून तयार होईल असा अजमास आहे. हीं पत्रें वाचणारास महाराष्ट्राचा स्थूल इतिहास माहीत आहे असें गृहीत धरिलें आहे. पत्र कोणीं कोणास लिहिलें आहे हें पत्रांतूनच लिहिलेलें असतें व पत्र केव्हां लिहिलेलें आहे हें प्रत्येक पत्राच्या मथळ्यावरील तारखेवरून समजून येईल. हीं सर्व पत्रें १७५० पासून १७६२ च्या मधील अवधींतील असल्यामुळे तीं कोणकोणत्या प्रसंगाला अनुलक्षून आहेत हें सहज कळून येण्यासारखें आहे. शिवाय, ह्या ग्रंथांतील बहुतेक पत्रें संगतवार लागलेलीं आहेत. तेव्हां अमुक एक पत्र अमुक एका प्रसंगाला अनुलक्षून आहे हें समजण्याला अडचण यावी असें नाहीं. तरी वाचकांना संगतवार पत्रांचेहि अनुसंधान सहज व्हावें ह्मणून इ. स. १७५० पासून १७६१ पर्यंतच्या सर्व मोहिमांचे तक्ते खालीं देतो. ह्या तक्त्यांच्या, इतर इतिहासांच्या व पत्रांखालीं दिलेल्या टिपांच्या साहाय्यानें पत्रांचें अनुसंधान कळण्यास वास्तविक पाहिलें तर हरकत पडू नये.

तक्ता पहिला.

नाना, भाऊ व विश्वासराव ह्यांच्या १७५० पासून १७६१ पर्यंतच्या हालचालींचा तक्ता.

सन.	महिना.	स्थल.	तपशील.
१७४९	डिसेंबर.	सातारा.	१५ डिसेंबर शाहूचा मृत्यू.
१७५०	जानेवारी पासून एप्रिल पर्यंत.	सातारा.	प्रतिनिधींचें व यमाजी शिवदेवाचें बंड.
	मे पासून अक्टोबरपर्यंत.	पुणें.	भाऊ रामराजाला घेऊन प्रतिनिधीवर जातात. तारावाई कांहीं महिने पुण्यास. भाऊ सातारा, पंढरपूर, सांगोलें, मंगळवेढें

इत्यादि ठिकाणीं जातात. भाऊंचा व कोल्हा-
पूरकरांचा संबंध.

- नोव्हेंबर पासून
डिसेंबर पर्यंत. पुणे. भाऊ भांडारकवठ्यावरून पुण्यास.
- १७५१ जानेवारी गंगातीर. भाऊ, रामचंद्र बाबा व नाना सला-
वतजंगावर स्वारी करितात. सला-
वतापासून दोन लाख रूपये तुंगभ-
द्रेवर घेऊन सातान्याकडे येऊं लाग-
तात.
- फेब्रुवारी, माचें. खंदार, इंद्र, कल-
बुर्गे व रायचूर. नाना पुरंदरे गेंड्याच्या माळावर
दमाजीचा पराभव करितां. इतक्यांत
नानासाहेब सातान्याजवळ येऊन
पोंचतात.
- एप्रिल. नजीक सातारा,
वडूत, वऱ्या, गेंड्या-
चा माळ. मे पासून
आगष्ट पर्यंत. पुणे. सलावतजंग व बुसी पुण्यावर चालून येतात.
ल्यांवर नाना, दादा, भाऊ, रामचंद्रबाबा,
महादोबा पुरंधरे, एकवोटे व बाबूराव फड
णीस चालून जातात.
- १७५२ जानेवारी ते मार्च. जुन्नर.
नाशीक.
त्रिवक. एप्रिल ते
आगष्ट. पुणे. शिंदे व होळकर गाजुदिनाला घेऊन अवरं-
गावादेला येतात.
- सप्टेंबर ते डिसेंबर. भालकी. भाऊ, नाना व रामचंद्रबाबा निजामावर
चाल करितात. भालकीची लढाई.
- १७५३ जानेवारी ते जून. हरपन्हळी.
चित्रदुर्ग.
श्रीरंगपट्टण. नाना, भाऊ व रामचंद्रबाबा श्रीरंगपट्टणावर
स्वारी करितात.
(का० सं० पत्रें व यादी १४).
- जुलै ते डिसेंबर. पुणे.
- १७५४ जानेवारी ते मे. होळीहोत्रूर. भाऊ मोर्चांत तीन दिवस.
रामचंद्रबाबा.

	जून ते नोव्हेंबर. डिसेंबर.	पुणे. कृष्णातीर. कृष्णातीर.	महादोवा पुरंधरे व माधवराव पानशी विद- नूरच्या स्वारीवर पुढे जातात. व मे-जून मध्ये पुण्यास परत येतात.
१७५५	जानेवारी. फेब्रुवारी.	नाशीक. त्रिवक.	नानासाहेब सिंहस्थाकरिता व सलावताला दरडावण्याकरिता कायगांवटोक्यावरून नाश- कास जातात.
	मार्च.	पुणे.	
	एप्रिल ते अक्टोबर. नोव्हेंबर. डिसेंबर.	कृष्णातीर. घटप्रभातीर.	
१७५६	जानेवारी ते जून.	सावनूर	नाना, दादा, भाऊ, मल्हारराव, जानोजी व मुधोजी भोसले, विठ्ठल शिवदेव, नुसी व सलावत हे मुजफरजंग, मुरारराव व साव- नूरकर नवाब ह्यांना सावनूर येथे कोंड- तात. भाऊ मोर्चात. माधवराव हजर. दादा पुढे कितुरास. गोपाळराव पटवर्धन पुढे सौध्यास.
	जुलै ते डिसेंबर	पुणे.	
१७५७	जानेवारी ते जून.	कृष्णातीर. श्रीरंगपट्टण.	श्रीरंगपट्टणची स्वारी. वळवंतराव मेहेदळे व गोपाळराव पटवर्धन दुसऱ्या बाजूने आ- धीच श्रीरंगपट्टणास येतात. भाऊ मोर्चात.
	जुलै ते आक्टोबर.	पुणे.	विश्वासराव, दत्ताजी, भाऊ व महादजी नि- जामावर स्वारी करितात. पुढे नाना मदताला येतात. शिदखेडची लढाई.
	नोव्हेंबर ते डिसेंबर.	सलावताचा प्रांत.	
१७५८	जानेवारी ते एप्रिल.	सलावताचे राज्य.	विश्वासरावाला शिदखेडच्या लढाईत मदत न केल्यावद्दल भोसल्यावर दोष ठेवून त्याच्या वर चालून जातात.

	मे ते अक्टोबर.	पुणे	
	नोव्हेंबर, डिसेंबर.	कोकण.	
१७५९	जानेवारी, फेब्रुवारी.	पुळ्याचा गणपती.	गोपाळराव पटवर्धन श्रीरंगपट्टणास.
	मार्च ते नोव्हेंबर.	पुणे.	उदगीरच्या मोहिमेची तयारी.
	डिसेंबर.	पेडगांव. नगर.	
		सलाबताचें राज्य उदगीर.	उदगीरची मोहीम.
१७६०	जानेवारी ते मार्च.	उदगीर.	उदगीरची लढाई. दादा, भाऊ, विश्वासराव मेहेदळे, इब्राहिमखान, गोपाळराव पटवर्धन वगैरे वगैरे.
	एप्रिल ते डिसेंबर.	हिंदुस्थान. पानिपत.	पानिपतच्या मोहिमेला भाऊ व विश्वासराव जातात. दादा निजामावर कांहीं वेळ टेहे- ळणी करितात. गोपाळराव पटवर्धन कर्नाट- काची वाजू संभाळितात. नाना नोव्हेंबर- पर्यंत पुण्यास.
१७६१	जानेवारी.	पानिपत.	नाना अवरंगाबादेवरून खेची वाड्यांत जातात.
	फेब्रुवारी ते जून.	नाशीक पुणे.	नाना पुण्यास येऊन २३ जूनला समाप्त. भाऊ व विश्वासराव पानिपतच्या गर्दीत समाप्त. माधवराव व गोपिकावाई पुण्यास.

तक्ता दुसरा.

जयाप्पा, मल्हारराव, दत्ताजी व जनकोजी ह्यांच्या १७५०
पासून १७६१ पर्यंतच्या हालचालींचा तक्ता.

सन.	महिना.	स्थल.	तपशील.
१७४९	डिसेंबर	सातारा.	
१७५०	जानेवारी ते मार्च.	सातारा.	

	एप्रिल ते डिसेंबर.	रजपुताना, जयपूर.	(का. स. पलें व यादी १६१).
१७५१	जानेवारी. फेब्रुवारी.	दिल्ली.	
	मार्च ते जून.	रोहिलखंड.	कादरगंजाची लढाई.
	जुलै ते सप्टेंबर.	माळवा. सेधें.	
	आक्टोबर ते डिसेंबर.	दिल्ली.	महादजी शिंदे व तुकोजी होळकर कोरे- गांवास.
१७५२	जानेवारी ते जून.	झांशी दिल्ली.	
	जुलै ते डिसेंबर.	नर्मदा. अवरंगान्नाद. भालकी.	जयाप्पा व मल्हारराव गाजुद्दिनाला घेऊन दक्षिणेत येतात. गाजुद्दिन सप्टेंबरांत मरतो. भालकीची लढाई.
१७५३	जानेवारी ते मं.	चांभारगोंदें. वाफगांव.	दत्ताजी २३ मे १७५३ पर्यंत श्रीगोंद्यास (पत्रें व यादी ३४०) रहातो. दत्ताजी श्रीगोंद्यास. होळकर हिंदुस्थानांत जातो.
	जून ते डिसेंबर.	रजपुताना.	जयाजी थेट हिंदुस्थानांत जातो. दत्ताजी सप्टेंबरांत रघुनाथरावास थालनेरास मिळतो व सर्व मिळून रजपुतान्यांत जातात.
१७५४	जानेवारी ते मे.	कुंभेर.	
	जून ते जुलई.	कुंभेर. मथुरा.	जयाप्पा जुलैत नागोराकडे जातो. मल्हार- राव रघुनाथरावाबरोबर. दत्ताजी व जन- कोजी जयाप्पाबरोबर नागोरास जातात.
	आगष्ट.	कृष्णगड.	
	आक्टोबर. नोव्हेंबर. डिसेंबर.	मेडतें. नागोर.	मल्हारराव रघुनाथरावाबरोबर दिल्लिस व रोहिलखंडांत.
१७५५	जानेवारी ते जून.	नागोर.	३० जूनला जयाप्पा मारला जातो. होळकर रघुनाथरावाबरोबर दिल्ली-रजपुतान्यांत.

	जुलै ते डिसेंबर.	नागोर.	दत्ताजी व जनकोजी नागोरचा वेढा चाल- वितात. अंताजी माणकेश्वर मदतीस. होळ- कर रघुनाथरावावरोबर पुण्याहून सावनुरास.
१७५६	जानेवारी ते मार्च. एप्रिल ते जून.	नागोर. बुंदीकोटा. बुंदीकोटा.	मल्हारराव सावनुरास.
	जुलै ते डिसेंबर.	चांभारगोंदे.	जनकोजी व दत्ताजी देशीं येतात. मल्हारराव सावनुराहून माळज्यांत जातो.
१७	जानेवारी ते जुलै. आगष्ट ते डिसेंबर.	चांभारगोंदे. सलावताचें राज्य. गोदावरी तीर. अवरंगाबाद. शिंदखेड.	मल्हारराव रघुनाथरावावरोबर हिंदुस्थानांत जातो. दत्ताजी व जनकोजी शिंदखेडच्या मोहिमेंत विश्वासरावावरोबर होळकर रघुनाथरावा- घरोबर.
१७५८	जानेवारी ते मे.	सलावताचें राज्य. चांभारगोंदे.	
	आगष्ट ते डिसेंबर.	माळवा. रजपुताना.	होळकर रघुनाथरावावरोबर माळज्यांत येतो, रघुनाथराव पुण्यास जातो.
१७५९	जानेवारी. फेब्रुवारी. माचें ते एप्रिल.	दिळी. सतलजनदी. लाहोर शुक्रताल.	सावाजी शिंदे लाहोरास जातो.
	मे ते नोव्हेंबर.	रोहिलखंड. अंतरवेद.	रोहिले व सुजाउद्दवला यांशीं लढाई. होळकर जयपुराजवळ.
	नोव्हेंबर ते डिसेंबर.	सरहिंद. पानिपत. दिळी.	अवदालीशीं दत्ताजी व जनकोजी लढतात.

१७६० जानेवारी ते
एप्रिल. दिल्ली, दत्ताजी अवदालीशीं लडतो. दत्ताजीचा मृत्यु.
भरतपूर, होळकर व जनकोजी अवदालीशीं लढतात व
सवलगड. एप्रिलांत अवदाली यमुनेच्या पलीकडे जातो व
सरदार अलीकडे जातात.

मे ते पानिपतची मोहीम.
डिसेंबर.

१७६१ जानेवारी. पानिपत. जनकोजीचा मृत्यु.
फेब्रुवारी. होळकर पानिपताहून माळव्यांत येतो.

तक्का तिसरा.

रघुनाथरावाच्या १७५० पासून १७६१ पर्यंतच्या हालचालींचा तक्का.

१७४९ डिसेंबर सातारा.

१७५० जानेवारी ते खानदेश,
जून. गुजराथ.

जुलै ते पुणे.
नोव्हेंबर.

डिसेंबर. खानदेश.

१७५१ जानेवारी ते जून. गुजराथ.

जुलै ते पुणे.
आगस्ट.

सेप्टेंबर, खानदेश.
आक्टोबर.

नोव्हेंबर, जुन्नर. कुंकडी नदी. कोरेगांव.
डिसेंबर.

१७५२ जानेवारी ते खानदेश. वागलाण. वऱ्हाड.
जून.

जुलै ते भालकीची मोहीम. सलाबतजंगाचें राज्य. अवरंगाबाद.
नोव्हेंबर.

डिसेंबर. खानदेश.

१७५३ जानेवारी ते जून. गुजराथ. पेटलाद. अमदाबाद.

	जुलै ते सप्टेंबर.	थालनेर.
	आक्टोबर ते डिसेंबर.	माळवा, रजपुताना.
१७५४	जानेवारी ते मे.	कुंभेर
	जून ते डिसेंबर.	दिल्ली.
१७५५	जानेवारी, फेब्रुवारी.	रोहिलखंड.
	मार्च ते मे.	रजपुताना.
	जून ते आगष्ट.	माळवा, खानदेश. पुणे.
	सप्टेंबर, आक्टोबर.	पुणे.
	नोव्हेंबर, डिसेंबर.	गलगलें (गळतगें), कृष्णातिरि.
१७५६	जानेवारी ते जून जुलै ते सप्टेंबर.	सावनूर, कितूर. पुणे.
	आक्टोबर, नोव्हेंबर.	खानदेश, गुजराथ.
	डिसेंबर.	थालनेर, बन्हाणपूर.
१७५७	जानेवारी ते मे.	इंदूर, जयपूर.
	जून ते डिसेंबर.	दिल्ली, रोहिलखंड, अंतरवेद.
१७५८	जानेवारी ते मार्च.	सराहिंद, दिल्ली.

सदाशिव रामचंद्र गुजराथेंत.
आमदाबादेकडे जातात.

एप्रिल ते जून.	लाहोर.
जुलै ते आक्टोबर.	रजपुताना, माळवा, खानदेश, पुणे.
नोव्हेंबर, डिसेंबर.	पुणे.
१७५९ जानेवारी ते नोव्हेंबर.	पुणे.
डिसेंबर.	पेडगांव.
१७६० जानेवारी ते मे.	उदगीर.
जून ते नोव्हेंबर.	सलाबताचें राज्य, पुणे.
डिसेंबर.	वन्हाड.
१७६१ जानेवारी ते मार्च.	वन्हाड, गोदातीर.
एप्रिल ते आक्टोबर.	पुणे.

स्पष्टीकरण.

१ वाळाजी बाजीराव, २ सदाशिव चिमणाजी, ३ रघुनाथरावदादा, ४ विश्वासराव, ५ जयाप्पा, ६ दत्ताजी, ७ जनकोजी, ८ मल्हारराव, ९ विठ्ठल शिवदेव, १० नारो शंकर, ११ सावाजी शिंदे, १२ गोविंदपंत बुंदेले, १३ गणेश संभाजी, १४ गोपाळराव गणेश, १५ गोपाळराव बापूजी, १६ अंताजी माणकेश्वर, १७ यशवंतराव पवार, १८ सदाशिव रामचंद्र, १९ गोविंद हरी, २० गोपाळराव गोविंद, २१ बळवंतराव मेहेंदळे, २२ महादाजी अंबाजी, २३ इभ्राईमखान गारदी, २४ रघोजी भोसले, २५ जानोजी भोसले, २६ मुधोजी भोसले, २७ सानाजी आंग्रे, २८ राघोजी आंग्रे, २९ त्रिंबकराव विश्वनाथ-मामा, ३० नाना पुरंधरे, ३१ दमाजी गायकवाड, ३२ कोन्हेर त्रिंबक एकबोटे, ३३ केदारजी गायकवाड, ३४ बापूजी खंडेराव चिटणीस, ३५ वामोरीचे नागोराम, ३६ सम-शेरबहादूर व ३७ रघोजी करांडे हे इतके लोक उत्तम सेनापति होते. ह्यांपैकीं प्रत्येकानें निरनिराळ्या वेळीं स्वतंत्र सैन्याचें आधिपत्य घेऊन मोहिमा सर केल्या आहेत. तेव्हां ह्या

प्रत्येकाच्या मोहिमांचे सालवार तक्के देतां आले असते तर फार उपयोगाचें झालें असतें. परंतु, अस्सल ऐतिहासिक लेखांच्या कोताईमुळें तसें सध्यां करितां येत नाहीं. सध्यां बाळाजी बाजीराव, सदाशिव चिमणाजी, रघुनाथरावदादा, विश्वासराव, जयाप्पा, दत्ताजी, जनकोजी व मल्हारराव यांच्या मोहिमांचेच तेवढे तक्के वरती दिले आहेत. त्यावरून १७५० पासून १७६१ पर्यंत मराठ्यांच्या हिंदुस्थानभर एकंदर ठळक ठळक मोहिमा झाल्या किती, त्यांचा बहुतेक नकाशा आंकडा खाली काढून दाखविला आहे.

१७४९च्या डिसेंबरांत शाहूराजे वारले. १७५०च्या जानेवारींत रामराजे राज्यावर आले. मार्चएप्रिलांत प्रतिनिधि व त्यांचे मुतालिक यमाजी शिवदेव ह्यांनीं वंड केलें. तें मोडण्यास भाऊसाहेबांनीं सांगल्यावर (१) स्वारी केली. ही स्वारी १७५० च्या सप्टेंबरांत संपली. (धा. रा. च. ५). शाहूराजाच्या मरणसमयी शिंदे, होळकर देशीं आले होते; ते १७५०च्या एप्रिलपर्यंत साताऱ्यास होते. पुढें हिंदुस्थानांत बागलाण, खानदेश इत्यादि प्रदेशांतून जातांना त्यांनीं, नासरजंग आर्काटाकडे गुंतला आहे असें पाहून, त्याचे धोडपवगैरे किळे (२) कार्वाज केले. १७५० च्या जानेवारींत रघुनाथरावांनीं गुजराथेवर आपली पहिली (३) स्वारी केली व जुलैंत ते खानदेशांत प्रकाशाजवळ आले (लेखांक २).

नासरजंग १७५० च्या डिसेंबरांत मारला गेला. मुजफरजंगाचीहि तीच व्यवस्था १७५१ च्या जानेवारींत झाली. नंतर वूसी व रामदासपंत ह्यांच्या साहाय्यानें सलाबतजंग मसनदीवर आला. तो कडाप्पाहून अवरंगाबादेस परत येत असतांना बाळाजीनें अवरंगाबादेवर १७५१ च्या जानेवारींत (४) स्वारी करून (पत्रें व यादी १६१) व तेथून १५ लाख खंडणी घेऊन सलाबताला रायचूरपाशीं कृष्णेवर मार्चांत गाठिलें व गाजुद्दिन येण्याची भीती दाखवून त्याच्यापासून सडकून मुलूख हवकणार तां साताऱ्यास दमाजी येऊन पोहोंचल्याची वार्ता आल्यामुळें दोन लाखांची चिरीमिरी (Malleison's The French in India. p. 275) घेऊन त्याला साताऱ्यास यावें लागलें (पत्रें व यादी १६८). इकडे नाना पुरंधरे, नागोराम मेघड्याम व वापूजी खंडेराव ह्या त्रिवर्गीनीं दमाजीला गेंड्याच्या माळावर (५) वठणीस आणिलें व तारावाईच्या पक्षाचें हातपाय मोंडून टाकिले. हिंदुस्थानांत जयाप्पा, मल्हारराव व साबाजी ह्यांनीं (पत्रें व यादी १६८) वजिराच्या विनंतीवरून रोहिलखंडांत (६) स्वारी करून कादरगंजाजवळ दहा हजार रोहिला बुडविला व वजीर फत्तेच्या मसनदीवर वसविला (पत्रें व यादी १६२). मार्चांत कृष्णेवर दिलेल्या त्रासाचा सूड उगविण्याकरितां सलाबत वुसीला घेऊन कोरेगांवापर्यंत आला; तेव्हां त्याला तोंड देण्यास पेशव्यांस (७) स्वारी काढणें भाग पडलें.

१७५२च्या जुलैंत शिंदे होळकर गाजुद्दिनाला (अ) घेऊन नर्मदेवर आले. इकडून बाळाजीहि औरंगाबादेवर सप्टेंबरांत (८) चाल करून गेले. डिसेंबरपर्यंत सलाबताच्या राज्यांत राहून त्यांनीं भालकी येथें सलाबताला यथास्थित चोपलें. शिंदे होळकरांनीं (ब) खान-

देशाच्या वाजूने, वाळाजीने नगरच्या वाजूने व जानोजी भोसल्याने अलजपूर-वाळा-पूरच्या (क) वाजूने सलावताला कोंडून टाकिले. तेव्हां तो तहाच्या गोष्टी वोलू लागला. रघुनाथरावदादांचाहि हात (ड) ह्या मोहिमेंत होता. मानाजी आंग्रघानेहि तुळाजीवर (९) स्वारी केली.

१७५३ च्या जानेवारींत रघुनाथरावदादा भालकीहून निघाले ते थेट गुजराथेंत (१०) अमदावादेवर गेले; होळकर माळव्यांत गेले; शिंदे देशीं मेपर्यंत राहिले; जानोजी गाविल-गडावर (११) गेला; व वाळाजी बाजीराव (१२) श्रीरंगपट्टणावर तसेच चालून गेले (पत्रें व यादी १४). १७५३ च्या जून-जुलैत दादा थालनेरास आले; नाना श्रीरंगपट्टणाहून पुण्यास आले; होळकर इंदुरास जाऊन वसले; व शिंदे श्रीगोंद्याहून निघून रघुनाथराव दादास मिळण्यास थालनेरास सप्टंबरांत गेले. दादांनीं १७५३ च्या सप्टंबरापासून डिसेंबर-पर्यंत (१३) माळव्यांतलि मवाशीलोक व संस्थानिक ताळ्यावर आणिले.

१७५४ च्या जानेवारींत वाळाजी बाजीराव (१४) होळीहोन्नूरच्या स्वारीस गेले; रघुनाथराव दादांनीं (१५) कुंभेरीस वेढा दिला; व जानोजी (१६) निजामअल्लीवर चालून गेला. १७५४ च्या ३ जुलैस वाळाजी पुण्यास आले; व कुंभेरीहून दादा दिल्लीस गेले; जयाप्पानें (१७) मेडल्याकडे स्वारी केली व विठ्ठल शिवदेवानें सप्टंबरांत (१८) ग्वालैरीस वेढा घातला.

१७५५ च्या जानेवारींत वाळाजी बाजीराव (१९) विदनूरच्या स्वारीस निघाले, कृष्णेपर्यंत गेले व तेथें महादाजी अंवाजी पुरंधच्यावर स्वारी सोपवून सिंहस्थाकरितां टोक्यावरून नाशकास परतले (पत्रें व यादी १६). १७५५ त दादा दिल्ली, रोहिलखंड, कुमाऊ, काशी, प्रयाग, जयनगर, रजपुताना इत्यादि ठिकाणीं (२०) स्वारी करून आगस्टांत पुण्यास आले. जयाप्पानें नागोरास (२१) वेढा दिला. जानोजीनें निजामावर (२२) स्वारी केली. दत्ताजीनें नागोरचा वेढा संपवून (२३) बुंदीकोट्याच्या राणीस १७५६ त मदत केली.

१७५६ च्या जानेवारींत वाळाजी बाजीरावानें, सदाशिव चिमणाजी, जानोजी भोसले, मुधोजी भोसले, विठ्ठल शिवदेव, महादोवा पुरंधरे, मल्हारराव होळकर इत्यादि मंडळींसह सावनुराला (२४) वेढा दिला. रघुनाथरावदादा हिंदुस्थानांतून १७५५ च्या आगस्टांत पुण्यास येऊन, तेथून गलगल्यास आपलें लग्न करून, वाळाजीस सावनुरास मिळाले व तेथून निघून त्यांनीं कित्तूरावर (२५) स्वारी केली. मानाजीनें संभाजीवर विजयदुर्गास (२६) स्वारी केली. १७५६ च्या सप्टंबर-आक्टोबरांत रघुनाथराव दादांनीं सदाशिव रामचंद्राला घेऊन गुजराथेवर स्वारी केली.

१७५७ च्या जानेवारींत वाळाजी बाजीरावानें श्रीरंगपट्टणावर (२७) स्वारी केली. गोपाळराव पटवर्धनानें सोधेविदनूर प्रांतातून श्रीरंगपट्टणाला (२८) जबरदस्त शह दिला व वळवंतराव मेहेंदळ्यानें गुत्ताकडून चिक्करुष्णराजाला चेपिलें. १७५६ च्या नोव्हेंबर-

डिसेंबरांत व १७५७ च्या जानेवारी—जुनांत विश्वासराव व दत्ताजी ह्यांनीं सलावतजं-
गावर (२९) स्वारी केली. १७५७ च्या जुलैंत बाळाजी पुण्यास आले व नंतर सप्टेंबरांत
त्यांनीं निजामावर स्वारी करून विश्वासरावाच्या हातून सलावताचा शिंदखेडास
(३०) पराभव करविला. १७५७ त रघुनाथरावांनीं गुजराथेंतून हिंदुस्थानांत (३१)
स्वारी केली.

१७५८ त रघुनाथरावांनीं लाहोरास (३२) स्वारी केली. बाळाजी बाजीराव व
विश्वासराव ह्यांनीं निजामावर (३३) टेहळणी केली व जानोजी भोंसल्याला वठणीस
आणिलें.

१७५९ त गोपाळराव पटवर्धनानें श्रीरंगपट्टणावर (३४) स्वारी केली. दत्ताजीनें रोहिल-
खंड व लाहोर या प्रदेशावर (३५) स्वारी केली आणि मानाजी व राघोजी आंग्रे
यांणीं कांसे, उंदेरी इत्यादि शामळाच्या स्थलांवर (३६) चाल केली.

१७६० त भाऊंची उदगीरची (३७) मोहीम झाली. दत्ताजींचे अवदालीशीं (३८)
युद्ध झालें. मल्हाररावाचें अवदालीशीं (३९) युद्ध झालें व पानिपतची (४०) मोहीम झाली.

१७६१ त पानिपतची शेंपटें. (४१) जानोजी भोंसले, गोपाळराव पटवर्धन,
रघुनाथराव, विसाजी कृष्ण, बाळाजी गोविंद इत्यादींनीं मराठ्यांची उध्वस्त झालेली सत्ता
स्थापण्यास केलेले प्रयत्न. (४२) कोळ्यांची कोळवणांत बंदें.

येणेंप्रमाणें एकंदर वेचाळीस मोहिमांचे उल्लेख, काव्येतिहास संग्रहांतील पत्रांतून, ऐतिहा-
सीक संग्रहांतील पत्रांतून व मीं सध्यां छापिलेल्या पत्रांतून सांपडतात. ह्याखेरीज आणखी
कांहीं मोहिमा १७५० पासून १७६१ पर्यंत झाल्या नाहींत असें मात्र कोणीं समजू नये.
गुजराथेंत दमाजी गायकवाड, दिल्लीस अंताजी माणकेश्वर, बुंदेलखंडांत गोविंदपंत बुंदेले,
अंतर्वेदींत गोपाळराव गणेश, गणेश संभाजी व गोपाळराव वापूजी इत्यादि मंडळी ह्या
अकरा वर्षांत काय करीत होती ह्याचा विलकूल पत्ता नाहीं. तसेंच जानोजी भोंसले,
रघूजी करांडे, विसाजी कृष्ण विनिवाले, मुरारराव घोरपडे, कोल्हापुरकर इत्यादि दक्षिणें-
तील सरदार नक्की काय करीत होते ह्याचाही बहुतेक विलकूल पत्ता नाहीं. मराठ्यांच्या
इतिहासाचें सध्यां मुख्य भांडार झटलें झणजे ग्रांट डफ्चा इतिहास होय. ह्या इतिहासांत
ह्या सरदारांच्या कृत्यांचा वृत्तांत मुळींच दिलेला नाहीं; ह्यावरून तीं कृत्यें क्षुल्लक होतीं
असा ग्रह होण्याचा संभव आहे. परंतु तसा ग्रह होऊं देणें अगदीं चुकीचें आहे. ग्रांट
डफ्च्या ग्रंथांत ह्या दहा वर्षांतील घडामोडींची, विस्तृत तर राहुंद्याच परंतु, साधारण
समाधानकारक अशी देखील माहिती दिलेली नाहीं. त्यानें लहान सहान मोहिमा तर
सोडून दिल्या आहेतच; परंतु, कांहीं मोठमोठ्या मोहिमा देखिल गाळिल्या आहेत.
त्या त्यानें मुद्दाम गाळल्या आहेत असा झणण्याचा भाग नव्हे; तर मिळालेल्या कागदपत्रांचा
योग्य उपयोग त्याच्या हांतून झाला नाहीं. जे लेख त्याला मिळाले होते त्यांचें

व्यवस्थित वर्गीकरण आणि त्यांची वारोक फोड व उकल त्यांच्या हांतून झाली नाही. त्यामुळे व काहीं जरूरीचे कागदपत्र त्याला न मिळाल्यामुळे ह्या मोहिमा त्याने गाळल्या असे दिसते. वर दिलेल्या वेचाळीस मोहिमा अगदी ठळक ठळक आहेत. त्यांपैकीं प्रांट् डफ्ने कोणकोणत्या गाळल्या आहेत किंवा त्या झाल्या हें माहीत असून अस्सल लेखांच्या कोताईमुळे कोणकोणत्या मोहिमांचा निवळ नामसंकीर्तनापलीकडे जास्त उल्लेख त्याने केला नाही किंवा व्यवस्थित वर्गीकरण न केल्यामुळे कोणकोणत्या मोहिमांची त्याने गफलत केली आहे तें खाली लिहितां.

रघुनाथरावाच्या (१) १७५०, (२) १७५१, (३) १७५२, (४) १७५३ व (५) १७५६ ह्या सालांतील गुजराथ व खानदेश ह्या प्रांतावरील मोहिमा ग्रॅन्ट् डफ्ने अजीवात गाळल्या आहेत. रघुनाथरावाची १७५३ ची अमदावादेवरील मोहिमा त्याने १७५५ सालांत नेली आहे. १७५५ सालांत रघुनाथराव दिल्लीस होते हें त्याला माहीत नव्हतें; हें पुढील पत्रांतील टीपांत सविस्तर सिद्ध करून दाखविलें आहे (टीप १६१). रघुनाथरावाची १७५४ (जानेवारी-जून) तील रजपुतान्यांतील (६) स्वारीची (कुंभेरीचा वेढा इ.) व १७५४ (सप्टेंबर—डिसेंबर) तील रोहिलखंड, कुमाऊ, ह्या प्रदेशांवरील (७) मोहिमेची हकीकत त्याने दिली नाही. रघुनाथरावाच्या १७५७ तील (८) दिल्लीवरील व १७५८ तील (९) लाहोरावरील मोहिमांचा त्याने त्रोटक व तोहि वराच चुकीचा वृत्तांत दिला आहे. रघुनाथराव वस्तुतः १७५७ त माळव्यांत गेला असून तो १७५६ च्या शेवटीं गेला असें डफ् ह्मणतो. रघुनाथराव १७५७ च्या जूनांत व सप्टेंबरांत दिल्लीस होता हें १५३व्या टीपेंत स्पष्टपणें दाखवून दिलें आहे. अवदाली १७५५ त दिल्लीस आला, मथुरा वगैरे शहरें त्याने त्याच सालीं घेतलीं, मग लवकरच काबुलाला तो परत गेला व १७५७ च्या सप्टेंबरांत तो दिल्लीस येऊन बसला, इत्यादि भ्रामक विधानें त्याने केलीं आहेत. तींही मीं १५३ व्या टिपेंत खोडून काढिलीं आहेत. तसेंच १७५४ व १७५५ आणि १७५७ व १७५८ रजपुताना, माळवा, बुंदेलखंड, काशी, प्रयाग, अयोध्या, व अंतर्वेद इत्यादि प्रदेशांतील संस्थानिक, पाळेगार, मवासी, इत्यादि मंडळींवरही रघुनाथरावानें स्वान्या केल्या आहेत, त्यांसंबंधीं माहिती ग्रॅन्ट् डफ्नेच्या ग्रंथांत नाही. जयाप्पाच्या (१०) नागोरच्या वेढ्यासंबंधीं तर त्याने फारच आश्चर्यकारक चुकी केली आहे. नागोरचा वेढा १७५५ त चालला होता व जयाप्पा तो वेढा चालला असतांना ज्येष्ठ वद्य ७ मीला ह्मणजे ३० जून १७५५ ला मारला गेला अशी वास्तविक गोष्ट आहे. असें असून ग्रॅन्ट् डफ्ने जयाप्पाच्या मृत्युचें साल १७५९ धरलें आहे व मधील चार वर्षांत जयाप्पासारख्या चळवळ्या शिपायानें केलें काय ह्याचा हिशेब अर्थात् कांहींच दिला नाही. हींही चूक मी १६१ व्या टीपेंत जयाप्पाच्या मृत्युच्या तारखेसुद्धां दाखवून दिली आहे. एकंदरीत रघुनाथराव दादांच्या बहुतेक सर्व स्वान्यांसंबंधीं, ग्रॅन्ट् डफ्ने अज्ञान आश्चर्य करण्यासारखें आहे. जयाप्पाच्या मारवाडांतील मोहिमेसंबंधीं, त्याच्या मृत्यूसंबंधीं व त्याच्या मृत्यूनंतर दत्ताजीनें मारवाडांत केलेल्या

खँटपटीसंबंधी ग्रँट्‌डफ्‌च्या ग्रंथांत एक अक्षरही सांपडण्यासारिखें नाहीं. हें जंयाप्पांच्या व रघुनाथरावाच्या मोहिमांविषयी झालें.

१७५२च्या डिसेंबरांत भालकीची लढाई व तह झाल्यानंतर १७५३च्या जानेवारींत भालकीहून बाळाजी बाजीराव श्रीरंगपट्टणच्या (११) स्वारीस गेले. ग्रँट्‌डफ्‌ने भालकीच्या तहापर्यंत बरीवाईट हकीकत दिली आहे. पुढें १७५३ च्या जानेवारींत, तो ह्मणतो, शिंदे, होळकर हिंदुस्थानांत गेले व बाळाजी बाजीराव पुण्यास परत आले. परंतु, हीं दोन्ही विधानें विश्वसनीय नाहींत. शिंदे १७५३ च्या मेपर्यंत देशीं चांभारगोंद्यास राहिले (पत्रें व यादी ३४०). होळकर मात्र हिंदुस्थानांत गेले. बाळाजी बाजीराव पुण्यास न जातां, भालकीहून थेट श्रीरंगपट्टणास गेले (पत्रें व यादी १४). काव्येतिहाससंग्रहांतील पत्रें, यादी वगैरें-तील नंबर १४ हें पत्र शके १६७४ च्या पौषांतल्या वद्य सप्तमीला (पौष बहुलपंचमी ह्मणून तेथें चुकून पडलें आहे) ह्मणजे २५ जानेवारी १७५३ ला लिहिलें आहे. हें पत्र हरप-न्हळीच्या मुक्कामाहून लिहिलें आहे. अर्थांत काव्येतिहाससंग्रहकार सुचवितात त्याप्रमाणें हें पत्र कर्नाटकच्या ह्मणजे श्रीरंगपट्टणच्या स्वारींत असतां बाळाजी बाजीरावानें लिहिलें आहे. ह्यावरून उघड आहे कीं, १७५३ च्या जानेवारींत श्रीरंगपट्टणची स्वारी सुरू झाली. ही स्वारी ग्रँट्‌डफ्‌ने अजीवात गाळली आहे. भालकीचा तह झाल्यावर सर्वदं १७५३ साल-भर बाळाजी बाजीरावाच्या हालचालींचा त्यानें विलकुल हिशेब दिला नाहीं. १७५४ त होळीहोनूरची स्वारी बाळाजीनें केली एवढें मात्र त्यानें पुढें लिहिलें आहे. १७५३ तील श्रीरंगपट्टणची स्वारी त्याच्या लक्षांतून अर्जावात गेली. ही स्वारी कांहीं लहानसहान नव्हती. ही १७५३ च्या जानेवारीपासून जूनपर्यंत चालली होती. ही स्वारी त्याला माहीतच नव्हती तेव्हां त्यानें तिचीं कारणें व परिणाम दिले नाहींत हें स्पष्टच आहे. १७५४ तील होळीहोनूरच्या स्वारीचा त्यानें थोडासा उल्लेख केला आहे. ती स्वारी करण्यास कारणें काय झालीं हें त्यानें मुळींच सांगितलें नाहीं. १७५४ च्या जूनांत होळी-होनूरच्या मोहिमेहून परत आल्यावर रघुनाथरावदादाला बाळाजीनें गुजराथेंत पाठविलें ह्मणून ग्रँट्‌डफ्‌ ह्मणतो. परंतु, १७५४ च्या जानेवारींत रघुनाथराव कुंभेरीच्या वेढ्यास लागले होते हें ह्या पुस्तकांतील १६१ व्या टीपेंत सप्रमाण सिद्ध करून दाखविलें आहे; त्याअर्थी १७५४ च्या जूनानंतर रघुनाथराव गुजराथेंत गेला हें ग्रँट्‌डफ्‌चे ह्मणणें निवळ चुकीचें आहे हें उघड आहे. होळीहोनूरच्या स्वारीहून बाळाजी १७५४ च्या जूनांत पुण्यास आले ह्मणून ग्रँट्‌डफ्‌ ह्मणतो, परंतु तेही चूकच आहे. कारण पत्रें व यादींतील नंबर १५ च्या पत्रांत ' कर्नाटक, कचेश्वरीहून शके १६७६ च्या ज्येष्ठ शुद्ध १३ स आपण पुण्यास आलों.' ह्मणून बाळाजी लिहितो. ह्मणजे १७५४ च्या ३ जुलैला बाळाजी पुण्यास आला असें होतें. १७५४ च्या पावसाळ्यानंतर ह्मणजे १७५४ च्या आक्टोबरांत रघुनाथराव गुजराथेंच्या स्वारीस निघाला व त्यानें अमदावाद १७५५ च्या एप्रिलांत घेतली, असें ग्रँट्‌डफ्‌ने चुकीचें गणित केल्यामुळें रघुनाथरावाची १७५३ तील

गुजराथेंतील मोहीम, १७५४ तील कुंभेरीचा वेढा व १७५५ तील दिल्ली, रोहिलखंड ह्या प्रदेशांतील मोहिमा, ग्रँटडफ्ला मुर्झीच सोडून घाव्या लागल्या. कुंभेरीचें नांव त्यानें एका ठिकाणीं काढिलें आहे; परंतु, तें भीतभीतच काढिलें आहे व त्या पॅरि-ग्राफावर टीप देतांना रघुनाथरावाच्या हिंदुस्थानांतील मोहिमांसंबंधीं आपल्याला चांगली माहिती मिळाली नाहीं ह्मणून प्रांजलपणें कवूल केलें आहे. परंतु, ह्या प्रांजलपणांत थोडासा हटवादीपणाहि दाखविला आहे. अमदावाद १७५३ त घेतली किंवा १७५५ त घेतली ह्याचा टिपेंत निर्णय करतांना १७५५ हें साल त्यानें पसंत केलें आहे. ह्या निर्णयामुळें रघुनाथरावाच्या हालचालींचा खरा नकाशा त्याला काढितां आला नाहीं. तो कसा काढितां आला नाहीं तें पुढील दोन चार वाक्यांत स्पष्ट करून दाखवितों. ग्रँटडफ्च्या मताप्रमाणें रघुनाथरावानें १७५५ च्या एप्रिलांत अमदावाद घेतली. नंतर तो अमदावादेहून निघाला असल्यास हिंदुस्थानांत जाण्यास थालनेरच्याच मार्गानें आला पाहिजे. थालनेरास येण्यास रघुनाथरावाला जून महिना अवश्य झालाच असला पाहिजे व संबंध पावसाळा थालनेरास रहाणें त्याला भाग पडलें असलें पाहिजे. नंतर १७५५ च्या सप्टेंबरांत तो हिंदुस्थानांत गेला असला पाहिजे व नंतर कुंभेरीचा वेढा व रोहिलखंडाची स्वारी त्यानें केली असली पाहिजे. ह्या इतक्या सर्व खटाटोपी करून, ग्रँटडफ् ह्मणतो, तो १७५६ सालच्या अगोदर ह्मणजे १७५५ च्या डिसेंबरांत देशीं पुण्यास आला. परंतु, हे सर्व ग्रँटडफ्चे तर्क झाले. कारण, रघुनाथराव १७५६ च्या आगष्टांत पुण्यास आले; हें सप्रमाण सिद्ध करण्यांत येतें. ह्याला पुरावा काव्येतिहाससंग्रहांतल्या पत्रें व यादी वगैरेंतील ४५१ वें पत्र आहे. तेथें अंताजी माणकेश्वर लिहितो कीं, दादासाहेबांच्या स्वारीनें नरवरच्या घाटानें येऊन आपल्या सैन्याची झडती घेतली. १७५५ च्या मार्च-एप्रिलांत वाळाजी बाजीराव नाशिक ऊर्फ गुलचनावाद येथें असतांना अंताजी माणकेश्वर त्यांना ससैन्य भेटला. तेथें त्यांना वाळाजी बाजीरावानें हिंदुस्थानांत जाण्यास सांगितलें. हिंदुस्थानांत जातांना वाटेंत दादासाहेबांची स्वारी नरवरच्या घाटानें परत येतांना त्याला भेटली. ह्यावरून रघुनाथराव १७५५ च्या डिसेंबरांत पुण्यास आले ह्मणून ग्रँटडफ् ह्मणतो तें खोटें असून रघुनाथराव जुलै- आगष्टांत पुण्यास आले हें निःसंशय खरें आहे हें सिद्ध आहे. १७५५ त वाळाजी बाजीरावानें व महादाजीपंत पुरंधन्यानें वेदनूरची स्वारी केली. वाळाजी कृष्ण-पर्यंत जाऊन मध्येंच नाशिकाला सिंहस्थाकरितां जाण्यास परतले, ते सलावतजंगाच्या राज्यांतून कायगांवटोक्यावरून (पत्रे व यादी १६) नाशकास गेले. कायगांवटोक्यावरून वाळाजीला जाण्यास एक कारण झालें, तें हें कीं, सलावतजंगानें जानोजी भोसले व रघोजी करांडे यांच्यावर स्वारी करण्याचा घाट घातला होता तो इकडून शह देऊन जागच्या जागींच वसवून टाकावा. ह्या (१२) डावपेंचाचें वर्णन ह्या पुस्तकांतील लेखांक ६५ त केलें आहे. हें राजकारण ग्रँटडफ्ला माहीत नव्हतें. नाशकाहून वाळाजी बाजीराव पुण्यास १७५५ च्या एप्रिल-मेंत आले व १७५५ च्या नोव्हेंबरांत सावनूरच्या स्वारीस

निघाले; ह्यणजे सरासरी सहा माहन ते पुण्यास होते. असें असून सर्वेभर ते पुण्यास स्वस्थ वसून होते ह्यणून उर्फ आपल्या इतिहासाच्या १९ व्या भागाच्या प्रारंभी लिहितो तें त्याला हा मधील डावपेच माहीत नव्हता ह्यणून त्यानें लिहिलें हें उघड आहे. १७५६ च्या जानेवारीत बाळाजी सावनुरास जाऊन पोहोचला व सावनूरच्या वेळ्यास सुरवात झाली. सावनूरची स्वारी १७५६ च्या जानेवारीपासून जूनपर्यंत चालली होती. मध्येच रघुनाथराव दादा सावनुरास येऊन मिळाले व तेथून त्यांनीं कितूरास (१३) स्वारी केली. ही स्वारी ग्रँटडफूला माहीत नव्हती. सावनूरची स्वारी चालू असतां गोपाळराव पटवर्धनानें सोंध्यास (१४) स्वारी केली (ऐतिहासिकलेखसंग्रह २,३). हीही स्वारी ग्रँटडफूला माहीत नव्हती. गोपाळराव सोंध्याहून निघून वंकापुराजवळ हनगळ येथें उतरला व सर्वद पावसाळ्या तेथेच काढून पुढें उघाड झाल्यावर त्यानें श्रीरंगपट्टणाकडे मोर्चा वळविला, तो १७५७ फेब्रुवारी आला. १७५७ च्या मार्चांत गोपाळराव श्रीरंगपट्टणापासून दहावारा कोसांवर होता (लेखांक ५७,६२). १७५७ तील श्रीरंगपट्टणाच्या (१५) स्वारीचे सर्व श्रेय गोपाळरावास देणें रास्त आहे. परंतु, गोपाळरावाचें नांव सुद्धां ग्रँटडफूला माहीत नव्हतें. मग त्यानें ह्या स्वारीत बहुत मेहनत घेतली हें त्याला कोठून ठाऊक असणार? गोपाळरावाच्या श्रीरंगपट्टणावरील १७५९ च्या (१६) स्वारीसंबंधीं देखील ग्रँटडफूनें असेंच मौनव्रत धारण केलें आहे. हें इतकें बाळाजीवाजीरावाच्या स्वा-यांसंबंधीं झालें. ह्याखेरीज कोळवणांतील कोळ्यांचीं बंडे वगैरेसंबंधीं त्याच्या ग्रंथांत माहिती नाही हें मुद्दाम सांगितलें पाहिजे असें नाही.

ग्रँटडफूनें अजाबात सोडून दिलेल्या मोहिमांचा येथवर विचार झाला. आतां ज्या मोहिमांची उल्लेख व वर्णनें त्यानें केलीं आहेत त्यासंबंधीं मात्रें ह्यणणें काय आहे तें सांगतों. १७५० पासून १७६१ पर्यंत ज्या मोहिमांची माहिती ग्रँटडफूनें दिली आहे त्या सर्वांत पानिपतच्या मोहिमेचें वर्णन त्याच्या त्या वेळच्या माहितीप्रमाणें त्यानें वरेंच विस्तृत दिलें आहे. त्याच्याद्विपक्षां कानिनें पानिपतचें वर्णन वरेंच सांगोपांग दिलें आहे. परंतु, ह्या दोन्ही ग्रंथकारांनीं काशीराजावरती सर्वस्वी भिस्त ठेवल्यामुळें त्यांचीं वर्णनें एकदेशीय व अपूर्ती झालीं आहेत. तां अपूर्ती व एकदेशीय कशीं झालीं आहेत ह्याचें विवेचन मीं पुढें केलें आहे. तेव्हां सध्यां ह्या मोहिमेला सोडून दुसऱ्या मोहिमांकडे वळतो. उदगीरच्या मोहिमेचें व युद्धाचें वर्णन डफूनें त्याच्या नित्याच्या नेमाप्रमाणें त्रोटक परंतु वरें केलें आहे. पानिपतच्या लढाई खेरीजकरून १७५० पासून १७६१ पर्यंत झालेल्या बाकी कोणत्याहि लढाईची तारीख देण्याच्या भानगडीत ग्रँटडफू पडला नाही; त्याप्रमाणें ह्याहि लढाईची तारीख त्यानें दिली नाही. ग्रँटडफूच्या वर्णनाशीं मीं छापिलेलीं पत्रें ताडून पाहिलीं असतां वाचकानां कांहीं तफावत व बरीच नवीन माहिती दिसून येईल. शिंदखेडच्या मोहिमेसंबंधीं ह्या ग्रंथांत सरासरी ७० पत्रें छापिलीं आहेत. त्यांत लढाई होण्याच्या अगोदर झालेल्या कारस्थानांची वारीक हकीकत आहे. त्या हकीकतीशीं ग्रँटडफूची हकीकत ताडून पाहिली असतां कांहीं तफावत व बरीच नवीन माहिती दिसून येईल. ग्रँटडफूनें ह्या मोहिमेची

प्रस्तावना बरी केली आहे; परंतु, खुद्द लढाईचें वर्णन मुळींच दिलें नाहीं. पानिपत, उदगीर व शिंदखेड ह्या तीन मोहिमाखेरीज नामसंकीर्तनापलीकडे ग्रँडफ्ने कोणत्याच मोहिमेचें वर्णन केलें नाहीं. अमक्या वर्षी अमुक मोहिम झाली व तींत अमुक अमुक व्यक्तींचा प्रमुखपणें संबंध येतो ह्या व्यतिरिक्त त्याच्या ग्रंथांत जास्त कांहीं एक सांपडावयाचें नाहीं. हा असा प्रकार होणें एका प्रकारें अपरिहार्यच होतें. १७५० पासून १७६० पर्यंत ठळक ठळक अशा वेचाळीस मोहिमा झाल्या हें वरतीं सांगितलेंच आहे. ह्या प्रत्येकीचें यथास्थित वर्णन देऊं झटल्यास ग्रँडफ्च्या वखरी एवढी वखरही पुरणार नाहीं. ह्याचा दाखला पाहिजे असल्यास ग्रँडफ्ने केलेले पाणिपतच्या लढाईचें वर्णन घ्या. ग्रँडफ्च्या इतिहासाचा संबंध २१वा भाग ह्यणजे ग्रँडफ्च्या मुंबईच्या आवृत्तीचीं १५ पृष्ठे ह्या मोहिमेनें व्यापून गेलीं आहेत. लहान मोठ्या मोहिमांचीं सरासरी काढून दर मोहिमेस १० पृष्ठे धरिलीं तर ४२ मोहिमांस ४२० पृष्ठे लागतात. तेव्हां १७५० पासून १७६१ पर्यंतच्या मराठ्यांच्या हालचालींचा वृत्तांत मुंबई-आवृत्तीच्या ५० पृष्ठांत आणावयाला वन्याच मोहिमांन कळत गळाल्या असतां हि राहिलेल्या मोहिमांची त्रोटकच हकीकत देणें ग्रँडफ्चा भाग पडलें. तशांत, मराठ्यांच्या हालचालीं एकाच विनाक्षित प्रदेशांत होत नसून, एकाच कालीं, स्वदेश, कोंकणकिनारा, गुजराथ, खानदेश, त्या वेळचें निजानाचें राज्य, ह्यैसूर, रजपुताना, दिल्ली, अंतरवेद, नागपूर, अयोध्या, काशी, प्रयाग, बुंदेलखंड इत्यादि निरनिराळ्या प्रांतांत होत असत. त्यामुळें दृष्टि फांकून जाऊन, दरवर्षीं एकाच मोसमांत होणाऱ्या निरनिराळ्या मोहिमांचें व्यवस्थित आकलन होऊन वर्णन करितां येण्याचें काम केव्हांहि मोठ्या श्रमाचें व कुशलतेचें होण्याचा संभव आहे. तशांत त्याच्या हातून, मिळालेल्या कागदपत्रांचा व्हावा तसा उपयोग झाला नाहीं. ह्या व इतर कारणांनीं ग्रँडफ्च्या हातून जशी इमारत मराठ्यांच्या इतिहासाची मराठ्यांच्या दृष्टीनें उठावी तशी उठली नाहीं. ह्याला मुख्य कारण ग्रँडफ्ने स्वीकारलेली पद्धत किंवा खरें झटलें असतां पद्धतीचा अभाव होय. अर्थात् १७५० पासून १७६१ पर्यंत बाळाजी बाजीरावांनीं जो अवाढव्य खटाटोप केला त्याचें ग्रँडफ्च्या संक्षिप्त पद्धतीनें यथास्थित वर्णन होणें अगदींच अशक्य होतें. ह्या ग्रँडफ्च्या संक्षिप्त पद्धतीचें स्वरूप पुढील विवेचनांत स्पष्ट करून दाखवितों.

विवेचन पहिलें.

कोणत्याहि संस्कृत राष्ट्राच्या चरित्राचा सांगोपांग विचार करावयाचा झटला ह्यणजे तो अनेक दृष्टींनीं केला पाहिजे. धर्म, नीति, विद्या, समाज, व्यापार, कृषि, कलाकौशल्य, कायदेकानून, राजकारण व तत्सिद्धयर्थ केलेल्या अंतःस्थ व वहिःस्थ खटपटी इतक्या सर्वांच्या प्रगतीचा किंवा विगतीचा कालक्रमानें यथास्थित, बांधेसूत, पद्धतवार व सप्रामाण विचार केला जाऊन तो पुनः आत्मिक व भौतिक रीत्या झाला ह्यणजे राष्ट्राचें चरित्र समग्र कळलें, असें होतें. येथें आत्मिक व भौतिक हे शब्द कोणत्या अर्थाचे वाचक आहेत तें सांगितलें

पाहिजे. धर्म, नीति, विद्या, राजकारण इत्यादि राष्ट्राच्या चरित्राचीं जीं निरनिराळीं अंगें सांगितलीं त्यांचा विचार दोन तऱ्हेनें करितां येईल. हीं अंगें कार्याच्या रूपानें फलित झालेलीं पाहून त्या फलित रूपांचें पद्धतवार वर्णन करण्याची एक तऱ्हा आहे व हींच अंगें कारणरूपानें असलेलीं पहाणें ह्मणजे वर सांगितलेल्या फलित कार्याचीं कारणें ह्मणून त्यांचा विचार करणें ह्मणजेच दुसऱ्या तऱ्हेचा अंगीकार करणें होय. पहिल्या तऱ्हेला मी भौतिक ह्मणतो व दुसरीला आत्मिक ह्मणतो. भौतिक पद्धतांनं कोणत्याही धर्माचा विचार करावयाचा ह्मणजे त्या धर्मातील निरनिराळ्या पथांचें जीवनवृत्तांत द्यावयाचे ह्मणजे ते पंथ किती आहेत, त्यांचीं स्थलांतरें कोठें कोठें झालीं, निरनिराळ्या पथांच्या कलहांचें स्वरूप काय होतें इत्यादि बाह्य रूपांचीं वर्णनें करावयाचीं आणि आत्मिक पद्धतीनं कोणत्याही धर्माचा विचार करावयाचा ह्मणजे त्या धर्माचीं मूलतत्वे काय आहेत, आत्म्याच्या अनेक वृत्तींतून कोणत्या वृत्तीचें त्या धर्मांत प्राधान्य आहे, इत्यादि अंतःस्थ व गूढ प्रश्नांचा उहापोह करावयाचा. भौतिक पद्धतीनं कलाकौशल्याचा विचार करावयाचा ह्मणजे त्याच्या शाखा किती आहेत, निरनिराळ्या शाखांचा संकर किती झाला व शाखांचीं स्थलांतरें कोठें कोठें झालीं हें सांगवयाचें आणि आत्मिकरीत्या कलाकौशल्याचा विचार करावयाचा ह्मणजे आत्म्याच्या कोणत्या वृत्तीपासून कलाकौशल्याचा उगम होतो वगैरे अंतःस्थ व गूढ प्रश्नांचा उलगडा करावयाचा. त्याचप्रमाणें भौतिक पद्धतीनं कोणत्याही राष्ट्राच्या राजकीय गतिस्थितींचा विचार करावयाचा ह्मणजे त्या राष्ट्रांत झालेल्या अंतःस्थ कलहांची व वहिःस्थ कलहांचीं वर्णनें द्यावयाचीं ह्मणजे राष्ट्रांतील वंडांचीं, निरनिराळ्या पक्षांच्या, वर्गांच्या व जातींच्या चढाओढांचीं व परराष्ट्रांशीं झालेल्या लढायांचीं वर्णनें द्यावयाचीं आणि आत्मिक पद्धतीनं राष्ट्राच्या राजकीय गतिस्थितींचा विचार करावयाचा ह्मणजे अंतःस्थ व वहिःस्थ कलहांच्या उत्पत्तीचीं कारणें, त्या राष्ट्रांतील एकंदर लोकसमूहांत आत्म्याच्या उन्नतवानत वृत्तीपैकी कोणत्या वृत्तीचें विशेष प्राबल्य आहे त्याचा सूक्ष्म विचार, त्या राष्ट्रांतील मोठमोठ्या तटांच्या पुरुषांच्या राजकीय मताचें सशास्त्रदर्शन इत्यादि प्रश्नांची चर्चा करावयाची. राष्ट्राच्या राजकीय गतिस्थितींचा भौतिक व आत्मिकदृष्ट्या जो विचार त्यासच राष्ट्राचा राजकीय इतिहास ह्मणतात. धर्म, नीति, विद्या, समाज, व्यापार, कृषि, कलाकौशल्य ह्यांतील एक किंवा अनेक अंगांचें प्राबल्य किंवा दौर्बल्य होऊन राष्ट्राच्या राजकीय चरित्रावर त्यांचे आघात व परिणाम होऊं लागले ह्मणजे त्यांचाही विचार राष्ट्राच्या राजकीय इतिहासांत करावा लागतो. येणेंप्रमाणें कोणत्याही राष्ट्राचा सर्वांगांनीं संपूर्ण असा राजकीय इतिहास लिहावयाचा झटला ह्मणजे तो भौतिक व आत्मिक अशा दोनही पद्धतींनीं लिहिला पाहिजे. आतां प्रस्तुतच्या विवेचनाचा विषय जो ग्रांटडफ्चा इतिहास त्याची पद्धत पाहिली तर निव्वळ भौतिक आहे हें सर्वत्र ग्राह्य होण्यासारखें आहे असें वाटतें. आत्मिकरीत्या मराठ्यांच्या इतिहासाचा विचार करण्याच्या खटपटींत पडण्याची आपली इच्छा नाही व याग्य शिक्षण न मिळाल्यामुळें आपल्या अंगां सामर्थ्य नाही असें ग्रांटडफ् आपल्या

इतिहासाच्या प्रस्तावनेत स्वतःच प्रांजलपणे व विनयाने कवळ करितो. आपल्या वयाच्या सोळाव्या वर्षी ग्रांटडफ्ने शाळा सोडिली. तांपर्यंत व्याकरणभूगोलादिविद्यासंपत्ति जी कांहीं मिळाली ती घेऊन तो हिंदुस्थानांत आला व तेवढ्यावरती आपल्या लष्करी व मुलकी हुद्याला लिहिणे सवरणे त्याच्या वरिष्ठांच्या मताप्रमाणे तरी त्याने मोठ्या वहादरीने केले. पुढे पेशवाई वुडत असतां व वुडाल्यावर पुणे व सातारा येथील अवाढव्य दफतरें त्याच्या हातांत आलीं व त्याला मराठ्यांचा इतिहास लिहिण्याची स्फूर्ति झाली. परंतु, उदार शिक्षणाचा ह्मणजे प्राचीन इतिहासादि विद्यांचा जो कांहीं योग्य संस्कार मनुष्याचें मन उदात्त, कुशाग्र, ग्राहक व मार्मिक करण्यास लहानगणींच लागतो तो ह्या इसमाला झाला नसल्याकारणाने, आत्मिकरीत्या मराठ्यांच्या इतिहासाचें विवेचन करण्याचें तर त्याला सोडून द्यावें लागलेंच; परंतु, भौतिक पद्धतीनेंही जें मराठ्यांच्या इतिहासाचें वर्णन त्यानें केले आहे तेंही अनेक प्रकारें व्यंग आहे. कालविपर्यासाचा दोष, मोठमोठ्या मोहिमांचें अज्ञान व सापेक्षदृष्ट्या कोणत्या प्रसंगाला किती महत्त्व द्यावें ह्याची नुमज, इतर मराठी वखरींप्रमाणेंच ह्याच्याहि इतिहासांत दिसून येते. १७५० पासून १७६१ पर्यंत झालेल्या रघुनाथरावाच्या मोहिमांच्या कालाचा ग्रांटडफ्ने कसा विपर्यास केला आहे व त्यामुळे तो कसा कसा गोत्यांत पडत गेला आहे हें मी मागे नुकतेंच दाखवून दिलें आहे. त्यानें मोहिमा कोणकोणत्या गाळल्या आहेत ह्याचाहि निर्देश मागे झाला आहे व त्या वेळच्या मराठ्यांच्या अवाढव्य प्रयत्नांच्या मानाने त्या वेळच्या इंग्रजांचा प्रयत्न अगदींच क्षुद्र असून त्यांच्या वर्णनाने आपल्या इतिहासाची संकुचित जागा सापेक्ष दृष्टीनें ग्रांटडफ्ने किती अडविली आहे, हें सुरत, विजयदुर्ग, बाणकोट इत्यादि ठिकाणीं इंग्रजांनीं केलेल्या वळवळींचे पवाडे वाचून कोणाच्याहि ध्यानांत येण्यासारखें आहे. ह्या वळवळींसंबंधाने ग्रांटडफ्ने स्वतःचेंहि मत वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणेंच आहे. तो ह्मणतो, इंग्रज महाराष्ट्राचे पुढे धनी झाले ह्मणून ह्यावेळचीं हीं त्याचीं कृत्यें सविस्तर वर्णिलीं पाहिजेत. ह्मणजे इंग्रजांच्या हिंदुस्थानांतील इतिहासाच्या महासमुद्रांत शेवटीं मराठ्यांच्या इतिहासाचा लोप होणार हें मत दृष्टीपुढें ठेवून त्यानें मराठ्यांचा इतिहास लिहिला. त्यामुळे शिवाजी महाराजांच्या पराक्रमाला प्रारंभ झाल्यापासून ह्मणजे इ०स० १६४६ पासून १७९६ पर्यंतच्या १५० वर्षांचा इतिहास त्यानें ४७५ पावणे पांचशें पृष्ठांत आटोपून पुढील २२ वर्षांच्या हकीकतीला २०० दोनशें पृष्ठें दिलीं आहेत. पहिल्या १५० वर्षांतील मराठ्यांच्या खटाटोपी किती अवाढव्य होत्या ह्याचा विचार केला तर पुढील २२ वर्षांना त्यानें जितकीं पृष्ठें दिलीं आहेत त्यांच्या मानाने ह्या १५० वर्षांना १२०० पृष्ठें तरी निदान देणें जरूर होतें. परंतु, इतकी विस्तृत माहिती दिल्यास ती आपल्या इंग्रजी वाचकांस रुचणार नाही हें ध्यानांत धरून त्यानें आपल्या इतिहासाची रचना केली (Duff's preface). इतिहास लिहिण्यांत त्याचा मुख्य हेतु आपल्या देशवांधवांना मराठ्यांच्या संबंधीं ठोकळ

व त्यांतल्या त्यांत समाधानकारक माहिती देण्याचा होता. मराठ्यांचा इतिहास कसा तरी ओरवाडून जो ल्याने काढिला त्याचें मुख्य कारण हेंच आहे. त्यानें मराठ्यांचा इतिहास लिहिला तो मराठ्यांच्याकरितां लिहिला नसून आपल्या देशवांधवांकरितां लिहिला आहे. मराठ्यांच्या पराक्रमांचें कौतुक वाटण्याचें त्याला कांहींच कारण नव्हतें. मराठ्यांचें बहिः-स्वरूप मोठ्यांत मोठें होतें केवढें व तें तसें कसकसें होत गेले एवढें त्याला दाखवून घ्याव-याचें होतें. व तें काम ल्यानें समाधानकारक केलें आहे असें त्याच्या देशवांधवांचें मत आहे. मराठी वखरींच्यापक्षां त्याचा इतिहास जास्त व्यवस्थित आहे हें इकडील लोकांसहि मान्य आहे; परंतु, स्वतंत्र इतिहास ह्या नात्यानें त्या ग्रंथाची किंमत महाराष्ट्रांतील इतिहासज्ञ निराळी करितात. कां कीं, (१) ग्रांटडफ्नें आपला इतिहास मुख्यत्वेन मराठी वखरी, मुसलमानी तवारिखा, सरदांगी दिलेल्या कैफियती व अशाच स्वरूपाचीं इतर टिपणें, ह्यांची संगति जुळवून तयार केला आहे. ह्या बहुतेक वखरी, तवारिखा व कैफियती कमजास्त प्रमाणानें अविश्वसनीय आहेत व त्यांच्या आधारावर रचलेला मराठ्यांचा कोणताहि इतिहास, अपूर्ण व अविश्वसनीय होण्याची बहुतेक खात्री आहे. (२) पुणें व सातारा येथील दफतरें व दुसरीं अवांतर कागदपत्रें ग्रांटडफ्ला मिळालीं होतीं हें खरें आहे, परंतु, त्याचा त्यानें योग्य उपयोग करून घेतला नाहीं. काव्येतिहाससंग्रहांतील पत्रें, ऐतिहासिकलेखसंग्रहांतील पत्रें व मीं सध्यां छापिलेलीं पत्रें हीं सर्व मिळून १७५० पासून १७६१ पर्यंतच्या अवधींतील अशीं सुमारें ४५० साडेचारशें होतात. त्यांवरून ह्या अकरा वर्षांतील ग्रांटडफ्च्या इतक्या चुका दाखवून देतां येतात, त्याअर्थी निदान ह्या अकरा वर्षांसंबंधीं तरी ग्रांटडफ्नें पुणें व सातारा येथील दफतरांचा योग्य उपयोग करून घेतला नाहीं असें विनदिकत ह्मणतां येतें. (३) योग्य शिक्षणाच्या अभावामुळे कोणताच इतिहास लिहिण्याची व विशेषतः मराठ्यांचा इतिहास लिहिण्याची ग्रांटडफ्ची योग्यताच नव्हती. पुणें व साताऱ्यांतल्यासारिखीं भरपूर माहितीनें भरलेलीं अवाढव्य दफतरें जेम्स मिळ, गिवन, मोम्सेन, इन्ड, गिझो इत्यादिसारख्या शोधकांच्या हातीं पडलीं असतीं तर, त्यांचें त्यांनीं वाचनकशी सोनें करून दाखविलें असतें. (४) तो विदेशीय असल्या कारणानें मराठ्यांच्या पराक्रमांचा पाल्हाळ तर राहूं घ्याच; परंतु, सविस्तर व साद्यंत माहिती देण्याची त्याला हौस नव्हती. विदेशीय लोकांना मराठ्यांच्या हालचालींचें सामान्य ठोकळ ज्ञान झालें ह्मणजे आपलें काम झालें अशी ग्रांटडफ्ची समजूत होती. (५) ल्यानें आपला इतिहास भौतिक पद्धतीनें लिहिलेला आहे व तोहि अनेक प्रकारें अपूर्ण झाला आहे. ह्यामुळे त्याच्या इतिहासाला, कीर्तने ह्मणतात त्याप्रमाणें, अपूर्ण असा मराठ्यांच्या मोहिमांचा नामनिर्देशात्मक इतिहास असें ह्मटलें असतां चालेल. ग्रांटडफ्च्या इतिहासाला मोहिमांचाहि इतिहास ह्मणतां येत नाहीं. कारण, मराठ्यांनीं ज्या शेंकडें मोहिमा केल्या त्यांपैकीं फारच थोड्यांचा ह्मणजे एकीचाच ल्यानें कांहींसा सविस्तर वृत्तांत दिलेला

आहे. वाकीच्यांचा वृत्तांत काहींच दिला नाही. तेव्हां ' मराठ्यांच्या मोहिमांचा इतिहास ' असेंहि नांव ह्या इतिहासाला शोभत नाही. ह्या इतिहासाला " इंद्रजांना मराठ्यांची काहीं माहिती देणाऱ्या वृत्तांताचें इतिहासवजा पुस्तक " असें नांव दिलें असतां चालेल.

ग्रांटडफ्चा इतिहास अपूर्ण व जुनापुराणा होण्याची हीं अशीं कारणे आहेत. हीं दाखवून दिलीं नसतीं तरी देखील चालण्यासारिखें होतें. कारण, ग्रांटडफ्च्या ग्रंथांत चुका आहेत असा संशय आल्याचीं चिन्हें अलीकडील १०।२० वर्षांतील लिहिण्यांत व बोलण्यांत थोडथोडीं दिसूं लागलीं होतीं. परंतु, कोणांहि स्पष्टपणें ग्रांटडफ्च्या ग्रंथांत असुक असुक चुका आहेत असें दाखवून दिलें नव्हतें. ह्या एवढ्याच कारणाकरितां मला हें दोष दाखवून देण्याचें कंटाळवाणें काम निरुपायनें करावें लागलें आहे. शिवाय, आणीकहि एक आनुपंगिक कारण झालें. तें असें कीं, ग्रांटडफ्नें आपला इतिहास भौतिकपद्धतीनें लिहिला असल्याकारणानें वाचकांचा मराठ्यांच्या कृत्यांसंबंधीं काहीं एक चमत्कारिक ग्रह होऊन जातो. शिवाजी महाराजांच्या पराक्रमाला प्रारंभ होण्यापासून तों नाना फडणिसांच्या अखेरीपर्यंत मराठ्यांनीं शेंकडों मोहिमा हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतांतून केल्या. इ. स. १६४६ पासून १७९६ पर्यंत एकहि वर्ष कोर्टेनाकोर्टे तरी मुलुखगिरी केल्याशिवाय मराठ्यांनीं सुनें जाऊ दिलें नाहीं. ग्रांटडफ्च्या ग्रंथांतील ह्या मुलुखगिन्यांची कौरडी जंत्री पाहिली व त्यानें ह्या मुलुखगिन्यांची केलेली थडा वाचली ह्मणजे वाचक क्षणभर स्तब्ध होऊन आपआपल्याशींच विचार करितों कीं, काय हो हा चमत्कार आहे ! एक सारिखें दीडशें वर्षे एक वर्षाचीहि खळ पडूं न देतां ह्या सैतानांनीं सर्व हिंदुस्थानभर केवळ हुतूतू कीं हो घातला ! शेतें, वाड्या, गावें, शहरें जाळून व पोळून प्रांताचे प्रांत ह्या राक्षसांनीं उध्वस्त करून टाकिले ! लढाईच्या वेळेस शत्रूला हातघाईस आणण्यास संस्कृतराष्ट्रें हीं असलीं कृत्ये कधीं कधीं किंवा वारंवारहि करितात; परंतु त्यांत त्यांचा काहीं तरी स्तुत्य हेतु असतो. ह्या मराठ्यांचा मात्र प्रकार काहीं विलक्षणच ! हेतु ह्मणावा तर लूट मिळविण्याखेरीज दुसरा काहींच नाही ! ह्या मोहिमेचा पत्ता त्या मोहिमेला नाही ! काहीं कारण नसतां, पावसाळा झाल्यावर ह्या दुष्टांनीं पुण्याहून जें तडक निघावें तें काहींनीं श्रीरंपट्टणावर घाला घालावा, काहींनीं अमदावादेवर झांप टाकावी, काहींनीं अवरंगावादेला बुचाडावें व काहींनीं खुद्द दिल्लीच्या पातशाहाच्या मानगुटीस वसावें ! एका काळीं ह्या दरोडेखोरांनीं हिंदुस्थानचें सार्वभौमत्व पटकावून वसण्याचा प्रसंग आणिला होता; परंतु, खरोखर देवाचीच करणी ! ह्मणून हा अघोर प्रसंग हिंदुस्थानच्या निरुपद्रवी प्रजेवर आला नाही. हे असले विचार कल्पक वाचकांच्या मनांत ग्रांटडफ्चा इतिहास वाचून येतात, हें मेकळें, गोपाळराव हरी देशमुख इत्यादींच्या लिहिण्यावरून ध्यानांत येण्यासारिखें आहे. ह्या असल्या विचारांचा पगडा अजूनहि गेला नाही. हेहि सप्रमाण सिद्ध करून दाखवितां येईल. मराठ्यांच्या अमदानींत जिकडे तिकडे दंगोपोपे, लढाया व मुलुखगिन्या ह्यांचा सुळसुळाट होऊन

शांतता झणून माहित नव्हती असें प्रतिपादन केलेलें अद्यापहि अनेक लोकांच्या तोंडून ऐकू येतें. ह्याला कारण ग्रँटडफूचा इतिहास व त्याची भौतिक पद्धति हीं होत. अज्ञ किंवा नवव्या प्रेक्षकाच्या दृष्टीला भासणाऱ्या मराठ्यांच्या ह्या सैरावैरागतांला कांहीं व्यवस्थित धोरण होतें किंवा नव्हतें, १६४६ पासून १७९६ पर्यंत ह्या महाराष्ट्रांतील लोकसमूहांत कोणत्या विचाराचें प्राधान्य होतें व परराष्ट्रांशीं मराठ्यांच्या ज्या लढाया होत त्यांना कांहीं सयुक्तिक व समाधानकारक कारणें होतीं किंवा नव्हतीं ह्या गोष्टींचा आत्मिकरीत्या ग्रँटडफूनें विचार न केल्यामुळे ह्या असल्या मतांचा प्रसार झाला आहे. पद्धति, धोरण, विचार व नीति मराठ्यांच्या कृत्यांत होती किंवा नव्हती ह्याचा ग्रँटडफूनें विचार न केल्यामुळे व त्याच्याखेरीज मराठ्यांचा दुसरा इतिहास अद्यापपर्यंत लिहिला गेला नसल्यामुळे ह्या दुराग्रहाचें साम्राज्य सध्यां झालें आहे. परंतु, ह्या दुराग्रहांना जागा असण्यास, माझ्या मतें, विलकुल कारण नाहीं. मराठ्यांच्या कृत्यांना कांहीं धोरण होतें हें सप्रमाण दाखवितां येतें, ह्याच प्रश्नाचा विचार पुढील विवेचनांत केला आहे.

विवेचन दुसरें.

पंधराव्या व सोळाव्या शतकांत आणि सतराव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत महाराष्ट्राची स्थिति फारच विपन्न झाली होती. त्या वेळचें वर्णन करितांना समर्थ झणतात:—“तार्थ क्षेत्रें मोडिलीं । ब्राह्मणस्थानें भ्रष्ट झालीं । सकळ पृथ्वी आंदोळली । धर्म गेला ॥ यवनांनीं हिंदु धर्माचा उच्छेद करून टाकिलां तेव्हां “ देव, धर्म, गो, ब्राम्हण ह्यांचें संरक्षण करण्यास ” शिवाजी राजे अवतीर्ण झाले व त्यांनीं यवनांच्या सर्वोच्छेदक गतीचा प्रतिरोध केला. ह्या महत्कृत्याला अनुलक्षून समर्थ शिवाजीराजास लिहितात कीं, “ तुम्हीं झाला झणून महाराष्ट्र धर्म कांहीं तरी राहिला; ” व पुढें सप्रेम विनवणी करितात कीं, “ आपण धर्मस्थापनेची कीर्ति उत्तरोत्तर अशीच संभाळिली पाहिजे. ” धर्मस्थापनेची कीर्ति संभाळण्यास काय करावें झणाल तर “ अमर्याद फितवेखोर लोकांचा संहार करावा; न्यायसीमा उल्लंघू नये; नेटके वंद वांधावे; तुरंग, शस्त्र आणि स्वार जमवावे ” आणि सर्वांत पहिलें काम काय करावें तर “मराठा तितका मेळवावा; आणि जिकडे तिकडे महाराष्ट्रधर्म वाढवावा ” आपला महाराष्ट्रधर्म वाढविण्यास आणखी उपाय कोणते तर “ बहुत लोक मेळवावे । एक विचारें भरावें । कष्टें करून घसरावें । म्लेंच्छावरी ॥ ” आणि इतकें करून झाल्यावर मग, “ आहे तितकें जतन करावें । पुढें आणीक मेळवावें । महाराष्ट्र राज्य करावें । जिकडे तिकडे ॥ ” समर्थांच्या ह्या उक्तींवरून कळून येईल कीं, सतराव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत महाराष्ट्रांतील विचारी पुरुषांचीं मनं एका जवर कल्पनेनें भरून गेलेलीं होतीं. ती कल्पना कोणती तर महाराष्ट्रधर्माची स्थापना करणें ही. ही कल्पना सफल करण्याचें अवघड काम शिवाजीनें केलें. शिवाजीच्या एकंदर चरित्राची गुरुकिल्ली हीच कल्पना होय. ही कल्पना ध्यानांत ठेवून मग शिवाजीच्या व त्याच्या अनुयायांच्या कृत्यांचा विचार करावा

झणजे त्या कालीं महाराष्ट्रांत व कर्नाटकांत जिकडे तिकडे मराठे निष्कारण धांवतांना परकीय इतिहासकारांना जे दिसतात ते मनांत कांहीं विशिष्ट हेतु धरून शिस्तवार मोहिमा करीत आहेत असें भासूं लागतील. शिवाजीला चोर व त्याच्या अनुयायांना गनीम ह्मणून यवनांनीं टोपणांनीं दिलीं. त्यांचा वाच्यार्थ घेण्याची जी परकीय इतिहासकारांना खोड लागली आहे ती ते टाकून देतील व देव, धर्म आणि स्वराज्य ह्यांची स्थापना करणाऱ्या पृथ्वीवरील महापुरुषांच्या मालिकेंत ह्या पुण्यश्लोक व परमप्रतापी पुरुषाला आडेवेढे न घेतां गोवूं लागतील. आतां हा महाराष्ट्रधर्म झणजे काय? ख्रिस्तांधर्म, महमुदीधर्म, यहुदीधर्म ह्यांच्यासरिताच हा महाराष्ट्रधर्म आहे कीं काय? तर तो तसा नाही. महाराष्ट्रधर्म झणजे हिंदुधर्मच कीं नाही? तर महाराष्ट्रधर्म झणजे हिंदुधर्महि केवळ नव्हे. महाराष्ट्रधर्माची व्याख्या हिंदुधर्माहूनहि जास्त व्यापक आहे. महाराष्ट्रांत त्या काळीं चालणारा हिंदुधर्म व भरतखंडांतील इतर प्रांतांत चालणारा हिंदुधर्म ह्यांच्यांत महदंतर होतें. त्या काळीं भरतखंडांत सर्वत्र यवनांचें राज्य होतें व त्या राज्याच्या अंमलाखालीं महाराष्ट्रेतर प्रांतांत प्रजा आपला हिंदुधर्म झणजे व्रतें, उद्यापनं, उपासना, पूजा इत्यादि धर्माचार यवनांकडून कमजास्त त्रास पोंहचत असतांहि, निमूटपणें चालवीत असत. महाराष्ट्रांतील प्रजा मात्र इतकी सोशीक नव्हती. देव फोडणाऱ्या, विजापूर, अहमदनगर, खानदेश, जुन्नर, कोंकण वगैरे प्रांतांवर अंमल करणाऱ्या यवनांनीं मराठ्यांना एका वाजूनें अगदीं सतावून सोडिलें होतें व दुसऱ्या वाजूनें त्यांच्यांतील प्रमुख सरदारांना व मुत्सद्यांना मोठमोठ्या मानाच्या जागा दिल्या होत्या. त्यामुळें त्या वेळच्या मराठ्यांत यवनांविषयीं संताप व तो परिहार करणाऱ्यांचें सामर्थ्य हीं एकाच वेळीं उत्पन्न झालीं. धर्म भ्रष्ट करणाऱ्या, गाई मारणाऱ्या व ब्राह्मणांचा छल करणाऱ्या यवनांविषयीं द्वेषबुद्धि महाराष्ट्रांत दामाजीपताच्या वेळेपासून धुमसत होती व ती शिवाजीमहाराज अवतीर्ण व्हावयाच्या कालीं तर अत्यंत उत्कट झाली होती. यवनांचा उच्छेद करावयाचा हें त्या कालीं महाराष्ट्रांतील हिंदुधर्माचें एक कलम होऊन गेलें होतें. यवनांचा उच्छेद करावयाचा एवढाच त्या वेळच्या मराठ्यांचा हेतु नव्हता तर धर्माची स्थापना करून गोत्राह्मणांचा प्रतिपाल करावयाचा त्यांचा मुख्य हेतु होता. हा उत्तमोत्तम हेतु साध्य होण्यास नुसता यवनांचा उच्छेद करून काम भागण्यासारिखें नव्हतें, तर स्वराज्याची स्थापना करणें जरूर होतें. तेव्हां स्वराज्याची स्थापना करणें हेंहि एक महाराष्ट्रांतील हिंदुधर्माचें मुख्य कलम होऊन वसलें. स्वराज्याची स्थापना करण्यास दोन गोष्टी केल्या पाहिजेत असें शिवाजीच्या लक्ष्यांत आलें. मराठ्यांचें एकीकरण केलें पाहिजे ही एक गोष्ट व त्यांचे धुरीं धरण झणजे पुढारपण स्वीकारिलें पाहिजे ही दुसरी गोष्ट. कोणत्याहि वेळीं “ बहुत लोक मेळवून एक विचारें भरल्या ” शिवाय स्वराज्यस्थापनेची तयारी होत नसते व एवढेंच करून काम भागत नाही, तर एक विचारानें भरलेल्या लोकांचें धुरीणत्वहि पत्करण्यास व तें पत्करून इष्ट हेतु तडीस नेण्यास महापुरुषांनीं सिद्ध व्हावें

लागते. “ बहुते लोक मेळवून एक विचारें भरण्याचें ” काम शिवाजीनें सेतमंडळीकडून करविलें. ह्या वल्लसीला अनुलक्षून समर्थ ह्मणतात:— “ ब्राह्मणमंडळ्या मेळवाव्या । भक्त-मंडळ्या मानाव्या । संतमंडळ्या शोधाव्या । भूमंडळीं ॥ ” ह्या एक विचारानें भरलेल्या मंडळ्यांचें पुढारपण शिवाजीनें व त्याच्या मुत्सद्यांनीं स्वीकारिलें ; आणि स्वराज्याची स्थापना करण्याचें अतिमानुष कृत्य घडवून आणिलें. येणेंप्रमाणें महाराष्ट्रेतर प्रांतांतील हिंदुधर्म + धर्मस्थापना + गोत्राह्वणप्रतिपाल + स्वराज्यस्थापना + एकीकरण + धुरीधरण ह्मणजे महाराष्ट्रांतील हिंदुधर्म होतो अशी त्या काळीं समजूत होती. ह्याच समजूतीला महाराष्ट्रधर्म ह्मणून समर्थींनीं संज्ञा दिली आणि ह्या धर्माची स्थापना व प्रसार करण्याकरितां शिवाजी महाराज व त्यांचे अनुयायी ह्यांनीं प्राणांचा व वित्ताचा अपरंपार व्यय केला. महाराष्ट्रेतर प्रांतांतील हिंदुधर्मास सहिष्णु हिंदुधर्म ह्मटल्यास व महाराष्ट्रांतील हिंदुधर्मास जयिष्णु हिंदुधर्म ह्मटल्यास ह्या दोन्ही धर्मांतील भेद उत्कटत्वेंकरून स्पष्ट होईल. दामाजीपंताच्या वेळचा स्तब्ध विठोबा सहिष्णु हिंदुधर्माची मूर्ति आहे व समर्थींचा उड्डाण करणारा मारुति जयिष्णु हिंदुधर्माची पताका आहे. सारांश, १६४६ पासून १७९६ पर्यंत ह्या कल्पनेला मराठे साक्षात् स्वरूप देत होते व वरोवर १५० वर्षे ह्या कल्पनेच्या धोरणानें मराठे चालले होते. महाराष्ट्र धर्माची ही कल्पना मराठ्यांच्या ह्या १५० वर्षांतील झालचालींची केवळ प्राणभूत आहे. आतां ह्या कल्पनेचा निरनिराळ्या काळीं कसकसा आविष्कार झाला तें सांगतां.

(अ) स्वराज्यस्थापना हें एक महाराष्ट्रधर्मांतील मुख्य अंग. तत्साधनार्थ शिवाजीमहाराजांचे सर्व प्रयत्न चालले होते. दुर्दैवानें शिवाजी महाराजांचा अस्सल लेख अद्यापपर्यंत एखादा दुसराच उपलब्ध आहे. काव्येतिहाससंग्रहांतील ४११ वें पत्र शिवाजीमहाराजांनीं १६५९ त लिहिलें आहे. त्यांत राज्य आक्रमिण्याकरितां परराज्यांतील देसाई, देशपांडे यांस ते काय काय लालुंचा दाखवून वांधून घेत असत हें अंशतः कळण्यासारखें आहे. ह्या पत्राचा सवंद उतारा खालीं देतां.

तहनामा राजश्री खेमसावंत व लखमसावंत देसाई वहादूर प्रांत कुडाळ यांजकडील पितांबर शेणवई कारभारी येऊन ठराव करून दिला. सुरू सन तिस्साखमसैन अल्लफ.

प्रांत मजकूरचे महाल वगैरे चालत आहेत. आकार होईल त्याचा ऐवज दरसाल निम्मे हुजूर पावता करावा. निम्मा आकार राहिल त्यांत तीन हजार लोक पायदळ हेटकरी ठेवावे आणि ज्या वेळेस हुजूर चाकरांस बोलाविले जातील तेव्हां तीन हजार लोकांनिशीं सेवा करावी. खासा जातीनें

स्वराज्य साधनाच्या ठायीं वकिलापाशीं मध्यें राहून तुरुक लोकांचें साधान करावें.
... .. कलम १.

प्रांतांतील जमाबंदीच्या चौकशीस हुजरून कारकून व लोक राहतील ते ठेवून त्यांच्या नेमणुकीवद्दल हुजूर अम्मल पैकीं पावतें करावें.
... .. कलम १.

येण्याचें प्रयोजन पडेल तेव्हां बोलावणें होईल. तेव्हां येत असावें. ... कलम १.

किळे फोंडो प्रांत तालुका घेऊन हुजूर ठेविला त्यास हरएक प्रसंगास कुमक राखात जावी. विदनूर वगैरे संस्थानच्या खंडण्या घेण्यास स्वारी होईल त्यांच्या कुमकेस जात असावें. ... कलम १.

प्रांतमजकुरची देशकत वतनें तुमचीं व वहादूर किताब अजरामत चालेल. त्यांतील किळे, कोट व ठाणां तुमच्या स्वाधीन केलीं आहेत. तेथें दास्तान करून जतन करावीं. तेथे हुजूरचे कारकून व लोक येतील ते ठेवावे. ... कलम १.

शके १५८० विलंबीनामसंवत्सरे फाल्गुन वद्य ७. एकूण पांच कलमें करार करून तहनामा दिला असे. मोतव.

हा तहनामा १६५९ च्या मार्चांत झाला आहे. ह्याचा उल्लेख ग्रांटडफ्नें १६५९ सालच्या हकीकतीग्वालीं केला आहे. ह्यांत स्वराज्यसाधनाचें कलम आहे. शिवाजीनें मुघो-ळच्या घोरपड्यांस पाठविलेलें एक विस्तीर्ण पत्र मजजवळ आहे त्यांतही हाच हेतु दर्शित केला आहे.

(व) स्वराज्य, गनीमाई, सरदेशमुखी व चौथाई ह्या मागण्या मोंगलाईतून मागण्याचा शिवाजीनें परिपाठ ठेविला. ह्यांत स्वराज्यसाधनाचा बराच इतिहास गर्भित आहे. आपण मोंगलाच्या राज्यांतील प्रांताचे सरदेशमुख आहोंत, मोंगलाच्या अमलांतील प्रांत पूर्वी मराठ्यांच्या स्वराज्यांत मोडत होता व मोंगल लोक मराठ्यांना गनीम ह्मणत त्याअर्थी गनीमाईचा पैसा त्यांच्यापासून चोपून घेऊन उणें अक्षर बोलल्याची आठवण जन्मोजन्म त्यांना व्हावी, इत्यादि अर्थ ह्या शब्दांपासून ध्वनित होतात.

(क) महाराष्ट्रधर्मांत ह्मणजे महाराष्ट्रसंस्थांत अष्टप्रधानघटित राज्यव्यवस्थेचाहि अंतर्भाव होतो. राष्ट्रच्या कल्पनेंत राष्ट्रभाषेचाहि समावेश होतो. शिवाजीराजे अवतीर्ण होईतोपर्यंत दक्षिणेंतील मुसुलमानांच्या संसर्गानें जावली, श्रंगारपूर इत्यादि स्थलींच्या मराठ्या राजांच्या दरवारीं व शिवाजी राजाच्या पराक्रमाला सुरुवात होऊन त्यांच्या अभि-षेककालापर्यंत खुद्द शिवाजीच्या दरवारीं देखील निरुपायानें फारसी व मुसुलमानी भाषे-तील शब्दांचाच प्रचार उत्कटत्वेकरून सर्वत्र चालन असे. ह्या परदेशीय प्रचारामुळे स्वरा-ज्याची व स्वराष्ट्राची शुद्ध कल्पना मराठ्यांच्या मनांत गढूळ व अस्पष्ट अशी असण्याचा संभव होता. ह्मणून शिवाजीनें फारशी शब्द टाकून त्यांच्या ऐवजीं संस्कृत व महाराष्ट्र-शब्दांचा उपयोग करण्याचा परिपाठ घातला.

येणेंप्रमाणें स्वराज्य साधून महाराष्ट्रधर्म वाढविण्याचा विचार शिवाजीच्या राजनीतींत प्रधान होता. संभाजीराजालाहि महाराष्ट्रधर्म पसरविण्याचा उपदेश समर्थानीं केला आहे. राजाराम व त्याच्या वेळचे मुत्सद्दी व सेनापति ह्यांनींहि हा स्वराज्य साधनाचा कित्ता उत्तम गिरविला. पुढे शाहूमहाराज आले. त्यांनीं १७०७ पासून १७१४ पर्यंत जो प्रांत

ताराबाईच्या हातून त्यांना मिळाला तेवढ्याची व्यवस्था करून, नंतर १७१४ त बाळाजी विश्वनाथास स्वराज्यसाधन करण्याकरितां मतलबाची खालील याद करून दिली.

१ स्वराज्य थोरले कैलासवासी स्वामींचे वेळेप्रो रायगड व वरकड कोट देखील करून घेणें—ठाणीं मागून घेणें..... कलम.

१ खटाव १ आकळज १ कासेगाऊ १ मंगळवेढें. १ मिरज. १ पेडगांव. १ जुन्नर किल्ले समत. १ चौल समत किल्ले. १ सांगोलें. १ नाझरें. १ चाकण. १ वेळगाऊं. १ कल्याण भिवंडी समत किल्ले... .. कलम.

१ त्रिंबक मागोन घेणें... .. कलम.

१ तोफा दर संस्थानीं घेतील त्यांची चौथ्याई करून घेणें. कलम.

१ चांदाचें राज्य कान्होजी भोंसले यांनीं साधिलें आहे तें स्वराज्यांत करून घेणें. कलम.

१ सहा सुभे खेरीज गुजराथ, माळवा साधेल तेथवर साधणें. कलम.

१ नवाव बल्लोलखानाची दौलत फतेसिंग त्रावाचे नांवें करून घेणें. कलम.

१ मातुश्री व मदनसिंग देखील कविले व दुर्गाबाई सेवक लोक मागोन घेणें... कलम.

१ पेशजी मतलब लिहून दिले आहेत. त्याचे फर्मान सनदा करून घेऊन घेणें. कलम.

१ कोंकणपट्टी देखील राजपुरी चौथ सरदेशमुखी, स्वराज्य व वरकड साधेल त्याचे फर्मान पृथकाकारें करून घेणें. ... कलम.

१ सरदेशमुखी इनाम दरमहालास एक गांव करून घेणें. कलम.

१ चंदीप्रांतीं राज्यगडकोट देखील करून घेणें. कलम.

१ जयसिंग पालकर येथील तरी मागून घेणें. कलम.

ह्या यादींतील मतलबाचें साधन करण्याकरितां बाळाजी विश्वनाथ १७१८ त हुसेन-अल्लीवरोवर दिल्लीस गेला. १७१९ च्या फेब्रुवारींत व मार्चांत वर दिलेल्या यादींतील स्वराज्याच्या मतलबाच्या सनदा सत्यदबंधूंकडून त्यानें करून घेतल्या; त्या सनदा घेऊन तो सातान्यास परत आला व थोड्याच दिवसांत ह्मणजे १७२९ च्या अक्टोवरांत मरण पावला. बाळाजी विश्वनाथाच्या मृत्यूचा सन १७२० अक्टोवर असावा असें ग्रांटडफ ह्मणतो तें मला अनेक कारणांकरितां ग्राह्य दिसत नाहीं. पुढें १७२० च्या एप्रिलांत बाजीरावाला पेशवाई मिळाली. त्या वेळीं बाळाजी विश्वनाथाला दिलेली यादी शाहूनें बाजीराव बल्लाळाला दिली (भारतवर्षातील पत्रें व यादी ४०). * कारण, कीं बाळाजी विश्वनाथ दिल्लीहून जे

* भारतवर्षांत छापिलेल्या पत्रें व यादींतील ४० वें पत्र व काव्येतिहाससंग्रहांत छापिलेल्या थोरल्या शाहूमहाराजांच्या चरित्रांतील ४० व्या पृष्ठावरील याद अक्षरशः एकच आहेत. भेद ह्मणून एवढाच कीं, चरित्रांतील याद बहुतेक शुद्ध छापलेली आहे व भारतवर्षांतील याद येथून तेथून चुकांनीं ओथंबलेली आहे. तुलना करण्याकरितां भारतवर्षांतील याद जशीच्या तशीच येथें देतो.

यादी मतलब घेणें ह्मणोन शाहूमहाराज यांणीं बाजीराव बल्लाळ यांजकडे पाठविली तीः—

फर्मान घेऊन आला त्यांची अंमलवजावणी करण्यास तो जगला नाही. तेव्हां बाजीरावाला पेशवाई देतांना साधावयाच्या राहिलेल्या मतलवांची याद जशीच्या तशीच शाहूनं त्याच्या

श्री.

यादी मतलव करून घेणें.

स्वराज्य थोरले कैलासवासी स्वामींचेप्रमाणें “रायगडावरकड” गडकोट देखील करून घेणें.

ठाणीं मागोन घेणें.

१ खटाव.

१ आकलुज.

१ कासेगांव.

१ सांगोलें.

१ मंगळवेढें.

१ नाझरें.

१ मिरज.

१ चाकण.

१ पेडगांव.

१ “वालेगड.”

१ जुन्नर “समेत” किल्ले.

१ कल्याण भिवडी “समेत” किल्ले.

१ चेऊल “समेत” किल्ले.

“चंदीप्रांतीचें राज्य गडकोट देखील करून घेणें. मातोश्री व “मर्दानसिंग” देखील “कदीम” व दुर्गाबाई, जानर्काबाई व सेवक लोक “मागील” घेणें.

पेशजी मतलव लिहून दिले आहेत, त्याचे फर्मान सनदा करून घेणें.

कोंकणपट्टी देखील राजपुरी चौथ व सरदेशमुखी, स्वराज्य व वरकड “साधले” त्याचे फर्मान “पृथक् कोरे” करून घेणें.

सरदेशमुखीस इनाम दरमहा “कसगांव” करून घेणें.

जैसिंग पालकर येतील तरी मागोन घेणें.

त्रिवक् मागोन घेणें.

“सांभाळून” याखेरीज गुजराथ मळवा साधेल तेथवर साधणें.

३

“तालुकें” दरसंस्थानीं करून “घेतला” त्याची चौथ्याई करून घेणें.

नवाव “वाकीखानाची” दौलत फत्तेसिंगवावाचे नांवें करून घेणें.

चांदाचें राज्य कान्होजी भोंसले याणीं साधिलें आहे, तें स्वराज्यांत करून घेणें.

येणेंप्रमाणें खमखाम करून घेणें. बहुत लिहिणें तरी सुन्न असो मीतिव असे.

मोडी वाचण्याच्या चुका ह्या एका पत्रांत सुमारें १६१७ झाल्या आहेत. भारतवर्षाच्या संपादकांनीं काव्येतिहाससंग्रहांतील यादी वाचण्याची खटपट केली असती तर ह्या चुका झाल्या नसत्या. ह्या मासिकपुस्तकांत मोडी वाचनाच्या इतरत्रहि अशाच चुका झाल्या आहेत. बऱ्याच टिपा इतिहासाला सोडून लिहिलेल्या आहेत. ह्या पत्राला भारतवर्ष-

स्वाधीन केली. वाजीरावाच्या कारकीर्दीतील पहिली दहा अकरा वर्षे ह्या यादींतील मनलढ साधण्यांत गेलीं. १७३१ साच्या सुमाराला वाजीरावानें वरील यादींतील कलमें सर्व साधिलीं. येथपर्यंत ह्यणजे १७३१ पर्यंत स्वराज्यसाधनार्थ मराठ्यांच्या सर्व खटपटी झाल्या. ह्या पुढें आतां मराठ्यांच्या राजनीतीनें दुसरें स्वरूप धारण केलें. तें स्वरूप ह्यणजे हिंदुपदवादशाहीची स्थापना करणें हे होय. हिंदुपदवादशाहीची स्थापना करण्याची प्रस्तावना वाजीरावानें शाहूपुढें केलेली सर्वश्रुत आहेच. १७३१ पासून १७४० पर्यंत वाजीरावाची सर्व खटपट ह्याच स्थापनेच्या प्रीत्यर्थ झाली. दक्षिणेंस तुंगभद्रा, उत्तरेस यमुना, पश्चिमेस समुद्र व पूर्वेस निजामुल्मुल्काचा प्रांत व पूर्वसमुद्र ह्या वाढत्या हिंदुपदवादशाहीच्या सीमा झाल्या. हें एवढें काम करून वाजीराव बळाळानें आपला अवतार संपविला. वाजीरावाच्या पश्चात् राज्याची धुरा बाळाजी वाजीरावानें उचलली. १७४० पासून १७५० पर्यंत वाजीरावानें जिकिलेल्या प्रदेशांची व्यवस्था करण्यांत बाळाजीचा काळ गेला व अधून मधून काशी, प्रयाग, कटक, गढमंडळ, वहादुरभेंडा इत्यादि प्रदेशांकडे त्यानें आपली दृष्टि फेंकिली. परंतु ही दृष्टि रघोजी भोसल्याचा पाडाव करण्यापुरती व दक्षिणेंत पूर्वापार चालत आलेले हक्क प्रस्थापित करण्या पुरती होती. १७५० पर्यंत मराठ्यांचें आधिपत्य सातारच्या छत्रपतींकडे होतें. त्यांच्या नांवानें हिंदुपदवादशाहीचा प्रसार व स्थापना करण्याची मेहनत वाजीराव बळाळानें व बाळाजी वाजीरावानें केली. शाहूराजापेक्षां मुत्सद्देगिरीनें व पराक्रमानें वाजीराव बळाळ अतिच श्रेष्ठ होता. परंतु शाहूचें आधिपत्य कमी करण्याकडे त्याचा विलकुल कल नव्हता. बाळाजी वाजीरावाला पेशवाई मिळाल्यापासून मात्र शाहूचे व त्याच्यानंतर येणाऱ्या छत्रपतींचें माहात्म्य कमी करण्याचा प्रयत्न झाला. शाहू असे तोंभर्यंत बाह्यात्कारें छत्रपतींची सेवा अनन्यभावे करण्याचा बाळाजीनें वहाणा केला व तो नारल्यानंतर रामराजा गादीवर आला असतां त्याची पायमल्ली बाळाजीनें मनःपूत परंतु, मोठ्या युक्तीनें केली. बाळाजीच्या खऱ्या पराक्रमाला व त्याच्या मनांत घोळत असलेल्या अवाढव्य हेतूंना स्वरूप शाहूच्या मरणानंतर ह्यणजे १७५० पासून येऊं लागलें. ह्या वर्षापासून बाळाजी मराठ्यांचा खरा पुढारी झाला व सातारच्या छत्रपतींचें आधिपत्य अस्तास गेलें. ह्या १७५० सालापासून तों १७६१ सालापर्यंत सर्व भरतखंड महाराष्ट्रमय करून टाकण्याचा बाळाजीनें उद्योग केला. सारांश, ह्या १७५० सालापासून ब्राह्मणपदवादशाहीचा प्रारंभ झाला व हिंदुपदवादशाही हा शब्द मागें पडला. पुढील दोन विवेचनांत बाळाजीनें १७५० पासून १७६१ पर्यंत बहुतेक सर्व हिंदुस्वामभर मराठ्यांची सत्ता प्रस्थापित कशी केली व खुद्द महाराष्ट्रांत सातारच्या छत्रपतींचें व त्यांच्या राजमंडळाचें महत्त्व कमी करून आपलें महत्त्व कसें स्थापिलें ह्याचा विचार केला आहे.

कारांनीं एक टीप दिली आहे, तींत ही याद शाहूनें वाजीराव बळाळाला पाठविली नसावी असा साशंक व साश्चर्य ध्वनि काढिला आहे. परंतु ही याद वाजीराव बळाळालाच शाहूनें पाठविली हें वरील विवेचनांत स्पष्ट केलें आहे.

विवेचन तिसरें.

ह्या १७५० सालापासून हिंदुपदवादाशाहीच्या ऐवजी ब्राह्मणपदवादाशाहीचें नांव नव्या-
नेच ऐकू येऊ लागलें. सातारच्या महाराजांचें प्रस्थ ह्या सालापासून अगदींच मावळलें व
पेशवे मराठमंडळाचे मुख्य झाले. ही क्रांति कशी घडून आली तें ह्या विवेचनांत स्पष्ट करितों.

शाहूराजाच्या मृत्यूनंतर १७५० च्या जानेवारीपासून पुढें सर्व हिंदुस्थान व सर्व
दक्षिण महाराष्ट्रमध्य करण्याचा प्रयत्न बाळाजीनें केला व सदाशिव चिमणाजी तर खुद्द
रूमशामची सरदेशमुखी पटकविण्याच्या गोष्टी बोलू लागला. १७५० पासून १७६१ पर्यं-
तच्या ११ वर्षांतल बाळाजी बाजीरावाच्या धोरणाचें खाली लिहिल्याप्रमाणें पृथक्करण
करितां येतें. (अ) हिंदुस्थानांत पश्चिमोत्तर दिशेनें उत्तर रजपुताना, अंतर्वेद, रोहिलखंड,
मुलतान, लाहोर, ठट्टा व भकर ह्या प्रांतांत अंमल बसवावयाचा (लेखांक १). (ब)
हिंदुस्थानांत पूर्वेकडे काशी, प्रयाग, अयोध्या, बंगाल इत्यादि प्रदेशांवर मोहीम कराव-
याची (काव्येतिहाससंग्रह, पत्रें व यादी ३६२, ३७३, ३८७, ३८८. प्रस्तुत ग्रंथांतील
लेखांक ३१, ३७, ३९ इत्यादि). (क) दक्षिणेंत पूर्वेकडे सलाबतजंगाचा प्रदेश घ्याव-
याचा; ऐन कर्नाटकांत श्रीरंगपट्टणाला हिंदुराजांच्या ताब्यांत तें होतें तोंपर्यंत अंकित
करून टाकावयाचें व पुढें मुसुलमानांच्या ताब्यांत गेल्यावर जिंकून घ्यावयाचें. (ड)
कोंकणांत सुरत, जंजिरा वगैरे ठिकाणें खालसा करावयाचीं. (ई) खुद्द महाराष्ट्रांत साता-
रची व कोल्हापुरची गादी एक करावयाची (फ) आणि सरदारांची व्यवस्था लावाव-
याची. येणेंप्रमाणें बाळाजी बाजीरावाच्या राजर्नातीचें धोरण सहाप्रकारचें होतें. पैकीं (अ),
(ब), (क), (ड) आणि (फ) ह्या प्रकारांची माहिती ह्या पुस्तकांत, काव्येतिहास-
संग्रहांत व ऐतिहासिकलेखसंग्रहांत छापलेल्या पत्रांतून बरीच आली आहे. त्यावरून
त्यावेळच्या महाराष्ट्रमुत्सद्यांच्या मनांत कांहीं विशिष्ट हेतु होते व तत्सिद्धयर्थ त्यांचे
व्यवस्थित प्रयत्न चालले होते हें स्पष्ट दिसून येईल. पश्चिमोत्तर दिशेकडील प्रदेश
दिल्लीच्या पातशहानें १७५० त मराठ्यांना बहाल करून टाकिलें. तेव्हां १७६१
पर्यंत त्यांत अंमल बसविण्याचा उद्योग करणें त्यांना अवश्यच झालें होतें. लेखांक
१ त अवदालीला तंत्री देण्याचें वचन मराठ्यांनीं १७५० त पातशहाला दिलें
होतें. तेव्हांपासूनच अवदालीचा व मराठ्यांचा सामना होणार हें ठरून गेल्यासारिखें
होतें. रघुनाथरावानें १७५८ त लाहोर घेतलें, त्यामुळें अवदाली चवताळला व मराठ्यां-
च्या अंगावर पानिपतचा घोर प्रसंग आला असें ग्रांटडफ् ह्मणतो, तें फारसें विश्वसनीय
नाहीं. हें १७५०तच अवदालीला तंत्री देण्याचा मराठ्यांनीं पत्कर घेतला होता ही गोष्ट
ध्यानांत धरिली ह्मणजे कळून येईल व रघुनाथरावाला विनाकारण दोष देण्यांत अर्थ
नाहीं अशी खात्री होईल. पूर्वेकडील काशी व बंगाल हे प्रदेश घेण्याचा बाळाजीचा
१७४२ पासूनच प्रयत्न चालला होता. १७४७ त स्वतः बाळाजी काशींत जाऊन आला.
१७५२च्या डिसेंबरांत भालकीचा तह झाल्यावर जयाप्पा १७५३च्या मेत हिंदुस्थानांत

जावयास निघाला त्यावेळीं काशीचें काम उरकून घ्यावयाची कामगिरी वाळाजीनें ज्या-
 प्पाला सांगितली होती. पुढें ज्याप्पा कुंभेरचा वेढा झाल्यानंतर काशीकडे जाणार तो त्याला
 नागोरची कामगिरी आली व काशीचें काम तसेंच तहकूब ठेवून घावें लागलें. तरी देखील
 बिजेसिंगाचें पारपत्य केल्यावर काशीकडे जाण्याचा त्याचा उत्कट मनोदय होता.
 लेखांक ३१ त १७५४ च्या मार्चांत वाचूराव महादेवाला ज्याप्पा लिहितो, “तुमचा
 उपराळा करून श्रीचें काम शेवटास न्यावें यापरतें दुसरें अधिकोत्तर नाही”. पुढें १७५४ च्या
 आगष्टांत ज्याप्पा पुनः लिहितो, “त्यांचें पारपत्य यथायुक्त करून श्रीक्षेत्रांत अंमल
 खुलासा करणें हे गोष्ट चिन्तांत फारशी आहे.” ज्याप्पा १७५५ त वारल्यानंतर १७५९ त
 दत्ताजीला काशी, प्रयाग व बंगाल ह्या प्रांतांवर स्वारी करण्यास वाळाजीनें सांगितलें; परंतु,
 अबदालीच्या गडबडीमुळे तें काम तसेंच राहिलें व पुढें कधीं श्री मराठ्यांच्या हातांत
 आली नाही. दक्षिणेंत सलाबतजंगावर १७५१, १७५२, १७५७ व १७६० ह्या सालीं
 पुण्याकडून व १७५३, १७५४ व १७५५ ह्या सालांत खानदेश, अलजपूर, येलगंदल
 वगैरे प्रांतांच्या रोखें मराठ्यांनीं सलाबतावर स्वाऱ्या केल्या व त्याच्या हातांतून “वहु-
 तेक सगळी दक्षिण १७६० त मोकळी केली” (लेखांक १६६). १७५१ त चार लाखांचा
 मुलूख, १७५२ त पन्नास लाखांचा मुलूख, १७५७ त पंचवीस लाखांचा मुलूख व
 १७६० त साडेएकसष्ट लाखांचा मुलूख सलाबतापासून वाळाजीनें घेतला. शिवाय
 १७५५।५६ त पंधरा लाखांचा मुलूख परशुराम महादेवाच्या हस्ते मिळाला तो निरा-
 ळाच (लेखांक ६५). तसेंच जानोजी भोसल्यानेंहि पाईनगणेच्या अलीकडे आपलें
 घोडें बरेंच ढकलिलें होतें. सारांश, १७६० त सलाबताजवळ तेलंगणाचा पट्टा तेवढा
 उरला होता. वाकीचा सर्व मुलूख मराठ्यांच्या ताब्यांत आला होता. १७५९ पर्यंत
 बहादूरभेंडा, वेदनूर, होळीहोन्नूर, सावनूर, सोंधें वगैरे ठिकाणचे पाळेगार बहुतेक सर्व
 पादाक्रांत करून पेशव्यांनीं ह्येसूरचें राज्य बहुतेक संपुष्टांत आणिलें. पुढें तें संस्थान हैदर-
 अल्लीच्या ताब्यांत गेलें. तेव्हां तें अर्जावात झालसा करावें असा सदाशिवरावभाऊचा
 मनोदय होता. परंतु, अबदालीच्या गडबडीमुळे तें काम लांबणीवर टाकणें भाग पडलें.
 कोंकणांत शामळाची कासें, उंदेरी वगैरे स्थलें व तुळाजीचे विजयदुर्ग वगैरे किळे वाळा-
 जीनें घेऊन, बहुतेक सर्व कोंकणपट्टी सोडवून घेतली. येणेंप्रमाणें १७६० पर्यंत, लाहोर,
 मुलतान, ठाडा, भकर, अंतर्वेद, रोहिलखंड, कटक, नागपूर, साळवा, गुजराथ, काठेवाड,
 खानदेश, औरंगाबाद, विजापूर, कोंकण व किळे कोपलपर्यंत सर्व मुलूख मराठ्यांच्या
 साक्षात् अमलाखाली वाळाजीच्या राजनीतीनें आणिला. येथपर्यंत मजल आणून ठेप-
 ल्यावर महाराष्ट्रधर्माचा प्रसार आणीक करावयाचा तो अबदालीची धाड आली आणि
 काहीं कालपर्यंत आहे तेंच राखण्याच्या खटपटींत पेशव्यांस पडावें लागलें. ती खटपट
 १७६१ च्या पुढली असल्यामुळे तिचा विचार मी येथें करित नाहीं. इतकेंच सांगून
 ठेवितों कीं, ह्याहि खटपटींत व्यवस्थित धोरण होतें (भारतवर्षातील पत्रें, यादी वगैरे ८,

कलमें ३।४।८।११)। हे इतके महाराष्ट्रधर्माचा प्रसार व ब्राह्मणपदवादाशाहीची प्रस्तावना व विस्तार करण्याकरितां मराठ्यांनीं काय काय खटपटी केल्या तत्संबंधीं झालें. आत पुढील विवेचनांत सातारच्या छत्रपतींची व्यवस्था करण्यांत पेशव्यांचें काय धोरण होतें त्याचा विचार करितों.

विवेचन चवथें.

महाराष्ट्रधर्माचा ह्मणजे संस्थांचा प्रसार व ब्राह्मणपदवादाशाहीची स्थापना करणें हें बाळाजींच्या राजनीतीचें सर्वस्व होतें. ह्या मतलबाच्या सिद्धयर्थ महाराष्ट्रांत व महाराष्ट्राच्या बाहेर त्याचे प्रयत्न चालले होते. पैकीं महाराष्ट्राच्या बाहेर त्यानें काय खटपटी केल्यां त्याचें दिग्दर्शन वरील विवेचनांत केलें आहे. आतां खुद्द महाराष्ट्रांत त्यानें काय खटपट केली तें सांगतों. बाळाजी विश्वनाथापासून बाळाजी बाजीरावासुद्धां सर्व पेशव्यांचा मुख्य हेतु स्वतःचें महत्त्व सर्वांहून अधिक वाढविण्याचा होता. धनाजी जाधवाच्या मृत्यूनंतर चंद्रसेन जाधव शाहूचा सेनापति झाला. त्याला बाळाजी विश्वनाथानें प्रथम पिढून लाविलें. नंतर त्यानें बहिरोपंत पिंगळ्याला एकीकडे मारिलें व आपण मुख्य प्रधानकीचा अधिकार ह्मणजे मराठ्यांचें धुरीणत्व मिळविलें. बाजीरावाचे मुख्य प्रतिस्पर्धी झटले ह्मणजे श्रीपतराव प्रतिनिधि, त्रिवकराव दाभाडे व रघोजा भोसले हे होत. ह्यांपैकीं पहिल्या दोघांचें महत्त्व १७३१ च्या आंत त्यानें पूर्णपणें नाहींसें केलें व पुढील ९ वर्षें मराठ्यांचें धुरीणत्व अनन्यसामान्यत्वेकरून चालविलें. रघोजीचें प्रस्थ कांहीं राहिलें होतें तें बाळाजी बाजीरावानें १६ जानेवारी १७४४ त मोडून त्याला आपला स्नेही केलें. शाहूच्या मृत्यूनंतर १७५० सालीं बाळाजीचे लहान सहान प्रतिस्पर्धीहि वर डोकें करूं लागले व कांहीं वेळ त्याचे स्नेही सुद्धां त्याच्याविरुद्ध उठले. तारावाई, जगजीवनराव प्रतिनिधी, यमाजी शिवदेव, बाबूराव बारामतीकर, दमाजी गायकवाड व दाभाडे ह्यांना जागच्याजागीं वसविण्यांत बाळाजीला १७५० पासून १७५३ पर्यंत खटपट करावी लागली. ह्या अवधीन सदाशिव चिमणाजी व रामचंद्रबाबा शेणवई ह्यांना देखील प्रतिस्पर्धेच्या पिशाचिकेनें सोडिलें नाहीं. खुद्द रामराजाहि बाळाजीविषयीं उदासीन राहूं लागला. तेव्हां पहिल्या दोघांना मायावीपणानें फितवून बाळाजीनें रामराजावर आपला सर्व राग काढिला. सातारच्या छत्रपतींविषयीं बाळाजी बाजीरावाच्या मनांत फारशी प्रेम-बुद्धि कधींच नव्हती. खुद्द शाहूमहाराजांशींहि बाळाजी बाजीरावाचें वर्तन धरसोडीचेंच होतें. परंतु बाळाजी बाजीरावानें हें धरसोडीचें वर्तन प्रथम घालून दिलें असें मात्र कोणांसमजूं नये. १७४०त चिमाजीआप्पा कोंकणांत असतां कांहीं राऊत गोवळकोंड्याकडे पाठवून द्यावें ह्मणून शाहूनें चिमाजीला लिहिलें. तें चिमाजीला मान्य न होऊन चिमाजीचा व शाहूचा वराच खटका उडाला (भारतवर्ष पत्रें व यादी ३८). बाळाजीरावानें पेशवाईचीं वखें १७४० घेतलीं. तीं त्याला महत्प्रयासानें प्राप्त झालीं. कांकी रघोजी भोसल्यानें बाबूजीनाईक बारामतीकराला पेशवाई देवावण्याचा घाट घातला होता. परंतु महादोबा

पुरंधरे व गोविंदराव चिटणीस ह्यांच्या विद्यमाने वाळाजीने कशीतरी पेशवाई मिळविली. ह्यावेळीं जो त्रास झाला त्याचा सूड वाळाजीने अंतस्थ रीतीने उगवून घेतला. इहिदे आर्वेन रौद्री नामसंवत्सरी ह्यणजे इ० स० १७४० सालीं कोल्हापूरचे संभाजी महाराज सातान्यास आले असतां त्यांच्याशीं वाळाजी बाजीरावानें एक गुप्त करार केला. त्यांत खालील कलम आहे:— “ शाहूमहाराज यांचा जीवात्मा आहे तो वाह्यात्कारी त्यांचे सेवक, अंतर्त्यामीं स्वामींचे. शाहूमहाराज यांणीं कैलासवास केल्यावर दोहीं राज्यांवर स्वामींची (सत्ता) आणि आदमीं सेवक स्वामींचे ” (काव्येतिहाससंग्रह, पत्रें, यादी वगैरे ४२८।४२९). ह्याप्रमाणें शाहूवर सूड उगाविल्यानंतर, त्यानें रघोजीचा समाचार घेतला. १७४३त रघोजीचा पराभव करून १७४४त रघोजी सातान्यास आला असतां शाहूकडून रघोजीला हिंदुस्थानांतील प्रांतांची वांटणी करून देवविली (भारतवर्ष, ४६।४७।४८।४९). रघोजीच्या गर्वाचा परिहार केल्यावर त्यानें बाबूजीनाईकावर दृष्टि फिरविली. नाईक, सोंधें विदनूर, सावनूर वगैरे संस्थानिकांच्या प्रांतांत जाऊन चौथ सरदेशमुखी गोळा करीत असे. सावनूरच्या पठाणाला व इतर संस्थानिकांना आंतून फूस देऊन नाईकाचे सर्वस्वीं नुकसान करण्याचें वाळाजीनें आरंभिलें. (का. पत्रें, यादी वगैरे ६७।६८।७७।७८). वाळाजीनें शाहूला, रघोजीला व बाबूजी नाईकाला हा असा त्रास दिला. शिवाय, शाहूचें कर्जे फेडण्यास वाळाजी विलंब लावूं लागला. शाहूच्या राण्यांचीहि कर्जे फेडण्यास वाळाजी अळमटळम करी. तेव्हां शाहूला वाळाजीचा राग अर्थात्च आला व १७४७ त वाळाजीचा अधिकार काढून घेण्याचा त्यानें विचार केला. ह्या प्रसंगाला अनुलक्षून भारतवर्षातील नंबर ४५ चें पत्र आहे. * त्यावरून वाळाजीला निरोप देण्याचा शाहूचा विचार होता हें स्पष्ट होतें. शाहूला ह्यावेळीं व्हडतेक वेड लागण्याचा समय येऊन तो पुढें दोन वर्षांनीं १७४९ साच्या डिसेंबराच्या १५ तारखेला मरण पावला. शाहूच्या मरणापूर्वीं तीन महिने वाळाजी सातान्यास येऊन बसला होता व महाराजांच्या मरणोत्तर गादीवर कोणास बसवावें ह्या

* ह्या पत्रांत भारतवर्षकार नाईक कोण ह्यणून विचारतात ते हे बाबूजीनाईक वारामतीकर होत. भाऊंनीं १७४६ अक्टोबरपासून १७४७ च्या मेपर्यंत सावनुरावर व वहादूर-भेंड्यावर स्वारी केली (काव्येतिहाससंग्रह, पत्रें, यादी ६८). त्यावेळीं ते सोंधें विदनूर प्रांताजवळ असल्या कारणानें गोवेंकरांना सहजासहजीं भीति वाटून सांवताकडील पोर्टुगीज लोकांचा शह चुकेल अशी वाळाजीची अटकळ होती (पत्रें, यादी वगैरे ७७।७८). सावनूरचा नवाब सोंध्याकडे आला ह्यणजे सदाशिवरावभाऊला शह वसून गोवेंकरांचा शह उडून जाईल असें वाळाजीचें ह्यणणें होतें. ह्यासंबंधीं बोलणें करीत वाळाजी सातान्यास असतांना हें पत्र लिहिलें आहे. शाहूनें वाळाजीची स्वामिभक्ति पहाण्याच्या इच्छेनें त्याला निरोप देण्याचें ह्यणजे काढून टाकण्याचें ढोंग केलें ह्यणून शाहूमहाराजांच्या बखरीत लिहिलें आहे. परंतु, शाहूचें हें ढोंग नसून मनःपूर्वक करणें होतें हें स्पष्ट आहे.

खटपटीत निमग्न होता. सातारच्या गादीला त्यावेळीं हक्क सांगणारे दोन पुरुष होते. (१) पहिला हक्कदार तारावाईचा नातू रामराजा व (२) दुसरा, कोल्हापुरचा संभाजी राजा. पैकीं संभाजी राजाकडे बाळाजीचा १७४० पासून ओढा होता हें वर सांगितलेंच आहे. परंतु, तो शाहूमहाराजांना पसंत नव्हता. राजाराम महाराजांचा वडील पुत्र जो शिवाजी त्याचा मुलगा रामराजा ह्यात आहे असें शाहूला नुकतेंच कळलें होतें. तेव्हां त्याला दत्तक घेऊन राज्य चालवावें असें शाहूचें साम्रह व सशास्त्र ह्मणणें पडलें. त्यावेळीं बाळाजीला शाहूनें एक चिठी लिहिली आहे ती खालीं देतो.

राजमान्य राजश्री बाळाजी प्रधान पंडित यांस

आज्ञा:—

तुम्ही फौज धरनें. आज्ञा केली त्याच्या दैवीं नाहीं.

महाराजास दुखनें झालें. नाहीं*; वरें होत नाहीं. राज्यभार चालला पाहिजे. तरी पुढें वंश* वसवून. कोल्हापुरचें न करणें. चिटणिसास सर्व सांगितलें तस करणें. वंस होईल त्याच्या आज्ञेत चालणें. राजमंडळ चालवणें. चिटणीस स्वामीचे इसवासू. त्याच्या विचारें राज्य राखणें. वंस होईल तो तु (ह्यास * अंतर) करनार नाहीं. सुदन असा. *

ह्या चिठीवरून बाळाजीवर शाहूचा फारसा विश्वास होता असें दिसत नाहीं. रघोजी भोसले व दाभाडे ह्यांना बोलाविलें असतां ते येऊं पावले नाहीत. तेव्हां “ फौज धरनें ” त्यांच्या दैवीं नाहीं अशी शाहूची खात्री झाली. त्यांना सामर्थ्य असतें व अकूल असती तर ते महाराजांच्या आज्ञेवरहुकूम केव्हांच येऊन पावते. ते आले नाहीत तेव्हां बाळाजीच्या स्वाधीन फौजेचा (१) अधिकार देण्याखेरीज शाहूला गत्यंतरच राहिलें नाहीं. बाळाजीचा ओढा संभाजोरजाकडे विशेष. तेव्हां (२) त्याला त्रिलकुल आणूं नये असें शाहूनें लिहून ठेविलें. (३) वंश आहे तोच चालवावा ह्मणजे राजारामाचा पुत्र जो

* ही चिठी काव्येतिहाससंग्रहांत छापलेली प्रसिद्ध आहे. विराम चिन्हें देऊन ती मीं येथें छापिली आहे. (*) नाहींच्या बदल कांहीं, ‘ वंश ’ ह्याबद्दल वंस.*:ह्या फुल्यांबद्दल ‘ ह्यास अंतर ’ शब्द असावे असें सुचविणें मला योग्य वाटतें. मूळ लेखाची जशीच्या तशी नकल काव्येतिहाससंग्रहांत छापिलेली नाहीं. कारण, झालें, वंश, इत्यादि शब्द मूळांत जाले, वंस, असे लिहिले असले पाहिजेत. अस्सल लेख जशाचा तसा मिळाल्यास अनेक शंकांचें निवारण होईल. (१) अक्षर शाहूचें आहे कीं नाहीं तें कळेल. (२) कागदावरून व शाईवरून लेख वनावट आहे कीं काय त्याचा निर्णय होईल. (३) व मूळ लेखांतील अक्षरें जशींच्या तशींच काय आहेत तीं कळतील. चिटणिसांच्या बखरींतील हकीकतीवरून हा लेख अस्सल असावा असें वव्हेशीं ह्मणण्यास हरकत नाहीं. इतकेंच कीं बखर लिहिणाऱ्याच्या पूर्वजाच्या हातांत ही चिठी शाहूनें दिली असल्यामुळे, तिच्या खरेपणाविषयी थोडा संशय येतो.

शिवाजी त्याचा मुलगा रामराजा ह्याला गादीवर बसवावें ही शाहूची तिसरी आज्ञा होती. तसेच (४) सरदारलोकांचेहि पुर्वीप्रमाणेच चालवावें अशी शाहूची चवथी आज्ञा होती. ह्या चार आज्ञापैकी फौजेचा अधिकार मिळविण्याकरितां बाकीच्या तीन आज्ञा मनांतून नसतांही बाळाजीनें मान्य केल्या व पुढें समयानुसार रामराजाचें व सरदारांचें महत्व कमी करण्यास कर्मा केलें नाहीं व कोल्हापुरच्या संभाजीशीं पुढील दहा वर्षे मोठें प्रेमाचें वर्तन ठेविलें. इतकेंच नाहीं; तर रामराजा जिवंत असतां नवा राजा करावा असा त्यानें पुढें १७६१ त घाट घातला (लेखांक २८९). बाळाजीची संभाजीराजावर किती ममता होती हें काव्येतिहासांतील ३३५ व्या पत्रावरून कळून येईल. संभाजीराजा १७६० च्या डिसेंबरांत वारला. त्यानंतर १७६१ च्या जूनच्या ९ तारखेला हें पत्र लिहिलें आहे. त्यांत संभाजीशीं बाळाजीचा केवढा स्नेह होता तें जिजाबाईनें मोठ्या सलगीनें ध्वनित केलें आहे व स्पष्ट लिहिलेंहि आहे. कोल्हापुरची व सातारची गादी एक करावी व सर्व सत्ता आपल्या हातीं ठेवावी हा बाळाजीच्या मनांतला द्विविध हेतु होता. ही एकी करण्याची कल्पना शाहूराजाच्या डोक्यांत शिरली नाहीं, त्यामुळें 'करवीरचें न करन' धणून बाळाजीला त्यानें आज्ञा केली. हा हेतु साध्य झाला असतां मराठ्यांचें राज्य एकछत्री झालें असतें अशी बाळाजीची योजना होती. परंतु, शाहूच्या हट्टामुळें व अज्ञानामुळें बाळाजीला हा आपला फारा दिवसांचा हेतु एकीकडे ठेवावा लागला आणि शाहूच्या आज्ञा त्या वेळेपुरत्या तरी शिरसा मान्य कराव्या लागल्या. ह्या आज्ञा मान्य करण्यांत बाळाजीचें अतोनात नुकसान झालें. दोन्ही राज्ये एक होण्याची आयती सधि येत होती ती गेली ती गेलीच; परंतु, स्वतःची सत्ता कायम ठेवण्यास त्याला नंतर तीन वर्षे एकसारखी धडपड कर्मा लागली. कारण, रामराजा राज्यावर आल्यानें ताराबाईचें महत्त्व अतिशय वाढलें. १७०० त राजाराम महाराज वागल्यावर ह्या बाईनें त्यावेळच्या मुत्सद्यांच्या व शाहूच्या विरुद्ध वागून सर्वांचा द्वेष जोडिला होता. शाहूराजे १७०७ त मोंगलांच्या कक्षांतून सुटल्यावर त्यांच्याशींहि १७१२ पर्यंत ह्या बाईनें वाद मांडिला होता. १७३० त ह्या बाईला शाहूनें धरून सातारा येथें कैदेत ठेविलें. १७४९ पर्यंत ही सातारच्यास प्रतिबंधांत होती. पुढें हिचा नातू जो रामराजा त्याला गादी मिळावी असें शाहूनें ठरविलें. तेव्हां हिचें महत्त्व वाढून आपल्या नित्याच्या स्वभावाप्रमाणें हिनें बाळाजीशीं प्रतिस्पर्धा मांडली; दादोबा प्रतिनिधि व यमार्जा शिवदेव ह्यांचे खूळ माजविलें; बाबूजी नाईकास भर दिली; सलाब-तजंगाचा दिवाण जो रामदासपंत त्याच्याशीं राजकारण केलें; बाळाजीची पेशवाई रामदासपंताचे भावास देण्याचा वेत केला; महादोबा पुरंदर्याला देखील फितविलें (का०पत्रें, यादी वगैरे- ३५९); व त्याच्या करवीं रामचंद्रबाबा शेणवई व सदाशिव चिमणाजी ह्यांचें व बाळाजीचें बाकडे आणिलें; दमाजीला सातारच्यास बोलाविलें; उमाबाई दाभाडिणीस चढी लाविलें; खुद्द शिंदेहोळकरांच्याहि बुद्धीचा भेद करून पाहिला व रघोजीला मोंगलाकडे जाण्यास भर दिली. हा खेळ एकसारखा १७५० पासून १७५३ पर्यंत चालला होता व तो चालत

असतां रामराजा तारावाईच्या मुठींत राहून बाळाजीच्या धडपडीकडे उदासीनपणें पहात होता. रामराजा उदासीन राहिला तो कांहीं मतलब साधावा अशा हेतूने राहिला असा अर्थ नव्हें. तर, त्याच्या नैसर्गिक कर्तृत्वहीनतेमुळे त्याला हें औदासीन्य पत्करावें लागलें. रामराजा खुळा आहे अशी इतर लोकांप्रमाणें बाळाजीची खात्री झाली होती. त्याच्याविषयी कोणाच्याच मनांत आदरबुद्धि नव्हती. गयाळ ह्मणून तारावाई त्याचा द्वेष करी. कर्तृत्वहीन ह्मणून सरदारांचें त्याच्या ठिकाणी प्रेम नसे आणि प्रतिस्पर्धी ह्मणून कोल्हापूरकर त्याचा मत्सर करी. एवंच रामराजा कोणालाच हवा असें वाटत नव्हतें. शाहूराजाची इच्छा ह्मणून बाळाजीनें रामराजाला पानगांवाहून आणिला व गादीवर बसविला. त्याला कांहीं तरी राजकारण करून काढून टाकावें अशी बाळाजीची इच्छा होती असें जरी खास ह्मणतां येत नाहीं तत्रापि त्याचे महत्त्व होईल तितकें कर्मा करण्याच्या इच्छेनें बाळाजीनें त्याचा शिक्षा तीन वर्षे चालू केला नाही. ह्या ग्रंथांतील १७५०तील ३० जानेवारीच्या (लेखांक २६) पत्रावर, काव्येतिहाससंग्रहांतील १७५१ च्या २९ सप्टेंबरच्या (३३४ पत्रें, यादी वगैरे) पत्रावर, १७५२ च्या १२ एप्रिलच्या (पत्रें, यादी वगैरे ३७४) पत्रावर व १७५२च्या १५ आक्टोबरच्या (पत्रें, यादी वगैरे ३९५) पत्रावर शिक्षा शाहूराजाचाच आहे. ह्यावरून रामराजाला शाहूराजाच्या इच्छेवरहुकूम बाळाजीनें यद्यपि मान्य केलें होतें. तत्रापि त्याच्या शिक्षा चालविण्यांत तीन वर्षे तो धरसोड करीत होता असें दिसते. अर्थात् दुसरा राजा करावयाचा ह्मणजे संभाजीला सातान्यास आणावयाचा त्याचा बेत होता असें अनुमान करण्यास प्रवृत्ति होते. नाही तर शाहूच्या मृत्यूनंतर तीन वर्षे शाहूचा शिक्षा चालविण्याच्या कार्मां धरसोड करण्यांत बाळाजीचा कांहींच मतलब नव्हता असें होईल. तसेंच परराष्ट्रांशीं केलेल्या तहांतही सातारच्या छत्रपतींचे नांव १७५० सालापासून १७६१ पर्यंत कोटेंहि नाही. जेथें तेथें बाळाजी बाजीरावाचेंच नांव प्रमुखलेलें दिसते (लेखांक ११६५, ११२९, १३०, ११४५). पुढें १७५३च्या व १७५४च्या शेवटीं तारावाईचीं धुसफुस बाळाजीनें मोठ्या युक्तीनें बंद केली व रामराजाला निव्वळ बाहुलें करून सोडिलें. सातारच्या छत्रपतींचें महत्त्व समूळ नाहीसे केल्यावर आणीक एक गोष्ट बाळाजीस करावयाची राहिलीच होती. ती गोष्ट ह्मणजे कोल्हापुरची व सातारची गादी एक करून मराठ्यांचें राज्य एकछत्री करणें ही. ह्या हेतूच्या साधनार्थ १७४० त संभाजीशीं त्यानें गुप्त करार केला. १७५० त हा हेतु साध्य होण्याचा समय आला असतां शाहूच्या हट्टामुळें तो फसला गेला. तरी पुढें अशीच एकादी संधि येईल ह्या आशेनें बाळाजीनें संभाजीशीं पूर्वीचा स्नेह कायम ठेविला (का० पत्रें, यादी वगैरे ३३५). कारण, संभाजीहि वृद्ध झाला असून लवकरच मरणासन्न होईल असा संभव होता. हा संभव ज्यावेळीं केव्हां खरा ठरेल त्यावेळीं संभाजीचा वारस जो रामराजा त्याला कोल्हापुरची गादी मिळून सातारचें व कोल्हापुरचें राज्य एक करण्याचा फारा दिवसांचः हेतु साध्य

होईल असा बाळाजीचा वेत होता. परंतु, ज्या हद्द्याने व अज्ञानाने १७४९ त शाहूला पछाडिले त्याच हद्द्याने व अज्ञानाने १७६० त संभाजीला गांठिले व त्याने मरणापूर्वी खानवटकर भोसल्यांच्या कुळांतील एक मुलगा दत्तक घ्यावा असे ठरविले. पुढे १७६२ त जिजाबाईने ह्या मुलाला दत्तकहि घेतले. संभाजीच्या ह्या कृत्याने बाळाजीचा वेत ह्यावेळी दुसऱ्यांदा फसला. परंतु एवढ्याने नाउभेद होऊन बाळाजी स्वस्थ वसला नाही. खानवटकरांच्या घराण्यांतील जो मुलगा जिजाबाई दत्तक घेणार होती त्यालाच रामराजाच्या मांडीवर देऊन रामराजास वनवास जावयास सांगावे असा बाळाजीचा ह्यावेळी मनोदय होता (लेखांक २८९ व चिटणिसांची बखर). ह्या खानवटकरांच्या कुळांतील नवा राजा करण्यांत मतलब असा की पुढे मागे कोणतीहि एक गादी निपुत्रिक झाली असतां ज्या गादीवरील वंश ह्यात असेल त्याला निपुत्रिक गादीवर हक्क सांगतां यावा व हीं दोन्ही राज्ये एक व्हावीं. पानिपतची लढाई झाल्यावर नवा राजा करण्याचा बाळाजीचा वेत होता (लेखांक २८९). परंतु बाळाजीला पुढे मृत्यूने लवकरच गांठिल्यामुळे तो वेत तसाच राहिला. असो. महाराष्ट्रांत अब्बल प्रतीचे घराणे झटले ह्मणजे सातारच्या छत्रपतीचे. त्यांचे महत्त्व कमी करण्यास बाळाजीने वर सांगितलेल्या खटपटी केल्या. येणेप्रमाणे बाहेर मेहनत करून बाळाजीने १७६० त बहुतेक हिंदुस्थान व बहुतेक सर्व दक्षिण जिंकून टाकिली व आंत मेहनत करून सातारचे छत्रपति व त्यांचे राजमंडळ ह्यांस बहुतेक संपुष्टांत आणून आपले वर्चस्व सर्वत्र स्थापित केले व ब्राह्मणपदवाद्दशाहीची कल्पना खरी करून दाखविण्याचा प्रसंग जवळ आणून ठेविला. पानिपतच्या लढाईत पेशव्यांस यश येते तर त्या यशाच्या दरान्याच्या जोरावर सर्व भरतखंड महाराष्ट्रमय त्यानें करून टाकिले असते व बाळाजी विश्वनाथाचा वंश ब्राह्मणपदवाद्दशाहीचा आधारस्तंभ झाला असता. तसेच पानिपतच्या लढाईत पेशव्यांस यश येते तर ह्या दुर्बल छत्रपतींचा मागमूसही न रहाता, असा तर्क करण्यास जागा आहे. कारण पेशव्यांचे महत्त्व १७५० पासून १७६१ पर्यंत जसजसे वाढत चालले तसतसे छत्रपतींचे कमी कमी होत चालले हे विवेचनावरून दिसून येण्यासारखे आहे. अर्थात् पेशव्यांचे महत्त्व १७६१ त झोनिथाला जाऊन पोचले असते तर छत्रपतींचे महत्त्व नाडिराला चाऊन बुडले असते ह्यांत संशय नाही. सातारच्या छत्रपतींना पुढे पुढे कोणी अगदी विचारीत नाहीसे झाले ह्याचा दाखला पाहिजे असल्यास नाना फडणिसाच्या आत्मचरित्रांत उत्तम पहावयास मिळतो. आह्मी पेशव्यांचे सेवक, आह्मांस छत्रपतीशीं कर्तव्य नाही असें नाना फडणवीस लिहितो. ह्यावरून छत्रपतीविषयी इतरांच्या मनांत किती आदरबुद्धि होती ह्याचे अनुमान करितां येईल. परंतु मराठ्यांच्या दुर्दैवाने तो सुयोग जुळून आला नाही. सामान्य नीतीच्या दृष्टीने पहातां ह्या दुर्बल छत्रपतींचे महत्त्व बाळाजीनें संपुष्टांत आणिले हें बरेच गर्हणीय आहे. परंतु बुद्धीने व शक्तीने वलिष्ठ अशा पुरुषाच्या किंवा पुरुषांच्या हातांत कोणत्याहि राष्ट्रांचीं सूत्रे असणे मोठे हितकर असते ह्या

शाजनीतीच्या घोरणाने वाळाजीच्या प्रयत्नांचा विचार केल्यास झाले तें योग्यच झाले असें ह्मणणे प्राप्त होते. इतकेच कीं, जे झाले तें पानिपत येथील घोरसंकटामुळे पूर्णपणे झाले नाही. एवढेच नव्हे; तर जे झाले ते अंशतः न झाल्यासारखेच झाले. हें पाहून मन किंचित् उद्विग्न हाते. उद्विग्न होण्याचें कारण असें आहे कीं, ही पानिपत येथील विपत्ति पर्यायाने व परंपरेनें मराठ्यांच्या राष्ट्राच्या नाशास कारण झाली. ती कशी झाली व तिचीं कारणे प्रस्तुत ग्रंथांत छापिलेल्या पत्रांच्या आधाराने काय होता त्याचा पुढील विवेचनांत सविस्तर प्रबंध केला आहे.

विवेचन पांचवें.

दुसऱ्या, तिसऱ्या व चवथ्या विवेचनांवरून दिसून येईल कीं मराठ्यांनीं १७६१ पर्यंत जीं जीं कृत्ये केलीं त्या सर्वांत एकच घोरण होते. महाराष्ट्रधर्म वाढविणे हा मुख्य मुद्दा होता. हा मुद्दा अस्पष्ट रीतीनें त्यावेळच्या मुत्सद्यांच्या मनांत होता असा विलकुल प्रकार नाही. महाराष्ट्रधर्माची कल्पना व तत्साधनार्थ योजिलेल्या उपायांचें व्यवस्थित स्वरूप तत्कालीन मुत्सद्यांच्या, विचारी पुरुषांच्या व सेनापतींच्या मनांत स्पष्टपणे आविर्भूत झालेले दिसते. हिंदुधर्माची प्रस्थापना, गोब्राह्मणांचा प्रतिपाल, स्वराज्याची स्थापना, मराठ्यांचें एकीकरण व त्यांचे पुढारपण, हीं जीं महाराष्ट्रधर्माचीं मुख्य अंगे त्यांचा उच्चार शिवाजी राजाच्या तरुणपणीं जसा स्पष्टपणे झालेला दिसतो तसाच खर्ज्यांच्या लढाईनंतर नाना फडणिसाने निजामाशीं केलेल्या तहांतहि दिसून येतो. ह्या तहांत धर्म, गोब्राह्मण व स्वराज्य-ह्यांच्या संरक्षणार्थ कलमें आहेत. तेव्हां १६४६ पासून १७९६ पर्यंत महाराष्ट्रधर्माची प्रगति होत असतां मराठ्यांचें पुढारपण वेळोवेळीं निरनिराळ्या जातींनीं घेतलें. प्रथम स्वराज्याची शुद्ध कल्पना उत्पन्न झाली. तत्साधनार्थ मराठ्यांचें पुढारपण शिवाजी, राजाराम, शाहू व अनुषंगाने वाळाजी विश्वनाथ ह्यांनीं घेतलें. ह्या चार पुरुषांच्या प्रयत्नांनें ज्याला स्वराज्य ह्मणून प्रथम संज्ञा दिली गेली तो सर्व प्रदेश मराठ्यांच्या ताब्यांत आला. स्वराज्याचें साधन केल्यावर मराठ्यांच्या वाढत्या पराक्रमाला स्वराज्यांतर्गत प्रदेश संकुचित भासू लागला व तो उफाळ्यानें स्वराज्याच्या मर्यादेच्या बाहेर पसरू लागला. ह्मणजे सार्वभौमत्वाची कल्पना त्यावेळीं अवश्य होऊन तिचा स्पष्ट उच्चार बाजीरावाने शाहूपुढें करून दाखविला. ह्या कालापासून हिंदुपदवादशाहीची प्रस्तावना झाली. हिंदुपदवादशाहाची प्रस्तावना बाजीरावाच्या पुढारपणाखालीं झाली हें जरी खरें आहे, तरी ती शाहूराजाच्या सल्ल्यानें झाली ह्मणून तिला मी हिंदुपदवादशाही हें नांव दिलें आहे. शाहूराजा वारल्यानंतर किंवा वारण्याच्यापूर्वीं देखील सातारच्या छत्रपतींचें तेज मावळत जाऊन महाराष्ट्राचें पुढारपण पेशव्यांच्या हातांत आलें. ह्मणून वाळाजी बाजीरावाच्या उत्तरार्धापासून ब्राह्मणपदवादशाहीचा प्रारंभ झाला ह्मणून मीं ह्मटले आहे. ब्राह्मणपदवादशाही ह्मणजे हिंदुपदवादशाहीच होय. १७५० पर्यंत ह्या वादशाहीची प्रस्तावना भोसल्यांच्या कुळाच्या नांवाने होत असे. आतां ती पेशव्यांच्या कुळाच्या नांवाने होऊं लागली. पहिलीस भोसले-

कुलवांशही अथवा मराठपदवांशही व दुसरीस भटकुलवांशही किंवा ब्राह्मणपदवांशही झटल्यास चालेल. नांव पाहिले तें द्या. वस्तुस्थिति ध्यानांत आली झणजे झालें. महाराष्ट्रधर्म व महाराष्ट्राज्य जिकडे तिकडे करण्याचा प्रयत्न ह्या कार्मी मराठ्यांचा चालला होता. प्रसंगोपात् ह्या प्रयत्नाचा पुढाकार कधी महाराष्ट्रांतील मराठ्यांनी व कधी महाराष्ट्रांतील ब्राह्मणांनी केला. हेतु पाहिला तर दोघांचाहि एकच होता. महाराष्ट्रांतील मराठ्यांनी व ब्राह्मणांनी दोघांनी मिळून महाराष्ट्रधर्माचा व राज्याचा प्रसार करण्याचें काम चालविलें होतें. ह्या कार्मी येणाऱ्या यशापयशाचा वांटा ह्या दोघांनाहि सारखा घ्यावा लागे. इ.स. १६४६ पासून १६८० पर्यंत शिवाजीच्या पुढारखाली मराठ्यांस उत्तरोत्तर यशच येत गेलें. १६८९ पासून १७०७ पर्यंत मराठ्यांना अवरंगजेबाशी लढावें लागलें. शिवाजीच्या वेळीं आलेल्या संपत्ती व त्याच्या पश्चात् आलेल्या विपत्तीचे वांटेकरी ब्राह्मण व मराठे हे दोघेहि झाले. त्या मरणप्राय संकटांतून निघून मराठ्यांनी पेशव्यांच्या पुढारपणाखाली समुद्रवल्यांकित पृथ्वीचे सार्वभौमत्व मिळविण्याचा सुमुहूर्त १७६० च्या सुमारास आणिला. परंतु १७६१ सालीं अबदालीशीं युद्ध होऊन मराठ्यांचा कधीहि झाला नव्हता असा पराभव पानिपत येथे झाला. ह्याहि गंडांतरांतून निभावून थोडक्याच कालांत त्यांनी आपली पूर्वीची सत्ता बहुतेक कायम केली; परंतु, पूर्वीची भट्टी जी ह्यावेळीं विघडली ती पुनः कधीं नीट सावरतां आली नाहीं. १७६० त सर्व हिंदुस्थानाला झणजे उत्तरेस मुलतान, लाहोर, ठाण, भकर, रोहिलखंड, अंतर्वेद, काशी, प्रयाग, अयोध्या व बंगाला; दक्षिणेस श्रीरंगपट्टण, तंजावर व रामेश्वर आणि पूर्वेस तैलंगण व पूर्वसमुद्र इतक्या प्रदेशांवर मराठ्यांची सत्ता कायम करावयाची असा सदाशिवरावभाऊचा व बाळाजी बाजीरावाचा वेत होता. परंतु १७६१ नंतर पश्चिमोत्तरेकडील मुलतान लाहोर, ठाण, भकर व पूर्वोत्तरेकडील प्रयाग, अयोध्या व बंगाला; दक्षिणेकडील श्रीरंगपट्टण व रामेश्वर व पूर्वेकडील तैलंगण व पूर्वसमुद्र, हे प्रांत मराठ्यांच्या ताब्यांत पुढें कधींच आले नाहींत. १७६० पर्यंत मराठ्यांचें पाऊल एकसारिचें पुढें पडत चाललें होतें तें १७६१ पासून यमुना व तुंगभद्रा ह्या दोन नद्यांच्या आंत आलें. हें जें आंत पाऊल आलें हीच पानिपत येथील पराभव केवढा भयंकर होता ह्याची उत्तम साक्ष आहे. प्रस्तुतच्या विवेचनांत ह्या पराभवाचा विचार करावयाचा आहे. पानिपत येथील पराभवाची अनेकांनीं अनेक कारणें कल्पिलीं आहेत त्यांपैकीं मुख्य मुख्य कारणांचा येथें निर्देश करितों व त्यांपैकीं खरीं कारणें कोणतीं ह्याचा उलगडा ह्या ग्रंथांत व इतरत्र छापिलेल्या पत्रांच्या साहाय्यानें होईल तितका करून दाखवितों.

(१) पेशव्यांनीं छत्रपतींची सत्ता संपुष्टांत आणिल्यामुळे स्वामिद्रोहाच्या पापानें पेशव्यांचा क्षय झाला.

(२) छत्रपतींची सत्ता संपुष्टांत आणिल्यामुळे मराठा व बाह्य सरदारांचीं मनं पेशव्यांविषयीं कलुषित झालीं.

(३) मराठ्यांच्या राज्यव्यवस्थेत सत्तेचे केंद्रीभवन झालेले नव्हते, त्यामुळे निर-
निराळ्या सरदारांना आपापली सत्ता स्वतंत्रपणे स्थापण्याची दुरिच्छा झाली.

(४) जातिभेदांमुळे मराठ्यांची एकी होण्याचा कधीच संभव नव्हता व कांहीं अघ-
टित कारणांनीं कांहीं वेळ एकी झालीच तर ती लयास जाऊन व जातीजातीत मत्सर
उत्पन्न होऊन सर्वत्र वेवंदशाही माजण्याचा संभव होता. तोच प्रकार १७६१ च्या अगो-
दर थोडाबहुत होऊन पानिपत येथे मराठ्यांचा मोड झाला.

(५) भरतखंडांत सर्व हिंदूलोकांत राष्ट्रीयत्वाची कल्पना पसरली नव्हती.

(६) ब्राह्मणांच्या पोटजातींत भेद झाला होता.

(७) सदाशिवरावभाऊंचे वर्तन उद्दाम व सान्निपातिक होते.

(८) त्यानें इम्राईमखानाच्या तोफखान्यावर भिस्त ठेवून मोगलाई रीतीचा अंगीकार केला.

(९) मराठ्यांची जुनी गर्नामी रीत त्यानें सोडून दिली.

(१०) मराठ्यांच्या अंगी पूर्वीचा कांडकपणा राहिला नव्हता. त्यांच्यामध्ये चैन-
वाजीचा प्रवेश झाला होता.

(११) सडे जाऊन युद्ध करण्याचें सोडून सदाशिवरावभाऊंने कविलेवुणगे बरोबर
घेतले.

(१२) त्यानें दिल्लीचे तख्त फोडून तद्देशीयांचे वैर संपादिले.

(१३) सुजाउद्दौल्यानें अबदालीशीं तह करून देतों झणून थाप देऊन मराठ्यांचा
विश्वासघात केला.

(१४) गिलज्यांच्या धिप्पाड व अर्बुज शरीरांपुढे मराठ्यांच्या ठेंगण्या व हलक्या
मूर्तीचा टिकाव लागला नाहीं.

(१५) सदाशिवरावभाऊंने रघुनाथरावदादासारख्या अनुभवलेल्या शिपायाला ह्या
मोहिमेचे सेनापतित्व दिले नाहीं. सदाशिवरावभाऊला लढाईचा सराव नव्हता.

(१६) मल्हारराव होळकर माळव्याच्या अलीकडे साशांनीं येऊं नये झणून सांगत
असतां भाऊंने त्याचा उपदेश ऐकिला नाहीं.

(१७) लाहोरास जाऊन अबदालीची धाड मुद्दाम बोलावून आणण्यांत रघुनाथरावाचा
मूर्खपणा झाला.

(१८) अबदालीसारख्या अनुभवलेल्या शिपायापुढे सदाशिवरावभाऊंसारख्या नव-
शिक्या सरदारांचे कांहीं एक चालले नाहीं.

इत्यादि कारणे पानिपतास मराठ्यांचा मोड होण्यास झालीं झणून ग्रंथोग्रंथी लिहिलेले
आढळते. ह्या कारणांत तथ्य कितपत आहे व मराठ्यांचा मोड होण्याचीं खरीं कारणे
कोणतीं ह्याचा विचार करणे जरूर आहे.

(अ) स्वामिद्रोहोत्पन्नपापाचे दैवी परिणाम काय झाले असावे त्याचा तलास लाव-
ण्याचें काम धर्मशास्त्रांकाडे सोंपवून, त्या पापाचे मानवी परिणाम काय झाले ह्याचा विचार

करणे उपयोगाचें आहे. बाळाजी बाजीरावानें सातारच्या छत्रपतींना शून्यवत् करून टाकिलें ही गोष्ट सर्वस्वी खरी आहे. परंतु, सातारच्या छत्रपतींना शून्य होऊन वसण्या-खेरीज अन्य गति शक्य नव्हती हीहि गोष्ट तितकीच खरी आहे. शाहूराजा वयातीत होऊन राज्य करण्यास अयोग्य झाला. त्याच्या मृत्यूनंतर रामराजा गादीवर आला. तो बुद्धीने मंद, राजपदाला अयोग्य व मतलवाला अजागरूक असा होता. अशाचा वर्डी-जाव करीत वसण्यांत व अशाच्या हातीं राज्यसूत्रें ठेविण्यांत राष्ट्राचें हित कांहींच साधणें शक्य नव्हतें. तेव्हां आत्यंतिक राश्ट्रहित साधण्याची ज्याच्या अंगी कर्तव्यगारी विशेष त्याच्या हातांत सूत्रें जाणें स्वाभाविक व अपरिहार्य होतें. येणेंप्रमाणें बाळाजीच्या हातांत राज्याचीं सर्व सूत्रें गेलीं व सातारचे छत्रपति, त्यांचें राजमंडळ व त्या सर्वांना मुठींत ठेवूं पाहणारी तारावाई ही सातारच्यांत भिकार तेंटे करीत बसली. खर्चाकरितां साठ सत्तर लाखांचा मुलूख त्यांच्या नांवानें तोडून दिला होता; परंतु, त्यांतील उत्पन्न व्यवस्थेनें काढून घेण्याचीहि ऐपत त्यांच्यांत नव्हती. १७५५त तर आपला खर्च पेशव्यांनीं चालवावा व उत्पन्नाची व्यवस्था वाटेल तशी बघून घ्यावी (चिटणिसी बखर) अशी तोड त्यांनीं काढिली. ह्यामुळें छत्रपतीचें, राजमंडळाचें व विशेषतः तारावाईचें जें कांहीं थोडेसें स्थानिक महत्त्व होतें तेंहि गेलें. ह्यापुढें तारावाईला व रामराजाला बाळाजीच्या आज्ञेनें पाणी पिणें भाग पडलें. हें कर्म तारावाईनें आपल्या हातानें आपल्या अंगावर ओढवून घेतलें व घरांत बसून थिटे, देवस्थळे इत्यादि पुराणिकांच्या उपदेशानें बाळाजीच्या नांवानें मात्र खडे फोडण्यास तिनें प्रारंभ केला. तारावाईच्या ह्या तोंडच्या बडवडांनें १७५३ च्या पुढें बाळाजीचें कांहींच नुकसान झालें नाहीं. सरदारांपैकीं-ब्राह्मण अगर मराठे-कोणीहि तिच्याकडे लक्ष्य दिलें नाहीं. अर्थात् तारावाईचा पुरस्कार करून बाळाजीचें वाकडें करण्यास १७५३ च्यापुढें कोणीच धजला नाहीं. पानिपतच्या मोहिमेच्या वेळीं तर तारावाईचें व रामराजाचें स्मरणहि कोणास राहिलें नाहीं. १७५१ त तारावाईचा कड घेऊन भांडणारा दमाजी गायकवाड १७६० त पेशव्यांच्या वाजूनें पानिपतच्या मोहिमेंत हजर होता. येणेंप्रमाणें पानिपतीसुद्धांत तारावाईच्यासुळें पेशव्यांचें कांहींएक नुकसान झालें नाहीं. मराठा सरदारांपैकीं भोसल्यांखेरीज बहुतेक सर्व सरदार व ब्राह्मणांपैकींहि प्रतिनिधांखेरीजकरून बहुतेक सर्व सरदार पानिपतांत हजर होते. रामराजाला व तारावाईला पेशव्यांनीं शून्यवत् करून सोडिलें झणून कोणी सरदार पेशव्यांच्या विरुद्ध गेल्याचा दाखला तर कोठें मिळत नाहींच; परंतु, कोठें ध्वनि देखील काढिलेला आढळत नाहीं. आतां मराठ्यांपैकीं कांहीं सरदार व ब्राह्मणांपैकीं कांहीं सरदार पानिपतच्या मोहिमेंत पेशव्यांच्या उलट गेल्याचे दाखले सांपडतात. परंतु, त्या उलट जाण्याचा संबंध छत्रपतींच्या शून्यावस्थेशीं मुळींच नसून, इतर कारणांशीं आहे. ह्या कारणांचें स्पष्टीकरण पुढल्या कलमांत केले आहे.

(व) पेशव्यांच्या हातीं सर्व सत्ता आली त्यावेळीं मुख्य सरदार व मामलतदार झटले झणजे, शिंदे, होळकर, पवार, गायकवाड, भोसले, अंताजी माणकेश्वर, विठ्ठल शिव-

देव, गोविंद बल्लाळ, गोपाळराव पटवर्धन, नारो शंकर, मानाजी आंग्रे, सदाशिव रामचंद्र शेणवई, रामचंद्र गणेश कानडे, त्रिविक्रराव विध्वनाथ पेठे, मेहेंदळे, पुरंधरे, चिंटणीस, पायगुडे, थोरात वगैरे होत. हे सर्व सरदार पेशव्यांचे नोकर असत. उत्पन्नाच्या संबंधानें ह्या सरदारांची गणना मामलतदार ह्यागून होत असे. ह्यांनीं आपापल्या प्रांतांतील वसूल उत्पन्न करून, खासा, कारकून व शिवंदी यांचा खर्च वारून बाकी राहिल तो पैसा रसद ह्यागून पुण्यास पोचवावा असा करार असे. ह्यांपैकीं कित्येक मामलतदारांना लहान मोठ्या फौजा बाळगण्या लागत. ह्या फौजांच्या खर्चाकरितां जे निव्वळ मामलतदार असत त्यांना महालांतून रोकड रक्कम मिळे व जे सरदार असत त्यांना सरंजामाला महालांतील कांहीं प्रांत स्वतंत्र तोडून दिलेला असे. ह्याप्रमाणें मुलकी व लष्करी अशा दोन नात्यांनीं पेशव्यांशीं सरदारांचा संबंध येई. सरदारांनीं मोगलाईतील एखाद्या प्रांत काबीज केला ह्याजें त्याची सरकार व सरदार ह्या दोघांत कांहीं प्रमाणानें वांटणी होत असे. (१) सरदारांना आपापल्या प्रांताचा हिशोब वर्षाच्या वर्षास खडान् खडा द्यावा लागे. (२) सरदारांच्या ताच्यांतील प्रांतांतील संस्थानिक, जमींदार व रयत ह्यांना सरदार-मामलतदाराविरुद्ध तक्रार करावयाची असल्यास संस्थानिकांना खुद्द पुण्याच्या दरबारांत जाऊन दाद मागतां येत असे आणि जमींदार व रयत ह्यांना पेशव्यांनीं पाठवून दिलेल्या दरखदारांना भेटून आपलीं गाव्हारी सांगतां येत. (३) सरदार-मामलतदाराकडून येणाऱ्या वार्षिक रसदेची रक्कम दरवर्षी नवीन ठरविली जात असे. रयतेकडून जास्त उत्पन्न मामलतदार घेतात असें दरखदाराच्या नजरेस आल्यास रसदेची रक्कम वाढविली जात असे. (४) सरकारी मोहिमांस पेशवे सांगतील तेव्हां सरदारांना आपापल्या सरंजामी फौजा घेऊन जावें लागे. (५) सरदारांच्या जहागिरींची तगारी बहाली पेशव्यांच्या खुर्षावर असे. (६) तथापि ह्या जहागिरी वंशपरंपरेनें चालणाऱ्या असत. (७) जहागीरदार निपुत्रिक झाल्यास दत्तक कायम करण्याचा अधिकार पेशव्यांचा असे. (८) एखाद्या सरदाराची वावगी वर्तणूक दिसल्यास त्यास वर्तक करण्याचा अधिकार पेशव्यांस असे. (९) परराष्ट्रांशीं किंवा संस्थानिकांशीं तहरह पेशव्यांच्या नांवानें, संमतीनें व आज्ञेप्रमाणें सरदारांना करावा लागे. १७५० पासून १७६१ पर्यंत (सध्यां ह्या अकरा वर्षांचाच विचार ह्या प्रस्तावनेंत चालला आहे हें ध्यानांत धरून) पेशव्यांचा सरदारांशीं हा असा संबंध होता हें ह्या अकरा वर्षांतील घडामोडीसंबंधीं जे कांहीं कागदपत्र उपलब्ध झाले आहेत, त्यांवरून दिसून येतें. ह्या कागदपत्रांत सातारच्या छत्रपतींच्यासंबंधीं एक अक्षरहि नाही पेशवे आपले मुख्य आहेत व आपलें वरें वाईट काय पाहिजे तें करण्याचा अधिकार सर्वस्वीं पेशव्यांच्या हातांत आहे असा सरदारमंडळांत सर्वत्र ग्रह झाला होता. सातारच्या राजमंडळांतील, प्रतिनिधी, सचिव, दाभाडे, सुमंत, राजाज्ञा वगैरे सरदार क्षुल्लक असून पेशव्यांच्या शिदे, होळकर, विंचूरकर इत्यादि सरदारांप्रमाणें व पुरंधरे, फडणीस, मुजुमदार इत्यादि मुत्सद्यांप्रमाणें वजनदार पुरुष त्या राजमंडळांत एकहि नव्हता. तेव्हां

त्यांचा विचार करण्याची येथे जरूरत राहत नाही. शिंदे, होळकर, भोसले, गायकवाड, विंचूरकर राजेवहादर, बुंधेले, वैगेरे सरदारांच्या मामलतदारांच्या वर्तनांचा तेवढा येथे विचार करावयाचा आहे. वर नमूद केलेल्या ९ बंधनांनी ह्या सरदारांच्या व मामलतदारांच्या हालचाली नियमित करून टाकिलेल्या होत्या. कोणतेहि मुलकी किंवा लष्करी लहान मोठे काम करावयाचे असल्यास सरदारांना व मामलतदारांना पेशव्यांची परवानगी घ्यावी लागे. राज्याची सर्व सूत्रे पेशव्यांच्या हातांत एकीभूत झालीं हातीं. मोहिमा, तह, महालांची जमा व त्यांचा खर्च ह्या सर्वांची व्यवस्था-पुण्याहून होत असे. सरदारांना स्वतंत्र हालचाल कोठेच करितां येण्याची सवड सदाशिवरावभाऊने व बाळाजी बाजीरावाने ठेविली नव्हती. त्याकालीं सत्तेचे केंद्रीभवन पेशव्यांच्या ठायीं पूर्णपणे होत चालले होते. हा केंद्रीकरणाचा उद्योग बाळाजी बाजीरावाने १७४० पासून सुरू केला. १७४४ त त्यानें रघोजी भोसल्याची हालचाल मर्यादित केली. १७४६ त बावूजी नाईक वारामतीकराला त्यानें घरीं बसविलें. १७५० त प्रतिनिधि व यमाजी शिवदेव ह्यांची, १७५१ त दाभाडे व दमाजी गायकवाड ह्यांची व १७५३ त ताराबाईची रग जिरवून त्यानें सातारच्या छत्रपतींचें महत्त्व कमी केलें. सारांश, १७५३ च्या पुढें मराठ्यांच्या हालचालींचीं सर्व सूत्रे बाळाजीच्या हातीं केंद्रीभूत झालीं. पेशव्यांच्या हातीं झालेल्या सत्तेच्या ह्या केंद्रीभवनाच्या विरुद्ध बरीच खटपट ह्यापुढें कांहीं सरदारांनीं, मामलतदारांनीं व मुत्सद्यांनीं केली. ही खटपट सत्तेचे केंद्रीभवन झालें नव्हतें झणून करितां आली अशी गोष्ट नसून, सत्तेचे केंद्रीभवन फार झालें व तें तत्कालीन कांहीं सरदारांना असह्य झालें झणून तीं करितां आली. होळकर, शिंदे वगैरे सरदारांचें पारडें पुढें फार जड होईल झणून ह्या वेळेपासून बाळाजीनें व सदाशिवरावभाऊनें त्यांना योग्य बंधनांनीं जखडून टाकण्याचा वेत केला. हा वेत तडीस नेत असतां पेशव्यांना त्यांच्या स्वतःच्या सरदारांकडून अडथळे येऊं लागले. पूर्वींच्या राजमंडळांतील सरदारांच्या शत्रुत्वाच्या ऐवजीं आतां पेशव्यांच्याच सरदारांकडून पेशव्यांना त्रास पोहोचूं लागला. १७५० किंवा १७५३ सालापर्यंत बाळाजीनें, दाभाडे, गायकवाड, प्रतिनिधि, यमाजी शिवदेव, ताराबाई व भोसले ह्यांचें महत्त्व कमी करण्याचा उद्योग केला. १७५० पासून पुढें पेशव्यांना आपल्याच सरदारांचे डावपेंच, कृत्रिमपणा, फितवेखोरी, व उद्दामपणा ह्यांना आळा घालण्याचें काम पत्करावें लागलें. बाळाजी बाजीरावाच्या व सदाशिवरावभाऊच्या अधिकाराखालीं सरदारांना स्वातंत्र्य फारच थोडें राहिलें होतें. तेव्हां केंद्रप्रवण न होतां स्वतंत्र होण्याचा उद्योग निरनिराळ्या हेतूंनीं प्रोत्साहित होऊन निरनिराळ्या सरदारांनीं केला. बाळाजी बाजीराव असे-तोपर्यंत (कदाचित् खडर्गाची लढाई होईतोपर्यंत देखील) हा उद्योग सफल झाला नाही. परंतु ह्या दुरुद्योगाचे हानिकर परिणाम पेशव्यांना पानिपत येथे व इतरत्र सोसावे लागले हे सोदाहरण सिद्ध करितां येण्यासारखें आहे. ह्या दुरुद्योगाच्या खटपटीसंबंधानें, महारराव होळकर, अंताजी माणकेश्वर, लक्ष्मण शंकर, बापूजी महादेव व दामोदर महा-

देव आणि गोविंदपंत बुंदेले, वगैरे गृहस्थांचीं नांवे प्रमुखत्वानें उल्लेखितां येतात. १७५० पासून १७६० पर्यंत ह्या इसमांच्या उद्योगाचें द्योटक वर्णन खालीं देतां.

१७४६।१७४७ त मल्हारराव होळकर व जयाजी शिंदें बुंदेलखंडांत कालिंजर, जैतपूर, अजेगड वगैरे स्थलीं लडत हांते (का. पत्रें, यादी वगैरे ६२, ६९, ७४). ह्या स्थलीं दाखविलेल्या शौर्यावद्दल मल्हाररावाची बाळाजीनें बहुत स्तुति केली आहे. १७४९ त मल्हारराव होळकर सातान्यास बाळाजीचा पाठिंबा करण्याकरितां आला होता. १७५० त मल्हाररावाचें व जयाप्पाचें वितुष्ट पडलें होतें असें लेखांक २ वरून कळतें. ह्यावेळीं तारावाईनें मल्हाररावाला आपल्या बाजूस ओढण्याचा प्रयत्न केला. परंतु मल्हाररावानें बाळाजीचा पक्ष सोडिला नाहीं (का. पत्रें, यादी वगैरे ३५९). १७५१ त सलाबतानें बाळाजीला कुकडी नदीवर नाडिलें त्यावेळीं बाळाजीनें मल्हाररावाची पायधरणी केली. तेव्हां मल्हाररावानें जयाप्पाच्या द्वारा बाळाजीकडे शपथपूर्वक वेलभंडार पाठविला (का. पत्रें, यादी वगैरे ३६३). १७५२ च्या आगष्टांत मल्हारराव व जयाप्पा दक्षिणेस आले व १७५२ च्या डिसेंबरांत ते भालकीच्या लढाईत हजर होते. पुढें १७५४ त कुंभेरीस मल्हाररावाचें व जयाप्पाचें वाकडें आलें. जयाप्पावर मारेकरी घालण्याची प्रथम सूचना मल्हाररावानेंच केली ह्यापून कित्येकांनीं शंका काढिली आहे. ह्या वेळेपासून मल्हारराव शिंद्यांचा व पेशव्यांचा द्वेष करूं लागला. १७५७ त मल्हाररावानें लटकींच लचांडें काढून रघुनाथरावास त्रास दिला (लेखांक ५२, ६७, ७१). पेशव्यांची सत्ता अपरंपार झाली हें पाहून ह्यावेळीं मल्हाररावानें नजीबखानाचें संरक्षण केलें आणि दत्ताजीस व जनकोजीस पेशव्यांच्या विरुद्ध जाण्याचा इतिहासप्रसिद्ध उपदेश केला. ह्याच वेळीं रसदेच्या पैशासंबंधानें मल्हाररावाचें व पेशव्यांचें वैमनस्य आलें. १७५९ त दत्ताजीचें व अबदालीचें युद्ध चाललें असतां मल्हारराव जयपूरप्रांतां लहान सहान गढया घेत वसला व दत्ताजीला त्यानें मदत केली नाहीं. दत्ताजीला मदत करण्यास जाण्याविषयीं बाळाजी बाजीरावानें मल्हाररावाला बरींच पत्रें पाठविलीं (लेखांक १५६, १५७, १६१). परंतु, दत्ताजी बडाउंच्या (१० जानेवारी १७६०) लढाईत पडून जनकोजी कोटपुतळीस पळून येईतोंपर्यंत (१२ जानेवारी १७६०) मल्हाररावानें जयपूरप्रांत सोडिला नाहीं (लेखांक १५३). ह्या दहा पंधरा वर्षांच्या हालचालीवरून मल्हारराव होळकराच्या मनाची स्थिति ताडतां येते. १७५० पासून हळू हळू त्याचें मन शिंद्याविषयीं व पेशव्यांविषयीं कलुषित होत चाललें होतें. १७६० त तर ह्या कलुषतेचा कळस होऊन होळकराची मदत मिळाली नाहीं ह्यापून दत्ताजीचा नाश झाला. “ दोन्ही सरदार एकत्र असल्यास उत्तम रीतीनें पठाणाचें पारपत्य होईल, ” ह्यापून रघुनाथराव, सदाशिव चिमणाजी व बाळाजी बाजीराव चारंवार लिहीत (लेखांक १५२ वगैरे) असतां मल्हाररावानें त्यांचा हुकूम अमलांत आणण्याचें होतां होईल तितकें लांबणीवर टाकिलें. (टीप २१५ पहा). सारांश, १७६० च्या प्रारंभीं शिंद्यांविषयीं व पेशव्यांविषयीं होळकराच्या मनांत द्वैतभाव अत्युत्कट भरला होता.

ह्यांत संशय नाही. ह्या द्वैतभावाला सातारचे छत्रपती मुळींच कारण झाले नाहीत. पेशव्यांची सत्ता वाढून आपली सत्ता संपुष्टांत येत आहे व शिंदे ह्या संपुष्टीकरणाला मदत करीत आहेत ह्या भीतीपासून मल्हाररावाच्या मनांत हा द्वैतभाव उत्पन्न झाला.

अंताजी माणकेश्वर हा लफंगा गृहस्थ १७५५ त हिंदुस्थानांत जाऊन (का. पत्रे, यादी ४५१ वगैरे) दत्ताजी शिवास नागोरास मिळाला. १७५६, १७५७ व १७५८ हीं तीन साले तो दिल्लीस होता (लेखांक ५२, ५७, ६३ व का. पत्रे, यादी वगैरे ३३७, ३४१). तेथील बादशाही कारस्थानांत त्याचा वराच हात असे. बहुत मर्दपणा व कावीलपणा करून दाखवून, पेशव्यांकडून सरदारी मिळवावी ही त्याची मुख्य आकांक्षा होती. परंतु, अत्रूची दरकार टाकून पौशची अफरातफर करण्याची सवय या गृहस्थाला असल्यामुळे पेशव्यांची ह्याच्यावर गैरमर्जी असे. ह्याने १७५७ त अवदालीला चांगला हात दाखविला. परंतु अवदालीची फौज भारी त्यामुळे ह्याचा फारसा उपाय चालला नाही. पेशव्यापार्शी अंताजीची पत मुळींच नव्हती.

बापूजी महादेव व दामोदर महादेव हे पेशव्यांच्या तोंफे दिल्लीप्रांतांत मामलतदार होते. ह्यांच्यावरहि पेशव्यांच्या वावर्तीत पेशव्यांची गैरमर्जी होती (लेखांक ६९). नारो शंकराचा भाऊ लक्ष्मण शंकर ह्याचीहि पत पेशव्यांजवळ फारशी नव्हती (लेखांक ५९).

गोविंद बल्लाळ खेर ह्याला वाजीरावाने १७३३ त बुंदेलखंडाचा सुभेदार केले ह्मणून कोठे कोठे लिहिलेले आढळते ती निव्वळ गप्प आहे. गोविंद बल्लाळ १७३९-४० त लहानसा कमावीसदार ह्मणून बुंदेलखंडांत कदाचित् आला असावा. त्यावेळीं बुंदेलखंडांतील मुख्य अधिकार नारो शंकराचा भाऊ लक्ष्मण शंकर याजकडे होता. काव्येतिहाससंग्रहांतल्या पत्रे, यादींतील नंबर ११ च्या पत्रांत बुंदेलखंडासंबंधाने गोविंद बल्लाळाचा मुळींच उल्लेख केला नसून लक्ष्मण शंकराचें नांव प्रमुखपणे उल्लेखिले आहे. हें पत्र १७४० च्या २९ सप्टेंबराला लिहिले आहे. गोविंदपंत १७४६ व १७४७ तहि फरसा महत्त्वास चढला नसून सामान्य कमाविसदारच होता, हें पत्रे, यादींतील ६२, ६९, ७४, ९५, ९९ ह्या पत्रांवरून उघड होतें. हीं पत्रे १७४६।१७४७ त लिहिलेली आहेत (ह्या पत्रांच्या तारखा प्रस्तावनेच्या शेवटी दिल्या आहेत). बुंदेलखंडांतील जैतपूर, कालिंजर, अजेगड वगैरे स्थले ज्याअर्थी शिंदे, होळकर १७४६।१७४७ त घेत होते त्याअर्थी गोविंद बल्लाळाचें महात्म्य बुंदेलखंडांत त्यावेळीं फारसे वाढले नव्हते हें स्पष्ट आहे. गोविंद बल्लाळ त्यावेळीं साधा कमाविसदार नसून जर लडवय्या शिपाई असता तर बुंदेलखंडांतील लढायासंबंधाने त्याचें नांव वर उल्लेख केलेल्या पत्रांतून अवश्य येतें. १७४६।१७४७ पर्यंत सबंद बुंदेलखंड मराठ्यांच्या हातांत आले नव्हतें. ह्या सालीं जैतपुरची लढाई होऊन कालिंजर वगैरे ठिकाणे मराठ्यांच्या ताब्यांत आली व पुढे लवकरच सरदारांच्या व पेशव्यांच्या वांटण्या झाल्या आणि पेशव्यांच्या वांटणीची व सरदारांच्या वांटणीची कमावीस गोविंदपंताला मिळाली. तेव्हांपासून गोविंदपंताच्या हातीं सर्व बुंदेल-

खंडाचा अंमल येऊन त्याचा अधिकार वराच वाढला व तो कांहीं झणण्यासारखी फौजहि ठेवू लागला. गोविंदपताच्या कैफियतीच्या प्रारंभी व सागरच्या कैफियतीच्या शेवटी दिलेले संवत् खरे आहेत हे वरील संदर्भावरून ध्यानांत येईल. संवत् १७९६ झणजे १७३९।४० पर्यंत बुंदेले हिस्सा विनतकार देत गेले. तोंपर्यंत लक्ष्मण शंकराकडे बुंदेलखंडाची कमावीस होती. पुढे बुंदेले हिस्सा देण्यास तक्रार करू लागले तेव्हां संवत् १७९८ त झणजे १७४१, १७४२ त गोविंदपताच्या हवाली बुंदेलखंडाची कमावीस पेशव्यांनी केली. पुढे जैतपूरची लढाई झाल्यावर संवत् १८०२ त झणजे १७४६ त बुंदेलखंडाची बुंदेल्यांनी कायमची वांटणी करून दिली व संवत् १८०३ त झणजे १७४७ त गोविंदपताची बुंदेलखंडांतील मातवर मामलतीची कारकीर्द सुरू झाली. ह्यावेळेपासून झणजे १७४७ पासून गोविंदपताच्या भरभराटीस प्रारंभ झाला. १७३३ त गोविंदपंत बुंदेलखंडांत आले हे अनेक ग्रंथांवरून सिद्ध आहे, झणून रा. पारसनीस झणतात तो त्यांचा केवळ गैरसमज आहे. बाजीराव १७४० त वारल्यावर बुंदेले हिस्सा देण्यास तक्रार करू लागले. त्यावेळी गोविंदपताची नेमणूक बुंदेलखंडाच्या कमाविसीवर झाली. ह्यासंबंधाने बाजीरावाच्या मृत्यूचा सन १७३९ झणून भारतवर्षकार देतात तोहि चुकला आहे. काव्येतिहासग्रंहांतील पत्रे यादींतील ११ वें पत्र १७४० च्या २९ सप्टेंबेराला चिमाजीआप्पाने लिहिले आहे. ह्याच संग्रहांतील ४९ व्या पत्रांत १७४१ च्या जानेवारीत बाजीरावाला मरून आठ महिने न झाले तोंच चिमाजी-आप्पा वारले झणून बाळाजी बाजीराव धावडशीच्या स्वामीस लिहितो ह्यावरून बाजीराव १७४० च्या मृत वारला हे स्पष्ट आहे. असो. इ. स. १७४७ च्या पुढे गोविंदपंत फौजफाटा ठेवून बुंदेलखंडांत अंमल बसवू लागला. १७५४ त गोविंद वल्लाळ वराच वजनदार मामलतदार झाला होता (लेखांक ३६). ह्या वेळी अंतर्वेद व बुंदेलखंड ह्या प्रांतांतील पेशव्यांच्या व सरदारांच्या वांटणीचा मुलूख त्याच्याकडे कमाविसीने होता (लेखांक ३९). लेखांक ६१ (१४ मार्च १७५७) त जनकोजी शिंदाने बाळाजी गोविंदाला कमावीसदार झणून हुकूम केला आहे. लेखांक ६० त रघुनाथरावदादा गोविंद वल्लाळाला मातवर मामलतदार झणून झणतो व त्याचा मुलगा जो बाळाजी गोविंद त्याला मगरूर झणून नावे ठेवितो. लेखांक ५४ त रघुनाथरावदादा गोविंद वल्लाळाची गणना लहान थोर वगैरेत करितो. १७५७ त “ आपल्या मुलुखांतील चौकशीचा मजकूर पेशव्यांच्या मनांत होता ” असे लेखांक ५४ वरून दिसते. ह्यावरून १७५७ त आपल्या मुलुखांतील मामलतदार जे गोविंदपंत वगैरे मंडळी त्यांच्या-विषयी पेशव्यांना संशय येऊ लागला होता, हे उघड आहे. १७५७ त खेतसिंगाकडील वकील रघुनाथरावदादाकडे गेले असता बाळाजी गोविंदाला मोठी भीति पडली व गोविंदपंताला ही बातमी तावडतोच कळवा झणजे ते पुण्यास “जी खबरदारी करणें ती करतील” अशी त्याने आपल्या कारकुनांना सखत ताकीद केली. कां की, खेतसिंगाचे वकील रघुनाथरावाला स्वतंत्रपणे जाऊन भेटले असता आपली कारस्थाने बाहेर पडतील अशी बाळाजी गोविंदाला भीती पडली होती. गोविंदपंत आपल्या मामलतीत पैशाची अफरातफर

करतो असा संशय पेशव्यांना आल्यावरून येरंडे व कानिटकर हे दोन दरखदार १७५७ त पेशव्यांनी गोविंदपंताबरोबर दिले. त्यांनी गोविंदपंताविरुद्ध खालील नऊ तक्रारी आणिल्या (लेखांक १४१).

- (१) मागील जमा आहे त्यापैकी सोडून देऊन जमा करितात.
- (२) शिवंदीप्यादाचा खर्च जास्त वाढविला. पांच प्यादे होते तेथे पंचवीस ठेविले.
- (३) फौज मन मानेल तशी ठेवून खर्च बहुत करतात.
- (४) जेथे शिवंदी बहुत नलगे ते परगणे शिद्यांकडे देनात व बहुत शिवंदी लागती ते परगणे सरकारांत ठेवितात.
- (५) भेटी व नजराणे अंतस्ते घेतात.
- (६) महालांचा दाखला दाखवीत नाहीत.
- (७) ह्यांच्या दहशतीमुळे रयत किंवा जमीदार कोणी आह्यांस भेटत नाही.
- (८) कलमरजुवात होत नाही.
- (९) कारभारी मान मानेल ते मिळवितात.

ह्या नऊ तक्रारी सदाशिवरावभाऊंनी पाहून त्या गोविंदपंताचा पुणे येथील वकील बावूराव नरसी यास दाखविल्या. बावूरावाने तक्रारींचीहि याद जशीच्यातशीच गोविंदपंताकडे पाठविली. ती पाहून गोविंदपंतांचे धावे दणाणून गेले व तो येरंडे व कानिटकर यांची आपल्यास संभाळून ध्या ह्मणून विनवणी करू लागला. ह्यासंबंधाने लेखांक १३३ पासून लेखांक १५० पर्यंत व सुद्धा पत्रे वाचण्यासारखी आहेत. त्यांत गोविंदपंत पैशाची अफरातफर करीत असे ह्याची शाबिती गोविंदपंताने आपली आपणच करून घेतली आहे. येरंडे हिशेब समजून देण्याकरिता गोविंदपंताला आपल्याकडे बोलावीत असतां गोविंदपंत निरनिराळ्या सववी काढून भेटायला येण्याचे कसे लांबणीवर टाकित होता हेहि ह्या पत्रांवरून व पत्रांखाली दिलेल्या टिपांवरून कळून येईल. येरंडे दोन साले बुंदेलखंडांत राहिले; परंतु, गोविंदपंताचे मंडळीने त्यांना एक जमीदार अगर पाटील भेटू दिला नाही (लेखांक १४२). मागील तीन सालांचा हिशेब त्यांस न दाखवितां हिशोबाचे रुमालहि गोविंदपंत आपल्या बरोबर घेऊन गेला (लेखांक १५०) आणि संशय येऊन येरंडे जेव्हां गोविंदपंताचा जामदारखाना जप्त करू लागले तेव्हां त्यांच्यावर रागवावयालाहि गोविंदपंताने कमी केले नाही (लेखांक १३४). गोविंदपंताच्या प्रांतांत आपली कांहींच दाद लागत नाही असे पाहून येरंडे पुण्यास जाऊ लागले तेव्हां गोविंदपंत कांहींसा नरम आला व नम्रतेच्या गोष्टी बोलू लागला. “ दरबारी नानाप्रकारे नालिशी, चुगली करितात ” त्याने आपले नुकसान होते असे त्याने येरंड्यांना कळविले व त्याच पत्रां रयतेकडे आपण कसर ठेवित होतां हे कबूल केले (लेखांक १३८). मोहिमेहून परत आले ह्मणजे तीन सालांचा हिशेब व रयतेकडील बाकी दाखवून देण्यास आपण तयार आहो ह्मणून त्याने येरंड्यांना लिहिले; कारण, “ दरबारचा रंग पाहिला, खावंद चौकशी करू लागला, तेव्हां पैसेयाचा

लोभ धरून मेळविली अबू गमविणें ” योग्य नाही असें त्यास उमजून आलें. तेव्हां आपल्यास संभाळून घ्यावें ह्मणून त्यानें येरंड्यांची खुशामत करण्यास आरंभ केला. “ मीं येथें गुंतलों नसतां तर सर्व जमींदार तुझ्यास भेटते ; कामकाज सर्व सुतीं लागते; तें न जालें; याजकरितां तुझ्यासहि वाईट लागले ; तुमचें मनीं संशय आला; (कां कां) दोन वर्षे झालीं, कांहींच परगण्याचें अवसान न सांपडे; हेंहि खरेंच ! तुझ्यास तरी काय शब्द ! ” तेव्हां “ जर तुझ्यास आमचें वरें करणें तर तुझीं देशास प्रस्तुत न जाणें ” कारण “श्रीमंत स्वामीची मर्जी एक प्रकारची जाली. ” ही असली खुशामत करून गोविंदपंतानें येरंड्याला १७६० च्या एप्रिलपर्यंत थोपवून धरिलें. पुढें खुद्द सदाशिवरावभाऊ हिंदुस्थानांत येऊं लागले तेव्हां येरंड्यांना गोविंदपंताविरुद्ध गाऱ्हाणीं सांगण्यास दक्षिणेंत जाण्याची जरूरच पडली नाही. १७६० च्या एप्रिलपासून १७६१ च्या जानेवारीपर्यंत सदाशिवरावभाऊ हिंदुस्थानांत होते, त्या अवधींत येरंड्याप्रमाणेंच सदाशिवरावभाऊलाहि गोविंदपंतानें असेंच फसविलें. ह्यासंबंधानें लेखांक २०१, २११, २१६, २१७ अ, २२४, २२७, २२९, २३०, २३७, २३९, २४२, २५७, २५९ हीं पत्रें अवश्य वाचण्याची शिफारस मी वाचकांस करितों. त्यावरून गोविंदपंताच्या नीचपणाची इयत्ता वाचकांना स्वतःच ठरवितां येईल. बायावापड्यांना (लेखांक ६०), देवाब्राह्मणांना (लेखांक १९३) व खुद्द स्वतःच्या धन्याला (लेखांक २६८) हि फसविण्याला व वुचाडण्याला ह्या मनुष्यानें कमी केलें नाही. सारांश, पैशाची अफरातफर करून गोविंदपंतानें पेशव्यांची गैरमर्जी संपादिली व प्रत्याघातन्यायानें तो त्यांचा द्वेष करूं लागला.

येणेंप्रमाणें हिंदुस्थानांत मल्हारराव होळकर, गोविंदपंत बुंदेले वगैरे सरदार-मामलत-दारांच्या उद्योगाचा वृत्तांत १७६० पर्यंत आणून पोहोंचविला आहे. पुढील कलमांत पानिपतच्या मोहिमेचें अत्यंत संक्षिप्त वर्णन देऊन त्यांत ह्या गृहस्थांनीं व विशेषतः गोविंदपंत बुंदेल्यानें काय काय दुष्कृत्यें केलीं त्याचें दिग्दर्शन करितों.

(क) १७४८ त अबदालीनें हिंदुस्थानावर पहिली स्वारी केली. त्या स्वारींत यद्यपि तो दिल्लीपर्यंत आला नाही व त्याचा सरहिंदास मीरमनू व सफदरजंग यांनीं पराभव केला तथापि त्याच्या सर्वनाशक शक्तीचा त्यांना चांगलाच अनुभव येऊन चुकला. अबदालीपुढें टिकाव धरण्याचें सामर्थ्य हिंदुस्थानांत दिल्लीचा पातशाहा किंवा त्याचें अमीर ह्यांच्यांत विलकुल राहिलें नव्हतें. तेव्हां दक्षिणेंतील सरदार मल्हारराव होळकर व जयाप्पा शिंदे ह्यांच्या हातून अबदालीचें पारपत्य झाल्यास पहावें या हेतूनें सफदरजंगानें ह्या दोघा सरदारांशीं अबदालीला तंबी देण्याबद्दल करार केला. त्यांत लाहोर, मुलतान, रोहिलखंड व रजपुताना ह्या चार मुलखांची चौथ त्यानें मराठ्यांना देण्याचें कबूल केलें; अशा अटीवर कां त्यांनीं अबदाली, रोहिले, रजपूत व सिंध प्रदेशांतील अमीर ह्यांना तंबी द्यावी व दिल्लीच्या पातशाहाचें परचक्रापासून व राज्यांतील अमारांपासून संरक्षण करावें. ह्या कराराच्या अन्वये मराठ्यांनीं १७५१ त रोहिल्यांशीं लढाई केली. मराठे रोहिल्यांशीं लढाई करीत

असतां अवदाली १७५१ च्या जानेवारीत पंजाबांत आला व त्यानें मुलतान व लाहोर हे दोन प्रांत काबीज केले. १७५२ त हे प्रांत मराठ्यांनीं अवदालीपासून हिसकावून घ्यावयाचे; परंतु त्या सालीं शिंदेहोळकरांना गाजुद्दिनाला घेऊन दक्षिणेंत यावें लागल्यामुळें तें काम त्यावेळीं त्यांना करितां आलें नाहीं. १७५४ व १७५५ त मल्हारराव, ज्याप्पा व रघुनाथराव कुंभर, नागोर, दिल्ली, रोहिलखंड ह्या प्रदेशांत अंमल बसविण्यांत गुंतले होते, त्यामुळें त्यावर्षीं लाहोराकडे त्यांना दृष्टि फेकितां आली नाहीं. पुढें १७५७ त अवदाली थेट दिल्लीपर्यंत चालून येऊन त्यानें आग्रा, मथुरा वगैरे शहरें लुटलीं. त्याचा हेतु दक्षिणेंतहि चालून येण्याचा होता (लेखांक ६५ व ६३). परंतु, ती निवळ गप्प होती. बाळाजी बाजीराव रघुनाथरावाला अवदालीवर १७५७ च्या जानेवारीत पाठवून देऊन आपण स्वतः श्रीरंगपट्टणास गेला. “ अवदालीची गडबड दिवसेंदिवस अधिक ऐकत असतां आपला मुलुख खालीं टाकून आपण श्रीरंगपट्टणास गेला ” हें योग्य केले नाहीं ह्मणून लेखांक ६५ त शहानवाजखान बाळाजी बाजीरावास दोष देतो. ह्यावरून एवढें मात्र स्पष्ट दिसतें कीं बाळाजी बाजीराव अवदालीची फारशी तमा धरित नव्हता. रघुनाथरावाचेंहि अवदालीविषयीं असेंच मत होतें. लवकरच त्याचें पारपत्य करितां ह्मणून १७५७ त रघुनाथरावानें वारंवार उद्गार काढिले आहेत (लेखांक ५४, ६६, ६७, ७१). परंतु रघुनाथराव दिल्लीस जाऊन पोहोचण्यापूर्वींच ह्मणजे १७५७ च्या जुलैपूर्वीं ह्मणजे १७५७ च्या एप्रिलांत अवदाली अफगाणिस्थानास परत गेल्यामुळें दादांची व अवदालीची गांठ पडली नाहीं. अवदाली १७५७ च्या सप्टेंबरांत दिल्लीस होता ह्मणून कीन वगैरे मंडळी ह्मणतात तें निराधार आहे, हें १५३ व्या टिपेंत मीं सप्रमाण दाखवून दिलें आहे. १७५७ च्या जुलैत रघुनाथरावदादा दिल्लीस गेले व रोहिलखंड, दिल्ली, रजपुताना वगैरे प्रदेशांची व्यवस्था लावून १७५८ त त्यांनीं लाहोर प्रांत जिंकून घेतला. हा प्रांत जिंकण्याचा १७५० तच मराठ्यांचा विचार होता; परंतु अनेक अडथळे येऊन तें काम १७५८ त साधलें गेलें. हें काम १७५७ तच साधावयाचें; परंतु, मल्हारराव होळकरानें अनेक लचांडें काढून तें १७५८ पर्यंत होऊं दिलें नाहीं (लेखांक ६७). ह्याच वेळीं मल्हाररावानें नजीबखानाचें साधन करून ठेविलें (लेखांक ४८); त्यामुळें रघुनाथरावाच्या तडाक्यांतून नजीब वाचला. नाहीं तर मराठ्यांच्या कुर्शातील ही व्याध त्याच वेळीं नाहींशी झाली असती. आपण दिल्लीस असेतोपर्यंत अवदाली परत न आल्यास, सुजाउद्दौल्याचे काशी, प्रयाग वगैरे प्रांत घेऊन मुबलक पैसा उगविण्याचाहि रघुनाथरावाचा विचार होता (लेखांक ७१). परंतु लाहोरावर स्वारी केल्यामुळें रघुनाथरावाच्या हातून हा विचार पार पडला नाहीं. काशी व कांहीं खंडणी देण्याचीं गोड अभिवचनें देऊन सुजाउद्दौल्यानें रघुनाथरावाला देशीं लावून दिलें (का० पत्रें, यादी ३७३, ३८७). १७५७ व १७५८ तल्या स्वारीत बाळाजी बाजीरावानें रघुनाथरावाला खालील कामें नेमून दिलीं होती. (१) रजपुतान्यांतील संस्थानिकांची व्यवस्था लावावयाची. (२) दिल्लीच्या पातशहाची व्यवस्था लावावयाची.

(३) अवदालीचें पारपत्य करावयाचें. (४) रोहिलखंडांतील रोहिल्यांची व्यवस्था लावावयाची. (५) काशी, प्रयाग, बंगाला वगैरे प्रांतांवर पूर्वेकडे स्वारी करून मातच्चर पैसा मेळवावयाचा. (६) सरकारी मुलुखांतील मामलतदारांची चौकशी करावयाची. (७) दामोदर महादेव, बापूजी महादेव, लक्ष्मण शंकर, गोविंदपंत बुंदेले, नारो शंकर, अंताजी माणकेश्वर वगैरे मंडळी पैशाची अफरातफर करितात त्यांची तर्गारी बहाली करावयाची. (८) नजीबखानाला नाहींसा करावयाचा व (९) जिकिलेल्या प्रदेशांतून पैसा मिळवून पुढें मोहीम करावयाची. ह्या कामांपैकीं कांहीं कामें रघुनाथरावानें अर्धीमुर्धी केलीं व कांहीं मुर्झीच करावयाचीं सोडिलीं. रजपुतान्यांतील माधोसिंग, विजोसिंग वगैरे संस्थानिकांच्या मामलती विल्हेस लावण्याच्या कार्यां मल्हाररावानें रघुनाथरावदादाला वरेंच अडथळे आणिले (लेखांक ७१, ६६). कां कीं, ह्या मंडळीला मल्हाररावाची आंतून फूस होती. सहारणपूर, जमलापूर वगैरे ठिकाणचे रोहिले रघुनाथरावाला शरण आले. परंतु, नजीबखान रोहिल्ला दादासाहेबाच्या हातीं लागला नाहीं. १७५७ त पातशाहाला व गाजुदिनाला फसवून नजीबखाना अवदालीला मिळाला होता. रघुनाथराव दिल्लीस आल्यावर ह्या लुच्चाचें शासन करणार तो तो दिल्लींतून मोठ्या शिताफीनें पळून गेला. पुढें त्यानें मल्हाररावाला अंतस्थरातीनें पैसा देऊन रघुनाथरावाच्या राग कसा तरी टाळला (लेखांक ४८). लाहोरास जाऊन जाहानखान व अवदालीचा पुत्र तैमूरशाहा यांना रघुनाथरावानें घालवून दिलें व मरठ्यांचा अंमल त्या प्रांतांत बसविला; परंतु अवदालीचा कायमचा वंदोवस्त त्याच्या हातून झाला नाहीं (का. पत्रें, यादी ३४१). आपण गेल्यावर पाठीमागून अवदाली लाहोरास येईल ह्मणून अंताजी माणकेश्वरानें दादासाहेवाला सुचविलें होतें. (का. पत्रें, यादी ३४१). परंतु, पावसाळ्यामुळें दादाला देशीं लवकर जाणें भय पडलें व अवदालीचा कायमचा वंदोवस्त करण्याचें, मामलतदार व मुत्सद्दी यांची चवकशी करण्याचें व पूर्वेकडे स्वारी करण्याचें काम तहकूब ठेवून तो पुण्यास परत आला. ह्या स्वारींत मिळकत काडीचीहि न करितां रघुनाथराव एक कोंट रुपये कर्ज करून आला. ह्या कर्जाचें ओझे वाळाजां वाजारावाला फारसें वाटलें नाहीं (टॉप २५४ पहा). वाळाजां वाजारावाला रघुनाथरावाचा जो राग आला तो वरील नऊ कामें त्यानें केलीं नाहींत ह्मणून आला. माधोसिंग, विजोसिंग वगैरे संस्थानिकांचा कल अवदालीकडे आहे; दामोदर महादेव, लक्ष्मण शंकर वगैरे मंडळी रयतेत फितूर करितात; अंतस्थ नजराणा घेऊन मल्हारराव नजीबखानाला आश्रय देतो; काशी, प्रयाग देण्याच्या सुज.उद्दाला नुस्त्या थापा मारितो; गोविंदपंत वगैरे मामलतदार पैशाची अफरातफर करतात; वगैरे कथा पेशव्यांच्या मुत्सद्दी मंडळांत प्रसिद्ध असून व त्यांचा प्रतिकार करण्याकरितां रघुनाथरावाला मुद्दाम पाठविलें असून, त्याच्या हातून जे-हां तें काम झालें नाहीं ते-हां रघुनाथरावाच्या नाकर्तेपणाचा नानासाहेवाला व भाऊसाहेवाला वीट आला व पुढें कोणलाहि महत्त्वाच्या नाजुक प्रसंगां रघुनाथरावावर कामगिरी सोंपविण्यांत अर्थ नाहीं अशी त्यांची खात्री झाली. रघुनाथरावाच्या ह्या

दत्ताजीच्या ठायीं किनपत भक्ति होती तें स्पष्ट ध्यानांत येण्यासारखें आहे (लेखांक १४७). गोविंदपंत ऋविले वुणगे घेऊन पाठीमागें राहिला त्यांत गाजुद्दिन वजीरहि होता. १० नोव्हेंवराच्या सुमाराला अलमगीर पातशाहाला ठार मारून गाजुद्दिन नोव्हेंवराच्या १४।१५ तारखेला मराठ्यांच्या सैन्यांत सामील झाला होता (लेखांक १४३). त्याला घेऊन गोविंदपंत मथुरेकडे गेला व दत्ताजी अवदालीची टेहळणी करीत राहिल. दत्ताजीच्या व अवदालीच्या दोन चार झटापटी होऊन २४ डिसेंबरीं एक मोठें युद्ध झालें. त्यांत मराठ्यांना यश आलें (लेखांक १५७). ३ जानेवारी १७६० ला अंतर्वेदींत शिरून अवदाली शुक्रतालीं रोहिल्याला मिळाला व तेथून त्यानें दिल्लीचा रोख धरिला (लेखांक १६४). इकडे कुंजपुन्याहून दत्ताजी शिंदेहि दिल्लीस यमुनेच्या दक्षिणतीरीं येऊन पोहोचला. अवदाली व दत्ताजी ह्यांच्यामध्ये यमुनेचे पात्र तेवढें राहिलें होतें. १० जानेवारी १७६० ला अवदालीचें व दत्ताजीचें दिल्लीजवळ वडाऊंच्या घाटीं मोठें तुंबळ युद्ध झालें व त्यांत मराठ्यांचा पराजय होऊन दत्ताजी शिंदे रणांत राहिला (लेखांक १६५). जनकोजी तेथून पळून कोटपुतळीस आला व तेथें १२ जानेवारी १७६० ला त्याची व मल्हारराव होळकराची गांठ पडली (लेखांक १५३ व १६५). १७५९ च्या नोव्हेंवर महिन्यांत अंतर्वेदींत शुक्रतालीं रोहिल्याशीं लढत असतां जेव्हां अवदाली आल्याची बातमी आली तेव्हांच दत्ताजीनें मल्हाररावाला मदतीस येण्याकरितां पलें पाठविलीं होतीं. परंतु बलवडा, झिलाडा वगैरे भिकार ठिकाणें जयनगर प्रांतीं घेत वसून मल्हाररावानें दोन महिने व्यर्थ दवडिले. पेशव्यांनींहि मदतीस जाण्याबद्दल मल्हाररावाला वारंवार पत्रें पाठविलीं (लेखांक १६१). “ मल्हारवांनीं आधीं काम कोणतें करावें, मग कोणतें करावें, माधोसिंगाचा मजकूर काय ? जेव्हां झटलें तेव्हां पारपत्य होतें तो विचार त्यांनीं न केला ” (लेखांक १५७), ह्याप्रमाणें दोष देऊन, पुढें लेखांक १५८ त “ मल्हारवास वारंवार पत्रें रवाना केलीं आहेत, परंतु, त्याचे प्रकृतीस तुझी जाणता, ” ह्याणून पेशव्यांनीं मल्हाररावाचा दुष्ट हेतुहि उघड करून दाखविला. मल्हारराव शिंधांना जर १७५९ च्या नोव्हेंवरांत मिळाला असता तर रोहिले व सुजाउद्दौला यांचें पारपत्य होऊन अवदाली एरुदा राहता व त्याचें पारपत्य ह्या दोघां सरदारांना सहजासहजीं करितां आलें असतें. रघुनाथरावदादाचेंहि असेंच मत होतें (लेखांक १५२). “ दोन्ही सरदार येकत्र असल्यास उत्तम रीतीनें पठाणाचें पारपत्य होईल; पठाणांत काहीं फार बल नाही व त्यांनां मार्गील वर्षीं दशताहि खादली आहे. सारांश, एकदिल फौज असल्या तें काम सहजांत आहे, ” असें रघुनाथरावानें लिहून पाठविलें. परंतु मल्हाररावाच्या मनांत शिंधा-विषयीं अर्डा पक्की बसली होती. शिंदे पेशव्यांच्या मतानें चालतात; नजीबखानाला मारून टाकून पेशव्यांचें राज्य निष्कंटक करून टाकण्याचा शिंधाचा आत्मघाती प्रयत्न आहे; हिंदुस्थानांत एखादा तरी “ खर्जी ” ठेवण्याचा आपला विचार शिंधांना पसंत नाही; इत्यादि कुकल्पना मनांत धरून मल्हाररावानें शिंधांना साहाय्य करण्याचें लांबणीवर टाकिलें व शिंधाचा सर्वस्वी नाश झाल्यावर कोटपुतळीस जनकोजीस येऊन तो भेटला

राहिले होते त्यांपैकी कित्येक नजीबखान नाहेर निघाला अशी खोटीच दहशत खाऊन गंगेच्या अलीकडे येतांना पाण्यांत बुडून मेले, कित्येक वाहवले व कित्येक मारले गेले. ह्या प्रसंगाचें वर्णन करितांना गोविंदपतानें दत्ताजींच्या व्यवस्थेची थडा केली आहे (लेखांक १४१). मराठ्यांची फौज १७५९ च्या ७ नोव्हेंबरला गंगेअर्लीकडे आली; तों थोडक्याच दिवसांत अशी बातमी आली कीं अचदाली लाहोरास येऊन पोहोंचला. १७५८ च्या मेंत रघुनाथरावानें तैमूरशहाला हाकून दिल्यापासून अबदाली हिंदुस्थानांत येणार होताच. परंतु बलुचिस्थानांत नासार्जंगानें बंड केलें होतें तें मोडून शिकारपूरच्या वाटेनें हिंदुस्थानांत येण्यास त्याला १७५९ चा नोव्हेंबर महिना लागला. अबदाली ज्याअर्थी १७५९ च्या नोव्हेंबरांत लाहोरास आला त्याअर्थी १७५९ च्या सप्टेंबरांत तो अनूप शहरीं आला ह्याणून कीं ह्याणतो (Fall of the Mogul Empire p. 41). तें अविश्वसनीय आहे हें उघड आहे. दत्ताजींच्या मनांत नजीबखानाला पक्को तंबी पोहोंचवावयाची होती, परंतु अबदालीच्या येण्यामुळे दत्ताजीला तें काम तसेंच ठेवून द्यावें लागलें व तो लवकरच शुक्रालास आला. राहिले व सुजाउद्दौला यांना दबकाविण्याकरितां गोविंद बल्लाळाचा पुत्र बाळाजी गोविंद ह्यास ठेवून दत्ताजीनें यमुनेकडे मोर्चे वळविले (लेखांक १४३). शुक्रतालाहून कुच करून दत्ताजी यमुना कुंजपुऱ्यावर उतरला व अबदालीशीं टक्कर देण्याची तयारी करूं लागला. लाहोरास आल्यावर शीख लोकांची व अबदालीची एक मोठी लढाई झाली. सावाजी शिंदे व त्रिंबक बापूजी हीं दोन पथके दत्ताजीनें १७५८ त पंजाबांत ठेविलीं होती, तीं दोन्ही महिना पंधरा दिवसांच्या अंतरानें दत्ताजीला येऊन मिळालीं. लाहोरास अबदाली आला त्याच वेळीं सावाजी शिंदे दत्ताजींस शुक्रताल येथें येऊन मिळाला. त्रिंबक बापूजी अबदालीच्या पुढें सरकत सरकत सरहिंदापर्यंत आला. तेथें त्याची व गव्हारांची लढाई जुंपली. त्या लढाईत त्रिंबक बापूजीचें पथक गव्हारांनीं सर्वस्वीं नागविलें. त्रिंबक बापूजीच्या पथकांतलें माणसें—उघडीं बोडकीं अशीं—दत्ताजींच्या सैन्यास नोव्हेंबरच्या २३ व्या तारखेला मिळालीं (लेखांक १४६). कुंजपुऱ्याहून दत्ताजी निघाला तों त्याची व अचदालीची सन्निधता दहा क्रोसांच्या अंतरानें ७ डिसेंबरीं झाली (लेखांक १५५). ह्या सुमारास येरंज्यांना भेटावयास जाण्याकरितां गोविंदपंत दत्ताजीपाशीं निरोप मागूं लागला. ह्याचा राग येऊन दत्ताजी अबदालीला रेटण्यास एकटाच निघाला व गोविंदपताला आपले कविले वुणगे दिल्लीकडे घेऊन जाण्यास त्यानें सांगितलें (लेखांक १४७). इतर कांहीं मंडळीचरोवर गोविंदपंत बुंदेल्याला दत्ताजीनें पुढें अबदालीच्या तोंडावर पाठविलें ह्याणून भाऊसाहेबाच्या बखरीच्या आधारावर रा० नातू महादजीच्या चरित्रांत (पृष्ठ ४९) लिहितात तो खरा प्रकार नसून, गोविंदपंत मागे राहिला. ह्या प्रसंगासंबंधानें लिहित असतां गोविंदपतानें फारच चमत्कारिक शब्द वापरिले आहेत. अबदालीची व दत्ताजीची “आज लढाई अगर प्रातःकाळीं होईल” असें येरंज्यांना कळवून गोविंदपंत पुढें ह्याणतो “ईश्वर ज्यास यश देईल त्यास सुखें देऊं !” ह्या वाक्यावरून व विशेषतः “सुखें” ह्या शब्दावरून गोविंदपंताची

दत्ताजीच्या ठायीं किनपत भक्ति होती तें स्पष्ट ध्यानांत येण्यासारखें आहे (लेखांक १४७). गोविंदपंत कविले वृणगे घेऊन पाठीमागे राहिला त्यांत गाजुद्दिन वजीरहि होता. १० नोव्हेंवराच्या सुमाराला अलमगीर पातशाहाला ठार मारून गाजुद्दिन नोव्हेंवराच्या १४।१५ तारखेला मराठ्यांच्या सैन्यांत सामील झाला होता (लेखांक १४३). त्याला घेऊन गोविंदपंत मथुरेकडे गेला व दत्ताजी अवदालीची टेहळणी करीत राहिल. दत्ताजीच्या व अवदालीच्या दोन चार झटापटी होऊन २४ डिसेंबरी एक मोठें युद्ध झालें. त्यांत मराठ्यांना यश आलें (लेखांक १५७). ३ जानेवारी १७६० ला अंतर्वेदींत शिरून अवदाली शुक्रताली रोहिल्याला मिळाला व तेथून त्यानें दिल्लीचा रोख धरिला (लेखांक १६४). इकडे कुंजपुन्याहून दत्ताजी शिंदेहि दिल्लीस यमुनेच्या दक्षिणतिरीं येऊन पोहोचला. अवदाली व दत्ताजी ह्यांच्यामध्ये यमुनेचे पात्र तेवढें राहिलें होतें. १० जानेवारी १७६० ला अवदालीचें व दत्ताजीचें दिल्लीजवळ वडाऊंच्या घाटीं मोठें तुंबळ युद्ध झालें व त्यांत मराठ्यांचा पराजय होऊन दत्ताजी शिंदे रणांत राहिला (लेखांक १६५). जनकोजी तेथून पळून कोटपुतळीस आला व तेथें १२ जानेवारी १७६० ला त्याची व महारराव होळकराची गांठ पडली (लेखांक १५३ व १६५). १७५९ च्या नोव्हेंवर महिन्यांत अंतर्वेदींत शुक्रताली रोहिल्याशी लढत असतां जेव्हां अवदाली आल्याची बातमी आली तेव्हांच दत्ताजीनें महाररावाला मदतीस येण्याकरितां पत्रे पाठविलीं होतीं. परंतु बलवडा, झिलाडा वगैरे भिकार ठिकाणें जयनगर प्रांतीं घेत वसून महाररावानें दोन महिने व्यर्थ दवडिले. पेशव्यांनींहि मदतीस जाण्याबद्दल महाररावाला वारंवार पत्रे पाठविलीं (लेखांक १६१). “ महारवांनीं आधीं काम कोणतें करावें, मग कोणतें करावें, माथोसिंगाचा मजकूर काय ? जेव्हां ह्मणलें तेव्हां पारपत्य होतें तो विचार त्यांनीं न केला ” (लेखांक १५७), ह्याप्रमाणें दोष देऊन, पुढें लेखांक १५८ त “ महारवास वारंवार पत्रे रवाना केलीं आहेत, परंतु, त्याचे प्रकृतीस तुझी जाणता, ” ह्मणून पेशव्यांनीं महाररावाचा दृष्ट हेतुहि उघड करून दाखविला. महारराव शिंद्यांना जर १७५९ च्या नोव्हेंवरांत मिळाला असता तर रोहिले व सुजाउद्दौला यांचें पारपत्य होऊन अवदाली एकदा राहता व त्याचें पारपत्य ह्या दोघां सरदारांना सहजासहजीं करितां आलें असतें. रघुनाथरावदादाचेंहि असेंच मत होतें (लेखांक १५२). “ दोन्ही सरदार एकत्र असल्यास उत्तम रीतीनें पठाणाचें पारपत्य होईल; पठाणांत काहीं फार बल नाही व त्यांना मागील वर्षीं दशताह खादली आहे. सारांश, एकदिल फौज असल्या तें काम सहजांत आहे, ” असें रघुनाथरावानें लेहून पाठविलें. परंतु महाररावाच्या मनांत शिंद्या-विषयीं अडी पक्की बसली होती. शिंदे पेशव्यांच्या मतानें चालतात; नजीबखानाला मारून टाकून पेशव्यांचें राज्य निष्कंटक करून टाकण्याचा शिंद्याचा आत्मघाती प्रयत्न आहे; हिंदुस्थानांत एखादा तरी “ खर्जा ” ठेवण्याचा आपला विचार शिंद्यांना पसंत नाही; इत्यादि कुकल्पना मनांत धरून महाररावानें शिंद्यांना साहाय्य करण्याचें लांबणीवर टाकिलें व शिंद्याचा सर्वस्वी नाश झाल्यावर कोटपुतळीस जनकोजीस येऊन तो भेटला

(टीप २१५). परंतु त्याच्या येण्याचा फारसा उपयोग झाला नाही. जी गत शिद्यांची झाली तीच मल्हाररावाची झाली. मार्च महिन्याच्या ४ किंवा ५व्या तारखेस मल्हाररावाचे सरदार शेठ्याजी खराडे, त्याचा पुत्र शिवाजी खराडे, रामाजी यादवाचा पुत्र आनंदरावराम व गंगाधर यशवंत चंद्रचूड ह्यांची व अबदालीची गांठ पडली व चंद्रचूडाखेरीज बाकीची सर्व मंडळी ठार झाली. मल्हारराव होळकर स्वतः मागेंच राहिला होता. ह्या मागें मागें रहाण्याच्या कार्मी गोविदपंत बुंदेल्याशीं मल्हाररावाचें साम्य चांगलें जुळतें. ह्यावेळीं मल्हाररावाचें वय ६४ वर्षांचें व गोविदपंताचें सुमारे तितकेंच असावें. दोघेहि वयस्क झाले असून तरुणपणची तडफ त्यांच्या अंगां राहिली नव्हती. जेथें जाताल तेथें माघार घेण्याचा त्यांचा विचार फार असे. लढाईच्या कार्मी त्यांचा उत्साह जरी थंडा होत चालला होता तरी द्वेष, मत्सर, कुडाभाव, स्वामिद्रोह व मित्रद्रोह करण्याच्या कार्मी ह्या दोघां झगताऱ्यांचें पाऊल सारखें पुढें होतें. द्वेष व मत्सर ह्या गोड व तिखट दुर्गुणांना भुलून जाऊन ह्या दोघांनीं दत्ताजीचें व पेशव्यांचें अतोनात नुकसान केलें. असो. शिद्यांप्रमाणें मल्हाररावाची दुर्दशा झाल्यावर मेच्या सुमाराला शिंदेहोळकर केरौलीच्या आसपास राहिले व अबदाली यमुनेच्या उत्तरीरीं अंतर्वेदींत अनुपशहरीं जाऊन बसला.

शिद्यांच्या पराजयाची बातमी १७५९ च्या डिसेंबरांत व १७६०च्या जानेवारींत पेशव्यांना पोहोचली. त्यावेळीं पेशवे उदगीरच्या मोहिमेंत गुंतले होते. शिद्यांची अबदालीशीं युद्धे १७५९ च्या जूनच्या अगोदर झालीं व त्यांच्या अगोदर त्यांनीं पेशव्यांना मदतीस येण्याविषयीं पत्रें पाठविलीं वगैरे भ्रामक विधानें रा. नातू ह्यांनीं महादजीच्या चरित्रांत (पृष्ठे ५४५५) केलीं आहेत. त्यांचें निरसन २४५ व्या टीपेंत मीं साधार केलें आहे. येथें फक्त १७५८ त दत्ताजी हिंदुस्थानांत गेल्यापासून सदाशिवरावभाऊनें व बाळाजी बाजीरावानें १७६० च्या मार्च-एप्रिलपर्यंत केलें काय त्याचें दिग्दर्शन करितों.

१७५७ त शिंदेखेडच्या लढाईत विश्वासरावाला मदत न केल्याबद्दल जानोजी भोसल्यावर बाळाजी बाजीराव व सदाशिव चिमणाजी चालून गेले ते १७५८च्या एप्रिल-मेंत पुण्यास आले. १७५८च्या जून पासून सप्टेंबरपर्यंत ते पुण्यास होते. १७५८ च्या जुलैत रघुनाथराव लाहोराहून पुण्यास आला. पुढें बाळाजी बाजीराव अक्टोबरांत कोंकणांत पुढ्याच्या गणपतीस गेला. तो १७५९च्या मार्चांत पुण्यास आला. तोंकालपर्यंत पुण्यांत सदाशिवरावभाऊ कारभार पहांत होता. १७५९च्या मार्चांत गोपाळराव गोविंदश्रीरंपट्टणाकडे मोहीम करीत होता; दत्ताजी शिद्या दिळीहून लाहोराकडे चालला होता व कोंकणांत मानाजी आंग्रे व रघोजी आंग्रे कासे, उंदेरी वगैरे शामळार्ची स्थलें घेण्यांत गुंतले होते (का. पत्रें, यादी ६१, ७६, १०२). बाकीं हिंदुस्थानांत व दक्षिणेंत वरकांती शांतता विराजत होती. ह्यावेळीं सदाशिवरावभाऊच्या व बाळाजी बाजीरावाच्या मनांत कांहीं प्रचंड कल्पना खेळत होत्या. सर्व हिंदुस्थान व सर्व दक्षिण महाराष्ट्रसाम्राज्यांत अंतर्भूत करण्याचा त्यांचा मनोदय होता. हें अवाढव्य कृत्य पुढील वर्षीं ह्यणजे १७६० त उरकावयाचा निश्चय करून त्यांनीं दत्ताजीला लाहोरचा

बंदोबस्त करून काशी, प्रयाग व बंगाला ह्या प्रांतांवर पूर्वेकडे स्वारी करावयास सांगितलें; दत्ताजी प्रयागास पोहोचतो न पोहोचतो तोच रघुनाथरावानें १७५९ च्या सप्टेंवरांत दक्षिणेंतून बंगाल्यांत दत्ताजीला जाऊन मिळावें, तो प्रांत आसमुद्र जिंकून टाकावा व सुजाउद्दौल्यानें मदत केल्यास त्यापैकीं अर्धा प्रांत त्यास द्यावा, असें ठरविलें (का० पत्रें, यादी ३६२, ३७३, ३८७, ३८८). हिंदुस्थानची व्यवस्था दत्ताजी, जनकौजी व रघुनाथराव यांजकडे सोंपवून, दक्षिणची व्यवस्था करण्याचें काम सदाशिवरावभाऊ, बाळाजी बाजीराव व विश्वासराव ह्या तिघांनीं आपल्याकडे घेतलें. दक्षिणेंत ह्या वेळीं मराठ्यांना दोन प्रतिस्पर्धी होते:—एक सलावतजंग व दुसरा श्रीरंगपट्टणचा कुंभार राजा व त्याचा सरदार हैदरअल्ली. ह्या दोघांचा रंग जिरविलीं ह्मणजे आसमुद्र दक्षिण मोकळीं झाली. गोपाळराव पटवर्धनाला लिहितां लिहितां बाळाजी बाजीराव ह्मणतो, “पन्नास हजार फौज जमा करून अगदीं मोगल दक्षिणेंत होता कीं नव्हतासा करूं ” (ऐतिहासिक लेखसंग्रह १५). तसेंच १७६० च्या फेब्रुवारींत गोंविंद बल्लाळाला सदाशिव चिमणाजी लिहितो, “ कर्नाटकची स्वारी न झाली; तिकडेहि अवदालीचा पेंच ; पैका मिळायाचें झालें नाहीं; नाहीं तरी सारी दक्षिण मोकळीं होती ” (लेखांक १६६). १७६० त सेतुबंधापर्यंत दक्षिण मोकळीं करावयाची असा पेशव्यांचा वेत होता. हा वेत करण्यांत परदेश जिंकण्याच्या उच्छृंखल मनोवृत्तीचें प्राबल्य यांतकचित्हि नसून सर्व घटना, योग्य असा सारासार विचार करून पेशव्यांनीं जुळवून आणिली होती. श्रीरंगपट्टणचें हिंदूराज्य कलंडण्याच्या वेतांत आलें होतें; सलावतजंग अर्धाअधिक पेशव्यांनीं गिळलाच होता व हिंदुस्थानांत क्षुद्र नजीवखानाखेरीज ह्मणण्यासारखा शत्रू मराठ्यांना राहिला नव्हता. दक्षिण मोकळीं करण्याकरितां होणाऱ्या स्वारीचें सदाशिवरावानें दोन भाग केले. पहिल्या भागांत सलावतजंगान्ना चुराडा करण्याचें ठरविलें व दुसऱ्या भागांत तसेंच पुढें कर्नाटकांत जाऊन श्रीरंगपट्टण घेण्याचें योजिलें. सलावतजंगार स्वारी करण्यास पेशव्यांस एक कारण होतें. तें हें कीं, शिंदखेडची लढाई झाल्यावर निजामअल्लीनें पेशव्यांस दहा लाखांची जहागीर व नगर व परांडा असे दोन किळे देण्याचा करार केला असून तो करार अंमलांत आणण्याचा निजामअल्ली अनमान करूं लागला (लेखांक १५४). यास्तव १७५९ च्या दसऱ्यास डेरेदाखल होऊन फौज जमा करणें सदाशिवरावभाऊला प्राप्त झालें. सर्व फौज जमा होईतोपर्यंत ह्मणजे १७५९ च्या नोव्हेंबरपर्यंत सदाशिवरावभाऊ पुण्याजवळ गारपिरावर डेरे देऊन होता (टीप २३१ पहा). विसाजी कृष्णानें कविजंगाशीं फितूर करून नगरचा किल्ला १० अक्टोबर १७५९ (लेखांक १४७) ला घेतला अशी बातमी भाऊला तेथें कळली (टीप २१७ पहा). नोव्हेंबरांत भाऊला दगा करण्याचा विचार मुजफरखानानें केला; परंतु तो फसला (लेखांक २३१). नंतर, भाऊ, दादा, नाना व विश्वासराव निजामावर निघाले (टीप २१९ पहा). नाना नगरास गेले व भाऊ, दादा व विश्वासराव राक्षसभुवनाकडे गेले (लेखांक १४९). करार केलेली जाहागीर देण्यास मोगल ह्या वेळीं

राजी झाला; परंतु आतां तें बोलणें पेशचे कवूल करीतना (लेखांक १४९); तेव्हां लढणें हाच मोगलाला शेवटचा उपाय राहिला व उदगीरची मोहीम सुरू झाली. ९ जानेवारीला भाऊसाहेब परळीजवळ गेले त्यावेळीं त्याजवळ पंचवीस हजार सैन्य व दहा हजार गाडदी होते व निजामअल्लीपाशीं दहा हजार फौज व दहा हजार गाडदी होते. सलाबतजंगाची व त्याचा दिवाण निजामअल्ली यांची ह्या वेळेस फारच हलाखी होती. चसालतजंग फुटून कर्नाटकास गेला; मुसावूसी १७५८ च्या जूनांत पांडि-शेरीस गेला व इब्राईमखान पेशव्यांचा चाकर झाला (लेखांक १५४). उदगिरीजवळ १७६० च्या १९ व २० जानेवारीला मोगलांशीं दोन युद्धें झालीं, त्यांत मोगल अगदीं नरम आला (लेखांक १६०), परंतु त्याचें पक्कें पारिपत्य १७६० च्या फेब्रुवारीला उत्तमोत्तम झालें (लेखांक १६५). ह्या लढाईचें सविस्तर वर्णन विस्तरभयास्तव मी येथें देत नाहीं. कारण, तें ह्या ग्रंथातील लेखांक १५१ पासून १६७ पर्यंतच्या पत्रांत ज्यांनीं साक्षात् ती लढाई मारिली त्यांनीं स्वतःच केलें आहे. लढाईनंतर जो तह झाला त्यांत निजामाचा बहुतेक प्रांत पेशव्यांनीं घेतला (टीप २४१ पहा). दक्षिण घेण्याचा येथपर्यंत पहिला भाग झाला. ह्यापुढें खरें पाहिलें तर सदाशिवरावभाऊनें दुसऱ्या भागाला ह्यणजे श्रीरंगपट्टणावर स्वारी करण्याच्या उद्योगाला लागवयाचें; परंतु, तें काम त्याला तसेंच टाकून द्यावें लागलें. कां कीं, उदगीरची मोहीम सुरू होऊन पंधरा दिवस होतात न होतात तों दत्ताजी शिंद्याच्या पराजयाचीं वर्तमानें आलीं. हिंदुस्थान गडबडलें आहे, संस्थानिकांचा अबदालीकडे फितूर आहे, वगैरे बातम्या लागोपाठ येऊं लागल्या. तेव्हां उदगीरची मोहीम हातीं घेतल्यासारखी यथास्थितपणें शेवटास लावून श्रीरंगपट्टणाकडे न जातां हिंदुस्थानांत सरदारांच्या साहाय्याला जाणें पेशव्यांस भाग पडलें. १७५९च्या मार्चांत दक्षिण सबंद मोकळी करण्याचा जो बूट पेशव्यांनीं योजिला होता तो तसाच अर्धा टाकून हिंदुस्थानांतील सरदारांची पडती बाजू सावरण्याची पेशव्यांस तयारी करावी लागली. ह्या कामाकरितां सदाशिवरावभाऊ व बाळाजी बाजीराव रंगपंचमीला ह्यणजे ७ मार्च १७६०ला पडदूर येथें भेटले (लेखांक १६८) व तेथें आठ रोजपर्यंत हिंदुस्थानांत कोणीं जावें याबाबत खलबत झालें. हिंदुस्थानांत दादांनीं जाऊं नये वगैरे पुष्कळ बाबींची शहानिशा १७५९ च्या दसऱ्यास पुण्यासच झाली वगैरे भ्रामक विधानें अनेकांनीं केलीं आहेत. त्यांचा विचार २५४ व्या टिपेंत व २४५ व, ह्या टिपेंत सविस्तर केला आहे. त्या टीपांकडे वाचकांचें लक्ष्य पोहोचवून, प्रस्तुत अर्थाकडे वळणें रास्त दिसतें. पडदूर येथील खलबतांत सदाशिवरावभाऊनें हिंदुस्थानांत जावें असा सिद्धांत झाला. असा सिद्धांत होण्याचें मुख्य कारण रघुनाथरावाचा नाकर्तेपणा हें होय. ह्या नाकर्तेपणाचें स्वरूप मागें दाखविलेंच आहे. सदाशिवरावभाऊनें ह्या नाकर्तेपणाची ओळख राघोबाला ह्या वेळीं दिली. ती त्याला मर्माग्नीं झणाणून त्यानें आपण होऊन हिंदुस्थानांत जाण्याचें नाकारलें (ऐतिहासिकलेख-संग्रह नं. १४). बाळाजी बाजीरावाच्या व सदाशिवरावभाऊच्या मनांत रघुनाथरावानें

जाण्याचें नाकारावें असेंच होतें. कारण, ह्या वेळीं प्रसंग फार विकट होता. माधोसिंग, विजेसिंग, पृथुसिंग, नजीबखान, मल्हारराव, गोविंदपंत व अचदाली असल्या गृहशत्रूंच्या व परशत्रूंच्या पुढें राघोवासारख्या भोळ्या सांचाचा टिकाव क्षणभरहि न लागता. असल्या चांडाळचौकडीचा खरपूस समाचार घेण्यास सदाशिवरावभाऊसारखाच पंचतंढी मुत्सदी हवा होता. तेव्हां हिंदुस्थानांत त्याची रवानगी करून देण्यांत बाळाजी बाजीरावानें आपल्या विचारशक्तीचा केवळ गौरव केला असेंच कवूल करणें भाग पडतें.

बाळाजी बाजीरावानें सदाशिवरावभाऊची जी निवड केली ती यथायोग्य होती. कारण, सदाशिवरावभाऊ जसा उत्तम मुत्सदी ह्मणून नांवाजला गेला होता तसा लढवय्या सरदार ह्मणूनहि त्याचा चांगला लौकिक होता. १७४७ त सदाशिवरावभाऊनें बहादूरभेंड्याची स्वारी केली (का० पत्ते, यादी ६८). १७५० त यमाजी शिवदेवाचें बंड त्यानें स्वतः जाऊन मोडिलें. १७५१ च्या मार्चांत बाळाजीनें सलावताला तुंगभद्रेवर अडविलें त्या वेळीं भाऊ त्याच्याबरोबर होता. १७५१ च्या नोव्हेंबरांत सलावत बुर्साला घेऊन कोरेगांवास आला तेव्हां भाऊ लढाईत हजर होता. १७५२ च्या डिसेंबरांत भालकीची लढाई झाली तींत तो होता. १७५३ च्या जानेवारींत श्रीरंगपट्टणची स्वारी झाली तींतहि भाऊ व रामचंद्रबाबा शेणवई हे दोघे होते. १७५४ च्या होळीहोन्नूरच्या स्वारींत भाऊ तीन दिवस मोर्च्यांत होता. १७५५ च्या सावनूरच्या स्वारींत भाऊ हजर होता. १७५७ च्या श्रीरंगपट्टणच्या स्वारींत भाऊ मोर्च्यांत होता. १७५८ च्या जानोजी भोसल्यावरील टेहळणींत भाऊ होता. १७६० त उदगीरची लढाई भाऊ व विश्वासराव ह्या दोघांनीं चालविली. सारांश, भाऊला लढाईचा सराव सारखा तेरा वर्षे होता. रघुनाथरावाची पहिली मोहीम १७५० त झाली. ह्मणजे १७६० पर्यंत रघुनाथरावाला लढाईचा सराव सरासरीं दहा वर्षे होता. रघुनाथरावाची तडफ व भरारी ह्या गुणांबद्दल जशी ख्याती होती तशी भाऊची युक्ति व दूरदर्शीपणा ह्यांबद्दल प्रसिद्धि होती. रघुनाथराव फार मेहनत करून थोडें फल मिळवी; सदाशिवरावभाऊ थोड्या युक्तीनें फार लाभ करून घेई. रघुनाथरावानें लाहोरापर्यंत भटकून पुष्कळ शत्रु व वरेंच कर्ज पैदा केलें. सदाशिवरावभाऊनें जवळच्या जवळ सलावत-जंगावर स्वाऱ्या करून दीडदोनकोटींचा मुलूख मिळविला व शहानवाजखान, सय्यदलष्करखान व मुस्सानुसी अशांचा स्नेह जोडिला. दत्ताजी शिंदे, नाना पुरंदरे, महीपतराव चिटणीस असले सज्जन सदाशिवगवाच्या प्रीतींतले व मल्हारराव होळकर, सखारामपंत वोकील व सखारामहरी असले दुर्जन रघुनाथरावाच्या मर्जींतले. तात्पर्य, सदाशिवरावभाऊ व रघुनाथरावदादा ह्या दोघांत जमीनअस्मानाचें अंतर होतें. हें बाळाजी बाजीराव १७४२ पासून जाणून होता (टीप ११३ पहा). महादोबा पुरंधरानेहि भाऊसाहेबाविषयीं असेंच मत दिलें आहे (२० या० पाणिपतची वखर, पृष्ठ ८).

१७६० च्या १५ मार्चाला सदाशिवरावभाऊनें पडदुराहून हिंदुस्थानास जाण्यास कुच केलें (टीप २५६ पहा). देशीं व कर्नाटकांत सलावतजंग व हैदर ह्यांच्यावर दवाब राखण्या-

करितां रघुनाथरावदादा, गोपाळराव पटवर्धन, विसाजी कृष्ण विनीवाले वगैरे सरदार ठेवून, नाना पुरंधरे, बळवंतराव मेहेंदळे, महीपतराव चिटणीस ह्या मंडळीसह भाऊ व विश्वासराव पन्नास हजार फौज घेऊन ४ एप्रिलास व-हाणपुरास येऊन पोहोचले; १० एप्रिलच्या सुमारास हांडियास आले व तेथून दरमजल मधील वाटेने हणजे शिहूर, भोपाळ, सीरोज, अरूण, मालन, पहारी, कलेधार, नरवर, म्वालेर, ढवळपूर या मार्गांने आग्-वाकडे जाण्याचा त्यांचा विचार होता. समशेर वहादर, विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर, मानाजी धायगुडे दिल्लीच्या कामांतून काढून दत्ताजीने दक्षिणेंत पाठविलेला अंताजी माण-केश्वर, माने, निंबाळकर वगैरे चारा तेरा हजार फौज, देशची वीस हजार फौज व गाडदी आठ हजार ह्याप्रमाणें पडदुराहून निघतेवेळीं फौज भाऊसाहेबाबरोबर होती. दमाजी गायक-वाड, इब्रामईखान गार्दी स्वतः, संताजी वाघ वगैरे मंडळी पुढें गेली होती ती रस्त्यानें येऊन मिळाली. आपण दरमजल हिंदुस्थानांत येऊन पोहोचतां असें गोविंदपंत बुंदेल्याला पडदुराहून १५ मार्चाला लिहून सदाशिवरावभाऊनें त्याला दोन चार गोष्टी अवश्य कर-ण्याचें सुचविलें (लेखांक १६७). सुजाउद्दौल्याला आपल्या बाजूला वळवून घ्यावें, ही पहिली सूचना होती. १७५९ च्या डिसेंबरांत अवदाली शुक्रताली रोहिल्यास मिळाल्यावर सुजाउद्दौला रोहिल्यांना सोडून अयोध्येस गेला. कारण, सुजाउद्दौल्याचें व अवदालीचें पिढी-जाद वाकडें होतें. सुजाउद्दौल्याचा बाप जो सफदरजंग वजीर त्यानें १७५० त मल्हार-राव होळकर व जयाप्पा शिंदे ह्यांना अवदालीला तंबी देण्याकरितां बोलाविलें होतें. ह्याच सफदरजंगानें १७४८ त अवदालीचा सरहिदास पराजय केला होता. १७५१ त अहमदखान बंगघाचा कादरगंजास पराभव करून फत्तेच्या मसनदीवर ज्याला शिंदे, होळ-करांनीं बसविलें तो सफदरजंग हणजे सुजाउद्दौल्याचा बापच होय (का. पत्रें, यादी १६२ व लेखांक १७३). त्यावेळीं सफदरजंगानें मराठ्यांचे हे उपकार स्मरून त्यांना काशी व प्रयाग हीं दोन क्षेत्रें देण्याचें वचन दिलें होतें. परंतु, १७५४ च्या जुलैत बाबूराव महादे-वाला श्रीक्षेत्र ताव्यांत घेण्याकरितां पेशव्यांनीं पाठविलें असतां त्याला सफदरजंग अड-थळा करू लागला (लेखांक २९). तेव्हां त्याच्यावर नागोरचें काम झाल्यावर स्वारी करण्याचा जयाप्पाचा विचार होता (लेखांक ३७). पुढें सफदरजंग १७ अक्टोबर १७५४स वारला (लेखांक ४१) व त्याचा मुलगा सुजाउद्दौला नवाब झाला. १७५५च्या पुढें सुजाउद्दौल्यावर स्वारी करावयाचीं तीं मध्येंच जयाप्पा नागोरास आटोपला. १७५७ त रघुनाथरावाची हिंदुस्थानांत स्वारी झाली. त्यावेळीं काशींत अंमल बसविण्याचा विचार होता; परंतु, १७५८ च्या मेपर्यंत रघुनाथराव लाहोरास गुंतल्यामुळें त्याच्या हातून तें काम झालें नाहीं. बारा लाख रुपये घेऊन सुजाउद्दौल्याला रघुनाथरावानें व विठ्ठल शिवदेवानें सोडून दिलें. १७५९ त दत्ताजीला काशी, प्रयाग व बंगाल हे प्रांत जिंकण्याची कामगिरी नानासाहेबानें सांगितली. त्याप्रमाणें दत्ताजी १७५९ च्या मेत अंतर्वेदांत शिरला व नजी-बखानाला तंबी देऊन सुजाउद्दौल्यावर जाणार तो सुजाउद्दौल्यानें नजीबखानाशीं स्नेह

करून मराठ्यांवर चाल केली. इतक्यांत इकडे अवदालीचा शह आला. त्यामुळे नजीब-खान व सुजाउद्दौला ह्यांना तसेच ठेवून (लेखांक १५७) दत्ताजीनें अवदालीकडे तोंड वळविलें. आपल्यावरचें संकट गेलें असें पाहून सुजाउद्दौला अयोध्येस आला. त्याच्याकडे अवदालीनें किंवा मराठ्यांनीं तीन महिने ह्मणजे १७५९ च्या डिसेंबरपासून १७६० च्या मार्चपर्यंत हुंकून सुद्धां पाहिलें नाहीं. परंतु, हिंदुस्थानांत येण्याचें जेव्हां सदाशिवरावभाऊचें ठरलें तेव्हां त्यानें गोविंदपंताला सुजाउद्दौल्याशीं स्नेह करण्यास सांगितलें. आपला आमचा स्नेह वडिलोपार्जित आहे; सरदारांनीं व चिरंजीवांनीं आपले ठायीं ममतेत अंतर केले नाहीं; अवदालीची जड हिंदुस्थानचे पातशाहींत रुतां देणें अयोग्य आहे, वगैरे कान-गोष्टी सांगोन सुजाउद्दौल्याला आपल्या बाजूला ओढण्याचा प्रयत्न करावा; पातशहाजादा अल्लीगोहर व पट्टण्याचा सुभेदार जाफरअल्लीखान, ह्यांना अनुकूल करून घ्यावें; हिंदुपत वगैरे बुंदेले व यमुनापारचे रजपूत संस्थानिक ह्यांना चाकरीस सिद्ध करावें; अवदालीकडील बारीक बातमी काढून पाठवावी व वीस पंचवीस लाख रुपये ताबडतोव हिंदुस्थानांत स्वारी आली ह्मणजे पाठवून द्यावे; इतक्या कामगिन्या हिंदुस्थानच्या रस्त्यावर असतांना सदाशिवरावभाऊनें गोविंदपंताला सांगितल्या. मुद्दाम गोविंदपंतालाच ह्या कामगिन्या सांगण्याचें कारण असें कीं, शिंदेहोळकर ह्यावेळीं अवदालीशीं झगडण्यांत गुंतले होते व तें काम करून ते अगदीं थकून गेले होते. शिंदेहोळकरांच्या खालोखाल ह्मणण्यासारखा वजनदार माणूस हिंदुस्थानांत गोविंदपंतच होता. यद्यपि गोविंदपंताला सरंजामी सरदारी प्राप्त झाली नव्हती व तो कोणत्याहि प्रांताचा सुभेदार नव्हता, तत्रापि मातबर मामलतदार ह्मणून त्याची अलीकडे दहा पांच वर्षे वरांच प्रसिद्धि झाली होती. त्याला सरकारांत रसद चौदा लाखांची भरावी लागत असून, त्याची वार्षिक मिळकत सामान्य नव्हती (लेखांक १३२). तो दहा हजार फौज बाळगांत असून तत्प्रीत्यर्थ पंचवीस लाख रुपये सरकारांतून खात असे (लेखांक २४३). इतकेंहि करून त्याची गणना मामलतदारांतच होत असे (लेखांक २४२). सरदारांत आपली गणना व्हावी एतत्प्रीत्यर्थ त्याचे सर्व प्रयत्न चालले होते. मख्याच्या कमाविशी करून त्यानें सरकारचा फायदा करून दाखविला होता. फौज जवळ ठेवून एखाद्या सरदाराप्रमाणें त्यानें अंतर्वेदीत अंमल वसविला होता (लेखांक २४४). अंतर्वेदीतील रोहिले सरदार व सुजाउद्दौला ह्यांच्याशीं तो चांगला स्नेह ठेवून असे. काशीकडे कोणी सरदार अगर विद्वान् ब्राह्मण जावयाचा असला ह्मणजे त्याला गोविंदपंताच्या साहाय्याची जरूर पडे व गोविंदपंत तें मोठ्या उत्सुकतेनें देई. सारांश, कन्हाडे लोकांचे ठायीं सर्वत्र साखर पेरून आपलें हित करून घेण्याचा जो एक मोहक गुण आहे तो गोविंदपंताचे अंगीं अमूढ होता. गोविंदपंताचें हें बाह्य स्वरूप झालें. गोविंदपंताचें अंतःस्वरूप फारच निराळें होतें. मख्याच्या कमाविशी करून त्यानें सरकारचा नफा करून दाखविला होता खरा; परंतु, मख्याची कमावीस जाऊन गोविंदपंताला जेव्हां बुंदेलखंड व अंतर्वेद ह्या प्रांतांची विनमख्यांची

हणजे प्रांताचे जे कसोशीने रास्त उत्पन्न येईल त्याचा भरणा सरकारांत करावयाचा व नोकरी केल्याबद्दल अमूक एक वेतन घ्यावयाचें अशा तऱ्हेची कमावीस करण्याची पाळी आली, तेव्हां गोविंदपंताला मळ्याच्या वेळेस खरोखर उत्पन्न केवढें मोठें येत असे व तो सरकारांत मळता किती कमी देत असे हें पेशव्यांना कळून आलें (लेखांक २४२). त्यावेळीं १७५७ त गोविंदपंताबरोबर गोविंदपंताच्या प्रांतांतील उत्पन्नाची चवकशी करण्याकरितां व त्याचे मागील हिशेब तपासण्याकरितां पेशव्यांनीं येरंडे व कानिटकर हे दरखदार पाठवून दिले. चवकशी करण्याच्या कामीं गोविंदपंत व त्याचे मुत्सद्दी ह्यांनीं दरखदारांना आणवतील तितके अडथळे आणिले. जमीदारांची व त्यांची भेट होऊं दिली नाहीं; कुठें व मामलतदार ह्यांच्यामध्ये कसर काय निघतें तें त्यांना दाखविलें नाहीं व जमावंदीचे खर्चे व हिशेब त्यांच्या दृष्टीस पडूं दिले नाहींत. यद्यपि गोविंदपंतानें दरखदारांना धाव्यावर बसविण्याची इतकी मेहनत केली तत्रापि पुण्याच्या फडांत सदाशिवरावभाऊ व रामचंद्रबाबा शेणवई ह्यांच्या हातांखालीं कामें केलेल्या ह्या कारकुनांना गोविंदपंताचीं सर्व विंगें कळून आलीं. प्रांतांची जमा कमी करून कशी दाखवितात; वाईट महाल सरकारांत कसे ठेवितात; अंतस्थ नजराणे कसे घेतात व फौजेचा खर्च वाढवून कसा दाखवितात वगैरे विंगें त्यांनीं सरकारांत कळविलीं. हीं विंगें पुण्यांत १७५७ तच सदाशिवरावभाऊला कळून चुकलीं होती. १७५७त गोविंदपंताची बुंदेलखंडांत रवानगी करतांना त्याला सदाशिवराव भाऊनें उत्पन्नाचे नवीन अजमास व चेहेडे करून दिले (लेखांक २३७ शेवट). त्यांत गोविंदपंताच्या प्रांतांतून जास्ती जमा किती व्हावी ह्याचा ठोकळ अजमास होता. गोविंदपंताच्या प्रांतांत जाऊन ह्या अजमासाप्रमाणें जमेचा व खर्चाचा बारीक तपशील लावण्याकरितां सदाशिवरावभाऊनें येरंडे व कानिटकर यांना पाठविलें. त्यांची व्यवस्था गोविंदपंतानें कशी केली तें वर सांगितलेंच आहे. दरखदार येऊन कमाविशींनें मामलतीची सुरुवात झाल्यापासून गोविंदपंतानें निराळेंच वर्तन आरंभिलें. १७५७ त पुण्याहून निघतांना प्रांतांची व्यवस्था उत्तम ठेवितों हणून पेशव्यांना त्यानें ज्या लांव लांव गोष्टी सांगितल्या होत्या त्या सर्व एकीकडे ठेवून तो प्रांतांचें कमी उत्पन्न करून दाखविण्याच्या खटपटीस लागला (लेखांक २३९). रयतेला दिलदिलासा देण्याचें काम त्यानें सोडून दिलें; कुळांनीं लावणीसंचणी करावी ह्याकृतिं मळ्याच्या वेळीं तो त्यांना तगाई देत असे ती त्यानें बंद केली व येरंडे व कानिटकर ह्यांना न भेटतां तो अंतर्वेदांत निघून गेला. हातानें सरकारचें असें नुकसान करून तोंडांनें मात्र सरकारचा नफा होईल तितका करून देईन असें येरंड्यांना लिहिण्यास त्यानें कमी केलें नाहीं. “ ज्याप्रमाणें श्रीमंत स्वामीची मर्जा त्याप्रमाणें मजला करणें आणि तुमची खुषी तेंच मजला करणें, ” असा त्यानें येरंड्यांना व पेशव्यांना लिहिण्याचा पाठ ठेविला (लेखांक १४२). परंतु ह्या त्याच्या गोड भाषणांना पेशवे भुलले नाहींत. योग्य वेळ आली हणजे गोविंदपंताची मामलत काढून टाकावयाची असा त्यांनीं अंतस्थ वेत केला. ह्या अंतस्थ वेताची कुणकुण गोविंदपंताच्या कानावर गेली होती (लेखांक

२४२). परंतु प्रसिद्धपणे त्याचा पुकार त्यांनीं कधीच केला नव्हता. येणेंप्रमाणें दोघांचीहि मनें परस्परांविषयीं संशयग्रस्त झालीं होतीं. प्रसिद्धपणें एकमेकांचें नुकसान करण्याची दोघांचीहि इच्छा नव्हती; परंतु, अंतस्थ रीतीनें एकमेकांचें नुकसान करण्याचे प्रयत्न दोघांचेहि चालूं होते. गोविंदपंत उत्पन्नाच्या वावर्तीत नुकसान करून दाखवील हें पेशवे जाणून होते. ह्याच्याहि पलीकडे जाऊन राजकारणांत तो कांहीं घोंटाळा करील हें मात्र कांहीं काळपर्यंत त्यांच्या स्वप्नांहि नव्हतें. परंतु पेशव्यांचें हें अज्ञान फारच हानिकारक होतें. कारण, सरकारचें उत्पन्न गोविंदपंतानें कमी तर कलेंच; परंतु एवढेंच करून तो थांबला नाहीं. तर पेशव्यांच्या मर्जीतला जो दत्ताजी शिंदे त्याचेंहि १७५९ व १७६० तील रोहिल्यांच्या व अवदालीच्या लढाईत नुकसान केलें; अशा भांतीनें कीं, पेशव्यांप्रमाणें दत्ताजीहि आपली कमावीस आपल्याकडून काढून टाकिल. गोविंदपंतानें केलेल्या दत्ताजीच्या नुकसानाचा व हानीचा पत्ता पेशव्यांना विलकुल नव्हता. कारण, रोहिल्यांशीं व अवदालीशीं दत्ताजीचें युद्ध चाललें असतांना, लढाईची दत्ताजीसंबंधीं वगैरे बातमी पेशव्यांना गोविंदपंतच देत असे. तींत रोहिल्यांना आपण दिलेली फूस, ऐन अवदालीशीं लढाई होण्याच्या-प्रसंगीं आपण मागितलेला निरोप, प्रत्यक्ष लढाईपासून दूरदूर राहण्याची आपली इच्छा, वगैरे स्वच्छत दुष्कर्मांचें वर्णन गोविंदपंतानें केलें नाहीं, हें उघडच आहे. ह्यावेळीं पेशव्यांना पाठविलेल्या पत्रांत, अवदालीचें वर्चस्व, मराठी सैन्याची दुर्दशा, शिद्यांची हानि वगैरे प्रसंगांची माहिती देऊन मदतीला तावडतोव सैन्य पाठवून द्यावें, अशी गोविंदपंतानें सविनय प्रार्थना केली. त्यावरून गोविंदपंताला शिद्यांविषयीं फार कळकळ वाटते अशी पेशव्यांची समजूत झाली. दत्ताजीला गोविंदपंताचा राग आला होता, गोविंदपंतानें सुजाउदौल्याकडून व नजीबखानाकडून लांच खाल्ला होता, दत्ताजीला यश आलें काय किंवा अवदालीला आलें काय, गोविंदपंताला त्याची फिकार नव्हती (लेखांक १४७), वगैरे प्रकरणें पेशव्यांना माहित नव्हतीं. वृद्ध गोविंदपंत दत्ताजीला व जनकोजीला साहाय्य करून आपण हिंदुस्थानांत येईतोपर्यंत आपली वाजू संभाळित आहे अशी पेशव्यांची समजूत होती. ह्याच समजूतीवर भिस्त ठेवून बाळाजी बाजीरावानें व रघुनाथरावानें उदगीरच्या मोहिमेंतून गोविंदपंताला स्नेहाचीं व आश्वासनाचीं पत्रें पाठविलीं. ह्याच समजूतीवर भिस्त ठेवून सदाशिवरावभाऊनेंहि पडदूर वगैरे ठिकाणांहून वर लिहिलेल्या कामगिन्या करण्यास गोविंदपंताला लिहिलें. त्या त्यानें कशा चजाविल्या तें पुढें दिसून येईल.

१७६० च्या २८ एप्रिलला सदाशिवराव सींदोरस आला (लेखांक १७४). तेथून त्यानें माधोसिंग, बिजेसिंग, कोटेवाले राणाजी वगैरे रजपूत संस्थानिकांना येऊन मिळण्याविषयीं पत्रें व वकील पाठविले. हे सर्व संस्थानिक दोन्ही उगरीवर हात ठेवून होते. जिकडे जोर दिसेल तिकडे त्यांचा जाण्याचा विचार होता. सदाशिवराव जवळ आल्याकारणानें मराठ्यांना येऊन मिळण्याचा त्यांनीं रुकार दिला. परंतु आंतून अवदालीकडे त्यांचा ओढा होता. सींदोरच्या आसपासच्या कांहीं दंगेखोर मवासांचें पारिपत्य करून मराठे खेचीवाज्यांत

अहण येथें १४ मेला आले. तेथील अहिरांचें वंड मोडून भाऊनें नरवराच्या दिशेनें कुच केलें. ह्यावेळीं अवदाली अंतर्वेदींत अनुपशहरीं होता. त्यानें जहानखान व नजीबखान ह्यांना मराठ्यांच्या ताब्यांतील अंतर्वेदींतील इटावें शहराकडे दबाव टाकण्याकरितां व सुजाउद्दौल्याशीं स्नेह करण्याकरितां पाठविलें. अंतर्वेदींत ह्यावेळीं गोविंदपंताचा पाराशर दादाजी नामेंकरून कोणी पथक्या होता. त्याच्या सैन्याचें व यवनांच्या सैन्याचें युद्ध झालें, त्याची सर्व फौज उठोन गेली (लेखांक १८१) व सकुरावादचें ठाणें यवनांच्या हातीं पडलें (लेखांक २०९). ह्याच सुमाराला बक्षी व सुमेरसाचा पुत्र रतनसा ह्यांनीं बुंदेलखंडांत वंड केलें (लेखांक १८४). काशींतहि कोंकणस्थ व कऱ्हाडे यांचें भांडण लागलें (लेखांक १८५). गोविंदपंताच्या ताब्यांतील जे बुंदेलखंड, अंतर्वेद व कडाकुरा प्रांत त्यांच्यांत कांहीं ठिकाणीं हीं अशीं वंडें अधून मधून होत होती. हीं वंडें मोडून जेणेंकरून सरकारकिफायत होईल तें काम करणें ह्मणून शिंदे, होळकर व सदाशिवरावभाऊ ह्यांनीं गोविंदपंताला हुकूम केला. सुजाउद्दौला, मलकाजमानी, अलीगोहर व मीरजाफरखान ह्यांच्याशीं राजकरण करून ह्यांना मराठ्यांच्या बाजूला आणण्याचा प्रयत्न करा ह्मणून गोविंदपंताला मार्गें सदाशिवरावभाऊनें सांगितलेंच होतें. तेव्हां आंत व्यवस्था ठेवून बाहेर राजकारणें करण्याचें हुहेरी काम गोविंदपंतावर येऊन पडलें. तीं दोन्ही कामें त्यानें अर्धी-मुर्धी केलीं. रतनसाला मायेंत घेऊन अंतर्वेदींतील अंमल गोविंदपंतानें आठ पंधरा दिवस कसा तरी राखला (लेखांक १८७). अलीगोहराला पातशाहा करावयाचा व त्याची वजिरी सुजाउद्दौल्याला द्यावयाची असें वचन दिल्यास सुजा मराठ्यांना मिळण्यास तयार आहे ह्मणून गोविंदपंतानें सदाशिवरावभाऊस लिहिलें. तेव्हां शामजी रंगनाथ यास भाऊनें सुजाकडे वकिलीस पाठवून दिलें (लेखांक १८९) व आपण मालन, पाहारीवरून ग्वालेंरीकडे कुच केलें. सदाशिवराव ग्वालेंरीस ३० मेला आला (लेखांक १९४). तो सरदारांच्या ह्मणजे शिंदेहोळकरांच्या सांगण्यावरूनच आला (लेखांक १८०, १८७ व टीप २७०). सरदारांनीं हि लक्ष्मी नारायणाच्या हस्ते सुजाउद्दौल्याकडे बोलणें लाविलेंच होतें. ह्याच सुमाराला नजीबखान व जहानखान यांणीं इटाव्यास वेढा घातला (लेखांक १९४) व अंतर्वेदींतील ठाणेदार दूरच्या अवाईनेंच आपलीं ठाणीं सोडून पळून जाऊं लागले. तेव्हां गोविंदपंतानें सदाशिवरावाला इटाव्याकडे कांहीं सैन्य पाठवून देण्यास विनंति केली. सदाशिवरावानें गोविंदपंताला असें लिहून कळविलें कीं केवळ दुरची अवाई ऐकून तुमचे ठाणेदार ठाणीं टाकून पळतात ही शरमेची गोष्ट आहे; अशा पळपुठ्या ठाणेदारांचें उत्तम प्रकारें पारिपत्य करून ते अत्रूनें दम धरून झुंजतील अशी व्यवस्था तुझीं अवश्य करावी; ह्मणजे दुसऱ्या ठाणेदारांस वचक बसून ते झुंजून मरतील परंतु पळणार नाहीत (लेखांक १९५). अशी ताकीद करून २ जूनला भाऊ ग्वालेंरीहून निघाला तो ४ जूनला ढबळपुराच्या खालीं पांच चार कोंस चमेल नदीवर आला (लेखांक १९६); ८ जूनला चमेलीच्या उत्तर तीराला गेला व ११ जूनला वोडशियास जाऊन पोहोचला (लेखांक २०२). आगऱ्याला तावडतोव जाऊन लागण्याचा भाऊचा

विचार होता; परंतु गंभीरनदीस पाणी फार आल्यामुळे दहा पंधरा दिवस त्याला मध्येच कुचंबावे लागले. जूनच्या शेवटी त्याने गंभीर नदी ओलांडिली व ६ जुलैला त्याची व शिंदे-होळकरांची भेट झाली. ह्या भेटीत पुढे काय करावयाचे ह्याचा भाऊनी व सरदारांनी विचार केला. त्याचे वर्णन देण्याच्यापूर्वी सुजाउद्दौला, अल्लीगोहर, मीरजाफरअल्ली, नजीबखान, महमदखान बंगष, हाफीज रहिमतखान, वगैरे मंडळी काय करीत होती ते सांगितले पाहिजे.

पडदुराहून निघतेवेळीच सुजाउद्दौल्याशीं स्नेह करण्यास भाऊने गोविंदपंतास लिहिले होते. अबदालीचे व सुजाचे पिढीजाद वाकडे होते. नजीबखानाचे व सुजाचेहि फारसे चांगले कधीच नव्हते. १७५९ च्या नोव्हेंबरांत तो नजीबखानाला मिळाला. ह्याचे कारण असे होते की मराठे आपल्यावर स्वारी करणार ही त्याला भीती होती. नाही तर नजीबखानाला तो मुर्खच मिळाला नसता. दत्ताजी अंतर्वेदीतून यमुनेच्या बाजूला परतल्याबरोबर सुजा नजीबखानाला सोडून आपल्या प्रांतांत निघून आला. आपला प्रांत सुरक्षित राहिल किंवा नाही एवढीच काय ती सुजाउद्दौल्याला काळजी होती. तिचे निवारण झाल्याबरोबर सुजाने नजीबाला सोडून दिले. नजीबाला सोडून सुजाला दोन अडीच महिने झाले नाहीत तोंच गोविंदपंताच्या द्वारे मराठ्यांचे सुजाशीं बोलणे लागले. ह्यावेळी गोविंदपंताला सुजाशीं स्नेह दृढ व कायमचा करण्यास उत्तम संधी आली होती. नजीबखान व सुजाउद्दौला ह्यांच्यामध्ये गोविंदपंताचा प्रांत होता. तो जिंकून घेईतोपर्यंत नजीबाशीं स्नेह दृढ करण्यास गोविंदपंताला पुष्कळ वेळ होती व स्पर्धा कोणाचीच नव्हती. तेवढ्या वेळांत गोड बोलून व जरब दाखवून सुजाला आपल्या बाजूला ओढून घेण्यास सदाशिवरावाने गोविंदपंताला हुकूम केला होता. तुमचा आमचा स्नेह पूर्वापारचा आहे, तुमच्या वाडिलावर आम्ही उपकार केले आहेत, तुमच्यावरहि सरदारांची व रघुनाथरावाची ममता आहे, चकत्याची पातशाही कायम ठेवून तुम्हाला वजीर करण्याची आमची इच्छा आहे, तुमच्यासारख्या मातबर माणसाखेरीज चकत्याच्या पातशाहीचा बंदोबस्त होऊन येणार नाही (लेखांक १७३ व टीप २६१), नजीबखान मात्रागमनी आहे व तो तुम्हांला थापा देऊन अबदालीकडे नेऊन फसवील, पैशाकरितां अबदाली तुमची इज्जत घेईल व मग तुम्ही पस्ताव्यांत पडाल, चकत्याच्या पातशाहींत अबदालीचा हात पडणें इष्ट नाही, हिंदुस्थानच्या पातशाहीची व्यवस्था लावण्यास हिंदुस्थानांत तुम्हाला व आम्हालाच तेवढा अधिकार व हक्क आहे, तुम्ही अबदालीला मिळाला तर आमचे जन्माचे वैर संपादाल, तुम्ही आमचेकडे आल्यास अबदालीला जिंकल्यावर तुम्हाला बराच प्रांत व मुख्य वजिरी देऊं, न आल्यास तुमचे सर्वस्वी नुकसान होईल, वगैरे गरमनरम गोष्टी बोलून व वाटतील त्या योग्य सवलती देण्याचे कवूल करून सुजाला आपल्या बाजूला कसे तरी करून ओढून घ्यावे ह्मणून सदाशिवरावाचे आग्रहपूर्वक सांगणें होतें. सुजाच्या मनांत मराठ्यांना मिळावयाचे नसल्यास, निदान त्यानें अबदालीला तरी मिळूं नये एवढें तरी काम करावेच करावे ह्मणून सदाशिरावाची गोविंदपंताला इशारत

होती. सुजाउद्दौल्याला मराठ्यांच्या बाजूला ओढण्यांत फारच फायदा होता. सुजाउद्दौल्याचा प्रांत रोहिल्यांच्या प्रांताला लागून असल्यामुळे सुजाच्या प्रांतांतून रोहिल्यांच्या प्रांतांत दंगा करण्यास मराठ्यांना चांगली सोय झाली असती; सुजाच्या प्रांतांतून अबदालीला दाणावैरणहि पोहोचली नसती व सुजाकडून अबदालीला पैशाची मदतहि झाली नसती. शिवाय, सुजाउद्दौल्यासारखा मातच्चर मुसुलमान सरदार अबदालीला मिळाला नसता ह्यणजे अहमदखान वंगप्र, हाफाज रहिमतखान वगैरे लहान सहान संस्थानिकहि अबदालीला चिकटून राहिले नसते. सुजाउद्दौल्यासारखा मातच्चर मुसुलमान मराठ्यांच्या बाजूला आणिला ह्यणजे हिदुस्थानांतल सर्व मुसुलमानांना मराठ्यांविषयी विश्वास उत्पन्न होऊन त्यांचीहि मदत मराठ्यांना झाली असती. असे मोठमोठे फायदे सुजाच्या स्नेहापासून मराठ्यांना होण्यासारखे होते; व ह्याच कारणाकरितां गोविंदपंताला सदाशिवरावभाऊने शेंकडों वेळां ह्यासंबंधी लिहिलें. गोविंदपंताचा सुजाशीं कित्येक वर्षांचा स्नेह होता. आपण वाटेल तें काम करून देऊं ह्यणून गोविंदपंतानें पुण्यांत भाऊला आश्वासनें दिलीं होती. तेव्हां हें सुजाचा स्नेह जुळवून आणण्याचें काम गोविंदपंत घडवून आणिल अशी भाऊला आज्ञा होती. सुजाशीं स्नेह करण्यापासून केवढा फायदा होईल हें अबदालीहि जाणून होता. सुजा आपल्याला मिळाला ह्यणजे बाकीचे सर्व मुसुलमान संस्थानिक आपल्या बाजूला अवश्य आलेच पाहिजेत ह्याची अबदालीला पूर्ण खात्री होती. परंतु सुजाच्या व अबदालीच्यामध्ये गोविंदपंताचा प्रांत व त्याची फौज असल्यामुळे सुजाशीं बोलणें करण्याचीच अबदालीला प्रथम अडचण आली. ही अडचण काढून टाकण्याकरितां १७६०च्या मेंत जहानखान व नजीबखान ह्यांना त्यानें गोविंदपंतावर पाठवून दिलें. गोविंदपंताची परीक्षा पहाण्याची हीच वेळ होती. ह्यावेळीं जयापजयाचीं सर्व सूत्रें गोविंदपंताच्या हातीं होती. नजीबखानाची व सुजाउद्दौल्याची भेट हरएक प्रयत्न करून गोविंदपंतानें होऊं द्यावयाची नव्हती. कोळजळेश्वराहून निघून गोविंदपंताचीं ठाणीं मारून सकुराबाद, इटावें वगैरे स्थलें घेत घेत सुजाउद्दौल्याला त्रिटूर वगैरे ठिकाणीं जाऊन भेटावें असा नजीबखानाचा चेत होता. हा चेत हाणून पाडण्याचें गोविंदपंताचें काम होतें; परंतु, दुःखाची गोष्ट कीं, हें काम गोविंदपंतानें मनापासून केलें नाहीं. इटावें प्रांतांतील सकुराबाद वगैरे ठिकाणचे गोविंदपंताचे ठाणेदार आपापलीं ठाणीं यवनांच्या देखत सोडून देऊन पळून येऊं लागले. स्वतः गोविंदपंत मागे मागेच राहूं लागला. सुजाउद्दौल्याला पाठीशीं घालून नजीबाची व त्याची भेट प्राण गेला तरी होऊं द्यावयाची नाहीं हा जो निश्चयाचा व जोराचा प्रयत्न गोविंदपंतानें करावयाचा तो त्यानें केला नाहीं. इतकेच नव्हे; तर वेळ होता त्यावेळीं सुजाशीं देखील त्यानें मळमळीतच बोलणें केलें. सुजा बोलून चालून मराठ्यांच्या स्नेहाविषयी उदासीन होता. चार महिन्यांपूर्वीं मराठे आपल्यावर स्वारी करणार होते ही गोष्ट त्यानें इतक्या थोड्या अवधीत विसरून जावी हें अशक्य होतें. अबदाली व नजीब ह्यांच्याकडून कोणी बोलायला आलें नाहीं तोपर्यंत मराठ्यांच्या बाजूचे आपण आहोंत असाच त्यानें बोल-

प्यांचा क्रम ठेविला; परंतु, गोविंदपंताच्या प्रांतांतून नजीबखान व जहानखान जेव्हां विठ्ठ-
 रास आले तेव्हां तो त्यांना भेटण्यास गंगा उतरून आला (लेखांक १९९). त्यावेळीं
 मराठ्यांचा वकील शामजी रंगनाथ सुजापारशी होता. त्याच्या हस्ते सदाशिवरावाला त्यानें
 लिहून पाठविलें कीं, गोविंदपंतानें इटावें प्रांतांत नजीबखानाला येऊं दिलें नसतें व त्या
 प्रांतांतील ठाणीं कायम राखून ठेविलीं असतीं ह्मणजे अर्थात् नजीबखान इकडे आलाहि
 नसता व आपल्याला त्यांना भेटणेंहि जरूर न पडतें (लेखांक २०५). ह्याच पत्रांत त्यानें
 आपणखी असहि कळविलें कीं, जर गोविंदपंत इटावें प्रांतांत पुन्हा अंमल बसवील तर आपण
 फौजेसुद्धां त्याच्या साहाय्याला येऊं व नंतर गोविंदपंतासह जहानखान व नजीबखान
 यांजवर चाल करून जाऊं. परंतु गोविंदपंताच्या हातून हें पुन्हां अंमल बसविण्याचें काम त्या
 वेळीं झालें नाहीं. त्यानें सदाशिवरावभाऊला आपल्या मदतीला सैन्य पाठवून देण्याची विनंति
 केली; परंतु, गोविंदपंताच्या मदतीला सैन्य पाठविण्याची ह्यावेळीं भाऊची सोय नव्हती.
 तो व गोविंदपंताचा प्रांत यांजमध्ये दोन पूर आलेल्या नद्या वहात होत्या. शिवाय सर-
 दारांना भेटून त्यांची सल्ला घेतल्यावांचून सैन्याची फोडाफोड करावी हेंहि त्याला योग्य
 वाटेना. ह्याजवर गोविंदपंतानें असें लिहून पाठविलें कीं, आपण जवळ आल्याखेरीज सुजा-
 उद्दौल्याला मराठ्यांना येऊन मिळण्याचें धैर्य होत नाहीं; तेव्हां आपण जलद आग्रयाजवळ
 येऊन पोहोंचावें; ह्मणजे दहशत पडून जहानखान व नजीबखान इटाव्या प्रांतांतून परत
 अवदालीकडे जातील व सुजाउद्दौला एकटाच राहून आपल्याला येऊन सामील होईल.
 हें ह्मणणें पसंत पडून सदाशिवराव बहुत जलदी करून गंभीर नदीच्या तीरीं येऊन पोहों-
 चला. तेथें त्याला अशी बातमी कळली कीं नजीबखानाच्या उपदेशावरून सुजाउद्दौला
 अवदालीकडे जाणार व मराठ्यांना येऊन मिळण्याचा त्याचा विचार नाहीं. तेव्हां त्यानें
 असा वेत केला कीं, सरदार, जाट व आपण आग्रयाला जाऊन यमुना उतरून नजीबखान
 व अवदाली ह्यांच्यामध्ये उतरावें व दोघांचेहि निरनिराळ्या दिशेनें पारपत्य करावें. अव-
 दाली ह्यावेळीं अनुपशहरीं होता, नजीबखान व सुजाउद्दौला विठ्ठरास होते व गोविंदपंत
 त्या दोघांच्यामध्ये इटाव्याजवळ होता. अवदालीजवळ तीस हजार फौज, नजीबखान व
 सुजाउद्दौला ह्यांजवळ वीस हजार फौज व गोविंदपंताजवळ सरासरी आठ दहा हजार
 फौज होती. आग्रयाजवळ यमुना उतरून पश्चिमेकडून गोविंदपंताला मिळता घेऊन प्रथम
 नजीबखान, जहानखान व सुजाउद्दौला ह्यांचें पारपत्य करावें व नंतर अवदालीची खोड
 मोडावी असा भाऊचा चेत होता. ह्याकरितां त्यानें गोविंदपंताला आपल्या प्रांतांतील सर्व
 नावा यमुनेच्या दक्षिणतीरीं सुरक्षित आणून जमवून ठेवावयाला सांगितलें व आपण गंभीर
 नदी उतरून सरदारांना ६ जुलैला त्यांनीं सांगितलें त्या रस्त्यानें जाऊन मिळाला. सुजा-
 उद्दौला नजीबखानाच्या उपदेशावरून अवदालीला खास जाऊन मिळणार अशी बातमी
 तेथे सदाशिवरावाला कळली. तेव्हां रामाजी अनंत व नारो शंकर ह्यांना पूर्वी सुजाउद्दौ-
 ल्याकडे भाऊनें पाठविलें होतें त्यांना त्यानें अर्ध्याच रस्त्यावरून परत बोलाविलें व यमुना

उतरून अंतर्वेदींत शिरण्याचा वेत तडीस नेण्याचा प्रयत्न केला. अबदालीवर चालून जाण्याचा हा पहिला बूट होता. अबदालीचें कांहीं सैन्य पूर्वेस अनुपशहराकडे होतें व कांहीं सैन्य नजीबखान व जहानखान यांच्याबरोबर सुजाउद्दौल्याकडे विठुरास गेलें होतें; तेव्हां अबदाली व नजीबखान प्रत्येकीं भाऊपेक्षां बलानें कर्मा होता हें स्पष्ट होतें; तेव्हां ह्या वेळीं अकस्मात् मध्ये उतरून अबदालीचें पारपत्य करण्याचा जो भाऊनें बूट काढिला होता तो सर्वोत्कृष्ट होता ह्यांत संशय नाही. हा बूट सिद्धांस नेण्याकरितां सदाशिवरावानें तीन हजार जाट व मानाजी पायगुडे वगैरे सरकारी पथकें यमुनेच्या पलीकडे पाठवून सकुराबादेस मराठ्यांचें ठाणें बसविलें. इतक्यांत सुजाउद्दौला व नजीबखान हे अबदालीकडे अनुपशहरास जात आहेत असें कळलें. खरें झटलें असतां गोविंदपंतानें ह्या दोघांना मध्येच वाटेंत अडवून ठेवावयाचें परंतु गोविंदपंताच्या ह्यावेळच्या सर्व हालचाली हयगयीच्या, चुकारपणाच्या व दिरंगाईच्या होत्या. त्यानें सुजाउद्दौल्याला सुरक्षितपणें जाऊन दिलें इतकेंच नव्हे, तर यमुनेच्या दक्षिणतीराला नावा जमवून ठेवावयाच्या त्याहि वेळेवर जमविल्या नाहींत. १२ जुलैला सरदार, जाट व सदाशिवरावभाऊ आग्रघाला आले त्या वेळीं यमुना उतरून पलीकडे अंतर्वेदींत जातां येणें अशक्य आहे अशी त्यांची खात्री झाली. सुजाउद्दौला व नजीबखान जे निसटून गेले ते थेट अबदालीला शिकंदऱ्यास जाऊन भेटले. गोविंदपंताच्या हयगयीमुळें व गैदीपणामुळें सदाशिवरावभाऊच्या हातची ही पहिली शिकार गेली. भाऊच्या मनांत स्वदेश पाठीशीं घालून अबदालीला यमुनेत रेटून बुडवावयाचें होतें; परंतु तें ह्यावेळीं साधलें नाहीं.

सुजाउद्दौल्याशीं राजकारण न करण्यांत व नजीबखानाला न अडविण्यांत गोविंदपंताचें वर्तन फारच गैरफायद्याचें झालें. गोविंदपंताचें इतर बाबीसंबंधानेंहि वर्तन असेंच तोड्याचें होतें. पंचवीस लाख रुपयांचा भरणा स्वारी हिंदुस्थानांत आली ह्मणजे ताबडतोब करण्याबद्दल गोविंदपंताला सदाशिवरावानें पडदुराहून लिहिलें होतें. परंतु, तेंहि काम त्यानें अद्यापर्यंत बजाविलें नाहीं. गारा पडून देशाची धूळधाण झाली; यवनांच्या येण्यामुळें रयत लावणीसंचणी करीत नाहीं; बुंदेलखंडांतील व अंतर्वेदींतील संस्थानिक बंडे करून पैसा देत नाहींत वगैरे सबबी सांगून सदाशिवरावाला वाटेस लावण्याचा त्याचा इरादा होता. खरें झटलें असतां, बुंदेलखंडांत व गोविंदपंताच्या ताब्यांतील अंतर्वेदींतील कडाकुरा वगैरे प्रांतांत यवनांचा कांहींच दंगा नव्हता (लेखांक २३९). अद्यापर्यंत संस्थानिकांनीं हि फारशीं कोठें बंडे केलीं नव्हतीं. रतनसा, हिंदुपति ह्यांनीं बंडे केलीं त्यांना गोविंदपंताचीच फूस होती (लेखांक २१६). सारांश, गोविंदपंताच्या ह्या सबबींत कांहींच तथ्य नव्हतें. यदाकदाचित् दैवी मानवी आपत्तींनीं गोविंदपंताच्या प्रांतांचें उत्पन्न बुडालें होतें, अशी कल्पना केली तत्रापि मातच्चर मामलतदार ह्मणून गोविंदपंताची पत फार मोठी होती; त्यानें आजपर्यंत पैसाहि चांगला कमविला होता व हिंदुस्थानांत सरकारस्वारी आल्यास पैशाची होईल तितकी मदत करूं वगैरे आश्वासनें त्यानें पेशव्यांना १७५७ त दिलीं होती.

त्याप्रमाणें ह्यावेळीं त्याच्या हातून कांहींच घडून येईना. सदाशिवरावभाऊने त्याला चुचकारून, दरडावून, स्तुति करून, रागें भरून, टोंचून, खोंचून, नानाप्रकारें लिहिलें. परंतु काम न करण्याचें आपलें व्रत त्यानें कांहीं सोडलें नाहीं. पेशव्यांचें साहाय्य युक्तीनें, प्रयुक्तीनें, वहाण्यानें व शिताफीनें न करण्याचा उद्योग त्यानें साधेल तितका केला. बोलण्यांत व लिहिण्यांत मात्र गोड शब्द वापरण्याला कसूर केली नाहीं. पैसे लवकरच पाठवून देतो, सांगाल काम तें तावडतोच करितो, वगैरे मायन्यादाखल वाक्यानीं सजविलेलीं पत्रें त्यानें सदाशिवरावभाऊला सतत लिहिलीं (लेखांक २०६, २६४). त्यामुळे भाऊचें मन गोविंदपंताविषयीं नरम राहिलें. बाकीं गोविंदपंताचें हें कुचराईचें वर्तन सदाशिवरावभाऊच्या ध्यानांत आलें नाहीं असें नाहीं. ह्या गृहस्थाच्या हातून कामें नीट होऊन येत नाहींत हें भाऊ जाणून होता. त्याला त्यानें ह्याच वेळीं काढून टाकावयाचें; परंतु, तसें एकदम करणें दुरापास्त होतें. मल्हारराव होळकर व जनकोर्जा शिंदे ह्यांच्या खालोखाल वजनदार माणूस झणजे गोविंदपंतच होता. गोविंदपंताला काढिलें झणजे त्याच्या जागीं ह्या सरदारांपैकीं कोणी तरी त्याच्या प्रांतांत पाठविणें जरूर होतें. परंतु हे दोघे सरदार गेल्या लढाईत अगदीं हैराण झाले होते. तेव्हां त्यांना आपल्या जवळच ठेवणें भाग होतें. शिवाय, ह्या सरदारांच्या सैन्याला घेतल्याशिवाय आपल्याला अवदालीशीं बरोवरीच्या नात्यानें सामना करतां येईल अशी भाऊची समजूत नव्हती. ह्याकरितां गोविंदपंताला एकाएकीं तोडणें भाऊला प्रशस्त वाटेना. तशांत गोविंदपंत अगदींच कांहीं उपयोगी पडणार नाहीं असें भाऊचें मत नव्हतें. यवनांच्या द्वेषानें, शिपाईगिरीच्या नैसर्गिक तडफेनें, लोकांच्या लज्जेनें व धन्यावरील स्वामिभक्तीनें प्रोत्साहित होऊन गोविंदपंत आपलीं बाजू संभाळील असा भाऊचा तर्क होता. थोडें कडक बोललें, थोडसा धाक दाखविला झगजे गोविंदपंत ताळ्यावर येईल व सांगितलेली कामगिरी बजावील असा भाऊचा अंदाज होता. ह्याच तर्कावर व अंदाजावर भिस्त ठेवून सदाशिवरावभाऊनें गोविंदपंताला अंतर्वेदीत राहू देऊन त्याच्याकडे आणीक कांहीं कामगिऱ्या सोपविल्या.

यमुनानदीला पाणी अतिशय आल्यामुळे व जड सामान नेण्यास नावा वेळेवर न मिळाल्यामुळे सदाशिवरावभाऊला यमुना उतरून अवदालीचें पारपत्य करण्याचें साधलें नाहीं. तेव्हां त्यानें शत्रूच्या पारपत्याची दुसरी योजना केली अवदाली, नजीबखान व सुजाउद्दौला हे ह्यावेळीं दिल्लीजवळ यमुनेच्या उत्तरतीराला शिकंदऱ्यावर जाऊन बसले होते. त्यांच्या पाठाला गंगानदी असून तोंडाला यमुना नदी होती. डाव्या बाजूला सकुराबादपर्यंत जाटांची, मराठ्यांची व गोविंदपंताचीं ठाणीं बसलीं होती. उजव्या बाजूला मात्र वेळ पडल्यास सरहिंद्याकडे निसटून जाण्यास त्यांना मार्ग होता. सदाशिवरावाला यमुना उतरतां आली असती तर त्यानें अवदालीला पूर्वेकडून पश्चिमोत्तरेकडे रेंदीत नेलें असतें. आतां सदाशिवरावाच्या मनांत अशी योजना आली कीं यमुनेच्या दक्षिणतीरानें मथुरा, दिल्ली, कुंजपुरा ह्या शहरांवरून जाऊन पश्चिमोत्तरेकडून यमुना उतरून अंतर्वेदीत यावें व

अवदालीला पूर्वेकडे कोळजकेश्वर, सकुरावाद् वगैरे ठाण्यांवरून रेटीत गोविंदपंताच्या अंगावर नेऊन सोडावें. ह्या योजनेच्या साधनार्थ सदाशिवराव स्वतः मथुरेच्या दिशेने चालता झाला व गोविंदपंतानें कोळजकेश्वर ऊर्फ अलीगडपर्यंत मराठ्यांचीं ठाणीं बसवावीं, अवदालीच्या भोंवतालचा मुलूख वैराण करावा, रोहिल्यांच्या मुलुखांत सोरमच्या घाटानें उतरण्याची अवाई घालावी व सुजाउद्दौल्याच्या प्रांतांत दगे माजवावे असें त्यानें ठरविलें. सदाशिवराव १६ जुलैला मथुरेस आला (लेखांक २१७), तेथून शिंदे, होळकर व वळवंतराव गणपत यांस त्यानें दिल्लीस पुढें रवाना केलें व स्वतः ३० जुलैला त्या शहरी जाऊन पोहोंचला (लेखांक २२४). दिल्लीशहर वळवंतराव मेहेंदळ्यानें अगोदरच सर केलें होतें (लेखांक २२३). आंतील किल्ला घ्यावयाचा राहिला होता तो सदाशिवरावभाऊ आल्यावर १ आगष्टाला मराठ्यांच्या हातीं पडला. याकूबअल्लीखान ह्मणून अवदालीचा कोणी सरदार किल्ल्यांत होता, तो एकटाच इतर लोकांना टाकून नावेंतून पळून गेला (लेखांक २२६). किल्ल्याच्या आंत अवदालीकडील लोक होते त्यांस कौल देऊन हत्यारांसुद्धां बाहेर काढून दिलें व पावसाळा सुरू झाला ह्मणून मराठे दिल्लीभोंवतीं सुमारें दोन महिने तळ दऊन राहिले. मराठ्यांनीं दिल्ली घेतली ही बातमी हिंदुस्थानांत लवकरच पसरली. दिल्ली शहर ह्मणजे चकल्यांच्या पातशाहीचें मुख्य ठिकाण. तें मराठ्यांनीं अवदालीच्या लोकांपासून हिसकावून घेतलें ह्या गोष्टीनें मराठ्यांचा दरारा पूर्वी होता त्यापेक्षाहि आतं ज्यास्त वाढला व त्याच मानानें अवदालीचा कर्मी झाला. खुद्द अवदालीच्या सैन्यांत त्याच्या साथीदारांत फूटफाट होऊं लागली. हफीजरहिमतखान, अहमतखान चंगष, सादुल्लाखान, फैजुल्लाखान वगैरे रोहिल्यांचीं राजकारणें भाऊकडे पूर्वीपासूनच लागलीं होती. ह्या लोकांना मराठ्यांनीं दिल्ली घेतल्यापासून अवदालीच्या बलाचा व सामर्थ्याचा संशय येऊं लागला व ते त्याच्यापासून विभक्त होण्याची खटपट करूं लागले. कित्येक गिलचे व अफरीदी लोकहि अवदालीला सोडून निघाले (लेखांक २३३). सुजाउद्दौल्यालाहि आपण अवदालीला मिळालों ह्या गोष्टीचा खेद वाटूं लागला. अवदालीनें सुजाउद्दौल्यावर मारेकरी घातले व त्याच्यापाशीं तो खर्चाकरितां पैसा मागूं लागला. नजीबखानानें सुजाउद्दौल्याला अवदालीकडे आणिला, त्यांतील मुख्य हेतु सुजाकडून पैसे काढावयाचे हा होता (लेखांक २०४). सुजापाशीं अवदाली जेव्हां पैसा मागूं लागला तेव्हां त्या तरुण व उलू मनुष्याला नजीबखानाच्या कुंटणपणाचें व अवदालीच्या मतलबाचें इगित कळलें (लेखांक २४६). सुजाउद्दौल्याला तेव्हांपासून अवदालीच्या संगतीचा अगदीं वीट आला. आपली आई, सदाशिवरावभाऊ, महारराव होळकर, वगैरे मंडळींनीं अवदालीला न मिळण्याविषयीं आपल्याला आग्रहपूर्वक सांगितलें असून आपण त्यांचें ऐकिलें नाहीं हा मूर्खपणा केला व नजीबखानासारख्या मात्रागमनी लुच्चाच्या नादीं लागून फसलों असें त्याचें त्यालाच वाटूं लागलें. ह्याकरितां तोहि सदाशिवरावाशीं सख्याचें बोलणें करूं लागला. ह्याप्रमाणें अवदालीला ह्यावेळीं त्याच्या सर्व साथीदारांनीं सोडून देण्याचा उद्योग आरंभिला.

अवदालीने शहाजादा अलीगोहर व मीरजाफरअल्ली, पटण्याचा सुभेदार, ह्यांनाहि आपणाकडे मिळवून घेण्याचा प्रयत्न पूर्वीपासून चालविला होता. परंतु अल्लीगोहराने त्यांजकडे जाण्याच अनेक कारणांकरितां नाकारिलें (लेखांक २२७ व २१९). सारांश, अवदालीची ह्यावेळी अगदी विपन्न स्थिति झाली होती. नजीबखानाच्या नादीं लागून व्यर्थ संकटांत मात्र पडलों असें अवदालीला वाटू लागलें. हिंदुस्थानची पातशाही मिळवून देण्याच्या नजीबखानाच्या गप्पांना भुलून आपण आपला सर्वस्वी नाश करून घेण्याच्या पंथाला लागलों असें अवदालीच्या प्रत्ययास आलें. खरें पाहिलें असतां अवदालीला हिंदुस्थानच्या कारस्थानांत डवचाडवच करून लभ्यांश लुटीखेरीज कांहींच नव्हता. त्याला हिंदुस्थानांत कायमचें राहावयाचें नव्हतें. त्याचें हिताहित हिंदुस्थानांत यत्किंचित्हि नसून त्याचें सर्व कांहीं खैवरखिंडांच्या पश्चिमेकडे गुंतलें होतें. हिंदुस्थानांत स्वारी करून, दोन चार महिने राहून, मिळेल ती लूट घेऊन विलायतेस निघून जाण्याचा त्याचा परिपाठ असे. ह्या खेपेला नजीबखानाच्या आग्रहाला मान देऊन तो हिंदुस्थानांत राहिला. परंतु त्या राहण्यापासून कांहीं फायदा नाही हें त्याला दिवसेंदिवस जास्त अनुभवास येऊ लागलें. त्याचे लोकहि हिंदुस्थानांत दहा महिने राहून कंटाळून गेले होते. कांहींनीं तर अफगाणिस्थानचा रस्ता सुद्धां सुधारला. कांहीं सदाशिवरावाच्या चिठ्या घेऊन गोविंदपंताकडे इटाव्याच्या वाजूला मराठ्यांना जाऊन मिळाले (लेखांक २३३, २३७, २४२, २४४). येणेंप्रमाणें स्वकीय व परकीय अशा दोन्ही लोकांनीं त्याला सोडण्याचा क्रम जेव्हां आरंभिला तेव्हां मराठ्यांशीं स्नेह करून स्वदेशास आपणही सुरक्षित निघून जावें असा अवदालीनें निश्चय केला (लेखांक २३६ व २४६). स्नेहाचें बोलणें करण्याकरितां भाऊकडे त्यानें वकीलहि पाठविले. परंतु त्यांजकडील राजकारणाचा आपल्या मनाप्रमाणें बनाव वसण्याला वराच अवधि लागेल हें पाहून भाऊनें त्याच्या वकिलांच्या बोलण्याकडे विशेषसं लक्ष दिलें नाहीं (लेखांक २३७). अवदालीच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष्य करण्याजोगीच भाऊची ह्यावेळीं स्थिति होती. अवदालीच्यापेक्षां सर्वतोप्रकारें श्रेष्ठ असें सैन्य भाऊजवळ होतें. अवदालीनें कधीं पाहिला नाहीं असा तोफखाना भाऊच्यावरोवर होता. ज्या शिद्यांना सहा महिन्यांपूर्वीं अवदालीनें नाडिलें होतें त्यांच्यावद्दल यथेच्छ सूड उगविण्याची भाऊच्या मनांत सोत्कंठ ईर्ष्या होती. शहाजादा अलीगोहर याचाहि कल भाऊकडेच घेण्याचा होता. तशांत अवदालीच्या सैन्यांत फुटफाट झाली होती व आणीक होण्याचा संभव होता (लेखांक २२४). तेव्हां अशावेळीं अवदालीला सोडावयाचा नाहीं असा भाऊनें निश्चय केला. अवदालीनें मनाप्रमाणें तह केल्यास मात्र त्याला देशीं सुखरूप जाउं द्यावयाचें; नाहीं तर, अंतर्वेदांत कोंडून किंवा आंत तडफडून यमुना उतरून अलीकडे आल्यास वाहेरून गांठून त्याला तंत्री द्यावयाची असा व्यूह भाऊनें रचिला (लेखांक २५८). हा व्यूह तडीस नेण्यास लागणारीं साधनें भाऊजवळ जग्यत तयार होती.

भाऊ आगष्टपासून अक्टोबरपर्यंत दिल्लीस होता. हे तीन महिने पावसाळ्याचे असल्यामुळे सैन्याची हालचाल करणें बरेंच अडचणीचें होतें. तशांत दिल्लीस राहून भाऊला

घरींच कामें उरकावयाचीं होतीं. अवदाली, नजीबखान, सुजाउद्दौला ह्यांच्याशीं तहाचीं बौलणीं भाऊनें येथूनच चालविलीं; अवदालीच्या सैन्यांत फुटफाट करण्याचें राजकारण येथूनच रचिलें. व दिल्लीच्या पातशाहीची व्यवस्थाहि येथेंच राहून केली. अलमगोर पातशाहाचें सूत्र आंतून अवदालीकडे आहे असें समजून आल्यावरून १७५९ च्या नोव्हेंवरांत गाजुद्दिन वजिरानें त्याला ठार मारिलें व त्याच्या जागीं कामवक्षाचा पुत्र शहाजहान यास पातशाहा केलें. ह्या शहाजहानाचें राज्य, ह्यणींतल्या प्रमाणें, अ्रौट घटकेचेंच होतें. १७६० च्या जानेवारींत अवदालीनें दिल्ली घेतली त्यावेळीं ह्या राजश्रीचें राज्य संपलें. त्या वेळेपासून सदाशिवरावानें दिल्ली आगस्टांत घेतली, तोंपर्यंत तख्तावर कोणी पातशाहा नव्हता. अलमगिराचा पुत्र अलीगोहर हा भिऊन १७५९ च्या नोव्हेंवरांत जो पटण्यास पळून गेला तो इकडे पुन्हां परत येईना. अवदालीनें व सदाशिवरावभाऊनें दोघांनींहि त्याला बोलावणीं पाठविलीं; परंतु, कोणाकडेहि येण्याची आपली खुषी नाहीं असें त्यानें साफ कळविलें. पुढें भाऊनें जेव्हां दिल्ली घेतली त्यावेळीं त्यानें मराठ्यांच्या चाजूला येण्याचा कल दाखविला. मराठ्यांचा वकील शिऊभट त्यावेळीं अलीगोहरापाशीं होता (लेखांक २२७). ह्या वकिलाच्या उपदेशानें अलीगोहर मराठ्यांच्या चाजूला आला; परंतु, लढाईचा कायमचा निकाल झाल्यावांचून आपली दिल्लीस येण्याची खुषी नाहीं असें त्यानें कळविलें (लेखांक २१९), व आपला पुत्र जवानवख्त यास भाऊकडे पाठवून दिलें. ह्या जवानवखताला सदाशिवरावभाऊनें नाना पुरंधरे व आप्पाजी जाधवराव यांच्या हस्ते १० अक्टोबर १७६० रोजी वलीहद केलें व अलीगोहराला शहाअलम नांव देऊन त्याच्या नांवचे गजशिके चालविले (लेखांक २५८ व २५९). दिल्लीच्या तमाम लोकांनीं नजरा केल्या व सर्वत्र खुशहाली झाली. सुजाउद्दौला व नजीबखान ह्यांच्या मनांत अवदालीला पातशाहा करावयाचें होतें व वजीरी, बक्षीगिरी आपसांन वांटून घ्यावयाची होती (लेखांक २३६). बाबरशहा चकते यानें स्थापिलेल्या तैमुरियाच्या पातशाहीविपर्यां ह्या दोघांच्या मनांत यत्किंचित्हि भक्ति नव्हती. नजीबखान व सुजाउद्दौला दिल्लीच्या पातशाहीच्या संरक्षणार्थ भांडत नव्हते. मराठ्यांशीं लढण्यांत त्यांचा मुख्य हेतु आपापल्या जहागिरी जतन कराव्या व पातशाहींत हवा तसा धांगडधिंगा घालता यावा, हा होता. अवदालीच्या हातांत दिल्ली-शहर दहा महिने होतें; परंतु, त्यानें दिल्लीच्या तख्तावर चकत्यांच्या कुळांतील कोणी पातशाहा मुद्दाम बसविला नाहीं. स्वतःला पातशाही मिळाली तर पहावें ह्या हेतूनें अवदालीनें तख्त रिकामें ठेविलें. परंतु, अवदालीचा हा हेतु अलीगोहराला पातशाहा करून सदाशिवरावानें समूळ विध्वंसून टाकिला. सुजाउद्दौलाची वजिरी मिळविण्याची व नजीबखानाची बक्षीगिरी पटकावण्याची आशाहि सदाशिवरावाच्या ह्या कृत्यानें विफल झाली. आगष्टापासून अक्टोबरपर्यंत सुजाउद्दौला मराठ्यांशीं सलूख करण्याच्या मिळमिळीत गोष्टी बोलत होता; व अवदालीला सोडून जाण्याचाहि आस्ते आस्ते त्याचा विचार होत चालला होता; परंतु, तो विचार त्यानें आतां सोडून दिला आणि अवदालीची व नजीबखानाची

कांस वळकट धरिली. १० अक्टोबर १९६० पासून अवदाली, नजीबखान व सुजा-
उद्दौला मराठ्यांच्या विरुद्ध एकसूत्रानें चालू लागले. दिल्लीच्या तख्तावर मराठ्यांच्या मनांत
विश्वासरावाला बसवावयाचें आहे वगैरे ज्या वाजारगप्पा त्यावेळीं चोहोंकडे पसरल्या होत्या
त्याहि अलीगोहराला पातशाहा करून सदाशिवरावानें जागच्या जागीं बसवून टाकिल्या
चकल्याच्या कुळांतील कोणी तरी औगस पुरुष दिल्लीच्या तख्तावर बसवावयाचा व त्याचीं
बजिरी आपण स्वतः करावयाची असा भाऊचा ह्यावेळीं वेत होता. सातारच्या छत्रप-
तींची पेशवाई करून पेशव्यांनीं महाराष्ट्रांतील सर्व सत्ता जशी आपल्या हातांत घेतली
तशीच दिल्लीच्या पातशाहाची बजिरी करून सर्व हिंदुस्थानची सत्ता कायदेशीर रीतीनें,
विशेष बोभाट न होतां व लोकांचीं मनं न दुखवितां मिळवावयाची असा सदाशिवरा-
वाचा विचार होता. हा हेतु यवनांच्या ध्यानांत आल्याबरोबर ते आपले पूर्वीचे तडे
विसरले व एकजुटीनें मराठ्यांशीं सामना करण्यास सिद्ध झाले.

इकडे सदाशिवरावभाऊनेंहि ज्या ज्या योजना करावयाच्या त्या त्या केल्या. यमु-
नेच्या दक्षिणतीराला कुंजपुऱ्यास अवदालीचा समदखान ह्याणून कोणी सरदार सुमारे वर्ष-
भर पांच सहा हजार सैन्यासह ठाणें देऊन बसला होता. पश्चिमोत्तरेकडून यमुना उतरून
अंतर्वेदींत अवदालीच्या अंगावर जावयाला किंवा त्या वाजूनें अवदालीला बाहेर काढाव-
याला स्थल झटलें ह्याणजे हें कुंजपूरच होतें. हें स्थल घेऊन सारंगपुरास यमुना उतरून
अंतर्वेदींत शिरण्यास मार्ग हाता (लेखांक २५८). तेव्हां कुंजपुऱ्याकडे सदाशिवरावानें
बळवंतराव मेहेदळ्यास व सरदारांस पाठवून दिलें व स्वतः आपण त्यांच्या पाठीमागून
त्याच रोखानें चालला. अवदालीला उजवी स्वतः घालण्याचा विचार करून डावीकडून
त्याला शह देण्यास भाऊनें गोविंदपंतास हुकूम केला. भाऊनें गोविंदपंताला कामगिरी
मोठी मद्दखाची सांगितली होती. अवदाली, नजीबखान, सुजाउद्दौला शिकंदऱ्यावर गोळा
झाले होते. भाऊ दिल्लीवरून यमुनेच्या दक्षिणतीरानें जसजसा उत्तरेस जाऊं लागला तसतसा
अवदालीहि यमुनेच्या उत्तर तीरानें कुंजपुऱ्याकडे रोख करून चालला. कुंजपुऱ्यास जाऊन
आपलें तोंड धरून ठेवावयाचा भाऊचा वेत आहे हें अवदाली समजला. तेव्हां अवदा-
लीच्या उत्तरेकडच्या गतीला प्रतिरोध करावा ह्याणून गोविंदपंताला भाऊनें खालील कामगिन्या
पूर्वीप्रमाणें पुन्हां सांगितल्या. गोविंदपंतानें सोरमच्या घाटीं गंगा उतरून रोहिलखंडांत जाण्याची
अवाई घालावी; कौळजळेश्वराच्या वाजूनें येऊन अवदालीच्या पाठीमागें पायबंद द्यावा;
अंतर्वेद, रोहिलखंड व सुजाउद्दौल्याचा प्रांत ह्या प्रदेशांतील गावें, खेडी, शहरें, शेतें
सुटावीं, जाळावीं व पोळून फस्त करावीं; व तेथील जमीदार व गडकरी ह्यांच्याकडून
दंगा करवावा; ह्या इतक्या कामगिन्या अवश्य व तावडतोव गोविंदपंतानें कराव्या असा
भाऊचा हुकूम होता. सर्वांत अवदालीच्या पाठीमागचा मुलूख बैराण करून, अवदालीला
रसद पोहोचूं देऊं नये अशी भाऊची साग्रह व सौत्कंठ गोविंदपंताला विनवणी होती.
किरकोळ गढया घेत बसून व्यर्थ काल हरण करूं नये अशीहि सूचना भाऊनें पंताला

केली. रसद बंद होऊन अंतर्वेदीत अवदालीला फाके पडू लागले ह्मणजे तो तडफडून यमु-
नेच्या अलीकडे येईल किंवा गोविंदपंताच्या अंगावर उलटून जाईल अशी भाऊची अट-
कळ होती. भाऊ कुंजपुऱ्याकडे गेल्यामुळे फारकरून तो कुंजपुऱ्याच्या दिशेनेच कुच
करील असा भाऊचा तर्क होता. तो कुंजपुऱ्याकडे आला तर गोविंदपंतानें त्याच्या
पाठोपाठ येऊन मागील व भोंवतालचा मुलूख वैराण करावा व त्याची रसद मारावी
अशी भाऊची इच्छा होती. तो गोविंदपंतावर उलटून धांवून गेला तर सदाशिवराव यमुना
उतरून त्याच्या पाठीवर चालून जाण्यास तयार होता. येणेंप्रमाणें अवदालीला दोर्दीकडून
वतंग करून पिसाळवून सोडावयाचा भाऊचा इरादा होता व ह्या कामीं गोविंदपंतानें नेटानें
व उत्साहानें मेहनत करावी अशी भाऊची विनवणी होती. ह्यावेळीं मोहिमेची सर्व गुरु-
क्लिष्टी गोविंदपंताच्या हातांत होती. रान उठवून व अडवून शिकार सदाशिवरावाच्या
हातांत विनचूक आणून सोडण्याचें काम गोविंदपंताचें होतें. सारांच, ह्या मोहिमेंत ज्या-
पजय येणें सर्वथा गोविंदपंताच्या हुशारीवर व चलाखीवर अवलंबून होतें.

भाऊ दिल्लीहून निघाले ते १५ अक्टोबराच्या सुमाराला कुंजपुऱ्यास आले. हे स्थल
फार मजबूत असून नाकेवर्दीचें होतें. आंत समतखान ह्मणून अवदालीचा सरदार पांच सात
हजार फौजेसुद्धा होता. कुंजपुऱ्याची गढी सोडून डावाडोल होऊन मराठ्यांच्या सैन्याला
दमवावयाचा समतखानाचा विचार होता. मराठ्यांच्या सैन्याला अंगावर घेऊन आपण
पळत सुटावें व अवदालीनें पाठीमागून येऊन मराठ्यांना कचाटीत धरावें अशी समत-
खानाची योजना होती (लेखांक २५८). परंतु, बळवंतराव मेहेंदळे व जनकोजी शिंदे
यांनीं त्वरा करून गढीभोंवतीं वेढा घातल्यामुळे व समतखानाची दोन हजार फौज
बाहेर पळून जात होती ती वाटेंतच लुटल्यामुळे (लेखांक २५५) ही समतखानाची
योजना जागच्या जागीच जिरली. सदाशिवराव आल्यावर मराठ्यांनीं कुंजपुरा १७
अक्टोबराला घेतला व आंतील पांच सहा हजार प्यादा लुटला (टीप ३१६). कुंजपुरा
घेतल्यावर भाऊच्या मनांत पूर्वी ठरल्याप्रमाणें सारंगपूरच्या घाटानें यमुना उतरून अव-
दालीवर जावयाचें होतें. त्याप्रमाणें यमुना उतरण्याकरितां सदाशिवरावानें कुंज-
पुऱ्याच्या उत्तरेस कुच करण्याचा घाट घातला; तो अशी वातमी आली कीं अवदाली
बागपताजवळ यमुना उतरून अलीकडे दक्षिणतीराला आला. ह्या वेळच्या अवदालीच्या
व सदाशिवरावाच्या हालचाली वाचकांच्या स्पष्ट ध्यानांत याच्या ह्मणून दिल्लीपासून कुंज-
पुऱ्यापर्यंतच्या कांहीं गांवांचीं अंतरे देणें जरूर आहे. दिल्लीपासून उत्तरेस यमुनेच्या तीरीं
बागपत २० मैल, सोनपत २६ मैल, गणोर ३६ मैल, संभाळकिया ४५ मैल, पानिपत
५४ मैल व कुंजपुरा ७८ मैल आहे. अवदाली बागपतास अक्टोबरच्या २५ तारखेला
उतरला व २८ अक्टोबरास गणोरावरून संभाळकियास येऊन पानिपताच्या रोखानें
तीन कोस पुढें आला. ह्याच सुमाराला भाऊ कुंजपुऱ्याहून निवून पानिपतास अवदालीच्या
समोर येऊन पोहोचला (लेखांक २६१). भाऊनें कुंजपुरा घेऊन समतखानाला जमीन-

दोस्त केल्यामुळें व तेथून अवदालीचें तोंड दाबिल्यामुळें अंतर्वेदीतून कोठून तरी बाहेर पडणें अवदालीला जरूर होतें. कुंजपुऱ्याच्या वाजूचे सर्व घाट मराठ्यांनीं धरल्याकारणानें तिकडच्या वाजूला कुच करण्याची अवदालीची सोय नव्हती. दिल्लीस नारो शंकर व सवळगडास सुरजसल जाट असल्यामुळें आणि शिकोरावाद, इटावें, आग्रा वगैरे यमुनेच्या अलीकडील व पलीकडील ठाणीं मराठ्यांच्या ताब्यांत असल्याकारणानें दिल्लीच्या दक्षिणेसहि अवदालीचा पाड लागण्यासारखा नव्हता. दिल्लीपासून कुंजपुऱ्यापर्यंतचेहि यमुनेचे सर्व घाट मराठ्यांच्या हातांत होते. त्यांतल्या त्यांत पानिपतापर्यंत भाऊचा दबाव विशेष होता. पानिपताच्या अलीकडे संभाळकियापासून बागपताच्या पलीकडे कांहीं कोंसपर्यंत मराठ्यांची लहान लहान ठाणीं होती. त्यांपैकीं एखादें फोडल्याशिवाय यमुनेच्या अलीकडे येणें अवदालीला शक्य नव्हतें. भाऊच्या भीतीमुळें अंतर्वेदींत राहणें तर त्याला अत्यंत धोक्याचें होतें. तेव्हां बागपताजवळ मोठ्या कष्टानें अवदाली यमुना उतरला व मोठ्या सावधगिरीनें पानिपताचा त्यानें रोख धरिला. ह्यावेळीं अवदाली सदाशिवरावाच्या कचाटींत चांगला संपडला होता. तोंडावर सदाशिवरावभाऊची सर्वप्रकारें सज्ज झालेली फौज पानिपतास उभी होती व पाठीमागें दिल्लीस नारो शंकर सहा सात हजार लोकां-निशां अवदालीला पायबंद देण्यास तयार होता. यमुनेच्या उजव्या तीराला अवदालीला मराठ्यांनीं ह्याप्रमाणें अगदीं बतंग करून टाकिलें होतें. एक वाजू मात्र अवदालीला मोकळी राहिली होती. ती वाजू यमुनेच्या पलीकडील नजीबखानाच्या ताब्यांतील अंतर्वेद व रोहिलखंड हे प्रांत होत. ह्या प्रांतांतून अवदालीला पायबंद देण्याचें काम सदाशिवराव-भाऊनें गोविंदपंताकडे सोपविलें होते. त्यानें तें काम कसें बजाविलें तें पाहूं.

अवदाली बागपतास यमुना उतरेतोंपर्यंत ह्यणजे २५ अक्टोबरपर्यंत यवनांचें सैन्य दिल्लीसमोर शिकंदऱ्यापासून मिरतापर्यंत पसरलें होतें. त्यांना दाणागळा वगैरे रसद भोंवतालच्या प्रांतांतून व रोहिलखंडांतून मिळत असे ती लागभाग पाहून मारण्याचें काम गोविंदपंताचें होतें. तसेंच नजीबखान व सुजाउद्दौला ह्यांच्या प्रांतांतील ठाणीं घेण्याचें व तेथें दंगा माजवून ह्या दोघां यवनसरदारांचीं चित्तें व्यग्र करण्याचें काम गोविंदपंतावर सोपविलेलें होतें. जाटाचे लोक सकुरावादेस बसले होते त्यांना मदतीस घेऊन हीं कामें जरूर करावीं, ह्यणजे फार उपयोग आहे ह्यणून सदाशिवराव गोविंदपंताला एक-सारिखें लिहीत होता (लेखांक २४४). ह्यावेळीं अवदालीची रसद बंद करणें हें अत्यंत महत्त्वाचें व जरूरीचें काम होतें. गोविंदपंतानें हें काम टाकून निरालेंच एक काम करण्याचा डौल घातला. तालगांव, तिरव, कनोज, खेरनगर, भुजाजंग, खतलाख, मोहना, वरगांव, गुलोली वगैरे विठुराकडील लहान सद्दान गढ्या घेत वसून अंतर्वेदींतील यवनांच्या सैन्याला शह देण्याच्या जरूरीच्या कामीं गोविंदपंतानें पूर्ण हयगय केली (लेखांक २५८). किरकोळ गढ्या घेत वसून महिन्यांचे महिने व्यर्थ दवडण्यांत व मुख्य कामाला अडथळा आणण्यांत मतलब नाहीं; ताबडतोब भाऊसाहेबांच्या मदतीला जाऊन अवदालीला शह

देण्यांतच खरा पराक्रम आहे; वगैरे सूचना गोविंदपंताला कित्येकांनी केल्या. परंतु, किर-
 कोळ गढ्या घेतल्याशिवाय अव्वल काम हातीं घेतां येत नाही ह्या सवर्षावर अवदालीला
 शह देण्याचें गोविंदपंतानें नाकारिलें (लेखांक २५०). त्यामुळें अवदालीच्या सैन्यांत
 दाणावैरणीची टंचाई मुळीच भासली नाही. अवदालीचा मार्ग भाऊनें कुंजपुन्यास अडवि-
 ल्यामुळें अवदाली अंतर्वेदीत कोंडला गेला होता. फक्त रसद बंद करून त्याला घाबरा
 करण्याचें तेवढें राहिलें होतें. एवढें काम जरूर करावें ह्मणून गोविंदपंताला सदाशिवरावाचा
 सक्त हुकूम होता. ह्या हुकूमाप्रमाणें गोविंदपंतानें अवदालीच्या पिछाडीस दंगा केला
 असता ह्मणजे अवदाली समूळ बुडाला असता. अवदाली २३ अक्टोबरपासून २५ अक्टो-
 बरपर्यंत वागपताजवळ यमुना उतरत होता, त्यावेळीं त्याच्या पाठीवर जर पंतानें शह
 दिल्या असता तर मोठें काम होऊन येतें. परंतु, अवदालीला गोविंदपंताच्या हातून यत्किंचि-
 त्वाहि उपसर्ग लागेना (लेखांक २६०). अवदाली यमुना उतरून वागपत गणोरावरून
 संभाळकियास आला तेव्हां भाऊनें गोविंदपंताला अवदालीची रसद मारण्यास पुन्हां हुकूम
 केला. “ तुझी जलदीनें यमुनेपलीकडून येऊन वागपतेपर्यंत धुमामा चालवून अवदालीस
 रसद न पोहोचें, फौजेस शह पडे, ऐसं करावें. गिलच्यांचा पेच तिकडे नाही. यास्तव लांब
 लांब मजलींनीं येणें. या कामास दिरंग न लावणें. हें काम मागेच करावें ऐसं होतें. याउपरि
 तयशील न लावणें. गडमुक्तेश्वर, शमळी वगैरे नजीवखानाचे प्रांत जाळावे. अवदालीस
 मागे रसद बंद होऊन मुलकाचा बोभाट होय असें जरूर करणें. वारंवार लिहिलें जाऊन
 अजून तुझी उमरगडोंच आहां हें अपूर्व आहे ! आतांही लिहिलेप्रमाणें न झालें तरी
 मर्दुमीचें काम होत नाहीसंच झालें ! ईरे धरून तडकून येऊन काम करणें. ” ह्य प्रमाणें
 सदाशिवरावानें गोविंदपंताला नोव्हेंबराच्या पहिल्या तारखेस लिहिलें (लेखांक २६१).
 ह्यावेळीं भाऊच्या व अवदालीच्या सैन्यांमध्ये अंतर दोन चार कोंसांचें होतें.
 मराठ्यांचें भय अवदालीला इतकें पडलें होतें कीं, तो फार वातावेतानें हालचाल
 करीत होता. चाळीस कोंस पन्नास कोंस धांवून जाण्याची हिंमत अवदालीच्या
 अंगां राहिली नव्हती, यमुनेच्या अलीकडे आल्याकारणानें ह्यावेळीं अवदालीच्या
 लष्करांत महागाई फार झाली (टीप ३२१). ती गोविंदपंताच्या पराक्रमानें
 झाली नसून यमुनेच्या पाण्यामुळें झाली होती. सारांश, अवदालीची हलाकी ह्यावेळीं फार
 झाली होती. ह्याच सुभाराला अवदालीचें व मराठ्यांचें एक युद्ध झालें. त्यांत मराठी फौज
 विजयी झाली (लेखांक २६२). यवनांचें पारिपत्य करण्याचा हुरूप ह्यावेळीं सदाशिवरा-
 वाच्या व मराठी सैन्याच्या अंगांत अतोनात भरला होता व तो दोन्ही सैन्यांची एकंदर
 परिस्थिति पाहतां सर्वथैव रास्त होता. अवदालीला आपण खास गिळणार अशी सदाशिव-
 रावभाऊला पूर्ण खात्री वाटत होती (लेखांक २६१). ही खात्री खरी ठरण्यास एक
 गोष्ट मात्र होणें जरूर होतें. ती गोष्ट ही कीं, गोविंदपंतानें अंतर्वेदीच्या व रोहिलखंडाच्या
 बाजूनें अवदालीची रसद बंद केली पाहिजे होती. ह्यासंबंधानें सदाशिवरावानें गोविंदपंताला

नोव्हेंबरच्या ४ थ्या तारखेला येणेंप्रमाणें लिहिलें:— “ कार्यावरी आज्ञेप्रमाणें जातो, ऐशा गोष्टी रिकाम्या (माल) लिहितां. निदर्शनास यांतील एकहि येत नाहीं. यामुळें तुमच्या कर्तृत्वाची तारीफ वाटते ते कोठपर्यंत लिहावी ! लिहितां लिहितां भागलों ! हें तुमच्या कर्तृत्वास उत्तम नाहीं. अबदालीची आमची गांठ पाणिपताजवळ पडली आहे. तोफखान्याच्या आरावा रचून लढाई करावयास तयारी केली आहे. त्याच्यानें इकडे तिकडे जावत नाहीं व कांहीं करवत नाहीं. पावणे दोन कोंस दीड कोंसाची तफावत आहे. पेंढारी व लुगारे राऊत वगैरे नित्य उटें, घोडी, तट्टें, बैल आघाडीपिछाडीवरी जाऊन गोटापासून घेऊन येतात. त्यांचे कोणी पाठीवरहि निघत नाहीं. याप्रमाणें आहे. तुझीं पत्र पावतांच अंतर्वेदीतून पटपटगंजावरी यांच्या पिछाडीस येऊन पोहोंचणें. सावकास याल तरी ठीक नाहीं. लांबलांब मजलीनें येणें. रसद त्याजकडे जावयाची भाडकेल ते लुटणें, दबाव पाडणें, ह्मणजे चहूंकडून घाबरा होईल. हेहि युक्त तुझांस बहुत वेळ लिहिली. परंतु तुझीं येत नाहीं. सारीच डोळेझांक करतां. परंतु असा समय चाकरी करून दाखवावयाचा पुढें कदापि येणें नाहीं. या हंगामी जो आपले शक्तीपेक्षां चाकरी अधीक करून दाखवील त्याचें रूप आहे. हें दूरदर्शी ध्यानांत आणून सर्व गोष्टी लिहिल्याप्रमाणें करणें. ऐवज पाठवणें. तुझीं येणें. लहानसहान गढ्यामुळें गुंतोन मोठ्या कामाच्या उपयोगांतून जाल असें करून न घेणें. तुझीं दरमजल वागपतचे सुमारें अंतर्वेदीतून येऊन रसद मारणें. नजीवखानाचा मुलूख जाळून लुटून फस्त करणें. दोन चार हजार चांगली निवडक फौज लांब लांब मजली करून लिहिलेप्रमाणें रोहिलियांच्या मुलखांत दंगा करणें व रसद बंद करणें. कांहींच न झालें तरी परिछिन्न तुझांवर शब्द येईल. वारंवार लिहावयाची, आपले अवरुची ईरे धरून काम वजावून आणणें. या दिवसांत तुझीं येऊन लिहिलेप्रमाणें पावला असतां तर किती काम होतें. अजून तरी करून दाखवणें. गंगापार जमादारांकडून दंगा करवणें. गोपाळराव गणेश फौजसुद्धां गंगापार उतरून जमीदार सामील करून सुजादौला, रोहिले यांचा अंमल उठवावा. याप्रमाणें करणें. नसलत मोठी. या दिवसांत ज्यास जें लिहावें त्याप्रमाणें होऊन न येई मग तुझी आमचे कामाचे काय ? याउपरि आज्ञेची व चाकरी करून दाखवावयाची सीमा झाली ! ” ह्याप्रमाणें टोंचून व खोंचून लिहून गोविंदपंताची कानउघाडणी सदाशिवरावानें केली (लेखांक २६४). नारो शंकरानें नोव्हेंबरच्या ३ च्या तारखेस अशाच अर्थीचें एक पत्र गोविंदपंतास लिहिलें (लेखांक २६३). तरीहि गोविंदपंताणें आपला दिरंगाईचा व सुस्तपणाचा क्रम सोडिला नाहीं. अबदालीचें पूर्णपणें पारिपत्य करण्याची ही तर ऐन वेळ होती. सदाशिवरावानें मुद्दाम उत्तरेकडे कुंजपुऱ्यास जाऊन अबदालीला दिखी येथील सैन्याच्या व आपल्या पानिपतयेथील सैन्याच्या मध्ये धरिलें होतें. अबदालीला समूळ चीत करण्यास २५ अक्टोबरपासून १५ नोव्हेंबरपर्यंत उत्तम संधि होती. ह्या अवधीत अबदालीच्या लष्करांत अत्यंत महर्गता होती; मराठ्यांनीं २ नोव्हेंबराला अबदालीचा सामान्यसा पाडाव केला होता व

अवदालीहि मराठ्यांचें अकटोविकट सैन्य पाहून भयभीत झाला होता. ह्यासंबंधानें ५ नोव्हेंबराला कोल्हापूर येथील जोशीराव यांचा पूर्वज कृष्ण जोशी संगमेश्वरकर लिहितो:—

“ श्रीमंतांनीं चोहोंकडे तोफखाना पसरला आहे. यवनास थोर भय झालें आहे. पुढें येव-
 वत नाही. आमचे सैनिक यवनाचे समक्ष उभे राहून, नित्य शेंपत्रास यवन मारून उंट
 घोडी आणितात. दोन हत्ती पेंढारी यांणीं काल आणिले. यवनाच्या सैन्यांत महर्गता झाली
 आहे. आमच्या सैन्यांत सवंगई आहे. आणखी दोन चार दिवसांत यवन चालोन तोफां-
 वरीं येईल तरी क्षणमात्र बुडेल. न ये तर आमचे लोक जाऊन युद्ध करणार. सर्व सैन्यास
 उत्साह आहे कीं अवदाली व नजीबखान व सुजाउद्दौला आढा चौ दिवसांत क्षयास
 जातील. अवदाली शहाजशाहा झणवीत होता. त्यानें युद्धें बहुत केलीं आहेत. परंतु तो
 दो कोसांवरी येऊन, आठ दिवस वसोन, कांहीं पराक्रम होत नाही. यामुळें आमची
 फौज बहुत शेर आहे. अवदालीनें स्वदेशास जावें तरी मार्ग नाही. युद्ध करावें तरी परि-
 णाम नाही. उगेंच वसावें तरी भक्षावयास नाही. याप्रमाणें विचारांत पडला आहे (लेखांक
 २६५). “ ह्याप्रमाणें अवदालीची दुःस्थिति होती. तिचा पूर्णपणें नफा घेण्याचा सदाशिव-
 रावाचा विचार होता. परंतु, एका गोविंदपंताच्या कुचराईमुळें सर्व कांहीं विघडण्याच्या रंगास
 घेण्याचीं चिन्हें दिसत होती. गोविंदपंताच्या कुचराईसंबंधानें नारो शंकर ७ नोव्हेंबराला
 लिहितो:—“दाजीवा ! आणीक सर्व कामें एकीकडे ठेवून, रात्रीचा दिवस करून दाखवावयाचा
 प्रसंग असतां, तुझी यावयास ढील करतां, यावरून काय झणावें? पत्र पावतांच जेथें असाल
 तेथून कुच करून दुमजला येऊन पोहोचणें. तुझ्यापाशीं दहा हजार फौज असेन
 पंचवीस लाख रुपये खात असतां, खावंदास कामाचीं निरूद्ध असतां, तुझी लटके वहाणे
 करून मुलखांत रहावें हे गोष्टी तुझांस योग्य नाही ! खावंद वारंवार लिहितात, तुझी
 गडीकोटांचे वहाणे लिहितां, हा सेवकलोकांचा धर्म नव्हे (लेखांक २४३).” भाऊसाहेबांनें
 अवदालीचें पारिपत्य करण्याची आपल्याकडून होईल तितकी उत्तम तयारी केली होती.
 इश्राईमखानाच्या तोफखान्याचा मजबूत आधार असल्यामुळें भाऊनें स्वतः मोगलाई
 पद्धतीनें लढण्याचा विचार केला व गोविंदपंतास गनीमी तऱ्हेनें शत्रूस भंडावून सोडण्यास
 सांगितलें (लेखांक २६०, २४४, टीप ३१७). गोविंदपंताच्या गनीमी लढाईची वाट भाऊनें
 बरेच दिवस पाहिली व शेवटीं १५ नोव्हेंबराला येणेंप्रमाणें गोविंदपंतास लिहिलें:—
 “ लिहिलेप्रमाणें एकहि काम होऊन न आलें. फार दिवस खावंदानें लहानाचें थोर केलें, वाढ-
 विलें, त्याचें सार्थक केलें ! अजून तरी सावध होऊन लिहिलेप्रमाणें येऊन पोहोचणें” (लेखांक
 २६८). परंतु गोविंदपंत वेळेवर कसचा येऊन पोहोचतो ! त्याच्या मनांत भाऊचा पक्का
 अत वधावयाचा होना व त्याशिवाय त्याला दुसरें गत्यंतर नव्हतें. आजपर्यंत केलेलीं सर्व
 पापें झांकण्याची सोय मराठ्यांवर कांहींतरी भयंकर विपत्ति आल्यावांचून लागण्या-
 सारखी नाही हें पंतमजकूर जाणून होता. तेव्हां भाऊला मदत न करण्याची व्यवस्था
 आपल्याकडून जेवढी होईल तेवढी हा इसम करून चुकला. इकडे भाऊनें मात्र आपली

हिंमत शेवटपर्यंत सोडिला नाही. आपल्या सैन्यातील लोक एकदिलाने लढतील याची भाऊला शंका नव्हती. शिवाय यवनांनी कधी पाहिला नव्हता असला तोफखाना भाऊच्या पदरी होता. सारांश, भाऊ सैन्याच्या उपकरणांच्या बाबतीत अवदालीहून सर्वप्रकारे श्रेष्ठ होता. परंतु एका गोष्टीत १५ नोव्हेंबरच्या पुढे भाऊचे व्यंग पडू लागले. ते हे की, अवदालीला रसद अतवेदीतून यथेच्छ मिळू लागली व भाऊची रसद दिल्लीकडून येण्याचे मान दिवसेंदिवस कमी होत चालले. अवदालीला उठवून लढाईला आणण्याचा भाऊने वारंवार प्रयत्न केला. परंतु, अवदाली चिरडीस जाऊन आपल्या गोटाच्या बाहेर स्वतः बरेच दिवस पडला नाही. अवदालीच्या मनांत निराळाच डाव होता. जी विपत्ति अवदाली १५ नोव्हेंबरच्यापूर्वी स्वतः भोगीत होता तीच किंवा त्याहूनहि भयंकर अशी विपत्ति आतां मराठ्यांना भोगण्याची पाळी आली. तेव्हां उपासमारीने मराठ्यांना पूर्ण जेरीस आणून मग त्यांचे यथेच्छ पारिपत्य करण्याचा अवदालीने वेत केला.

भाऊ या वेळीं अवदालीच्या कचाटीत पक्का सांपडला. १५ नोव्हेंबरपासून १४ जानेवारी १७६१ पर्यंत मराठी सैन्याची आस्ते आस्ते उपासमार होत चालली होती. तरी भाऊची उमेद व हिंमत जशी होती तशीच होती. २३ नोव्हेंबरला अवदालीचे व भाऊचे पहिले झगण्यासारखे युद्ध झाले. (टीप ३२३ नानाफडणिसाचे पत्र). त्याच्या अगोदर ८ नोव्हेंबरला कृष्ण जोशी संगमेश्वरकर गोळा लागून ठार झाला होता. २३ नोव्हेंबरच्या लढाईत जनकोजी शिंयांच्या हस्ते अवदालीचा पराजय झाला. त्याजकडील सहाशेंपावेतों माणूस जाया झाले व आपल्याकडील दोन अडीचशेंपर्यंत झाले. आपल्या सैन्याने त्यांच्या लोकांना त्यांच्या गोटांत नेऊन घातले. पुढे दुसरे युद्ध ७ डिसेंबरी अस्तमानीं झाले (नानाचे पत्र). त्यांतहि अवदालीचाच पराजय झाला. त्याजकडील दीड हजार माणूस त्यांच्याच आराब्यापुढे पडले होते. आपल्या आराब्यापुढे त्याजकडील माणूस किती पडले होते त्याचा नानाफडणिसाने आंकडा दिला नाही. आपल्याकडील सुमारे दीडशें माणूस ठार व पांच सहाशें जखमी झाले होते. ह्यावरून ह्याहि लढाईत मराठ्यांना जय मिळाला होता हे स्पष्ट आहे. परंतु ह्या लढाईत एक मोठी हानि झाली. बळवंतराव महेंदळे ठार झाला. त्यामुळे तिकडील लोकांना बहुत समाधान झाले. आपली मदत नसतां हि, उलट आपण होईल तितकी कुचराई केली असतां हि भाऊसाहेबांचे सैन्य उत्तरोत्तर विजयांच होत चालले आहे हे ऐकून व नारो शंकरादि मंडळाने तोंडांत शेण घातले तेव्हां गोविंदपंताच्या मनांत कांहीं निराळी भावना होऊन, पंतमजकुरांनी चार लाख रुपये घेऊन दिल्लीचा रस्ता धरिला. गोविंदपंताला दिल्लीकडे येण्यास दुसरेहि एक कारण झाले. श्रीमंत नानासाहेब पेशवे स्वतः पंचवीस तीस हजार फौज घेऊन भाऊच्या साहाय्यास कुच करून निघाले व सुमारे बऱ्हाणपुण्यापर्यंत आले, ही बातमी गोविंदपंताला कळली. तेव्हां श्रीमंतापाशीं अत्रू राहावी ह्या हेतूने गोविंदपंत २२ डिसेंबराच्या सुमाराला दिल्लीस आला. आणिलेली रक्कम नारो शंकराच्या

स्वाधीन करून पंतांनीं पानिपतच्या रोखानें गाजुद्दिनगराकडे कुंच केलें. परंतु त्या शहराजवळ अवदालीचा सरदार अताईखान ह्यानें गोविंदपंताला ३३ डिसेंबर १९६९ गाठून ठार केलें (लेखांक २७२). कोणत्याहि हेतूनें कां होईना गोविंदपंताच्या हातून ह्यावेळीं अवदालीची रसद बंद केली गेली असती तरी देखील भाऊचें हित झालें असतें. परंतु, राजी-खुशीनें ज्याच्या हातून पूर्वीं हित झालें नाहीं त्याच्या हातून धन्याच्या भीतीनें, लोकांच्या लज्जेनें किंवा फलाच्या आशेनें आतां हि हित होऊंच नये असाच ईश्वरी संकल्प होता असें दिसतें. गोविंदपंत जिवंत होता तोंपर्यंत अवदालीला कदाचित् शह बसेल व मराठ्यांना कदाचित् रसद मिळेल अशी आशा करण्यास जागा होती. गोविंदपंत वारल्यावर ह्या कदाचित्कत्वाचाहि लोप होऊन बाहेरून साहाय्य मिळण्याचा मराठ्यांना फारच थोडा संभव राहिला. २ जानेवारी १७६९ रोजीं पाराशरदादाजी हजार पांचशें स्वार व दीड लाख खजिना घेऊन दिल्लीहून पानिपताकडे जावयास निघाला (लेखांक २८१ व टीप ३२४). तो चार जानेवारीला अवदालीच्या लष्करांत चुकून गेला. तेथें कांहीं स्वार मारले गेले, कांहीं मराठ्यांच्या लष्कराकडे निसटले व कांहीं दिल्लीकडे परत आले. हा मराठ्यांना साहाय्य करण्याचा दुसरा व शेवटला प्रयत्न झाला.

येथें पानिपतच्या मोहिमेसंबंधीं ह्या पुस्तकांतील अस्सल पुरावा संपला. ह्यापुढें पानिपतास मराठ्यांचें काय झालें तें बखरींवरून व तवारिखांवरून ढोबळ रीतीनें कळण्यासारखें आहे. १७६९ च्या १४ जानेवारीला झालेल्या पानिपतच्या शेवटल्या युद्धासंबंधीं (टीप ३२४) आजपर्यंत अस्सल असें एकहि चिटोरेणें उपलब्ध झालें नाहीं. आरळ्याचा कुळकर्णी नारो भगवंत ह्याची ग्रांट् डफ्नें घेतलेली जवानी मात अस्सल समजण्यास हरकत नाहीं. परंतु ती पानिपतच्या युद्धाच्या एका शेंवटल्या क्षुल्लक प्रसंगांसंबंधीं असल्यामुळें युद्धाच्या हकीकतीवर प्रकाश पाडण्यास तिचा विशेष उपयोग नाहीं. अस्सल पुराव्याचा कांहीं तरी कसोटी जवळ असल्याशिवाय बखरींतील किंवा तवारिखेंतील अमुक मजकूर विश्वसनीय आहे व अमुक नाहीं हें सांगणें निव्वळ पक्षपाताचें व आग्रहाचें होईल. पानिपतच्या शेंवटच्या युद्धांत विश्वासराव मरेपर्यंत मराठ्यांना जय मिळाला किंवा नाहीं; विश्वासराव वारल्यावर भाऊच्या मनांत परत जावयाचें असतां, जेव्हां अवदाली चाल करून आला तेव्हां भाऊला निरुपायानें त्याला तोंड देणें भाग पडलें किंवा नाहीं; मल्हारराव होळकर, दमाजी गायकवाड ह्यांनीं लढण्याच्या कामीं कांहीं कसूर केली किंवा कसें; वगैरे बरेच प्रश्न सोडवावयाचे आहेत; परंतु अस्सल कागदपत्र एखादें सुद्धां जवळ नसल्यामुळें व्यर्थ, किंवा फार झालें तर किंचित् संभाव्य असा निर्णय काढण्याच्या कोरळ्या खटपटींत पडण्याची माझी इच्छा नाहीं व कांहीं फायदाहि नाहीं. शिवाय खुद्द लढाईसंबंधीं अस्सल कागदपत्रें पुढें मागें बाहेर येण्याचा संभव नाहींच असें नसल्यामुळें मी त्या वादांत सध्यां शिरत नाहीं. बाकी तो वाद बराच महत्त्वाचा व मनोरंजक होण्याचा संभव आहे.

ह्या विवेचनाच्या आतांपर्यंतच्या भागावरून एवढे स्पष्ट आहे की, पानिपतच्या मोहिमेचे अपयश जर कोणाच्या मार्थी मारावयाचे असेल तर त्या शिक्षेला गोविंदपंत बुंदेले हाच सर्वथैव पात्र आहे. अवदालीच्या पेचामुळे गोविंदपंताला भाऊकडे येतां आले नाही असा विलकुल प्रकार नव्हता. मुद्दाम वहाणे करून व सवयी सांगून ह्या गृहस्थाने भाऊला मदत करण्याचे ठाळिले व आपल्या ह्या देशावर महत् संकट आणिले. गोविंदपंताने सदाशिवरावभाऊला मदत तर केली नाहीच, परंतु सुजाउद्दौला, अवदाली, अलीगोहर, मीरजाफर ह्या लोकांकडील वातमी देखील जी वेळोवेळ पाठविली ती पुष्कळदां खोटी असे. खरी वातमी काढावयाचाहि ह्या नीच गृहस्थाने प्रयत्न केला नाही. लेखांक २२६ त गोविंदपंत लिहितो की अवदाली शुक्रतालावर जाऊन छावणी करणार आहे. परंतु ही वातमी खरी नव्हती. वास्तविक प्रकार असा होता की अवदाली शिकंदऱ्यावरच होता. लेखांक २२७ त गोविंदपंत लिहितो की मीरजाफर, मिरन व रामनारायण ह्यांना खातरजमेचे पत्र पाठवावे. परंतु वास्तविक प्रकार असा होता की जुलैत मिरन वीज पडून मेला, मीरजाफर मेला किंवा कलकत्त्यास गेला ह्याचा पत्ता नव्हता व पाठणा येथील सर्वाध्यक्षत्व रामनारायणाकडे आले होते. दोन्ही पत्रांत केलेल्या चुका गोविंदपंताला सदाशिवरावाने दाखवून दिल्या आहेत. येणेप्रमाणे गोविंदपंताच्या खोटेपणाचा हा असा वृत्तांत आहे. दुसरा अपराधी इसम झटला झणजे मल्हारराव होळकर होय. ह्याच्या कृत्यांची याद मागे मी १७६० पर्यंत आणून पोहोचविली आहेच. तीत १७५४ व १७५५ त जयाप्पाला दगा करण्यासंबंधीची त्याने केलेली सूचना व १७६० त दत्ताजीला साहाय्य करण्यास केलेला दिरंग ह्यांचा उल्लेख झालाच आहे. आतां पानिपतच्या मोहिमेंत ह्याने कांहीं स्वदेशाच्या अहिताची कृत्ये केली आहेत किंवा कसे तें पहावयाचे आहे. नजीबखान, सुजाउद्दौला, माधोसिंग, विजोसिंग व सुरजमल जाट ह्यांच्याशी मल्हाररावाचे रहस्य वाजवीहून फार्जाल होतें हें सर्वप्रसिद्ध आहे व ह्या ग्रंथांतूनहि त्याचा अधूनमधून उल्लेख आला आहे. लेखांक २०२ त “अवदालीस खूब तंबी करावी; मल्हाररावाचा या गोष्टीविशीं संशय न आणावा; तेहि याच कामावर तयार आहेत” झणून सदाशिवरावभाऊने सुजाउद्दौल्याला लिहिले आहे. ह्यावरून एक गोष्ट निष्पन्न होते. ती ही की अवदालीस तंबी देण्याचा मल्हाररावाचा निश्चय झाला नव्हता किंवा इच्छा नव्हती असा संशय येण्यास सुजाउद्दौल्याला कारण झाले होते. मल्हाररावाच्या मनांत नजीबखानाला राखावयाचे फार पूर्वीपासूनच होतें. अवदालीला तंबी द्यावयाची झणजे नजीबखानालाहि तंबी व्हावयाचोच. तेव्हां अवदालीचे पारिपत्य करण्याची इच्छा मल्हाररावाची नव्हती असा संशय दड होण्यास कांहीं कारणे आहेत हें स्पष्ट आहे. प्रस्तुत ग्रंथांत मल्हाररावासंबंधी पत्रव्यवहार बहुतेक मुळीच नसल्यामुळे, मल्हाररावाविरुद्ध साक्षात् पुरावा कांहींच आणितां येत नाही. परंतु मल्हाररावाच्या पूर्वीच्या वर्तनावरून व लेखांक २०२ तील सुजाउद्दौल्याच्या संशयावरून ह्या गृहस्थाने पानिपतच्या मोहिमेंत व युद्धांत कुचराई केली असावी असा

बळकट तर्क करितां येतो. पानिपतच्या मोहिमेंत कुचराई केल्याबद्दल आणि अवदालीशीं व नजी-
वखानाशीं अंतस्थरीतीनें व्यवहार केल्याबद्दल पहिल्या माधवरावानें मल्हाररावाचा दिवाण
गंगाधर यशवंत चंद्रचूड यास तोच्याखालीं बडविलें होतें हें सुप्रसिद्ध आहे. ह्या आख्या-
यिकेवर जरी विशेष भिस्त ठेविली नाहीं तत्रापि मल्हाररावाच्या स्वामिभक्तीविषयीं व
देशभक्तीविषयीं विकल्प घेतां येतो हें निर्विवाद आहे. सुरजमलजाट दिल्लीस मराठ्यांच्या
सैन्यांतून रुसून सवलगडास गेला व आपल्या मुलाला भाऊकडे पाठवून देण्याचा त्यानें
विचार केला ह्या गोष्टींचा उल्लेख ह्या ग्रंथांतील पत्रांत आला आहे (लेखांक २५९, २६४,
२४४, २१६, २१५). सुरजमलजाट मराठ्यांच्या विरुद्ध गेला नाहीं व अवदालीलाहि
त्यानें मदत केली नाहीं; परंतु अवदालीच्या विरुद्धहि पण तो गेला नाहीं. गोविंदपंताच्या बरो-
वरीनें किंवा खालोखाल कुचराई करणारे गृहस्थ झटले झगजे गोपाळराव गणेश बर्वे व गणेश
संभार्जी खांडेकर हे होत. पहिले रघुनाथरावदादाचे निकट संबंधी होते. ह्यांनीं अंतर्वेदांत राहून
अवदालीला पायबंद देण्याचें काम केलें नाहीं. हे गोविंदपंताच्या दिमतीला असल्यामुळें
गोविंदपंताच्या हुकुमाप्रमाणें ह्यांना वागावें लागलें असेल हें उघड आहे. गणेश संभार्जीचें
पाऊल गोपाळराव गणेशाच्या थोडें पुढें होतें. त्यानें अंतर्वेदांत अवदालीला पायबंद देण्याचें काम
तर केलें नाहींच; उलट वुंदेलखंडांत पृथुसिंग बगैरे संस्थानिकांशीं ह्याच वेळीं भांडण तेंडे उप-
स्थित करून सदाशिवरावाला ह्या संस्थानिकांकडून कांहीं साहाय्य करून घावयाचें तें देवविलें
नाहीं (लेखांक २५६, २५७). गोपाळराव गणेश व गणेश संभार्जी हे दोघे इसम रघुना-
थरावाच्या पुढ्यांतील होते. ह्यांना कदाचित् सखारामबापूची शिकवणी असल्यास न कळे.

येथपर्यंत गोविंदपंतादि मंडळींच्या कृत्यांचा विचार झाला. आतां सदाशिवरावभाऊच्या
वर्तनांत कांहीं कमीपणा दिसतो कीं काय तें पाहूं. १५ नोव्हेंबर १७६० पर्यंत सदाशिव-
रावाचें वर्तन जसें असावें तसेंच होतें. गोविंदपंत अवदालीच्या पाटीमागून येऊन त्याची
रसद बंद करील ह्या आशेवर भाऊ पानिपतास तळ देऊन बसला हें रास्त होतें. परंतु,
१५ नोव्हेंबराच्या सुमाराला गोविंदपंतावर विश्वास व भिस्त ठेवण्यांत अर्थ नाहीं हें
भाऊला पक्कें कळून चुकलें होतें. यद्यपि भाऊच्या सैन्याचा जोर अवदालीपेशां जास्त
होता, तत्रापि दाणागळा मिळण्याच्या दिवसेंदिवस कमी होत जाणाऱ्या संभवामुळें सदा-
शिवरावभाऊनें अवदालीशीं मोठ्या कडाक्याचें युद्ध मुद्दाम करून त्याचा शह टाळाव-
याचा होता किंवा त्या प्रकारानें शह टळत नसल्यास त्याची फळी फोडून दिल्लीकडे
निघून यावयाचें होतें. ह्यांपैकीं पहिल्या मार्गाचा अवलंब भाऊनें १५ नोव्हेंबरपासून ७
डिसेंबरपर्यंत करून पाहिला. ह्या अवधींत अवदालीशीं दोन बरींच मोठीं युद्धें झालीं.
परंतु ह्या दोन्ही युद्धांत स्वतः अवदाली लढाईला मुळींच आला नाहीं व त्याची बदनक्षी
जी व्हावयाला पाहिजे होती तीहि झाली नाहीं. मराठ्यांना ह्या दोन्ही युद्धांत जय
मिळाला हें निर्विवाद आहे; परंतु त्या जयापासून अवदालीचें फारसें नुकसान न होतां मरा-
ठ्यांचाहि मोठासा नफा झाला असें नाहीं. मराठ्यांची जी १५ नोव्हेंबराला स्थिति

होती तीच किंवा त्याहून अधिक निकृष्ट अर्शा दशा ७ डिसेंबराच्या पुढे झाली. ह्या वेळी दुसऱ्या मार्गाचा अवलंब, ह्मणजे अवदालीची फळी फोडून दिल्लीकडे जावयाचा प्रयत्न, भाऊनें करणें जरूर होतें व कित्येक सरदारांनीं ही सूचना केली देखील होती. ती अमलांत आणण्याचें सामर्थ्य भाऊच्या अंगीं नव्हतें असें नाहीं. भाऊ जर सडा असता व कविल्या वुणग्यांनीं त्याच्या हालचाली जखडल्या नसत्या तर अवदालीची फळी फोडून जाणें अशक्य नव्हतें. वुणग्यांचें लटांवर टाकून निघून जाणें शोभण्यासारखें नव्हतें हें कबूल आहे; परंतु, एकंदर सारासार विचार करितां वुणग्यांना सोडून किंवा त्यांना पानिपतच्या गदींत ठेऊन देशावर येणारी आत्यंतिक हानि टाळण्याकरितां, सदाशिवरावांनें जर अवदालीची फळी फोडून दिल्लीकडे कुच केले असतें, तर त्याला कोणी त्यावेळीं किंवा पुढें मार्गें दोष देतें असें वाटत नाहीं. जसजसे जास्त दिवस लोटूं लागले तसतशी अवदालीची फळी फोडून जाण्याची भाऊची हिंमत कमी होत चालली व दाणागळ्याच्या टंचाईमुळें मराठ्यांचें शरीरसामर्थ्यहि खालावत चाललें. अत्रापाण्यावांचून उपाशी मरण्यापेक्षां व शत्रूच्या पुढें मृत्यूची स्वस्थ वाट बघत बसण्यापेक्षां फळी फोडून निघून जाणें सर्वस्वीं रास्त होतें. परंतु, तें त्या वेळीं साध्य होतें किंवा नाहीं हें कळण्यास कोठें आधार नाहीं. भाऊनें कविले वुणगे वरोवर घेतले ही कदाचित् चूक केली असें नारो शंकरानें ध्वनित केले आहे (लेखांक २४३) व त्यासंबंधानें “ निदान ” हा शब्द उपयोजिला आहे. आतां भाऊला स्वतःला कविल्या वुणग्यांची अडचण वाटत होती किंवा नव्हती हें निश्चयात्मक सांगतां येण्यास कांहींच आधार नाहीं. इतकें मात्र खास विधान करितां येतें कीं २३ डिसेंबरपर्यंत भाऊची हिंमत काडीमात्रहि खचली नव्हती. गोविंदपंत वारल्यावर समाधानार्थ बाळाजी गोविंदाला भाऊनें जें २३ डिसेंबरी पत्र पाठविलें त्यांत “ आह्मी आहों, सर्व नीट करूं ” ह्या धीराच्या व आश्वासनाच्या शब्दावरून अवदालीचें भय सदाशिवरावाला विशेष वाटत होतें असें दिसत नाहीं (लेखांक २७२). २३ नोव्हेंबरी व ७ डिसेंबरी झालेल्या युद्धांच्या अनुभवावरून पुढेंहि युद्ध झाल्यास पराजय येईल असें भाऊस वाटत नव्हतें असें ह्या पत्रांतील धीराच्या व आश्वासनाच्या गोष्टींवरून अनुमान काढण्यास जागा आहे. शत्रूची फळी फोडून दिल्लीकडे निघून जाण्याचा भाऊनें प्रयत्न केला नाहीं त्याचें तरी हेंच कारण असावें. धीराच्या व आश्वासनाच्या मोठमोठ्या गोष्टी भाऊ बोलत असतां ज्याअर्थी त्याचा १२ जानेवारी १७६१ ला पराभव झाला त्याअर्थी त्याचें वर्तन धीराचें व शांतपणाचें नसून उद्दामपणाचें व सान्निपातिक होतें असा कोणी कोणी तर्क काढितात. परंतु हा तर्क अवास्तव आहे. शांतपणाबद्दल भाऊची पूर्वीपासून ख्याती होती. संवद १७६० सालभर गोविंदपंताचें वर्तन किती राग आगण्याजोगें होतें हें आतांपर्यंत दाखवून दिलें आहे. परंतु गोविंदपंताला लिहितांना भाऊच्या हातून एकहि वावगा शब्द पडलेला सांपडावयाचा नाहीं. शिंदेहोळकरांच्याहि मर्जीच्या बाहेर भाऊ कधीं गेला नाहीं. त्यांनीं सांगितल्या रस्त्यानेच तो आग्र्याकडे गेला.

सुरजमल जाटाचें व भाऊचें वाकडें आलें होतें हें खरें आहे; परंतु तें देखील भाऊनें वाहेर कोणाला दिसूं दिलें नाहीं. सारांश भाऊच्या हातून उदामपणाचें वर्तन होणें केवळ अशक्य होतें.

२३ डिसेंबरपर्यंत, कदाचित् ४ जानेवारी १७६१ पर्यंत, भाऊच्या हालचालींचा व डावपेचाचा वृत्तांत दिला आहे. आतां भाऊचा प्रतिस्पर्धी जां अबदाली त्यानें डावपेच काय केले त्यांचाहि निर्देश केला पाहिजे. १७६० च्या मेंत अबदाली अनुपशहरां जाऊन बसला. तेव्हांपासून २५ अक्टोबरपर्यंत तो अंतर्वेदींत अनुपशहर व शिकंदरा ह्या दोन टाप्यांना सोडून कोठें गेला नाहीं. सुजाउदौला वगैरे साथीदार भिळवून आणण्याचें काम नजीबखानानें केलें. आगष्टसप्टेंबरांत अबदालीची तर फारच हलाखी झाली होती. त्याच्या गोटांत सर्वत्र फुटाफुट होत चालली होती. सदाशिवरावाला अक्टोबरांत गोविंदपंतानें जर यथास्थित मनापासून मदत केली असती तर अबदाली अगदीं ठार बुडाला असता. अबदालीनें आपण होऊन अमुक एक डावपेच केला व तो सदाशिवरावाला भोंवला असें कदाचित्च उदाहरण सांपडेल. गोविंदपंताचा आळशीपणा व कुचराई अबदालीच्या कामास आली. दिल्ली व पानिपत ह्यांच्यामध्ये अबदाली सांपडला असतां त्याला कोंडून टाकण्याचें व घाबरवून सोडण्याचें सर्वस्वीं गोविंदपंताच्या हातांत होतें. तें गोविंदपंतानें करावयाचें टाकल्यापासून अबदालीचा फायदा अतोनात झाला. अबदालीनें अमूक एक डाव योजिला व त्यामुळें सदाशिवराव फसला असा प्रकार मुळींच झाला नाहीं. मराठ्यांच्या लष्करांत दुही झाली ती अबदालीच्या पथ्यावर पडली. ह्या दुहीचा अबदालीनें चांगला फायदा करून घेतला. मराठे आपल्यापेक्षां जोरदार आहेत हें अबदाली जाणून होता. तेव्हां मराठे उपासमारीनें अर्धेमेले होऊन जात तोंपर्यंत त्यांच्याशीं युद्ध करावयाचें नाहीं हा जो फेवियन डावपेच तो अबदालीनें चांगला उपयोजिला ह्यांत संशय नाहीं. १४ जानेवारी १७६१ च्या युद्धांत अबदालीनें कोणते पेच केले ते अस्सल पुराव्याच्या अभावामुळें निर्देशितां येत नाहींत. परंतु ती लढाई होईतोंपर्यंत अबदालीनें आपण होऊन अमूक एक योजना केली असेंहि पण सांगतां येणें शक्य नाहीं. शत्रूच्या युक्तीपेक्षां मराठे गोविंदपंताच्या व मल्हाररावाच्या कुचराईमुळें ही मोहीम हरले हा सिद्धांत मात्र सर्वत्र मान्य व्हावा असा दिसतो.

ह्या विवेचनाच्या प्रारंभी पानिपतच्या युद्धाची व त्याच्या परिणामाची एकंदर १० कारणें दिलीं होती. त्यांपैकीं कांहींच्या तथ्यातथ्याचा निवाडा करण्याचीं साधनें वर दिलीं आहेत. बाकीं राहिलेल्या कारणां (४, ५, ६, १०, १४) चा पानिपतच्या मोहिमेशीं विशेष संबंध आहे असें मला वाटत नाहीं. (१) जातिभेदाचा प्रश्न त्यावेळीं मुळीं उद्भवलाच नव्हता. (२) ब्राह्मणांच्या पोटभेदांतहि परस्पर वैमनस्य वाढून पानिपत येथें मराठ्यांचा पराभव झाला असें विधान करण्यास अद्यापपर्यंत कांहींच आधार पुढें आला नाहीं. रघुनाथरावदादा, सखारामबापु, महादोबा पुरंधरे, गोपाळराव पटवर्धन, गोपाळराव गणेश, गोविंद बल्लाळ, मल्हारराव होळकर, ह्यांचा १७५० पासून १७६२ पर्यंतचा आणखी बराच

खाजगी पत्रव्यवहार सांपडल्यावांचून ह्या प्रश्नाचा उलगडा यथास्थित व्हावयाचा नाही व तोंपर्यंत त्यासंबंधी मूकव्रत आचरणेच श्रेयस्कर होईल. (३) हिंदुस्थानांत त्यावेळीं राष्ट्रियत्वाची आधुनिक कल्पना सर्वत्र पसरली नव्हती हें खरें आहे. ती पसरविण्याचाच तर मराठ्यांचा मुख्य प्रयत्न होता. महाराष्ट्रधर्माची पताका घेऊन मराठे १६४० त जे निघाले ते तिला आस्ते आस्ते हिंदुस्थानांत सर्वत्र हिंडवांत असतां त्यांच्यावर १७६१ त हा घोर प्रसंग आला. हा प्रसंग येण्याच्या पूर्वी कित्येक प्रांतांत महाराष्ट्रधर्माचा प्रसार झाला होता व कित्येक प्रांतांत व्हावयाचा होता. उत्तरेकडील प्रांतांत तो झाला नव्हता ह्मणून तर तत्रस्थ हिंदूलोकांनीं यवनांचें साहाय्य केलें व मराठ्यांचा द्वेष केला. हा द्वेष कां झाला त्याचा विचार पुढील विवेचनांत करितों. परंतु पुढील विवेचनाला प्रारंभ करण्यापूर्वी मराठ्यांच्या कांटकपणासंबंधी दोन शब्द लिहिले पाहिजेत. महाराष्ट्रांतील लोकांच्या अंगीं अनन्यसामान्यत्वेकरून एखादा जर कौणता गुण असेल तर तो त्यांच्या अंगचा कांटकपणा हा होय. विलास आणि मराठा ह्या दोन अर्थांची व्याप्ति मागेंहि कधीं झाली नाही व पुढेंहि कधीं होईल असा रंग दिसत नाही. साधी रहाणी आणि उच्च विचार हे दोन गुण मराठ्यांच्या स्वभावाचे मुख्य घटक होत. पैकीं उच्च विचाराचा विसर मराठ्यांना अधून मधून कधीं पडला असेल; परंतु साधी रहाणी मराठ्यांना आजपर्यंत कधींहि सोडली इतिहासांत माहांत नाही. साध्या रहाणीची, कांटकपणाची व विलासपराडमुखतेची संवय मराठ्यांच्या अंगीं १७५० पासून १७६१ पर्यंत कितपत होती हें पहावयाचें असल्यास त्यावेळच्या पुढान्यांच्या हालचालींचें प्रेक्षण करावें ह्मणजे झालें. मागें बाळाजी बाजीराव, सदाशिव चिमणाजी, रघुनाथ बाजीराव, विश्वासराव, ज्याप्पा, दत्ताजी, जनकोजी, वगैरे पुढान्यांच्या हालचालींचें तख्त दिले आहेत त्यावरून विलास करण्याला ह्या पुरुषांना किती वेळ सांपडत असेल त्याचा ज्याचा त्यानेच विचार करावा. बाळाजी बाजीराव विलासी व आळशी होता ह्मणून ग्रांटडफ् वगैरे लोक ह्मणतात त्यांत विलकूल तथ्य नाही. बाळाजी बाजीरावाचा सालवार इतिहास ग्रांटडफला माहांत नव्हता; त्यामुळें ज्या वर्षांचा इतिहास माहांत नसेल त्या वर्षीं बाळाजी बाजीराव विलास करीत असे असा डफचा अंदाज आहे. परंतु, मागें दिलेल्या तख्यावरून दिसून येईल कीं १७५० पासून १७६१ च्या जूनपर्यंत एकाहि वर्षीं पावसाळ्याखेरीज बाळाजी पुण्यास नव्हता. प्रत्येक वर्षाचे आठ महिने बाहेर काढण्याचा त्याचा परिपाठ असे. १७३८ पासून १७५० पर्यंतहि बाळाजी एकसारखा ढिंडत होता हें दाखवून देण्यास साधनें आहेत. इ. स. १७३८।३९ हीं दोन सालें बाळाजी सातान्यास होता. १७४० च्या मार्चएप्रिलांत बाळाजी पुण्यास होता (का. पत्रें, यादी ५८). शाहूमहाराज यांच्या चरित्रांत (पृष्ठ १६१) राजश्री गोगटे ह्मणतात कीं, बाळाजी १७४० च्या एप्रिलांत सातान्यास होता; परंतु, तें काव्येतिहाससंग्रहांतील पत्रें यादी ५८ वरून बरोबर न.हीं. १७३९ च्या १७ एप्रिलास बाळाजी सातान्यास होता (का. पत्रें, यादी ४५). १७४० च्या एप्रिलपासून जूनपर्यंत बाळाजी कोंकणांत आंग्र्याच्या मदतीला गेला होता

(का. पत्रें, यादी ५८). १७४० च्या नोव्हेंबरपासून १७४१ च्या एप्रिलपर्यंत वाळाजी निजाम, भोसले ह्यांच्या राज्यांत व हिंदुस्थानांत गेला होता. १७४१ च्या जुलैपासून अक्टोबरपर्यंत वाळाजी सातान्यास होता. १७४१ च्या नोव्हेंबरपासून १७४२ च्या सप्टेंबरपर्यंत तो धारेस होता. १७४२ च्या अक्टोबरपासून १७४३ च्या जूनपर्यंत जयपूर, काशी, प्रयाग, बंगाला वगैरे प्रांतांत होता. १७४३ च्या जूनपासून सप्टेंबरपर्यंत पुण्यास होता. १७४३ च्या अक्टोबरांत स्वारी सातान्यास जाऊन १७४४ च्या एप्रिलमेंत पुण्यास आली. १७४४ च्या नोव्हेंबरांत नाशिकावरून कोंकणांत शिरून डिसेंबरांत पुण्यास आला. १७४५ च्या जानेवारींत भेलशावर स्वारी करून आगष्टांत पुण्यास आला. १७४५ च्या नोव्हेंबरांत सातान्यास जाऊन तेथून १७४६ च्या मार्चांत निरोप घेऊन स्वारी पंढरपुरास गेली (का. पत्रें, यादी ६८) व जूनांत पुण्यास आली. तेथून तो कोंकणांत सप्टेंबरांत जाऊन १७४७ च्या मार्चएप्रिलांत पुण्यास आला. १७४७ च्या डिसेंबरांत खानदेश, वेदर वगैरे निजामाच्या प्रांतांत जाऊन १७४८ च्या मार्चएप्रिलांत पुण्यास आला. १७४८ च्या सप्टेंबरांत हिंदुस्थानांत मकमुदावाद, प्रयाग वगैरेवर स्वारी करून १७४९ च्या आगष्टांत सातान्यास आला. १७४९ च्या डिसेंबराच्या १५ व्या तारखेस शाहूराजा वारला. लावेळीं वाळाजी सातान्यास होता व पुढें १७५० च्या जानेवारींत नवा राजा करून एप्रिलांत वाळाजी पुण्यास आला. रा. गोगटे वगैरे मडळी शाहूच्या मृत्यूचें साल १७४८ देतात. परंतु, ती चूक आहे. १७५० च्या पुढील वाळाजीच्या हालचालींचा तख्ता मागें दिलाच आहे. ह्यावरून इतकें समजून घेईल कीं १७३८ पासून १७६१ पर्यंत वाळाजी सबंद वर्षभर अमुक एक ठिकाणीं सतत कधींच राहिला नाहीं. सदा चोहोंकडे फिरण्यांत त्याचा वेळ गेला. हीच स्थिति वार्काच्या पुढान्यांची व सामान्य सैनिकांची होती. पावसाळ्यांत छावणींत असतांना या लढवण्यांना विलास करण्यास कितपत सोय व साधनें असत तें समजण्यास मजजवळ सामग्री नाहीं. पावसाचा खेरीज करून वार्काचे आठ महिने सर्व हिंदुस्थानभर फिरत्या घालण्यांत हाडांचीं काडे ह्या पुढान्यांना व शिपायांना करावीं लागत हें सिद्ध करण्यास हवीं तितकीं साधनें आहेत.

आतां आणखी एका मुद्याचा विचार करून हें विवेचन संपवितों. गिलज्यांच्या धिप्पाड व अर्बुज शरीरांपुढें मराठ्यांच्या लहान व वामनमूर्तीचा टिकाव लागला नाहीं ह्यापून एक आक्षेप आहे. गिलज्यांच्या लांबीरुंदीपेक्षां मराठ्यांच्या शरीराचें क्षेत्रफळ कदाचित् लहान असेल; परंतु, लढाईंत ह्या क्षेत्रफळावरच मोठी भिस्त असते असें नाहीं. जर्मन, फ्रांक ह्या रानटी लोकांच्या लांबीरुंदीपेक्षां सीझराच्या रोमन सैनिकांची उंची व रुंदी कमी असे. परंतु, फ्रांक लोकांच्या पाव अर्धा फूट उंचीचा वचपा रोमनलोक भयंकर रीतीनें भरून काढीत हें प्रसिद्ध आहे. तोच प्रकार मराठ्यांचा होता. कर्नाटकांतील राठ व धिप्पाड शेतकरी, मथुरा वृंदावनांतील गल्लेद्व वैरागी, पंजाबांतील उंच, धिप्पाड व डिसूळ शाख, रजपुतान्यांतील रुंद छाताडाचे व भरगच्च मासाचे राठोड, ह्यां सर्वांना लहान्या परंतु

कांठक मराठ्यांनी वेळोवेळीं चीत केले होते. त्या मराठ्यांना अर्जुज गिलज्यांचें किंवा पृथ्वीच्या पाठीवरील कोणत्याहि मनुष्यांचें भय मागें कधीं वाटलें नाहीं व पुढें कधीं वाटणार नाहीं. १४ जानेवारी १७६१ च्या लढाईत मराठ्यांचा पराजय झाला झणून जर गिलज्यांच्या धिप्पाडपणाचे पोवाडे गावयाचे असतील तर २३ नोव्हेंबर व ७ डिसेंबर १७६०च्या लढायांत मराठ्यांचा जय झाला झणून गिलज्यांच्या धिप्पाडपणाचे क्षुल्लकत्वहि वर्णन करणें जरूर आहे. तात्पर्य, शरीराच्या लहानमोठेपणाचा परिणाम पानपतच्या लढाईत कांहींच झाला नाहीं. कां कीं मराठी सैन्यांत येथून तेथून सर्व मराठेच होते असा प्रकार बिलकूल नाहीं. मराठें सैन्य पंचभेळ असे. परदेशी, मराठे, मुसुलमान, आहीर, अडाह, आरव, रजपूत, वगैरे सर्व प्रकारचे लोक मराठी सैन्यांत असत.

विवेचन सहायें.

मराठ्यांचें हिंदुस्थानांत कार्य काय ? ह्या प्रश्नाचें उत्तर दुसऱ्या व तिसऱ्या विवेचनांत वहुतेक उल्लेखिलेंच आहे. ह्या विवेचनांत त्याचा निर्देश आणखी विस्तृत करून दाखवितां. मराठ्यांचें हिंदुस्थानांत मुख्य कार्य झटलें झणजे महाराष्ट्रधर्माचा प्रसार करणें हें होय. समर्थींनीं ज्याला महाराष्ट्रधर्म झणून संज्ञा दिली तो केवळ हिंदुधर्मच नव्हे. महाराष्ट्रधर्मांत स्वराज्यस्थापनेचा व गोब्राह्मणप्रतिपालनाचाहि अंतर्भाव होतो. हिंदुधर्म, स्वराज्य व गोब्राह्मणप्रतिपालन ह्या तीन गोष्टींची स्थापना करावयाची झटलें झणजे राष्ट्रांतील लोकांची एकी झाली पाहिजे व त्या एकीचा पुढाकार करण्यास कर्त्या लोकांनीं पुढें सरसावले पाहिजे. हीहि गोष्ट त्यावेळच्या मराठ्यांच्या स्पष्टपणे ध्यानांत आली होती. मराठ्यांखेरीज हिंदुस्थानांतील इतर लोकांच्या ध्यानांत ही गोष्ट अगदींच आली नव्हती असें नाहीं. हिंदुधर्माची स्थापना व गोब्राह्मणांचें प्रातपालन केले पाहिजे ही कल्पना शीख लोकांच्या व बुंधेल्यांच्या डोक्यांत अकबराच्या वेळेपासून, कदाचित् त्याच्याहि पूर्वी, आली होनी असें झणण्यास आधार आहे. परंतु ही कल्पना साक्षात् सिद्ध करून दाखविण्यास जी तडफ, जो निश्चय, जी जूट व जें पुढारपण लागतें त्याचें अस्तित्व ह्या लोकांच्या ठायीं होतें असें इतिहासावरून दिसत नाहीं. सुदैवानें ह्या गुणांचें अस्तित्व त्या कालीं मराठ्यांच्या अंगीं होतें व झणूनच त्यांच्या हानून स्वराज्याची स्थापना होऊन हिंदुधर्माचें व गोब्राह्मणांचें प्रतिपालन झालें. १६४६ पासून १७०७ पर्यंत महाराष्ट्रधर्माची शुद्ध कल्पना महाराष्ट्रांत विराजत होती. तोपर्यंत हिंदुधर्माचा, स्वराज्याचा व गोब्राह्मणांचा छल अवरंगझेबाच्या हातून होत होता. त्याच्यापुढें हा छल बंद झाला. स्वराज्याची स्थापना झाली आणि गोब्राह्मणांची व हिंदुधर्माची दीन दशा कायमची संपली. १७२० च्या सुमारास महाराष्ट्रांत महाराष्ट्रधर्माची पूर्ण स्थापना झाली व महाराष्ट्रांतील हिंदुधर्माला व गोब्राह्मणांना कांढूनहि भीतीचें कारण उरलें नाहीं. सारांश, स्वराज्याच्या स्थापनेमुळे महाराष्ट्रांतील लोकांना सुखाचे दिवस दृष्टांस पडले. परंतु महाराष्ट्राचाहेरील प्रांतांतील लोकांना महाराष्ट्रांतील लोकांच्या सुखाचें वाटेकरी हा वेळपर्यंत होतां आलें नाहीं. खरें झटलें असतां अवरंगझेबाच्या कारकीर्दी

यवनांच्या सत्तेला उतरती कळा लागली होती; तेव्हां मराठ्यांच्याप्रमाणे हिंदुस्थानांतील इतर लोकांनी उठाव करून आपल्या प्रांतांत स्वराज्याची स्थापना करून धर्माचे व गोब्राह्मणांचे प्रतिपालन करावयाचे. परंतु हा पराक्रम त्या लोकांच्या हातून झाला नाही. कां की, त्या लोकांच्या अंगी स्वराज्यस्थापनेस एकजूट, पुढारपण वगैरे जे उदात्त गुण लागतात ते नव्हते. शिवाजीच्या प्रोत्साहनाने बुंदेलखंडांत छत्रसालाने कांहीं वेळ यवनांच्याविरुद्ध कंबर बांधिली होती हे खरे आहे. परंतु, मराठ्यांच्याप्रमाणे टिकाव धरून वसण्याइतका चिवटपणा बुंदेल्यांच्या अंगी नसल्यामुळे स्वराज्याचे वीं त्या प्रांतांत जसे रुजावे तसे रुजले नाही. महाराष्ट्राचाहेरील हिंदुस्थानांतील इतर प्रांतांची ही अशी स्थिति होती. स्वतः त्या लोकांच्या अंगी स्वधर्माचे संरक्षण व स्वराज्याची स्थापना करण्याचे सामर्थ्य नव्हते. तेव्हां ह्या लोकांना यवनांच्या कचाटीतून सोडवून आपल्या अमलाखाली आणवे व हिंदुधर्माचे व गोब्राह्मणांचे प्रतिपालन करावे असा महाराष्ट्रांतील कर्त्या पुरुषांचा त्यावेळीं विचार झाला. १७२० च्या पुढे मराठ्यांनी आपल्या सत्तेचे जाळे जें सर्वत्र हिंदुस्थानभर पसरिले त्याचे मुख्य कारण हा विचार होय. १६४६ पासून १७९६ पर्यंत कोणताहि महत्त्वाचा तह घेतला असता त्यांत स्वराज्याचे व स्वधर्माचे कलम नाही असे बहुशः व्हावयाचे नाही.

मराठ्यांची सत्ता सर्व हिंदुस्थानभर पसरण्यास वर सांगितलेला विचार मुख्य कारण झाला. ह्या विचाराने प्रोत्साहित होऊन मराठ्यांनी यवनांच्या हातून १७६० च्या सुमाराला बहुतेक सर्व हिंदुस्थान सोडविले. परंतु सोडविलेल्या प्रांतांत आपली सत्ता कायम करण्यास जे उपाय योजिले पाहिजेत ते १७२० पासून १७६० पर्यंत योजिले गेले नाहीत. खुद्द महाराष्ट्रांत १६४० पासून १७०७ पर्यंत स्वराज्यस्थापनेच्या वेळीं जे उपाय योजिले गेले त्यांचा उपयोग महाराष्ट्रेतर प्रांतांत १७२० पासून १७६० पर्यंत जे मुत्सद्दी झाले त्यांनी केला नाही. स्वराज्यस्थापनेची कल्पना महाराष्ट्रांतील विचारी पुरुषांच्या मनांत जेव्हां प्रथम आली तेव्हां यवनांच्यासंबंधी द्वेष व स्वधर्मासंबंधी प्रेम महाराष्ट्रांतील सामान्य जनांच्या मनांत भरवून देण्याकरितां कथा, पुराणे, यात्रा वगैरे संस्थांच्या द्वारे कित्येक पिढ्या प्रयत्न चालले होते. त्यांच्या योगाने महाराष्ट्रांतील लोकमत जागृत झाले व सर्व लोकांची एकजूट बनविण्याचे विकट कृत्य साध्य होणे शक्य झाले. पुढे शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची मुहूर्तमेढ १६४६ त रोविल्यावर निराळेच एक संकट उद्भवले. ते हे की, महाराजांच्या सेवकसमुदायांत ह्यणजे मुत्सद्दीमंडळांत व सेनानायकांत परस्पर मत्सरभाव उत्पन्न होऊं लागला व स्वामिहित व देशहित साधण्याच्या कामीं व्यत्यय येऊं लागले (समर्थींचा सेवाधर्म, दासबोध). तेव्हां समर्थींसारख्या थोर विभूति पुढे येऊन त्यांनी ह्या स्वामिद्रोहरूपी व देशद्रोहरूपी रोगांचे उत्पादन केले (सेवाधर्म, दासबोध). आयुष्याची इतिकर्तव्यता काय, स्वामिद्रोह व देशद्रोह केल्यापासून आपलेच अहित भाषण कसे करितों, वगैरे विषयांची चर्चा करून, कुचर सेवकांना ताळ्यावर आणण्यास सुचर

सेवकांची भक्ति दृढ करण्यास, लोकांचे विचार सन्मार्गास लावण्यास व राजाला नीतीने वर्तन करविण्यास, समर्थांसारख्या थोर विचारी महापुरुषांच्या ग्रंथांचा अत्यंत उपयोग झाला. महाराष्ट्रांत स्वराज्य स्थापण्याच्या कार्मी मराठ्यांच्या शौर्याचें व मराठ्यांच्या जुटाचें जितकें साहाय्य झालें तितकेंच, किंवाहुना त्याहूनहि जास्त, साहाय्य समर्थांच्या उपदेशाचें झालें. राष्ट्रांतील लोकांना दिशा दाखविण्यास असल्या महात्म्यांची अवश्यकता सदां असते. समर्थ १६८१ त वारले. तदनंतर पंचवीस तीस वर्षे समर्थांच्या उक्तींचा नाद महाराष्ट्रांतील लोकांच्या कानांत घुमत होता. ह्या नादाच्या गुंतीत मराठ्यांनीं १७२० पर्यंत स्वराज्याची स्थापना केली. पुढें बाजीराव वल्लाळानें व बाळाजी बाजीरावानें हिंदुपद-वातशाहीची स्थापना करण्याच्या इराद्यानें बहुतेक सर्व हिंदुस्थान देश पादाक्रांत केला. त्यावेळीं ह्या मुत्सद्यांवर तिहेरी जोखीम आलें. पूर्वी शिवाजी व रामदास यांच्या वेळीं (१) सामान्य जनांचीं मनं तयार करावयाचीं व (२) सेवकलोकांत मत्सर शिरूं घ्यावयाचा नाही एवढें दुहेरीच जोखीम त्यावेळच्या मुत्सद्यांच्या व विचारी पुरुषांच्या शिरा-वर होतें. आतां (१) सातारच्या महाराजांचें सूत्र राखावयाचें, (२) राजमंडळांतील व इतर सरदारांची मनधरणी करावयाचें (३) व जिकिलेल्या प्रदेशांतील लोकांचीं मनं आपल्याकडे वळवून घ्यावयाचें तिहेरी काम बाजीराव वल्लाळ व बाळाजी बाजीराव ह्या मुत्सद्यांना अवश्य झालें. ह्या तिहेरी कामाचें पहिलें कलम ह्याणजे शाहूराजाचें सूत्र राखण्याचें काम ह्या मुत्सद्यांनीं उत्तम साधिलें. त्या कार्मी धावडशी येथील भार्गवराम बोवाचें साहाय्य पेशव्यांना चांगलें झालें. भार्गव-रामाचें शाहूवर वजन फार असून बाजीराव वल्लाळ व बाळाजी बाजीराव ह्यांच्याकडेहि पोटच्या पोरान्प्रमाणें त्याचा ओढा असे. त्यामुळें शाहूचें मन न दुखवितां पेशव्यांचें हित करून देणें धावडशीकर स्वामीला शक्य झालें. ज्याप्रमाणें शाहूराजाचें सूत्र ब्रह्मद्वानें राखिलें त्याप्रमाणें सरदारांची मनधरणी करण्यास व जिकिलेल्या प्रदेशांतील लोकांचीं मनं मराठ्यांच्याकडे वळवून घेण्यास पेशव्यांनीं कांहीं व्यवस्था केली होती असें दिसत नाहीं. कायगांवकर वासुदेवदीक्षित टोक्यास व काशीस राहून सलाबताच्या राज्यांत व काशीकर ब्राह्मणांत कांहीं खटपट करीत असत; परंतु त्यांच्या खटपटीहूनहि अवाढव्य खटपट करणारे व विचार पसरविणारे महापुरुष मराठ्यांच्या वाढत्या साम्राज्यांत एक जूट उत्पन्न करण्यास हवे होते. कानडे, तेलंग, द्रवीड, गुजराथी, बुंदेले, रांगडे, पुरभय्ये, शीख वगैरे लोकांच्या मनांत महाराष्ट्रधर्माविषयीं प्रेम उत्पन्न करण्याकरितां कोगल्याहि संस्था पेशव्यांनीं स्थापलेल्या दिसत नाहीत किंवा त्या कार्मी कोणा महापुरुषाचें साहाय्य घेतलेलेंहि आढळत नाहीं. ह्यामुळें तरवारीच्या जोरावर व मुत्सद्यांच्या युक्तीवर भिस्त ठेवून पेशव्यांना हिंदुस्थानांत आपली सत्ता चालवावी लागे. मुसलमानांप्रमाणें पेशवेहि परकाय आहेत असा दुजा भाव जिकिलेल्या प्रदेशांत कायम राही व परशत्रु आला असतां पेशव्यांचें जूं झुगारून देण्यास तेथील लोक तयार असत. आपली सत्ता किती अस्थिर आहे ह्याचा अनुभव

पेशव्यांना पानिपतच्या मोहिमेंत पहिल्यांदां आला व तो मोठा भयानक आला. त्या वेळीं हिंदुस्थानांतील यज्ञ्यावत् लोक मराठ्यांच्या विरुद्ध झाले. पानिपतची शेवटची लढाई होईतोपर्यंत ह्या लोकांचा द्वेष पुरता कळून आला नाहीं हे कबूल आहे. सदाशिवराव विजया झाला असता तर तो द्वेष कधीं कळूनहि न येता हेहि कबूल आहे. परंतु, अपजय आला असतां हे सर्व लोक आपल्याला खाऊन टाकतील हें समजत असूनहि पेशव्यांनीं त्याचा उपशम करण्याची कांहीं एक खटपट केली नाहीं हेहि कबूल केल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. जिकलेल्या लोकांचीं मनं आकपून घेण्यास व नवीन वळणावर नेण्यास पेशव्यांनीं व्यवस्थित प्रयत्न केले नाहींत हा त्यांचा मोठा दोष होता. परंतु तो दुसऱ्या एका दोषाच्या मानानें केवळ क्षुद्र आहे असें दृष्टोत्पत्तीस येईल. मल्हारराव होळकर, गोविंदपंत बुंदेले वगैरे कपटी, कुचर व स्वामिद्रोही सरदारांना ताळ्यावर व वटणीस आणण्यास पेशव्यांनीं कांहींच व्यवस्था केली नाहीं. ह्या सरदारांची स्वामिभाक्ता कायम असती ह्याजें जिकलेल्या प्रदेशांतील लोकांना जुलमानें वागवूनहि आपली सत्ता पेशव्यांना कायम ठेवितां आली असती. कदाचित् प्रथम प्रथम लहान सहान वडें झालीं असतां परंतु घरांतल्या घरांत भेद होऊन नाश होण्यापेक्षां तीं वडें झालेलीं पुरवलीं असतां. ह्यासंदधानें रघुनाथरावदादानें एक मार्मिक वाक्य लेखांक २ त लिहिलें आहे. तो ह्याणतो, “ स्वजनविरोध व परराज्यांतील कलहाचें मूळ अजीपासूनच लागलें आहे.” सारांश, शिवार्जाप्रमाणेंच बाळाजी बाजीरावानें व सदाशिव चिमणाजीनं हे स्वजनविरोधाचें वंड आधां मोडून टाकिलें पाहिजे होतें. सरदारांची मनधरणी करण्याचें काम केवळ दपटशानें किंवा गोड बोलण्यानें भागण्याजोगे नव्हतें. त्याला रामदासासारखेच तिऱ्हाईत गृहस्थ सरदारांचो कानउघाडणी करण्यास, हिंदुपदपातशाहीची दिशा दाखवून देण्यास व स्वामिभक्तांचें शिक्षण लावण्यास ह्या वेळीं हवे होते.

परंतु १७५० पासून १७६१ पर्यंतच्या अवधींत रामदासासारख्यांचा टाहो कांहीं उपयोगी पडला असतां किंवा कसें ह्याची शंकाच आहे. शिवार्जाच्या वेळीं रामदासाला कांहीं मर्यादित व विवाक्षित प्रदेशांत उपदेश द्यावयाचा असल्यामुळे त्याचें बोलणें सर्वांना ऐकू जाणें शक्य होतें. आतां महाराष्ट्रसाम्राज्याची मर्यादा बहुतेक आसमुद्र पसरली होती. मराठ्यांचे सरदार हिंदुस्थानांतील दूरदूरच्या प्रदेशांत वर्षेच्यावर्षे वास्तव्य करून राहिले होते. त्यांना स्थानिक प्रीतीनें व स्थानिक द्वेषानें पछाडलेले होते. त्यांची व पेशव्यांची भेट दहा दहा पांच पांच वर्षांनींहि झाली तर होत असे. अशांचीं मनं सन्मार्गी राखण्यास पेशव्यांच्या वतीनें शेंकडों रामदास वेळेवेळीं टोले मारण्यास त्यांजवळ राहिले पाहिजे होते. ज्यावेळीं एकहि रामदास संबंद महाराष्ट्रसाम्राज्यांत नव्हता त्यावेळीं शेंकडों रामदास असण्याची अपेक्षा करणें प्रायः दुरापास्त होतें. सारांश, सरदारांच्या उच्छृंखलवृत्तीला आळा घालतां येणाजोगीं साधनें त्याकालीं पेशव्यांच्या जवळ नव्हतीं असेंच कबूल करणें ओघास येतें. सरदारांच्याप्रमाणें जिकलेल्या प्रांतांतील लोकांचीं मनं

आकर्षून घेण्याचीहि साधनें पेशव्यांच्या जवळ नव्हतीं. कथा, पुराणें, यात्रा वगैरे संस्था सतराव्या शतकांतल्याप्रमाणें अठराव्या शतकांतहि चालूं होत्या. परंतु, सतराव्या शतकांतला जिवंतपणा अठराव्या शतकांतली कथापुराणांत राहिला नव्हता. येणेंप्रमाणें मराठ्यांच्या राजकारणाला सरदारांचीं व प्रजेचीं मनें उपयोगीं पडण्यास योग्य जेणेंकरून होतील अशीं—ग्रंथ, व्याख्यानें वगैरे—साधनसंपत्ति पेशव्यांनीं तयार न केल्यामुळें हिंदुस्थानांतली मराठे सरदार व तद्देशीय संस्थानिक व सामान्यजन पानिपतच्या मोहिमेच्या अगोदर व नंतर मराठ्यांच्याविरुद्ध उठले ह्यांत तिळमात्र संशय नाहीं. ग्रंथसमूहाचा, धर्मव्याख्यानांचा, साधुसंतांचा व यात्राजत्रांचा उपयोग राष्ट्रांतली लोकांच्या मनाला नीट वळण देण्यास केवढा मोठा होतो ही गोष्ट शहाजी व शिवाजी ह्यांच्या मनांत जशी विवली होती तशी बाळाजी बाजीरावाच्या व सदाशिव चिमणाजीच्या मनांत भरलेली दिसत नाहीं. शिवाजी व बाळाजी ह्यांच्यामधील महदंतर हेंच होय. राज्यें मिळविण्यास जसा तोफांचा व शिपायांचा उपयोग होतो तसा तीं कायम राखण्यास व जतन करण्यास व्याख्यानांचा व विचारी पुरुषांचाहि होतो.

हें तत्त्व पेशव्यांच्या ध्यानांत कां आलें नाहीं ह्याचें कारण शोधण्यास फारसें लांब जावयास नको. त्या वेळीं महाराष्ट्रांत विद्येची व शिक्षणाची स्थिति कशी होती ह्याचा विचार केला असतां ह्या कारणाची अटकळ बांधितां येण्यासारखी आहे. त्या वेळच्या विद्येचे स्थूल मानानें तीन भाग करितां येतील:—(१) वैदिक, (२) शास्त्रीय व (३) व्यावहारिक. वैदिक ब्राह्मण दश ग्रंथांचें पठन करीत; षट्शास्त्रांचा जिम्मा शास्त्रीपंडितांनीं घेतला होता; व ब्राह्मणवैश्यादि इतरजन व्यवहाराला उपयोगी जें ज्ञान तें संपादन करीत. वैदिक व शास्त्रीपंडित ह्यांना राजाश्रय असे व व्यवहारिक शिक्षणाच्या शाळेंतील पंतोजीना लोकाश्रय असे. व्यवहारशिक्षणांत अक्षरांचे कित्ते, संसारचोपडी, बराबर्दीगणित, मराठ्यांच्या व मुसुलमानांच्या बखरी व तवारिखा, विक्रमचत्तीशी, वेताळपंचविशी, शुकबहाचरी, लटकचालिशी, भारत, भागवत व रामायण ह्या “ इतिहासग्रंथांनील ” आख्यानांच्या मराठी बखरी, रामरक्षादि स्तोत्रें, जमाखर्चाच्या पद्धति, भूमापन, पत्रें लिहिण्याचें मायने, मराठी कविता, वगैरेंचा समावेश होत असे. पुरुषाप्रमाणें अत्यंत कुलीन स्त्रियांनाहि लिहितां वाचतां येत असे. व्यवहारशिक्षण बहुतेक सर्व ब्राह्मणांना, वैश्यांना व उच्चप्रतीच्या मराठ्यांना मिळत असे. गृहस्थ, ब्राह्मण व मराठे ह्यांचे धंद्याच्या मानानें तीन वर्ग करितां येतील:—(१) स्वतःची शेतवाडी पहाणारे, (२) कारकुनीचा धंदा करणारे, (३) व शिपायगिराची पेवा स्वीकारणारे. ह्या तिन्ही धंद्यांतली लोकांना वर सांगितलेल्या व्यवहारशिक्षणाच्या पलीकडे माहिती झटली झणजे वयपरतें येणाऱ्या जगाच्या अनुभवाखेरीज जास्त कांहीं एक नसे. कारकुनांना व शिपायांना हिंदुस्थानचें भूज्ञान स्वतः हिंडून जें कांहीं मिळें त्यापलीकडे बिलकुल नसे. हिंदुस्थानाव्यातिरिक्त इतर देशांचें भूज्ञान ह्या लोकांना कांहींच नसे. निपाणी-जवळ भोज येथील कुळकर्ण्याच्या येथें मला एक अठराव्या शतकांतली पृथ्वीचा नकाशा

सांपडला. त्यांत सप्तसमुद्रात्मक पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावर दिली असून, चीन, इंग्लंड, रावणाची लंका वगैरे देशांच्या दिशा स्थूल मानानें वरोवर दाखविल्या आहेत व हिंदुस्थान चतुष्कोणाकृति काढिला असून तासगांव हिंदुस्थानचा मध्य धरिला आहे. परंतु हें भूगोलज्ञान सामान्य जनांचें झालें. स्वतः पेशवे व त्यांचे सरदार ह्यांचें भूगोलज्ञान ह्या लोकांच्यापेक्षां अर्थात् जास्त विस्तृत व व्यवस्थित असे. फिरंगी, फराशिस, बलदेज, डिंगमार, आफ्रंदोर, दुराणी, तुराणी, अरब, गिलच्ये, हबशी, शामळ, तुर्क, यवन, इराणी, शिद्दी, इंप्रज, मोरस, आफरीदी, वगैरे अठरा टोपीवाल्यांचे देश, व हिंदुस्थानांतील राजांचे छपन्न देश पेशव्यांना व त्यांच्या मुत्सद्यांना कित्येक नांवानें व कित्येक स्वदृष्टीनें माहीत होते. देशोदेशीचे वकील पेशव्यांच्या दरवारीं मोठ्या इतमामानें रहात असत (का. पत्रें, यादी वगैरे १३४). त्यांजपासूनहि त्यांच्या देशांची माहिती पेशव्यांना मिळत असण्याचा अवश्य संभव आहे. हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रांतांचे नकाशे पेशव्यांजवळ असत. लढाया झाल्या ह्मणजे तह ज्याअर्थी होत त्याअर्थी पेशव्यांजवळ नकाशे असत हें मुद्दाम सांगण्यांत विशेष मुद्दा आहे असें नाहीं. महाराष्ट्रांत बखरी वाचण्याचा व लिहिण्याचा प्रघात फार असे. तेव्हां मराठ्यांच्या व यवनांच्या इतिहासाचें ज्ञान महाराष्ट्रांत बहुशः सार्वत्रिक होतें असें ह्मणण्यास प्रत्यवाय नाहीं. पाणिपतच्या बखरीचा कर्ता रघुनाथ यादव यानें त्या बखरीच्या १९ व्या पृष्ठावर मराठ्यांच्या सर्वव्यापी सत्तेचा पसार कसकसा होत गेला व सर्व हिंदुस्थान हिंदुमय करून टाकण्याचा मराठ्यांचा मनोदय होता वगैरे गोष्टी अबदालीच्या तांडून बदविल्या आहेत. त्यावरून इतिहास व भूगोल ह्यांचें ज्ञान रघुनाथ यादवाला थोडें थोडकें नव्हतें असें दिसून येतें. रूमशाम ह्मणजे कुस्तुंतुनिया येथें इ. स. १७३० पासून १७५४ पर्यंत राज्य करणाऱ्या सुलतान महमदाचेहि नांव रघुनाथ यादवाला माहीत होते (र. या. पा. व. पृ. १९, टीप) असें त्यावरून ठरतें. भूगोल व इतिहास ह्यांची माहिती बाळाजी बाजीरावाला व सदाशिव चिमणाजीला आपल्या कामापुरती यथास्थित होती ह्यांत संशय नाहीं. परंतु, युरोपांत तत्कालीन दरबारांतून ह्मणजे पंधरावा लुई, बडा फ्रेडरिक, दुसरा जार्ज ह्यांच्या दरबारांतून व राज्यांतून भूगोलाचें व इतिहासाचें जें ज्ञान त्यावेळीं होतें त्याच्या मानानें पेशव्यांच्या दरबाराचें इतिहासाचें व भूगोलाचें ज्ञान अगदींच क्षुद्र होतें हें कबूल करणें योग्य आहे. कपिल, कणाद वगैरे पुराणमुनींनीं प्रणीत शास्त्रांच्या व्यतिरिक्त युरोपांत ठाऊक असलेल्या शास्त्रांचा गंधर्हि पेशव्यांच्या राज्यांत कोणाला नव्हता. पाठशाला, विद्यापीठें, विद्वत्सभा, अजबखाने. वादसभा, शोभसभा, पृथ्वीपर्यटणें, वगैरे युरोपियन संस्था पेशव्यांच्या राज्यांत नव्हत्या इतकेंच नव्हे; तर त्या दुसरीकडे कोठें आहेत किंवा काय ह्यांचाहि पत्ता महाराष्ट्रांत कोणाला नव्हता. ह्या नकारात्मक वाक्यांचा इत्यर्थ एवढाच कीं १८ व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत व उत्तरार्धांत मराठ्यांची संस्कृति युरोपांतील प्रगत राष्ट्रांच्या संस्कृतीहून कमी दर्जाची होती. ती कोणकोणत्या गोष्टींत तशी होती त्याचा अंशतः निर्देश वर झालाच आहे. एक दोन विशेष मुद्यांचा विचार पुढें करितों.

अठराव्या शतकांतील पश्चिम यूरोपांतील संस्कृतीची व महाराष्ट्रांतील संस्कृतीची तुलना करू पहातां शेंकडों भेद दृष्टीस पडतात. पैकीं कांहींचाच उल्लेख करणें येथें इष्ट आहे.

(१) मराठ्यांच्या संस्कृतींत प्रथम व्यंग ह्मणजे त्यांना छापण्याची कला माहीत नव्हती व ती माहीत करून घेण्याचा त्यांनीं कधीं प्रयत्नहि केला नाहीं. १४९८ च्या ११ मेला गामानें हिंदुस्थान शोधून काढिलें. तेव्हांपासून १७६० पर्यंत फिरंग्यांच्या व मराठ्यांच्या मुलाखती अनेक ठिकाणीं झाल्या. गोमांतक, सांवतवाडी, वसई, कोची, दाभूळ, दिव, दमण वगैरे स्थलीं मराठ्यांच्या फिरंग्यांशीं गांठी पडलेल्या आहेत. वलदेज (डच्) व डिंगमार (डेन) ह्या लोकांनाहि मराठे ओळखत असत. मुसावूसी वगैरे फ्रेंच लोकांशीं तर मराठ्यांची चांगलीच घसट असे. मुंबई, सुरत, वाणकोट, विजयदुर्ग, राजापुरी, दाभोळ वगैरे ठिकाणीं इंग्रजांचीहि जानपछान मराठ्यांना झाली होती. मुंबईतील परभू, शेणवई, पारशी, भाटे व वाळुकेश्वरचे छत्रे, भातखंडे वगैरे ब्राह्मण पुजारी व वैरागी इंग्लिश लोकांशीं हरहमेश दळणवळण ठेवीत. कित्येकांना चांगलें इंग्रजी लिहितां व बोलतां येत असे. त्यांनीं छापिल पुस्तकें पाहिलीं होती ह्यांत संशय नाहीं. नानाफडणिसाच्या दफतरांत छापिल इंग्रजी नकाशे अद्यापहि आहेत. मोरोवादादाच्या घरच्या पुस्तकालयांत एक इंग्रजी चोपडी होती असें त्याच्या पुस्तकांच्या यादीवरून कळते. असे असून ह्मणजे यूरोपांतील सर्व देशचे लोक त्यांच्या दारीं उभे असून, मराठ्यांनीं छापण्याची कला कशी घेतली नाहीं ह्याचें मोठें आश्चर्य वाटतें. मराठ्यांच्या वाढत्या साम्राज्यांत योग्य कल्पनांचें बीं पेरण्यास ह्या कलेचाच प्रवेश महाराष्ट्रांत झाला पाहिजे होता. घोरपडे, शिंदे, होळकर, भोसले, कोल्हापूरकर, सांवत, आंग्रे वगैरे सरदारांच्या पदरीं फिरंगी, फराशिस, इंग्रज वगैरे बरेच देशचे लोक पेशवाई जईतोंपर्यंत व पुढें देखील होते; असें असून ज्याअर्थी मराठ्यांनीं ही कला उचलली नाहीं त्याअर्थी त्यांच्या ग्राहकशक्तीच्या कीर्तीला बराच कर्मापणा येतो हें निर्विवाद आहे. (२) मुद्रणकलेसारखा उघड उघड डोळ्यावर येणारा गुण ज्या लोकांच्या ध्यानांत आला नाहीं त्यांचें भूगोलाचें व इतिहासाचें ज्ञान कोतें असावें ह्यांत मांडा नवल नाहीं. (३) परंतु ज्या वस्तूंची मराठ्यांना दर घडीस अत्यंत जरूर लागत असावी असा आपण तर्क करितों त्यांपैकींहि कांहीं वस्तू मिळविण्याची मराठ्यांनीं इच्छा दर्शविली नाहीं व प्रयत्न केला नाहीं. धुक्यांना व आंग्र्यांना लोहचुंबकाची व तारवें यांभ्रग्यांच्या गोद्यांची जरूर विशेष होती. ह्या दोन्ही गोष्टी त्यांनीं इंग्रजांच्या गलबतांतून व मुंबईत पाहिल्या होत्या. परंतु, त्या स्वतः वनविण्याची उत्कट इच्छा त्या प्रांतांतील लोकांना किंवा पुणें येथील मुत्सद्यांना झाली नाहीं हें मोठ्या कष्टानें कबूल करावें लागतें. ह्या इतक्या बाबींत मराठ्यांचं पाऊल मानें होतें. परंतु (४) एका बाबींत त्यांनीं आपली ग्राहकशक्ति चांगली दाखविली होती. ती बाब ह्मणजे कलेच्या तोफा व कवायती सैन्य ठेवण्याची तयारी ही होय. ह्या कार्मी यूरोपियन लोकांची श्रेष्ठता मराठ्यांनीं पाहिली होती. तेव्हां केशवराव पानशी, इब्राईमखान आणि मुजफ्फरखान गाडदी ह्या इसमांकडून

त्यांनीं ह्या बाबतींत प्रावीण्य संपादण्याचा प्रयत्न केला ही अभिनंदनीय गोष्ट आहे. उदगी-
रच्या लढाईत तोफा मारून मराठ्यांनीं मोगलाला खाली पाडिलें व तोफा मारूनच अबदा-
लीलाहि चीत करण्याचा त्यांचा विचार होता. हा विचार बहुशः सफल झाला असतां;
परंतु, गोविंदपंत बुंदेल्याने व मल्हारराव होळकरानें हरामखोरी केल्यामुळें ह्या सफलतेस दिरंग
लागला. आतां हे गाडदी मराठ्यांना कितपत मानवले तें पाहण्यासारखें आहे. १७५० त
सलावतानें व १७५१ त मराठ्यांनीं गाडदी ठेवण्यास प्रारंभ केला. १७५३ त गाड्यांचा
मुख्य जो बुसी त्यानें सलावताला निर्मात्यवत् केलें. १७५९ त श्रीरंगपट्टणांतील गाड्यांचा
मुख्य जो हैदर त्यानें श्रीरंगपट्टणची गादी बळकाविली. १७६१ त बाळाजीच्या मृत्यूच्या
दिवशीं पुण्यांत गाडदी दंगा करणार होते (लेखांक २८६). १७७३ त गाड्यांनीं नारायण-
रावास ठार मारिलें. येणेंप्रमाणें युरोपियन कवाईत शिकलेले गादी लोक हिंदुस्थानांतील
देशी राजांना चांगलेसे मानवले नाहींत हें उघड आहे. विदेशी लोकांचीं पथकें प्रसंगानुसार
धन्याच्या उरावरहि बसण्यास मागें पुढें पहात नाहींत ह्याचा अनुभव प्रिटोरियन गाड्यांनीं
रोमच्या पातशाहांस व जानिझारींनीं तुर्कस्थानच्या पातशाहांस जसा आणून दिला तसा
मराठ्यांसहि लवकरच आणून दिला. इंग्रजांच्या हातीं महाराष्ट्र गेलें नसतें तर ह्या गाद्यांच्या
हातांत तें पुढें मागें गेल्याशवाय राहिलें नसतें असा माझा तर्क आहे. ह्या गाड्यांचें
स्तोम महाराष्ट्रांत पुढें पुढें तर फारच वाढलें. बहुतेक सर्व लहान मोठ्या सरदारांच्या
पदरीं गाडदी असत. खुद्द नानाफडणिसाच्या मेणवलीस गाड्यांचा पाहरा असे. देशी
शिपाई टाकून विदेशी शिपाई जवळ ठेवण्यांत मोठीशी मुत्सद्देगिरी होती असें नाहीं !

चिवेचन सातवें.

पानिपतच्या लढाईचे परिणाम काय झाले ? तर (१) प्रथम मराठ्यांचें पाऊल आंत
आले. (२) नजीबखानाला आपला प्रांत व दिल्लीचे कांहीं वेळ पुढारपण मिळालें. (३)
होळकराची पेशव्यांचीं धोत्रें बडविण्याची भीति नाहींशी झाली. (४) सुजाउद्दौल्याला
अयोध्या, काशी, प्रयाग वगैरे प्रांतांत मराठ्यांचा उपद्रव पुन्हां झाला नाहीं. (५) रोहि-
लेहि मराठ्यांच्या कचाटीतून सुटले. (६) जानोजी भोसल्याचें कांहीं वेळ वजन वाढलें. (७)
गायकवाड जिवंत राहिले. (८) जजिन्याच्या हवशाला दम आला. (९) दिल्लीच्या पात-
शाहाचें दैन्य दुणावलें. (१०) स्वामिभक्त शिद्यांना गेलेली सत्ता पुन्हां स्थापण्याची
दुन्यार मेहनत पडली. (११) पुंड, पाळेगार व मवासी ह्यांना दंगे करण्यास अवधि मिळाली.
(१२) सलावतजंगाचा प्रधान निजामअल्ली ह्याला गेलेला प्रांत मिळविण्याचा हरूप आला.
(१३) मराठ्यांच्या ताब्यांत श्रीरंगपट्टण ज.वयाचें राहून हैदरअल्लीला तेथें आपली सत्ता
स्थापितां आली. (१४) रजपुत संस्थानिकांना कांहीं एक न मिळतां उलट पुढें मराठ्यां-
कडून जाच मात्र जास्त झाला. (१५) सातारच्या छत्रपतींचें नांव समूळ नाहींसें व्हाव-
याचें तें झालें नाहीं. (१६) सातारची व कोल्हापूरची गादी जोडण्याचें काम तहकूब

झालें. (१७) पश्चिमोत्तर प्रदेशांत शिख लोकांची सत्ता रूजून वाढीस लागली. (१८) बंगाल्यात व मद्रासेंत इंग्रजांची सत्ता कायमची स्थापिली गेली. १७६१ च्या पुढें हिंदु-स्थानची पातशाही मिळविण्याची चढाओढ इंग्रज व मराठे ह्यांच्यामध्ये लागली. तिचें आस्ते आस्ते वाढ १७९६ पर्यंत होत होती. नानाफडणिसाच्या शहाणपणानें इतकें संस्थानांप्रमाणें मराठ्यांना इंग्रजांनीं गिळले नाहीं इतकेंच कायतें श्रेय नानाच्या मुत्सद्देगिरीला देतां येतें. परंतु इंग्रजांची संस्कृति मराठ्यांच्या संस्कृतीहून श्रेष्ठ होती. ही गोष्ट लक्ष्यांत आणिली असतां एवढें देखील श्रेय मिळविणें ह्मणजे मोठीच कर्तवगारी करणें होव असें निःपक्षपातानें कवूल करणें भाग पडतें व (१९) अवदालीला पानिपतच्या मोहिमेपासून कांहीं एक फायदा झाला नाहीं. मराठ्यांची हानि झाली खरी; परंतु अवदालीच्यांतहि फारसा राम राहिला नाहीं. जर त्याच्या अंगीं कांहीं सामर्थ्य राहिलें असतें तर तो वावराप्रमाणें हिंदुस्थानांत रहाता. परंतु पानिपतची लढाई झाल्याबरोबर त्यानें तडक विलयतेचा रस्ता धरिला. तो दिल्लीचा पातशाहाहि झाला नाहीं; त्याला पंजाबातील प्रांतहि मिळाला नाहीं व त्याला ह्मणण्यासारखी लूटहि मिळाली नाहीं. एवंच अवदालीनें हिंदुस्थानांत येऊन कांहींच साधिलें नाहीं!!! मग त्यानें हा सटोप कशाकरितां केला ? स्वार्थ त्यानें कोणता साधिला ? परमार्थ त्याला कोणता लाधला ? “ ते के न जानीमहे ” ह्मणून कोणी संस्कृत कवि आश्चर्यानें उद्गार काढतो ते खरे आहेत. (२०) गोविंदपंताच्या पुत्रांना किंवा अनुयायांना पानिपतच्या मोहिमेंत व लढाईत कुचराई केल्याबद्दल कांहीं एरु प्रायश्चित्त मिळालें नाहीं. योग्य चाकरी न केल्यास पुढें लढाई झाल्यानंतर फार कठीण जाईल वगैरे धमकीचीं पत्रें सदाशिवरावानें गोविंदपंताला लिहिलीं होती. परंतु गोविंदपंताची हरामखोरी वाळाजी वाजीरावाला माहीत नसल्यामुळें, १६ जानेवारी १७६१ ला ह्मणजे पानिपतची लढाई होऊन तीन दिवसांनीं व गोविंदपंत वारल्यापासून २५ दिवसांनीं वाळाजी वाजीरावानें गंगाधरपंताला समाधानाचें पत्र पाठविलें, त्यांत गोविंदपंताची तारीफ केली होती (मराठ्यांचे पराक्रम पृष्ठ १४७). ह्यावरून असें दिसतें कीं सदाशिवरावभाऊनें व नारो शंकरानें मोहीम होत असतांना गोविंदपंताला पाठविलेलीं पत्रें १६ जानेवारी १७६१ पर्यंत पेशव्यांच्या नजरेस पडलीं नाहींत. पुढेहि कधीं हीं पत्रें पेशव्यांच्या नजरेस पडलीं नाहींत. पानिपतची मोहीम चालूं असतां सदाशिवराव भाऊंची, नारो शंकरांची, वाळाजी वाजीरावांची व इतर लोकांची गोविंदपंताला आलेलीं सर्व पत्रें येरंड्यांच्याजवळ राहिलीं. हीं पत्रें येरंड्यांच्या हातांत येण्याचें कारण नको काय असावें तें कळत नाहीं. परंतु गोविंदपंताच्या विरुद्ध पुरावा ह्मणून येरंड्यांनीं त्यांचा ताबा घेतला असावा असा तर्क काणें साहजिक आहे. पानिपतची मोहीम झाल्यावर, खरें झटलें असतां, गोविंदपंत वुंदेल्याचें कृष्ण कारस्थान बाहेर पडावयाचें. परंतु येरंड्यांची गोविंदपंताच्या चिरंजीवांनीं मूठ दाविली ह्मणा किंवा रघुनाथरावदादा व सखारामपंत वोकल ह्यांच्या अंतस्थ मसलतीनें ह्मणा, गोविंदपंताचें हे बंड

बाहेर पडले नाही. नाही तर, मल्हाररावासारख्याचाहि समाचार घेण्यास ज्याने मागे पुढे पाहिले नाही त्या माधवरावाने गोविंदपंताच्या वंशजांना शिक्षा दिल्यावाचून सोडिले असते असे संभवत नाही. गोविंदपंताच्या वर्तनाची चौकशी करण्यास बाळाजी बाजीरावास स्वास्थ्याहि नव्हते व वेळहि नव्हता. पानिपत येथील भयंकर वृत्त ऐकून बाळाजीच्या मनाने पराकाष्ठेची धास्ती घेतली व तेव्हांपासून कामकाज बघण्याला त्याचे मन घेईना. ह्या अवधीत बहुतेक सर्व कारभार रघुनाथरावदादा व सखारामबापू ह्या दोघांनी आवरला होता. ह्या दोघांनी सदाशिवरावभाऊला विघ्ने आणण्याचे काम चालविले होते असा बळकट संशय घेण्यास कारण आहेत (ऐतिहासिकलेखसंग्रह, २५, ७१). ह्या विघ्ने आणण्याच्या खटपटीत गोविंदपंत व त्यांचे चिरंजीव आणि येरडे हे, एकेक किंवा सर्व मिळून एकाच वेळी, किंवा एका पाठीमागून एक, समयानुसार, निरनिराळ्या कार्यांकरितां निरनिराळ्या कारणांनी प्रोत्साहित होऊन, सदाशिवरावाच्या विरुद्ध गेले असावे व पुढे केलेली कारस्थाने गोपन करणे सर्वांनाच इष्ट व सोयीचे वाटले असावे असा संशय येतो. उत्तरेकडील सरदारांचीं मनें कलुषित करण्यास कारण कांहीं अशीं सखारामबापू झाला असें द्वाणण्यास आधार आहे. तसेंच, बाळाजी बाजीराव ज्या दिवशीं दिवंगन झाले त्या दिवशीं गार्द्याचा दंगा होणार होता (लेखांक २८६); त्यांत रघुनाथरावांचे व सखारामबापूंचे अंग असावे असा संशय येतो. रघुनाथरावाने हा दंगा जागच्या जागीं जिरविला असें जरी पत्रांत लिहिले आहे तत्रापि हीच गोष्ट रघुनाथरावाच्या विरुद्ध पुराव्याच्या रूपाने आणितां येण्याजोगी आहे. सखारामाचीं कारस्थाने अशींच भूल पाडणारीं असत. आपणच दंगा करवावयाचा, आपणच तो मोडण्याचे श्रेय घ्यावयाचे व घटकेंत आपणच राजनिष्ठ वनावयाचे, हे सर्व खेळ सखारामाचे होत ! ह्यावेळची सखारामबापूंची व रघुनाथरावाचीं पत्रे जर पुढे मागे कोठें सांपडलीं तर त्यांत ह्यासंबंधीं उल्लेख अवश्य निघेल असें भविष्य करून ठेवण्यास हरकत नाही. असो. सखारामाच्या कारस्थानाने गोविंदपंताच्या चिरंजीवांचा वचाव झाला हाच संशय दृढ होतो. गोविंदपंताच्या विरुद्ध पुराव्याचीं पत्रे येरड्यानें जां दडवून व लपवून वाई येथें आपल्या बाळांत ठेविलीं तीं हा कालपर्यंत कोणाच्या दृष्टीस पडलीं नाहीत. पेशव्यांच्याहि तीं दृष्टीस पडलीं नाहीत व घांठडफच्याहि नाहीत. त्यामुळे गोविंदपंताचा संशय कोणालाच आला नाही. अर्थात् पानिपतच्या मोहिमेचे मुख्य सूत्र कोठे होते व खरे स्वरूप काय होते तेहि आजपर्यंत कळले नव्हते. सध्यां ह्या प्रथांत छापलेल्या पत्रांच्या द्वारे ह्या स्वरूपाच्या कांहीं भागाचा उलगडा झाला आहे. राहिलेल्या भागांचा उलगडा, मल्हाररावाचा, रघुनाथरावदादाचा व सखाराम भगवंताचा ह्या वेळचा पत्रव्यवहार सांपडे तोंपर्यंत, न्हावयाचा नाही. (२१) रघुनाथरावदादाचे व सखारामबापूचे खरे स्वरूप बाहेर पडण्यास संधि मिळाली. सखारामबापूच्या सल्ल्यानें रघुनाथरावाने माधवरावाशी लढाई आरंभून राज्याधिकार मिळविण्याचा प्रयत्न केला. सखाराम कलिपुरुष आहे अशी गोपाळराव पटवर्धनाची खात्री झालेली होती. परंतु, बाळाजी बाजीरावाचा सखारामावरती

पूर्ण विश्वास होता. तो कितो अस्थानी होता हें पानिपतची लढाई झाल्यानंतर स्पष्टपणे कळून आलें.

विवेचन आठवें.

१७५० पासून १७६१ पर्यंतच्या मराठ्यांच्या इतिहासाचा थोडावहुत उलगडा करण्याचा अल्प प्रयत्न मागील सात विवेचनांत केला आहे. त्यावरून असें मत होतें की काव्येतिहाससंग्रह, ऐतिहासिकलेखसंग्रह व प्रस्तुतचा ग्रंथ ह्या तीन पुस्तकांत जो पत्रव्यवहार सांपडला आहे तो अत्यंत त्रोटक आहे. ह्या दहा वर्षांत मराठ्यांचा खटाटोप केवढा अवाढव्य होता हें दाखविण्यास त्याचा उपयोग झाला आहे हें खरें आहे. परंतु ह्या खटाटोपाचा व त्याच्या निरनिराळ्या अंगांचा सविस्तर, सकारण व विश्वसनीय वृत्तांत देतां येण्यास अद्यापि पुष्कळच आणखी पत्रव्यवहार सांपडला पाहिजे. तो कोठें व कोणापाशीं सांपडेल ह्याचा खुलासा खालीं करतो. ह्या ग्रंथाच्या शेवटीं व्यक्तींच्या नांवांचे एक विल्हेवार परिशिष्ट दिलें आहे. त्या व्यक्तींच्या राहण्याच्या स्थलांचा शोध काढून त्यांचीं दफतरें तपासलीं पाहिजेत. इनाम कमिशनच्यावेळीं महाराष्ट्रांतील बहुतेक गांवांचीं दफतरें इंग्रजसरकारानें तपासलीं आहेत. त्यांतील सनदा वगैरे कामाचे कागद वगळून बाकीचे सर्व किंवा बहुतेक कागद अद्याप जसेच्या तसेच आहेत ते तपासण्याचें काम त्या त्या प्रांतांतील व गांवांतील शोधक लोकांनीं केलें पाहिजे. किंवा एखादी इतिहासाच्या साधनांची शोध करणारी मंडळी स्थापण्यांत येऊन तिच्या सभासदांनीं हें काम करण्याचें पत्करितें पाहिजे. शोध करणारे गृहस्थ इतिहासज्ञ असल्यावांचून दफतरें नीट तपासलीं जाणार नाहीत. खुद्द दफतरांच्या मालकांना आपल्या दफतरांत काय आहे हें माहीत नसण्याचा बहुत संभव असतो. शिवाय कोणी शोधक त्यांच्याकडे शोध करावयास गेल्यास त्याला नकारात्मक उत्तर देण्याची इतिहासाच्या औदासीन्यामुळे त्यांना संवय लागलेली असते. कोठे कोठे इतिहासाचें महत्त्व जाणणारें दफतरांचे मालक आढळतात. आपण स्वतः दफतर पाहून इतिहासाच्या उपयोगी कागद काढून देऊं झणून त्यांचा आग्रह असतो. परंतु शोधकांनीं स्वतःच दफतर पहावें हें उत्तम. इतिहासाला उपयोगी कागदपत्र टाकून देण्याचें व निरूपयोगी पत्रें दिसावयाला चांगलीं दिसतात झणून दाखविण्याचें व्यसन कित्येकांना लागलेले माझ्या पाहण्यांत आहे. ह्याकरितां होईल तितकें करून शोधकांनीं स्वतः रुमाल, कागद व गळाठा तपासावा हें विशेष फायद्याचें आहे.

विवेचन नववें.

पहिल्या विवेचनांत ग्रांटडफच्या पद्धतीचा किंवा पद्धतीच्या अभावाचा विचार करून मराठ्यांचा इतिहास भौतिक व आत्मिक अशा दोन्ही पद्धतींनीं लिहिला असतां सर्वांगांनीं संपूर्ण होईल झणून सांगितलें आहे. हा सर्वांगांनीं संपूर्ण असा इतिहास लिहावयाचा झटला झणजे अगोदर नानातऱ्हेची तयारी झाली पाहिजे. प्रथम धर्म, नीति, विद्या, समाज, व्यापार, कृषि, कलाकौशल्य, कायदेकानून, राजकारण, मोहिमा वगैरे प्रकरणांसंबंधीं अस्सल

कागदपत्र शुद्ध छापले गेले पाहिजेत. त्यांवरून त्या त्या प्रकरणांतील प्रसंगांचा काळनिर्णय केला पाहिजे व नंतर मराठ्यांच्या इतिहासाची इमारत रचण्यास हात घातला पाहिजे. ही पूर्वीची मेहनत होण्याच्या अगोदर मराठ्यांचा इतिहास लिहिण्याचा प्रयत्न केला असता तो नानातऱ्हेने अपूर्ण व अविश्वसनीय होण्याची बहुतेक खात्री आहे. आजपर्यंत मराठ्यांचा इतिहास आपापल्या मतीप्रमाणे संपूर्ण अथवा अंशतः लिहिण्याचा प्रयत्न कांहीं लोकांनी केला आहे. शिवाजी, संभाजी, शाहू, बाजीराव, नाना फडणिस, हरिपंत फडके, परशुराम भाऊ पटवर्धन, बापु गोखले, अहिल्याबाई होळकर, मल्हारराव होळकर, गोविंदपंत बुंदेले, महादजी शिंदे, रामदासस्वामी, जयरामस्वामी, वगैरे ऐतिहासिक पुरुषांचीं चरित्रे आजपर्यंत छापून प्रसिद्ध झाली आहेत. तसेच मराठ्यांच्या समग्र चरित्राचे इतिहासहि कित्येक वाहेर पडले आहेत. परंतु, ह्या चरित्रांपैकी व इतिहासांपैकी फारच थोड्यांत ऐतिहासिक शोध करून व्यवस्थित रीतीने प्रसंगांच्या व पुरुषांच्या महत्त्वाप्रमाणे लिहिण्याचा प्रयत्न केलेला दृष्टास पडतो. जीं कांहीं इतिहासाचीं साधनें आजपर्यंत छापलीं गेलीं आहेत त्यांच्या आधारावर हीं पुस्तके तयार केलेलीं आहेत. आजपर्यंत मिळालेलीं साधनें कामाला पुरेशीं आहेत अशी बहुतेक ग्रंथकारांची तृप्ति झालेली दिसते. वखरींतून सांपडणारा मजकूर ग्रंटाडफ्च्या ग्रंथांतून सांपडणारा आहे; तेव्हां तो ग्रंथकार सर्वस्वी विश्वसनीय आहे असाहि कित्येकांचा ठाम ग्रह झालेला वाचण्यांत येतो (लक्ष्मणराव चिपळोणकरकृत मराठ्यांचा इतिहास, प्रस्तावना). ग्रंटाडफ्च्या ग्रंथांतून मिळणाऱ्या माहितीपेक्षां जास्त माहिती काव्येतिहासग्रंथांतील पत्रांत आली असून उर्फ्च्या ग्रंथांत बहुतेक सर्व महत्त्वाच्या गोष्टी आल्या आहेत इतकेंच नव्हे, तर कित्येकांचा बारीक पाल्हाळहि त्यानें केला आहे असेहि एका ग्रंथकाराचें झणणें आहे (नातूकृत महादजीचे चरित्र, प्रस्तावना). सर्व वखरींचा एकीकृत आधार घेतला असतां तो विश्वासार्ह होतो असेहि ह्या ग्रंथकारानें प्रतिपादिलें आहे. परंतु, हीं सर्व विधानें भ्रामक आहेत हें मीं ह्या प्रस्तावनेंत १७५० पासून १७६१ सालापर्यंतच्या इतिहासासंबंधानें तरी साधार दाखवून दिलें आहे. माझ्या मतें, ग्रंटाडफ्चा ग्रंथ बहुत प्रकारें अपूर्ण आहे इतकेंच नव्हे; तर कित्येक ठिकाणीं तो अविश्वसनीयहि आहे. त्यानें मराठ्यांच्या इतिहासांतील बहुतेक प्रसंगांचें वर्णन दिलें आहे अशी बिलकुल गोष्ट नाही. आपल्या ग्रंथाचे पहिले सोळा भाग वखरवजा समजावें झणून तो स्वतः लिहितो. १७५० पासून १७६१ पर्यंतचा ग्रंटाडफ्च्या ग्रंथाचा भाग वखरीपेक्षां थोडासा बरा आहे, परंतु ह्यापेक्षां जास्त शिफारस त्या ग्रंथाची करितां येत नाहीं झणून मागे मीं सिद्ध करून दाखविलें आहे. असें असून त्याचा ग्रंथ बहुतेक पूर्ण आहे झणून जे कित्येक लोक झणतात तो केवळ गैर समजुतीचा प्रकार आहे. तसेच ग्रंटाडफ्चा ग्रंथ आधाराला घेऊन ज्यांनीं ज्यांनीं झणून चरित्रें किंवा इतिहास लिहिले आहेत त्यांचीहि किंमत ग्रंटाडफ्च्या बरोबरच करणें रास्त आहे. आजपर्यंत जितकीं झणून चरित्रें किंवा इतिहास मराठींत लिहिले गेले आहेत तितक्यांची व्यवस्था ही अशी आहे. अशी जर व्यवस्था आहे तर मग मराठ्यांचा इतिहास लिहावा

तरी कसा असा प्रश्न साहजिक उद्भवतो. ह्याला उत्तर असें आहे कीं मराठ्यांचा इतिहास शास्त्रीय पद्धतीनें लिहिला तरच त्याला कांहीं किंमत देतां येईल. इतिहास लिहिण्यात प्रस्तुतची संधि महाराष्ट्रांतील लोकांना मोठी उत्तम आली आहे. इतिहास उत्तम तऱ्हेनें कसा लिहितां येईल ह्याची फोड युरोपांतील शास्त्र्यांनीं करून ठेविलेली आहे. ह्या फोडांचा फायदा करून घेऊन मराठ्यांच्या इतिहासाची इमारत उभारली पाहिजे. युरोपांत सतराव्या व अठराव्या शतकांत इतिहासकारांनीं व चरित्रकारांनीं ज्या चुक्या केल्या त्यांचा जर आपण एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटीं करूं लागलों तर एकोणिसाव्या शतकांतले युरोपाशी आपला परिचय व्यर्थ झाला असें होईल. मराठ्यांच्या इतिहासाचा अभ्यास करणाऱ्यांनीं खालील कलमें लक्षांत बाळगिलीं पाहिजेत. (१) कोणताहि पूर्वग्रह घेऊन इतिहास किंवा चरित्र लिहावयास लागूं नये. आतांपर्यंत लिहिलेल्या बहुतेक चरित्रांतून हा दोष ढळढळीत दिसून येतो. महादजी शिंदे, गोविंदपंत वुंदेले, परशुरामभाऊ पटवर्धन, बापू गोखले, पहिला बाजीराव, वगैरे सर्व सेनानायक एकासारखे एक अप्रतिम योद्धे होते असा त्या त्या ग्रंथकारांचा सांगण्याचा झोंक असतो. आतां पहिल्या बाजीरावाच्या बरोबरीला ह्यांपैकीं एकहि योद्धा वसवितां येणार नाहीं हें उघड आहे. तसेंच बाजीरावाच्या खालोखाल महादजीच्या तोंडीचा ह्यांत एकहि सेनापति नाहीं. परशुरामभाऊ पटवर्धन दुय्यमप्रतीचा सेनानायक होता असें मला वाटतें. गोविंदपंत वुंदेले व बापू गोखले हे कनिष्ठ प्रतीचे सेनापति होत, हें कोणीहि समंजस मनुष्य कबूल करील. बापू गोखल्यानें तर कोण्याएका गोऱ्याचें सर्टीफिकेट घेऊन ठेविलें होतें! सर्टीफिकेट्या सेनापतीची किती किंमत करावयाची तें मुद्दाम फोड करून सांगितलें पाहिजे असें नाहीं! हें सेनापतित्वासंबंधीं झालें. कित्येकांचा पूर्वग्रह मराठे सर्वप्रकारें श्रेष्ठ होते असें दाखविण्याचा असतो; कित्येकांचा ह्याच्या उलट असतो. तेव्हां पूर्वग्रहांना टाळा देणें ही मुख्य गोष्ट होय. (२) भरपूर अस्सल माहिती मिळाल्याशिवाय चरित्र किंवा इतिहासाचा भाग लिहिण्याचा खटाटोप करूं नये. (३) तशांतूनहि लिहावयाचा संकल्पच असेल तर आपल्याला माहिती कोणती नाहीं तें स्पष्ट लिहावें. अस्सल भरपूर लेखसंग्रह जवळ असल्यावांचून जो कोणी इतिहास लिहावयाला जाईल त्याला माहिती नाहीं असा शेरा पुष्कळच प्रसंगांसंबंधीं द्यावा लागेल. (४) अस्सल भरपूर माहितीवरून कांहीं सिद्धांत काढावयाचा तो काढावा. हें चवथें कलम पहिल्या कलमाचेंच एका प्रकारचें रूपांतर आहे अशी समजूत होण्याचा संभव आहे परंतु, तसा प्रकार नाहीं. पहिल्या कलमांत पूर्वग्रह प्रधान पद्धतीचा निर्देश केला आहे. व ह्या चवथ्या कलमांत पश्चाद्ग्रह प्रधान पद्धतीचा निर्देश केला आहे. पूर्वग्रह मनसोक्त काढिलेलाच असतो. पश्चाद्ग्रह अस्सल भरपूर आधारांतून जात्या जो निघेल तोच घ्यावयाचा असतो. अलीकडे जे इतिहास व चरित्र-ग्रंथ लिहिले गेले आहेत त्यांत ह्या पूर्वग्रहाच्या पद्धतीचें प्राधान्य विशेष दिसून येतें. कित्येक ग्रंथांतून ह्या दोन्ही पद्धतींची भेसळ झालेली आढळून येते. उदाहरणार्थ, एका ग्रंथांतील

शिवाजी महाराजांच्या अष्टप्रधानात्मक राज्यपद्धतीविषयी क्लृप्ति पहा. ह्या क्लृप्तीत तीन सिद्धांत ठरवावयाचे आहेत. (अ) शिवाजीची राज्यपद्धति अष्टप्रधानात्मक होती; (व) ती मुसुलमानांच्या राज्यपद्धतीहून निराळी होती; (क) व यूरोपांतील क्याबिनेट गव्हर्नमेंटसारखी ती होती. ह्या क्लृप्तीतोल पहिला भाग ह्यणजे (अ) तेवढा बह्वंशी पश्चादग्रहोत्पन्न ह्यणजे साधार आहे. शिवाजीच्या ज्या बखरी व एक दोन अस्सल कागदपत्र आजपर्यंत प्रसिद्ध झाले आहेत त्यांच्या आधारावर शिवाजीची राज्यपद्धति (अष्ट) प्रधानात्मक होती असें विधान करण्यास कांहीं एक हरकत नाही. आतां त्या प्रधानांची संख्या आठ होती किंवा त्याहून जास्त होती ह्या गोष्टीचा विचार करणें जरूर आहे. काव्येतिहाससंग्रहांतील ४०४ हें पत्र शिवाजीच्या राज्याभिषेकाच्या वेळचा कानूजात्रता आहे. ह्या पत्रांत मुख्य प्रधान, अमात्य, सचिव, सेनापति, पंडितराव, न्यायाधीश, मंत्री, चिटणीस, सुमंत, बक्षी, सेनाधुरंधर, अशा अकरा अधिकाऱ्यांची प्रधानांत गणना केली आहे. (इ) युद्धादि प्रसंग किंवा (फ) राजपत्रांवर चिन्ह करण्याचा अधिकार ज्यांना असेल ते प्रधान होत असा ह्या कानूजाबल्यांतील मायन्याचा आशय दिसतो. ह्या आशयाप्रमाणें वर दिलेले अकरा अधिकारी प्रधान ठरतात. परंतु ह्या कानूजाबल्यांच्या शेवटल्या कलमांत ह्या प्रधान मंडळाला अष्ट प्रधान झणून संज्ञा दिली आहे. तेव्हां अष्टप्रधान ही संज्ञा विशिष्ट संख्यावाचक नसून केवळ समुदायवाचक आहे असा सिद्धांत काढणें अवश्य होतें. ह्या सिद्धांताला पोषक असें शिवाजीच्या कारकीर्दीतील दुसरें एखादें पत्र अद्यापपर्यंत उपलब्ध नाही. परंतु, राजारामाच्या कारकीर्दीत अष्ट प्रधानांत एकंदर नऊ असाम्या होत्या असें राजारामाच्या बखरीवरून ठरतें. तसेंच शाहूमहाराजांच्या कारकीर्दीतहि नऊ असाम्या होत्या असें काव्येतिहाससंग्रहांतील ४०५ पत्रावरून कवूल करावें लागतें. अष्ट प्रधानांची संख्या शिवाजीच्या पुढें आठच नव्हती हे ह्या दोन आधारावरून सिद्ध आहे, व तोच प्रकार शिवाजीच्या वेळीहि होता, हें ४०४ पत्रावरून उघड आहे. हा वाद आठ ह्या संख्येपुरताच आहे. बाकी शिवाजीची राज्यपद्धति (अष्ट) प्रधानात्मक होती हा सिद्धांत साधार आहे हें निर्विवाद आहे. (व) आतां ही राज्यपद्धति शिवाजीनें अजीवात नवीन शोधून काढिली किंवा मुसुलमानांपासून घेतली किंवा पूर्वीच्या संस्कृत नीतिशास्त्रांतून घेतली ? म.इ.या मते शिवाजीनें ही राज्यपद्धति मुसुलमानांपासून घेतली. पेशवा, मुजुमदार, वाकनीस, सुरनीस, डवीर वगैरे अधिकाऱ्यांचीं नांवां मुसुलमानांच्या दरबारांतील आहेत. त्यांना मुख्य प्रधान, अमात्य, मंत्री, सचिव, सुमंत वगैरे संस्कृत नांवां शिवाजीनें दिलीं. बाकी शिवाजीची पद्धति मुसुलमानांच्या पद्धतीचेंच हुबहु अनुकरण होतें. (क) ही अष्टप्रधानात्मक पद्धत प्रस्तुतच्या यूरोपांतील क्याबिनेट पद्धतीप्रमाणें तर नव्हतीच; परंतु, सतराव्या शतकांतील यूरोपांतील कित्येक देशांतील क्याबिनेट पद्धतीप्रमाणें ती कांहींशी होती. शिवाजीच्या पद्धतीत व सतराव्या शतकांतील यूरोपियन पद्धतीत अंतर असें आहे कीं शिवाजीचे न्यायाधीश व पंडितराव ह्या दोन प्रधानांखेरीज बाकीचे सर्व प्रधान लढाया

करित व यूरोपांतील प्रधानांना हा शिपायगिरीचा धंदा बहुशः माहीत नसे. सारांश, शिवाजीच्या प्रधानमंडळींचें साम्य यूरोपांतील कोणत्याहि शतकांतील क्याविनेटशीं नाहीं. शिवाजीनें केवळ मुसुलमानांचा किता गिरविलेला आहे. तेव्हां ह्या कळसोंत सूचित होणारां (व) आणि (क) हीं कलमें पूर्वग्रहात्मक होत हें उघड आहे. सत्यासत्य पद्धतींचीं भेस होते तीं हीं अशीं होते. ह्या भेसळीला फार जपलें पाहिजे. (५) उपमान प्रमाणावर कोणताहि सिद्धांत ठरवूं नये. हीं पांच कलमें लक्ष्यांत ठेवून इतिहासरचना केली असतां तीं सन्मान्य होईल ह्यांत संशय नाहीं. मराठ्यांच्या राष्ट्रच्या जीवनचरित्राचा अभ्यास अनेक दिशांनीं केला पाहिजे. (१) मराठ्यांच्या सामाजिक इतिहास, (२) मराठ्यांचा राजकीय इतिहास, (३) मराठ्यांच्या धर्माचा इतिहास, (४) मराठ्यांच्या संस्कृतीचा इतिहास, (५) मराठ्यांच्या भाषेचा इतिहास, (६) मराठ्यांच्या मोहिमांचा इतिहास, (७) मराठ्यांच्या लष्कराचा इतिहास, (८) मराठ्यांच्या आरमाराचा इतिहास, (९) मराठ्यांच्या कायदेकानूंचा इतिहास, (१०) मराठ्यांच्या किल्लांचा इतिहास, (११) मराठ्यांच्या जमीनमहसुलाचा इतिहास वगैरे शाखांचा सशास्त्र व सोपपत्तिक असा अभ्यास झाला पाहिजे. मराठ्यांच्या राजकीय इतिहासाचा सध्यां येथें विचार चालला आहे, तेव्हां त्याचे विभाग सशास्त्र किती करितां येतील तें स्थूलमानानें सांगतों. (१) इ. स. १६४६ पर्यंत शिवाजीच्या पूर्वीचा इतिहास. (२) १६४६ पासून १६८० पर्यंतचा स्वातंत्र्यार्थ लढाईचा इतिहास. (३) १६८० पासून १७०७ पर्यंतच्या स्वातंत्र्यार्थ लढाईच्या शेपटाचा इतिहास. (४) १७०७ पासून १७३१ पर्यंतचा स्वराज्यस्थापनेचा व हिंदुपदवा दशाहीचा इतिहास. (५) १७३१ पासून १७६१ पर्यंतचा ब्राह्मणपदवादशाहीचा इतिहास. (६) १७६१ पासून १७९६ पर्यंतचा ब्राह्मणपदवादशाहीच्या जगवणुकेचा इतिहास. (७) १७९६ पासून १८१८ पर्यंतचा महाराष्ट्रसाम्राज्याच्या न्हासाचा इतिहास. (८) १८१८ पासून १८९८ पर्यंतचा महाराष्ट्राच्या अवनतीचा इतिहास. मराठ्यांच्या इतिहासाच्या ह्या विभागांवरोवर महाराष्ट्राच्या भूज्ञानाचाहि अभ्यास झाला पाहिजे.

विवेचन दहावें.

सतराव्या व अठराव्या शतकांत महाराष्ट्रांतील लोकांच्या अंगीं स्थितीपेक्षां गतचिंचे प्राबल्य विशेष होतें. पावसाळ्याचे चार महिने खेरीजकरून चाकीचे आठ महिने मराठे पुण्याहून दाही दिशांभर पसरत असत. अठराव्या शतकांत मराठ्यांच्या गर्तांचें मुख्य केंद्र पुणें शहर होतें. मुसुलमानांच्या कारकीर्दीतहि पुण्याचें ठिकाण मोहिमांची सुरवात करण्यास सोईचें समजलें जात असे व त्याच्या ह्या सोयीस्कर स्थानावरून त्यांनीं त्याला मोहिमावाद असें अन्वर्थक नांव दिलें होतें. सातारा व सासवड हीं स्थले सोडून पेशव्यांनीं आपलें ठाणें पुण्यास दिलें त्याचें तरी मुख्य कारण हेंच. हिंदुस्थानांत, कोंकणांत, गुजराथेंत, श्रीरंगपट्टणास व निजामाच्या राज्यांत जाण्यास पुण्याच्या मैदानांतून अनेक रस्ते फुटतात. त्यांपैकी कांहीं मुख्य मुख्य मार्गांचा व मुक्कामांचा येथें तपशील देतो.

- (१) पुणें ते नाशीकः—पुणें, भांवुरी, भोसरी, मोसैं, चाकण, खेड, पेंठ, लिंगदेव, भोगूर, गोवर्धन, त्रिबक, नाशीक.
- (२) पुणें ते वसई, ठाणें, पनवेलः—पुणें, पुनावळें, तळेगांव, नाणें, माहू, कुसूरघाट, भिऊपुरी वैजनाथ, नासरापूर, दहिवली, बदलापूर, कल्याण, वसई, परशीक, ठाणें, तळेगांव, वडगांव, कालें, वोरघाट, खालापूर, चौक, पनवेल, मुंबई.
- (३) पुणें ते नागोठणेंः—पुणें, भांवुडें, मुळशी, भोरकत, भोरप, पाली, नागोठणें, अलीबाग, चौक, रेवडंडा.
- (४) पुणें ते रायगडः—पुणें, खडक वासलें, खामगांव, पाट्याचा घाट, येत्याची पेठ, वोचाघोळी, रायगड, महाड, तळें, घोसाळें, गावेल, श्रीवर्धन, बाणकोट.
- (५) पुणें ते वाईः—पुणें, कात्रज, शिवापूर, भोर, अंबेडखिंड, वाई, बावधन, सातारा.
- (६) पुणें ते पुरंधरः—पुणें, वोपदेवघाट, सासवड, पुरंधर.
- (७) पुणें ते साताराः—पुणें, वोपदेवघाट, सासवड, जेजूरी, दहीगांव, माहुली, सातारा.
- (८) पुणें ते कोल्हापूरः—पुणें, जेजूरी, कोरेगांव, न्हावा, पुसेसावळी, वाळवें, कोल्हापूर, निपाणी, संकेश्वर, वेळगांव, शहापूर.
- (९) पुणें ते पंढरपूरः—पुणें, मोढवें, थेऊर, पाटस, मोरगांव, होळमुरूम, सांगवी, अकळूज, पंढरपूर, सांगोलें, मंगळवेढें, विजापूर.
- (१०) पुणें ते श्रीरंगपट्टणः—पुणें, पंढरपूर, विजापूर किंवा सांगोलें, जत, गलगलें, बागलकोट, हुनगुंद, किल्ले, कोपल, आनजी, हरिहर, चित्रदुर्ग, शिरें, नागमंगळ, श्रीरंगपट्टण.
- (११) पुणें ते सावनूरः—पुणें, पंढरपूर, आसंगी, कवतगी, गळतगें, बागलकोट, बदामी, कुरुतकोटी, लक्ष्मेश्वर, सावनूरवंकापूर.
- (१२) पुणें ते नगर, औरंगाबादः—पुणें, कोरेगांव, रांजणगांव, घोडनदी, जातेगांव, खेरगांव, अहमदनगर, कायगांवटोकें, सातारा, औरंगाबाद.
- (१३) पुणें ते दिल्लीः—पुणें, औरंगाबाद, अजंटा, वन्हाणपूर, हांडिया, सीहूर, सीरांज, नरवर, ग्वालेर, डवळपूर, आग्रा, मथुरा, दिल्ली, पानपत, कुरुक्षेत्र.
- (१४) पुणें ते उज्जैनः—पुणें, नाशीक, मालेगांव, सेंधवें, महेश्वर, इंदूर, उज्जैन.
- (१५) पुणें ते भडोच, सुरत, वडोदें, अमदाबादः—पुणें, नाशीक, बगलाण, खानदेशच्या वान्या, कासारवारी वगैरे.

- (१६) पुणे ते नागपूर:—पुणे, औरंगाबाद, दाभाडी, जाफराबाद, बाळापूर अलज-
पूर, नागपूर.
- (१७) पुणे ते धारूर:—पुणे, गारपूर, थेऊर, करखंब, साळूमाळूचें पारगांव, वाळकी,
मांडवगण, आडळगांव, भोसेगांव, सिंगवी, फकराबादधानारें, वारशी,
खडें, पानगांव, गारदौंड, पेडगांव, पारिंडा, वीड, धारूर.
- (१८) पुणे ते भागानगर:—पुणे, सुपें, वारामती, तुळजापूर, कल्याण, वेदर, भालकी,
उदगीर, गोवळकोंडा, भागानगर.

पुण्याहून फुटणाऱ्या मोठमोठ्या मार्गांपैकीं कांहींचा हा ठोकळ तपशील आहे. ह्या मार्गा-
वरून माणसं, वैल, घोडां, उंटें, हत्ती, पालख्या, मंग वगैरे वाहनांचा रिघाव यथास्थित
होत असे. माकाडामानें १७८० च्या पुढें शोधून काढिलेली खडीच्या सडका करण्याची युक्ति
मराठ्यांना त्यावेळीं ह्मणजे १७६० त माहीत नव्हती हें सांगावयाला नकोच. परंतु त्यावे-
ळच्या इंग्लंडांतील व यूरोपांतील रस्त्यांची स्थिति लक्षांत आणिली असतां हिंदुस्थानांतील
रस्ते उत्तम होते असेंच ह्मणावें लागतें. पेशव्यांच्या राज्यांत सरकारी डाकेचा कारखाना
मोठा असे. सरकारी डाकेवरोवरच खासगी लोकांचीहि पत्रें जात असत. डाकेच्या व
रस्त्याच्या बाबींत १७६० त यूरोपखंड हिंदुस्थानाच्या फारसें पुढें होतें असें नाहीं. सर-
कारी डाकेपेक्षां सावकारी डाक जलद पोहोचत असे. सध्यांच्यापेक्षां त्यावेळीं महाराष्ट्रां-
तील लोक भरतखंडाच्या सर्व प्रांतांत जास्त प्रवास करीत असत. कोंकणकिन्यानें गल-
दतांतूनहि सफरी कोंकणांतील लोकांस कराव्या लागत. द्वारकेपासून गोकर्णापर्यंत तराडीं
व महागिऱ्या सारख्या चालूं असत. परंतु किनारा सोडून पांच पंचवास कोंसांच्या पली-
कडे जाण्यास मराठीं तारवें फारशीं धजत नसत.

विवेचन अकरावें.

पानिपतची मोहीम १५ मार्च १७६० ला सुरू झाली व १४ जानेवारी १७६१ ला
संपली. ह्या दहा महिन्यांचा सविस्तर वृत्तांत मीं छापिलेल्या पत्रांखेरीज इतरत्र कोठें
सांपडण्यासारखा नाहीं. (१) पानिपतच्या वखरींत नुसत्या पानिपतच्या लढाईचा
कमजास्त विश्वसनीय असा वृत्तांत दिला आहे. (२) भाऊसाहेबाच्या कैफियतींत सदा-
शिवराव आंगेपडदुराहून निघाल्यापासून पानिपतची लढाई होईतांपर्यंत त्रोटक वृत्तांत
आहे. (३) भाऊसाहेबाच्या वखरींत १७५४ पासून १७६१ जानेवारीपर्यंत इकीकत
आहे. त्यांत ९० पासून १३२ पृष्ठांपर्यंतचा मजकूर पानिपतच्या मोहिमेसंबंधी व खुद्द
लढाईसंबंधी आहे. (४) काशीराजाच्या वखरींत सुजाउद्दौल्याकडील पानिपताच्या मोहि-
मेचें वर्णन आहे. (५) मराठ्यांच्या पराक्रमकारानें छापिलेल्या पानिपतच्या अपूर्ण वखरींत
पानिपतच्या लढाईचा वनावट वृत्तांत आहे. ह्या पांच वखरी पानिपतच्या लढाईसंबंधीं आज-
पर्यंत प्रसिद्ध झाल्या आहेत. पैकीं पराक्रमकारांची वखर वनावट असल्यामुळें (टीप २९०
पहा) तिचा विचार करण्याचें येथें कारण नाहीं. बाकीच्या ४ वखरीपैकीं काशीराजाच्या

बखरीवरून, आजपर्यंत जे स्वदेशी व विदेशी इतिहासकार झाले त्यांनी, पानिपतच्या लढाईचे वर्णन केले आहे. ग्रांटडफ्चा देखील मध्य आधार काशीराजाचीच बखर आहे. रा. नातू ह्यांना मंत्र कोठे कोठे इतर बखरींच्या उपयोग केला आहे. परंतु त्यांचा देखील कल इंद्रजइतिहासकारांच्या मताला मान देऊन, काशीराजाच्याच वृत्तांताकडे वळण्याचा दिसतो. तेव्हां काशीराजाच्या बखरींची ग्राह्याग्राह्यता टरविणे अत्यंत जरूर आहे. काशीराजाच्या बखरींतील खालील गोष्टी इतिहासाला धरून नाहांत असे ह्या ग्रंथांतील पत्रांवरून कळून येण्यासारखे आहे. (१) बाळाजी बाजीराव ख्यालीखुशालीत मग्न असे. १७३८ पासून १७६१ पर्यंत वर्षांतून आठ नऊ महिने बाळाजी पुण्याच्या बाहेर असे हे मी मागे दाखवून दिले आहे. (२) सदाशिवरावाला रामचंद्र मल्हाराची लहानपणापासून शिक्षा होती ह्मणून काशीराज ह्मणतो; परंतु, सदाशिवरावाची व रामचंद्र मल्हाराची गांठ १७५० त पडली. त्यापूर्वी भाऊला बाळाजीची शिक्षा होती. (३) रघुनाथरावाच्या लाहोरच्या स्वारींत जनकाजी शिंदे होता ह्मणून काशीराज लिहितो; तोंह निराधार आहे. (४) उदगीरची लढाई काशीराजाला माहीत नव्हती असे दिसते. (५) भाऊ उद्दाम झाला ह्मणून काशीराजाचे ह्मणणे आहे; परंतु, ह्या ग्रंथांत भाऊची गोविंदपंताला गेलेली पत्रे किती सौम्यपणाने लिहिलेली आहेत हे पाहिले ह्मणजे उद्दामपणाचा आरोप भाऊवर आणणे मुष्कील होतें. (६) दत्ताजी शिंदे नजीबखानाशी युद्ध करीत असतां रणांत पडला व त्यावेळीं अवदाली दूर अंतर्वेदांत होता अशी काशीराजाची माहिती आहे; परंतु, ती ह्या ग्रंथांतील लेखांक १:५ वगैरेवरून निराधार आहे हे कळून येईल. (७) भाऊने दिल्लीस तळ दिल्यावर सुजाउद्दौला अवदालीला मिळाला ह्मणून काशीराज ह्मणतो; परंतु, भाऊ दिल्लीस येण्याच्या अगोदर सुजा अवदालीला मिळाला होता हे पांचव्या विवेचनांत दाखवून दिले आहे. (८) कुंजपुरा घेतल्यावर भाऊ दिल्ली शहराम परत आला व तेथे दसऱ्यास त्याने आपल्या सैन्याची गणती केली असे काशीराज लिहितो; परंतु, कुंजपुर्यास गेल्यावर भाऊ दिल्लीस रुथीं आलाच नाही हे मागे दाखविलेच आहे. (९) संभाऊकिया येथील लढाईत अवदाली विजयी झाला ह्मणून काशीराजाचे ह्मणणे आहे; परंतु, त्या लढाईत मराठे शेर झाले ह्मणून कृष्ण जोशी लिहितो. (१०) गणपतराव मेहेदळ्याच्या अगोदर गोविंदपंत वारला ह्मणून काशीराज लिहितो; परंतु, ती चूक आहे हे ह्या ग्रंथांतील ३२३ टिपेवरून कळून येईल. येणेप्रमाणे काशीराजाच्या बखरींतील अग्रह्य भाग आहे. त्याने स्वदृष्टीने जेवढे पाहिले तेवढे बहुशः खरे आहे. बाकीचे सर्व इतर अस्सल आधार असल्यावांचून विश्वसनीय धरवत नाही.

(ब) रघुनाथयादवकृत पाणिपतची बखरहि मोठ्या कसोशीने पारखून घेतली पाहिजे. ही बखर शके १६८४ चित्रभानुनामसंवत्सरे माहे फाल्गुन शुद्ध ५ मंदवारी पुणे येथे संपविली ह्मणून रघुनाथ यादव ह्मणतो. परंतु फाल्गुन शुद्ध ५ मीला मंदवार नसून शुक्रवार आहे त्याअर्थी भिक्तीवर विश्वास ठेवत नाही. बखरीला प्रारंभ २५ जमादिलाखरी

झणजे १७६३ च्या १० जानेवारीला केला झणून बखरीच्या प्रारंभो लिहिले आहे. झणजे ही बखर सजवावयाला ४१ दिवस लागले असें होतें. ह्या बखरीतील लढाईची तारीख चुकली आहे. भाऊ व विश्वासराव रणांत पडल्यावर मग बाळाजी बाजीराव पुण्याहून उत्तरेकडे निघाले असें रघुनाथ यादव दफत्यावरून लिहितो झणून झणतो. परंतु बाळाजी बाजीराव पानिपतच्या लढाईच्या अगोदर हिंदुस्थानास जाण्यास पुण्याहून निघाले हें निर्विवाद आहे. तेव्हां रघुनाथ यादवानें दफत्याचा नाट उपयोग केला नाहीं असें झणावें लागतें. माहितीपेक्षां वर्णनानें ही बखर जास्त फुलविलेली आहे.

(क) कांहीं लहान सहान चुका गाळल्या असतां भाऊसाहेवांची कैफियत बहुतेक पूर्णपणें विश्वसनीय आहे.

(ड) बऱ्याच चुका गाळल्या असतां भाऊसाहेवांची बखर बहुतेक बरीच विश्वसनीय आहे. भाऊसाहेवाचा तोतया निर्माण व्हावयाच्या अगोदर झणजे १७६३ च्या अगोदर ही बखर लिहिली आहे. तुंगारप्रतीच्या शेवटीं १७१२ शकाच्याबद्दल १७१३ पाहिजे झणजे सवत्सराचें नांव, तिथि व चंद्र बरोबर होतात.

विवेचन वाराचें.

कोल्हापूर येथील प्रो. मोडक ह्यांच्या जंत्रीचा उपयोग मला अतिशय झाला. ह्या जंत्रांत चूक झणून फारशी कोठें नाहीं. कधीं कधीं तिथींचे वार व मुसुलमानी तारखांचे वार जंत्रांत व ऐतिहासिक पत्रांत निराळे सांपडतात. प्रो. मोडक ह्यांच्या जंत्रांतील तिथी, तारखा व वार जर ठाम बरोबर असतील तर पत्रांतील तिथि, वार व तारीख मोडकांच्या जंत्रांत जेथें जेथें जमत नाहींत तेथें तेथें एकच अनुमान करणें प्राप्त होतें. तें हें कीं, प्रो. मोडकांनीं ज्या जंत्रीवरून व पंचांगावरून आपली जंत्री रचिली ती जंत्री व तीं पंचांगें पत्रें लिहिणाऱ्यांच्याजवळ जीं पंचांगें होतां त्यांच्याहून निराळीं असावीं. क्षय व वृद्धि ह्या तिथि निरनिराळ्या प्रांतांतील पंचांगांत निरनिराळ्या दिवशां कदाचित् असूं शकतील; परंतु, इतर तिथी निरनिराळ्या प्रांतांतील पंचांगांत निरनिराळ्या वारीं कां असाऱ्या ह्यांचे कारण समजत नाहीं. तसेंच तारखांचें वारहि निरनिराळ्या पंचांगांत कां बदलावे तेंहि नाट समजत नाहीं. उदाहरणार्थ कांहीं पत्रांच्या तारखा खालीं देतो.

(१) ऐतिहासिकलेखसंग्रहांतील १७७ व्या पत्रांत फाल्गुन शुद्ध चतुर्थी बुधवारी आहे झणून लिहिले आहे. प्रो. मोडकांच्या जंत्रांत चतुर्थी गुरुवारी आहे. त्यावरून मथाळ्यावरील इंग्रजी तारीख १७ फेब्रुवारी झणून मांडली आहे. पत्र ज्याअर्थी बुधवारी चतुर्थ प्रहरीं झणजे सध्यांच्या दुपारच्या तीनपासून सहा वाजेपर्यंतच्या कालांत केव्हां तरी लिहिले आहे त्याअर्थी बुधवार हा वार खरा व बुधवारचीच इंग्रजी तारीख घेतली पाहिजे. तसेंच बुधवारी चतुर्थी होती हेंहि कबूल केलें पाहिजे.

(२) ऐतिहासिकलेखसंग्रहांतील १७९ व्या पत्रांत फाल्गुन वद्य ७ ला मंदवार आहे; परंतु, जंत्रांत रविवार आहे.

(३) ऐतिहासिकलेखसंग्रहांतील १५१ व्या पत्राच्या तिसऱ्या ओळीत १७ जमादिलाखरी मंगळवार सांगितला आहे; १५३ व्या पत्रांत १८ जमादिलाखरी मंगळवार सांगितला आहे व ह्याच १५३ व्या पत्रांत अमावास्याला गुरुवार लिहिला आहे. १५३ वे पत्र गुरुवारी लिहिले आहे ह्यांत संशय नाही; कारण “ कार्त्ती ” बुधवार होता ह्यणून पत्र लिहिणारा पुढे लिहितो. गुरुवारी अमावास्या होती किंवा नाही एवढीच शंका आहे. १७ व १८ तारखा चुकल्या आहेत हे निर्विवाद आहे.

(४) काव्येतिहाससंग्रह, पत्रे, यादी वगैरे ८ त आषाढ वद्य ५ ला रविवार व १० ला शुक्रवार आहे; जंत्रांत ह्या दोन्ही तिथींस अनुक्रमेण सोमवार व शनिवार आहे. उत्तर चोवीस रमजान शनिवारी लिहिले आहे. पत्र शुक्रवारी २३ रमजानला आले. शुक्रवारी पेशव्यांच्या पंचांगांत १० मी होती.

(५) काव्येतिहाससंग्रह, पत्रे व यादी १७ च्या पैवस्तीत ज्येष्ठ शुद्ध १५. सोमवारी आहे; जंत्रांत पूर्णिमेचा क्षय आहे.

(६) काव्येतिहाससंग्रह, पत्रे व यादी ४२९ त ३९३ पृष्ठाच्या खालून ३ व्या ओळीत शके १६५२ साधारणनाम संवत्सरी फाल्गुन शुद्ध ३ ला मंदवार दिला आहे; जंत्रांत रविवार आहे. पत्रांतल्याप्रमाणे शनिवारी दोनप्रहरी दिवसा ३ या होती. तेव्हां रविवारी जो तृतीयेचा शेष राहिला असेल त्याच्या जोरावर रविवारी ३ या होऊ शकेल की काय ?

(७) काव्येतिहाससंग्रह, पत्रे व यादी ४३० त चैत्र शुद्ध ३ ला इंदुवासर दिला आहे; जंत्रांत मंगळवार आहे.

(८) भारतवर्ष, पत्रे, यादी वगैरे ३१ त मार्गशीर्ष शुद्ध १२ स दोनप्रहरी मंदवार दिला आहे; जंत्रांत १२ शुक्रवारी आहे. ह्याच पत्रांत आणीक पांच ठिकाणी सन, शक, राजशक, तीथ, वार, तारिख वगैरे दिली आहेत. त्यापैकी काहींना काहींतरी मूळपत्रांत किंवा लेखांकाच्या नकलेत किंवा संपादकाच्या नजर चुकीने चुकले असल्यामुळे ह्या ताथ-चारांसंबंधी माझे काहींच ह्यणणे नाही. हे मासिकपुस्तक मोठ्या अव्यवस्थितपणे संपादिले जात असल्यामुळे ह्यांच्यातील आंकड्यांवर विश्वास ठेवत नाही.

पत्रांतील व जंत्रांतील फरक दाखविण्याकरितां आणीकहि पुष्कळ दाखले देण्यांत येतील; परंतु, एवढ्यावरच काम भागण्यासारखे असल्यामुळे जास्त विस्तार करित नाहीं. प्रो. मोडकांनी इ० स० १७२८ पासून १८९४ पर्यंत जंत्री तयार केल्यामुळे ह्या अवधीतील मराठ्यांच्या कागदपत्रांचा अभ्यास करणाऱ्यांस मोठी सोय झाली आहे. जर प्रो० मोडक इ० स० १५०० पासून १७२८ पर्यंत दुसरी एक जंत्री छापतील तर त्या वेळच्याहि कागदपत्रांचा अभ्यास करण्याचे एक उपकरण तयार झाल्यासारखे होईल. शहाजी, शिवाजी, राजाराम व शाहू ह्यांच्या वेळची जंत्री अवश्य पाहिजे आहे. तींत दिल्ली येथील जुलूसी सनाच्या तारखा आल्यास फार उपयोग होईल.

ह्या पुस्तकाच्या टिपेंत व प्रस्तावनेंत काव्येतिहाससंग्रह, ऐतिहासिकलेखसंग्रह व भारत-वर्ष ह्या तीन मासिकपुस्तकांतील कांहीं लेखांचा उपयोग केला आहे. ज्या लेखांचा मूल परोक्ष किंवा अपरोक्ष रीतीनें उपयोग झाला आहे त्यांचे सन मी प्रो. मोडक यांच्या जंत्री-वरून ठरवून टाकिले आहेत. ते बरोबर ठरले आहेत किंवा नाहींत हें तपासण्याचें काम इतिहासज्ञांचें आहे.

काव्येतिहाससंग्रहांतील पत्रें व यादी.

जेथें पैवस्तीखेरीज दुसरी तारीख काढण्यासारखी नाहीं तेथें पैवस्तीचीच तारीख समजावी.

पत्रें व यादी.

सन.

टीका.

२ २२ एप्रिल १७५१

शिवराम गोविंद भिडे औरंगाबा-
देस १७५१ त होता (लेखांक १०).

३ २७ जुलै १७५५

४ ११ सप्टेंबर १७५१

५ १ जुलै १७५२

६ २१ जुलै १७५२

७ २५ जुलै १७५२

८ २५ जुलै १७५२

चंद्र २९ सावान.

पैवस्तीत शके १६७६ बदल
१६७४ पाहिजे.

११ रमजान=१२ जुलै १७५२. हें
पत्र पुढील पत्राची पुरवणी आहे.

मोडकांच्या जंत्रांत आषाढ वद्य
५ स सोमवार आहे व १० स
शनिवार आहे.

१० १३ नोव्हेंबर १७४०

११ २९ सप्टेंबर १७४०

१२ २० जानेवारी १७५१

१३ २७ जुलै १७५२

१४ २५ जानेवारी १७५३

गुरुवारी बहुल सप्तमी आहे, पं-
चमी नाहीं. वद्य ७ = १९ रवि-
लावल गुरुवार. पत्र रात्रौ लिहि-
लेलें आहे.

१५ ३ जून १७५४

१६ २७ फेब्रुवारी १७५५

१७ २३ जून १७५५

सोमवारी पूर्णिमा किती घटकांनीं
लागली ?

१८ १ सप्टेंबर १७५५

१९	जानेवारी १७५२	रामदासपंत १७५२ च्या एप्रिलांत वारला व त्रिबक १७५१च्या डिसेंबरांत त्रिबक सूर्याजीनें घेतला.
२०	पहिलें पत्र पहा	
२१	३ फेब्रुवारी १७६१	माघ वद्य १ ला २६ जमादिलाखर नाही ; १४ रजव आहे; मि-त्तीची व रवान्याची तारीख निराळी असेल.
२२	१२ मे १७६१	जंत्रांत ६ सवारी ९ मी आहे.
२३	जानेवारी १७५२	
२४	सप्टेंबर १७५१	
२५	२४ जुलै १७३५	ह्या पत्रांत वाळाजी वल्लाळ प्रवान ह्मणून वाजीरावानें आपल्यास ह्मटलें आहे. तेव्हां वाजीरावाचें पाळण्यातील नांव वाळाजी होतें असें दिसतें. वाळाजींतील वाळा लोप केला तर वाजी रहातो.
२६	२४ डिसेंबर १७४१	१७४२ च्या सिंहस्थाच्या आधींचें हें पत्र आहे. यमुनेच्या घांटीं वाळा-जीस पोहोचलें.
२७	२० मार्च १७५४	
२८	२७ मार्च १७५३	चैत्र शुद्ध १५ मंगळवारी १३ जमादिलाखर नाही; १२ जमादिलाखर आहे.
२९	४ डिसेंबर १७६९	
३०	६ डिसेंबर १७६९	
३१	१७ अक्टोबर १७५४	पैवस्तींत शके १६७५ बदल शके १६७६ पाहिजे.
३२	१ आगस्ट १७५४	
३३	३ सप्टेंबर १७६३	
३४	८ सप्टेंबर १७५८	४ मोहरमच्या पुढें आश्विन शुद्ध ४ आली पाहिजे.

३५	३० मार्च १७५७
३६	२८ मार्च १७५७
३८	२७ नोव्हेंबर १७६१
३९	११ आगष्ट १८०२
४०	१६ फेब्रुवारी १७४३
४१	२९ आगष्ट १७४४
४३	११ जानेवारी १७३६
४४	८ जानेवारी १७३८
४५	१७ एप्रिल १७३९
४७	२४ एप्रिल १७४१
४८	१९ जानेवारी १७४३
४९	१४ जानेवारी १७४१
५०	२१ आगष्ट १७६१
५१	२४ अक्टोबर १७४६
५२	११ जून १७७४
५५	४ फेब्रुवारी १७३९
५६	१३ मे १७३९
५७	१५ जून १७३९
५८	१० एप्रिल १७४०
६०	२९ मे १७४५
६१	२२ मे १७५९
६२	१७ जुलै १७४६
६३	१५ जुलै १८१२
६४	१९ अक्टोबर १८१२
६५	१३ जून १७६६
६६	९ जुलै १७५७

पैवस्तींत चैव शुद्ध एकादशी पाहिजे;
प्रतीपदा चुकून पडली आहे.

भित्ती व रघान्याच्या तारखा निराळ्या.

फाल्गुन शुद्ध तृतीयेला सौम्यवासर
ह्यणजे बुधवार शके १६६४ त येतो.
भाद्रपद शुद्ध तृतीयेला रौद्रवासर
ह्यणजे बुधवार शके १६६६ त येतो.
ब्रह्मद्र इ. स. १७४५ च्या २६
जुलैला वारला.

वागस=महमदखान बंगप.

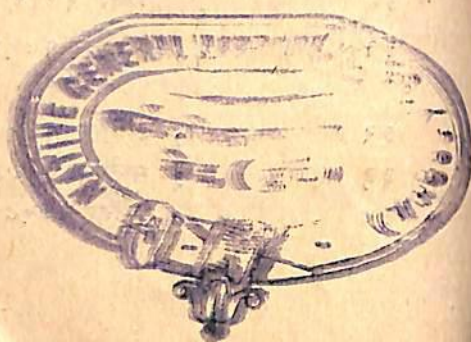
तोबेयास कुलीखान=नादरशहा.

९५. वें पत्र पहा.

हा नारोशंकर राजिवहादर नसावा.

जंत्रांत वद्य १ चा लोप आहे.

३ मोहोरम बदल २३ मोहोरम
पाहिजे. दशमीला ३ तारीख अशक्य.

६७ १६ डिसेंबर १७४६

शुद्ध प्रतिपदेच्या वदल वद्य प्रतिपदा पाहिजे. वद्य प्रतिपदेच्या दुपारी दिवसा छ १४ जिल्हेज होता, त्या दिवशी जगजीवनाला प्रतिनिधी मिळाली. शुद्ध प्रतिपदेला मुसुलमानी १२ तारीख कधीहि नसते.

६८ ६ एप्रिल १७४७

६९ ७ जून १७४६

७० इ. स. १८१२

बाबासाहेब ह्मणजे बाजीराव वल्लाल नव्हे; बाबासाहेब ह्मणजे यशवंतराव होळकर. पत्ते, यादी ६३ व ९३ पहा. ६३ वें पत्र १८१२ तील आहे ह्यांत संशयच नाही. त्या पत्रांतील बाळाजी लक्ष्मण, खंडो महादेव व सखाराम जगजीवन, हीं नावें ह्या पत्रांत आली आहेत. तेव्हां हा मल्हारराव दुसरा होय, थोरला नव्हे. हांककरांची कैफियत पहा. सदाशिव माणकेश्वराला हे पत्र लिहिलें आहे. ह्या माणकेश्वराचें नांव ४४१ व्या पत्रांत आहे.

शिंदखेडच्या लढाईच्या अगोदरचें पत्र आहे.

७१ १९ डिसेंबर १७५६

७३ २१ अक्टोबर १७४६

७४ ८ जून १७४६

७६ २२ एप्रिल १७५९

७७ २१ फेब्रुवारी १७४७

६१ वें पत्र पहा.

सदाशिवरावभाऊ ५ डिसेंबर १७५६ त बहादूर भेंड्याच्या स्वारीस गेले ते ३ मे १७४७ त पुण्यास परत आले. ग्रांटडफच्या ह्मणण्या प्रमाणें ही स्वारी १७४६ त सुरु झाली. ग्रांटडफ चुकला आहे

द्वानून ऐतिहासिकलेखसंग्रहकार द्वान-
तात (ऐतिहासिक लेखसंग्रह, नं.
ब) ती चूक आहे.

७८	२२ फेब्रुवारी १७४७
७९	३० एप्रिल १७४७
८०	३१ जुलै १७५२
८१	२५ नोव्हेंबर १७४७
८२	२९ आगष्ट १७४६
८३	१९ एप्रिल १७५९
८४	१० अक्टोबर १७५९
८५	९ आगष्ट १७५२
८६	१७४८
८९	१७४९—१७४९
९२	नोव्हेंबर १७४७
९३	२७ जुलै १८१२
९४	१४ जुलै १७६९

९५	२८ अक्टोबर १७४६
९६	४ डिसेंबर १७५९

६३,७० पत्रे पहा.

माधवराव बळाळाच्या कारकीर्दीत
१७६८ व १७६९ त ह्यैसुरावर
स्वारी झाली त्यावेळचे हे पत्र आहे.
काव्येतिहाससंग्रहकार हे पत्र बाळाजी
बाजीरावाच्या कारकीर्दीतील समज-
तात; पण ती त्यांची चूक आहे. कारण,
श्रावणांत रविलाखर बाळाजी बाजी-
रावाच्या कारकीर्दीत १७४० पासून
१७६१ पर्यंत कधीच आला नाही.
मल्हारराव रास्ते बाळाजी बाजीरा-
वाच्या कारकीर्दीत होता व आनंद-
राव रास्ते माधवराव बळाळाच्या
कारकीर्दीत होता.

हे पत्र १३ रविलावली रवाना केले.
तेव्हां त्याच्यांत १४ रविलावल येणे
अशक्य आहे. १४ रविलावलावहून
१२ रविलावल पाहिजे. कां की १२

रविलावलींच शनवार पडतो; १४
रविलावलीं पडत नाहीं. ह्या ग्रंथांतील
शीप २३१ पहा.

९७ २२ अक्टोबर १७४६
९८ ३० मे १७६०
९९ १० एप्रिल १७४६
१०० २५ मार्च १७४१

१०१ २ जानेवारी १७६७
१०२ १० डिसेंबर १७५२

१०३ कदाचित् १७४५

१०४ ८ मे १७४५

१०६ २३ आगष्ट १७६१

११० १७५८

११३ ५ एप्रिल १७६९

११४ १७३२

१३२ १७४७

१३३ १७५७

१३४ १४ एप्रिल १७५५

बाजीराव व चिमाजीआपा वार-
ल्यावरचें हें पत्र आहे.

कार्तिक वद्याच्या पुढें ३ सफर
येऊन कार्तिक वद्य द्वितीयेला गुरु-
वार येतो तो १७५२ च्या डिसेंबरां-
तच येतो. बाळाजी बाजीरावाच्या
कारकीर्दीत इतर वर्षी कधीच येत
नाहीं.

तारखेत्रद्दल व वर्षावद्दल अगदींच
संशय आहे.

६० वें पत्र पहा.

हें पत्र गोपाळराव बापूजीचें आहे.

हें येसाजी आंग्र्याचें पत्र आहे. ह्या प-
त्रांतील बराच मजकूर चिटणिसी बख-
रीत आहे. तसेंच ४२८।४२९ पत्रांती-
लहि मजकूर चिटणीसांच्या बखरीत
आहे. ह्यावरून अस्सल कागद पाहून
चिटणीसांनी बग्नर लिहिली असें अनु-
मान होतें. सामर्थ्याप्रमाणें त्यांनीं
उपयोग केला.

हें पत्र सदाशिव चिमणाजीनें लिहिलें
आहे.

ऐतिहासिक लेखसंग्रह नं. २ पहा.

१६४ मे १७५०

सांगोल्याच्या स्वारीस जातां वेळचे पत्र.

३३४ २९ सप्टेंबर १७५१

३३५ ९ जून १७६१

हे पत्र कोल्हापूरच्या गादीवर दत्तक वसविण्यासंबंधी आहे. बाळाजील "समेटी" करावयाची होती-
दोन्ही गाद्यांची.

३३६ १६ डिसेंबर १७५१

३३७ ३१ मार्च १७५८

३३८ जानेवारी १७५५

३४० २८ मे १७५३

३४१ ५ मे १७५८

३४३ मे १७५५

३४६ २४ नोव्हेंबर १७५६

३४७ १५ सप्टेंबर १७५६

३४८ ३० सप्टेंबर १७५६

३४९ ७ सप्टेंबर १७५६

३५० १७ आगष्ट १७५६

३५१ १८ सप्टेंबर १७५५

३५३ ३० आगष्ट १७५५

३५३ मे १७५१

३५४ २२ मे १७५१

३५५ ७ मार्च १७५२

३५६ १७५६

३५७ ३ सप्टेंबर १७५४

३५८ ११ जून १७५१

३५९ जानेवारी १७५१

३६० १९ आगष्ट १७५४

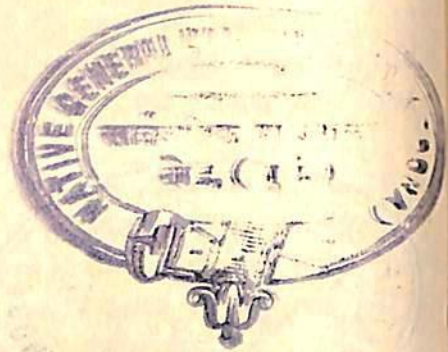
३६१ १७५६

३६२ २१ मार्च १७५९

३६३ १२ फेब्रुवारी १७५२

३६४ १० जून १७५१

३६५ १२ जून १७५९

३६६	८ जुलै १७५९
३६७	२२ अक्टोबर १७५२
३६८	२१ जानेवारी १७६०
३६९	८ अक्टोबर १७५१
३७०	५ सप्टेंबर १७५४
३७१	२१ सप्टेंबर १७५६
३७३	२४ फेब्रुवारी १७५९
३७४	१२ एप्रिल १७५२
३७५	८ मे १७६१
३७६	३ सप्टेंबर १७५४
३७७	४ मे १७५८
३७८	३० नोव्हेंबर १७५७
३७९	२२ फेब्रुवारी १७६०
३८०	३ सप्टेंबर १७५४
३८१	२६ फेब्रुवारी १७५३
३८२	३१ जुलै १७५५
३८३	१९ जुलै १७५२
३८४	२४ मे १७५२
३८५	२३ मे १७५१
३८६	२९ सप्टेंबर १७५५
३८७	२ मे १७५९
३८८	२४ डिसेंबर १७५८
३८९	६ अक्टोबर १७५२
३९०	जुलै १७५९
३९१	८ अक्टोबर १७५१
३९२	७ अक्टोबर १७५१
३९३	१५ नोव्हेंबर १७५४
३९४	१२ फेब्रुवारी १७५२
३९५	१५ अक्टोबर १७५२
३९६	३१ मे १७५२
३९७	३१ मे १७५२
३९८	२० आगष्ट १७५४
३९९	४ सप्टेंबर १७५४

३९२ पत्र पहा.

३६६ वें पत्र पहा.

४०३

१७ एप्रिल १७५८

४२८चा कांहीं भाग १७४०

४२९चा कांहीं भाग १७४०

४३९ १७३९

४४२ २१ मे १७४८

४५१ १७५६

शके १६८० च्या चैत्रांत फसली सन ११६७ होता. त्या अर्थी ह्या पत्रांतील सर्व सन फसली आहेत हे उघड आहे. ११६७ फसली धरल्या तर इ. स. १७५८ येतो; १७५१ येत नाही. ११६७ सुरूसन धरल्या तर इ. स. १७६६ येतो. पत्रांत भाऊसाहेब ह्याणून ज्याचा उल्लेख केला आहे तो सदाशिवराव भाऊ पेशवे नव्हे. तो अकोळनेरचा इनामदार रामाजी अनंत दाभोळकर होय. ११६१ फसलीत ह्याणजे १७५१५२ ह्या साली निजामाची व पेशव्यांची लढाई कोरेगांव, जुन्नर, अकोळनेर, नगर, कायगांव, औरंगाबाद ह्या रोखाने होत होती हें प्रसिद्ध आहे. ११६२ फसलीत ह्याणजे इ. स. १७५३ च्या जानेवारीतील भालकीच्या तहांत जो प्रांत पेशव्यांना मिळाला त्यांत अकोळनेर होतें असें दिसतें. १७५४ त दाभोळकर जयाप्पा शिंद्याबरोबर हिंदुस्थानांत होता.

नागोरचा वेढा दत्ताजीनें संपविल्यावेळीं हें पत्र लिहिलें आहे. वैशाखमासी ह्याणजे सिंहस्थांत ह्याणजे १७५५ च्या एप्रिलांत नाशकास अंताजी माणकेश्वर बाळजी बाजीरावास भेटला.

ऐतिहासिकलेखसंग्रह.

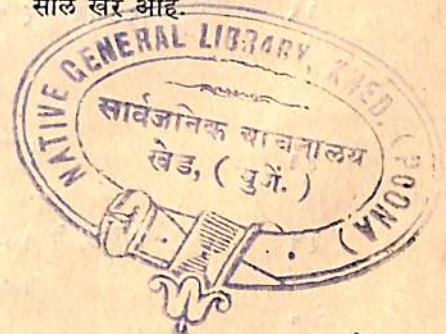
अ	१३ मे १७३९
ब	६ एप्रिल १७४७
१	९ फेब्रुवारी १७५४
२	१ नोव्हेंबर १७५५
३	२१ मे १७५६
४	२१ मे १७५६
५	४ फेब्रुवारी १७५७
६	२३ मे १७५५
७	२४ मे १७५५
९	२२ आगष्ट १७५२
१०	२३ आगष्ट १७५२
११	२८ फेब्रुवारी १७५८
१२	४ एप्रिल १७५८
१३	२०।२१ मार्च १७६०
१४	२०।२१ मार्च १७६०
१५	१ एप्रिल १७६०
१६	४ एप्रिल १७६०
१७	२ एप्रिल १७६०

माघशुद्ध १०=६ फेब्रुवारी १७३९
=१७ फेब्रुवारी (डफ). वैशाखशुद्ध
८=५ मे १७३९=१६ मे १७३९
(डफ). १७५२, २ सप्टेंबरपर्यंत-
च्या ग्रांटडफच्या सर्व तारखा ११
दिवसांनी पुढे आहेत.

हे पत्र काव्येतिहाससंग्रहांत छापिले
आहे (६८).

कार्तिक शुद्ध २=५ नोव्हेंबर १७५५.
२१ सावान ह्यणजेच नंबर चारांतील
वैशाखवद्य ८ भृगुवार.

१७५७ त अधिकमास आश्विन
होता ह्यणून १७५७ हे साल ह्या
दोन पत्रांचे नव्हे. १७५५ त अधिक
मास ज्येष्ठ आहे ह्यणून १७५५ हेच
साल खरे आहे.

चैत्रवद्य द्वितीया गुरुवारबद्दल चैत्र
वद्य नवमी गुरुवार पाहिजे. चैत्रवद्य ७
ह्यणजेच नंबर १८ तील २० सावान.
चैत्रवद्य ८ मीला २१ सावान आहे.
किल्ला मंगरवारी घेतला हे खचित आहे.

१८	१८ एप्रिल १७६०
१९ } २० }	३१ मार्च किंवा १ एप्रिल १७६०
२१	१९ मार्च १७६०
२२	२२ मे १७६०
२३	११ नोव्हेंबर १७६०
२४	नोव्हेंबर १७६०
२६	९ जानेवारी १७६१
२७	२० नोव्हेंबर १७६०
२८	२५ जानेवारी १७६१

भारतवर्ष.

लेखांक.

१	१३ डिसेंबर १७६१
२	८ जानेवारी १७६२
७	१७७९

धाकटे माधवराव पेशवे व हैदर यांज-
मध्ये हा तहनामा झाला. हा तहनामा
१७८० त झाला नाही; १७७९ त
झाला.

१७६६ सालाचा ह्या यादीशी कांहीं
एक संबंध नाही.

९	२८ सप्टेंबर १७६७
१८	१५ आगस्ट १७६३
१९	२८ डिसेंबर १७६०

हें पत्र विविधज्ञानविस्तारांत छापलें
आहे. ह्या मासिकपुस्तकांत तें पुन्हां
छापून अशुद्धें व मोडी वाचनाच्या
चुका अतोनात ठेविल्या आहेत.
पत्रांत अति चुका आहेत. सन शकां-
च्या चुकांची कमाल आहे.

३१	
३५	एप्रिल, मे १७०७
३९	१७४१

हें पत्र काव्येतिहाससंग्रहांत छापलें
आहे. ह्या पत्रासारखें पत्र कधी
कोठें छापलें गेले नसेल ! मोडी
वाचनाचा सराव जास्त पाहिजे.
बेदनूरच्या वकिलांस तरी कशावरून!

२३	
४५	१७४७
४८	१७४४
५०	१४ मार्च १७५७

मोडीच्या वाचनाच्या चुक्या.
टीपा चुकीच्या.
मोडी वाचनाच्या चुक्या.
” ” इतर चुक्या
विस्तरभयास्तव देत नाहीं.

“ पत्रे यादी ” वगैरे असे शब्द जेथे आले आहेत तेथे तीं पत्रे, यादी वगैरे काव्येति-
हाससंग्रहांतील आहेत असें समजावें.

“ लेखांक ” असा शब्द जेथे आला आहे तेथे प्रस्तुत पुस्तकांतील पत्रांचे अंक सम-
जावें. इतर उल्लेख स्पष्ट आहेत.

परिशिष्टांना पाडणशें शंभर पृष्ठे वारीक टाइपाचीं लागत असल्यामुळे व जाहीर केले-
ल्या किमतीत तीं देणें अशक्य असल्यामुळे तीं ह्या भागांत दिलीं नाहींत. ह्याच अवधी-
तील घडामोडीसंबंधीं आणीक कांहीं पत्रव्यवहार छपावयाचा आहे त्या बरोबर हीं परि-
शिष्टे दिलीं जातील.

समाप्त.

श्रीशंकर.

नेकल फर्मान वालाशान वनाम बालाजी बाजीराव वलकावेहेकी या दिवसांत अहदनामा मल्हारराव होळकर बअलकावे व जयाजीराव शिंदे बअलकावरुफकाये आंखुलासहऊसीपाहचे मजमूनहे की श्रीमहादेव व खंडेराव व धर्म व आईन आपले दरमीयान व जामीन आहेत

राजश्रियाविराजित बाळाजी बाजीराव यांस दिलेल्या उच्च फरमानाची नकल.

प्रस्तुत राजश्री मल्हारराव होळकर व पातशहाचे दोस्त आणि वीरशिरोमणि जयाजीराव शिंदे यांच्याशी तह येणेप्रमाणे केला जातो की—

१ हा अहदनामा झणजे करारनामा दिल्लीचा पातशहा आणि मराठ्याकडाल सरदार मल्हारराव होळकर व जयाप्पा शिंदे ह्यांच्यामध्ये झाला, असें ह्या करारनाम्यांतच लिहिलें आहे. हा करारनामा बहुशः १७५० सालांत झाला असावा. ह्यावेळीं दिल्लीचा पातशहा अहमदशहा तख्तावर होता.

पातशहाचा मुख्य वजीर सफदरजंग ह्यानें रोहिल्यांचा व अहमदशहा अबदाली ह्याचा दंगा मोडण्याकरितां मराठ्यांना मदतसि बोलाविलें. ह्या अहदनाम्यांत नबावबहादर व वजीरबहादर झणून जें नांव येतें तें ह्या सफदरजंगाचें होय. मुलतान, पंजाब, सिंध, रजपुताना व रोहिलखंड इतक्या विस्तीर्ण प्रदेशांवर चौथ बसविण्याचा हक्क मराठ्यांना ह्याच करारनाम्याच्या जोरावर प्राप्त झाला व ह्या हक्काच्या संरक्षणार्थ पुढे सहा वर्षे अबदालीशीं, रोहिल्यांशीं व रजपुतांशीं त्यांना झुजावें लागलें.

मुळांत ह्या अहदनाम्याचे दोन भाग केलेले आहेत. पूर्वार्धाला अर्जी झणून म्हटलें असून, उत्तरार्धाला अर्जीचें उत्तर झणून म्हटलें आहे. पूर्वार्धांत अमुक अमुक कामगिन्या अमुक अमुक किफायती करिता आह्मी करूं असा मराठ्यांच्या तर्फेनें अर्ज केला आहे व त्याचें उत्तर उत्तरार्धांत दिलें आहे. पूर्वार्धाची उत्तरार्ध बहुतेक पुनरावृत्ति आहे. “ आह्मी करूं ” हें पूर्वार्धांत वाक्य आहे व “ तुह्मी करावें ” हें उत्तरार्धांत आहे. मूळ करारनामा फारशीत लिहिलेला असावा. त्याचें भाषांतर मराठ्यांच्या सरदारांना कळण्याकरितां मराठीत केलेलें आमच्या जवळील दफतरांत होतें. अहदनाम्यांतील मराठी भाषा बहुतेक फारशीच आहे. क्रियापदे मात्र मराठी आहेत. विभक्त्यांचे प्रयोग देखील फारशीच्याच धर्तावर केले आहेत; झणून ह्या उत्तर

बाद मये फौजदारी मथुरा वगैरे फौजदारीहा मुतआलीक त्याची मये मशरुत सुबेदारीहा व फौजदारीहा व पेशकशात सुबेदारीहा व फौजदारीहा बंदेदरगाहास मुकरर जाहाली व मरहमत जाहाली. करार करितों व शपथपूर्वक कौल करितों की, माफक मामूल मशरुत व पेशकशात सुबेदारीहा व फौजदारीहा लायक अहवाल राजहा व जमींदाराचे आणि शिवाय त्याचे जे कांहीं लवाजीम व लवाहक सुबेदारी व फौजदारीचे होत असेत काबीज व मुतसरीफ होऊं. आणि बंदोबस्त सुबेजात व फौजदारीहा ववाकई करूं. आणि जे मुलूक की सीवाय तसरूफ पातशाईसी की दर तसरूफ राजहा व जमींदारात लहान मोठे सीवाय जमींदारी कदीम त्याची की मुलूक पातशाईस तसरूफ केला आहे त्याचे हातांतून खलस करून व काढोन अर्धा दर तसरूफ मुतसदीयान पातशाईचे करूं व अर्धा कारणे खर्च सीपाह आपलीचे घेऊं. आणि हंगाम खलस करणें, मुलूक व पारपत्य करणें मुफसीदांचे ज्या प्रो फौज व सीपाह व सरदार व तोफखाना अफजुदरकाबाचे विज्ञप्त करूं हजुरांतून तैनात होत असावे व बदस्तुर उमरा-
 आहे. आणि पवित्र अजमीर सुभ्याची सुभेदारी व नारनोल व सांभर वगैरेची फौजदारी व त्यांच्या मुतालिकी आणि अकबराबादेची सुभेदारी व मथुरा वगैरे यांची फौजदारी व मुतालिकी व दुसन्या शर्तीतल्या सुभेदान्या व फौजदान्या व त्याचे नजराणे सेवकास मुकरर केले आहेत व बक्षिस दिले आहेत. ह्मणून आह्मी शपथपूर्वक कौलकरार करितों की ह्या सुभेदारीतील व फौजदारीतील राजांच्या व जमींदारांच्या अन्रूपमाणें मामूल वहिवाटीला अनुसरून सर्व अटी पाळीत जाऊं व त्या सुभेदारीचे व फौजदारीचे जे हक्क व लवाजम असतील त्यांचा कबजा घेऊं व सुभ्यांचा व फौजदान्यांचा पक्का बंदोबस्त करूं व पातशाही राजेरजवाड्यांचे ताब्यांतील मुलुखांपैकीं जुना प्रांत कोणी बळकाविला असेल तो त्याच्या ताब्यांतून काढून अर्धा सरकारांत देऊ व अर्धा सैन्याचे खर्चाकरितां आह्मी आपलेकडे ठेवूं. आणि एखादा प्रांत खालसा करण्याचे वेळेस व फिसाव्यांचें पारिपत्य करण्याचे वेळेस जी अधिक

यान उजाम आह्मी दोणी फिदवीयान मथे फौज बराय बंदगी हाजीर राहूं. आणि जें कामें की कारणें पारपत्य अबदाली वगैरेचे आज्ञा होय जर योग्य ऐकिलें आमचेंच असलें तरी आह्मीच बजाऊं; आणि जर लायक मुदवजह होणें रायात खीलाफात जाहाबाजीचे होत असेल तरी हमरकाब होऊन मसदर तरदुदेचे होऊं. आणि जर काबूल तई फरमूदन उमरायाचे होत असले तरी ज्यांत अमिराविषयीं विनंति करूं तोच तेनात होय की बइतफाक त्याचे त्या कामाचा सरंजाम करूं. ज्या वेळेस हुकम होईल ते समयीं हुजतबोजा दरमयान न आणूं. आणि आज्ञा जनाव अकदसेस बजाय कौल करार आणि शपता आपलीचे बलकजादा धर्म आईन आपल्यासी जाणोन लिहिण्यापूर्वीं या अहदनामयाचे ज्या जागा की अमील सरकारवालाचे खुद अमल व दखिलकाम आहेत त्या जागा दखल न करूं; व मदत व कुमक त्यांची करूं. व बंदहाय पातशाई की जे कोणी जागीरात खात असतां चाकरी नाहीं करीत जागीरात त्याची दाखल सरकारवालांत करवूं आणि त्यांतून चौथ आपली घेऊं; व आपले कौल करारासी

फौज, सरदार, शिपाई व तोफखाना आह्मी ठेवूं ती हुजूरतैनातींतील समजत जावी. आह्मी दोघे व इतर अमीरउमराव नित्याप्रमाणें हुजूरच्या सेवेत हजर राहूं. आणि अबदाली वगैरेचें पारिपत्य करण्याचे कामीं आमचाच सल्ला हुजूर ऐकतील तर तें काम आह्मी स्वतःच बजावूं, आणि तें काम करण्यास हुजूरची स्वारी स्वतःच जाणें जरूर पडेल तर आह्मी आपल्या स्वारीबरोबर येऊं आणि जिवापाड मेहनत करूं. अथवा तें काम अमिरांच्या हातून होत असल्यास आह्मी विनंति करूं त्या अमिरांनाच पाठवावें, किंवा त्यांची सल्ला घेऊन तें काम आह्मी करूं. आपण आज्ञा कराल त्या वेळेस हुजत घालणार नाहीं. आणि केलेल्या कौलकराराखेरीज हुजूरवालाची आज्ञा विशेष मानून व धर्म व स्मृति ह्यांचे जागीं आपली आज्ञा मानून, ह्या तहाच्या पूर्वीं ज्या जागा हुजूरच्या खास ताब्यांत होत्या त्या आह्मी आपल्या ताब्यांत घेणार नाहीं इतकेंच नव्हे तर त्या जागांचा बंदो-

नं फिरूं; आणि जनाब अकदस व नवाबबहादरासी एकसरं मुतफावत व करूं; व जन्मपरियेंत ताबेदार व फर्मावरदार राहूं. व जर आह्वास दक्षणेस जावयाचा अगत्य पडला तरी कारणं बंदगी जनाब अकदस व तंबीहि व पारपत्य मुफसीदाचें कार्याकारण फौज सोडोन जाऊं; व आह्मी ज्या वायद्याचा करार करून जाऊं; त्याच कराराप्रों येऊं व सीपारस लहानथोरासी समजोनच करूं. आणि एहकाम शरीयतचे जारी राहत आह्मी मुकव्वी राहूं, व रसमीयात हिंदूचीहि आमचे धर्माप्रों जारी राहात, कोणही मुजाहीम त्यांचा न होय. आणि तीस लक्ष रुपये की कारणं मोहम अबदालीचें इनायत जाहाले काय येँदा व काय आइदे की ज्यावेळेस अबदाली येईल आज्ञेप्रमाणें त्याचे पारपत्यास यत्न करूं, व चौथ सुभेजात पंजाब व मुलतान व थटा व भकर व चार महाल मजारफ काबील व मुरादाबाद व संबल व हिसार व बदाऊ की मरहमत जाहाली, दोन हिस्से बराय सरकारवाला व एक हिस्सा कारणें फौज वजीरुलमुमालीकबहादर आणि नवाबबहादराचे मुकरर जाहाले, बंदोबस्त मुलक मजकुराचा केलिया उपरांतिक घेतले जाईल. आणि पेशकशात मुकररी पातशाई जमीदारान व राजवाड्यासी

बस्त ठेवूं. जे जहागीरदार सरकार चाकरी करीत नसतील त्यांच्या जहागिरी सरकारांत दाखल करूं, व त्यांतून आपली चौथ काढून घेऊं; आणि केलेल्या कौलकराराशीं कधींहि फिरणार नाहीं. तसेंच हुजूरशीं व नवाबबहादराशीं कधींहि तफावत करणार नाहीं. आणि जन्मपर्यंत आपले ताबेदार राहूं. आह्वास जर दक्षणेस जाण्याचें अगत्य पडलें तरी हुजूरच्या चाकरीकरितां व शत्रूंच्या पारिपत्याकरितां येथें फौज ठेवून जाऊं. तसेंच जो वायदा करून जाऊं त्याप्रमाणें बिनचूक परत येऊं. लहानथोरांची शिफारस आपल्यापाशीं विचारपूर्वक करूं. आह्मी मुसलमानांच्या व हिंदूंच्या धर्मांचें संरक्षण करूं. कोणाला अडथळा करूं देणार नाहीं. ज्याअर्थी अबदालीवर मोहीम करण्याकरितां तीस लक्ष रुपये आपण आह्वास दिले आहेत त्या अर्थी अबदाली ह्या अगर पुढील वर्षी आल्यास त्याचें पारिपत्य करण्यास यत्न करूं, पंजाब, मुलतान, थटा, व भकर व चार

सीवाय पेशकश सुबेदारीचे जे कांहीं मुत्सदी पातशाई त्याचे जिम्मे साबित करून देतील ते तहसील करोन, चौथ आपली वजा करून, बाकी सरकारांत पोहचती करीत जाऊं. व दरसुबेजात व फौजदारीहा दरोगे अदालतचे तरफ सरकारवालासी राहात आणि किल्लेदार ही बदस्तूर सरकारवालाचे राहात तगीरीबहाली किल्लेदाराची तालूक हजूर मोअकसी आहे; आह्मी हरगीज किल्लेजात व देहात पशरुत किल्लेदारां आणि दिवाणी व बुताती वगैरे खिदमता पातशाई आणि लवाहक त्याचे व बागात व इमलाक पातशाईत तसरुफ व दखल न करूं. व भोगवटा प्रॉं तसरुफ मुत्सदीयान पातशाईचे सोडूं व मदत व कुमकी राहूं व राहाणार. व वस्त व अज शहर पातशाईस राजी ठेवूं; व तंबीह व पारपत्य किल्ले आणि हरामजादे रासत्यांत उपद्रव करणार व वाट मारणार आणि चोरांचा करूंकी व्यापारी व मुसाफर पनाहात राहेत. व बंदाहय पातशाईसी की जे जागीरदार जागीर ठेवीत असतां चाकरींत हाजीर नाहींत, माफक मुकम कुदसीचे

महाल मजारफ कार्बिल व मुरादाबाद, संबल, हिसार व बदाऊं ह्या सुभ्यांची चौथ आह्वाला आपण दिली आहे ती हुजूरचे दोन हिस्से व वजीरबहादर व नवाबबहादर ह्यांच्या फौजेच्या खर्चाकरितां एक हिस्सा देण्याचें ठरलें आहे; तर मुलूख मजकूरचा बदोबस्त केल्यावर आह्मी आपली चौथ घेऊं. सुबेदारी पेशकशाशिवाय पातशाही जमेदार व रजवाड्यांच्या पेशकशांच्या ज्या बाबती हुजूरचे कारकून लोक दाखवून देतील त्या वसूल करून, त्यांतून आपली चौथ काढून घेऊन बाकी सरकारांत पोचती करूं. सुभ्यांतील व फौजदारींतील अदालतींचे जे हुजुरनीं किल्लेदार व दरोगे नेमले आहेत त्यांच्या नेमणुका व बदल्या हुजुरनींच कराव्या. किल्लेदारांना सोपविलेले किल्ले व गांव आणि दिवाणी व खानगी पातशाही खिदमतां, तसेच त्यांचे लवाजमे व लवाहक व बागा व इमले ह्यांच्यावर आह्मी जबरदस्तीनें हक्क सांगणार नाहीं. पातशाही मुत्सद्यांच्या भोगवट्यास अडथळा करणार नाहीं. त्यांना मदत करूं व करीत जाऊं. पातशाही शहराच्या

जार्गार त्याची दाखल सरकारवालांत करूं व त्यापैकीं आपली चौथ घेऊं दीन व धर्म व महादेवजी व खंडेरावजी दरमयान आहेत.

आंतवाहेरचा बंदोबस्त करूं आणि रस्त्यांत उपद्रव करणाऱ्या व वाट मारणाऱ्या चोरांचे व हरामखोर किलेदारांचें पारपत्य करूं; जेणेकरून व्यापारी व मुशाफर सुरक्षित रहातील. जे जहागिदार जहागिरी खाऊन आज्ञेत रहात नाहींत त्यांच्या जहागिरा हुकमाप्रमाणें जप्त करूं, व त्यांतून आपली चौथ काढून घेऊं. दीन व धर्म व महादेवजी व खंडेरावजी दरमयान आहेत.

अर्जांचें उत्तर

बवसीले दखल पावणार अस्तानसी पेहर निशाचे नजर अनवार आजहर जीयागुस्तरसी गुजरला आणि करार केले कीं जन्मपरिंयंत बालाजी बाजीराव व अवलाद बालाजी बाजीराव व कौम बालाजी बाजीराव आणि आह्मी उभैता फिदवी मये रुफकाये व अवलाद व कौम जे कोण्ही की जनाव-अकदसअला आणि नवाबबहादरासी अमुलहुकूम व तखलूफ करीत व वेवफाई करीत त्यांजला शपथ महादेवजी व खंडेरावजी व बेलभंडारची आहे. आणि याच कौला प्रो पोथी व गंगाजळ रूबरू नवाबबहादरावर आणि रूबरू वकीलान व मुतसदीयान आपलेचे उचले यास्तव माफक फजल व बकशीश पातशाहाचे सुबेदारी सुबे मुसत करून खिलाफत अकबराबाद सुबेदारी व सुबे दारुलखैदर अजमेर व फौजदारीहा मुतआलीक त्याची व दर सुबेदारी व सुबे मुलतान व लाहोर व थटा व फौजदारी भकर व आणीक फौजदारी तालूक त्याचे तिन्ही सुव्यांत व चार महाल मजारीफ काबिल व फौजदारी हिसार व संबल व मुरादाबाद व बदाऊ यांत चउथ-औष हिस्सा आंखुलासहसीपाहास मरहमत व मुकरर केले पो की शुकरवसी यास या बकशीश उजमाचा बजावून भोगवट्याप्रमाणें मशरुत सुबेदारी अकबराबाद आणि अजमेर व मथुरा व नारनोळ व संबल वगैरे फौजदारी तालूक त्याचे एकून दोणी सुबे व पेशकशात सुबेदारी व फौजदारी

माफक अहवाल रजवाडे व जमींदाराचे आणि सीवाय त्याचे जे लवाजम व लवाहक सुबेदारी व फौजदारीचा होत असेल, काबीज व मुतसरीफ होऊन बंदोबस्त दोनी सुबे आणि फौजदारीचा की मुतआलीक त्याचे आहेत करारवाके करावे. आणि जे मुलक की या दोन्ही सुब्बांत तसरुफ करिंदे पातशाहीसी तसरुफ राजहा व जमींदारान लहानथोराचे सीवाय जमींदारी कदीम त्याची की गेला असेल खलश करोन व सोडोन अर्धा अख्तयार मुतसदीयान पातशाईचे सोडावे आणि अर्धा कारणें खर्च सिपाह आपलीचे घ्यावा व दर सुबेदारी सुबे मुलतान व लाहोर व थटा व फौजदारी भकर वगैरे मुतआलीक तिन्ही सुब्बाची आणि चार महाल मजारफ काबील व फौजदारी हिसार व संवल व मुरादाबाद व बदाऊं यांत दोन हिस्से बराय खालसे शरीफे आणि एक हिस्सा कारणें खर्च सीपाह पातशाई की हमराह वजीरुलमुमालिकबहादर बाअलकावे व नवाबबहादर बाअलकावेचे येक हिस्सा याने चउथअैष कारणें खर्च फौज हमराही आं खुलासहउसीपाचे करार पावले. बंदोबस्त केलीथा उपरांतिक दोन हिस्से अख्तयार मुतसदीयान खालसे शरीफेचे आणि एक हिस्सा कारणें फौज वजीरुलमुमालिकबहादर व नवाबबहादराचे सोडावे आणि बाकी एक हिस्सा तुह्नी घ्यावा. हरवख्त खलस करणें, मुलुक आणि पारपत्व करणें. मुफसीदाचे जितकी फौज आणि सीपाह व सरदार व तोफखाना अफजुदरकान विनंति कराल मरहमत केले जाईल. बदस्तूर उमराय उनाम फौजेसहित बंदगीत हाजीर होऊन जे काम की मानंद पारपत्व अबदाली वगैरेचे आज्ञा करूं, करीत राहावें. आणि जर काबील ऐकिलें आं खुलासहउसीपाहचे न होय, माफक दरखास्त त्यांचे सरदार तई केला जाईल. जरी लायक माबादौलतचे असेल तरी मुतवजह होऊं. सादर होण्यापूर्वी फर्मान वालाशानचे ज्या जागा की अमील सरकारवालाचे अमल आणि दखल राखितात त्या जागेंत कोण्ही वजह दखल न करावें व मदती व कुमकी त्याचे राहावें. आणि बंदहापातशाहीसी जे कोण्ही की जागीर खाऊन चाकरी न करीत ज्यावेळेस हुकम करूं जागीर त्यांची तगीर

करून तीन हिस्स दाखल खालस शरीफेंत करण. आण एक हिस्सा तुक्ती घेणें आणि पेशकशात मुकररी पातशाईची रजवाडे व जमीदारान सीवाय पेशकशात सुबेदारी आणि फौजदारीचे जे कांहीं की मुतसदी निमे त्याचे सावीत करून देतील, तहसील करून, आपली चौथ वजा करोन बाकी सरकारवालांत पोहचावीत राहावे व दरसुगेजात व फौजदारीत दारोगा अदालतीचा सरकारवालासी राहे आणि किल्लेदार ही बदस्तूर सावीला सरकारवालासी राहेत आणि तमीरी तहदिली त्याची तालूक हजूर मोअलाचे राहे व हरमीज किलेजात आणि जामीर मशरूत किलेदारासी आणि दिवाणी कुताती वगैरे खिजमता पातशाई आणि लवाजमा व लवाहक त्यांचे आणि बागात व मीलीक पातशाईत तसरूफ व दखल न करावें. आणि राहाणार शहरान पातशाईस राजी ठेवावे व पारपत्य किल्ले व हरा-मजादान व रासत्यांत उपद्रव करितात त्यांचा करावें की मुसाफर व व्यापारी खातरजमेनें आमदरफत करीत राहात, की मुजरा हुसनखिदमतेचा जाहीर होय आणि पाया नेकीनतीजेचा होय आणि मेहेरबानी व तफजु-यात अकदसअलाची आपलेविसी फार जाणावी.

[२]

॥ श्री ॥

२ जुलै १७५०.

सेवेसी विज्ञापना: देशीं महारबांनीं व आपणाकडील लोकांनीं किल्ले

६ ह्या पत्राची पेंवस्ती \angle सावान आहे. हा \angle सावान कोणत्या सालचा? " रघोजी भोंसल्यास मोगलानें दबवून राखिलें, " ह्या उक्तीवरून हें पत्र रघोजी भोंसले जिवंत असतांना लिहिलें आहे हें स्पष्ट आहे. रघोजी ११६२ (११६१ ह्यणून भोंसल्यांच्या कागदपत्रांत चुकून पडलें आहे). फसलीच्या फाल्गुन शुद्ध ३ स (ना. भो. का. लेखांक १) ह्यणजे इ. स. १७५३ च्या \angle एप्रिलस वारला. तेव्हां \angle एप्रिल १७५३ च्या अगोदर हें पत्र लिहिलें असलें पाहिजे. आतां \angle एप्रिल १७५३ च्या अगोदरचा \angle सावान म्हटला ह्यणजे ३ जून १७५२ ला पडतो. ह्या ३ जून १७५२ ला खालील गोष्टी घडून आल्या

घेतले. मल्हारबां मजलदरमजल सेंधव्यास आले. मोगलाकडे त्याचें राज-
कारण आहे. त्याच्या सूत्रें किल्ले घेऊन आपण हिंदुस्थानास जातात. इकडे
मोगलानें सल्ला विघडावा. रघोजी भोसल्यास मोगलानें दबवून राखिलें.
पुढें खामखा सैदलण्करखान, जानैवा यांच्या मनांत एकवेळ उत्पात करून
दिल्ही जहागीर फिरोन घ्यावी अथवा कांहीं तरी आपलेंसें करावें हा मन-
सबा परस्परें कळों आला. दुसरें सांप्रत जायाप्पाचे कागद घेतात त्यांत
मल्हारबाची व त्याची चित्तशुध नाही; वोढ करून, स्वतंत्र जाऊन उत्पात
करावा ऐसें दिसतें. याचप्रमाणें मल्हारबाकडीलहि पत्रें घेतात त्यांतहि
भाव हाच आहे. जायाप्पाचें केलें शेवटास न जावें. ऐसें परस्परें स्वजन-

असल्यास ही तारीख ह्या पत्राची होय हें ठरेल. (१) रघुनाथराव तारपीतीरावर प्रकाशा-
जवळ असला पाहिजे; (२) शिंदे होळकर दक्षिणेंतून हिंदुस्थानांत परत जात असले
पाहिजेत; व (३) जातांना त्यांनीं देशीं मोगलाचे किल्ले घेतले असले पाहिजेत. पैकीं
१७५२ च्या जूनांत शिंदे होळकर हिंदुस्थानांत परत न जातां उलटे गजुद्दिनाला घेऊन
दक्षिणेंत देशीं येत होते (पत्रें व यादी ५।६।७). तेव्हां १७५२ तला हा सावान नव्हे.
आतां १७५२ च्या अलीकडला ८ सावान २१ जून १७५१ ला पडतो. परंतु १७५१ च्या
जूनांत शिंदे होळकर अंतर्वेदीत लडत होते (पत्रें व यादी १६२।१६३). तेव्हां १७५१
चाहि सावान ह्या पत्राचा महिना नव्हे. आतां १७५१ च्या अलीकडील ८ सावान २ जूलै
१७५० ला पडतो. शाहूमहाराज १७४९ च्या डिसेंबरच्या २३ व्या तारखेला वारले
(थो. शा. च. पृ. १०१). त्यावेळीं शिंदेहोळकर दक्षिणेंत सातान्यास आले होते (धा. रां.
च. पृ. ३). त्यांनीं परत जातांना निजामाचे धोडप वगैरे किल्ले घेतले व ते घेऊन ते माळ-
व्यांत उतरले. पुढें लवकरच रघुनाथरावाला गुजराथच्या कामगिरीला प्रथमच नाना साहे-
बांनीं पाठविलें. इतक्यांत प्रतिनिधि, ताराबाई, मोगल, इत्यादींनीं अगदीं गहजब करून
सौडला. तेव्हां सरदारांना परत आणावें असें नानासाहेबांनीं रघुनाथरावास लिहिलें; परंतु
अनेक हरकती येऊन सरदारांना परत येतां आलें नाहीं. येणेंप्रमाणें देशीं येऊन परत
जाण्याची, किल्ले घेण्याची व रघुनाथराव तारपीतीरावर असण्याची संधि एकाच काळें
आली असें ह्या १७५० च्या जुलैतच झालें. तेव्हां ह्या पत्राची पैवस्ती २ जूलै १७५० ची
आहे हें स्पष्ट आहे. नानासाहेब १७५० च्या जुलैत पुण्यास होते; तेव्हां तारपीतीराहून त्यांना
पत्र पोहोचण्यास फार झालें तर एक आठवडा लागावा. अर्थात हें पत्र १७५० च्या जून.
माहिन्याच्या शेवटास लिहिलें असावें. पत्रावरती तारीख पैवस्तीचीच दिली आहे.

विरोध व परराज्यांतील कलहाचें मूळ अजीपासूनच लागलें आहे. आह्मी भोर्डगांवास आलों तों राघो लक्ष्मण मल्हारबाचे सूत्रें गंगोबांनीं पाठविले. त्यांनीं कित्येक मजकूर सांगितले. त्यांत सारांश पाहतां जायाप्पाच्याच पेचाचा मजकूर आहे. आह्मांस येथून नेऊन त्यास दबवावें; आपली मातन्वरी हिंदुस्थानांत आहेच; आमची भेटी झाली, एकत्र झालों ह्मणजे खावंद हातास आले; सर्व गुंता उरकला; पुढें चित्तास मानेल तो मनसबा केला तरी कार्यास येईल; ऐसें दिसोन आलें. आह्मीं आपले जागा विचार पाहतां केवळ जायाप्पाचें कार्य नच व्हावें; मल्हारबाकडे होऊन त्यांसच खालें आणावें तरी त्याचेंहि स्वरूप रहात नाही, व सांप्रत देशींहि पेच मातन्वर. मोगलाच्या विचारें पहातां हे उभयता सरदार देशीं असावे ह्मणजे मोगलाशीं सालजाब होऊन बंदोबस्त होईल. दुसरे दोघांचा पेच आहे तोहि वारेल. जायाप्पास दुराभिमान रामजिंगांचा आहे. तरी जशी स्वामीची मर्जी असेल तसें शेवटास न्यावें लागेल. यासाठीं तुर्त राघो लक्ष्मणास सांगितलें कीं मल्हारबांनीं चार मजली माघारें यावें; आह्मी तापीतीरास येतो तेथें भेटी व्हावी; जायाप्पासहि बोलावणें पाठवितों; हरप्रकारें मल्हारबास सांगावें आणि तीर्थरूपाकडे घेऊन जावें; दोन महिन्यांत इकडील बंदोबस्त होऊन पुढें जो मनसबा करणें तो करावा.

८ सध्यांचें भडगाव.

९ ताराबाईचा व वारामतीकराचा.

१० मारवाडचा राणा अजितासिंग यास अभयसिंग व बख्तसिंग असे दोन पुत्र होते. अभयसिंगानें १७५० पर्यंत राज्य केलें. त्याच्यापुढें त्याचा मुलगा रामसिंग यास गादी न मिळतां बख्तसिंगास ह्मणजे रामसिंगाच्या चुलत्यास मिळाली. अर्थात् रामसिंगास मराठ्यांची ह्मणजे जयाप्पाची मदत मागणें जरूर पडलें. येणेंप्रमाणें १७५० पासून जयाप्पाला रामसिंगाचा ओढा होता; परंतु पुढील दोन तीन वर्षें इतर गडबडीमुळें जयाप्पाला रामसिंगास मदत करण्यास फावलें नाहीं. नंतर १७५३ त बख्तसिंग वारला. तेव्हां त्याचा पुत्र विजेसिंग गांदविर बसला व रामसिंगाला पुन्हां जयाप्पाकडे धांव घेणें भाग पडलें. १७५३।५४।५५ ह्या सालीं मराठ्यांनीं हिंदुस्थानांत जंगी मोहीम केली त्या संर्धास रामसिंगाचेंहि कार्य अर्धेंमुर्धें घडून आलें.

याप्रमाणें बोलोन आजीच पत्रें त्यांजकडे रवाना केलीं. आह्मी रनाळ्या आसपास चार मुक्काम करून राहातां. भेटी होतील. चार गोष्टी बोलोन तहास आणावें. स्वामींनीं पत्र गंगोबास लिहिलेंच आहे. त्याचअन्वयें दुसरीं पत्रें गंगोबास व मल्हारबास ल्याहावीं कीं चिरंजीव पाठविले आहेत; इकडे दोन महिने राहून एकदा भेट घेऊन जावें. ह्मणोन याअन्वयें करून एकामागेंएक दोन चार पत्रें ल्याहावीं. त्याचप्रमाणें जायाप्पासहि ल्याहावीं. मल्हारबा खामखा घेतीलसें दिसतें. परंतु जायाप्पाची मर्जी कळत नाही. स्वामींनीं त्यास क्षेपनिक्षेप ल्याहावें. ह्मणजे उभयतांसहि घेऊन येऊं. जर जायाप्पा न आले तर मल्हारबा कांहीं अगोदर येणार नाहीत. ऐसें आहे. तरी जायाप्पास पत्रें परस्परेंहि पाठवावीं व आह्मांकडेहि दोन तीन पाठवावीं. ऐसें आहे. सारांश, इतका अटाहशा न करावा. परंतु तुर्त हे दोघेजग परस्परें कलह करून कोणी एक तरी बुडतो. दुसरें आपणास देशीं पेंच मोगलाचा. दोन्हीहि गोष्टी दोलतेस पेच पडावयाच्या आहेत. तुर्त आढळला मनसबा ठाकून यावें हें कामाचें नाही. यासाठीं आठपंधरा दिवस तापीतीरें आहों. पत्रें वरचेवरी पाठवावीं. साहित्य करावें. इतकें करून कदाचित् दोघांतून एक ना एके तरी कसें करावें तें सविस्तर ल्याहावें. इकडे होईल तें वर्तमान वरचेवरी लेहून पाठवूं. तेथून माणसें पाठविणें तीं जलद पाठवीत जावीं. दोघांसहि चार चार पत्रें देशीं येणें ह्मणोन आह्मांकडे पाठवावीं. ह्मणजे आह्मीं याचा उपर त्यास, त्याचा उपर यास दाखवून घेऊन येतों. नाही तरी मोगलासीं तो § कलह होईलसें वाटतें व हे मदतीस येत नाही. रघोजीबाबाचा यंदां संशयच आहे. आह्मी दोघांमध्ये शिरोन दोघांसहि परस्परें उपर दाखवून आणितों. काम मातब्बर. पुढें हातचें जाईल. हे भांडले तरी मग दोघांचा एकच होईल. तें कामाचें दिसत नाही. यास्तव याप्रमाणें करतों. उदक कुच करून प्रकाशाकडे तापीसुमारें तीन कोस जाऊं.

मल्हारबा आठा दिवशीं तेथें येतील. आमची त्यांची भेटी होत्ये तो आपले कागद यावे कीं दादा बराबर खासखा येणें. पुढें घरचेदारचे किल्याकोटाचे सारेच पेच एका जागा झाल्यावरी वारतील. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति. चहूँ मजलीवरी मल्हारबा असतां व त्याणीं बलाविलें असतां व जावें तरी तोहि शब्द कीं आपल्यामध्ये गृहकलह असतां समजावीस कशी न केली. यास्तव आठपंधरा दिवस गुंता पडेल. हे विज्ञापना.

पै॥ छ ८ सावान.

[३]

॥ श्री ॥

७ सप्टेंबर १७५१

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामीचे सेवेसीः—

विनंति सेवक शामजी गोविंद साष्टांगनमस्कार विज्ञापना. येथील कुशल

१२. १७४९ त शाहू राजे मुमूर्षु असतांना नासरजंग यानें दक्षिण कर्नाटकांत स्वारी केली त्यावेळीं निजामाच्या ताब्यांतील दक्षिण महाराष्ट्र स्वारी करण्यास अगदीं मोकळें होतें. ही गोष्ट नानासाहेब पेशव्यांच्या ध्यानांत येऊन चुकली होती. परंतु, शाहूराजाच्या मृत्युमुळे सातारा येथें स्थिरस्थावर करण्यांत त्यांचा बराच काल गेल्यामुळे ही उत्तम संधि त्यांना साधावी तशी साधली नाहीं. तरी शाहू राजाच्या मरणानंतर त्यांनीं रघुनाथरावाला तापीतीरावर पाठवून (लेखांक २) ते स्वतः नासीरजंगावर चालून गेले. इतक्यांत डिसेंबर १७५० ते नासीरजंगाचा बंध झाला व मुजफरजंग नवाबपदाप्रत पोहोचला. पुढें १७५१ च्या जानेवारींत मुजफरजंगाचाहि अंत झाला व सलावतजंग मंसनदीवर वसला. ह्या संधीस नानासाहेब पेशव्यांनीं निजामाच्या राज्यावर स्वारी केली. परंतु, मसलत रंगारूपास कोठें नुकती येत चालली होती नव्हती, इतक्यांत तारावाईच्या व गायकवाडाच्या कारस्थानाची वातमी येऊन पोहोचली. ते-हां मसलत तशीच बंद ठेवून नानासाहेबांस सातान्यास १७५१ च्या एप्रिलांत (पत्रें व यादी १६८) परत यावें लागलें. इकडे नाना पुरंदर्यांनीं व बापूजी खंडेरावानीं गायकवाडाचा पराभव सातान्याजवळ गेंड्याच्या माळावर (पत्रें व यादी १६८ ओळ ४) केला. तारावाईला चूप करण्यांत पुढील चार पांच महिने जाऊन निजामावरील मस-

जागाईत छ २७ माहे शौर्वेल मंदवार पावेतो औरंगाबादेस स्वामीचे कृपा-
दृष्टीकरून यथास्थित असे. विशेष. राजश्री नारो शंकर याजकडून रा॥ बाळाजी
महादेव खजाना घेऊन येत होते. त्यास ब-हाणपुरीं अबदुल खैरखान याणीं
खजाना अटकाविला. तें वृत्त सविस्तर पूर्वी विनंतिपत्रां लिहिलें आहे त्यावरून
कळों घेईल. त्याउपर नसीरजंग यास सेवकांनं चार गोष्टी सांगणें त्या सांगोन
याजकडून रायनथनल यांस राजे रघुनाथदास यांजकडे पाठविलें आणि त्यास
आपले घरीं बोलाविलें. त्यावरून छ २६ रोजीं राजाजी नसीरजंग याचे घरीं
आले. उभयतांचें भाषण होऊन त्यांनीं सेवकास व रा॥ राघो गणेश यांस
बोलाऊं पाठविलें. नसीरजंग याणीं राजाजीस सांगितलें कीं तुहास आपणाकडून
त्रिगाडाची शुरुवात करणें असेल तर हें कर्म सुखरूप करणें; नाही, तेव्हां
गोष्ट कार्याची नाही. त्यावरून राजाजी ह्मणों लागले कीं, आह्मासहि आधीं
आपणाकडून अंतर पाडणें नाही. त्याजकडूनच हरयेक विशई जाजती होत्ये.
खजान्याचे कामाची इतल्ला अबदुल खैरखान याणीं आह्मास दिधली नसतां
बेजा केलें. याउपर त्यास माईकूल करून लिहोन खजाना वगैरे परतोन देवितों.
याप्रकारें निश्चय होऊन त्याणीं सांडणीस्वार ब-हाणपुरास ताबडतांब रवाना
केला व आह्मास आज्ञा केली कीं तुह्मी श्रीमंतास लिहिणें. त्यावरून राजेश्री
राघोपंत याणीं सविस्तर सेवेसी विनंतीपत्र लिहिलें आहे. सेवकास वकालती-
चे जाबसाल लिहावयास प्रयोजन नाही. परंतु नसीरजंग यांस व राजाजीस

लतीला १७५१ च्या सप्टेंबरांत पुन्हां प्रारंभ झाला. ह्या वेळीं लढाईला प्रथम कारण नि-
जामाकडूनच झालें. ह्या कारणाचा उल्लेख प्रांटडफनें केला नाही. नारो शंकराकडील ख-
जाना ब-हाणपुरीं आला असतां तो अबदुलखैरखान याच्या हस्ते राजा रघुनाथदास,
निजामाचा दिवाण, यानें लुटविला. हेंच लढाईला मुख्य कारण झालें. पेशवे आपल्या प्रांतांत
चालून आले आहेत असें पाहून, मुसा वुसीच्या सत्यावरून निजामानें पुण्यावर चाल
केली. ह्या लढाईच्या प्रारंभाचीं हें व पुढील कांहीं पत्रें आहेत.

१३ सवाल.

१४ नसीरजंग शौकतजंग

१५ राजाजी, रघुनाथदास, रामदासपंत ही सलाबतजंगाच्या दिवाणाची निरनिराळीं
नांवें आहेत.

१६ माकूलमुचितं भवेत्.

स्वामीचीं पत्रें पावतीं करून आज्ञेप्रमाणें सविस्तर स्नेहाच्या अभिवृद्धीचा अर्थ निवेदन केला. त्याचें उत्तर प्रत्योत्तर उभयतांपासून घ्यावें तों हा मजकूर दरम्यान आला. यास्तव विनंतिपत्रां लिहिणें लागला. हें वर्तमान राजश्री बगाजीपंत वकालि यथें आले आहेत त्याणीं व त्यांचे पुत्रांहीं सविस्तर लिहिलेंच असेल. राजाजी व नसीरजंग या उभयेतांपासून उत्तर प्रत्योत्तरें दोनचौ दिवसांत वेऊन मुफसल सेवेसी लिहितों. सेवेसी विदित होय हे विज्ञप्ती.

[४]

॥ श्री ॥

७ सप्टेंबर १७५१

यादी नवाब सलावतजंग याचे सरकारांत आज ता॥ निगादास्तशिवाय मनसबदार यवन व मराठे.

फौज रिसाले नवनिर्गोंदास्त व केंदीमी मिळोन,

६००० नि॥ नसीरजंग बहादूर	२००० रिसाला मीरशमशुद्दीखान
१५०० रिसाला अल्ली	बक्षीसायेर
आस्करखान	१५०० रिसाला शेषाचार्य शिवाय
५०० रिसाला तुरशं म-	बरकंदोज १०००
हंमदखान	२००० रिसाला याकुब मीरखान
१००० रिसाला अकबरबेग	पीसर तुरक तामानखान
१५०० रिसाला मानखान	१००० रिसाला हकीम महमद अ-
१५०० रिसाला खोजेशहा	लीखान
६०००	१५०० रिसाला फत्तेखान
६००० नि॥ अब्दुल खैरखान	१००० रिसाला सफीउल्लाखान
१००० शहरीं मीरगवासखान	५०० रिसाला नजर मा॥ खान
आले त्याबरोबर	१००० मराठे जगताप व साळोंकी
५००० बन्हाणपुरीं आहेत	व बाबर वगैरे जमातदार
६०००	१५०० रिसाला मिरन पामाखान

१७ नवीन ठेविलेले लोक, १८ जुने

१९ नालीक वरखंदाजं

४००० खुदावंदखान भागानगरीहून
बोलाविले आहेत त्या वा।

वगैरे ब-हाणपुरीये

५०० खोजम कुलीखान

१६५००

१२०००

२८५००

साडे अठ्ठावीस हजार याचा तपशील.

येणार

येथें आहेत व चारणीस व

५००० अबदुलखैरखान

तैनाती गेले आहेत ऐसे

४००० खुदावंदखान

१९५००

जिनसी तोफखाना वगैरे हमराही.

कित्ता

कित्ता

३२०० जेजालंदाज बलेंथे जेजाला

१० तोफा मोटाल्या फुलचारी-

१८०० खासवारंदार

कडे राहिल्या. मध्यम प्र-

२२००० बारकंदाज, प्यादे, पूर्वीचे
व कर्नाटकी

तीच्या समागमें आहेत.

५०० बाणदार असामी.

१५० रेहकले.

३००० कामाठी व खारवे बंखाणी
बेलदार सुतार वगैरे.

१० हतनाळा.

२५ सुतरनाळा.

३१०४ कित्ता जिन्नस.

१५००० बाण सुमार

१०० उंट बाणास व सु-
बाबरूप वगैरेस.

१४ फिरंग्याबरोबर सरंजाम.

३ तोफा कळेंनें चालतात.

४ हत्ती तोफा लोटायाचे

१ कि। तोफ कळेंनें सोडावयाची.

३००० बैल तोफांचे.

१० तोटे बंदुखाचे व तो-

५०० गुदस्तापैकीं त-

फाचे. संदुका ठेवाव-

२० करितां.

२५ खासदारस्तु अश्वधरो.

चार होते.

२५०० नवखरीद.

३०० नासरजंग असता वराडांतून आणविले होते. ते येऊन हैदराबादपावेतो गेले तो नासरजंगाचें वर्तमान आलें. त्यावरून राहिले. ते सेहलीस व चारणीस होते. हल्लीं आणविलें. वरकड भारदारदारी आणविली त्याबराबर तेहि येतील.

३०००

३१०४

येणंप्रमाणें तूर्त बराबर वेणार. याखेरीज येथें किल्ले अंकांत तोफा पांच सात आहेत व अमदाँनगर पेडगाँव येथें साहित्य फार आहे. काम पडल्यास त्यापैकीं आणविली.

यास छकडे.

१४

० सुर्बावरूपचे छकडे व गोळ्याचे छकडे व उंटें येथून कुच होता समागमें काय घेतील पहावें. किता सरंजाम.

८० हत्ती सुमार.

१२०० उंटें भारदारदारी वगैरे सुमार.

११०० हरकारे.

३०० कासीद.

[५]

॥ श्री ॥

७ सप्टेंबर १७५१.

पुरवणी श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामीचे सेवेसी:—

विज्ञापना ऐसीजे. सेवक येथें आलिया उपर नसीरजंग याच्या चार भेटी

२२ औरंगाबादेंतील एका किल्लेवजा इमारतीचें नांव. २३ अहमदनगर. २४ दौंडापाशीं आहे.

जाल्या. त्यांच्या आशय मनास आणितां स्वामीसीं कोणेहि प्रकारें विघाड न करावा व होऊं न द्यावा; दारमदारानें चालावें; ऐसें दृष्टीस पडलें. राजाजीच्या दोन भेटी जाल्या. त्याचा आशय अंतस्थ मनास आणितां विघाडाची बहुतशी खुरखुर आहे. नसिरंजग सेवेसीं मिलाफी आहेत ऐसें लेखोन, याचें वजन बहुत भार यास्तव द्राह्यात्कारें यासी बहुतसी लोलिंगतां करितात. परंतु अंतर्यामीं यासहि दुजाणेंत नाहींत. वराडाची सुभेदारी यास दिल्ली, याचा सर्वैव या राखिलेंतून कोणेहि प्रकारें यांस काढावें. याच प्रकारें राजश्री जानोजी निंवाळकर यांसहि जाणतात. परंतु दोघेहि मातचर आहेत. पुढें अमलांत काय येतें तें अढळलियावर सेवेसीं लिहिलें जाईल. राजाजीचे सलाहकार मोठे अवदुलखैरखां व खुदावंदखां आहेत; त्यांस पाचारणीं गेलीं आहेत. दस-यांअँलाकडे तेहि येऊन पांचतील. आणि त्यांचे विचारें कुच करणार. वरकड राजाजीहीं निगादाँस्त केली व करणार. त्याचा अंतस्थ शोध करितां आजतागायत फौजेचा व जिनसीचा बंदोबस्त व निगादास्त केली आहे, त्याची याद अलाहिदा जिन्नस पाठविली आहे त्यावरून कळों येईल. बाणदार दर असामी दरमहा रु. १० प्र॥ करार करावा. दहा असामींपासून वीसपर्यंत ठीक केले आहेत. माणसें कसबी आहेत. त्यांस दुमंहा येथें खर्चास द्यावा लागतो. त्यास जामीन देतील. स्वामीची आज्ञा हाईल त्याप्रमाणें खर्चास देऊन रवाना करून. व शिसंहि ठीक केलें आहे. येथून गंगेपर्यंत पावतें होईल. तेथून पुढें न्यावयास पूर्वीं रा. राघो गोविंद यांस पत्र आणिलें आहे त्याप्रमाणें पाठविलें पाहिजे. स्वामी समर्थ आहेत. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञप्ति.

२५ पुढें पुढें करणें. † करूं

२६ मान देणें.

२७ याचें कारण.

२८ मार्ग तून.

२९ ह्या वर्षीं दसरा १९ सप्टेंबराला होता.

३० नवीन फौज ठेवणें.

३१ दुमाही दीडमाही पगार देण्याची चाल असे.

[६]

॥ श्री ॥

८ सप्टेंबर १७५१.

पु॥ श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान
स्वामीचे सेवेसी:—

कृतानेक विज्ञापना. शहराबाहेर लश्कर कितीक उतरलें ह्यणोन पहाव-
यास मुजरद जासूदजोडी पाठविली होती. त्यास जयसिंगाच्या तळेयावर
रायचूर आदवानीवाला, आचार्या दि॥ राजे रघुनाथदास, त्याचे स्वार दोन
हजार अजमासें आहे. व भावसिंगपुरेयांत फतेसिंग सिनरवाला दोनसें
स्वारानसीं आहे. व भानजी खताल दि॥ गायकवाड दोनशें राऊतांनसीं
जैसिंगपुरेयाबाहेर उतरला आहे. येकूण बाहेर शहराचे जमाव सदहूर्प्रमाणे
आहे. बाकी स्वार शहरांत जागा जागा आहे, त्याचा सुमार कळत नाही.
व दिल्लीदरवाजाबाहेर गाडदी फिरंगी याचा प्यादा अडीच तऱ्हेनेक हजार
आहेत. त्यामध्ये प्यादा पंचमेळ, परदेसी, मराठे, मुसलमान वगैरे असे
आहेत. नवाबाचे कारखाने अद्याप आले नाहीं. आणाश्याची ताकीद जाली
आहे. नवाब छ २७ सवालीं शनवारीं सीकारास महमुदी बागांत गेले
आहेत. समागमें खान वगैरे अमीर गेले आहेत. सेवेसीं श्रुत जालें पाहिजे.
हे विज्ञापना.

[७]

॥ श्री ॥

४ अक्टोबर १७५१.

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान
स्वामीचे सेवेसी:—

विनंति सेवक रघुनाथ गणेश चरणावरी मस्तक ठेऊन सा॥नमस्कार.
कृतानेक विज्ञापना. स्वामीचे कृपादृष्टीनें सेवकाचें वर्तमान ता॥ छ २४
माहे जिल्कादपावेतो मे॥ शहर औरंगाबादेस यथास्थित असे. स्वामीचीं आज्ञा-

पत्र छ १४ मिनहूसी खासदस्तुराचीं दोन—येक राजश्री शामजीपंत यांचे नांवाचें व येक सेवकाचे नांवाचें—सादर जालीं, तीं छ १९ मिनहूस दोनप्रहरां प्रविष्ट जालीं. स्वामीचे आज्ञेचा अर्थ सविस्तर विदित जाला. स्वामीची आज्ञा कीं किंबहुना हें पत्र खानास दाखवणें, आज्ञेप्रमाणें शामजीपंत व सेवक ऐसे खानाकडे जाऊन दोहां आज्ञापत्रांचा अर्थ सविस्तर खानास अवगत केला. खान बोलिले कीं आह्वास समजाविलेंयाप्रमाणें तुहीं उभयतां जाऊन राजाजीस समजावणें. इतकें बोलोन नथमल वकील यांस समागमें देऊन राजाजीकडे पाठविलें. छ २२ मिनहूस तृतीय प्रहरीं नथमल व आह्मी उभयतां सेवक ऐसे राजाजीस भेटलों. खलवत जालें. खलवतांत स्वामींचे आज्ञापत्रांचा अर्थ सविस्तर राजाजीस निवेदन केला. पत्रें दाखविलीं नाहीं. राजाजी बोलिले कीं खजानेयाकरितां कलह प्राप्त जाला ह्मणोन श्रीमंत आज्ञा करितात; तर खजाना आह्मी द्यावा हे गोष्ट आह्वास योग्य नाहींच. अबदुल खैरखानाजवळोन बेज्या गोष्ट जाली. आह्वास गोष्ट कळतांच आह्मी कोणे वजानें त्यांस ताकीद लेहून पाठविली आहे हें वर्तमान बाळाजीपंतास जाहीर असेल. या गोष्टीची लाज आह्वास जाली आहे. आह्मी न बोलतां खजाना देत आहों. तीन लाखें रुपये तो बऱ्हाणपुरी देवविले. राहिले दोन लाखें चौतीस हजार ते उदक येथें देववितों. तोंडानें देतो ह्मणावें आण देऊं नये हे गोष्ट सहसा घडणार नाहीं पांच लक्षांचा विषय तो काय ? याजकरितां श्रीमंतीं संशय मानावा ऐसें नाहीं. श्रीमंत आज्ञा करितील तर सहज पांच लक्ष रुपये पाठऊं सकतो. तेथें खजाना न देऊं हे गोष्ट कशी घडेल ? या गोष्टीवरून कलह वाढावा ऐसें नाहीं. श्रीमंतांस अबरूची गरज आण आह्वास आपले अबरूची शरम आहे कीं नाहीं ? गोष्ट अनुचितच जाली आहे. श्रीमंतीं आज्ञा केली कीं दिल्लीहून बाहालीची सनद आलियावर आह्मी जागीर देऊं ऐसें आमचें वचन गुंतलें आहे. तर हे गोष्ट यथार्थ व श्रीमंतांचेहि वचन आह्माजवळ गुंतलें आहे कीं मोगलाई व गनीमाई दोन नाहींत. एकच आहेत. हा आमचा करार. याजकरितां जें आहे तें श्रीमं-

तांचेच आहे. येकात्मतेस पडदा नाही. श्रीमंताचे कमाविसदार आहेत त्याजप्रमाणे आह्मी कमाविसदार आपल्यास समजोन हिशेब रुजू करितो श्रीमंतीं पाहावा. आमचे खर्चाचा सरंजाम करून द्यावा. राहिला ऐव श्यांचाच आहे. दुसरा पदार्थ नाही. वरकड हरएक गोष्टीनें अडवून जालियास मग आमचा उपाय नाही. रघोजी भोसले यांस आमचे सिकार सीवरून जागीर दिली, आण आह्वास साफ जात्र द्यावा हें उचित काय ? ह्मणोन श्रीमंत आज्ञा करितात. तर रघोजी येथें द्यावा हे खाई आह्वास नव्हती. श्रीमंतींच त्यांस पाठवून दिला. येविषईचीं श्रीमंतांचीं पत्रे आहेत. रघोजी येथें आला त्यास आह्मी पृढें आणावयासहि कोणी पाठविला नाही, व वरचेवर त्याची मुलाजमातहि करविली नाही. पंधरा दिवस पडोन राहिला होता. मग त्याची मुलाजमत जाली. दाराजवळ भिकारी भीम मागावयास येतें त्यास मूठभर अन्न द्यावें लागतें. त्या प्रकारें रघोजीचीं विचार जाणोन त्यास जागीर दिली. ते त्याची अजिजी जाणोन दिली. त्याचें रहस्य जाणते गोष्टीनें राहिलें हें श्रीमंत जाणतच असतील. असें असोन आतां आह्मी करितील तर त्याची जागीर जप्त करावयास विलंब आहे ऐसें नाही. खजाने खर्च करून फौज ठेविली ह्मणोन श्रीमंतांची आज्ञा. तर कितेक काजकामें कर्तव्य आहेत तीं श्रीमंताचे सेवेसीं विदितहि असतील. यास्तव फौज जरूर ठेवून घ्यावीच लागली. अबदुलखैरखान बिघाडाची मसलहत देतील ह्मणोन तर खानमारनिलेनें बिघाडाची मसलहत काय देणें आहे ? तेथें सर्वांचा भाव जाणव्यास हलकें पाडावें, ह्मणोन श्रीमंतांस भास जाला. तर जानबास येथुन आह्मी होऊन पाठविलें नाही. श्रीमंतीं खाहीष करून बोलाविलें ह्मणोन

३२ “ आह्मा जवळोन रघोजी द्यावा मोगलाकडे गेले. मोगलांनीं त्यास जहागीर करून क्रिया करून आपलेसें केलें ” (पत्रें व यादी १६८). पेशव्यांचा जोर पाहून रामदासपंतानें रघोजीची पायधरणी करून त्यास फितविलें व जाहागीर दिली ही गोष्ट पेशव्यांच्या वकील आपल्या आंगी लावतात हें पाहून रामदासपंत रघोजीला भिकार्याची उपमा देत

३३ कमजास्त फौज ठेविली असतां परस्पर कारणें विचारण्याची सध्यांप्रमाणें पूर्ण शक्यता नसे.

गेले. जानबावरच येथून सारा यख्तीयार आहे ऐसे असतां श्रीमंतांकडून पृथक् पृथक् पैगाम येतात, तेथें पैगामांत विपर्यास पडतो. आह्मी जावसाल कोणाजवळ करावा ? जानबास फिकें पाडावें हे गोष्ट आह्माकडून नाही. आतांच तुह्मी श्रीमंतांचे आज्ञापत्राचा अर्थ सांगितलांत आण आजच माहाराव यांचें पत्र गोविंदराव वकिलास आलें. त्याणें आह्मास दाखविलें. त्यामध्ये अभिप्राय भिन्नच आहेत. यास आह्मी काय करावें ? एकाजवळ जावसाल असेल तर बोलावें. याजकरितां जानबाचे फिकेपणाचा अर्थ तिकडूनच आहे. आह्माकडून नाही. इतकी बोली जाहाली. बाळाजी महादेवहि आह्मा उभयतांसमागमें गेले हांते. परंतु खलवतसमयीं बाहेर बैसले होते. सदहूर्प्रमाणें खलवतांत बोली जालियावर मग राजाजीनें बाळाजीपंतास बोलाऊन सांगितलें कीं तीन लाख रुपये तां बऱ्हाणपुरीं तुमचे पदरीं पडिले असतीलच. राहिले दोन लाख चौतीस हजार रुपये उदक तुह्मास सावकाराजवळोन निशा करून देववितों. इतकें बोलोन आह्मां त्रिवर्गास रुखसत करून आपण मिसला पहावयास गेले. तदनंतर आह्मी सेवक नसीरजंग याजकडे येऊन तेथील मजकूर सविस्तर निवेदिला. नथमलहि आले हांते. खान बोलिले कीं राजाजीचे जावसाल जे जाले आहेत ते रावसाहेबांस लेहून पाठवणें हणून बोलिले. त्याजप्रमाणें जाला मजकूर सविस्तर सेवेसी विनंति लिहिली आहे. अबदुलखैरखान व महमद अनवरखान काल गुडवारीं छ २३ मिनहूस दोनप्रहरां शहरास आले. हरसुलाअलीकडे सराई आहे. ते सराईजवळ शहरचे महमुदी बागापलीकडे त्यांची फौज उतरली आहे. हरदोखान मारनिले××××दाखल राहिले आहेत. शहरांत आले नाही. अबदुल खैरखानाबराबर फौज पांच हजार स्वार आहेत. त्यामध्ये चारशे करोल आहेत. हत्ती तीन आहेत, निशाणाचा येक नगारेयाचा येक, व खासा खान मारनिलेचे स्वारीचे हौदेयाचा येक, ऐसे तीन आहेत. बाणांचे कैच्यांचे उंट सात व रहकलें बारा व दमानची सवाशे आहेत. महमद अनवरखानाबराबर स्वारीचा हत्ती एक व स्वार चाळीस

व पंचवीस करोल आहेत. खान मारनिले डेरदाखल जालियावर रा
 रघुनाथदास भेटीस गेले होते. अबदुलखैरखानाहीं दोन घोडे निळे व द
 खोन पारिंचे राजाजीस नजर केली. पैकीं एक घोडा व पांच खोन पारचे घेतले
 महमद अनवरखानांनीं दोन घोडे व कांहीं वस्त्रे नजर दाखविलीं. त्या
 पे॥ एक घोडा व वस्त्रे घेतलीं. तदनंतर राजे शहरांत आपले हवेलीस आले
 खान मारनिलेची फौज बाळाजी महादेव यांनीं पाहिली. ते फौजेचा मा
 बाळाजी महादेव येथें सांगत होते कीं तिसा रुपयांचे किंमतीपासून पांच
 रुपयांचे किंमतीपावेतो घोडी आहेत. बहुतकरून खोगीरभतीच फा
 आहे. सेवेसी विदित व्हावयाकरितां विनंति लिहिली आहे. काल संध्या
 काळीं छ २३ मिनहूस खानाकडे गेलों होतो. तेथें खानाजवळ मोगली
 आले होते. त्याजमध्ये एक मोगल अबदुलखैरखानास भेटोन आला. तो खाना
 जवळ पारसी भाषेंत बोलत होता कीं खान मारनिले बहुत मुमूर्षु आहेत
 आह्मी भेटावयास गेलों तेव्हां निद्रिस्त होते. आह्मी गेलियावर उठोन बैसले
 नेत्र पीतवर्ण जाले आहेत. तबीयत बहाल नाही. दोन तीन दिव
 तबियत बहाल होतपर्यंत नवाबाची मुलाजमत करीत नाहीं. समाधान जा
 लियावर नवाबाची मुलाजमत करतील ह्मणोन बोलत होता. सेवेसी विदित
 व्हावयाकरितां विनंति लिहिली आहे. राजश्री भोरोपंत महायात्रेस परवांचे
 दिवशीं येथून रवाना जाले. संन्यास द्यावयाचा विचार होता परंतु राहिला.
 सेवेसी विदित जालें पाहिजे. नासरकुलीखान मोगल मातबर येथें आहे.
 त्याणें कमाणगराचे चौधरी यांस कांहीं चीज विक्रावयास दिली होती.
 रुपये न पावले ह्मणोन त्याचे घरास चौकी पाठविली. चौधरी सांपडला
 नाही ह्मणोन त्याचे बायकोस नेऊन कैद केलें आण घरीं चौकी बसविली
 हें वर्तमान राजेयांस विदित जालियावर राजाजीनें बकशीस आज्ञा करून
 नासरकुलीखान यास बेअब्रू करून पादचारी नेला. पालखींत बैसां दिल्या
 नाहीं. नेऊन फजित करून सोडिला. नेते समयीं दोन चार माणसें जखमी

जालीं. हंगामा जाला होता. सेवेसी विदित व्हावयाकरितां विनंति लिहिली आहे. सेवेसी श्रुत जालें पाहिजे हे विज्ञापना. राजश्री शामजीपंत येहीं सेवेसी विनंतिपत्र लिहिलें आहे त्याजरून विदित होईल, हे विज्ञापना.

[८]

॥ श्री ॥

१ अक्टोबर १७५१.

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान
स्वामीचे सेवेसी:—

विनंति सेवक रघुनाथ गणेश चरणावरी मस्तक ठेऊन सा॥ नमस्कार कृतानेक विज्ञापना. स्वामीचे कृपादृष्टीनें सेवकाचें वर्तमान ता॥ छ २९ माहे जिलकाद पावेतों मे॥ शहर औरंगाबादेस यथास्थित असे. स्वामीचीं आज्ञापत्रें छ १८ जिलकादचीं किचे दोन तीं छ २४ जिलकादीं प्रविष्ट झालीं. तेथें आज्ञा कीं खजाना देविला ह्मणतात आण देत नाहीं याचा विचार काय ? महाराव जानोजी जसवंत निंबाळकर यांस निरोप देणें लागतो. खराखुरा खजाना देवविला असिला व पदरीं पडत असेल तर तैसेंच लिहिणें. मारनि-लेस निरोप देऊं. खानासीं इतकेंच बोलणें कीं येथून खजाना रवाना जाल्यास पुढील झेहांत मजा पडेल. देतों देतों ऐसें मात्र बोललां आण मातबर इकडून येईल तेव्हां द्यावा ऐसें मनांत असिलें तर तें उचम नाहीं. खजाना येऊन पावलियावर अगर संथून रवाना जालियावर सर्व जाबसालांत जीव पडेल. लौकिक विरुद्धाचा वारेल. विठलराव येऊन पावले नाहीत ह्मणोन संपाशिलें स्वामीची आज्ञा. आज्ञेप्र॥ अर्थ सविस्तर खानास विदित केला.

३५ जानबा निंबाळकर ह्या वेळीं पुण्यांत बसले होते. “ जानबा आजचे मित्र पुण्यांत तीन महिने येऊन बसले आहेत. ” (पत्रें व यादी १६८) ह्मणून ह्याच जानबाविषयी खानासाहेब बक्रोक्तीनें पत्रें व यादींतील १६८ व्या पत्रांत लिहितात. जानबा निजामाकडून पुण्याचे दरबारीं बकीलीस भाले होते.

खान बोलिले कीं खजाना देतात यांत संदेह नाही. परंतु अद्याप निशा करून देत नाही. यास्तव राजाजीस पैगाम पाठवून निशा करून देवकित्ता व-हाणपुरास तीन लाख रुपये देवविले ते पदरीं पडिले कीं काय ह्मणोन खानांनीं सेवकास पुसतां उत्तर दिलें कीं बराणपुरीं तीन लाख रुपये देवविले त्याजपैकीं एक लक्ष चाळीस हजार रुपये मात्र वकिलास मोजून दाखविले. परंतु पैका अबदुलखैरखानाचे हवेलींतच आहे. वकिलाचे तावडीला पैका जाला नाही. खानांनीं स्वामीचे आज्ञेप्र॥ अर्थ राजाजीस नथमस वकिलाबराबर सांगोन पाठविला. सेवक खानाजवळ या गोष्टीचा मजकूर नित्य करितो कीं जासूद जोडी रवाना व्हावयास खोटी आहे. आपण सांगतील त्याप्र॥ लेहून पाठवितों. या मजकुराचा जबाब जलद आणविला आहे. छ २७ जिलकादीं खान सेवकास खलवतात बोलिले कीं खजाना देतात, परंतु थोडकीसी दिकत आहे. तो मजकूर उदैक सांगों. छ २८ जिलकादीं खानाकडे गेलों. मजकूर पुसतां बोलिले कीं खजाना खामखा देतात. दिकतीची गोष्ट आहे ते तुम्हाजवळ सांगतां येत नाही. परंतु तुमची निशा झाली पाहिजे याजकरितां बोलतां. परंतु तुम्ही हे गोष्ट कोणाजवळ न बोलाली व रावसाहेबांस लेहून न पाठवावी. खुलासा हाच कीं येथें खजानेयांत पैका नाही. इतकी दिकत. खजाना आणविला आहे. चहूं पांचां रोजांत येऊन पांचेल. आलियावर निशा करून देतील. पांचा सातां रोजांची दिरंगी खजानेयाचे येण्याकरितां मात्र आहे. याजकरितां तुम्ही रावसाहेबांस मोघमच लिहिणें कीं पांचासाता रोजांत खजाना देतात, संशय नाही. हे हलकी गोष्ट न लिहिणें ह्मणोन बोलिले तें वर्तमान सेवेसी विदित व्हावयाकरितां विनांति लिहिली आहे. मग त्यांचा अंतर्भाव काय आहे तो कळत नाही. बहुधा एवज नसेल हेंच खरें. येथें सिबंदीकरितां बहुत गवगवा आहे. खान बोलत होते कीं रावसाहेबांचे डेरे जालयाचें

३६ ह्मणजे बोलावी.

३७ पेशव्यांना ह्या वेळीं खर्चाची टंचाई होती त्याला टोचून हें रामदासपंताचें बरक-
टणी आपल्या स्वतःला उद्देशून बोलणें आहे.

वर्तमान येथें आलें आहे. आतां नवाबहि लवकरच कुच करणार आहेत. सेवेसी विदित जालें पाहिजे. छ सविसांचे रोजीं रविवारीं फिरंगी यांचा सण होता. फिरंगी येथें आमखासांत राहतात. रविवारीं प्रातःकाळीं फिरंगी घांनीं वीस एकवीस तोफा सोडिल्या. तदनंतरें सर्व फिरंगी पैठणदरवाजाबाहेर बाग आहेत त्या बागांत गेले होते. तेथें आपला सण केला. नृत्यांगना नेल्या होत्या. संध्याकाळचे समयीं राजे रघुनाथदासहि नृत्य पहावयास गेले होते. तिकडून दीड प्रहर रात्रीस मोठे जुलूसानें फिरंगियांसह वर्तमान शहरांत आलें. सेवेसी विदित व्हावयाकरितां निनंति लिहिली आहे. दुसरी उडवार्ता ऐकिली कीं राजश्री मल्हारबा होळकर फौजसुद्धां झांसीस दाखल जाले. बऱ्हाणपुरीं खजाना अटकाविला हें वर्तमान ऐकोन बहुत संतप्त आहेत. जरीदा होऊन बऱ्हाणपुराचे पारिपत्यास येणार ह्मणोन वर्तमान आढळलें. स्वामींचे सेवेसी कासीदहि आलें आहेत. आढळलें वर्तमान सेवेसी विनंति लिहिली आहे. सत्य मिथ्य कळत नाही. सेवेसी श्रुत जालें पाहिजे. दमाजी गाईकवाड यांचा भाऊ केदारजी ह्मणोन कोणी गुजराथेंत आहे. त्याणें व बाणराव दि॥ मजकूर या दोघांनीं फौजबंदी बहुत केली आहे. ह्मणोन येथें दाट अवई आहे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

३८ अंतरवेदीतील पठाणाशीं लढाई आटपून होळकर १७५१ च्या अक्टोबरांत झांसीस आले.

३९ ह्यावरून दमाजी १७५१ च्या अक्टोबरांत कैदेंतच होता व त्याचा कोणी कदोरजी नांवाचा भाऊ त्याच्याकरितां गुजराथेंत फौज जमवीत होता असें दिसतें. रघुनाथ रावाच्या बरोबर दमाजीला देऊन गुजराथेंत नानासाहेबांनीं कधीं पाठविलें ह्याचा उलगडा करणें जरूर आहे. १५ मार्च १७५१ त दमाजीचा सातान्याजवळ गेंड्याच्या माळावर पराभव झाला (पत्रें व यादी १६८). पुढें महिन्या पंधरा दिवसांत नानासाहेब पुण्यास येऊन त्यांनीं दमाजीला कैदेंत ठेविलें. तो १७५१ च्या अक्टोबरांत कैदेंतच होता. पुढें १७५१ च्या नोव्हेंबरांत व डिसेंबरांत पेशव्यांच्या निजामाशीं कुकडी नदीवर झटापटी झाल्या व १७५२ च्या जानेवारींत तह झाला (पत्रें व यादी १६१). तह झाल्यावर लवकरच रघुनाथरावदादांना गुजराथच्या स्वारीस पाठविलें (पत्रें व यादी ३५५, १६१).

पु॥ श्रीमंत राजश्री
स्वामीचे सेवेसी:—

पंतप्रधान

कृतानेक विज्ञापना. अबदुल खैरखान नवाबास भेटले. ते समयीं खान मशारनिहें नवाबास बिगाड करावया मजकुरांत नवाबास सला दिला कीं गनीमार्ईत या दिवसांत फितुर आहे. प्रधानपंतहि बेफाम आहेत. हा समय उत्तम आहे. आपण सर्व गोष्टीनें सगुंदां आहां यास्तव साधले प्रसंगांस आळस न करावा. आह्मी जईफं जालों आहे. बहुत दिवस वाचत नाहीं. सरकार कामावर खर्च व्हावें हे आपली उमेद आहे. ये-हवीं त-हीं आपण बहुत दिवस वांचत नाहीं. व्यर्थ मरावें ते साहेब चाकरीवर हक व्हावें यांत उत्तम आहे, हणोन कितेक प्रकारें मसलहत दिली. नसीरजंग व राजाजीहि

ते-हां “ दमाजी गायकवाड याची वर्तणूक बहुत सुरळीतपणाची होती (पत्रें व यादी ३८३) असें नानासाहेबांचे प्रत्ययास आल्यावरून व दमाजीनें तारावाईची बाजू सोडून दिली हणून रघुनाथरावाबरोबर (धा. रा. च. पृ. १८) किंवा बहुशः रघुनाथरावाच्या अगोदर (प्रांट डफ भाग १८ टीप) दमाजीला नानासाहेबांनीं गुजराथेंत पाठवून दिलें. ही रघुनाथरावाची गुजराथेवरील, प्रांट डफ हणतो त्याप्रमाणें दुसरी स्वारी नसून, तिसरी स्वारी होय. रघुनाथरावाची गुजराथेवरील पहिली स्वारी १७५० त झाली (लेखांक २). परंतु ह्या स्वारींत गुजराथेंत त्यांच्या हातून फारसें काम झालें नाहीं. रघुनाथरावाची गुजराथेवरील दुसरी स्वारी १७५१ त झाली. ह्या स्वारींत कांहीं काम करावयाचें तों निजाम पुण्यावर चाल करून आला; तेव्हां दादांना देशीं परत यावें लागलें. नंतर देशीं स्वस्थता झाल्यावर दमाजी गायकवाडाला पुढें पाठवून रघुनाथरावदादा गुजराथेवरील तिसऱ्या स्वारीस गेले. रघुनाथरावाच्या ह्या गुजराथेवरील तिसऱ्या स्वारीच्या १७५२ सालावरून प्रांट डफनें जी उडी मारिली आहे ती १७५५ सालावर एकदम उतरली आहे. मधील तीन सालांचा इतिहास प्रांट डफनें अजीवात गाळला आहे. १७५२, १७५३, १७५४, १७५५ सालांत रघुनाथरावानें केलें काय ह्याचा पत्ता मुद्दा प्रांट डफला विलकुल लागला नाहीं. त्यामुळें त्याच्या इतिहासाला बहुत कमीपणा आलेला आहे. ह्या कमतरतेचा विशेष प्रपंच पुढील एका टीपेंत योग्य स्थळीं केला आहे.

४० संपन्न. ४१ वार्धक्याने क्षीण. ४२ भन्याच्या सेवेंत मरावें.

होते. खान मशारनिले दुर्बुद्धि सांगोन गेलियावर मार्गे नसीरजंग व राजाजी बैसोन महसलत करितां, नसीरजगांनीं बहुत प्रकारें परिमार्जन केलें कीं हे गांष्ट उचमांत दिसत नाहीं. मार्ग थोरले नवीवानें बहुत यत्न केला होता तो व्यर्थ जाला ह्मणून सख्य संपादन होते. आतां तुम्ही विरुद्ध करूं ह्मणतां; ऐशास तुमच्यानें गनीमाई मोडवत नाहीं व गनीमाच्यानेंहि तुम्हांस मोडवत नाहीं. नाहक लौकिक करून घ्यावा. सीवंदी खालें यावें. मुलु-काचा पाटावरवंटा होईल. बरा दिमत नाहीं. ऐसें बहुत प्रकारें परिमार्जन केलें. हें वर्तमान दरबारचें शहरांत आवई फुटली. पांचासाता ठायीं आई-किलें. खरें खोर्बे फळत नाहीं. बहुतां मूर्खीं आईकिलें ह्मणून सेवेसी विनंति लिहिली आहे. अबदुल खैरखानाजवळ पांच हजार फौज आहे. न्यामध्यें कांहीं लोक राजश्री हरी दामोदर याजकडील आहेत व कांहीं मानाजी निकमाकडील आहेत. राऊत चांगले नाहीत. बारगीर भरतीचा आह ह्मणोन लोक बोलतात. सेवेसी विदित व्हावया-करितां विनंति लिहिली असे. अबदुल खैरखानहि व्यथेंत आहेत; आरोग्य नाहीं. सर्मांस होतील ह्मणोन लोक बोलतात. सेवेसी विदित जालें पाहिजे. हे विज्ञापना. सरकारची कांसीद जोडी हुजरून राजश्री मल्हारजी

४३ निजामुल्मुल्कानें.

४४ हा शब्द संन्यासी, साधु, संत यांच्या मृत्यूला लाविण्याचा प्रघात आहे. परंतु तो येथें द्वेषजन्य थट्टेनें खैरखानाला लाविला आहे.

४५ पुण्याहून उत्तर हिंदुस्थानांत जातांना कासीद औरंगाबादेवरून जात. पुणे, नगर, कायगाव, औरंगाबाद, अजंटा, बऱ्हाणपूर, हांडिया, सीहूर, सिरोज आणि झांसी; हा हिंदुस्थानांत जाण्यास अगदीं जवळचा रस्ता होय. मराठ्यांची राजधानी पुणे. तेव्हां पुण्याहून झांसांस जाण्यास कायगावटोक्यावरून व अजंठ्याच्या घाटांतूनच रस्ता जवळ असे. पुण्याच्या पश्चिमेस इंग्रजांची राजधानी मुंबई आहे. तेव्हां, कासारघाटानें नाशिक, मनमाड, धुळे, हा रस्ता घेऊन मग बऱ्हाणपुराला इंग्रजी रस्ता मिळतो. भाऊसाहेब पानिपताला उदगिरीहून अजंठ्याच्या घाटांतून हांडियावरूनच गेले. महाराष्ट्रांतून हिंदुस्थानास जाण्यास एकंदर तीन मार्ग आहेत. एक कोंकण गुजराथेंतून अमदाबादेवरून रजपुतन्यांत जातो. दुसरा घाटमाथा व वेरुळचे डोंगर ह्यांच्यामधून मालेगावावरून, सेंधऱ्याच्या घाटांतून महे-श्वर, इंदूर, उज्जैन इत्यादि शहरांवरून रजपुतान्यांत जातो. तिसरा पुणे, औरंगाबाद, अजंटा व हांडियावरून हिंदुस्थानांत जातो.

होळकर याजकडे जात होती ते येथें शहाचे चौकीवर आढळली. तें जोडी पंच व मल्हारबा कडून कासीद जोडी हुजूर जात होती तेहि येथें चौकीस आढळली. येकूण दोन्ही कासीद जोडिया राजे रघुनाथदास यांहीं अटकवून बैसविल्या आहेत, ह्मणोन सरकारचे जासूद दरवारचे बातमीवर असतात त्यांनीं सांगितलें. जासूद बोलिले कीं हें वर्तमान मनोहरपंतास विदित केलें. मनोहरपंत बोलिले कीं दरवारास गेलियावर मनास आणूं. सेवेसी विदित जालें पाहिजे. हे विज्ञापना.

[१०]

॥ श्री ॥

९ अक्टोबर १७५१.

पु॥ श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान
स्वामीचे सेवेसी:—

कृतानेक विज्ञापना. नळदुर्गवाले यांचा कासीद दिल्लीस गाजुदीखानाकडे कागद व पांच मोहरा नजर व कांहीं वस्त्रें घेऊन जात होता तो नऱ्हाणपु-
रास आढळला. तेथून येथें पाठविला. त्याचा शिरच्छेद करावयाची आज्ञा राजाजीनें केली. नवाब बोलिले कीं इतका त्याचा अपराध नाही. शिरच्छेद न करावा. मग त्यास गाढवावर बैसवून विपत्य करून सोडिला. नळदुर्गवाले यांचा कासीद ह्मणून लोक ह्मणतात. सत्य मिथ्या कांहीं कळत नाही. आढळलें वर्तमान सेवेसी विनंति लिहिली आहे. राजश्री शिवराम गोविंद भिडे यांचे मारिफत कांहीं बाणदार सरकारांत चाकर आहेत. त्यांजपैकीं चौघेजण बाणदार तनखा न पावली ह्मणोन निघोन आले. ते येथें राजे रघु-
नाथदास यांजकडे नोकर जाले. ते चौघेजण आपले बराबर दुसरे वीस पंचवीस बाणदार घेऊन शिवराम नाइकाचे दुकानीं जाऊन मारानिलेचे गुमास्ते चिंतामण केशव यांजपाशीं तनखेकरितां बहुत हंगामा केला. त्यांनीं

जावसाल करावयाचा तो करून पंधरा रोजांचा वाडदा केला आहे. हें वर्तमान सेवकास विदित जालें त्याजवरून सेवेसी विनंति लिहिली आहे. चिंतामण केशव यांनीहि सेवेसी विनंति लिहिलीच असेल. पाजी लोकांचा विचार आहे. त्यांची तनखा राहिली असली तर देववणार खामी धनी आहेत. हे नाजूक गोष्ट येथें वाभाट जालियास अत्रूंनी गाठ पडेल. खामीधनी समर्थ आहेत. सेवेसी श्रुत व्हावयाकरितां विनंति लिहिली आहे. नासरकुलीखान याची अप्रतिष्ठा राजाजीनें केली, हें वर्तमान पूर्वील विनंतिपत्रीं सेवेसी विनंति लिहून पाठविली आहे, त्याजवरून विदित झालें असेल. अलीकडे शोध मनास आणितां निजामअली नवाबाचे बंधु हे राजे रघुनाथदास पांजवर रुष्ट आहेत. त्यांनीं राजेयांस मारावयाचा प्रयोग करून महजर केला. त्याजवर मातवराच्या मोहरा घेत चालिले. या प्रयोगास पांच सातजण मिळोन मोहरा केल्या. त्यामध्ये नासरकुलीखानानें मोहर केली होती. पुढें ही गोष्ट प्रकट होऊन राजेयांस विदित जाली. त्याजवरून निजामअली यांस निग्रह केला व नासरकुलीखानास बेवकर केलें. वरकडांचे तलासांत राजे आहेत. हें वर्तमान एका मातवर कायतानें सांगितलें. तें सेवेसी विदित व्हावयाकरितां विनंति लिहिली आहे. येथें शोध घेतां राजाजीवर अवघे रुष्ट आहेत. कोण प्रसंगीं काय होईल कळत नाहीं. राजाजास मोठा भरवसा फरंगीयाचा आहे. सेवेसी विदित जालें पाहिजे हे विज्ञापना. नवाब आज बुधवारीं प्रतिपदेस रोजेयास जाणार होते, परंतु आज राहिले. उदैक जाणार आहेत. सेवेसी विदित व्हावयाकरितां विनंति लिहिली आहे. हे विज्ञापना.

श्रीमंत राजेश्री पंतप्रधान
स्वामीचे सेवेसी:—

विनंति सेवक रघुनाथ गणेश चरणावरी मस्तक ठेवून सा॥ नमस्कार कृतानेक विज्ञापना. स्वामीचे कृपादृष्टीनें सेवकाचें वर्तमान ता॥ छ ५ माहे जिल्हेज पावेतों मे॥ शहर औरंगाबादेस यथास्थित असे. स्वामीचें आज्ञापत्र खासदस्तुरच्या पुरवण्या दोन—एक राजश्री शामजी गोविंद यांचे नांवची व एक सेवकाचे नांवची—छ २९ जिल्हादच्या सादर त्या छ ३ जिल्हेजीं चतुर्थ प्रहरीं प्रविष्ट जाल्या. लखोटा फोडून शामजीपंताची पुरवणी त्यांस दिली. सेवकां आपले नांवची पुरवणी अक्षरशा वाचून मनन करून कृतार्थता मानिली. आज्ञेप्रमाणें कोणाजवळ कांहीं बोलत नाहीं. खानाजवळ नित्य जाऊन आज्ञेप्रो॥ स्नेहभाषणच करितों. व जें वर्तमान आढळतें तें विनंतिपत्रीं लेहून पाठवितों. स्वामीचे आज्ञेविरहित अणुप्रमाण कार्य करीत नाहीं. पूर्वील खासदस्तुराचे पुरवण्यांचा अर्थ शामजीपंतांचे विचारें विदित करावयाचा जाला तो मारानिलेहींच खानांस व राजाजीस निवेदिला. सेवक सन्निध मात्र होतां. मारानिलेनें आपले व सेवकांचे आज्ञापत्रांचा अर्थ एकत्र करून निवेदिला. सेवकांचे आज्ञापत्रीं आज्ञाच होती कीं हें पत्र वाचून दाखवणें. सेवकास स्वामीचे आज्ञेविना दुसरें कर्तव्य नाहीं. सेवक अज्ञान आहे. स्वामी कृपादृष्टीनें पालन करून परवर्दा करीत आहेत. वरकड येथील वर्तमान तर नवाब रोजेयांस छ १ जिल्हेजीं गेले ते छ ३ मिनहूस रात्री शहरदाखल जाले. आतां बाहेर डेरे करावयाची बोली आहे. जागा जागा तयारी होत आहे. कोणी ह्मणतात कीं उदेंक सावे तेरिखेस पेशखाना बाहेर निघणार. कोणही ईद जालियावर ह्मणतात. या प्रकारचें येथील वर्तमान. परंतु यथें सिबंदीचा गवगवा बहुत जाला आहे. सिबंदी दिलियाविरहित फौज बाहेर पडत नाहीं. सिबंदी द्यावयास येथें

ऐवज नाही. खुदावंदखान हैदराबादेहून चाळीस लक्ष रुपये खजाना घेऊन येत आहेत. ते आलियावर सिबंदी देतील. येथूनहि कांहीं लोक खुदावंदखानास आणावयास रवाना होत आहेत. येथें आज दोन तीन दिवस हुलड झाली आहे कीं श्रीमंतीं यशवंतराव पवार दहा हजार फौज जरीदा करून खुदावंदखानावर पाठविले आहेत. खजाना अटकावून आणावा हे वार्ता येथें दाट राजाजी पावेतों आहे. या वर्तमानावरून कितेकांचा आव गेला आहे. जर हे गोष्ट सत्य असली, खजाना सरकारांत हस्तगत जाला, तर हे सहजच गर्वहत होत आहेत. व येथें लोक ह्मणतात कीं दोन महिने श्रीमंतीं असेंच यांस दबकाऊन राखिलेयास हे आपलेयांत आपण मरतात. यांस मारावें लागतच नाहीं. लौकर दारमदार जाला तर यांची स्थिती राहेल ह्मणोन सर्वत्र ह्मणतात. यांस सिबंदी व खानगी खर्च मिळोन निःशुल्क लक्ष रुपये खर्च आहे. दरमहा तीस लक्ष रुपये पाहिजेत. खजान्यांत तो पैका नाही. हैदराबादचा खजाना आणविला आहे. याचा तर तोहि आला तरी तितक्याने बेगमी होत नाहीं ह्मणोन लोक ह्मणतात. यास्तव या दिवसांत यांस प्रतापाचें दर्शन जालियांने याचा गर्व हत होईल. स्वामींचा पुण्यप्रताप यांजवर गालिब आहेच. काल छ ४ रोजीं सलाबतजंग व राजाजी ऐसे अबदुलखैरखानाकडे गेले होते. डेरे बाहेर करावयाचे विचारांत आहेत. नवाबाचे बहिणीचें लग्न आहे व नवाबहि आपलें लग्न करणार. हीं कार्ये करून घ्यावीं; ईद करावी; पश्चात् निघावें ह्मणोन घालमेल आहे. काय करितील पाहावें. रिक्तपाणी पडिले आहेत. उगाच आव मात्र धरितात. प्रसंगास गंधर्वनगरांमास दिसतो. याजकरितां यांजवर या दिवसांत सलाबत गालीब जालियांने यांची गुर्मी राहणार नाहीं ऐसें आहे. स्वामी समर्थ आहेत. सरकारच्या कासीद जोडिया दोन येथें राजाजीनें अटकावून ठेविल्या आहेत. हें वर्तमान सेवकांनें खानास हटकिलेयावर बोलिले कीं आम्हास विदित नाही. याउपर

राजाजीस सांगोन सोडवितों. भाज उद्यांत कासीद सोडवून घेतों. येथें राजा-
जीनें शहरचे गर्दनवाईस मोठी खबरदारी मांडिली आहे. चौकीदारांस
ताकीद जाली आहे कीं कोणाचा जासूद येईल अगर शहरांतून
जाईल त्यास रुजू करावें यास्तव लोकांस कागदपत्र पाठवावयाचा
संशय निर्माण जाला आहे. कालच सरकारची जोडी खासदस्तुराच्या
पुरवण्यांचीं आज्ञापत्रें घेऊन आली. त्या जासुदांनीं झोळणे बाहेर ठेऊन
सडे होऊन चौकीवरून निभाऊन शहरांत आले. त्यास वाजपूस चौकी-
दारांनीं केली. खाली पाहिलें ह्मणोन सोडिलें. ऐसा प्रसंग येथें जाला आहे.
याजकरितां हुजूरून जोडी रवाना होईल तिणें सातारेयास यावें. नेथें झोळणे
ठेऊन खाली होऊन पत्र येथें पोंचवावें. ऐसी आज्ञा जासुदास जाली
पाहिजे. येथूनहि याच रीतीनें विनंतिपत्रांची रवानगी करीत जाऊं. सेवेसी
श्रुत जालें पाहिजे. येथें एक पडेगोसावी बेगमीबेगमपुरियांत आहे. खाना-
कडे जातां वाटेवर आढळतो. त्याणें अकस्मात् एक दिवस सेवकास सांगि-
तलें कीं तुम्ही पेशवे यांचे वकील आहां. आम्हीं स्वप्न पाहिलें कीं बारां-
मतीवाला कोणी आहे तो घालमेलीत आहे. तर हें वर्तमान तुम्ही जरूर
आमचें नांव घालून श्रीमंतास लेहून पाठवणें. त्याजवरून सेवेसी विनंति
लिहिली आहे. राजश्री बाबूजी नाईकांकडील वकील कृष्णाजी रघुनाथ
राजाजीकडे जात येत असतां कांहीं उत्तेजन देतात ह्मणूनहि येथें लोक बोल-
तात. सारांश येथें वळवेंळ करीत आहेत. सभेंरुषीवरील मातुंश्रीचेहि येथें
कागदपत्र येतात. जात्रसाल जात असतात. लक्ष्मण खंडागळा नवाबकडील
याचा व रघूजी भोसल्याचा हेंर्षामर्ष जाला ह्मणोन येथें गप उठली आहे.

४८ बाबूजी नाईक बारामतीकर. ४९ क्षुद्र किड्यांसारखी. ५० सातारा.

५१ येथें ताराबाईची नाजूक थटा केली आहे. डोंगरांवरून जशा, सोनजाई, वनजाई,
इत्यादि आया असतात तशी ससरुषी ह्मणजे सातारच्या किल्यावरील आई ह्मणजे ताराबाई.
ताराबाई ह्या वेळीं वृद्ध झाली असून ह्याताच्या मांजराप्रमाणें फार खुनशी झाली होती.
तेव्हां लोक तिला रानच्या देवीची उपमा देत.

५२ तंटा, लडाई.

सम्य मिथ्य फळत नाही. गायकवाडाचे भोंवनांनीं सोनगडाकडे फौज जमविली आहे. दहा वीस हजार जमा झाला आहे. नवाचास सामील होणार. त्यांचा भरोसा राजाजीस बहुत आहे ह्मणोनहि येथें लोक बोलतात. मार्गे सेवेसी विनंति पत्रां लि। होती कीं नळदुर्गवाल्याचा कासीद दिल्लीस गाजूदीखानाकडे जात होता तो बन्हाणपुरीं सांपडला. येथें आणून गाढवावर बैसवून सोडिला. ऐशास वर्तमान मनास आणितां तो कासीद चित्रदुर्गवाल्याचा होता. पांच मोहरा नजर व पत्र घेऊन जात होता. चौधेजण होते. त्यांत तिघे पळाले. त्यांत एक सांपडला. त्याची गत येथें सदरहू प्रे। जाली. सेवेसी विदित व्हावयाकरितां विनंति लिहिली आहे. येथें शहरांत सुसजगूरजांघळें दर रुपयास तीस शेर मिळतात. हरभरे पंधरा शेर, गहू १६ शेर, तूप भाद्रपदांत रुपयाचे निम शेर होतें. मग पाऊण शेर जालें. मग शेरभर, मग सवा शेर, आतां दीड शेर आहे. तेल चार शेर आहे. दूध नवदहा शेर. लांकडें रुपयाची एक मण. चारा फार महर्ग झाला आहे. एका जनावरास पावल्याची वैरण पुरत नाही. याप्रे। वर्तमान आहे. राजश्री शामजीपंत सांगत होते कीं राजाजीचे चित्तांत बिगाड करणें हा निश्चय जाला आहे. खान मध्यें परिमार्जन करितात यास्तव यांस हरएक मसलहत कळों न देतां कलह आरंभावा. निमित्त्य कीं पेशवे नित्य दबावितात. आज समय आहे. या समर्थीं अनमान केलियास पुढें पेशवे यांच्या फौजा जमा जालियावर आह्मास सोडितात हें होत नाही. यास्तव कलह करावा. मग होणें तें होऊंदे. हा निश्चय झाला आहे. शाहनवाजखान व राजाजीचें एक मत आहे. शहानवाजखानाकडील एका मातबर गृहस्थानें सांगितलें ह्मणोन बोलत होते. ते सेवेसी विनंति ल्याहावी लागली. सेवेसी श्रुत जालें पाहिजे. स्वामी धर्मी समर्थ आहेत. हे विज्ञापना.

५३ केदारजी इत्यादिकांनीं. § बाजरी, जोधळे.

५४ राजाजीस सल्ला मुसाबुसीकडून मिळे. अर्थात् राजाजीचे बेत ह्मणजे मुसाबुसीचेच बेत होत. बुसाबुसीचाच सल्यावरून मराठ्यांच्या हद्दींत लढाई नेण्याचा घाट निजामानें घातला.

पुरवणी श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान
स्वामीचे संवेसी:—

कृतानेक विज्ञापना. खजाना येथें दोन लक्ष अठ्ठावन हजार रुपये पोता-
पैकीं देववून मग नवाब रोजेयांस गेले. त्यापैकीं दहा हजार रुपये मात्र
राजश्री बाळाजी महादेव यांहीं मोजून घेतले. अरकाटी, गंजीकोटी रुपये
देतात. तदनंतर खजानेयाचा दरोगा रोजेयांस गेला होता तो अब्याप आ-
लाच नाही. खजाना द्यावयाची घालमेल दिसते. परंतु देतील. ब-हाणपुरी
पावणेतीनलाख रुपये देवविले ते हरबाजीराम वकील याचे मारीफत बाळाजी-
पंताचे कारकून व खजानची याचे पदवीं पडिले. तेथून हरबाजीरामानें अहमद
मीरखानाचें दस्तक घेऊन बदरका मागोन खजाना रवाना करावा ते त्यां-
च्यानें न जालें. नवाबाचे दस्तक पाठवाल ह्मणोन त्यांणीं बाळाजीपंतास
लिहिलें. येथें खानास वर्तमान विदित करितांच खानांनीं राजाजीस सांगोन
दस्तक व अहमद मीरखानास बदरकेयाबाबे पत्र ऐसीं राजाजीचीं घेतलीं.
राजाजीनें आपले मोहरेनसीं दस्तक व अहमद मीरखास पत्र दिलें. हीं
पत्रें नवाब रोजेयांस गेले होते तेथें राजाजी व खान गेले होते तेथें घेतलीं.
छ ४ तेरीखेस बाळाजीपंती आपलें पंचवीसिक राऊत व पत्रास प्यादे देऊन
दोन कागद ब-हाणपुरास पाठविले आहेत. या उपरी खजाना येईल. राजश्री
मानाजी निकम यास बदरकेयास स्वार पाठवावयाकरितां बाळाजीपंतीं
लिहिलें होतें व सेवकाजवळोन लेहविलें होतें. त्याचा जाब काल आला,
मशारनिल्लेचे कारकुनाचा. त्यांत लिहिलें आहे कीं आह्माजवळ राऊत ना-
हींत. याच प्रकारचें वर्तमान आहे. मशारनिल्लेचे राऊत व प्यादे गेले
आहेत. स्वामीचा पुण्यप्रताप समर्थ आहे. खजाना येईल व कितेक जिन्नस
सुटीत गेला त्याची यादबस्त खानाचे मारीफत राजाजीजवळ गेली आहे.

त्याचा जावंसाल करून देतो ह्मणोन राजाजी बोलत आहेत. सेवक खानाज-
बळ या गोष्टीकरितां नित्य बाजीद आहेच. आजहि बाळाजीपंताचे कारकून
खजानेयांत पैका द्यावयास गेले आहेत. दहा वीस हजार आज पदरीं पडि-
तील ह्मणोन बोलत होते. खजानेयांन ऐवज नाही. मेळवामेळव करितात.
हैदराबादेचे खजानेयाची वाट पाहत आहेत. हा ऐवज आठा चहू रोजांत
देतील ह्मणून बाळाजीपंत बोलत होते. हे विज्ञापना.

[१३]

॥ श्री ॥

१३ नोवेंबर १७५१.

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान
स्वामीचे सेवेसीः—

विनंति सेवक रघुनाथ गणेश कुतानेक विज्ञापना. स्वामीचे कृपादृष्टीनें
सेवकाचें वर्तमान तागायत छ ५ मोहरम पावेतों मे॥ लष्कर नवाब सला-
बतजंग यथास्थित असे. छ मारीं मौजे कुंपटीहून लष्कराचा कुच जाला
सानवाकोशाचा. मौजे केदल व पाबल मुलखडीचे तीरीं मुक्काम जाला. दर-
कुच अहंमदनगरास जातात. तेथे जनाना ठेवून व बहुतेक बाहेर ठेवून
जरीदा होहून पुण्यास येणार. खानअजम सैदलस्करखान यांचे डेरे दोन
होते. पैकीं आजच येक माघारा पाठविला. कायगांवीं अगर पुढें दरयेक
गांवीं ठेवावयास सांगितला आहे. राजाजीनें खानास येक लक्ष रुपये पेशगी
आज प्रातःकाळीं पाठविली. आज्ञा केली कीं स्वारास एकेक महिना पेशगी
बिलाकसूर देणें. दोन महिनेयांची तलब राहिली तो ऐवज खजानेयावर

५६ हें पत्र लिहिल्यापासून नवव्यादिवशीं २२ नोव्हेंबरास पेशव्यांची व निजामाची
कुकडीनदीवर प्रहणाच्या दिवशीं गांठ पडली. पेशवे कळस, खेड व वडगांव या गांवांवरून
कुकडीवर गेले व निजाम कुपटी, केदल, पाबळ, व नगरावरून कुकडीवर आले.

देवविला आहे. याजप्रमाणे लष्करांत वांटणी केली व करीत आहेत. हण-
 वंतराव निंबाळकर काल छ ४ रोजी लष्करदाखल जाले. दोन हजार राऊत
 बराबर आले आहेत. काल संध्याकाळापूर्वी महमद अनवरखान नवाबानें
 पुढें पाठविलेयावर रावमशारनिल्ले नवाबाचे मुलाजमतीस आले. सेवेसी
 विदित जालें पाहिजे. सुभानजी थोरातहि दोन कोस स्वारांनसी कालच आले.
 पांढरेहि आले. सासात कोस स्वार आहेत. आघाडीस राहिले आहेत.
 हणवंतराव निंबाळकर यांची फौज खुदावंदखान खजाना घेऊन आले त्याज-
 बराबर आली. हालीं खासा दोन हजार फौजेनसी आले. येकूण चार हजार
 फौज आहे. नवाबाची फौज जमावत चालली. आजत॥ वीसेक हजार फौज
 जमा जाली आहे. आणीकहि जमा होतच आहे. आणीक वर्तमान आ-
 ढळलें कीं राजाजीनें महाराव यांस पत्र पाठविलें कीं तुम्ही फौजसुद्धां येणें;
 सटवाजी जाधवराव यांस निरोप देणें व स्वामीसहि पत्र पाठविलें कीं तयार
 न्हावें; व खानास हरकारेयानें खबर दिली कीं महाराव जाधवराव यांस
 घेऊन लष्करांत येत आहेत. ही गोष्ट खानच बोलत होतें. स्वामीजवळ
 फौज जमा जाली नाही. चार पाचेक हजार स्वार आहेत. स्वामीचा
 मुकाम पुण्यासमीप कळसावर आहे हणोन येथें बातमी आहे. खानहि
 याचप्रमाणें बोलत होते. सेवकानें जाधवराव यांकडे पत्र लेहून जासूदजोडी
 काल पाठविली ते अद्यापवर आली नाही. आज संध्याकाळपावेतो आली
 तर येईल. विनंतिपत्र लिहीत असतांच जाधवराव यांकडे जोडी पाठविली
 होती ते आतांच आली. जाधवराव यांनीं सेवकास पत्र पाठविलें. तेथें लि-
 हिलें आहे कीं तुम्ही वर्तमान लिहिलें तें कळलें; स्नेहाचे विचारें त्यांनीं आ-
 ह्मास बोलाविलें त्यावरून आलों; आम्ही जवळच आहों; भेटीचे विचारें क-
 डून जाल्यास होईल; न होय तर उत्तम; येथील बातमी मात्र वरचेवरी
 अंतस्थाची खबर आह्मांस व श्रीमंताकडे रोजच्या रोज लेहून पाठवीत जाणें,
 हणोन छ ४ मोहरमचें पत्र आलें. जाधवराव व महाराव एकत्र आहेत.
 सिंगवेंपिंपळगावास उभयता होते. तेथून कालच कुच करून सातआठ कोश

बरते निवदेव्हारेयाचे रुखें मीजे राजेवार्डीवर मुकामास आले ह्मणोन जासूद सांगत होते. विनंतिपत्र लिहीत असतां दर्याजी जासूद खानाचे जासुदाकडे पाठविला होता. त्यानें येऊन वर्तमान सांगितलें कीं खानाचे बातमीचे जासूद स्वामीचे लष्करांतून आतांच आले ते सांगत होते कीं स्वामीचा मुकाम खेडानजीक वडगांवावर आहे. बराबर फौज वीसक हजार आहे. हें वर्तमान आतांच कळलें तें सेवेसी विदित व्हावयाकरितां विनंति लिहिली आहे. नवाबानें खानास आघाडी सांगितली. परंतु अद्याप आघाडीस गेले नाहींत. पिछाडीसच राहत असतात. खान आज जरीदा जाले. बहुतेक वस्त-भाव माघारी लाविली. तुरकाबादेस ठेवावयास सांगितली आहे. नवाबा-बराबर फौज पंचवीस हजार पावेतों जमा जाली आहे. आढळलें वर्तमान सेवेसी विनंति लिहिली आहे. सेवेसी श्रुत जालें पाहिजे हे विज्ञापना. या मुकामाहून वामोरी खालती तीन कोश आहे. विदित जालें पाहिजे. राजश्री शामजी गोविंद शहरांतून काल लष्करांत आले हे विज्ञापना. राजेश्री मनो-हरपंती आज प्रातःकाळीं विनंतिपत्र लेहून दिलें. सेवक मजलैस आलि-यावर विनंतिपत्र लिहिलें आहे. सेवेसी श्रुत जालें पाहिजे हे विज्ञापना.

[१४]

॥ श्री ॥

१३ सप्टेंबर १७५३.

पुरवणी श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान
स्वामीचे सेवेसी:—

कृतानेक विज्ञापना. छ ११ माहे जिलकाद सोमवारी नासरजंगपेठेहून निघोन शहर दाखल व्हावयास आलों. गोलकुंडा किल्ला पाठीमागे टाकून

५७ मुकामास ५८ १७५१ तील ह्या लढाई संबंधी आमचे जवळील पत्रें येथें संपलीं.
५९ हें पत्र १७५३ च्या सप्टेंबरांत लिहिलें आहे. कारण ह्याच्याच जोडीच्या लेखांक

कारवानाममीप येतां तेथें चौकीवर नवाबगंजफरजंग मुसाबुसी यांचा हरकारा सेवकाचा मार्ग लक्षित बैसला होता. त्याची भेट होतांच बोलिला कीं तुमचेच खबरकरितां मजला येथें बैसविलें आहे, नवाब तुमची वाट पहात आहेत, एसें बोलोन जलदीनें खबर पोंचवावयास गेला. सेवक कारवानाचें सिरें यास येऊन मुचकुंदा नदीचे पुलासमीप गोसावी यांचा मठ होता. रम्य स्थल पाहोन स्नानसंध्येस उतरलों. दोघे लढाईत व दोघे जासूद नवानाकडे पाठविले. मागितलें कीं आमची सलाम सांगावी आण आह्मांस रहावयास जागा शहरामध्यें मागोन जागा करार करतील तो पाहोन येणें. येथोन निघोन शहरांत जाऊन लढाईत जासूद नवानाकडे गेले. नवाब चारमहालीमध्ये राहिले आहेत. खबर पोंचतांच बहुत संतोष मानून तोफा मारविल्या. लढाईत जासूदास पांच रुपये इनाम दिधला. सेवकास रहावयास जागा तयार करविला. राजश्री दीनानाथ गोविंद यास बोलावून आणून सेवकाकडे

सोळा ह्या पत्रांत रघुनाथराव थालनेरास असल्याचें लिहिलें आहे. १७५३ च्या एप्रिलांत अमदावाद सर करून हिंदुस्थानांत जाण्यास रघुनाथराव थालनेरास आले होते. तेव्हां १७५३ हा सन ह्या पत्राचा खास होय. ह्या पत्रांत ११ जिलकादीं सोमवार, १२ जिलकादीं मंगळवार, १३ जिलकादीं बुधवार, १४ जिलकादीं गुरुवार दिला आहे. व हे वार व तारीखा बरोबर आहेत. मोडकांच्या जंत्रांत ११ जिलकादीं रविवार दिला आहे. त्याचा अर्थ खालीं दिल्याप्रमाणें समजावयाचा. मुसलमानी दिवस अस्तमानीं सुरू होतो द्वणजे हिंदूंच्या रविवारीं अस्तमानीं ११ तारीख सुरू होते व हिंदूंच्या सोमवारीं दुपारीं ११ तारीख असून सूर्यास्ताला संपते. द्वणजे मोडकांची जंत्रा वाचतांना मुसलमानी पत्रांतील तारखा व दिवस बरोबर आहेत किंवा नाहींत ह्याचा पडताळा पाहावयाचा असल्यास, दिवसा घडलेल्या गोष्टीचा संबंध येईल तेव्हां मोडकांच्या जंत्रांतील तारखेच्या पुढील वारचा दिवस तारखेचा घ्यावा व रात्री घडलेल्या गोष्टीचा संबंध असेल तेव्हां तारखेच्या समोरीलच वाराची रात्र घ्यावी.

६० नवाब गजफरजंग हा किताब मुसाबुसीला औरंगाबादेच्या दरबारांत मिळाला होता. सध्याच्या इजिप्तांत कांहीं इंग्रजांना पाशा, सरदार वगैरे किताब मिळविण्याची हौस वाटत असलेली आपण पहातो त्याप्रमाणेंच गेल्या शतकांत फ्रेंच लोकांना निजामच्या दरबारांत मुसलमानी पदव्या मिळविण्याची मोठी फुशारकी वाटे. इजिप्तांत मुसलमानी पदव्या प्रथम नेपोलियनच्या वेळीं फ्रेंच लोकांनीं घेतल्या. त्यांचेंच अनुकरण इंग्रजांनीं प्रस्तुत कालीं केळें आहे.

पाठविलें. मागितलें कीं वकील कोठें उतरले आहेत तो जागा पाहोन आजचा रोज त्यांस तेथेंच असों देणें. आजचे रोजांत जागा तयार होईल. उदैक रुमीखानास पाठवून त्यांस भेटीस आणवूं ह्मणोन सांगोन पाठविलें. मा॥निले आह्वास भेटले. बोलिले कीं तुमचे येण्याची प्रतीक्षा बहुत करीत होते. तुम्ही आले ऐकोन बहुत संतोष पावले. यांचा मनोभाव श्रीमंत स्वामींच्या ठायीं दृढतर आहे. आज तुम्ही येथेंच राहुटी देऊन राहावें. उदैक रुमीखानास घेऊन येतो. समारंभ भेटीस †नेऊन ऐसें बोलोन गेले. छ १२ रोजीं भोमवारीं प्रातःकाळीं राहुटीमध्ये सेवकानें बिछाना टाकून सिद्धता केली. विडे, पान वगैरे साहित्य आणिलें. प्रातःकाळचा घटिका सासात दिवस आला तो दिनानाथपंत रुमीखानाकडे आले. रुमीखानाची स्वारी तयार जालियावर पंत मा॥निले सेवकाजवळ आले. बोलिले कीं रुमीखान भेटीस येतात त्यांस वस्त्रें दिलीं पाहिजेत. बोलिलों कीं खान मा॥निलेच्या वस्त्रांविषयीं हुजूर विनंति केली होती, परंतु सिरिस्ता नाहीं ह्मणोन दिलीं नाहींत. प्रस्तुत प्रसंग संपादिला पाहिजे. तर नवाबास दहा वस्त्रें दिधलीं आहेत. त्यांजमध्ये लाल दुपटा सवाएकसटांचे आंखचा आहे तो घावा. ऐसा करार करोन दुपटा काढून ठेविला. इतकेयांत रुमीखानाची स्वारी आली. पालखींत बसोन आले. बराबर दोन तीन कसेबरखंदाज, गाडदी व निशाण व वायें ऐसे समारंभानें आले. भेट जाली. बहुत संतोष पावले. समाधानाच्या गोष्टी केल्या. स्वामींच्या प्रतापाचें स्तोत्र बहुत केलें. रामदासपंताचें दुराचरण आठविलें. नवाबगजफरजंग यांचा स्वामींच्या ठायीं निखालस स्नेह तेंहि वृत्त सांगितलें. तदनंतरें त्यांस दुपटा पांघरविला. विडे, पान देऊन त्यांजबराबर सेवक व दिनानाथपंत ऐसे निघाले. खान मा॥निलेनें अवघे आपले लोक उभयतां सेवकांचे घोडेयांपुढें लावून आपली पालखी घोडेयांमागें चालविली. याप्रमाणें समारंभानें भेटीस आणिलें. नवाबानेहि चारमहालीमध्ये समारंभ केला. तमाम गाडदी फरंगी कमरबस्ता करून दुतर्फा उभे केले होते. चारमहालीचे तला-

वाचे पाळीवर एकीकडे वीस तोफा गाडियावर मांडिल्या आहेत; दुसरेकडे वीस गाडे दारूचे संदुखाचे आहेत; गरनाळाचे कितेक गोळे पडले आहेत; उभयतां सेवक व खान मारानिले चारमहालीस आलियावर खान मारानिले येहीं उभयतां सेवकांस पुढें करून आपण पाठीमागें राहोन पार्श्वार्थें चक्रामधोन माडीवर दर्शनास नेले. सेवकाबराबरील लोक अवघेच समागमें घेतले. कोणास मना केलें नाहीं. माडीवर गेलों. वरती फिरंगीयांची मजालीस केली होती. खुरशा मखमालजरबाबी मढोन मांडिल्या होत्या. उभयतां सेवकांकरितां दोन खुरसिया नवाबाचे खुरसीनजीक ठेविल्या होत्या. नवाब अंदर होते. सेवक खुरसीयांवर बैसलों. क्षणैकानें नवाब आले. सेवकास भेटले. सन्मान करून बैसविलें. सेवकानें एक मोहोर व पांच रुपये नजर दाखविली. ते कबूल केली. तदनंतरें उभयतां स्वामीची दुवा सांगोन पत्राची थैली होती ते रुजू केली. ते स्वहस्ते घेतली. त्याउपर सरकारांतून वस्त्रें दिव्हीं. तीं सनगें दहा. त्याजपैकीं दुपटा रुमीखानास दिला. बाकी नव सनगें होतीं. ते खानामध्यें घालून रुजू केलीं. बहुत संतोष मानून मान्य केलीं. स्वमुखें स्वामीचा कुशलार्थ पुशिला. घटिका एक बैसले होते. तदनंतर उठोन खलवतांत सेवक उभयतांस घेऊन गेले. बोलिले कीं रावसाहेबांजवळ आमचा दुसरा विचार नाहीं. आम्ही एकवचनी आहों. जो स्नेह संपादिला त्यांत दुसरा विचार नाहीं. प्रस्तुत मजकूर बोलावें तर तुम्ही श्रमानें आले आहां यास्तव तुम्हीं आश्रमास जावें. उदैक परस्परें बोलणें तें बोलोन सैद लश्करखान व रावअजम यांचा सांप्रत स्नेह कसा आहे तो सांगावा. सेवक बोलिला कीं स्नेह राहणें तो खरेपणावर राहतो. दगाबाजीचे कर्तृत्वास स्नेह कळतच आहे. प्रस्तुत त्यांचे स्नेहाचा विचार असाच कांहीं आहे. सविस्तर विदित केला जाईल. या गोष्टीवरून संतोष पावोन सेवकास रुखसत केलें. ते समयी बोलिले कीं हिंदुस्थानचे राजेयांचीं आर्क्षीस पत्रें आलीं आहेत. ऐसें बोलोन

६२ तत्कालीन वस्तुस्थितिदर्शक वर्तमानकाल. १। वुसी

६३ पाश्चात्यांच्या चालीप्रमाणें रचलेल्या सैन्याच्या चक्रव्यूहांतून.

६४ ह्यावरून मुसावुसीचा पत्रव्यवहार हिंदुस्थानांतील राजेरजवाड्यांशीं होता असें

खुरसीवर सातआठेक पत्रांच्या थैल्या होत्या त्या हातीं घेऊन दाखविल्या. बोलिले कीं आम्हांस रावसाहेबांजवळ प्रपंच नाही. इतकें बोलिले. मग विडे दिधले. अत्तर लाविला; गुलाबदानी स्वहस्तें घेऊन गुलाब सेवकाच्या आंगावर घातला. ते समशीं सेवकास चार वस्त्रें—येक दुलोसी चिराव, गोश-पेश व पटका सफेद दुलोसी किनारेयाचा व महमुदी जरीबुटेयाचा—ऐशीं दिलीं. नवाबानें आपले खजमतगाराजवळ देऊन सेवकाचे बिराडीं पांचवावयास सांगोन रुखसत केले. उभयतां सेवक निघोन शहरामध्यें बागांत बंगला आहे तें स्थळ सेवकास नेमिलें. तेथें येऊन राहिलों. दिनानाथपंत आपले बिराडास गेले. तदनंतरें घटकादोहोंनीं खासा रुमीखान पालखींत बसोन सेवकाजवळ आले. पांचशें रुपये नवाबानें जियाफत मेजवानी पाठविली ते सेवकास दिधली. विडे घेऊन गेले. छ १३ जिलकाद बुधवार पौर्णिमा भेटीस जावें तों नवाबानें सांगोन पाठविलें कीं आज दिवस फटकाळ आहे. उदक भेट होईल. याजकरितां भेटीस न गेलों. छ १४ जिलकादीं गुरुवारीं दोनप्रहरां सेवकास चोपदार पाठवून बोलावून नेलें. दिनानाथपंतहि होते. भेटीनंतरें जाबसाल जाले ते अलाहिदा पुरवणीचे विनंतिपत्रीं लिहिले आहेत त्याजवरून सेवेसी विदित होतील. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञा-

दिसतें. १७५२ सालापासून बुसीचे वजन निजामाच्या दरबारीं पराकाष्ठेचें वाढलें होतें. फार काय, तोच तेथील मुख्य सूत्रधार होता. बुसी जर पंधरा वीस वर्षे निजामाच्या दरबारी रहातां व लालीनें बेवकूवपणानें त्याला परत बोलाविलें नसतें व पारिस येथील त्यावेळच्या मुत्सद्यांनीं लालीच्या कृत्याला अनुमोदन दिलें नसतें, तर फ्रेंच लोकांच्या राज्याची हिंदुस्थानांत सध्यां आहे ह्याहून शतपट जास्त मर्यादा असती. बुसीनें नानासाहेब पेशव्यांकडेहि संधान वांधिलें होतें. परंतु नानासाहेबांच्या अलौकिक मुत्सद्देगिरीपुढें बुसीला नमूनच वागावें लागें. गाजुद्दिखान मेल्यावर व भालकीची लढाई झाल्यावर सलाबतजंगला पेशव्यांशीं तह करावा लागला. त्यांत मुसाबुसीनें पेशव्यांस निजामाचें नुकसान करून नानासाहेबांचें प्रेम संपादन्याकरितां एक सवंद सुभाच्या सुभा देवविला. इतकें झाल्यावर बुसीशीं वरकरणी प्रेम दाखविण्यास पेशव्यांनीं यातिकचिह्नि कमी केलें नाहीं. शेवटीं बुसीची अंतस्थ भूतृष्णा केवढी आहे हें नानासाहेबांनीं ओळखून, त्याला निजामाच्या दरबारांतून वर्षादी ढवर्षांत पिटाळून लाविलें.

पना. छ १३ जिलकादीं रुमीखान नवावाजवळोन आपले घरास आले. त्यांस शरीरीं विकृती जाली. यास्तव छ १४ जिलकादीं खलवतांत बोलीचे प्रसंगीं खान मारनिले दरबारास आले नव्हते. नवावाचे मुनशी अबदुल रहिमानखान मात्र होते. छ १४ जिलकादीं अगोदर दीनानाथपंत नवावाजवळ गेले होते. सेवकांस पाचारणें आलियावर गेलों. सेवेसी वि॥ व्हावयाकरितां वि॥ लि॥ आहे. हे विज्ञापना.

[१५]

॥ श्री ॥

१५ सप्टेंबर १७५३.

पुरवणी श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान
स्वामीचे सेवेसी:—

कृतानेक विज्ञापना. छ १६ जिलकादीं दोन प्रहरां राजश्री दीनानाथ गोविंद व सेवक ऐसे नवाव गजफरजंग यांचे मुलाजमतीस गेलों. छ १४ जिलकादीं बोली जाली ते मजकूर अलाहिदा विनंतिपत्राचे पुरवणींत लिहिले आहेत. तें पत्र त्यांस अक्षरशा सार्थ वाचून दाखवून समजाविलें. अबदुल रहिमानखान मुनसी समीप होते. पत्र आइकोन बहुत संतोष पावले. बोलिले कीं ज्याप्रमाणें तुम्ही आह्माजवळ बोलिलेस व त्याचे जबाबांत आह्मी तुम्हाजवळ बोलिलों तेच मजकूर येक जरा तफावत न करितां कलमबंद केलें; सदरूप्रमाणें आमचा करार आहे ह्मणोन रावसाहेबांस लिहिणें. आणीक बोलिले कीं कर्नाटक नवाव सलाबतजंगांहीं आमचे खावंदास दिधलें; आहीं आइकतो कीं रावसाहेब महमद अल्लीखाँनाची कुमक करणार; कर्नाटकांत

६५ १७५३ च्या प्रारंभास सलाबतजंगानें डुप्रेला कर्नाटकचा नवाव नेमिलें व महमद अल्लीला काढून टाकिलें. महमदअल्लीच्या वाजूला इंज्रज होते. महमदअल्लीच्या विरुद्धपक्षाला निजामाची मदत होती तेव्हां अर्थात् महमदअल्लीची वाजू नानासाहेबांनीं घेतली. ह्या पत्रांत वुसी जिचा उल्लेख करतो ती होळीहोन्नूरची स्वारी होय.

फौज पाठवणार; याजकरितां रावसाहेबांस ल्याहावें कीं महमदअल्लीखान तगीर. सनद आमचे खावंदास जाली. मुलुक आमचे हाताखालें आला. महमदअल्लीखानाकडे त्रिचनापल्ली व अर्काट मात्र आहे. त्याजवळ फौज नाही. सर्वा गोष्टींनीं अजीज आहे. रावसाहेबांची आमची दोस्ती. रावसाहेबीं येक गुमास्ता आमचे खावंदाजवळ पाठवावा. चौथ सरदेशमुखीचा पैका होईल तो आह्मी देऊं. याजमुळें मुलुक आबाद राहिल. दुतर्फी किफायत आहे. महमदअल्लीखानास आमचा वसवाद असिला तर आपण त्यास कौल देऊं न बोलवावें. आह्मी नवाब सलाबतजंगाजवळोन त्यास दुसरा मुलुक देवूं; हा आमचा करार आहे; ह्मणून बोलिले. त्याप्रमाणें सेवेसी विनंति लिहिली आहे. काय आज्ञा ते करावयास स्वामी समर्थ आहेत; येविसीं त्यांहींहि सेवेसी विनंति लिहिली आहे. दुसरें बोलिले कीं गोवर्नदोर यांहीं आह्मास लिहून पाठविलें आहे. साता रोजांनीं खत आलें. लिहिलें आहे कीं मुरारराव घोरपडे यांहीं तीरचनापलीस आमचे फौजेबराबर राहोन बहुत ज्यांफीशानी केली. सुभानराव मुरारराव यांचा भाऊ कामास आला. याजकरितां तुह्मी रावसाहेबांस लेहून पाठवावें कीं मुरारराव आपले जाणोन यांजवर मेहेरबानी करावी, ह्मणोन लिहिलें आहे; तर तुह्मी हे गोष्ट रावसाहेबांस लेहून मुरारराव याजवर नेकनजर धरीत तें करावें व आमचें गोवर्नदोरास रावसाहेबांचें खत आणवावें कीं तुमचे लिहिलेप्रमाणें मुसाबुसी यांहीं मुरारराव यांविषयीं आह्मांस सांगितलें. आह्मी त्याजवर खुष आहों. येखलासांत तफावत होणार नाही. ऐमें पत्र आलिषानें आमचे खावंद

६६ महमदअल्ली ह्या वेळीं इंग्रजांच्या हातांत होता. त्याच्या स्वाधीन अर्काट व त्रिचनापल्ली हे दोन किल्ले मात्र होते. तेथें इंग्रजांचा वर्चस्व होता तो अजीबात नाहोंसा व्हावा ह्या हेतूनें पेशव्यांकडून महमदअल्लीस कौल देऊन आणवावें ह्मणजे इंग्रजांना ह्या दोन किल्यांत रहाण्याचें कांहीं एक कारण रहाणार नाही अशी योजना वुसीनें घाटिली होती.

६७ दुपे.

६८ १३ जून १७५२ त क्लाइवनें त्रिचनापल्लीचा किल्ला घेतला. तोंपर्यंत मुरारराव घोरपडे महमदअल्ली व इंग्रज ह्यांच्या वाजूला होता. पुढें तो दुपेच्या विनवर्णावरून फ्रेंचाना मिळाला.

आह्मावर संतोषी होतील ह्मणून बोलिले. त्याजरून विनंति लिहिली आहे. कृपा करावयास स्वामी समर्थ आहेत. दुसरें बोलिले कीं नसीरजंगामध्ये व आह्मामध्ये पहिली नाखुषी बहुत होती. हल्लीं त्यांहीं महंमद हुसेनखान दिवाण याजबराबर कसम खाऊन सांगून पाठविलें कीं तुम्हाजवळ आमचा दुसरा विचार नाही. तुम्ही आम्ही एक आहों. हा आपला करार आहे ह्मणोन ऐशास त्यांहीं कसम खाऊन सांगोन पाठविलें. त्याप्रमाणें आम्ही त्यास वचन दिधलें कीं तुम्ही निखालस अंसलियास आमचाह तुम्हाजवळ दुसरा विचार नाही. हे गोष्ट रावसाहेबांस आम्ही लिहितों. तुम्ही लेंहून नसीरजंगशीं रावसाहेब वेवसवास राहात ते गोष्ट करावी. आधीं तर नसीरजंग निखालस आहेत. म्मवादा त्याजवळोन कांहीं तफावत नजरेस आला तर आह्मास सांगावें. आम्ही त्यास राहावर आणूं, निदान तंबी करूं, ह्मणोन बोलिले. त्याप्रमाणें सेवेसी विनंति लिहिली आहे. दुसरें बोलिले कीं गुदस्ता आमचे मारिफतीनें तह जाला त्याप्रमाणें करार असावा. तुमचे दोस्त ते आमचे दोस्त. आमचे दोस्त ते तुमचे दोस्त. आमचे दुश्मन ते तुमचे दुश्मन. तुमचे दुश्मन ते आमचे दुश्मन. याप्रमाणें खातीरेस आणोन अमलांत आणावें ह्मणून बोलिले. तेणेंप्रमाणें सेवेसी विनंति लिहिली आहे. सदहूर्ह विनंतिपत्र नवाब गजफरजंग यांहीं अक्षरशा आइकिलें. सेवेसी श्रुत जालें पाहिजे हे विज्ञापना. आणीक बोलिले कीं नवाब सलाबत येहीं आह्मांस लिहिलें आहे जे रावअजम फौज जमा करितात. गुदस्ताहून ज्याजती फौज धरिता याचा सबब काय ? ह्मणोन येविषई रावसाहेबांची मर्जी काय आहे ह्मणोन पुसिलें. सेवक बोलिलों कीं फौज सालाबाजप्रमाणेंच आहे. रावसाहेबांस काजकामें बहुत आहेत. येक तर मोगलाचा दगावाजीचा रूख नजरेनें पाहिला तर याजकरितांहि खबरदार राहावें लागलें. दुसरें गुजराथेंत व दिल्लीस फौज रवाना करणें. ऐसीं कितेक कामें आहेत परंतु फौज अद्याप जमा जाली नाही, व रावसाहेबांहि डेरे दाखल जाले नव्हते. फौजेस ताक्रीद जाली आहे. फौज जमा केलीच पाहिजे. फौजेखेरीज काजकामें कसीं होतील ? ह्मणोन बोलिलों. आणीक मुसाबुसी बोलिले

कीं नसीरजंगांनीं आह्यांस लिहिलें आहे कीं सालमजकुरीं आह्यास पेशक-
सीच्या ऐवजाकरितां श्रीरंगपट्टणास जावें लागतें. सरकारांत खजाना नाहीं.
सीवंदीस ऐवज पाहिजे. याजकरितां श्रीरंगपट्टणास जाऊन ऐवज आणून सरं-
जाम करावा लागतो ह्यणोन लिहिलें आहे. हें वर्तमान तुह्मी रावसाहेबांस
लेहून पाठविणें. त्याजवरून सेवेसी विनंति लिहिली आहे. सेवक बोलिला कीं
रावसाहेबांचा ऐवजहि पट्टणवाले याकडून येणें आहे. सालगु॥ पेशजीची
बाकी होती त्यापैकीं कांहीं ऐवज आणिला. सेवेसी विदित जालें पाहिजे
हे विज्ञापना.

१६]

॥ श्री ॥

१७ सप्टेंबर १७५३.

पु॥ श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान
स्वामीचे सेवेसी:—

कृतानेक विज्ञापना. छ १८ जिलकादीं दोन प्रहरां नवाब गजफरजंग
मुसाबुसी यांचे भेटीस गेलों ते समयीं सरकारचे पत्राचे जाब तयार करून
थैली करून सेवकाजवळ रवानगीस दिली. ते समई बोलिले कीं आह्यास
रुकुनुदौलां नसिरजंग यांहीं पत्र पाठविलें तें तुह्मी आइकिलें आहे; त्याची
नकल रावसाहेबांस पहावयास पाठवितों. सेवक बोलिला कीं उत्तम आहे.
मग तेच समई अबदुल रहिमानखान येहीं त्या पत्राची नकल करून
सरकारचे थैलींत घालून सेवकाजवळ दिली व बोलिले कीं तुह्मी रावसाहे-
बांजवळोन आलेस, हें वर्तमान नवाब सलाबतजंग व रुकुनुदौला नसिरजंग
यांस कळलें असेल व लोकांचे लिहिलेयावरून कळेल, परंतु आह्यास लिहिलें

६९ ह्यांनाच धाकटे नासीरजंग म्हणण्याची चाल असे. थोरले नासीरजंग १७५० च्या
डिसेंबरांत मारले गेले.

पाहिजे; काय ल्याहावें ? सेवक बोलिला कीं आह्वास पुसता तर इतकें ल्याहावें कीं आह्मी दूरदस्त होतो; मागें कितेक वसवासाच्या गोष्टी जाल्या; याजकरितां आह्मी रावसाहेबांस लेहून वकील आणविला. वकील आलियावर रावसाहेबांचे तर्फेनें कितेक वसवास होता तो दूर झाला याजवरून संतोषी जाले. बोलिले कीं याप्रमाणें लिहितों, व बोलिले कीं औरंगाबाजेहून सफी-उल्लाखान व परशरामपंत ऐसे थालनेरास रावअजम रघुनाथराव यांजकडे जावसालास गेले आहेत. तुह्मी रावसाहेबांस लिहून पाठवावें कीं साहेबीं राव-अजम रघुनाथराव यांस लिहून पाठवावें कीं मोगलाकडून जावसालास वकील आले आहेत, त्याजवळ जावसाल न करावा. नवाब गजफरजंग मुसाबुसी यांचे मारीफत जावसाल करावा लागतो. तह त्यांचे मारीफत जाला ह्मणून लिहून पाठवून जावसाल मौकूफ करवावा. आह्मीहि नवाब सलाबतजंग व रुकुनुदौला यांस लिहितों कीं आह्मी रावसाहेबांस लिहून रघुनाथराव यांस लेहविलें कीं जावसाल करणें तो गजफरजंग यांचे मारिफत करावा लागतो. त्याचे मारिफत जावसाल होईल. शहराहून जावसालास वकील आले अस-तील त्यामारिफत त्याजवळ जावसाल न करावा. त्याप्रमाणें तिकडून आमचे मारीफतीखेरीज जावसाल होणार नाहीं. तुह्मीहि याप्रमाणेंच अमलांत आ-णावें. आह्मी औरंगाबाजेस आलियावर जें करणें तें करूं ह्मणोन लिहून पाठ-वितों. आह्मी आपले मारीफतीखेरीज कोण्हांचें चालों देत नाहीं. मध्यें कोणी जो दिगर करील त्यास तंबी करूं ह्मणोन बोलिले. त्याजप्रमाणें सेवेसी विनंति लिहिली आहे. मुसाबुसी येथून विजयादशमी जालियाउपर कुच करितील. कुच करून निघालियावर स्वामीचे दर्शनलाभास यावें हा त्यांचा इरादा आहे. सेवेसी श्रुत जालें पाहिजे हे विज्ञापना. मुसाबुसी यांहीं सेवेस

७० रघुनाथराव हिंदुस्थानांत जाण्याकरितां अमदाबादेहून १७५३ च्या भाद्रपदांत म्हणजे सप्टेंबरांत थालनेरास आले होते.

७१ ह्यावेळीं वुसीनें सलाबतजंगाला अगदींच संपुष्टांत आणिलें होतें. सर्व तहरह वुसी-च्या मारफत झाले पाहिजेत इतकी व्यवस्था झाल्यावर निजाम फ्रेंच लोकांचा अंकित झाला नाहीं असें कोण न म्हणेल ?

पत्राची थैली दिली ते जासुदावरावर सेवेसी पाठविली आहे. सेवेसी श्रुत जालें पाहिजे हे विज्ञापना. रुमीखानाहीं सेवकाची व गजफरजंग याची भेट केली आण घरीं आले. आजारी पडिले आहेत. अद्याप बाहेर निघाले नाहीत. जाबसालासमई हाजीर नव्हते. सेवेसी श्रुत जालें पाहिजे हे विज्ञापना. मुजफरखान गाडदी यांहीं मुसाबुसी यांस पत्र पाठविलें होतें, त्याचें उत्तर मा॥र-निले येहीं ल्हेहून सेवकाजवळ रवाना करावयास दिधलें तें रवाना केलें आहे. मुजफरखानास प्रविष्ट होय ते आज्ञा करावयास स्वामी समर्थ आहेत. हे विज्ञापना.

[१७] पै॥ छ २६ मोहरम. ॥ श्री ॥ १६ नोव्हेंबर १७५३.

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान

स्वामीचे सेवेसी:—

विनंति सेवक रघुनाथ गणेश चरणावरी मस्तक ठेऊन सा॥नमस्कार कृता-नेक विज्ञापना. स्वामीचे कृपादृष्टीनें सेवकाचें वर्तमान ता॥ छ २० माहे मोहरम पावेतों यथास्थित असे. येथील वर्तमान ता॥ छ १३ मोहरम सविस्तर विनंतिपत्रीं लिहून जासूदजोडी सेवेसी पाठविली. त्या विनंति-पत्रावरून सविस्तर वृत्त सेवेसी विदित होईल. मुसाबुसी मजलदरमजल छ १९ मोहरमीं राक्षसभुवनास गौतमीचे उत्तरीं मुकामास आले. छ १८ रोजीं गेवराईचे मुकामीं नवाब सलाबतजंगांहीं सीतुरस्वार पाठविला; मुसाबुसी यांस लिहिलें कीं जलद येऊन पोंहचणें. मुसा मरलो फरासीस दहा स्वारांनसी हैदराबादेहून दोन मजला करून भालकीवर मुसाबुसी याजवळ

७२ ज्यानें भाऊसाहेबांस पुढें मारण्याचा प्रयत्न केला तो मुजफरखान हाच. कुकडी नदीवर लढाई झाल्यानंतर मुजफरखान पेशव्यांच्या नोकरीस राहिला.

आला. ते वर्तमान पूर्वी सेवेसी विनंतिपत्रां लिहिलें आहे. त्याजबराबराळ फरंगी मागाहून येत होते. ते फरंगी शंभर, त्याजमध्ये चार सरदार, ऐसे छ १७ रोजीं आले. मुसाबुसी मागे येतां मौजे पिंपळनेर बीबीचें येथील गांवकरी यांनीं मुसाबुसी यांचा बैल संदुकांचा नेला. मागाहून गारदी येत होते त्यांस कळतांच गांवचे पाटलास सदरू बैल सुद्धां घेऊन आले. पाटलाजवळोन दीडशें रुपये गुन्हेगारी घेऊन सोडिला. सेवेसी श्रुत होय. खाजे न्यामदुलाखान यांजकडे हस्तनापुरचें वर्तमान लिहिलें आलें. बोलत होते कीं जयसिंग याचा लेक पातशाहास भेटला त्याचे मारीफतीनें जांटेहि पातशहास मिळाले. फेरोजजंग याचा लेक वजिराजवळ युद्धप्रसंग करीत आहे. अद्याप लढाई काईम आहे. कितेक हत्ती व उंट वजिराचे फेरोजजंगाचे लेकांन आणिले. वजीर सफैजंग लढाई लढत नाहीं याजकरितां फैसला होत नाहीं. प्रस्तुत पातशहाचा जोरा आहे ह्मणोन बोलत होते. सेवेसी विदित व्हावयाकरितां विनंति लिहिली आहे. मुसाबुसी कितेक गोष्टी बोलिले ते मजकूर अलाहिदा विनंतिपत्राचे पुरवणींत लिहिले आहेत. त्याजवरून त्यांहीं सेवेसी पत्र दिलें. ते थैली सेवेसी पाठविली आहे त्याजवरून विदित होईल. सेवेसी श्रुत होय. हे विज्ञापना.

७३ सुरजमल जाट हा सफदरजंगाला मिळाला होता. वजीर सफदरजंगाचें व फेरोजजंगाचा लेक जो मीरशाबुद्दिन अथवा धाकटा गाजुद्दिन याचें वाकडें होतें. पातशाहा गाजुद्दिनाच्या तंत्रानें चालत असे. गाजुद्दिनाच्या घरबुडव्या पोरकटपणाला त्रासून सफदरजंग लखनौला निघून गेला. तेव्हां सुरजमलजाट मात्र गाजुद्दिनाच्या तडाक्यांत सांपडला. गाजुद्दिनाचे साहाय्यकारी होळकर व शिंदे होते. त्यांच्या साहाय्यानें पुढें गाजुद्दिनानें पातशाहालाहि पदच्युत केलें व दुसरा अलमगीर नांवाचा पातशाहा तख्तावर बसविला.

§ माधोसिंग.

[१८] पै॥ छ २६ मोहरम ॥ श्री ॥

१६ नोव्हेंबर १७५३.

पुरवणी श्रीमंत राजश्री

पंतप्रधान

स्वामीचे सेवेसीः—

कृतानेक विज्ञापना मुसाबुसी सेवकाजवळ बोलिले कीं नवाब सलाबत-जंग यांहीं रुकुनुदौला यांचे मसलहतीनें आमचा गिळ्ळां गोरंदोर यास बहुत लिहिला कीं मुसाबुसी यांहीं आमचा मनसबा खराब केला; मुलुक गनीमास दिधला; गनीमाचा धावडाव यांस कळत नाहीं; गनीमास दबाऊन हाल-खुद राखावें तेव्हां गनीम रास येतील; राव प्रधान यांस थेक सुबा दरो-वस्तव आणिखी मुलुक दिधला. याजकरितां मुसाबुसी यांस खुबवजा ता-कीद करून रवाना करावें ह्मणोन कैवजां लिहिलें. आह्मांवर येतराजी व्हावी आह्मी फिरोन न यावें, ऐसाच सलाबतजंग व रुकुनुदौला यांचा मनसबा होता. आतां आमचे गोरंदोर थोर. त्यांस सारा मजकूर उमजला होता. सबब त्यांहीं जबाब लेहून पाठविला कीं मुसाबुसी आहेत ते आमचे बेटे आहेत. त्यांहीं राव प्रधान यांसीं सुलुख केला तो तुमचे रजामंदीनें जाणो-नच केला. त्यांहीं जें केलें तें फिरत नाहीं. तुम्ही त्यांचे कराराप्रमाणें राव-

७४ भालकीच्या लढाईपासून मुसाबुसीचें वजन निजामाचें दरबारांत अती वाढलें. सर्व तहरह बुसीनें करावें असें झालें. पेशव्यांशीं तह करण्याचा वेळ आला त्यावेळीं बुसीनें पेशव्यांस निजामच्या राज्यांतील सबंद एक सुभा दिला. त्यामुळें निजाम फारच हलका झाला. निजामाला हलका करावा हा बुसीचा बेतच होता. तोच बेत नानासाहेब पेशव्यांचाहि होता. ह्या दोघांनीं गुप्त तह करून निजामाला पुष्कळच बुचाडिलें. तेव्हां निजामानें डुप्रेकडे अर्ज केला; परंतु बुसी डुप्रेच्याच मतानें चालत असल्यामुळें, डुप्रेनें बुसीस संभा-ऊन घेतलें व ह्यापुढें अशा त्कारी आणूं नयेत ह्मणून वरती आणखी धमकी दिली. येणें-प्रमाणें निरुपाय होऊन सलाबतजंगाला बुसीची खुशामत करणें भाग पडलें. ही खुशामत वरकरणी होती हें जाणून बुसी अ.पले वरिष्ठ दर्जाचे यजमान व खेही जे नानासाहेब पेशवे त्यांच्यापाशीं मोगल लोकांच्या लुचेगिरीचें व फ्रेंच लोकांच्या सचोटीचें वर्णन ह्या पत्रांत करीत आहे.

प्रधान यांसीं सुलुख राखाल तर बेहतर बात आहे. कांहीं नौदीगर करून विधाड करूं म्हणाल तर आह्मी तुमचे रफीक नाहीं, रावप्रधान यांचे रफीक आहों, ह्मणोन लिहिलें व आह्मांसहि लिहिलें त्याजवरून सलाबतजंग व रुकुनदौला बहुत पस्तावलें कीं आह्मांस सर्व प्रकारें भरंवसा तुमचा असतां तुम्ही ऐशा गोष्टी करिता. अज्याईव आहे! हालीं सलाबतजंग यांहीं रुकुनदौला यांचे मसलहतीनें आह्मांस कितेक समाधानाच्या गोष्टी लिहिल्या कीं तुमचा गिल्ला लिहिला नाहीं. गनीमाचा घावडाव तुम्हांस कळत नाहीं. तुम्ही येतच आहां. तुमची आमची मुलाजमत लौकरच होईल. जें करणें तें तुमचे मसलहतीनें करूं म्हणोन कैवजा लिहिलें. ऐसें बोलोन तें पत्र सेवकास वाचूनहि दाखविलें. त्यानंतर बोलिले कीं आह्मी लोक कोणे करीनेयाचे व मोगललोक व मोगलाईचे मराठे सरदार कोणे करीनेयाचे हे रावसाहेब बेहतर जाणत असतील व रावसाहेब आह्मास कलमीं करीत असतात कीं मोगल लोक मनांत खोटे, बाहेर नीट, याजवरून रावसाहेब खुब जाणतात. आह्मी लोक एकवचनी, जो करार केला तो केलाच, त्यांत तफावत होऊं देणार नाहीं. आपले सुखुनावदल दौलतेनसी व ज्यानानसीं कोसीस करूं. मोगल लोक काबुची आहेत. रावसाहेबांचे दौलतेची रोजबरोज तरकी होते, हे गोष्ट त्यांस खुष लागत नाहीं. वेळ पाहोन दगा करावयास जपतच आहेत. ईलाज न चाले; तेव्हां खुशामतीसहि हजीर. ऐसें या लोकांचे करीने आहेत. रामदासपंताचे हंगामेयांत काय काय दगाबाजी केली तें अलमावर रोशन आहे. रावसाहेबाचे ताळे बुलंद ह्मणोनच ते बाजी सर केली. सालगुदस्तां महाराव येहीं मल्हारराव होळकर यांस फोडावयाचा मनसबा केला. लेकिन शेवटास न गेला. मग पस्तावोन खुशामतीस लागले. पुढेंहि दगाबाजीस चुकणार नाहींत. आह्माजवळहि येखलास करावयास चाहतात. आतां आह्मी कोणास पछाणत नाहीं व आह्मास दगाबाजीचा येखलास करितां येत नाहीं. आह्मी रावप्रधानसाहेबांस मात्र जाणतो. रावसाहेबांचे दौलतेची तरकी पाहोन खुशवरत होतो. व याहून तरकी व्हावी ऐसें चाहतो. याजक-

रितां रावसाहेबीं या लोकांस नजरेंतच धरावें. रावसाहेबांचा व आमचा येखलास एक विचार असतां दुसरेयाची गुंजाईप आहे ऐसें नाहीं. हे गोष्ट तर काय ? कित्येक उमदे उमदे मनसुवे खातीरखाह होतील. तूर्त आह्मी शहरास जात आहों. यख्तीयार आमचाच आहे. आह्मी रावसाहेबांजवळ निखालस येखलास राखितों. ह्मणूनच दिलांतील मजकूर खोलून बोलतों. व पेस्तरहि ज काम करणें तें रावसाहेबाचे इतिलासिवाय करणार नाहीं. आह्मी रावसाहेबांजवळ येखलास केला तो थोडके रोज चालावयाचा केला नाहीं. पुस्तरपुस्त चालावा ह्मणोन केला. आह्मी गेलों, आमचा भाऊ दुसरा आला, तर हाच करार आहे. इतकें बोलोन सेवकास बोलिलें कीं रावसाहेबांचे तर्फेनें आह्माजवळ वकिली तुमची आहे. तुम्हाशिवाय दुसरा वकील आह्मी चाहत नाहीं. परशरामपंत वकील रावसाहेबांचे नवाब सलाबतजंगाजवळ आहेत त्यांम आह्मी बहुत चाहते होतो. आतां त्याजवळोन तफावत दिसोन आला. याजबद्दल आमचे दिल त्यास चाहत नाहीं. तफावत कोण तो ह्मणाल तर आह्मी हैदराबादेस आलों, तसेंच औरंगाबादेस येत होतों. आह्मास लेहून पाठविलें कीं तूर्त न यावें, तेथेंच राहावें. येथें आलियानें रुकुनदौला यास वसवास घेईल ह्मणोन कैवजा लिहिलें. आह्मी सचोटीचा माणूस जाणून राहिलां. पेस्तर रुकुनदौला याचे मारिफत सुलह करून मग आह्मास लिहिलें कीं आतां तर काम जालें; तुम्ही आले असतेत तर खूब होतें. याजवरून दगाबाजी कळली व आणीकहि कित्येक गोष्टी आहेत. याजबद्दल त्यास आमचे दिल चाहत नाहीं. याप्रमाणें तुम्ही रावसाहेबांस लेहून पाठविणें ह्मणोन बोलिले. त्यावरून सेवेसी विनंति लिहिली आहे. सदर्हू विनंतिपत्र अक्षरशा सौर्थ मुसाबुसी यांहीं आईकिलें. सेवेसी श्रुत जालें पाहिजे. छ १९ रोजीं शहरांतून नथमल दी॥ सैदलस्करखान व गुलाममहमदखान ऐसे उभयता

७४ फ्रेंच किंवा उर्दू भाषेंत तर्जुमा केलेलें. बुसीचा दुभाषा अबदुलराहिमानखान नांवाचा होता. त्याला फ्रेंच भाषा येत असे.

मुसाबुसी याजकडे आले आहेत. गोटाबाहेर राहिले आहेत. अद्याप भेट जाली नाही. सेवेसी श्रुत होय. हे विज्ञापना.

[१९] पै॥ छ १० रा॥वल. ॥ श्री ॥

५ जानेवारी १७५४.

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान
स्वामीचे सेवेसी:—

विनंति सेवक रघुनाथ गणेश चरणावरी मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार कृतानेक विज्ञापना. स्वामीचे कृपादृष्टीने सेवकाचे वर्तमान ता॥ छ ४ माहे रबिलावल पावेतो मे॥ काळाचौतरा समीप शहर औरंगाबाद येथे यथास्थित असे. येथील वर्तमान तागायत छ २३ सफर हुजूर विनंतिपत्री लेहून पाठविले आहे त्यावरून विदित जाले असेल. नवाब सलाबतजंगांनी त्वरेने बाहेर निघावे हा मुसाबुसी यांचा विचार. याजकरिता नवाबाने छ २७ सफरी वेदमूर्ती राजश्री सखंभट जोशी व उमापती जोशी वगैरा जोशी ऐसे पुणतांबेकर चार पांच जोशी मेळऊन मुहूर्त पाहिला. जोशांनी छ १९ रा॥वल व छ २५ रा॥वल ऐसे दोन मुहूर्त सांगितले. हे मुहूर्त लांब. यास्तव शहानवाजखान वंगरे मोगलिये यांनी छ ३० सफर करार केला. छ ३० सफरी डेरे बाहेर होतात हेंणोन आवई गरम होती. निदान ते दिवशी बाहेर निघाले नाही. मुख्य गोष्ट द्रव्य नाही. याजकरिता बाहेर निघणे होत नाही. फीलखाना व अस्तबालास व उंटास दाणा नाही. फाके गुज्रतात. सफसीलानखानास हैदराबादचा मामला सांगितला. सालाख रुपये तूर्त ध्यावयास करार केला; पे॥ तीन लाखाच्या कबजा व तीन लाख रुपये राख. त्याचा सरंजाम अद्याप नाही. कालिकादास, नवानाचा मोधी, त्याचे देणे पांचसालाख रुपये नवाबाकडे आहे. ध्यावयास ऐवज नाही. यास्तव कालिकादासास सफसीलान-

खानाची पेशकारी सांगितली. इतकेयानेच तूर्त त्याची समजावीस केली. लष्करास तूर्त दुमाहा तलब देणें. नवाबाचा खास खर्च दरमहा लाख सवा-
लाख. रुपयेयास जागा नाही. याजकरितां बाहेर निघत नाही. पुढें काय
मनसबा करितील तो पाहावा. नवाब सलाबतजंगाच्या चित्तांत बाहेर
निघावयाचें नाही. मुसाबुसी नवाबास बाहेर काढणार. मीरमहंमदहुसेन-
खान यांचा पेशकार ब्रीजलाल व त्याचा भाऊ गुलाबराय उभयतांस छ १
रा॥वलीं शहानवाजखानांहीं कैद करून मुसाबुसी यांजकडे पाठविलें. पेश-
कार मजकुरानें हैदराबादेस पैका बहुत मेळविला आहे. याजकरितां त्याज-
जवळ पैका मागत आहेत. सेवेसी विदित जालें पाहिजे. सुरतेकडून फरासि-
साचा सामान पांच सात हजार बंदुका व चाळीस पन्नास तोफा व गरनाळा
ऐसा सरंजाम येत आहे. सुरतेहून सामान निघाला ह्मणोन छ २ रा॥वलीं
मुसानुसीकडे पत्रें आलीं. त्याजवरून खुशवाली केली. दाहावीस तोफा
मारिल्या. सेवेसी विदित व्हावयाकरितां विनंति लिहिली आहे. हे विज्ञापना.

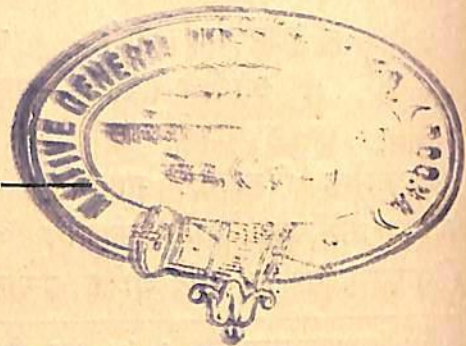
[२०] पै॥ छ १० रा॥वल ॥ श्री ॥ ५ जानेवारी १७५४.

पु॥श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान
स्वामीचे सेवेसी:—

कृतानेक विज्ञापना. माधवसिंग जयनगरास आले. सरकॉरची फौज
जयनगरासमीप आठदाहा कोशांचे अंतरायानें आहे. जाबसालास माधव-
सिंगाकडून वकील आले आहेत ह्मणोन सराफेयांत लिहिलीं आलीं. आढ-

७५ ह्यावरून दादासाहेब १७५३ च्या डिसेंबरांत जयनगरासमीप आले होते असें
होतें. दादा थालनेराहून १७५३ च्या सप्टेंबरांत निघाले.

ळलें वर्तमान सेवेसी विनंति लिहिली आहे. मुसाबुसी यांचे अंतर्ग्राम तो सरकारतर्फेसी निःकपट आहे. परंतु प्रस्तुत नौनिगादास्त करीत आहेत. सुरतेकडून बंदुका वगैरे सामान येत आहे. मुसा मरलोहि फुलचरीस गेला. पुढें काय मनसबा करणार आहेत कळत नाहीं. राजश्री नागोराव राहुजी प्रस्तुत येथें मुसाबुसी व शहानवाजखान वगैरे यांजवळ जावसालांत आहेत. मारनिलेचा सेवकाचा परिचय नव्हता. राजश्री शामजीपंत टकले यांहीं सेवकांस सांगितलें कीं नागोरावजी सरकारतर्फेचे आहेत. सालगुदस्ता यांहीं सरकारकामांत कोसीस बहुत केली. हुजूरहि रुजू आहेत. तुह्यास हरयेक गोष्ट पुसणें तर यांस पुसावी. सांगतील हणोन बोलिले. व नागोरावजी प्रस्तुत येथें बहुत पेश आहेत. स्वामीचे प्रतापाचा स्तव बहुत करीत असतात. मारनिले येहीं सेवेसी विनंतिपत्र लेहून दिल्लें तें सेवेसी पाठविलें आहे. त्याजवरून विदित होईल. नागोराव याचे पत्राचें उचर पाठवावयाची आज्ञा करावयास स्वामीधर्णी समर्थ आहेत. मार्गशीर्षमासांत ये जागा तीन वेळां पर्जन्यवृष्टी जाली. पौषमासींहि सप्तमी इंदुवारीं पर्जन्यवृष्टी जाली. सेवेसी श्रुत जालें पाहिजे. राजश्री परशरामपंत वर्तमान लिहीत असतील. त्या गोष्टी प्रमाणांत आहेत. सेवकास आढळले मजकूर विनंति लिहिली आहे. राजश्री शामजी गोविंद येथून छ २ रावलीं स्वार होऊन हुजूर आले आहेत. येथील सविस्तर वर्तमान विदित करितील. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

[२१] पै॥छ१०॥वल एकादशी ॥ श्री ॥

५ जानेवारी १७५४.

पु॥ श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान
स्वामीचे सेवेसी:—

कृतानेक विज्ञापना. छ३ रबिलोवलीं तृतीयप्रहरानंतरे त्रिचनापल्लीहून चार जोडिया हरकारे आले. फरासिसांचा मोर्चा त्रिचनापल्लीस होता. फरासिसांहीं त्रिचनापल्ली फते केली. कोटांत लोक शिरले; ठाणें काईम केलें; ह्मणोन वर्तमान आलें. त्याजवरून मुसाबुसी यांहीं बहुत खुशहाली केली. पन्नास पाऊणशें तोफांचे आवाज केले. सेवेसी विदित व्हावयाकरितां विनंति लिहिली आहे. प्रस्तुत मुसाबुसी काहीं नौनिगादास्त ठेवीत आहेत. हजारेंक गाडदीं नवे ठेवितात ह्मणोन वर्तमान आहे. स्वामीजे कलंदरखानास पेशजी नवाबाचे अमलांत मचलीबंदरचा मामला सांगितला होता. त्यांजकडे नव दाहा लक्ष रुपयांची तकरारी निघाली. वाजपुस व्हावी तो खानम॥रनिले पळोन फुलचरीवालेयाचे आसरेयास गेले. पुढें नवाब वारला. नासरजंग ठिकाणीं लागले. प्रस्तुत खानम॥रनिले मुसाबुसीसमागमें हैदराबादेस आले. दोनेक महिने जालियावर मृत्यु पावले. त्यांचे पुत्र अब्दुलरहिमानखान मुसाबुसी यांजवळ कुल यख्तीयारी. त्यांस सींहजारी मनसब व नोबत निशाण व कलंदरखान किताब दिधला. तें वर्तमान हुजूर विनंतिपत्रीं लेहून पाठविलें आहे. स्वामीजे अब्दुलरहिमान यांहीं बापाचे मामलेयाची फारखती सलाबतजंगाजवळोन घेतली. छ १ रबिलोवलीं नथमलांनीं आणून दिली. सेवक समीप होतां. सेवेसी विदित जालें पाहिजे. राजश्री परशरामपंत अब्दुलहादीखानाचे कामकाजांत बहुत बाजीद होते. शेवट त्यांचे चालिलें नाहीं. तो मामला न्यामदुलखानास जाला. विदित जालें पाहिजे. मुसाबुसी व न्यामदुलखान सरकारांत लगकार्याचे आहेरांचीं वस्त्रें पाठवीत आहेत.

येकादो रोजां रवानगी होईल. साल गु॥ भाळकीचे मुकामावर मोगलानें सला केला त्या दिवसांत सैदलस्करखानांनीं आपणाकडील भीलालखान दिल्लीस पाठविला होता. हालीं त्यांस फरोजजंगाचे लेकानें कैद केलें हणून वर्तमान आलें तें सेवेसी विदित व्हावयाकरितां विनंति लिहिली आहे. सैदलस्करखान अद्याप वसवासांतच आहेत. मुबारजखान व महमदअनवरखान व हैदरयारखान वगैरे तमाम खाजे अबदुलरहमानखानाकडे येत जात असतात. प्रस्तुत येथें प्राबल्य मुसाबुसी यांचे आहे. नवाब सलाबतजंगास कोणी पुसत नाहीं. तुर्त नवाबास बरें वाटत नाहीं. छ १९ र॥वल व छ २५ र॥वल दोन तेरिखा डेरे बाहेर करावयास करार केल्या आहेत. निघतील तेव्हां खरें. आढळलें वर्तमान सेवेसी विनंति लिहिली आहे. सेवेसी श्रुत जालें पाहिजे हे विज्ञापना.

[२२] पै॥ छ १० र॥वल ॥ श्री ॥ ५ जानेवारी १७५४.

पु॥श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान
स्वामीचे सेवेसी:—

कृतानेक विज्ञापना. अबदुलहादीखानाजवळोन जबरदस्तीनें मुसाबुसी यांहीं मुकाम करविला. तेव्हां अबदुलरहमानखानास नवाबानें बोलावून नेलें. मजकूर मनास आणितां नवाब बोलिले कीं आह्मी त्यास रुखसत केले नाहीं. जागा गळीच झाली हणोन दुसरे जागा रहावयास जात होते हणोन संपादणी केली. अबदुलहादीखानानें अडीच लाख रुपयांच्या कबजा छ २ र॥वलीं प्रहररात्रीं शहानवाजखानाजवळ रुजू केल्या. त्या कबजांमध्येहि दिक्त निघाली व दीडलाख रुपयांस जागा नाहीं. सबब शहानवाजखान

रागास आले. हादीखानानें अजीजी बहुत केली कीं या मामलेयाकरितां कर्जवाजारी जालों. अतःपर मामला न सांगा, तेव्हां जीव द्यावा लागेल. याउपर शहानवाजखान यांहीं मुसाबुसीचें मनोगतानुरूप सदहूँ अदबानीचा मामला खाजे न्यामदुलाखानास करार केला. हादीखानास नांदेड माहोराकडे मामला सांगणार. खाजे न्यामदुलाखानास आजउद्यां खलअत होईल. सेवेसी श्रुत जालें पाहिजे. सफसीलानखानास हैदराबादचा मामला सांगितला. कालिकादास पेशकार जाला. खानमानिले छ २ रावलीं मुहूर्तानें प्रस्थान करून आपले बागांत जाऊन राहिले. तीन लाख रुपये रोख व तीन लाख रुपयाचा कबजा येकूण सालाख रुपये द्यावयाचा करार जाला. त्याचा सरंजाम होत आहे. येकदो रोजा ऐवजाची निशा करून देऊन मग हैदराबादेस जातील. ब्रीजदास हैदराबादचा पेशकार व त्याचा भाऊ गुलाबदास या दोघांस शाहानवाजखानांनीं कैद करून मुसाबुसीचे स्वाधीन केलें. ब्रीजदासावर तकरीर निघाली आहे. जावसाल अद्यापवर कांहीं नाहीं. पुढें काय निकाल पडेल त्याप्रमाणें सेवेसी विनंति लेहून पाठवितों. नवाब सलाबतजंगाचे शरिरीं सावकाश नाहीं. गोंवर निघतो ह्मणून आवई बोलतात. समाचार घेतां गोंवर नाहीं, ज्वरच आहे. छ ३ रोजीं कांहीं उपशम जाला ह्मणून लोक बोलतात. कोण्ही बोलतात कीं नवाबानें धास्ती घेतली सेवेसी श्रुत जालें पाहिजे. छ २७ सफरीं मुसाबुसी सैदलप्करखानाचे परामर्शास गेले होते. प्रस्तुत खानमानिले आजाराची सबब करून घरांत आहेत. शहानवाजखानाचा व खानाचा येक विचार आहे. परस्पर येकयेकाकडे जात येत असतात. सेवेसी विदित जालें पाहिजे हे विज्ञापना.

[२३] पै॥ छ २७ राखर. ॥ श्री ॥

२० जानेवारी १७५४.

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान
स्वामीचे सेवेसी:—

विनंति सेवक रघुनाथ गणेश चरणावरी मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार कृतानेक विज्ञापना. स्वामीचे कृपादृष्टीनें सेवकाचें वर्तमान ता॥ छ १७ माहे रविलाखर पावेंतों फरासिसांचे सैन्यांत समीप शहर औरंगाबाद येथें यथास्थित असे. येथील वर्तमान आढल्याप्रमाणें ता॥ ७ रविलाखर सेवेसी विनंतिपत्रीं लेहून पाठविलें आहे त्याजवरून विदित होईल. छ ९ रविलाखर शनवारीं काळेचौतेरयाहून मोगलाचा कुच जाला. ते दिवशीं अन्नागमानें दुर्दिन जाला; वायु झडाडी सुटला व वातचक्राकरितां धुळोरा उठला. अंधीं झाली. त्याच संधीस मुसावृसी यांचा दप्तरनवीम जगन्नाथराव याजवर गाडदी यांहीं दगा केला. चारमाही तलब देणें राहिली आहे याजकरितां हंगामा झाला. जगन्नाथरायास मारकूट जाली. त्याचा डेरा फाडीत होते. चार घटिका मोठा कजिया झाला. गाडदी बोलत होते कीं रामदासपंत मेला ते दिवशीं अशीच वांभळ पडली होती. आजहिं तोच प्रकार आहे. यांस मारून टाकावा. ऐशींहि दुर्वाक्यें बोलिले. व लोक बोलत हांते कीं आज मोगलाचा कुच जाला आहे. हा मोगल माघारा येत नाही. मृत्यु पावेल. ऐशीं नानाप्रकारचीं दुश्चिन्हें जालीं. येका कोशाचं कूच करून ईटखेडेयावर मुकामास आले. रामदासपंतहि याच मार्गे वाळजेचें रुखें कूच करून निवाले होते. खाजे न्यामदुल्लाखान येहीं कुच केलेंच नाहीं. काळेचौतेरयावरच आहेत. प्रस्तुत फरासीस हरावलीस आहेत. नवाबाचे डेरे मात्र आहेत. समोवती फरंगी, गाडदी यांची चौकी आण कोण्ही नाहीं. शहानवाजखान छ ७ रोजीं संध्याकाळीं काळेचौतेरयावर डरदाखल झाले. बाकी लोक अद्याप शहरांतच आहेत. शागीर्दपेशा कितेक शह-

रांतच आहेत. सैदलष्करखान याजबराबर निघत नाहीं, शहरांत राहतात. व्यास शहरांत सुन्नदारी सांगोन ठेवितात ह्मणून बोली आहे. दोन हजार स्वार तैनात करून ठेवणार याप्रमाणें करार होता. मागती मनसबा फिरला. सैदलष्करखानास वराडचा सुभा सांगितला. औरंगाबादेस अद्याप कोण्ही सुभेदार करार जाला नाहीं. सेवेसी विदित होय. सुभानजी थोरातानें छ १० रविलाखरीं नवाबाची मुलाजमत केली. बराबर पंचवीसेक घोडीं होतीं. सेवेसी विदित व्हावयाकरितां विनंति लिहिली आहे हे विज्ञापना.

[२४] पै॥ छ २७ रा॥खर ॥ श्री ॥ २० फेब्रुवारी १७५४.

पु॥ श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान
स्वामीचे सेवेसी:—

कृतानेक विज्ञापना. मोगलाचा कुच काळेचातरेयाहून पुण्याचे रुखें ईटखेडयावर जाला होता. छ ९ रा॥खरीं ईटखेडयावर आले. येथें मनसबा घाटत होता कीं रावप्रधान सालगुदस्ताहि करनाटकांत गेले. सालमा॥रीं हि तिकडेच मुतवजे जाले. तेव्हां आह्मी मुलुकगिरी कशाची करावी ? याजकरितां पुण्याचे रुखें दबाव टाकीत जावें ह्मणजे सहजेंच माघार फिरान येतील. पुण्याकडे काय ह्मणोन दबाव टाकिला ह्मणतील तर त्यांस जाव आहे कीं तुह्मी आह्मा शिवाय काय ह्मणोन कर्नाटकांत जाता ? सालगुदस्तां तुह्मी गेलेत. सालमा॥री आह्मी जैऊ. ऐस ऐस मनसबा करीत होते. फार-करून न्यामटुल्लाखान तहवरजंगाचा विचार होता. सामर्थ्य तो नाहीं. परंतु

७८ ह्या पुण्यावर चालून येण्याच्या हुलकावणीचा वृत्तांत प्रांटडफच्या इतिहासांत दिला नाहीं.

उगेच मनसबे करीत हांते. सेवक मुसाबुसीजवळहि बोलिलों. ते बोलिले कीं आह्मी सहसा हे गोष्ट होऊं देणार नाहीं. प्रस्तुत धारूरचे घाटें जावयाचा करार केला. ईटखेडेयावर सात मुकाम होते. छ १६ रविलाखरीं शनवारीं ईटखेडेयाहून कूच केलें. सातारेयाचा डोंगर डावा टाकून पांच कोश जळगांवावर मुकामास आले. कुचाचे समई सैदलफ्करखान शहरांतून दोन तीनशे स्वार व पांचसातशें गाडदी इतके जमावानसी आले. नवाबाजवळोन वराडांत जावयास रुखसत जाले. नवाब स्वार होऊन निघालेयावर सैदलफ्करखान मुसाबुसाचे डेरेंयास आलें. मुसाबुसी येहीं खानास घोडा येक व वस्त्रं दिलीं. तदनंतरें खानांहीं ईटखेडेयाचे मुकामी डेरा उभा केला होता. त्या डेरेंयास मुसाबुसी आले. तेथें चार घटिका होते. खानांहीं वस्त्रं दिलीं. मग खान शहरांत गेले. मुसाबुसी मुकामावर आले. आज रविवार छ १७ रोज लफ्करचा मुकाम जाला. अद्याप शहरांतून बहुत लोक येणें आहेत. करनाटकांत जावयाचे दिवस राहिले नाहीं. हैदराबादस छावणीस जातील असं दिसतें. अद्याप नवाबाची फौज जमा जाली नाहीं. फौजेचा दंगा चुकला नाही. खाजे न्यामदुलाखान अद्याप काळेचौतरेयावरच आहेत. त्यांचा कुच जाला नाही. मुसाबुसी यांहीं खानास घोडा एक व शिरपेंच दिधला. तसाच खानांहीं मुसाबुसीस घोडा एक व शिरपेंच दिधला ह्यणोन अबदुलरहिमानखान बोलत होते. मसलहतीचा विचार अबदुलरहमानखान यांस पुशिला कीं कर्नाटकांत जावयाचे दिवस राहिले नाहीं; काय विचार केला? बोलिले कीं तूर्त कृष्णातीर पावेतों जातों, पुढें विचार करणें तो केला जाईल. सेवसी श्रुत जालें पाहिजे हे विज्ञापना.

[२५] पै॥ छ २७ राखर ॥ श्री ॥ २० फेब्रुवारी १७५४.

पु॥ श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान
स्वामीचे सेवेसीः—

कृतानेक विज्ञापना. मिरजाअबदलाबेग व यादगारबेग व ईनायदुलाबेग हे तिघे भाऊ शिकंदर पैतशहाचे घराण्याचे सीपाही चांगले व खुदातरसी फकीरी तौरानें राहतात. रामदासपंताचे हंगामेयांत मोगलाचे लष्करांत सेवकास भेटले होते. कितेक भविष्याच्या गोष्टी सेवकाजवळोन हुजूर लेहविल्या होत्या. त्याप्रमाणें घडोनहि आलें. सांप्रत छ ९ रविलाखरीं मिरजा अबदलाबेग सेवकास भेटले. बोलत होते कीं आपला धाकटा भाऊ यादगारबेग रावसाहेबांचे बांदगीस गेला आहे. त्यास जाऊन दोन महिने जाले. आपण दोघे भाऊ ये जागा आहों. मोगल लोक आह्मास चाहत नाही व आह्मीहि त्यांची परवा धरित नाहीं. तूर्त मोगलांचे दौलतेची अखेरी आली. रावसाहेबांचे ताले बुलंद. दीनबदीन दौलतेची तरकी आहे. याजबदल पांच वखत उजू नमाज करून ईलाहीनजीक रावसाहेबांचे हक्कामध्ये दुवायाद करित आहों. प्रस्तुत आह्मास बशारत जाली आहे कीं लढाईमध्ये तमाम मोगल मारले गेले. सलाबतजंगास कबरेमध्ये गाडावयास नेलें. शहानवाजखानास जखमा लागल्या. बहुत जेर जाले. तोंडांत पाणी घालितात. मुसाबुसीचें शीर कापिलें. लष्कर गारत जालें. रावसाहेबांचे झेंडे औरंगाबादेंत दाखल जाले. अवरंगाबादचें अलम तमाम

७९ १७५४ पूर्वी शिकंदर नांवाचे पातशाहा दिल्लीचे तख्तावर दोन होऊन गेलेः— शिकंदरलोदी व शिकंदर सूर. पैकीं शिकंदर लोदीनें इ. स. १४८८ पासून १५१८ पर्यंत राज्य केलें. हा पातशाहा मोठा तेजस्वी होता. तो हिंदूंचा अतिशय छळ करित असे. अर्थात्, मुसलमान लोकांत त्याला फार पूज्य मानीत असत. त्याच्या वंशांतील हे तिघे बंधू असावेत. ह्या शिकंदराचा पुत्र जो इब्राहिम त्याला बाबरानें पानिपत येथें १५२६ त मारून टाकिलें. तेव्हां त्याच्या घराण्यांतील पुरुष व स्त्रिया दक्षिणेंत पळून आल्या असांच्या.

हवेलीधावेयावर चढून तमाशा पाहते. मोगलाई बुडोन राहिली. अतःपर फते रावसाहेबांची आहे. आजच मोगलाचा कुच जाला. अंधी आली. बाद केलें. दीन गाईव जाला. बावजबुन सुटला. गरद बहुत उठला. याचा विचार हाच कीं प्रस्तुत मोगल निघाले आहेत हे जिवंत नाहीं; मुर्दे जात आहेत. बारा कोसाहि निभत नाहीं. आपआपल्यांत कटोन मरतील. निजामअल्ली व सलाबतजंग या दोघांतून येक जण पळोन रावसाहेबांचे आसरेयांत जाईल. यामध्ये खता नाही. आतां रावसाहेबां ढील न करावी. §दक्षणेचा बंदोवस्त करावा. आमचे दिलांत रावसाहेबांचे कदम पहावयाची उमेद बहुत आहे. लेकिन बेसरंजाम आहों. मेहेरवान होऊन थोडाबहुत सरंजाम फर्मावितील तर जाऊन मुलाजमत करूं हणोन बोलिले. हें वर्तमान हुजूर विदित व्हावयाकरितां विनंति लिहिली आहे. याचा विचार पाहतां मिरजाअबदला बहुत थोर आहे. शिकंदरचे घराणेयाचा खरा. मनसुबबाज, चतुर आहे. हुजूर दृष्टीस पडिलिया ध्यानास येईल. कृपाळू होऊन आज्ञा केली तर हुजूर येईल. बेखर्ची आहे. माणुस माकुल दिसतो. सेवेसी विदित व्हावयाकरितां विनंति लिहिली आहे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

— — —

“ §दक्षणेचा बंदोवस्त करावा; ” “ दक्षण सारी मोकळी करावी, ” हीं वाक्ये १७५० पासून १७६० पर्यंतच्या अवधीत महाराष्ट्रांत सर्वांच्या तोंडीं झालीं होती. सलाबतजंगाचें पारडें इतकें हलकें झालें होतें कीं, त्याच्या राज्यांतील मुलसमानास देखील मोगलांचें राज्य बुडतें असें वाटूं लागलें; इतकेंच नव्हे, तर तें बुडावें अशी इच्छाहि पुष्कळांस झाली. सलाबतजंगाच्या घरांत भावाभावांत कलह होता. शहानवाजखानासारखे राजद्रोही मुसुलमान व जानवा निंबाळकरासारखे दुष्टपी मराठे सरदार त्याच्या दरबारांत होते; अशी स्थिति सलाबतजंगाची होती. तशांत बुसीसारख्या भुकेल्या परद्वीपस्थाच्या हातीं राज्याचीं मुख्य सूत्रें होती. तेव्हां ह्या संधीस निजामाचें राज्य बहुतेक लयास जाण्याचीच वेळ आली होती, ह्यांत कांहीं नवल नाही; परंतु इतकें होऊनहि सलाबतजंग वाचला तो एका गोष्टीनें वाचला. ती गोष्ट ही कीं, बुसीला घालवून देण्याची बुद्धी त्याला ह्याच वेळीं झाली. नाहींतर नानासाहेब व बुसी ह्या दोघांनीं मिळून सलाबतजंगाची राळ उडवून दिली असती.

[२६]

श्री ॥ १ ॥

३० जानेवारी १७५०

श्री

राजा शाहु नरपति
हर्ष निधान बाळार्जा
बाजीराव प्रधान.

आदनापत्र राजश्री पंडित मुख्य प्रधान वचनात. बकसीरामको मालम होय संमत १८११ सुहुरसन खमसैनमयावआलीफ. तुम और पंडेत बाबू-

८० इचलकरंजी येथील रा. रा. रघुनाथ पांडुरंग दातार यांच्या दफतरांतील लेखांक २६ पासून लेखांक ५० पर्यंतचीं पत्रें आहेत. लेखांक ४८ हें पत्र मात्र ह्या दफतरांतील नाहीं. रा. रघुनाथ पांडुरंग दातार ह्यांचे खापरपणजे बाबूराव महादेव दातार हे होत. हे गोपाळराव गणेश वर्वे ह्यांच्या दिमतीस होते. गोपाळराव गणेश वर्वे व त्यांचे बंधू ह्यांनीं हिंदुस्थानांत बऱ्याच कामगिन्या केलेल्या आहेत असें अनुमान आहे. त्या कामगिन्या कोणत्या ह्याचा विशिष्ट निर्देश उपलब्ध असलेल्या कोणत्याहि महाराष्ट्राच्या इतिहासांत केलेला नाहीं. गोपाळराव गणेश, रामाजी अनंत, नारो शंकर, लक्ष्मण शंकर, अंताजी माणकेश्वर, खंडागळे, पांडरे, गोविंदपंत बुंदेले, विठ्ठल शिवदेव व त्यांचे बंधू, मल्हारराव होळकर, ज्याप्पा, दत्ताजी, जनकोजी, इत्यादि अनेक महाराष्ट्रीय वीरांचीं व मुत्सद्यांचीं चरित्रें मुद्देसूद व तारीखवार अशी अद्याप लिहावयाचीच आहेत. गोविंदपंत बुंदेले, विठ्ठलशिवदेव, मल्हारराव होळकर, व शिंदे घराणें यांचे इतिहास लिहिले गेले आहेत. परंतु ह्या इतिहासांत व चरित्रांत मुद्देसूद, तारीखवार व विस्तृत अशी माहिती विलकुल नाहीं.

८१ शाहूमहाराज १७४९ च्या डिसेंबराच्या १५ व्या तारखेस वारले व हें पत्र नानासाहेब पेशव्यांनीं अंतर्वेदांतील वक्षीराम नांवाच्या जमीनदाराला ३० जानेवारी १७५० त लिहिलें आहे. धाकटे रामराजे ह्यांचा अभिषेक ४ जानेवारी १७५० झणजे शके १६७१, शुक्र (विकारी झणून धाकटे रामराजे ह्यांच्या चरित्रांत चुकून पडलें आहे) नाम संवत्सरे, पौष शुद्ध अष्टमीस झाला. तेव्हां हें पत्र शाहूराजाच्या मृत्यूनंतर ४५ दिवसांनीं व रामराजाच्या अभिषेकानंतर २५ दिवसांनीं लिहिलें आहे. ह्यावरून रामराजाचा शिक्षा अभिषेकानंतर २६ दिवस तरी चालू झाला नव्हता असें दिसतें.

८२ हें पत्र लिहिण्याच्या तारखेस सुहुरसन खमसैनांत विक्रमसंवत् १८०६ होता, १८११ नव्हता. हें पत्र खरें असल्यास संवत् चुकणें सर्वस्वीं आश्चर्यकारक आहे. शाहूराजा वारला असतां हि त्याचा शिक्षा चालविणें व संवत् चुकणें, ह्या दोन चुकामुळें ह्या

राय वैसे येकदिल होय के सीरकारका कामकाज करना. बाबूरावके कहा-
माफीक तुमने रहना या मे अच्छा हे. यो बातका बुभाट आवे तो मुलाजा नु
होगा. ताकीद जाणावी. जाणिजे. छ ४ रबिलावल. आज्ञाप्रमाण.

लेखन सीमा

[२७]

॥ श्री ॥

३ सप्टंबर १७५३.

राजश्री गोपाळराव गणेश स्वामी गोसावी यांसि:—

विनंति उपरि— थालनेरीहून भाद्रपद शुद्ध त्रयोदशीस खासास्वारी मुहूर्ते
डेरे दाखल होईल. पुढें मजल दरमजल उभयता सरदार सहवर्तमान फौजे-
निसीं हिंदुस्थान प्रांतीं येत असो. याजउपरि इकडील कांहीं गुर्तीं राहिला
नाहीं. तुझीं आपल्याकडील वर्तमान वरचेवरी लिहीत जाणे. जाणिजे. छ ५
जिलकाद. ते प्रांतीं लौकरच येतो. सर्व बंदोबस्तें होऊन येईल. हे विनंति.

पत्राच्या खरेपणाचा संशय येतो. कदाचित् नकल करणाऱ्याचा संवत् लिहितांना हस्तदोष
झाला असावा. तरी मूळपत्र पाहिल्या शिवाय ह्या संबंधीं ठाम असें कांहींच लिहितां येत
नाहीं.

८३ १० सप्टंबर १७५३ ला रघुनाथराव थालनेराहून हिंदुस्थानास जाण्यास डेरेदाखल
होणार होते.

८४ ह्यणजे अमदावाद सर करून गुजराथेचा बंदोबस्त झाला.

८५ श्रीक्षेत्र काशी व अंतर्वेदींतील स्थलें ह्यांचा.

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री
गोपाळराव गणेश स्वामी गोसावी यांसिः—

पोष्य रघुनाथ बाजीराव नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून
स्वकीय लिहीत जाणें. विशेष. सरकारांत पुस्तकाचें प्रयोजन आहे. त्यास,
पुस्तकें वितपशिलः—

शिरोर्मणी

सांख्यसूत्र व भाष्यप्रस्थान

१ लीलावतीशिरोमणी

१ सूत्रें

१ बौध्याधिकारशिरोमणी

१ भाष्य

२

१ प्रत्यक्षशिरोमणी

स्मृतीः—

१ गुणशिरोमणी

मनुस्मृति, याज्ञवल्क्य, पाराशर वगैरे

१ पदार्थखंडणशिरोमणी

स्मृति १८

५

वेदभाष्य चहूँवेदीचें त्यांत

जें मिळेल तितकें येकूण कलम १

येणेंप्रमाणें पुस्तकें मेळवून उत्तम अक्षर आणि वित्पन्न ब्राह्मणाचे हातें
प्रती करून सदहूँ पुस्तकें लेहून पाठविणें. जाणिजे. छ ३ जिल्हेज. बहुत
काय लिहिणें हे विनंति.

पै॥ छ १ मोहरम, कार्तिक श्रु॥ २ भानुवासर, द्वितीय प्रहर.
मु॥ नजीक अवऱ्या प्रांत अंतर्वेद.

८६. शिरोमणीभट्टानें केलेला ग्रंथ तो शिरोमणी. हा ग्रंथ तर्कशास्त्रावरील आहे. मु-
ळांत खाली दिलेले पांच शिरोमणी त्याचे भाग होत. मनु, याज्ञवल्क्य, नारद, विष्णु,
शंख, आपस्तंब, इत्यादि १८ स्मृती. विद्यारण्याचें चारी वेदावरील भाष्य.

राजमान्य राजश्री बाबूराव महादेव दि॥ गोपाळराव गणेश
गोसावी यांसि:—

सेवक रघुनाथ बाजीराव नमस्कार. सु॥ अर्वा खमसेन मया व अलफ. तुह्मी पत्र पाठविलें, प्रविष्ट जालें. सफदरजंग श्री क्षेत्रींचे अंमलाची पेरवी होऊं देत नाहीं, हा मजकूर विस्तारें करून लिहिला तो कळला. ऐशास, येथील उपराळा ठरावयाचा मजकूर लालानरसिंगदास यास ताकाद कर्तव्य तें करीत आहां. परस्पर ते सफदरजंगास लिहीतच असतील. तुह्मी त्यासी शोरश्य राखोन अंमलाची पेरवी होय तें करणें. जरी अमल ते चालो न देत तरी तुह्मी आह्लाकडे उठोन येणें. पांच शिरोमणी व पद्मपुराण संपूर्ण व यजुर्वेदभाष्य व सामभाष्य हे तुह्मी लिहिले आहेत. ते तयार जाले असले तरी पाठवणें. तयार जाले नसले तरी खामखा तयार जलदीनें करविणें. पुस्तकें तयार जाल्याशिवाय क्षेत्रींहून न निघणें. जाणिजे. छ १२ जमादिलावल आज्ञाप्रमाण. पुस्तकाची जरूर दरकार आहे तरी तुह्मी खामखा श्रीस जाऊन लेहून घेऊन येणें. त्याखेरीज आल्यास बरें नाहीं. आणि श्रीचे अमलाविसी जसें केलेलें तसें बोलून जाहलें तरी करणें. वर्तमान लिहीत जाणें.

लेखन सीमा

८७ ह्यावरून सफदरजंगानें १७५४ साला पूर्वी काशी क्षेत्रीं अंमल वसवून देण्याचें कवूल केलें होतें असें दिसतें; परंतु श्रीत अंमल वसविण्याकरितां बाबूराव महादेवास जेव्हां पेशव्यांनीं पाठविलें तेव्हां तो अळमटळम करूं लागला. जयाप्पाच्या मनांत श्रीत अंमल वसविण्याचें फार होतें हें पुढील कांहीं पत्रांवरून दिसून येईल; परंतु पुढें लवकरच १७५५ त जयाप्पा वारल्यामुळें काशीकडे मोहीम करण्याचें तहकूब राहिलें तें दोन तीन सालें तसेंच राहिलें. नंतर १७५८/५९ त दत्ताजी शिंद्यांच्या मनांत काशी घ्यावयाचें आलें; परंतु अबदालीच्या दंग्यामुळें व पानिपतच्या गर्दामुळें तें काम तहकूब करावें लागलें. पुढें केव्हांहि मराठ्यांच्या हातीं तें क्षेत्र आलें नाहीं.

[३०]

॥ श्री ॥

९ मार्च १७५४.

राजश्री बाबूराव महादेव गोसावी यांसि:—

ॐ अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजश्री जयाजी शिंदे दंड-
वत. सु॥ अर्वा खमसैन मयावअलफ. तुह्नीं पत्र पाठविलें तें पावलें. सविस्तर
कळलें. ऐशियास, राजश्री गोपाळराव गणेश येथें येऊन सविस्तर वर्तमान
श्रीमंत राजश्री दादास्वामीस निवेदन केलें. तदनुसार तिकडील बंदोबस्त
होणें तो थोडक्याच दिवसांत होऊन येईल. तुर्त मा॥निंलेस अंतर्वेदीत सर-
कार कोळें येथील मामलत सांगोन पाठविले असेत. त्यांणींहि तुह्मास सवि-
स्तर लिहिलें असेल. तुह्नीं कोणे गोष्टीची चिंता न करणें. जाणिजे. छ १४
जमादिलावल. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

शिक्षा.

मोर्तब सुद.

[३१] पै॥ छ १ जमादिलाखर. ॥ श्री ॥ २६ मार्च १७५४ पैवस्ती.

राजश्रियाविराजित राजमान्यराजश्री बाबूराव स्वामीचे सेवेसी:—

सेवक रामाजी अनंत साष्टांग नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल
जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष, तुह्नीं पत्र पाठविलें तें पावोन
लिहिलें वर्तमान सविस्तर कळलें. ऐशियास, तुमचा उपराळा करून श्रीचें
काम शेवटास न्यावें यापरतें दुसरें अधिकोत्तर नाहीं. त्या प्रे॥ येथें राजश्री
गोपाळराव आलियावर श्रीमंतास व सरदारांस जे विनंति करण्याची ते केली.
व येथून नवाब सफदरजंग यास लेहून त्याजकडून वकिलास सांगोन त्याजक-

८८ जयाप्पा व मल्हारराव दादासाहेवांपाशीं कुंभेरीस असतांना हें पत्र लिहिलें आहे
(लेखां ३३ पहा)

८९ कोळजळेश्वर.

डोन नवावास अर्जी लेहविली. परंतु त्याजवरच मदार नाही. राव मशारनिले लेस अंतर्वेदींत मामलत सांगोन पाठविलें. तेथील बंदोबस्त करून मशारनिले येथें लवकरच येतील. उपरांतिक पका विचार होणें तो होऊन येईल. तुम्ही आपली खातरजमा राखोन कोणेविसी चिंता न करणें. येविसी श्रीमंतांनीं तुम्हास लिहिलें असेल त्याजवरून कळेल. ज्या प्रे॥ श्रीमंतांची आज्ञा होईल त्या प्रे॥ च वर्तणूक करावी. येथील सर्व वर्तमान तुम्ही जाणतच आहा. बरें, इतके दिवस झाले. आतां थोडक्यासाठीं उतावळी न करावी. हे या प्रांतांत आहेत तों पावेतों वाट पाहावी. नाही तरी मग पुढें जें होईल तें पाहतच आहों. बहुत काय लिहिणें. लोभ असो दिजे. हे विनंति.

[३२] पै॥ छ ५ रजत्र. ॥ श्री ॥ १० एप्रिल १७५४.

राजश्री बाबूराव महादेव गोसावी यांसि:—

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजश्री जयाजी शिंदे दंडवत. सु॥अर्बा खमसैन मया अलफ. तुम्हीं पत्र पाठविलें तें पावलें. तेथें नवांबखान लष्करांत आल्यावरी, त्यासीं संभाषण केल्यावरी त्याच्या जाबसालाचें वृत्त तपशिलें लिहिलें तें सविस्तर कळलें. ऐशास, येविसी जें लिहिणें तें श्रीमंत राजश्री दादासाहेब यांणीं तुम्हास लिहिलेंच आहे. त्याप्रे॥ वर्तणूक करणें. जाणजे. छ १६ माहे जमादिलाखर. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

शिक्रा

मोर्तब सुद.

[३३] पे॥ छ ५ रजव. ॥ श्री ॥ ११ एप्रिल १७५४.

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री बाबूरावजी स्वामी गोसावी यांसः—
पोष्य रामाजी अनंत सा॥ नमस्कार विनंति येथील कुशल तागायत चैत्र-
वद्यं ४ मु॥ प्रांत जाटवाडा ठाणें कुंभेर जाणून स्वकीये कुशल लेखन करीत
गेलें पाहिजे. विशेष. पत्र पाठविलें तें पावलें. तेथें कितेक मजकूर. नबा-
बाच्या शैल्यांत आल्यानंतर त्यासी बोलाचाली जाल्याचें वृत्त ता॥वार
लिहिलें तें कळलें. ऐशास, त्याचा जावसाल श्रीमंत राजश्री दादासाहेब
तुह्यास लिहितील त्यावरून कळेल. त्याच्या आज्ञेप्रमाणें वर्तणूक करणें. सारांश
गोष्ट कीं तुमचें तेथें प्रयोजन नसिलें तरी मग उगेंच तेथें राहावेंसं काय
आहे ? येथें खावंदाजवळी येऊन वर्तमान सांगावें. मग पुढें जशी आज्ञा कर-
तील त्याप्रमाणें वर्तणूक करावी. कागदीपत्रीं कांहीं काम होतें असा अर्थ
नाहीं. राजश्री गोपाळराव कौलेस आहेत. तुह्यास कळावें झणून लिहिलें आहे.
बहुत काय लिहिणें. लोभ असो दीजे. हे विनंति.

—————

[३४] ॥ श्री ॥ १५ मे १७५४.

चिरंजीव राजश्री गोपाळराव यांसी प्रती गोपाळराव गणेश आशीर्वाद
उपरि येथील कुशल ता॥ छ २१ रजव जाणोन स्वकीये लिहीत जाणें. विशेष.
तुहीं पत्र पाठविलें तें पावलें. लिहिलें वर्तमान विदित जाहलें. उटे, नोवत
व घोडीं पाडाव करून आणिलीं म्हणोन लिहिलें तें कळलें; बहुत संतोष

९१ ह्या वेळीं कुंभेरचा वेढा चालला होता.

९२ हा गोपाळराव कोण व ही कोणत्या लढाई संबंधीं हकीकत आहे तें सांगतां येत
नाहीं. हा गोपाळराव गोपाळराव गणेशाचा संबंधीं असावा एवढें मात्र पत्रावरून दिसतें.

जाहाला. ऐशास, तुम्ही कर्ते, यशस्वी आहां; कामाकाजास पाठविल्यास यश-
 च मिळवाल हा भरंवसा चित्तांत जाणोन खावंदचाकरीस शिपाईपणाची
 शर्त केली आणि चिरंजीवपणाचें नाव रक्षिलें. बहुत समाधान जाहालें. या
 उपरि पुढेंहि सवाई यश संपादाल यांत संशय नाहीं. उपांत पुढील विचार
 तर तुम्ही एकाएकीं त्याजवर चढून न जाणें. तेच कदाचित् चढून आल्यास
 ठाण्याबाहेर मोर्चे बंदी करून राहावें. आणिक मागाहून कुमकाहि पाठवून देऊं;
 चिंता न करणें. जेणेंकरून खावंदाचा नक्ष राहे तें करावें. यमतुका ? कडील आज
 प्रहर दिवसास पत्रें आलीं तेथें लिहिलें होतें कीं जमींदाराकडील भीड ? प्यादे
 होते ते सर्व याजकडे मिळाले. जमींदाराचा भरवसा नाहीं. आपले हुजुरातचे
 स्वार दोनतीनशें आहेत. ते थोडेच आहेत. त्यास चिंता नाहीं. आणीकहि
 कुमक जगदाप याजकडे पाठवावी लागते. ऐशास, आज संध्याकाळ पावेतो
 पाठवून देतो. तिकडून तुम्हाकडे येतील. आज येथून कूच करून नारोशंकर
 याच्या गोटाजवळ मुक्काम केला. बहुत काय लिहिणें. तुम्हीं शर्त केली ! बरें!
 तुमची आमची भेट झाल्यावर सर्व गोष्टी ईश्वर उत्तम करील. कांहीं चिंता
 नाहीं. बहुत शहाणपणें राहावें. बहुत काय लिहिणें. हे आशीर्वाद.

[३५]

॥ श्री ॥

१७ मे १७५४.

राजमान्य राजश्री बाबूराव महादेव नि॥ गोपाळ गणेश गोसावी यांसिः—
 सेवक रघुनाथ बाजीराव नमस्कार सु॥ आर्वा खमसैन मयावअलफ.
 सांप्रत येथील मजकूर. नवाब मैनसूरअल्लिखान यास जाटाचें फत्तेचें पत्र

९३ सफदरजंग ह्याला मनसुर अल्लिखान हें नांव होतें. त्याला जाटाच्या फत्तेचें ह्मणजे
 कुंभेर घेतल्याचें पत्र रघुनाथरावानें पाठविलें. अशा करितां कीं ही वातमी ऐकून त्यानें
 नरम यावें. सफदरजंगाचें व सुरजमल जाटाचें सख्य होतें. ह्या दोघांनीं गाजुद्दिनाविरुद्ध

थैली पाठविली आहे, त्यास प्रविष्ट करोन प्रत्योत्तर घेऊन पाठविणें. जाणिजे.
छ २३ रजव. आज्ञा प्रमाण.

शिक्षा

लेखन सीमा

[३६]

॥ श्री ॥

४ आगष्ट १७५४.

राजमान्य राजश्री बाबूराव महादेव दि॥ गोपाळराव गणेश गोसावी यांसिः—

सेवक रघुनाथ बाजीराव नमस्कार सु॥ खमसखमसेन मया व अलफ. तुह्नीं पत्र पाठविलें प्र॥ जालें. पे॥ अरले व पे॥ कथीत तालुका विजापूर येथील मामलत राजश्री व्यंकाजी रंगनाथ याजकडे आहे. त्यास महमदकुलीखान प्रयागचा सुभा खळ करितो. त्यास ताकीद सफदरजंगापासून करावयाबद्दल साहित्य पत्रें हुजूरचीं पाठवावीं व कांहीं फौज देऊन याचा उपराळा करावा ह्मणून तुह्नीं विनांतिपत्रीं लिहिलें तें कळलें. अशास, साहित्य पत्रें सफदरजंगास व मानाजी पायगुडे व गोविंद बल्लाळ यांसी उपराळा करावा याबद्दल लिहिलें आहे. तुह्नी नवाबापासोन महमदकुलीखान यासी ताकीद करविणें. मवासाचें पारपत्य करावयाचा उपराळा गोविंद बल्लाळ व मानाजी पायगुडे करताल. महमदकुलीचा उपसर्ग, धनवडसिंगाचा उपसर्ग न करणें ऐसी ताकीद सफदरजंगापासोन करणें. जाणिजे. छ १४ सवाल. आज्ञाप्रमाण.

लेखन सीमा

लढाई चालविली होती. परंतु गाजुहिनाच्या बाजूला मराठे होते व त्यांनीं जायाचा पराभव केला होता. तेव्हां सफदरजंग अर्थातच एकटा राहिला. अशा समयीं पत्राचा दपटशा गेला असतां तो काशी बाबूराव महादेवाच्या हातीं देईल ह्या उमेदीनें हें पत्र लिहिलें आहे.

[३७]

॥ श्री ॥

१९ आगष्ट १७५४.

राजश्री बाबूराव महादेव गोसावी यांसी:—

ॐ अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजश्री जयाजी शिंदे वंद

वत. सु॥ खमसखमसैन मया व अलफ. तुह्नीं पत्र पाठविलें तेथें श्रीक्षेत्रीचें व अंतर्वेदीप्रांतचें व मनसूरअल्लीखान याजकडील वर्तमान तपशिलें आषाढमासचें लिहिलें तें कळलें. त्या प्रांतें फौज आल्याविना सरकारचा अंमल बसत नसे म्हणून लियो. त्यास, सांप्रत आह्वास श्रीमंत राजश्री दादासाहेब यांणीं गुजरा-थची फौज दहाबारा हजार देऊन मारवाड प्रांतें रवाना केलें. ते छ १६ सवालीं मेडत्यास आलों. राजे रामसिंग राठोड याचे लोक यांसी येऊन भेटत चालले. आजपर्यंत बारा पंधरा हजार फौज राठोड जमा जाले. आणखी येतच आहेत. विजेसिंग राठोड मेडत्यांतच दबोन राहिला असे. आह्मी बाहेर त्याजभोंवताले असो. त्याचे लोक नित्यानीं पळोन आपल्याकडे येत चालले आहेत. धर सुटला असे. सत्त्वरीच मारवाड प्रांतीचें काम विल्हेस लावून, बंदोबस्त करून, तुह्नांकडे अंतर्वेदीतून अविलंबेच येतो. जे जे मवासी करीत आहेत त्यांचें पारपत्य यथायुक्त करून श्रीक्षेत्रास अंमल खुलासा करणें हे गोष्ट चित्तांत फारशी आहे. सत्त्वरीच येणें होईल. चिंता न करणें. जाणजे. छ २९ माहे सवाल. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

शिक्षा

मोर्तब सुद

१४ जयाजी शिंदे दादासाहेबांच्या सैन्यांतून मारवाडास जाण्यास १० रमजान म्हणजे २ जुलै १७५४ स विभक्त झाले (पत्रें व यादी ३२). ते १६ सवालीं म्हणजे ६ आगष्ट १७५४ स मेडत्यास पोचले. हें पत्र १९ आगष्टाला मेडत्याच्या भोंवतीं जयाप्पानें वेष्टा दिला असतां लिहिलेलें आहे.

३८]

॥ श्री ॥

२२ आगष्ट १७५४.

राजमान्यराजश्री बाबूराव महादेव दि॥ गोपाळराव गणेश गोसावी यांसिः—

सेवक रघुनाथ बाजीराव नमस्कार सु॥ खमसखमसैन मया व अलफ. तुह्नीं एक दोन पत्रें पाठविलीं, प्रविष्ट जालीं. लिहिलें वर्तमान सविस्तर कळलें. याजउपरि जालें वर्तमान वरचेवरी लिहीत जाणें. सांप्रत सफदरजंग कोठें आहे. त ? मनसवाविचार आचार काय आहे ? हें वृत्त सविस्तर वारीक मोठें मनास आणोन लिहिणें. पोथ्याविसीं पेशजीं लिहिलें आहे. त्याप्रमाणें पुस्तकें तयार करून पाठविणें. तुह्नीं सफदरजंगचा निरोप घेऊन देशास जाणार. याजकरितां गोपाळराव यांनीं रामचंद्रभिकाजीस पाठविलें. त्यास, तुह्नी व ते एक विचारें राहून कामकाज करीत जाणें. येविशीं रामचंद्र भिकाजीसहि पत्र सादर केलें आहे. जाणिजे. छ ३ जिलकाद. आज्ञाप्रमाण.

लेखन सीमा

[३९]

॥ श्री ॥

२९ आगष्ट १७५४.

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री बाबूरावजी स्वामी गोसावी यांसः—

सेवक रामाजी अनंत सा॥ नमस्कार विनंति येथील कुशल ता॥ छ २९ सवाल मु॥ मेडते प्रांत मारवाड जाणून स्वकीये कुशल लेखन करीत गेलें पाहिजे. विशेष. पत्र पाठविलें तें पावलें. लिहिलें वृत्त कळलें. येणें प्रमाणेंच सदैव वृत्तांत ता॥ वार लेहून पा॥ जाणें. तुह्नी दिल्लीचा मजकूर लिहिला.

ऐसीयास, आह्मी दिल्लीच्या कामांत नाहीं. दिल्लीचें जें बरें अगर वाईट तें सर्व श्रीमंताकडे व राजश्री सुभेदाराकडेच आहे. आह्मी प्रस्तुत मारवाड-च्या कामास आलों आहों. ईश्वरी कृपेनें ईकडील कांम सिद्धीस गेलियावर त्या प्रांते येऊन. आवांचा ? आमचा स्नेह आहे त्या प्रे॥च आहे. दुसरा विचार नाहीं. तुह्मी कोणे गोष्टीची चिंता न करणें. बक्षीरामाचा मजकूर लिहिला तरी त्यांनी सनदेसिवाय खर्च केला तरी मजुरा पडणार नाहीं. तुह्मी श्रीमंत राजश्री दादास्वामीसहि वरचेवर लिहीत जाणें. तेथून ताकीद-पत्रें पाठवितील. येथील पत्रें पाठविलियांनं काय होणें ? जेव्हां त्या प्रांते फौज येईल तेव्हां सारेंच उत्तम होईल, बहुत काय लिहिणें. लोभ असो दीजे. हे विनंति.

[४०]

॥ श्री ॥

३ अक्टोबर १७५४.

राजमान्य राजश्री बाबूराव महादेव गोसावी यांस:—

सेवक रघुनाथ बाजीराव नमस्कार सु॥ खमसखमसैन मया व अलफ. तुह्मी पत्र पाठविलें प्रविष्ट जालें. लिहिलें वर्तमान सविस्तर कळलें. गंगावन

९५ ह्या लिहिण्यावरून कुंभेरीस बखरीत (भाऊसाहेबांची बखर पृष्ठ ७). लिहिल्याप्रमाणें शिंदे होळकरांचें भांडण झालें होतें असें म्हणण्यास फारशी हरकत नाहीं. आतां भांडण्याचें स्वरूप बखरीत वर्णिलेल्याप्रमाणेंच होतें किंवा काय ह्याचा मात्र उलगडा अन्य पुरावा सांपडल्या शिवाय करतां येत नाहीं.

९६. बंगाल्यावर स्वारी करण्याचा उपदेश शिंद्यांना मल्हाररावहोळकरानें १७५८ त दिला असें भाऊसाहेबांची बखर पृष्ठें ४०।४१ त वर्णन केलें आहे. परंतु पूर्वेकडे स्वारी करून श्रीक्षेत्र काशी घेण्याचा शिंद्याचा इरादा निदान १७५४ पासून होता असें ह्या पत्रावरून दिसतें.

तुह्नी पाठविलें तें पावलें. मार्गी आगरीयासी जाटांनीं लुटलें. दुसरें चवरीब-
दल गंगावनें पाठविलीं आहेत ह्मणोन लिहिलें. त्यास, हुजूर आलियावरी
जाव लिहिला जाईल. राउत सीबंदी आहे. त्याची सनद पाठवावी ह्मणोन
लिहिलेत त्यास, पेशजी गोपाळराव गणेश याणी तुह्मास नेमणुक करून
दिल्हीच आहे. त्याची सनद हुजूरची असावी. त्यास, खासास्वारी त्या
प्रांतास आलियावरी मनास आणून आज्ञा करणें ते केली जाईल. हल्लीं
सफदरजंग कोठें आहेत ? पुढें इरादा त्याचा काय ? हें सविस्तर वरिचेवरी
लिहीत जाणें. साठ हजार रुपये धनवडसींगापासोन तनखाचे ऐवजीं पावले
ते त्याणींच मार्गीत दगा करून घेतले. याजकरितां जजावल ? सफदरजंगाचे
तुह्नी धनवडसिंगावरी केले आहेत. त्यास ते रुपये आले किंवा नाहीं हें
लिहीणें. जाणिजे. छ १५ जिल्हेज. लेखन सीमा

[४१]

॥ श्री ॥

१८ अक्टोबर १७५४.

राजमान्य राजश्री बाबूराव महादेव दि॥ गोपाळराव गणेश यांसः—

सेवक रघुनाथ बाजीराव नमस्कार सु॥ खमसखमसैन मय्या व अल्लफ.
तुह्नी पत्रें दोन पाठविलीं, पावलीं. लिहिलें वृत्त सविस्तर कळलें. सफदरजं-
गाचें वर्तमान लिहिलें तेंहि कळलें. याजउपरि नवाव सुजातदौला काय
विचार आचार करितात ? मनसबा डामडौल कसा आहे ? हे वरचेवरी सवि-
स्तर लिहून पाठवीत जाणें. जाणिजे. छ १ मोहरम. लेखन सीमा

[४२]

श्री

१० नोवेंबर १७५४.

राजमान्य राजश्री बाबूराव महादेव दि॥ गोपाळराव गणेश गोसावी
यांसः—

सेवक रघुनाथ बाजीराव नमस्कार सु॥ खमसखमसैन मया व अलफ. तुह्नीं पत्र पाठविलें प्रविष्ट जाहलें. लिहिला मजकूर कळला. याजउपरि जाहलें वर्तमान लिहित जाणें. येथील कामकाजाचा निर्गम जाहला. जाणिजे. छ २४ मोहरम. लेखन सीमा

[४३]

॥ श्री ॥

१५ जानेवारी १७५५.

राजश्री बाबूराव महादेव गोसावी यांसः—

(६) अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य स्ने॥ जयाजी शिंदे दंड-
वत. सु॥ खमसखमसैन मया व अलफ. तुह्नीं पत्र पाठविलें तें पावलें. तपसी-
लवार वर्तमान लिहिल्याप्रमाणें कळों आलें. मनसूरअलीखान याच्या पुत्रास
शिष्टाचार युक्त पत्र फारसी पे॥ असे. हें त्यास देणें. आणि श्रीमंत राजश्री
दादासाहेब तुह्नास आज्ञा ज्याप्रमाणें करतील त्याप्रमाणें वर्तणुक करणें.
लालाबकसीराम यास ताकीद द्यावीसं लिहीलें त्यावरून त्याजला लिहिलें.
असे कीं तुह्नीं उभयता येक चित्तें वर्तोन राहत जाणें. द्वैत न दाखवणें. ऐसें
त्यास लिहिलें असे. तरी बकसीराम व तुह्नीं येक विचारें राहून हरयेक काम-
काज करीत जाणें. जाणिजे. छ २ राग्वर बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.
मोर्तब सुद

१७ येथील म्हणजे दिल्ली येथील. रघुनाथराव १७५४ च्या आगष्टांत दिल्लीस पोहोंचला होता (पत्रें व यादी ३२).

१८ सफदरजंग अथवा मनसूरअलीखान हा १७ अक्टोबर १७५४ त वारला. त्याच्या पुढें त्याचा पुत्र सुजातदौला अयोध्येचा नवाब झाला.

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री बाबूरावजी स्वामीचे सेवेसीः—

सेवक रामाजी अनंत स॥ नमस्कार विनंति येथील कुशल त॥ छ २ रा॥खर
मु॥ नांगेर प्रांत मारवाड जाणून स्वकीये कुशल लेखन करीत गेलें पाहिजे.
विशेष. पत्र पाठविलें तें पावलें. तेथें लिहिलें वृत्त ता॥वार कळलें. फारसी
कागद तुमचेंच नांवें लिहून नवाब सुजातदौलाबहादर यांसी पाठविला असे.
व बकसीराम यानें तुमच्या इतल्याखेरीज हरयेक कामकाज न करणें ऐसें
पत्र त्यास लिहिलें आहे. त्या प्रे॥ त्यास देणें आणि श्रीमंत राजश्री दादा-
से॥च्या आज्ञे प्रे॥ वर्तत जाणें ह्मणजे उत्तम असे. तुम्ही आह्मास वारंवार
लिहितां परंतु आह्मी इकडे आलों. तुम्ही तिकडे राहीलां. राजश्री गोपाळ-
राव कुंभेरीस आले होते त्याचे साइत्य ईश्वरें केलें. तुमचा भोग सरला
नवता ! बरें ! आतां श्रीमंतासमागमें देशास यावें. घर सोडून फार दिवस
जाहाले. पुढें मागती गोपाळराव तुम्ही सारेच काशीस याल. कांहीं चिंता
न करावी. बहुत काय लिहिणें. लोभ असो दीजे. हे विनंति.

— — —

राजश्री बाबूराव महादेव गोसावी यासिः—

अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य राजश्री जयाजी शिंदे दंडवत
सु॥ खमसखमसैन मया व अलफ राजश्री गोपाळरावजी हुजूर आह्मा जवळ
आले. त्यांनीं कितेकाप्रकारचें तुमचे चाकरीचें वर्तमान सांगितलें. त्यावरून
कळेल. ऐशास, तूर्त तुम्ही श्रीक्षेत्रास असणें. इकडे यावयाची तातड सहसा

न करणें. पेस्तर तिकडील बंदोबस्त होणें तो मनोदयानरूप होईल. चिंता करणेंविशीं नको. जाणिजे. छ ७ माहे रविलाखर. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

मोर्तव सुद

श्री

पे॥ छ १६ रविलाखर. मु॥. विजफपुरं ?

[४६]

॥ श्री ॥

५ फेब्रुवारी १७५५.

राजमान्य राजश्री बाबूराव महादेव दि॥ गोपाळराव गणेश गोसावी यांसिः—
सेवक रघुनाथ बाजीराव नमस्कार सु॥ खमसखमसैन मया व अलफ. वे॥
राजश्री नारायणभट सात्विक व गंगारामभट सफरे व गुंडभट यांणीं विदित
केलें कीं आपण त्रिवर्गाहीं गणेशदास प्रयागदास याचे दुकानची हुंडी नव
हजाराची श्रीक्षेत्रीहून महू कूपा येथील केली होती. त्यास, सावकाराचे दिवाळे
निघालें. याजमुळें आपले रुपये फसले. त्यास, सावकाराचा कांहीं देवघेव
अजमगडचे राजाकडे वगैरे जागाजागा आहे व हालीं दुकान श्रीक्षेत्रीं आहे.
त्यास, तें अवघें जप्त करून आमचे रुपये वसुलात येतें करावें ह्मणून. त्याजव-
रून तुह्यांस लिहिलें असे. तरी तुह्नीं सुजाअतदौले याजपासून अजमगडचे
राजास वगैरे जागा जागा देवघेव असेल तेथें व हवेली दुकानें असतील
त्याजवरी जोरा पोहचावून यांचे रुपये वसुलात येत तें करणें. वे॥ मूर्तीचें
अवश्यक जाणून यांचे रुपयांची पैरवी वसुलाची काढोन देणें. जाणिजे छ २३
रा॥खर. आज्ञाप्रमाण.

लेखन सीमा

[४७]

॥ श्री ॥

९ फेब्रुवारी १७५५.

राजमान्य राजश्री बाबूराव महादेव दि॥ गोपाळराव गणेश गोसावी यांसिः—

सेबक रघुनाथ बाजीराव नमस्कार सुहुरसन खमसखमसैन मया व अलफ. तुह्नी पत्र पाठविलें प्रविष्ट जाहालें. लिहिलें वृत्त अवगत जाहालें. याज उपरि जालें वर्तमान वरचेवरी लिहीत जाणें. असेंच सर्वदा कच्चें वर्तमान लिहीत जाणें. यानंतर येथून गिरमाजी व्यंकटेश व माधवराव पाठविले आहे— त. हे पोहोंचल्यावरी तेथें रंग कसा पडतो, काय मजकूर होतो, तो सविस्तर लिहिणें. जर तेथें जीव असला तरी काशीचा कमाविस गोपाळराव गणेश याचे तर्फेनें करणें. नाही तरी गिरमाजी व्यंकटेशाबरोबर तुह्नी येणें. खर्च सात हजार पडला वगैरे तपशील ओढगस्तीचा विस्तार लिहिला तरी ओढ तूर्त तशीच सोसणें. काम जाहल्यावरी सारेंच सोईस पडेल. जर काम न जाहालें तरी तुह्नी हुजूर येणें. मग वाजवी खर्च असेल तो दिव्हा जाईल. व तुह्नी गिरमाजी व्यंकटेश, माधवराव यास ताकीद करोन कामें सरकाराचीं होत तें करणें. मागाहून गोपाळरावहि येणार. आठपंधरा दिवसा हुजूर पोहोंचतील. जाणिजे. छ २७ राखर.

लेखन सीमा

[४८]

॥ श्रीराम ॥

४ मार्च १७५५.

अल्लाहू

रावसाहेब मुष्फिक् मेहरबान् मादने खूबीहाय बेकरान् सलामत. बादश् इब्नाजे मदारिजे इप्तिआक् व आर्जूए दर्याफते मुलाकाते फिरावां

अल्लाहू

रावसाहेब प्रिय मेहेरबान अमर्याद गुणाची खाण सलामत् आशीर्वाद. आपल्या सुखेदायक दर्शनाची व भेटीची इच्छा फार आहे असें दर्शवून विनंति केली जाते कीं श्रीमंत दादासाहेबांनीं सरकारांतून चारशें रुपये दरसाल

मुसरात के अहंमुल् मतालिवस्स मक्षुफे राये इत्तेहाद यक्तिजाय नमूदा मी आयदः—के दर ई ऐयाम खुदावंदे नियामत् दादासाहेब व किब्ला मद्दजिल्लहू अज सरकारे फैजासारे खुद् चहार सद रुपिया सालाना बनामे बरखुर-दार लाला धीरधर बतकरूर फरमूदा परवाने तनखाहे मुत्रलिघ मरकुम आ जां जुमला दुसद रुपिया दरमाहे हाल व दुसद रुपिया दरमाहे आसाढ बनामे रावसाहेब मेहेरवान कलां मिन्जुमूले एवजे असाध्विर वगैरा मरहे-मत् फरमूद. बिनाबरां आदमे अजूरदारां पेष आं मुष्फिक् मय परवानय तनखा बजिन्स् इब्लाघ याफ्तः चूं शादीये कारेखैरे आजिजा दरपेषस्त व ई नियामंद अज पुप्तयानी खानेजादे कदीम जनाब फैज माआब पेशवासाहेब व किब्ला मद्दजिल्लहू अस्त; अगर तवज्जुह नमूदा हुंडवी चाहार सद रुपिया लुफ फरमायंद एहेतिमाल वर तवज्जुह सामी खाहद बूद. व बराय हरकार व खिद-मती के काबिले एहकर बाशद बेतकल्लुफ इमा मीफरमूदा बाशंद की दर सरंजामे आं सादत मी दानद; व अगर बफौर यक नफर कासीद बर जिम्म-य खुद् कबूल नुमायंद व मीदाद वाशंद ता दर इरसाले अखबाराते लया-जिमे बंदगी व इख्लास वजारत.

चिरंजीव लाला धीरधरच्या नांवें मुकरर केले आहेत व त्यांचा परवानाहि घेणेप्रमाणें लिहून दिला आहे कीं त्यांपैकीं ह्या महिन्यांत दोनशें व आषाढमहि-न्यांत दोनशें रुपये बड्या रावसाहेबांच्या नांवें असाध्वराच्या ऐवजांतून देण्याचा हुकुम फर्माविला आहे. ह्याणून तनख्याचा असल परवाना देऊन अजुरदार इसम आपणाकडे पाठविला आहे. कारण कीं सेवकाच्या मुलीचें लग्न करावयाचें आहे. सेवक श्रीमंत पेशवेसाहेबांचा खानेजाद गुलाम आहे. ह्याणून कृपा करून चारशें रुपयांची हुंडी पाठविली तर सेवकावर बहुत मेहे-रेबानी होईल. सेवकाकडून चाहेल ती सेवाचाकरी करून घेण्यास स्वामी समर्थ आहेत. सेवकाचे हातून सेवा घडल्यास मोठा भाग्योदय झाला असें समजेन. आपण एखादा भरवशाचा काशीद पाठविल्यास इकडील खरी बायतमी पक्का शोध लाडून पाठवून देईन.

विलफेल रूवे दादे दरबारेवाला वगैरा विदीं. मिनवालस्त के बंदगाने हजरते कदर कुदरत दर किले मुबारिक नुजूले इज्जाल मीदारंद व नवाब वजीरुल्मुल्क बहादुर गाबेगा बराय मुजरा बजनावेवाला मीरवंद. राजे अंताजी पंडित फिरिस्तादे दादासाहेब व किच्चे मद्दजिल्लहुल आली दर हुजूरे पुरनूर आमदे दर हवेलिये नवाब इसहाक्खां मरहूम इकामत वरजीदा व किशनराव वलाल^१ हम्राह् हस्तद. मुजिबे अम्ने दादासाहेब खुदायगान व नवाबसाहेब तकरुर मीनुमायंद के कूच करदा पेश दादासाहेब तश्रीफ बरंद. चुनाब नवाबे मुअज्ज इले नीजू तय्यारीये कूच मीकूनंद. लाकिन् मरजी नीस्त के बेरूबरायंद. व दादासाहेब व किच्चा खुदायगान नोबते हाल बर दयाये गंग घाटे कमरुद्दिननगर दायरा दारंद जाहिरा मुआमलते साअदुल्लाखान व दुंदेखान व हफीजरहितखान बर पांचदः लक् रुपिया इन्फिसाल याफत. व राब मल्हारजी होळकर बाद अज इन्फिसाले मुकद्दमे मोअमलते बहालखां रोहिला जमीदारे कुंजपुरा के करीब पंजू लक रुपिया फैसल गन्ता अज आंजा मुराजयत करदा बतारीखे बिर्तैन् शेहेरे जमादिउल्अव्वल् सन् चहार दर परगने सरधना रसीद इरादे रफतने पेशे दादासाहेब व किच्चा मद्दजिल्लहू दारद. व नवाब अहमदखान बंगष व राय दिलवरसिंग हम्राहे राव मुअ-

पातशाही दरबारची हालहवाल येणेप्रमाणें आहे. पातशाहा किल्यांत आहेत. कधीं कधीं नवाब वजीरुल्मुल्क बहादूर पातशाहाला मुजरा करण्याकरितां जातात. दादासाहेबांकडून असलेले अंताजी पंडित मरहूम इसाकखांच्या हवेलींत उतरले आहेत. त्यांच्या बराबर कृष्णराव बल्लाळहि आहेत. श्रीमंतांच्या हुकुमाप्रमाणें नवाबसाहेबांना दादासाहेबांकडे जाण्यास विनंति केली आहे. तेहि तयारी करण्याच्या खटपटींत आहेत. परंतु त्यांनीं जावें अशी मर्जी नाही. श्रीमंत दादासाहेबांनीं कमरुद्दिननगराच्या शेजारीं गंगे-

१०० फसली ११६४. दिल्लीच्या दरबारांत अकबरानें सुरू केलेला फसली सन चाले.
२० जमादिलावल सन चार ह्यणजे ४ मार्च १७५५. ^१ काळे.

जिल्लेह् अन्व. इमुरोज फर्दा खबरे शामिल् बूदने लष्कर मीरसद. व जनार्जन पंडित दर ई कूचबंदी मकासेदाराने सहारणपूर व जालापूर वगैरा वमय फौजे बरखास्तह व हुजुरे दादासाहेबो किब्ला रसीदा मुलाअजमत कुन्द. नजीबखां रोहिला बर किनारे दर्याई गंग दरमीयाने मीरापूर व घाट दारानगर बर शकर्ताल यकामत् दारद. व राव मल्हारजीराव अंलेंदि खुद् मी गोईद. व सररिण्ठय रुसूखो इखूलासे खुद् मुस्तहेकम् दारंद. व मुआमलते खुदरा जाहेरा बतरीखे इखूफा फैसल नमूदा; लेकिन मिजाजे वहाजे दादासाहेबो किब्ला बर कश्मकशे खाने मरकूम बूद. अलहाल बाद् अज् मुलाकाते राव मल्हारजी व ई दर्जे मुप्पूत् शवद्. व हकीकते जिले लाहोर बिर्दां मिन्वालास्तः—मुष्वके जहानखां व तैमुर सुलतान पिसरे अहमदखाने अबदाली

च्या घाटावर डरे दिले आहेत. साअद्दुल्लाखान, दुंदेखान व हफीजरहिमतखान ह्यांचा मामला पंधरा लाख रुपयाला फैसल झाला आहे. कुंजपुऱ्याचा जमीदार बहालखा रोहिला याचा पांच लाख रुपयाचा मामला फैसल

१०१ भाऊसाहेबांची बखर पृष्ठ ३९ पहा. मल्हारराव व नजीबखान यांचें बापलेकांचें नातें त्यावेळीं हिंदुस्थानांत सर्वांच्या तोंडीं होतें. तसेंच दादासाहेबांच्या तावडींतून नजीबखानाला मल्हाररावानें राखिलें हेहि खरेंच आहे असें दिसतें.

१०२. १७४८ त अहमदशाहा अबदालीची पहिली स्वारी झाली. १७४८ च्या जानेवारी, फेब्रुवारी व मार्च ह्या महिन्यांत तो हिंदुस्थानांत होता. १७४८ च्या मार्च महिन्यांत सराहिदास त्याचा पराभव झाला. अबदालीची दुसरी स्वारी १७५१ त झाली. ह्या साली, जानेवारी, फेब्रुवारी, मार्च व एप्रिल ह्या महिन्यांत अबदाली हिंदुस्थानांत होता. ह्या मोहिमेंत त्याला लाहोर आणि मुलतान हे दोन प्रांत मिळाले. हे प्रांत जहानखान व आपला मुलगा तैमूर सुलतान ह्यांच्या स्वाधीन करून अबदाली स्वदेशास निघून गेला. पुढें १७५६ त गाजुद्दिनांन हे प्रांत तैमुरशाहापासून घेण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हां अबदाली १७५६ च्या डिसेंबरांत खैबर घाटांतून पंजाबांत उतरला व त्यानें दिल्ली वगैरे शहरें लुटून १७५७ च्या एप्रिलांत स्वदेशीं प्रयाण केलें. ही अबदालीची तिसरी स्वारी होय. नंतर अबदाली १७५९ च्या नोव्हेंबरांत चवथ्यांदा हिंदुस्थानांत आला, सवेंद १७६० साल हिंदुस्थानांत राहिला व १७६१ च्या जानेवारींत पानिपत येथील लढाई खेळून लवकरच स्वदेशीं गेला. ह्या चारी स्वान्यांत अबदाली नोव्हेंबरांत पंजाबांत येई. झणजे सप्टें-

दर बलदय मरकूम यकामत् दारंद. व बलदय मजकूर दर महासरे सिखानस्त. व अतराफे आं सूबा अज् ताखतो ताराजे आं जमाअत् वैराने मुतलक् शूदा; व अंगदुस समदखां फौजदारे चकले सरहिंद के अज तर्फ शाहे अबदालीस्त अज जानिजे सुनाम तालुके अलौसिंध जाट जमीदारे लखीजंगल बाद अज ईन् फिसाले मुकदमे ऊ अज इप्तिहारे आमदे आमदे अफवाजे राव मल्हारजी मुआवत् कर्दा बतारीख दों जमादिउलअव्वल् सन चार दाखिले चकले मजकूर शूद. तय्यारीए किला व मूरचालवंदी दर शंहेर कर्द वूद; व मुलाहज तमाम अज फौजे दखन मीदाप्त. लाकिन् अज बरगण्ते आमदने राव मोअजइलेह बखाने मरकूम इत्मीनाने खातीर गण्ट. व शाहे अबदाली अज पेण्टर अज कंदाहर कूच कर्दा बजानिब विलायते इरानुरफ्तः खबरे बाजगण्ट नरसीदः चिरांक बसबने बारीदने बर्फ कमतर खबर मीरसद.

झाल्यावर राव मल्हारजी होळकर सन चारच्या जमादिलावलाच्या वीसाच्या तारखेस सरधनाच्या परगण्यास जाणार व श्रीमंत दादासाहेबांना भेटणार. नवाब अहमदखान बंगष व राय दिलवरसिंग त्याच्या बराबर येणार आहेत व लष्करांत आज उद्यां येऊन सामील होतील ह्यापून बातमी आहे.

वर-अक्टोबरांत अफगाणिस्थानांतून निघे. सवंद हिवाळ्या झणजे नोव्हेंबर, डिसेंबर, जानेवारी, फेब्रुवारी, मार्च व एप्रिल, इतके महिने हिंदुस्थानांत काढी व मे-जूनच्या सुमारास हिंदुस्थानांत उन्हाळ्या होऊं लागला झणजे स्वदेशास परत जाई. हिवाळ्यांत डिसेंबर जानेवारींत अफगाणिस्थानांत बर्फ पडून रस्ते बंद होतात व उन्हाळ्यांत मे-जुनांत बर्फ वितळून जाऊन रस्ते खुले होतात. तेव्हां हिंदुस्थानांत यावयाचें झालें झणजे हिवाळ्या सुरूं व्हावयाच्या अगोदर अबदालीस अफगानिस्थानांतून निघावें लागे व अफगानिस्थानांत बर्फ वितळून रस्ते खुले झाले व हिंदुस्थानांत उन्हाळ्याचा कडाका सुरूं झाला झणजे त्याला परत जावें लागे. मराठे पावसाळा झाला झणजे दसऱ्यास सप्टेंबरांत डेरे दाखल होत व जूनमध्ये आगोठीच्या सुमारास देशीं परत येत. अबदालीहि सप्टेंबरांत निघून मे-जुनांत परत जाई. येणेंप्रमाणें हिंदुस्थानांत खारी करण्याचा मेसम दोषांचाहि एकाच वेळीं येई. अबदालीची तिसरी व चवथी खारी हिंदुस्थानांत कधीं झाली ह्या संबंधीं, प्रॉटडफ्, कान, नातू इत्यादींनीं निरनिराळे सन व तारखा दिल्या आहेत. त्यांचा खरेखोटेपणा पुढील एका टोपेंत सविस्तर दाखविला आहे.

बनारीख विस्तम् शेहेरे जगादिउल्लअव्वल् सन चार मौहमद नकीखान् नाम एलची फिरस्तादे शाहे अबदाली दर हुजूरे मुरसिले मुलाजमते नवाब-वजीर हुसूल साख्ता व नाम बराय हरजत नीस आवरदा; अज अकब् मुला-जमत् बहुजूरेवाला खाहद शूद. जवाबो सवाले एलची बशी रसीदने नवेदे आं मेहेरवान व ईमाय दरखास्त अखबारात् व दादने अजूरे कामीद इलेह व कलम खाहद आमद.

व एडवाले राजपूताना विदीं नमत् अस्त, के राजे बिजेसिंग अज राहे बदकौलीयिं थानेजाते शहामत मर्तबद आपाजी शिंदियारा अज् मीरता वंगरा तालुके खुद बरदाप्ता हाला बूंद. चूनांचे बसूबे हंजरत अजमीर पेप नाथवे मकासदारे आं जा जमा षूद: बेरुं बरामदा देहाते जोधपुरो मीरता-रा बखाक बराबर साख्त: मीसाजंद. व राजे माधोसिंग दर जेपूर वतने खुद यकामत दारद. व मुत्रलेधे मुदाविकं नविण्टो खान् दर खिदमते दादासाहेबो किल्ला इगसाल मीदारंद. व सूरजमल जाठ दर किले भरतपूर यकामत दारंद व दरींविला से लक् रूपिया मसहूबे रूपराम कटारा मोतमीद खुद बहु

सहारणपूर व जालापूर इत्यादि ठिकाणच्या मोकासदारांना घऊन बर-खास्त फौजेसुद्धां जनार्दन पंडित श्रीमंत दादासाहेबाचे हुजूर पोहांचून संवेस दाखल होतील. नजीबखान रोहिला गंगाकिनाऱ्यानें शुकर्तालावरती मीरा-पूर व दारानगरच्या घाटांच्यामध्ये उतरला आहे. राव मल्हारजीला आपले बाप हणून हणतात व खेहाचा राबता दृढ करीत आहेत. त्यांनीं आपला मामला अंतस्थ रीतीनें बहुतेक फैसल करून घेतल्यासारखाच आहे. परंतु श्रीमंत दादासाहेबाचें लक्ष खानमजकुराच्या दुष्टप्पी वर्तनाकडे गेलें आहे. राव मल्हारजीची मुलाखत झाल्यावर सुवेळीं ह्यासंबंधीं खलवत होणार आहे.

लाहोरकडील बातगी येजेप्रमाणें आहे. जहानखां व अहमदखां अब-दालीचा पुत्र तैमूर सुलतान लाहोरास आहेत. शिखांनीं शहराभोवतीं वेढा दिला आहे. त्यांनीं भोंवतालील प्रदेश लुटून फस्त केला आहे. अबदालीनें नेमलेला सरहिंद चकल्याचा फौजदार अबदुम समदखां राव मल्हारजीच्या

नूरे दादासाहेबो किब्ले मद्दजिल्लहू मिन्जुम्ले मुभामलते खूद इरसाल दाण्तंद.
 हकीकते दकन इन अस्त की नवाब बसालतजंग बहादूर नाजिबे सूबे दकन
 दर बलदय सूब खुजिप्त बुनियाद औरंगाबाद यकामद दारंद. व पडेंतें पर्धान
 साहेबो किब्ले मद्दजिल्लहू नजदीके तुगादायरै फौजे फिरोजी मीदारंद. फआमा
 फीमाबैने नवाब मीर निजामल्लीखान् व मीर्शा मांगल बरादराने नवाब मलाबत-
 जंग व साहेबजादे बुलंद इकवाल रावसाहेब बिस्वासराव मद्दजिल्लहू नजदी-
 के शहागड जंगोजदल बरूये कारस्त. व दत्ताजी सिंदिया हम्राहे रावसा-
 हेब सरगर्म शूदा अंद, बाकिस्मेके खबर अज आं जा मीरसद तहरीर खाह-
 द दर आमद. ज्यादा अय्यामे जमीयत् दायमा चाद.

फौजा येतात असें ऐकून लखीजंगलचा जमीदार जो अलासिंघ जाट ह्याच्या
 मुलखांतिल सुनाम तालुक्यांतून निघून व तिकडील मुकदम्याचा बंदोबस्त
 करून सन चार जमादिलावलाच्या दुसऱ्या तारखेस चकले मजकूराला येऊन
 पोहोचले व शहरची मोर्चेबंदी करून बसले. दक्षिणच्या फौजेचे भय फार
 वाटत होतें. राव मल्हारजी परत जातात हें ऐकून समाधान झालें.
 शहाअबदाली कदाहराहून विलायतेस इराणकडे अगोदरच निघून गेला
 होता. तो आल्याची वार्ता आली नाही. कांकीं बर्फ पडत असल्यामुळें खबर
 क्वचित्च येते.

सन चारच्या जमादिलावलाच्या विसाव्या तारखेस अबदालीशहानें पाठ-
 विलेला महमद नकीखान नांवाचा पातशाहाकडे एलची आलेला. त्याची
 व नवाबवजीराची भेट झाली. त्यांनीं पातशाहास देण्यास पत्रांची थैली आणि-
 ली आहे. पातशाहाची मुलाखत लवकरच हाणार आहे. तेथे झालेल्या व
 होणाऱ्या सालजाबाची इत्थंभूत बातमी आपल्याकडून पत्र आल्यावर व

१०४ हा उल्लेख सावनूरच्या लढाईचा आहे. ह्यावेळीं नानासाहेब तुंगभद्रेच्या तीरीं
 सावनुराजवळ होते. विश्वासराव गोदातीरीं शहागडाजवळ होते. दत्ताजी शिंदे विश्वासरा-
 वाच्या बरोबर होते. सावनूरची मोहीम संपल्यावर दत्ताजी जयाप्पाला नागोरास मिळाला
 असावा.

मुकरर आं के ब्रह्ममूर्त हरकिशन जृन्धारदार अज पुरोहिताने नियाज-
मंद अस्त. बराय वजे कारेखैर दारद. जाहिरा बमूजिबे तमस्सुकात बर् जि-
भय अक् सरी अज साकिनाने मैनपुरी वाजिबुल आदा दारद. तव्वको अज
तवज्जुहाके सामीस्त के बमूजिबे इजहारे मुषारुन् इलेहे नविण्तेह खुदरा
बनामे मकासेदारे आं जा परचे नविण्ता बिदेहंद के नक्दो सजावली कर्दा
जर्क कर्जे ऊरा वुसूल कुनानीदा बिदेहंद के अज धर्मे आं साहेब अज
शादीये कारेखैरे सीबिये खुद् फराघत् हुसूल साख्तः शबरोज आशीर्वाद
मीदाद बाशद; दर ई सूरत इमृतिनान् बर एहकर खादबूद. ज्यादा अज बंदे
जादा बरखुरदारे इक्बालमंद लालाधीरधर सलाम षोख मुण्तजाब बाद.

आपणाला माहिती हवी असल्यास व काशिदाला मजुरा दिल्यावर पाठवि-
ण्याची तजवीज करीन.

रजपुतान्याकडील बातमी येणेंप्रमाणें आहे. राजे बिजेसिंग यांनीं मिरता
वगैरे आपल्या तालुक्यांतून बदमामली करून श्रीमंत आपाजी शिंद्यांचीं
ठाणीं काढून लाविलीं होतीं. हणून त्यांनीं हजरत अजमेरच्या सुभ्यांत नायब म-
कासेदारांच्या समोर जमून, बाहेर येऊन, जोधपूर व मिरता ह्या तालुक्यांतील
गांव जमीनदोस्त करून टाकले व टाकणार. राजे माधोसिंग आपल्या वत-
नाच्या ठिकाणीं जयपुरांत आहेत. तहाप्रमाणें दादासाहेबाकडे पैसे पाठ-
वून देतात. सुरजमल जाट भरतपूरच्या किल्यांत आहेत. त्यांनीं सध्यां
आपला मुखत्यार रूपराम कटारा ह्याच्या हस्तें करारपैकीं तीन लाख रुपये
पाठवून दिले आहेत.

दक्षिणेकडील हकीकत येणेप्रमाणें:—दक्षिणचा नाजिमसुभा नवाब सला-
बतजंग बहादूर सुपीक औरंगाबादेत आहेत. श्रीमंत पंडित प्रधान यांनीं तुंगेच्या
कांठीं फौजेचा तळ दिला आहे. परंतु, नवाब सलाबतजंगाचे बंधू नवाब मीर
निजामअल्लीखां व मीरझामोंगल ह्यांची व श्रीमंत विश्वासराव साहेब ह्यांची
शहागडाजवळ लढाई चालली आहे. दत्ताजी शिंदे रावसाहेबादरोबर आहेत.
खबर येईल ती लिहून पाठवूं हे विज्ञापना—

व मुनशीए सरकार रामराम बीरसद. मजमूने खतरा बसमय रावसाहेब रसानादा जवात्रे बासवात्र बकलमारंद व अज नाभे खुद मुतला सेंजद.

१०५ हें वातमीचें पत्र दिल्लींतील कोणी मुनशानें पेशव्यांच्या कोण्या सरदाराला पाठविलें आहे. पत्रांत मुनशाचेंहि नांव नाहीं व सरदाराचेंहि नांव नाहीं. तथापि हें पत्र पूर्वेकडील कोण्या सरदाराला पाठविलें आहे, इतकें आंतील मजकुरावरून स्पष्ट आहे. ह्या सरदाराचें ठाणें दिल्लीपासून जवळच कोठें तरी असलें पाहिजे; कारण, पत्र लिहिणारा मुनशा आपल्या मुलाला ह्या सरदाराकडे पाठविणार होता. शिवाय ह्या पत्रांत, रघुनाथरावदादा, मल्हारराव होळकर, ज्याजी व दत्ताजी शिंदे, कृष्णरावबळाल, जनार्दनपंत फडणास, अंताजीमाणकेश्वर, नानासाहेब पेशवे, विश्वासराव, माधोसिंग, विजोसिंग, सुरजमल्ल जाट, रूपरामकटारा, लखीजंगलचा अलासिघ, गाजुद्दिन, नजीबखां रोहिला, सादुल्लाखान, दुंदेखान, हफीज रहिमतखां, अहमदखां बंगव, समतखां, जहानखां, तैमूरशहा व अहमदशहा अबदाली, सलावतजंग, निजामअल्ली व मीरमोंगल, इतक्या व्यक्तींचा ह्मणजे ल्यावेळीं हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध असलेल्या बहुतेक व्यक्तींचा उल्लेख केला आहे. फक्त दिल्लीच्या पूर्वेकडील ह्मणजे बुंदेलखंड व अंतर्वेद ह्या प्रांताकडील व्यक्तींचा मात्र बिलकुल उल्लेख नाहीं. ह्यावरून ज्याला पत्र लिहिलें त्याला ह्या दोन प्रांतांतील माहिती चांगली असून पश्चिमोत्तर हिंदुस्थानांतील व दक्षिणेकडील माहितीची मात्र अपेक्षा होती असें दिसतें. शिवाय हा सरदार दादासाहेबांहून दर्जानें कमी होता असेंहि अनुमान आंतील मजकुरावरून होतें. मुनशानें ह्या सरदाराला “ रावसाहेब ” ह्मणून पहिल्या मायन्यांत म्हटलें आहे; परंतु, “ किंवा मद्दजिहू ” हीं विशेषणें ल्याच्या नांवापुढें जोडलीं नाहींत. रघुनाथरावदादा, नानासाहेब पेशवे व विश्वासरावसाहेब ह्यांच्या नांवापुढें “ किंवा मद्दजिहू ” हें विशेषण लावावयास मुनशा ह्या पत्रांत कोठेंहि विसरला नाहीं. त्यानें रघुनाथरावाला खुदावंद म्हणून ह्या सरदाराला रावसाहेब म्हटलें आहे. शेवटीं आशीर्वादहि दिला आहे. तेव्हां हा सरदार मराठा किंवा ब्राह्मण असावा. दिल्लीच्या पलीकडील अंतर्वेदींतील उत्पन्न ह्या सरदाराकडे असावें, ह्यावरून हा सरदार गोविंदपंत बुंदेले असावा असा तर्क होतो; ह्या पत्राचें शब्दशः भाषांतर दिलेलें नाहीं; सारांश दिला आहे. शेवटल्या प्याच्याचा सारांश मुळींच दिला नाहीं. हा सारांश पुणें येथील महाराष्ट्र कालेजांतील फारशी भाषेच्या अध्यापकांच्या साहाय्यानें काढिला आहे.

[४९]

॥ श्री ॥

१२ जून १७५५.

राजश्री गोपाळराव गणेश गोसावी यांसि:—

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजश्री जयाजी शिंदे दंडवत विनंति यथील कुशल तागाईत छ १ माहे रमजान जाणोन स्वकीय कुशल लेखन करीत गेले पाहिजे. विशेष. पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट जाहलें. तें मजकूर कितेक तपशिलें खासगत स्वाराच्या सिबंदीविशींचा मजकूर फारच लिहिला जे श्रीमंत साहेबास हिशेबाविशी पत्र पाठविलें ह्यणजे आपला गळा उगवतो ह्यणोन लिहिलें. त्याजरून श्रीमंतास विनंतिपत्र पाठविलें असे. हें त्यास प्रविष्ट करून आपलें काम हिशेबाकितेबाचे असेल त्याप्रमाणें अर्ज हुजूर करून करून घेणें. रा॥ छ मजकूर. बहुत काय लिहिणें. हे विनति.

शिक्षा

मोर्तुब सुद

[५०]

॥ श्री ॥

राजश्री मल्हारजी होळकर गोसावी यांसि:—

सकलगुणालंकरण अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजश्री ज्ञे॥ रघुनाथ बाजीराव आशीर्वाद. उग्रि यथील कुशल जाणोन स्वकीय लिहिलें असिलें पाहिजे. विशेष. राजश्री गोपाळराव गणेश याची सोय यंदा सरकारांतून कांहीं जाहली नाहीं. यास्तव याचे बंधू राजश्री कृष्णराव गणेश पागा घेऊन आपलेकडे आले आहेत. तरी यास चाकरीस ठेवून पागेच्या

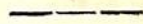
१०६ ह्या पत्राचें साल कोणतें त्याचा अंदाज होत नाहीं. गोपाळराव गणेशाच्या मोहिमांच्या सालवार व तारीखवार इतिहास मिळाल्यावांचून हा अंदाज होणार नाहीं.

खर्चाप्रा॥ बोली करून त्याजपासून चाकरी घेऊन याचे उर्जित होय ते सर्व
केले पाहिजे. रा॥ छ २१ रजव. बहुत काय लिहिणें. हे आशीर्वाद.

लेखन सीमा

सांव

[५१]

॥ श्री ॥

१४ फेब्रुवारी १७५७.

रांजंश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ
स्वामी गोसावी यांसी:—

पोष्य बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल
जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. कुंजबिहारी बैरागी, मनसुकदास-
बावा महापुरुष यांचे नातू, वास्तव्य कसबे कडा, यांनीं हुजूर कपिल्लेंसिंगम
श्रीकृष्णातीर येथील मुक्कामी येऊन विनंति केली कीं अहंमदशहा पातशहा
यांणीं आपणास मौजे शिराथू देखील मजरे खाजगीपूर, ता. हवेली कडा,
सरकार मजकूर, सुभे प्रयाग, हा गांव दरोबस्त सदाव्रताचे बेगमीस दिला.
त्याचे परवाने मनसूरअल्लीखान वजीर व खानखाना कमरुद्दीखान यांचे आहेत.
यास मौजे मजकूरचा अंमल आपणाकडे मोगलाई अंमलांत चालत
आला. सरकारांत अंमल झाल्यापासून चालत नाहीं. यास्तव स्वामींनीं कृपाळू
होऊन पेशजीचे परवाने आपले जवळ आहेत ते मनास आणून सदरू
गांव दरोबस्त आपणाकडे सदाव्रताचे खर्चाबद्दल करार करून द्यावा ह्मणून.
त्याजवरून पेशजीचे परवाने मनास आणून कुंजबिहारी बैरागी हे मनसुख-

१०७ जिकलेच्या प्रदेशांतील लोकांचीं इनामें, सदावर्ते, इत्यादि पेशवे जशींच्यातशींच
राखीत असत हें ह्या पत्रावरून कळून येईल. असलीं बरोच पत्रें आमचे जवळ आहेत, पैकीं
मासल्याकरितां हें एक दिलें आहे.

१०८ रायचूरच्या उत्तरेस आठ कोसांवर कृष्णा व भीमा यांचा संगम.

दास महापुरुष यांचे वंशीचे. हेहि श्रीगंगातीरीं वास्तव्य करून भगवद्भक्ति-
पूर्वक सदाव्रत चालवितात. थोर आहेत. यांचे चालविल्यात श्रेयस्कर
आहे. हें जाणून याजवर कृपाळू होऊन मौजे शिराथू, देखील मजरे खाजगी-
पूर, हा गांव दरोबस्त वैरागी यांस सदाव्रताचे बेगमीनिमित्त करार करून
दिल्हा असे. तरी, पेशजी गांव चालत आल्याचा दाखला मनास आणून चालत
आल्याप्रमाणें यांस व यांचे पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें मौजे मजकुर सदाव्रताचे
बेगमीबद्दल चालवणें. प्रतिवर्षी नूतन पत्राचा आक्षेप न करणें. या पत्राची प्रत
लिहून घेऊन अस्सल पत्र भोगवटियास याजवळ परतोन देणें. पैका घेतला
असला तरी फिरोन देणें. जाणिजे. छ २४ जमादिलावल, सुरुसन सबा
खमसैन मय्या व अल्लफ. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[५२]

॥ श्री ॥

१६ फेब्रुवारी १७५७.

अपत्ये रघुनाथानें सा॥ नमस्कार. विज्ञापना. येथील क्षेम ता॥ छ २६
जमादिलोवल पावेतो यथास्थित असो. विशेष. आजी छ २४ रोजीं इंदुगास
आलों. रा. मल्हारजी होळकर याची भेटी जाली. पुढें दरमजल दिल्लीस
जात असो. अबदाली दिल्लीस आला, यास्तव चहूंकडून राजे व जमीदार व
रांगडे लोकांच्या नजरा फिरल्या. सांप्रत भलता पगवादा मनसुबा करून
मुलूक अथवा रुपये मिळावयाची सोय दिसत नाही. जेव्हां अबदालीचें
पारपत्य होईल तेव्हांच वरकड दबतील व हरएक मनुष्यास सोई पडेल.
अबदालीचें पारपत्य करावें तरी फौज अद्यापि जमा जाहली नाही. देखील

१०९ सुद्धां.

११० हें पत्र रघुनाथरावानें १७५७ च्या मोहीमेंत हिंदुस्थानांत जातांना लिहिलें. १७५७
च्या प्रारंभी नानासाहेब श्रीरंगपट्टणास होते.

विठ्ठलपंत आमची चार व मल्हारबा दोन, एकूण सहा हजार आहे. या-
 खेरीज समशेरबहादर व अंताजीमाणकेश्वर व नारोशंकर पथकें मिळोन
 पंधरा सतरा हजार फौज.....नव्या दमाची फौज ह्मणा-
 वयास सा.....आहे. आमची व मल्हारबाची फौज
 गुदस्ताची फौज चहूंआह्मा-
 जवळ जमा जाहली नाही. अंताजीच आहे. झुंजतच आहे.
 फौज न आल्या न जातां येत नाही. रुपये पावावयास लोकांस
 दिवस लागले. याजमुळें लोक मागें राहिले. व अगोदर पैका पावला तेहि
 खानदानचे लोक आले नाहीत. असो. आतां या गोष्टीचा काय विचार ?
 महिन्यादीडमहिन्यांत पोहोंचतील. इतक्यांत गांठहि पडेल. जर दिल्लीस
 राहिला अथवा अलीकडे आला तरी गांठ पडेल. जर निघोन विलायतीकडे
 चालला तरी दोन तीन महिने लढाई होणार नाही. सांप्रत खबर आली
 कीं पहिल्या पातशाहा अलमगीर सानीस' पातशाही व खानखान्यास वजिरी
 दिली व आपले नांवचा शाहनशाहचा कुतबा पढविला. याजवरून पहलवें
 कीं काय विचार करितो. तमाम राजे व सुज्यातदौला वमैरे सर्वांची राज-
 कारणें त्याजपाशीं आहेत. परंतु अद्यापि कोणी भेटले नाही. जाठ तर झुंजूं
 लागला. सांप्रत मनसुजा भारी आहे. फौजहि त्याची भारी आहे व कजाख
 शिपाई आहे. त्याचे पारपत्यास फार भारी सामान असावें. यास्तव जर
 दत्तबाची रवानगी इकडे लवकर जाहली तरी जमाव लवकर पडेल. अम-
 दाबाजेचे हें काम मोठें व जरूर आहे. जरी अमदाबादे-
 कडे कडे प्रसंगानुरूप बलावूं व येतीलहि.....ची रवानगी
 लवकर करावी.

पै॥ छ १८ रज्जव, सन सबा.

मु॥ श्रीरंगपट्टण.

[५३]

॥ श्री ॥

१६ फेब्रुवारी १७५७.

विनांति सेवक सखाराम भगवंत कृतानेक शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना. इकडाल वर्तमान सविस्तर श्रीमंतांनीं लिहिलें आहे, विदित होईल. सारांश, अबदालीची फौज भारी. तमाम रजवाडे तिकडे जाणार. बिजेसिंग, माधोसिंग यांचे वकील नेहमींच त्याजपाशीं आहेत. मुख्य दक्षेणेचा बंदोबस्त करावा हें सर्वांचे मानस आहे. आपली फौज व मल्हारबाची झाडून जमा व्हावयास फाल्गुन अखेर लागेल. तुर्त जयनगरचे रोखें जात आहों. वाटेनें राणाजी कोठेवाला याजकडे बाकीचा सालजाव होईल तो करावा तों फौजाहि येतील. भारी होऊन जावें तों तो कोणे रोखें होतो हें पाहून सडे होऊन गांठ घालावी हा विचार आहे. गोष्ट तुर्त सर्व प्रकारें भारीच आहे. आपली फौज बेदिल, हें आपणांस विदितच आहे. तथापि स्वामींचें पुण्य थोर आहे. विना याचें पारपत्य जान्याखेरीज सोडावेसें नाहीं. पुढें जसें वर्तमान होईल तसें विदित होईल. त्याप्रमाणें तर्तुद करावी लागेल..... श्रुत होय. हे विज्ञापना.

पै॥ छ १८ रजव, सन सबा.

मु॥ श्रीरंगपट्टण.

[५४]

श्रीशंकर.

२६ फेब्रुवारी १७५७.

तीर्थरूप राजश्री

भाऊसाहेबाचे सेवेसी:—

विनांति उपरि. सविस्तर मजकुराचीं पत्रें तीर्थरूपाचें नावें पाठवीत असतां त्याजवरून कळेलच. सारांश, अबदाली दिल्लीस दाखल जाहाला.

११२ मराठे सर्वांना नकोसे झाले हेते.

११३ ह्या पत्रांत दादासाहेबांनीं भाऊसाहेबांना तीर्थरूप द्यालें आहे. तेव्हां ते भाऊसाहेबांहून लहान होते हें उघड आहे. पेशव्यांच्या वखरीच्या शेवटीं काव्येतिहास-

वजीर नामदीं करून भेटला. याजमुळें पातशाहत बुडाली व तोहि शेर झाला. सांप्रत त्याचें पारपत्य जाहाल्याशिवाय दुसरा मुलुकाचा अथवा पैक्याचा मनसुबा होणार नाही. यास्तव त्याचेंच पारपत्य करणें जरूर पडेल. फौज आमची फार करून आली नाही व मल्हारबाची मुदलीच थोडी आहे. ते-
हि आली नाही, येथील बारीक वर्तमान ये रीतीचे! तथापि ईश्वरी दयेनें व स्वामीचे प्रतापे सत्वरच पारपत्य करतो. स्वामींनीं दत्ताजी शिंदे व मुधोजी भोसले यांची गोविंद बल्लाळ वगैरे लहानथोरांची रवानगी करावी.

संप्रहकारांनीं पेशव्यांचा वंशावळ दिलेली आहे. तींत रघुनाथरावाचा जन्मकाळ शके १६४५ व भाऊसाहेबाचा जन्मकाळ १६५५ दिला आहे; परंतु ते दोन्ही शक सापेक्ष दृष्टीनें चुकले आहेत. पत्रें व यादी वगैरे (४९२) त भाऊसाहेबांचा जन्म शके १६५२ श्रावण शुद्ध ४ स दिला आहे. तो खरा मानिल्यास दादासाहेबांचा जन्म पुढें एक दोनवर्षांनीं झाला असावा. पत्रें व यादी वगैरे (४९२) त दादासाहेबांचा व्रतबंध शके १६६१ माघ शुद्ध २ स झाला असें लिहिलें आहे. व्रतबंध फार उशिरा झाला असल्यास आठव्या वर्षी झाला असला पाहिजे. त्यावरून दादासाहेबाचा जन्म १६५३ येतो. दादासाहेबाहून भाऊसाहेव वषसहा महिन्यांनीं वडील धरल्यास शके १६५२ त भाऊसाहेव जन्मले हेंच सयुक्तिक दिसतें. वंशावळींत जनार्दनबाबाचा जन्मकाळ शके १६४९ दिला आहे तोहि चुकला आहे. कारण, लेखांक ६० ह्यांत जनार्दनबाबाची स्त्री सगुणाबाई हीस दादासाहेबांनीं चिरजीव ह्मणून ह्मटलें आहे. जनार्दनबाबा वडील असते तर त्यांच्या स्त्रीस तीर्थरूप म्हणून दादासाहेबांनीं म्हटलें असतें. जनार्दनबाबा दादासाहेबांहून दोन एक वर्षांनीं लहान असावेत. तेव्हां, दादा, भाऊ व बाबा असा वयाच्या मानानें क्रम लागला. आतां भाऊसाहेबांचा जन्म शके १६५२ तच कशावरून ? तर जनार्दनबाबा शके १६६७ त बारा वर्षांचे होऊन वारले हें पत्रें व यादी (४९६ व ३६२) त लिहिलें आहे. अर्थात् जनार्दनबाबाचा जन्म शके १६५५ त पडतो. रघुनाथराव वर्षे दोनवर्षांनीं वडील धरल्यास त्यांचा जन्म शके १६५३ त येतो. व यादींत भाऊसाहेबाचा जन्मशक १६५२ म्हणून लिहिला आहे तो खरा ठरतो. तरी ह्या शकाची सत्यता खरी ठरण्यास आणखी एखादा पुरावा पाहिजे. पेशव्यांच्या वखरीच्या शेवटील वंशावळींत रघुनाथरावाचा जन्म शके १६४५ त दिला आहे. तो तर अगदींच असंभवनीय आहे. कारण, शक खरा मानिल्यास, सदाशिवरावभाऊ नानासाहेबांच्या अगदीं बरोवरीचे होतात व रघुनाथराव व नानासाहेव यांच्यामध्येहि फारसें अंतर रहात नाही. नानासाहेव भाऊसाहेवाला व रघुनाथरावाला लहान पोरें समजत असत हें खालील पत्रावरून समजेल. हें पत्र मेणवली येथील दस्त-
रांतील आहे. हें नानासाहेव हिंदुस्थानांत स्वारीला गेले असतां लिहिलेलें आहे.

आपले मुलुकांतील चौकशीचा मजकूर मनांत होता, परंतु हा मनसुबा मातबर पडला. हा शेडटास नेल्याखेरीज कोणास आमचे विचारें दुखवूं नये. राजश्री नारो शंकर वगैरे हे महालकरी मातबर. बाज्या सरदार यांस या दिवसांत खर्च करतां येत नाहीं. याजकडे किल्ले व मुलुक मातबर. यास्तव तुर्त यांजपासूनच चाकरी घेऊन पुढें अब्दालीचें पारपत्य जाहालियावरी

श्री

९ जुलै १७४२.

चिरंजीव राजश्री रघुनाथ यासी प्रति बाळाजी बाजीराव प्रधान आशीर्वाद. उपरि येथील कुशल ता छ १७ जमादिलावल जाणून स्वकाये कुशल लिहीत जाणें. विशेष. येथून जातेसमयीं जें सुचलें तें तुह्मास सांगितलें आहे. त्याचें स्मरण निरंतर मनांत असूं देत जाणें. रघुवंश व विदूरनीत, चाणाख्य व जें तुह्मास येत असेल त्याची नेमपूर्वक चिंतणिका करून थोडेंबहुत शास्त्री यांजवळ नित्य द्धणत जाणें. विराटप-वांपासून पुढें भारत रिकामपणीं वाचात जाणें. नेमेकरून शंभर दोनशें दंड निरंतर काढीत जाणें. केवळ घोडीं फेरावयाचे छंदास न लागणें. वजनी, कैली, बेरीज, वरावर्द करावयाचा सराव बहुत करणें. चिरंजीव भाऊची मर्जी बहुत प्रकारें रक्षण करीत जाणें. जे आज्ञा करतील तेंच काम करावें. बहुतकरून भाऊ वरोवरच जेवात जाणें. घोडीं वेगळीं वांधीत न जाणें. क्षुद्र मनुष्यांशीं सहवास कोणें प्रकारेंहि न करणें. मातुःश्री-बाई, ताई, अनुबाई यांसी एका दोहों दिवशीं अर्ध घटकाभर जाऊन वसत जाणें. शरीरप्रकृत नीट नाहीं यास्तव औषध कांहीं नेमेकरून घेत जाणें. भाऊ समागमें घोडीं फेरावयास जात जाणें. सातारियास जर जावयाची आज्ञा केली तर चिमण-गिरी गंगाधरभटास भाऊजवळ विनंति करून वरोवर दिल्ले तर घेऊन जाणें. सातारियास गेलियावर दोहीं वाईकडे विना बोलाविल्यावांचून अथवा गोविंदराव यांणीं आपणहून सांगितल्यावांचून न जाणें. कालानुरूप वयास उचित, योग्य वेष करीत असावें. देवपूजा थोडी, परंतु एकांतीं, न बोळतां, करीत जाणें. इतकेंहि नेमेकरून करावें आणि गर्व न करावा. निरंतर साधनवृत्तीनें वडिलांची आज्ञा प्रसन्नतेनें मानावी. सावध वर्तावें. सर्व जें मनेकरून समजेल तें समजावें. वडिलांची मर्जी उत्तम असलिया पुसावें. शिष्यधर्म असलिया फार उपयोग आहे. चिरंजीव जनार्दन बहुत कामहि करून पढतात. हें हरएक गोष्टींत अधिक जाहल्यास तुह्मीं मान्य पुरुष यांस असें व्हाल. विशेष काय लिहिणें. येथील वर्तमान तर उदेपुराजवळ पंचविसा दिवसांत पावलों. श्रीकृपेनें मेहनत करून दिल्लीचे सुमारें जात आहों. जसें पुढील वर्तमान येत जाईल, तैसी योजना होईल. हे आशीर्वाद.

छावणीमध्ये चवकशी करणे ते करूं. तोंपर्यंत याच मनसुवियांत गिरिफोंदोर
 आहों. अंताजी माणकेश्वर व वकील व मनसाराम लिहीत असतील.
 यास्तव तिकडील सविस्तर वर्तमान लिहिलें नाहीं. सांप्रत समशेरबहादर
 व नारोजंकर यांस अंताजीकडे जावयास एकदोन पत्रें पाठविलीं आहेत.
 आह्मीहि मागाहून जातो. फौज मातबर मिळाली नाहीं, यास्तव हलक्या
 हलक्या मजली करीत भारी होत जात आहों. रजवाडे वगैरे लहान थोर
 बलाविले आहेत. जाटहि जुंझावयास तयार दिसतो. त्याचा मुल्लूक
 जवळ पडलां ह्मणोन त्यास जुंझणे प्राप्तच जाहालें. आह्मी गेलि-
 यावरी तोहि बहुधा येईल. स्वामींनों शिंदे व भोसले वगैरे पाठवावे.
 जानोजी भोसलेहि यावयाजोगे असले तरी पाठवावे. आतां तर आह्मींच
 जुंझत आहों. तथापि कदाचित् लांबणीचा मनसुवा पडला, त्याची छावणी
 दिल्लीस जाहाली, आमची भोंवतीं जाहाली, तरी त्याचा उपयोग पडेल.
 तुर्त लडाई पडली तरी आमची आह्मी स्वामीचे प्रतापें करीतच आहों.
 मागाहून होईल तें लिहून पाठवूं. ॥ छ ७ जमादिलाखर. बहुत काय
 लिहिणं. हे विनंति.

मु॥ श्रीरंगपटण. पै॥ छ १९ रजव, सन सबा.

१७४२ त भाऊ १२।१३ वर्षांचे, दादा ११।१२ वर्षांचे व बाबा ९।१० वर्षांचे
 असावेत. तेव्हां १६४५, १६४९ इत्यादि शक टाकून १६५३ इत्यादि शक घेणें जरूर
 आहे. शिवाय दादा व बाबा ह्यांचीं लग्न बाळाजी बाजीरावानें केलीं आहेत (पत्रें व
 यादी ४९२, ४७). ते बाजीरावांच्या मरणसमयीं अगदींच लहान ह्मणजे दादा ८।९
 वर्षांचे व बाबा ६।७ वर्षांचे असावेत. तेव्हां दादांची उमर ११।१२ असती तर त्यांचें
 लग्न त्यावेळच्या चालीप्रमाणें बाजीरावानेंच केलें असतें. ह्या सर्व गोष्टींवरून भाऊसाहे-
 बांचा जन्म शके १६५२ त घेणें प्रशस्त आहे. पत्रें व यादीं (४९५) त बाजीराव.नें
 इसवी सन १७३१ त रघुनाथरावालां व जनार्दनबावाला उमाबाई दामाडीण इजकडे
 भेटावयास नेलें व त्यावेळीं ह्या दोघा मुलांचीं वयें दहा, बारा बारा, होतीं ह्मणून लि-
 हिलें आहे तें सर्व कल्पनामय आहे हें वरील खुलाशावरून स्पष्ट आहे. ग्रॉड डफ १७४१
 सांत भाऊ दहा वर्षांचे होते ह्मणून लिहितो (भाग १७ पृष्ठ २१७ मुंबई प्रत).

११४ गुंतलेलें.

११५ मथुरा इत्यादि ठिकाणें.

[५५]

॥ श्री ॥

२८ फेब्रुवारी १७५७.

राजश्री बाळकृष्ण आपाजी कमाविसदार नि॥ श्रीमंत^१ राजश्री पंत-
 प्रधान गोसावी यांसिः अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्ने॥ जन-
 कोजी शिंदे दंडवत. सु॥ सबा खमसैन मय्या व अल्लफ. पा॥ यावल प्रांत
 खानदेश हा परगणा मोकासबाव खे॥^२ करून मोगलाई व स्वराज्य, गनी-
 माई, बाबती, सरदेशमुखी वगैरे कुलीं अंमल आह्लांकडे श्रीमंत राजश्री पंत-
 प्रधान स्वामींनीं इनाम करून दिल्या असे. तेथील अंमलास राजश्री मही-
 पतराव नागेश यांसी पाठविलें असे. तर पां मा॥चें ठाणें मा॥रनिलेच्या स्वाधीन
 करून देणें. जागा जागा तुमचीं माणसें असतील तीं उठवून आणणें. हे
 आपलीं माणसें पाठवून अंमल करून घेतील. पा॥^३ मजकुरीं वसूल तुहीं
 घेतला असेल त्याची रुजुवात करून देणें. जाणिजे. छ ९ जमादिलाखर.
 बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[५६] पे॥छ१८ जमादिलाखर. ॥ श्री ॥

७ मार्च १७५७.

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामीचे सेवेसीः—

आज्ञाधारक बाळाजी देवराव सां नमस्कार विनंति प्रार्थना. येथील वर्त-

११६ मुळांत ' त ' चा पाय मोडला आहे व जागजागीं जेथें सध्यां बाळबोध लिहि-
 प्यांत आपण अनुस्वार देतो तेथें बहुतेक ठिकाणीं अनुस्वार दिलेले आहेत. ' यांसि ' तील
 ' सि ' ऱ्हस्व काढिली आहे. ह्यांवरून, चुकली माकली कां होईना, शुद्धलेखनाची थोडी-
 बहुत अवश्यकता त्यावेळीं भासू लागली होती असें दिसते.

११७ खेरीज.

११८ येथें जनकोजाचा शिक्षा आहे.

मान ता॥ फाल्गुन वद्य द्वितीया ॥ इंदुवार दरजागा हौदेगिरे जाणून स्वामीच्या कृपेनें यथास्थित असे. यानंतर विदनूरच्या मामलतीचा निकाल जाहाला, त्याचा विस्तार राजश्री गोपाळराव याणीं तपशीलवार सेवेसी विनंति लिहिली असे. त्यावरून श्रुत होईल. जातरोखा कार्तिक पूर्णिमेच्या वाईद्यानें रा॥ बसव लिंगाप्या यांचा लिहून घेतला. हुंड्या भाद्रपद अखेरच्या बेदिकत लिहून घेतों. रा॥ नरसप्पा नाईक व रा॥ तुळाप्पा नाईक गुमास्ते वलबसुंदरदास यांचा कराररोखा लिहून घेतला, व साहा लाख रुपयाचा नकद यावयाचा करार. याचा तसलिमातरोखा उभयता सावकारांचा लिहून घेऊन ऐनजिन्नस पाठविला आहे. व नजरेचे हत्ती दोन व घोडे साहा यावेयाविसीं हि रा॥ बसव लिंगाप्यास रुवरु राजश्री गोपाळराव याणीं सांगितलें आहे. चांगले श्रीमंतांचे पसंदेस येत ऐसैच संस्थानिक पाठवितील. आजीच्या हौदेगिरेच्या मुकामीहून रा॥ नरसप्पा नाईक नस्त ऐवजाकरितां विदनुरास जाणार आहेत. त्या समागमीं सेवकास रवाना केलेंच तर नजरेचे हत्ती व घोडे व फर्माश लिहिली होती. आज्ञेप्रमाणें तलाश होऊन जो जिनस मिळेल तो सेवसी घेऊन येईन. बसव लिंगाप्या घेऊन भेटले तो तपशील राजश्री गोपाळराव यांच्या विनंतिपत्रीं साकल्य आहे. श्रुत होय. हे विज्ञापना.

[५७]

श्रीगणराज.

७ मार्च १७५७.

पो॥छ १८ जमादिलाखर सन सबा. संध्याकाळीं सांडिणी स्वारा बा॥ आलें.

॥ ७ मार्च १७५७. हीच तारीख पुढील पत्राची आहे. कारण, ह्या व पुढील पत्राची पैवस्ती एकच आहे व पुढील पत्राचा ह्या पत्रांत उल्लेख आहे.

११९ लेखांक ५६ व ५७ ह्या दोन पत्रांची पैवस्ती एकच असल्यामुळे त्यांच्या रवानगीच्या तारखाहि एकच धरल्या आहेत.

सेवेसी गोपाळ गोविंद व मल्हारराव भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. स्वामीनीं दस्तुरें पुरवणी लिहिली तेथें आज्ञा जे विदुरचें तुझी उरकिलें तेंच प्रमाण. परंतु पैक्याची निशा व हुंड्या व जातखत देणें तें चौकसीनें निभावें सारिखें करणें ह्मणून आज्ञा. ऐशास जें करणें तें चौक-

१२० गोपाळराव गोविंद १७५४ च्या फेब्रुवारींत कोण्या संस्थानाकडे होता तें कळत नाही (ऐतिहासिकलेखसंग्रह नं. १). १७५५ च्या नोव्हेंबरांत सावनूरच्या स्वारींत गोपाळराव होता (ऐ. ले. सं. नं. २). सावनूरकरांशीं तह झाल्यावर गोपाळरावाला पेशव्यांनीं सोंद्यास पाठविलें. तो २१ मे १७५६ त फोंड्यास होता. तेथून शिरहट्टी घेऊन गोपाळरावानें बेदनुराची खंडणी केली तों १७५७ चा फेब्रुवारी आला. पुढें श्रीरंगपट्टणाची स्वारी १७५७ च्या मार्चांत झाली. त्यावेळीं गोपाळराव श्रीरंगपट्टणापार्शीं होता. १७५७ च्या मार्च एप्रिलांत गोपाळराव श्रीरंगपट्टणापार्शीं होता व त्याची मदत वळवंतराव मेहेदळ्यास ह्या मोहिमेंत फार झाली ही गोष्ट ग्रांटडफ्ला माहीत नव्हती असें दिसतें. १७५७ च्या सप्टेंबरानंतर गोपाळ हरी ह्मणजे गोपाळराव गोविंद वळवंतराव मेहेदळ्याला मदत करण्यास येणार होता असें डफ लिहितो. परंतु १७५५ पासून १७५७ पर्यंत गोपाळराव कर्नाटकांतच होता हें आझीं ज्ञापलेल्या पत्रांवरून व ऐतिहासिकलेखसंग्रहांतील पत्रांवरून कळून येईल १७५८/५९ त गोपाळरावाला पेशव्यांनीं हैदरावर ठेऊन दिलें होतें. त्यावेळीं हैदरानें गोपाळरावावर छापा घालून त्याला पराजित केलें. पुढें जुजवी तह करून (ऐ. ले. सं. नं. २४) गोपाळराव १७६० त उदगीरच्या मोहिमेस येऊन मिळाला. उदगीरची लढाई झाल्यावर दौलतावादेचा किल्ला घेण्याचें काम पेशव्यांनीं गोपाळरावावर सोंपिलें (ऐ. ले. सं. नं. १७/१८). १७६० त पानिपतास बहुतेक सर्व मराठे गेले असतां, हैदरावर दाब ठेविण्याकारितां गोपाळरावाला भऊसाहेबांनीं देशीं ठेवून दिलें होतें. येणेंप्रमाणें १७५४ पासून १७६१ पर्यंत गोपाळरावाच्या हालचालीचा त्रोटक वृत्तांत आहे. १७५४ च्या अगोदर गोपाळराव काय करीत होता त्यासंबंधीं पत्रें अद्याप कोठें छापिलीं गेलीं नाहींत. १७६१ पासून पुढची माहिती मात्र ऐतिहासिकलेखसंग्रहांत यथास्थित येत आहे. १७६१ पूर्वीचा पटवर्धन घराण्याचा इतिहास बहुतेक अज्ञात आहे. गोविंद हरी, रामचंद्र हरी व त्रिंबक हरी ह्यांनीं कामगिऱ्या काय काय व कोठें कोठें केल्या त्याची तारीखवार माहिती पाहिजे आहे.

१२१ मल्हारराव भिकाजी रास्ते हा गोपिकाबाईचा भाऊ. हा गृहस्थ गोपाळराव गोविंदावरावर श्रीरंगपट्टणाच्या स्वारींत होता. रास्त्यांच्याहि घराणयाचाइतिहास तारीखवार व सालवार अद्याप लिहावयाचाच आहे. ह्या घराण्यानें दुसऱ्या बाजीरावाच्या वेळीं रा. उठाठेव केलेली आहे.

शीनेच करितों येविषयीं अलाहिदा परवणी लिहिली आहे त्यावरून विंदत होईल. तुर्त प्रयोजन नसतां लिहितों हें बहुत गूप्त मनन करणें. तुमचे फौजे-पैकीं निमे लोक घरास जाऊन आले असतील ते लोक व कांहीं नवे ठेविले असतील ते व तुर्त राजश्री त्रिंकराव तुकदेव तुमचें लगामींच आहेत. वर-कड तोफखानियास छावणी करणें योग्य. आधीं राजश्री यशवंतराव यांनींच राहावें, अथवा त्यांचे स्थळीं राजश्री केशवरःवहि योग्यच आहेत हुजरात पे। राजश्री विसोबां व हरबा व किरकोळ पागेचे पतके व हुजरात मिळोन पांच हजार तुमचे तेथील फौजे पे। अजमासें निमे येकूण बारा तेरा हजार फौज जथून छावणी करून पट्टणकराजवळून पैका मातबर ध्यावा. तैसाच चिकबालापुर, सिरे, कडपें, वेंकटेश पावेतों स्वारी करावी. तुमची सलाबत बहुत पडली आहे. येक वर्ष मेहनत सांगितल्या प्रो केली पाहिजे. किती लौकिक वाढला व सरकार कामाचें ओझें उचललें यामुळें आह्लास बहुत आनंद वाटला. आणखी येक वर्ष खासा राहिल्यास बहुत काम होईल. हिंदु-स्तानांत चिरंजीव दादानीं दोन छावण्या केल्या. दत्तबांनीं तीन केल्या. अंताजी माणंकश्वर वगैरे दोन छावण्या करीतच आहेत, परंतु कर्नाटकांत मागें फत्तेसिंग व रघूजी भोसले यांची जाली. गु। पर्जन्य अतिवृष्टी जाली. तथापि श्रीकृपेनें निभाऊन सीरटी व कोपल येथील काम सर करतांच चहूंकडे चौका बसला. जे लोक बहुत काहिली करितील त्यास निरोप द्यावा. नवे व जे घरास जाऊन आले असतील व हुजूरचे फौजे पे। पांच हजार ताबी-जात करून घेऊन येक वर्ष मेहनत करून पूर्तें काम फौजेचे उस्तवारीचें करून सरकारचें कर्ज वारावयास पंचवीस उरवून देशास जावें. येक वर्ष तुह्यास अधिक राहणें पडतें. त्यास खावंदाचे कामासाठीं व आपल्या लौ-

१२२ पटवर्धन.

१२३ छावण्या केल्या ह्मणजे पावसाळे काढले. दादासाहेब खमस व सीतच्या दोन्ही पावसाळ्यांत ह्मणजे १७५४।१७५५ च्या पावसाळ्यांत हिंदुस्थानांत होते. दत्ताजी शिंद्या अर्वा, खमस व सीत हीं तीन सालें रजपुतान्यांत होता.

किकासार्थी प्रवास करणें मर्दासच योग्य आहे. गु॥ आग्रह करून बहुत बुद्धिवाद सांगोन राहविलें. यंदा कांहींसिं फळास आलें. आतां राहाच ह्मणून आग्रह करणार नाहीं. हौसेनें राहाल तरी फौजेचें साहित्य उत्तम प्रकारें करून देऊन जर नच बनेल तरी अति होष तुह्यावर नाहीं. यंदा सर्वहि उत्तमच तुह्मी केलें. यंदा तुमचे राहणें न जालिया ईकडे जुनें राखावयास व कांहीं तरी मेळवावयास सात आठ हजार फौज हरयेकसा बरें. चिरंजिव नाना राहिले तर ते अथवा बलवंतराव याजबरोबर ठेवावे लागतील. परंतु नेवे नीट जथत नाहीं. एतद्विषयीं तुमचें विचारें कसें तें लिहोन पाठवणें. तुमचें विचारें होईल तैसें कर्तव्य योजना करूं ह्मणून आज्ञा. ऐशास स्वामीची आज्ञा छावणीस राहावयाची आलिया सेवक लोकांस उजूर कोणे गोष्टीचा? मुख्यत्वेकरून लोक छावणीस राहिले आहेत. त्यांच्या घरास पैसा प्रविष्ट नाहीं. आणि दुसरी छावणी कबूल करितील न करितील हा भरंवसा वाटत नाहीं. तथापि मध्यें स्वामीची आज्ञाच जरूरीची जाली तरी लोकास सांगावयाचे रीतीनें सांगोन राहतील ते राहतील. बाकी या प्रांतांत छावणी राहून पुढें कामास उपयोगी पडेसी फौजेची नेमणुक करून दिलिया छावणीस राहणें अगाध काय ? जे स्थलीं आपलेंच फौजे- नसीं राहावयाची आज्ञा होते ते समयीं लोक राहतील न राहतील हा भर- वसा पुरत नाहीं. यास्तव न राहाण्याचा आग्रह करावा लागतो. हल्लीं तों हुजरातची फौज यावयाची आज्ञा जाली. याशिवाय आमचे फौजे पे॥ राह- तील ते. येणेप्रमाणें स्वामींनीं कृपाळूं होऊन बेजमी केलिया श्रीव्यंकटेशाज- वळ छावणीची आज्ञा जाली. तरी राहूं. मुख्य गोष्टी ज्या सेवकाचे स्वरूप स्वामीचे कृपेकरून वाढलें त्यापेक्षां प्रतिदिनीं अधिकोत्तरीं स्वामींनीं वाढवा- वयाचें. धन्यानीं चित्तांत आणिलें असतां सेवकानें न राहून पुढें काय मेळ- वावें ? सेवकानें धन्याची मर्जी संपादावी यांतच सेवकाचें स्वरूप व जें आप- णांस योग्य त्यापेक्षां विशेषोत्कारें सेवा करून दाखवावी. मुख्य गोष्टी तोफ- खाना व फौज मातबर व चौमासी पोटाची बेजमी करून दिलिया कोणे

गोष्ठीचा उजूर तिळतुल्य नाहीं. अगर राजश्री नानासच ठेऊन आह्लासी त्याजवळ राहावयाची आज्ञा; जाली तथापि उजूर नाहीं. स्वामीचे जागां राजश्री नाना आहेत. हुजरास चाकरी करितों अगर स्वतंत्र असतां करितों त्यापेक्षां राजश्री नानांजवळ राहून त्यांची कृपा संपादून ते स्वमुखें स्वामी-जवळ तारीफ करीत असें करून दाखवूं. सेवेसी विदित होय हे विज्ञापना.

[५८]

॥ श्रीशंकर ॥

१२ मार्च १७५७.

सेवेसी विज्ञापना. जानराव आइतवळे याणीं यंदा दोनचार लबाड्या केल्या. कोणत्या ह्मणाव्या तरी; एक तरी, सावनूरचे स्वारीस पागा घरीं बसविली व चाकरी सुधी न केली. आणि रुपये तरी, पागा सरकारची, सबब देणें पडले. बारगिराचे तैनातेंत मात्र काटकसूर केली. बाकी रुपया द्यावा लागला. या वेळेस आह्लास राग होताच. आह्लासी स्वामीचे कानावर घालून त्यास ह्मटलें कीं तुला सरनोबत देतो; आणि त्याचे विद्यमानें चाकरी करावी. जर कबूल न करीस तरी पागा काढून दुसऱ्यास सांगतो. ऐसें ह्मटलें. तेव्हां प्रयासें सरनोबताचें कबूल केलें. परंतु हिशेब विल्हे लावून न घेत. तेव्हां शेवटीं बेलगगेचे तळावर हिशेब हुसेनखान कायगांवकर सरनोबत उहरावून, विल्हे लावून, पैका घेऊन, तयारीसाठीं पाठविले. तेव्हां दुसरे दिवशीं सरनोबतास टाकून उठोन गेले, तेव्हां आह्लासी मागाहून सरनोबत त्याजपाशीं कागद देऊन पाठविले. त्यावर महिना पंधरादिवस वाट पाहिली. तेव्हां जासूद जोडी जानरायाचे नांवें मसालें करून पाठविली. त्या जासूद जोडीस मसाला न दिल्या व धक्के देऊन

१२४ सनोबतस्तु सेनांनी:

१२५ महसूल, पैसा.

बाहेर घातलें. याप्रमाणें जासुदांनीं सांगतांच माझ्या हातापायाची आग जाहली. तेव्हां येथून राऊत पाठवून त्यास मारावें हें मनांत आलें. परंतु, पुरती तहकीकात करून मारावें ऐसें मनांत आणून मारावें ऐसा विचार केला. ऐसियासी, जर जासुदास धक्के देवून बाहेर लाविलें तरी डोकें मारावें किंवा निदानीं हात तरी तोडून टाकावा लागेल. स्वामींस कळावें झणून लिहिलें असे. याचें कसें करावें तें स्वामींनीं लिहिलें पाहिजे. परंतु, जासुदास धक्के मारिले, मसाला न दिल्या व हुजूरहि न आले. तेव्हां पारपत्य केलेंच पाहिजे. नाहीं तर आमची तरी अब्रू कशी राहिल ? ॥ छ २१ नमादिलाखर. बहुत काय लिहिणें. हे विज्ञापना.

॥ छ १३ साबान

[५९]

श्रीशंकर

१२ मार्च १७५७

सेवेसी विज्ञापना. स्वामींनीं लिहिलें कीं, “ गोपाळ केशव वगैरे लक्ष्मण

१२६ यूरोपियन लष्करी कायद्यापेक्षां पेशव्यांचा लष्करी कायदा फारसा सौम्य होता असें नाहीं. आइतवळ्यानें केलेल्या अपराधाबद्दल देहांत शिक्षाच पाहिजे आहे, निदान हात तरी तोडण्याची शिक्षा मंजूर करावी झणून दादा लिहितात. ह्यावरून लहान मोठ्या सरदारांना शिक्षा करण्यास मुख्य पेशव्यांची मंजूरी लागत असे हें उघड होतें. तसेंच देहांत शिक्षेपेक्षां हात तोडण्याची शिक्षा सौम्य आहे असा त्यावेळचा समज होता असें दिसतें. पाश्चात्यांच्या मताप्रमाणें देहांत शिक्षेपेक्षां हातपाय तोडणें किंवा डोळे काढणें किंवा नाक कांपणें किंवा मिशी उतरणें किंवा गाढवावरून वरात काढणें इत्यादि शिक्षेचे प्रकार कडक, निघ व निरर्थक, कारण ते मनुष्य प्राण्याच्या इभ्रताला शोभण्यासारखे नसून केवळ पशु तुल्य, आहेत.

१२७ हे नारोशंकराचे बंधु. नारोशंकर, अंताजीमाणकेश्वर, गोविंद बळाळ इत्यादि मंडळी गैरशिस्त रीतीनें पैसा खाऊन बहुत गबर झाली होती. शिवाय ही मंडळी पेशव्यांचें नुकसान करून पठाण, रोहिले, रजपूत, इत्यादींना आंतून फूस देण्याचाहि दुष्ट क्रम चालवीत असे. हे लोक किती उद्धट व वेपवा झाले होते हें पुढील पत्रावरून कळेल.

शंकराचे कारभारी यांजपासून साधेल रुपया वगैरे ऐवज तो घ्यावा. कारभारी याणींच चोरी करून रुपये खादले. मागें कागदावर सरकारच्या मोहर संदुखावर करून ठेवल्या असतां ते यांणीं फाडून कागद नेले. तस्मात् पुर्ते लबाड ठहरले. यास्तव यांची जप्ती करून साधेल तें साधावें व घोडीं वगैरे जप्त करावीं. घोडियांपैकीं दोनशें घोडीं तेथें ठेवणें व बाकी हुजूर पाठविणें. ” ह्मणोन आज्ञा. ऐशियांसी, आह्मीं नर्मदेचे *तळावरूनच जप्तीस पाठविले. गोपाळ केशवास हुजूर आणिलें. लबाडहि असतीलसें वाटतें. यास काढिलें तेव्हां थोडीशी लबाडी केलीच. अद्यापिहि रयतीमध्ये फितूर आहे. परंतु. आह्मीं येथें आणून थोडेंसें तडकाविलें. आतां मामला जप्त करून मामलत चालीस लाविली व यांचेहि घर जप्त करावयास ताकीद केली. याबा॥ याजपाशीं काय हातीं लागेल ? घोडीं वगैरे फारकरून लक्ष्मण शंकराचा लबाजिमा नारो शंकर याजपाशीं आहे. ते हुजूर आल्यावरी त्यांचीहि जप्ती करितों. प्रतापसहा व विसाजीपंत स्वामींकडून आले त्यांसहि ओडसयास रवाना केलें आहे. स्वामींस कळावें. र॥ छ २१ जमादिलाखर. बहुत काय लिहिणें. हे विज्ञापना.

पे॥ छ १३ सावान.

[६०]

॥ श्री ॥ ता. १३ मार्च १७५७.

अखंडितलक्ष्मीअलंकृतराजमान्यराजश्री बाळाजी गोविंद गोसावी यांसीः
सेवक रघुनाथ बाजीराऊः नमस्कार. सु॥ सबा खमसैन मय्या व अल्लफ.
चिरंजीव सँगुणाबाई महायात्रेस गेली आहेत. त्यांचे खर्चाची नेमणूक

* हांडियावरून. १२८ बाजीराव बळाळाचे सगळ्यांत धाकटे पुत्र जनार्दनबाबा ह्यांची
स्त्री. जनार्दनबाबा इ. स. १७४६ त वारले.

करून नवद हजार रुपये तुहांकडून देविले. त्यास, वरात तुहांकडे पाठविली. त्यास, रा. गोविंद बल्लाळ देशास गेले. तुह्नीं जावसाल केलात कीं ऐवज आहांकडे नाहीं; याप्रमाणें जावसाल केले. दोनचारदां तुहांकडे पत्रें पाठविलीं. परंतु, ऐवज द्यावयास तुहांस अनुकूल न पडे. आही सरकारचे चाकर नाहीं, गोविंदपंताचे चाकर, याप्रमाणें नानाप्रकारच्या गोष्टी सांगितल्या. निदान पंचवीस हजार रुपये दिले. चाकी ऐवज नाहीं ह्मणोन जावसाल केला, ह्मणोन वर्तमान कळलें. ऐशीयास, तीर्थरूपांनीं नवद हजार रुपयांची वरात तुहांवर केली. श्रीमंथें खर्चास ऐवज देविला असतां तुह्नीं ऐवज न दिला ही गोष्ट उत्तम न केली. सरकारचा ऐवज तुहांकडे असतां अशा गोष्टी सांगाव्या हें तुमच्या स्वरूपास उत्तम नव्हे. कदाचित् ऐवज नसला आणि सरकारची वरात झाली तरी तुह्नीं मातबर मामलेदार. हर प्रयत्न करून ऐवज द्यावा. त्यास, हे वरात आणीक कोणाची नव्हे ऐसें जाणत असतां फार वाईट गोष्ट केली. वरें, जें केलेंत तें उत्तम केलेंत. हल्लीं हें पत्र लिहिलें असे. तरी पंचवीस हजार रुपये दिले ते वजा करून चाकी पासट हजार रुपये राहिले ते झांशीस यात्रेहून आलीं आहेत त्यांकडे पत्र पावतांच पावते करणें. यास अंतर केलेंत तरी परिच्छिन्न खावंदाची अवकृपा तुहांवर होईल. ऐसें समजोन ऐवज प्रविष्ट करणें. जाणिजे. छ २२ जमादिलाखर. बहुत काय लिहिणें.

१२९ चाकरांच्या चाकरांनीं मुख्य धन्याला विचारूं नये ही नीति मराठी राज्यांत फार पूर्वीपासून शिरली होती. शिंदे आपल्याला पेशव्यांचे चाकर ह्मणवित, आणि सातारच्या छत्रपतींना ओळखीत नसत. गोविंदपंताच्या मुलाची गोविंदपंताच्या धन्याशीं हीच वर्तणूक झाली ह्यांत फारसें नवल नाहीं. त्यावेळच्या नीतीला ती अनुरूपच होती. “ राजद्वारीं वस्त्रें घ्यावयास येणें ह्मणून बहुत आग्रह केला. विनंति केली कीं आह्मास गरज काय? आमचे खावंद आपण. ह्मणोन गेलों नाहीं ” (पत्रें व यादी ५३, नानाफडणविसाचें आत्मचरित्र). हे विचार नानाफडणविसासारख्या पुरुषाचे! मग इतरांची गोष्ट काय पुसावी!

[६१]

॥ श्री ॥

१४ मार्च १७५७.

राजश्री बाळाजी गोविंद, कमाविसदार, महालानिहाय, प्रांत अंतरवेदी, गोसावी यांसी:

अखंडितलक्ष्मीअलंकृतराजमान्य स्ने॥ जनकोजी शिंदे दंडवत सु॥ सबा खमसैन मध्या व अल्लफ. राजश्री शिवराम देवाजी वकील दिमत नवाब अहमदखान पठाण यास पूर्वी अंतरवेद येथील ऐवजीं सन इसनेंत समाईक ऐवजीं रुपये ३०० तीनशेंची असामी दिल्ली होती. त्यास हल्लीं वाटणी जहाली. श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामीकडे रुपये (१००) शंभर व राजश्री मल्हारजी होळकर याजकडून रुपये (१००) शंभर, एकूण दोनशें. बाकी आह्वांकडील रुपये (१००) शंभर रुपये करार करून दिले असेत. तर मशारनिल्लेस आमच्या महालच्या ऐवजीं शंभर रुपये पावते करून कबज घेणें, जाणजे. छ २३ जमादिलाखर. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

पे॥ छ १० सावान.

[६२]

श्रीगणराज.

२२ मार्च १७५७.

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामीचे सेवेसी:—

विनंति सेवक गोपाळराव गोविंद व महारराव भिकाजी कृतानेक साष्टांग

१३१ ह्यावरून ह्या प्रांतांत पेशवे, होळकर व शिंदे ह्यांच्या सारख्या सारख्या वांटण्या झाल्या असें दिसतें. ४५, २२॥, २२॥, १० व ५३१, २३१, २३१, व ३१, ३०, ३०, ९ अशा वाटण्या पेशवे, होळकर, शिंदे व पवार ह्यांच्या माळव्यांत, राजपुतान्यांत व हिंदुस्थानांत झालेल्या होत्या असें निरनिराळ्या ठिकाणीं लिहिलेलें आढळतें. ह्या चारी वांटण्या खरोखरच झाल्या असून निरनिराळ्या काळीं निरनिराळ्या प्रांतांकरितां झाल्या असें समजल्यावांचून गत्यंतर नाहीं. माळव्याच्या १५०लाख उत्पान्नपैकीं ७४॥ होळकराळा,

नमस्कार विज्ञापना येथील वर्तमान ता॥ छ १ रजव स्वामीचे कृपेकरून यथास्थित असे. विशेष. स्वामींनीं कृपाळू होऊन छ २९ जा॥खरचीं पत्रे सांडणीस्वाराबराबर पाठविलीं तीं छ ३० जा॥खरीं बागुराहून कुच जाहालें त्यासमयीं प्रातःकाळीं पावलीं. राजश्री बनाजी जाधवराव यांस पत्रें होतीं तीं त्याच सांडणीस्वाराबराबर पट्टणास रवाना केलीं. त्यावर बागुराहून ॥चंद्रराज पट्टणास दाखल जाहाल्यावर संध्याकाळीं छ २८ जा॥खरचीं पत्रे सांडणीस्वाराबराबरच स्वामींनीं पा॥ तीं पाहोन परमालहाद जाहाला. रा॥ बनाजी पंतास पत्रें होतीं तीं आज सांडणीस्वाराबराबर रा॥ केलीं. कडूरबाणावर घेतल्याचें वर्तमान पट्टणाहून बनाजीपंत व नागोपंत वकील यांचीं पत्रे द्वादशी गुरुवारचीं आलीं.पार्शीं आलीं तींच सेवसी रा॥ केलीं आहेत. पावल्यावर साकल्यार्थ विदित होईल. त्याजवर पट्टणाहून पत्रें अद्यापि आलीं नाहीत. आल्यानंतर सेवसी पाठवून देऊं. खंडणीचा अजमास स्वामीचे आज्ञेप्रमाणेंच त्यास वरचेवर लिहीत आहों. खासा स्वारी समीप आली. आह्मीं-हि दरमजल पुढें जातच आहों. त्यास वरचेवर खबरी गेल्या आहेत. तिकडून व इकडून मुलूख खराब होऊन ठाणींठुणीं तमाम गेलीं हें वर्तमान कळोन डोळे उघडले असतील. बनाजीपंतांशीं बोलून रा॥ करणार होते. परंतु, दुसरीं पत्रे आलीं नाहीत; आज उद्यां येतील; तेथील दम कळत जाईल तसतसा येथूनहि जरब द्यावयाचा व बोलावयाचा विचार होईल. आह्मी पुढेंच आहों. तीन साडेतीन गांवें येथून पट्टण आहे. खासा स्वारी दरमजल येतच आहे. त्या सुमारावर आह्मी पुढें पट्टणासच जाणें पडलें तरी जातो. पट्टणकराची फौज येणार तेहि बातमीत आहों. कडूरबाणावर घेतल्यावर पुढें ठाणीं घेत येथें आलों. पट्टणची पेठ चंद्रराज आह्मीं दोघे निघा-

६५॥ शिंद्याला व १० पवाराला १७५० त वांटून दिले असें ग्रांटडफ् ह्यगतो (ग्रांटडफ्, मुंबईप्रत, पृष्ठ २७०). ह्यणजे दरशेंकडा ४९^३/_३ होळकराच्या, ४३^३/_३ शिंद्याच्या व ६^३/_३ पवाराच्या वांट्यास आले.

॥ श्रीरंगपट्टणापासून दहा वारा कोसांवरील एक गांव.

॥ मेहेंदळ्यांच्या वाजूनें व पटवर्धनांच्या वाजूनें.

ल्यापूर्वी पुढे लुगारे धाडून पेट लुटून घेतली. आह्मी येतांच धास्तीने कौ-
लास येऊन ठाणें दिल्लें. ठाणें फार चांगलें आहे. परंतु माणूस पोंकें ! फौज
गावांजवळ येतांच अवसानें जाऊन ठाणीं देतात ! स्वामीचें पुण्य विचित्र
आहे ! खासा पट्टणचा हिसाब धरीत नाही. परंतु, एकाएकी जाऊन थड-
कावें तें उत्तम नाही. याजकरितां मात्र हलकें दम धरीत, ठाणीं घेत, पुढें
जात जात, सलाबत वाढवून जावें ह्मणोन चंद्रराजपट्टणास आलों. येतांच
ठाणें घेतलें. बंदोबस्तीस्तव आज येथें मुक्काम केला. उदक कुच करून पुढें
जातो. पट्टणचे वकील येतात न येतात हेंहि कळेल. डोळे उघडोन ताळ्या-
वर आले असले तर उत्तम ! जुंजावयाचाच दम असला तर चिंता काय
आहे ? §खामाखा तेथेंच जाऊन फौजेचें स्वरूप दाखवूं. स्वामींनीं लि। कीं
हैदरनाईक वगैरे जमाव जमा होऊन नदीअलीकडे राहिले असले तर खा-
माखा मोडून आंत घालाव. त्यांत साध्यासाध्य पाहून करावें. अलीकडे नसले
तर जाऊन थडकावयाचें प्रयोजन नाही. यंदा मोर्चे लावावयाचीहि केवळ
मसलत नाही. हे गोष्ट गुप्तच राखोन छावणीचा बेत सर्वत्र प्रगट करावा.
गढ्या घेऊन जपून असावें ह्मणजे सहजच.....त्र यास यावें तों गढ्या...
...स राहाल ह्मणजे सहजच टाकतील. ह्मणोन आज्ञा केली. ऐशास हैदर-
अल्लीखान अद्याप आला नाही व आणखीहि कोणी कोठून आला नाही.
पट्टणांतहि थोडीशी फौज व गाडदी वगैरे जें आहे तेवढें मात्र आहे. ते
कोणी शहराबाहेर निघावयाचे नाहीत. हैदरअल्लीखान वगैरे येणार ते आल्या-
वर पुढें बाहेर राहावयाचा विचार करणें तर करितील. बतेच्या बांधितात.
तेथें चौक्या ठेवणें तर ठेवितील. ते शहरआसऱ्यानेच राहतील. नदीअली-
कडे राहावयाची जुर्रत काय ? आणि त्याच्या येण्याच्याहि बातमीत आहों.
वरचेवर वर्तमान कळेल तसें करूं. छावणीचाच मार प्रगट करावा ह्मणोन
आज्ञा केली. ऐशास छावणी विषयीं पहिलीं पत्रें आलीं तेव्हां पासोनच पट्ट-

णचे मसलतीस दत्राव समजोन छावणी प्रगट केलीच आहे. स्वामीच्या पुण्य-
प्रभावेकरून लौकरच "ताळ्यावर येऊन वकील पाठवितील. ठाणींठुणीं एक
पट्टणावांचून कोणी टिकत नाहीं. ठाणीं घेतलीं. मुलुक खराब झाला. पुढें
फारच होईल हें समजोन व पट्टणास येणार हे सलाबत जबरदस्त आहे ह्यानें
मीत होऊन संस्थानचें अपेश नंदराज घेणार नाहीं." १३३

[६३]

॥ श्री ॥

३ एप्रिल १७५७.

सेवेसी विज्ञापना. ता॥ छ १३ रजव पावेतों वर्तमान यथास्थित असे.
विशेष. कृष्ण जोशी यांचें पत्र शहरींहून पुण्यास छ १२ रजवीं आलें. त्यांत
दिल्लीकडील मजकूर. पठाण दिल्लींत येऊन अमिरांच्या घरावर चौक्या
बसवून द्रव्य कुल घेऊन रयतीस उपद्रव फार दिलहा. आणि तिसा
करोडीचें वित्त जमा करून पुत्रासमागमें दहा हजार फौज देऊन लाहोराव-
रून आपल्या देशास रवाना केलें. आणि पठाण दिल्लीच्या बाहेर निघाला.
समागमें गाजुद्दीखान व कमरुद्दीखान याचा लेक^{१३३} व बंगाल्याचे राजाचा
वकील ऐसे तेथून कुच करून बलभगडाजवळ आले. तेथून जें कुच केलें
ते मथुरेजवळ गेले. आंत पांच हजार जाट होते ते बाहेर आले; आणि
यासीं युद्ध उत्तम प्रकारें घेतलें. परंतु, पठाण भारी. त्यास कटून मेले.
आणि दोन हजार जाट पळून गेले. आणि पठाणाच्या लोकांनीं मथुरेवर
हल्ला केला. त्यास दीड प्रहर लूट व कतलाम झाली. मग द्वाही अलम-
शाहाची फिरविली. पंचवीस लक्ष वित्त घेऊन आपला अंमल बसवून मथु-

॥ ताळें=मस्तक, दैव, ताळ्यावर=डोक्यावर=शुद्धीवर. १३३ ह्यापुढील तीन ओळी
फाटून गेल्या आहेत. १३४ मीरमन्.

रेहून फौज गोकुळवृंदावनास पाठविली कीं लुटून घेणें. त्यास, तेथें बहिरागी दोन चार हजार नांगे जमा होऊन युद्ध घेतलें. दोन हजार बैरागी मेले व दोन हजार पठाणाचें मनुष्य मेलें. इतक्यांत पठाणास जुगुलकिशोर वकील याणें सांगितलें कीं फकिरांचें स्थल आहे तेथें पैशाची जात नाही. तेव्हां पठाणानें स्वार पाठवून आपले लोक फिरवून आणविले. कुल बैरागी मेले, परंतु गोकुळनाथ वाचविले. जुगुलकिशोर पठाणापाशीं पेश आहे. तेथून पठाण कुच करून आगरेयाजवळ आला. आगऱ्याची रयत बाहेर येऊन भेटली. पांच लक्ष रुपये खंडणी द्यावी असा तह जाहाला. त्यास रुपयांचा भरणा होणें तर रयतीस कठीण जालें. वाचदाहि ठळला. तेव्हां पठाणानें आगऱ्यावर हल्ला करून लुटून पस्त केलें व किल्लास मोर्चे लावून किल्ली हस्तगत केला. गाजद्दीखान किल्यावर जाऊन किल्ला घेतला. शहरांत द्वाही पातशाहाची फिरविली. पठाण पांच सात दिवस येथें राहून कुच करून आठ कोस पुढें आला. तेथें मुक्काम दहावीस आहेत. दिल्लीची रयत पळून मथुरेस आली, मथुरेहून आगऱ्यास आली. आगऱ्यांत पठाण येणार ह्मणून कुल मातबर लोक होते ते व गरीबगुरीब ऐसे आगऱ्याहून राजश्री नारो शंकर व समशेर बहादर यांचे लष्करांत आले. त्यास, पठाण

१३५ नागे व गोधड, दोन मठ, बैराग्यांचे, उत्तरहिंदुस्थानांत व माळव्यांत ओंकारमां-धाता वगैरे ठिकाणीं प्रसिद्ध आहेत.

१३६ हा किल्ला घेतल्याचा वृत्तांत भाऊसाहेबाच्या बखरींतील वृत्तांताच्या अगदीं उलट आहे. तेथें जो पालहाळ केला आहे तो वराच अविश्वास्य आहे. गाजुद्दीखान किल्लावर आश्रा मागण्यास गेला नसून तो ताच्यांत घेण्याकरितां गेला होता. अवदाली किल्ला न घेतां परतला असें जें बखरींत ह्मटलें आहे तसा प्रकार नसून, उलटा अवदालीनें किल्ला मोर्चे लावून घेतला. अलमशाहा व गाजुद्दीन ह्यांना अवदालीनें कैद केलें नसून, उलटें गाजुद्दीनाशीं त्यानें मित्रत्व केलें व जेथें तेथें अलमगिराची द्वाही फिरविली. अंताजी माणकेश्वरानें पठाणास चांगला हात दाखविला व तेथून निघून, बखरींत ह्मटल्याप्रमाणें तो बलभगडास न जातां, श्रीमंताच्या सैन्यांत आला. एकंदरींत भाऊसाहेबाच्या बखरींतील ३०, ३१, ३२, ३३ ह्या पृष्ठांवरील मजकूर थोडा इतिहास व बरीच कांदवरी ह्यांच्या मिश्रणानें बनविलेला आहे असें ह्या पत्रावरून दिसतें.

आगच्यास आला, ते या फौजांनीं कुच करून झांशीच्या रोखें आल्या. समागमें रयत आली होती ते याच उभयतांनीं लुटून घेतली. मोठा विश्वासघात केला ! पंचवीस लक्षांचें वित्त घेतलें. हल्लीं झांशी जवळ येऊन पडले आहेत. उभयता मिळोन फौज दहा बारा हजार आहे. व पठाणाजवळ फौज पन्नास हजार चांगली आहे. गाजदीखान व खानखानांची फौज वेगळी आहे व आराबाहि आहे. खजाना पन्नास लक्ष रुपये समागमें आहेत. पठाणाचा नायब दिल्लींत बसला आहे. तो फौज वरचेवर ठेवीत आहे. तोहि फौज याजला सामील होणार ऐसें दिसतें. पठाण बंगाल्यास जाणार व दक्षिणेसाहि येणार. मूळ झांशीस लवकर येतो ऐशी बोली आहे. जाट आपल्या गढींत बसले आहेत. परंतु भयाभीत बहुत आहेत. श्रीमंत राजश्री दादासाहेब व मल्हारजी होळकर वगैरे सरदार कुल ज्यावहेजवळ होते. त्यास ज्यावहेपासून लाख रुपये खंडणी घेतली. उपरांतिक उदेपुरच्या राजाचा भाऊ होता तो येऊन भेटला. ह्मणूं लागला कीं माझा विभाग राजा देत नाही, त्यावरून ज्यावह परगणा व राणीखंडा ऐसे दोन्ही महाल श्रीमंतांनीं लुटून पस्त केले. दहा बारांचें वित्त तेथून निघालें, आणि तेथेंच मुक्काम करून राहिले आहेत. समागमें फौज चाळीस हजार आहे. वरचेवर जमा होत आहे. पठाण बहुत भारी आहे. जर पठाण झांशीस आला तर कठीण आहे. पठाणावर प्रस्तुत कोणी जावें असें दिसत नाही. राजश्री अंताजी माणकेश्वर यांणीं लढाई चांगली घेतली. परंतु पठाणाची फौज भारी यामुळें उपाय नाही. परंतु आपलीशी करून पळून आले. अंताजी माणकेश्वर याचा पुत्र पडला. परंतु पठाणास हात चांगला दाखविला. हल्लीं श्रीमंतांपाशीं आहेत. राजश्री बापूजीपंत वकील दिल्लीहून पळून मथुरेस आले. तेथून निघोन राजश्री नारो शंकर यांच्या लष्करांत आले. त्यांचे बंधु दामो-

†परंतु पठाण बंगाल्यासहि गेला नाही व दक्षिणेसाहि आला नाही. गेला व आला असतां तर, इतिहास निराळ्या तऱ्हेनें लिहावा लागला असता. ह्यासंबंधीं लेखांक ६५ तल्ले शहानवाजखानाचें अवदालीसंबंधीं मत पहा.

दर महादेव झांशीस होते. कांहीं भ्रम झाला होता. त्यांचा काल जाहला. वापूजी महादेव झांशीस आहेत. मनसूरअल्लीरखानाचा लेक गंगापारच आहे. ऐसें वर्तमान सराफियांत आलें. त्याजवरून लिहिलें असे. जर श्रीमंत राजश्री नानासाहेब जातील आणि त्याचें पारपत्य उत्तम होय तर उत्तमच आहे, नाहीतर पठाण दरमजल माळव्यांत आला तर बहुत खराबी आहे. पुढें जें श्रीस कर्तव्य असेल तें होईल. नवाब सलाबतजंग कलबर्गीयावर आहेत. त्यास शहरीं येणार आहेत. छ २७ तारखेस येथें दाखल होणार आहेत. याप्रमाणें पुण्यास लिहिलें आहे तें वर्तमान सेवेसी लिहिलें आहे. दुसरें पत्र कृष्णाजी भैरव थत्ते यांचें छ १२ रजवीं आलें. त्यांत मजकूर कीं पठाणानें गाजुद्दीखान यास हरोली दिल्ली व पन्नास हजार फौज नवी दिल्लीमध्ये चाकर ठेविली तोफखाना तमाम सांगातें घेतला. शाहाजादा सांगातें घेतला. मथुरेंत कत्तल केली. अलमशाहाची द्वाही फिरविली. येथून आग्र्यास आला. एक मुक्काम केला. रयत लोक जाऊन भेटले. पांच लक्ष रुपये खंडणी घ्यावीशी केली, कोणास उपद्रव दिलहा नाही. समशेरबहादर आग्र्यास होते तेथून निघाले. श्रीमंत राजश्री दादासाहेब व मल्हारजी होळकर उदेपुराकडे जावहाकडे गेले. लाख रुपये तेथील खंडणी केली. पठाण झांशीस येणार, तेथून पुढें कोठें येईल हें नकळे. याप्रमाणें वर्तमान लिहिलें आलें तें सेवेसी लिहिलें आहे. विदित जालें पाहिजे. सेवेसी श्रुत होय. हे विज्ञापना.

१३७ कृष्णजोशी व थत्ते ह्या दोघांच्याहि पत्रांतील मजकूर बराच एकसारखा आहे. तेव्हां तो अगदीं विश्वसनीय आहे व त्याचमानानें भाऊसाहेबांच्या बखरींतील ३०, ३१, ३२, ३३ पानांतील मजकूर काल्पनिक आहे.

[६४]

श्री भवानी प्रसन्न.

३१ मे १७५७.

तीर्थस्वरूप राजश्री राजे जीवनेराव स्वामी वडिलांचे सेवेसी.—

कृपा इच्छित कृष्णाजी त्रिंबक सा॥ नमस्कार विनंति येथील कुशल ता॥ जेष्ठ शु॥ १३ दर जागा औरंगाबाद जाणून स्वकीय कुशल लेखन करीत असिलें पाहिजे. विशेष. वडिलांकडील आशीर्वादपत्रें श्रीमंत सद्गुणमूर्ति साहेबाचे आज्ञापत्रांसहवर्तमान छ १४ सावानचें येक आह्वांकडील अजुरदार कासद जोडीबराबर पाठविलें. दुसरें छ १० माहे मजकूरचें मुजरद हजूरचे कासद जोडीबराबर पाठविलें. अशीं दोन्ही पत्रें छ १ रमजानीं पावलीं. सविस्तर अर्थ कळों आला, अक्षरशाहा मजकूर नवाब समसामुद्दौला बहादुर यांसी पत्रें वाचून दाखवून जेहननसीन केला. सवालजबाबहि परस्परें जाले. ते आलाहिदा मुफसल लिहितों त्याजवरून ध्यानास येणार. बहुत काय लिहूं. कृपा पूर्ण असो द्यावी. हे विनंति. रवाना छ १३ रमजान.

[६५]

॥ श्री ॥

३१ मे १७५७.

पु॥ तीर्थस्वरूप रा॥ राजे जीवनेराव वडिलांचे से॥:—

विनंति श्रीरंगपट्टणची खंडणी जाली; परंतु वसूल न जाला. ठाणीं घेतलीं ते सरकारांत पैका वसूल होवेंतोवर राहिलीं तीं राखिलीं पाहिजेत. फौज मातबर पंधरा हजार या प्रांतांत ठेऊन संस्थान मजकूर व चितलदुर्ग वगैरे पाळेगारास दबाव रहावा. सिरये प्रांतीं नवाबाचे तेथें दिलावरखान आहेत. गांव खेडीं वगैरे चहूंकडे पाळेगारांनीं दबविलीं. दिलावरखां आपले

१३८ हा निजामान्या दरवारीं पेशव्यांचा वकील पेशव्यांस त्या दरवारांतील गुप्त बातमी देत असे, हा जीवनेराव खासगीवाले असावा.

पोटास व शिबंदीसच बेजार झाले. त्यांस एखादें ठिकाण रहावयास देऊन सरकारची फौज शिन्ध्यांत ठेवावी; मातबर सरदार ठेवावा. सरकारांत पंधरा लाखाची जागीर परशरामपंत जिवंत असतांच समसामजंगांनीं करार केला. त्यास बारा लाखाची जागीर गुंजोटी वगैरे व वालाघाट, हरदापुर व वन्हाडांत महाल नेमून यादी लिहिली. ते चौकशी व वसूल तुहीं लिहून पाठविल्यावर सेरहसल असल्यास घेतली जाईल. बाकींत शिरें घ्यावें. ह्मणोन विस्तारें परशरामपंत जिवंत असतां हुजूरचीं आज्ञापत्रें खासदसखत व माझीं पत्रें आज्ञेप्रें॥ रा॥ जालीं. सबब जें लष्कर दूर; शिन्ध्याचा जबाब येईल तोंवर येथें राहणें कसें होतें? बदल जातां मार्गे फौजेसहित मातबर सरदार ठेवितील; शिरें घ्यावयास मुरारराव वगैरे टपलेच आहेत; यास्तव ठाणीं राखावयासी, सरदार रहावयास, जागा उपयोगी पडेल; जाग्यांत ऐवजवसूली कांहींच नाही व ठिकाणहि मातबर नाही; परंतु, आत्र हवा मात्र कांहींसी बरी व या प्रांताच्या ठाण्यास जवळ, यास्तव घेणें जैस्स आलें. ह्मणोन लिहिलें§. अशास समसामुद्दाला ह्मणों लागले जे श्रीमंताचा आमचा करार-

१३९ जीवनरावाच्या पूर्वीचा पेशव्यांचा निजामच्या दरवारी गुप्त खटपटी करणार मुत्सदी.

१४० शिरें पेशव्यांनीं कां घेतलें त्याचें हें सबळ कारण आहे. निजामाच्या दक्षिणे-कडील मुलखाचा वंदोवस्त करण्यास शिन्ध्याचें ठाणें उत्तम होतें. पेशव्यांनाहि कर्नाटकांतील मुख्य राखण्यास शिरें जरूर हवें होतें. श्रीरंगपट्टणावरती पेशव्यांनीं ज्याअर्थीं नुकतीच स्वारी केली होती त्याअर्थीं शिन्ध्यावर निजामापेक्षां पेशव्यांचा हक्क जास्त होता. १७५० त नासीरजंगानें दक्षिणकर्नाटकांत स्वारी केली त्यापलीकडे १७५७ पर्यंत निजामानें श्रीरंगपट्टणाकडे कधीं वळून पाहिलें देखील नाही. आतां पेशवे शिन्ध्यांत ठाणें वसवितात असें पाहून निजामानें दिलावरखान नासेकरून कोणी लेचापेचा सरदार तिकडे ठेवून दिला; परंतु त्याची खुद्द विजापूर सुभ्यांत दाद लागेना ती शिन्ध्यांत कोटून लागणार ? इकडे पेशव्यांचे तर शिन्ध्यांत ठाणें वसलें. तेव्हां कांहीं तरी कुरापत काढून बोलणें चालवावें या निमित्तानें समसामजंग, पेशव्यांनीं अमूक तालुके घेतले, मुराररावानें अशी वदमामली केली व जानोजी भोसल्यानं तशी वदमामली केली, इत्यादि रडगाणें गात आहे.

§ येथवर पेशव्यांचा सवाल झाला. ह्यापुढें समसामजंगाचें उत्तर आहे.

मदार जाला असतां, वर्षास विजापूर सुभ्यांतील ठाणींठुणीं गांव घेतच असतात. यंदा आलमले वगैरे व तालीकोट परगण्यांतील मुद्देबिहाळ वगैरे व आणखी कितीक ठाणीं घेतलीं. त्यामध्ये मुलकांत बद्दनुका दिसोन घेते. जे हे ह्मणतात, श्रीमंताचा आमचा स्नेह आणि करारमदार जालेत आणि श्रीमंत वर्षास गांव ठाणीं घेतच असतात. आह्मांस तव कोहे^{१४१} जे श्रीमंताची फौज हमेशा त्या सुभ्यांत फिरती. कोण्ही आमच्या ठाण्याठुण्यास उपद्रव देईल त्यास तंबी करून ठाणीं आमचे तालुकदाराचे स्वाधीन करावीं तें एकीकडेच राहिलें. आपण ठाणीं घालितात. शिऱ्यासाठीं आह्मांस मुरारराव याचें व पाळेगारांचें भय दाखवून लिहितात जे ते टपले आहेत, घेतिल. श्रीमंतीं मुराररायास व पाळेगारांस ताकीद उत्तम प्रकारें केलिया त्यांची काय ताकद आहे जे वाकडी गोष्ट सांगू पहातील ? ज्यानें वाकडी गोष्ट सांगितली त्यास शिक्षा करणें काय कठिण आहे ? फौजच त्या प्रांतीं ठेवणें तरी बहुत ठाणीं मातबर त्या जिल्ह्यांत आहेत. ज्या ठाण्यांत सरदार राहिल तेंच ठाणें मातबर. सरदारास आज्ञा व्हावी जे नवाबाकडील दिलावरखां शिऱ्यांत आहेत त्याची कुमक मदत करीत नाहीं तें न करतां* आह्मांस लोकांचें भय दाखवून आपण शिऱें घेऊं ह्मणतात. तेव्हां करारमदार नवाबाचा श्रीमंताचा लोकांस कसा खरा भासेल व करारमदार कोठें राहिला ? त्या प्रांतांत आमची तेवढीच जागा नांवास मात्र राहिली आहे ते घेतल्यास लाचार ! पंधरा लाखांची जागीर ध्यावयाचा करार. पैकीं बारा परशरामपंतीं करार करून यादी पाठविली. बाकीचे ऐवजांत शिऱें ध्यावें ह्मणोन लिहिलें. त्यास पंधरा लाखाची परशरामपंत मागत होते. शेवटीं बारा लाखांची द्यावी हा

१४१ तर सांगतात.

* उलटें.

१४२. १७५२ च्या सप्टेंवरांत गाजुद्दिन वारल्यावर, सलावतजंगाशीं पेशव्यांचा तह झाला. त्यांत तापीपासून गोदावरीपर्यंतचा पश्चिमेकडील मुख्य पेशव्यांस मिळाला. त्यापुढे १७५७ च्या आगष्ट-सप्टेंवरपर्यंत निजामाची व पेशव्यांची कोठें लढाई झालेली ग्रॉंटडफच्या ग्रंथांत सांपडत नाहीं. तसेंच निजाम व पेशवे ह्यांच्यामध्ये नवीन एखादा

निश्चय जाला. तीन हजार फौजेनिशी चाकरी करावी. जोंवर जागीरीचा ऐवज आबाद होऊन खातरखा हातास ये तोंपर्यंत जसा वसूल तशी दिडा-हजारांनसीच चाकरी करावी. जेव्हां नीट आबादी होऊन वसूल चांगला येऊ लागेल तेव्हां कराराप्रे॥ ती हजारांनसी करावी. अथवा एखादे काम जरूरी पडेल तेव्हां तिन हजारांनसीच करावी ऐसा निश्चय ठहरून चुकला. महाल मोकरर जाले. त्याप्रे॥ आह्मी आपल्या करारावर कायम आहों. आतां घडी घडी असें कराल तरी कसें होईल ? गुंजोटी वगैरे परगणे येथील जमीच्या मात्र सनदा रा॥ धोंडो आकदेव यांचे नावे दिल्यात तेथें अमल त्यांचा जाला. वरकड परगणे रदवदलींत टाकिलेत. अशास परशुरामपंतांनीं केले तें श्रीमंतीं मान्य करून दसरा होतांच हजार दीड हजार फौज चाकरीस पाठवावी. ह्मणजे सनदा करून देऊं त्याजवरून अंमल करावा. वराडचे माहाल जवून ? ह्मणतात त्याच माहालावर लक्ष्मणराव खंडागळे आडचा तीहजारा फौजेनसी हमेशा चाकरी करीत होते व रघोजी भोसल्यास बार येत होते. रघोजी बोवाचे प्रस्थ भारी जाल्यावर माहाल त्यांनीं खराब केले. श्रीमंताचे महाल जाल्यावर रा॥ जानोजी भोसल्याची ताकद नाही जे तिकडे पाहे. मग कोण्हाचेंहि भय तिकडे नाहीच. तालुका एका दो वर्षांत आबाद होऊन पैसे चित्तानरूप येतील. सांगतचा वसूल. येथें कसा कळतो ? केवळ वैराण नाहीत. जून आबादी आहे. तनखा वसूल

तह झाल्याचेंहि ग्रांटडफ् लिहीत नाही. मग परशुरामपंतानें ही बारा लाखांचा जहागीर ठरविली ती केव्हां व काय ह्मणून ? १७५३ पासून १७५७ पर्यंतचा आणीक कांहीं निजामासंबंधी पत्रव्यवहार सांपडल्यावांचून ह्या प्रश्नांचें उत्तर देणें अशक्य आहे. १७५० पासून १७६१ पर्यंत ग्रांटडफ्च्या ग्रंथांत माहिती वरवर दिलेली असते. ह्या दहा वर्षांतील लढायांचीं कारणें, लढायांचीं वर्णनें, तहांचीं मुद्देसूद कलमें, पेशव्यांच्या सरदारांचे पेशव्यांशीं कालभेदानें झालेले बुद्धिभेद, पेशवे व सरदार ह्यांचे परस्पर स्नेहसंबंध, दरवारांतील दुफळ्या, सखारामबापू, दादासाहेब, भाऊसाहेब, नानापुरंदरे, वावूराव फडणीस वगैरे पुरुषांचे स्वभाव इत्यादि अनेक गोष्टी ग्रांटडफ्नें अजीवात गाळल्या आहेत. ह्या गोष्टींचें होईल तितकें दिग्दर्शन प्रस्तावनेंत केले आहे.

ऐसे महाल कोटें आहेत ? त्या महालास कौल श्रीमंताचा जार. यावरी तनखाहि कदाचित् वसूल होऊं सकेल; परंतु आजच पाहिल्यास नाही. जो येक निश्चय झाला आहे त्याचा परस्परं निर्वाह करावा यांत उत्तम आहे हे विनंति.

राजश्री जाधवरायास चार पांच महिने कैदेंतच ठेवावें, तदनंतर श्रीमंत स्वामीच्या विद्यमानें जें करणें तें करावें. ऐसें समसामजंगास सांगावें ह्मणोन लिहिलें.^{१४३} अशास, जाधवरायास पहिलेंच रुखसत केलें. वर्तमानाहि हुजूर लिहिलेंच आहे. आतां त्याच्यानें काय होतें ? केवळ निर्जीव करून सोडिलें. ज्या गोष्टीचे भयास्तव त्यास अटकाव करावा तें त्याच्यानें कांहीं होवत नाही. कळलें पाहिजे. हे विनंति. ॥ छ १३ रमजान.

विनंति श्रीमंत प्रतापवरिष्ठाभिधान राजश्री पंतप्रधान स्वामींनीं एकांतीं खिलवतांत फर्माविलें कीं जानोजी भोसले यांनीं पुण्यांत असतां करार केला कीं किल्ला गोवळेचा नवान्नाचा घ्यावा, वराडांत अंमल तह नासरजंगाचे वेळेस जैसा होता त्याप्रें॥ वर्तावें, गंगथडीस घासदाणा जाजती न घ्यावा, सुरळित सदहू कराराप्रें॥ वर्तावें. ते तों एकहि गोष्ट अंमलांत न आली. बदमामली करून वराडांत पैका घेतला. गंगथडीस घासदाणा घेतला. मुलूख पायमाल केला. उपरि नवाव खुद्द. बदौलेंत वंजरासंगम पावेतां गेले; परंतु,

१४३ येथपर्यंत सवाल झाला. ह्याच्यापुढें जवावाला सुरुवात होईल.

१४४ जानोजी भोसल्यानें निजामाला इतकें सतावून केव्हां सोडलें व निजामवंजरासंगमापर्यंत जाऊन हात हालवीत परत केव्हां आला तो काल नक्की ठरवितां येत नाही. कारण ग्रांटडफ् भोसल्याच्या ह्या पराक्रमासंबंधीं व निजामाच्या ह्या व्यर्थ प्रवासासंबंधीं कांहींच सुगावा लागूं देत नाही. तरी ह्या गोष्टींची तारीख ठरविणें अवश्य आहे. हें पत्र समानसालच्या १३ व १४ रमजानला रवाना केलें व अधल्या दिवशीं ज्येष्ठ शुद्ध १३ ला लिहिलें आहे. ह्मणजे सवा साल संपून समान सालाला आरंभ होऊन दुसऱ्या दिवशींच हें पत्र लिहिलें आहे. ह्या पत्रांत पुढें 'हें साल गेलें' ह्मणून ज्या सालासंबंधीं उल्लेख केला आहे तें साल सवा होय. निजाम वंजरासंगमापर्यंत सवांत गेला. तेव्हां भोसल्याचा पराक्रम सवाच्या आरंभीं व सातत्या शेंवटीं केव्हां तरी झाला असला पाहिजे; ह्मणजे १७५६ च्या मार्च, एप्रिल, मे,

फौज, सरदार, मराठे व फिरंगी कोणी नवतें. तंबी पोंहचून सदरहूपे॥ अंम-
लांत यावें तें न जालें. नवाब फिरले. जाधवरायाच्या मुलकाच्या बंदोबस्तास
गुंतले. असो. हें साल गेलें. परंतु, पुढें आतांपासूनच माहाराव जानोजी
निंबाळकर व हणवंतराव निंबाळकर यांसी सांगावें कीं दोवेंजण एकेविचारें
वराडांत जाऊन भोसल्यास तंबी करून सदरहू कामें सरकारचीं करणें. उभयतां
निंबाळकरास वसूल पन्नासा लाखांचा मुलूक आहे. व भोसल्यासहि पन्नासा
लाखांचा मुलूक आहे. हे हणतील कीं त्याजपासी फौज फार. तरी सरकारच्या
कामावरी येक वरीश आणखी पांच पांच हजार फौज ठेविली तरी काम होईल.
पैका कोठें हणतील तरी येक येक वरीश उभयतां निंबाळकर चाकरीस आले
नाहींत. कदाचित् आले तरी जानोजीचा पुत्र सात आठशें, हणवंतराव दोन
हजार. मुलूक आहे त्याप्रें॥ फौज निरंतर पांच पांच हजार यांजपाशीं
असावी. दुसरे पांच पांच हजार फौज येक सालीं जाजती ठेवावी. खाविंदांचें
काम करून द्यावें. तरीच जन्मपरियंत मातबरीनें मुलूक देऊन ठेविलियाचें
फळ. नाही तरी इतका मुलूक खावंदानें त्याजवर कैसा बहाल ठेवावा.
कितीदां चाकरीस नच आले. पैसा वसूल जाला तो खजाना मागें पडला
त्यापैकींच खर्च करून जाजती पांच पांच हजार फौज ठेवावी. आणि खाविं-

जून इत्यादि महिन्यांत झाला असला पाहिजे. पुढें सवांत हणजे १७५६ च्या सप्टेंबर-
अक्टोबरांत निजामानें भोसल्यावर चाल केली व तो विन्मुख होऊन परत आला
तो सवा साल संपलें; हणजे १७५७ चा जून महिना आला व समान सालाला प्रारंभ
झाला व हें पत्र लिहिलें गेलें. आतां हें नवीन साल लागलें तेव्हां निजामानें जानोजी
भोसल्याला खरपूस चोप द्यावा असा पेशवे समसामजंगास उपदेश करितात. हा चोप
जानोजी व हणवंतराव निंबाळकर यांच्या करवीं द्यावा असें पेशव्यांचें मत होतें. परंतु दोघे
निंबाळकर निजामाविरुद्ध नुकतेच उठले होते, तेव्हां ते ह्या खटाटोपांत पडणार नाहींत
हेंहि ते जाणून होते. तत्रापि निजामाचे पुरातन सेवक ह्या नात्यानें ते नाहीं हणून स्पष्ट
हणणार नाहींत ह्या समजुतीनें पेशवे हा उपदेश निजामास करीत आहेत. शिवाय हे दोन
सरदार भोसल्यावर गेले हणजे निराश्रित झालेल्या निजामावर पेशव्यांना स्वारी निर्वेधपणें
करतां आली असती हें नानासाहेबाचें अंतस्थ धोरण होतें. पुढें १७५७ च्या आगष्ट-
सप्टेंबरांत पेशव्यांनीं जी निजामावर स्वारी केली त्याची प्रस्तावना ही जून महिन्यांत चाल-
लेली आपण ह्या पत्रांत वाचीत आहां.

दांचें एक काम वराडचें करून घ्यावें; यांतच उत्तम. उभयतां निंबाळकरां-
 पाशीं दहा हजार फौज प्रतिवरशीं असावी. येक साल घरांतीलच ऐवज खावं-
 दाच्याच मुलकांत मेळविला. त्यापैकीं खर्च करून फौज ठेवावी. आणि काम
 करावें. तरीच खावंदानें मातवरीनें बाळगिल्याचें फळ व निंबाळकराचे सेवकध-
 र्मास उचित असे. सदरहू मजकूर येकांतीं नवाब समसामुद्दौला बहादर यांसीं येक
 येक अक्षर वाचून दाखवून सदरहूंप्रें॥ करवून वराडांत नवाबाचा अंमल सुरळित
 होय, गोवळचा किल्ला घेऊन चाकर मातबर निंबाळकर यांची आजमायेश होय
 तें करणें ह्मणोन लिहिलें. '१४' आशास याचें उत्तर केलें जे श्रीमंताचा आमचा स्नेह.
 तेव्हां जें करणें तें आह्मांस श्रीमंताचेच विचारें केलें पाहिजे. जे वेळेस आह्मी
 भागानगरीहून निघालों आणि वराडांत जायाचा कस्त केला त्या दिवसांत
 श्रीमंताचीं पत्रें पावलीं जे गंगातीर परियंत जाऊन दबाव घालावा. गंगापार
 न व्हावें. दबावानेंच किल्याचें काम करून घ्यावें. ॥ बांबूरैव कोन्हेर येतील.
 तह जाल्यावर तहाप्रें॥ वर्तावें. गंगापार होऊन गेले तरी आह्मांस तमाशा

१४५ येथपर्यंत पेशव्यांचा सवाल झाला. ह्यापुढें समसामजंगाचा जबाब सुरू होतो.

१ हा जानोजी भोसल्याचा कारभारी.

१४६ 'कोन्हेर' हें नांव ऐतिहासिकलेखसंग्रहकार आपल्या मासिकपुस्तकांतील नंबर ८
 च्या पत्राच्या टीपेंत ह्मणतात त्याप्रमाणें गेल्या शतकांत बरेंच प्रचारांत होतें असें दिसतें.
 बाबूराव कोन्हेर, कोन्हेर त्रिवक एकवोटे, कोन्हेर त्रिवक पटवर्धन, कान्होजी आंगरे,
 कान्होजी भोसले, कान्होजी गायकवाड, कान्होजी मोहिते, हीं विशेषनामें मराठ्यांच्या
 इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत. कान्होरे, कोन्हेरे, कण्हेरे हीं आडनांवांहि कोंकणांत व देशावर
 ऐकण्यांत येतात. कोन्हेर, कान्होजी, कोन्हेरे, कान्होरे, कन्हय्या, कान्हा, कान्हया, या
 शब्दांतील मूलप्रकृति 'कन्ह' हा शब्द आहे. 'कन्ह' हा शब्द प्राचीन महाराष्ट्रांत 'कृष्ण'
 वाचक होता. हा शब्द निदान दोनएक हजार वर्षांचा जुना आहे हें खालील शिलाले-
 खाच्या उताऱ्यावरून स्पष्ट आहे. हा उतारा नाशिक येथील लेण्यांतील नंबर १९
 च्या लेण्याच्या उजव्या खिडकीवर असलेल्या २२ नंबरच्या लेखाचा आहे. उतारा येणें
 प्रमाणें आहे.

प्राकृत

[१] सादवाहन कुले कन्हे राजनि नासिककेन

[२] समणेन महामातेन लेण कारितं

पाहतां नये. आह्मी समीप आहों. आह्वांसहि भोसल्याची कुमक करावी लागेल. जेव्हां श्रीमंताचीं लिहिलीं ऐशीं पावलीं मग पुढें कसें जावें? यास्तव श्रीमंतांचे आज्ञेप्रें॥ गंगातीरपरियंत जाऊन गिरमाजी खंडेराव यासी मागे

संस्कृत

[१] शातवाहनकुले कृष्णे राजनि नासिककेन

[२] श्रमणेन महामाल्येन लयनं कारितं

मराठी

शातवाहनकुलांतील कृष्णराजा राज्य करीत असतां नाशिक येथील श्रमण महामाल्यानें हें लेणें बांधिलें.

हा कृष्णशातवाहन ख्रिस्तापूर्वी ११० व्या वर्षीं हयात होता. ह्यावरून 'कन्ह' हा शब्द दोन हजार वर्षांचा जुना आहे हें सिद्ध आहे. हा शब्द पुढें कन्हर या रूपानें दृष्टोत्पत्तीस येतो. देवगिरी येथील ज्ञानेश्वरानें नावांजलेल्या रामदेवराव जाधवाच्या बापाचें नांव कन्हरदेव किंवा कृष्णदेव असें होतें. हा कन्हरदेव इ. स. १२४६ त गादीवर बसला. पुढें ह्या कन्हर शब्दाचीं कान्हेर, कोन्हेर इत्यादि रूपें झालीं. येणेंप्रमाणें कन्ह, कन्हराज, कन्हर, ह्या परंपरेनें कोन्हेर हा शब्द कन्ह शब्दापासून निघाला आहे व तद्वाचक कृष्ण हा शब्द संस्कृतांत आहे. आतां संस्कृत कृष्ण शब्द अगोदरचा किंवा महाराष्ट्री कन्ह शब्द अगोदरचा? 'मराठ्यांच्या संवधानें चार उद्गार' काढणाऱ्या वे. शा. सं. राजारामशास्त्री कार्लेकर यांच्या मताप्रमाणें "अतिप्राचीन मन्हाठी" "मानवी संस्कृता" च्या प्राकालीन धरली तर कन्ह व कृष्ण ह्या दोन्ही शब्दांचें मूळस्वरूप "अतिप्राचीन मन्हाठी" व "मानवी संस्कृत" ह्या दोन भाषांची जी उगमदात्री भाषा असेल त्या भाषेंत सापडावें. "मानवी संस्कृताचें" "आर्ष संस्कृत" मूळस्वरूप; परंतु, "अतिप्राचीन मन्हाठी" चें कांहीं "आर्ष संस्कृत" मूळस्वरूप नव्हें. तेव्हां "आर्ष संस्कृताच्या" कालाच्या पलीकडे ह्या मन्हाठी कन्ह शब्दाचें मूळ शोधित गेलें पाहिजे. कन्ह हें विशेषनाम युरोपियन लोकांत आहे. त्याची Cuhne अशी मांडणी करतात. तेव्हां युरोपांतील Cuhne व अतिप्राचीन मन्हाठी कन्ह हे शब्द समस्वरूपी दिसतात, त्याअर्थी आपणां मराठ्यांचे पूर्वज व युरोपांतील 'अर्थ' शाखेचे पूर्वज जेव्हां एका ठिकाणीं होते त्यावेळीं Cuhne, कन्ह, हें नांव प्रचारांत होतें असें दिसतें. अर्थात 'कन्ह' हा शब्द प्राचीन किंवा अर्वाचीन संस्कृतापासून निघालेला नाहीं. हा शब्द शुद्ध प्राकृत मराठी आहे. किल्येकांच्या मतें हा शब्द मुळांत कानडी किंवा द्राविडी असावा. परंतु हा शब्द शुद्ध मराठी आहे हें जर निर्विवाद सिद्ध करतां येत आहे, तर तो कानडी आहे एवढें नुसतें बोलण्यांत कांहीं मतलब नाहीं. द्रविडांपासून मराठ्यांनीं हा शब्द घेतला असें स्पष्ट दाखवून दिलें पाहिजे.

सरवून जाधवरायाच्या तंबीकरितां चाललों. ते वेळेस गिरमाजी खंडेराया-
पुरतें सामान पुष्कळ होतें. त्या वेळेस गिरमाजी खंडेराव यांनं करारमदार
परशरामपंताचे मारफातीनं केला जे आह्मी इतक्यावर गंगा उतरणार नाहीं.
वराडांतच जातो. असें असतां आह्मांसच इलजाम श्रीमतीं दिव्हा हें काय ?
आह्मी तरी त्यांचे आज्ञेप्रें॥ वर्तणूक केली. गिरमाजी खंडेरायानें करार-
मदार केले; परंतु आह्मी जाधवरायाचे तालुकियांत धसलों तों त्यांनीं गंगा
उतरून वेडमानी करून वरंगेल सरकार व येलगंदल सरकार व निर्मळ वगैरे
कुलप्रांत धुळीस मेळविला. व इंदुराकडे फिरोन दुसऱ्यानें आले. परगणे
खराब करीत बसवड वगैरे मुलुक हैदराबाद सुभ्याचा खराब करून पैसे
मबलक घेतले. तसेंच बसकतेवरून घासदाणे घेत परदूर पा॥ लक्ष्मणराव
खंडागळे याचे जागिरींत धसले. औरंगाबादेसमीप आले होते. याप्रें॥ त्यांनीं
बदमामली केली. वराडांत मनमानले पैसे घेतले. राजश्री बाबूराव कोन्हेर यासीं
तह करावयासी पाठवणार होते त्यासीं न पाठविलें. जे जे करार श्रीमंतासी
केले त्यांत येकाहि अमलामधें याजकडून आला हें परिच्छिन्न कळून
चुकलेंच आहे. छावणी आलजपुरची तरी होऊं सकत नाहीं. कां
कीं फौजा कुल वाटे लाविल्या. जुने फौजेनशीं जाणें सलाह नाहीं.
चित्तांत आहे जे रमजान आंदर जालियावर ईद करून हैदराबादेस
यावें. तिकडे गेल्या वेगळे हुजूरचे फौजेस खर्चास मिळणें कठीण होईल.
जरी पाण्यानें उघाड दिधली तरी हैदराबादेस जावें. नाहीं तरी औरंगाबा-
दचीच छावणी जाली. छावणी औरंगाबादेस हो अथवा हैदराबादेस हो,
परंतु दुसरा जाल्यावर परिच्छिन्न रा॥ जानोजी भोसले यांसीं समजोन घेणें
जरूर. त्याचें पारपत्य आवश्यक व चित्तानुरूप करावें व करितोंच; परंतु श्रीमं-
तीं मध्यें आणखी कांहीं न ह्मणावें. ज्याप्रें॥ सांप्रत लिहिलें आहे याच
गोष्टीवर कायम असावें. फिरंग्यास मागें बोलावूं पाठविलेंच होतें व सांप्र-
तहि पत्र पाठविलेंच आहे जे तुह्मी लौकर घेणें. पहिले पत्राचें उत्तर फिर-

ग्याकडून आलें जे आह्मी छावणीस तुह्यापाशींच येतों, इकडे छावणी करीत नाहीं. फिरंगीहि येतच आहेत. फिरंगी न आले तऱ्ही चिंता नाहीं. आह्मी भोसल्याचें पारपत्य उत्तम प्रकारें करतों. उभयतां निंबाळकराचा मजकूर. त्यासी अर्दालीची खबर दाट होती. यास्तव रा।। जानोजी निंबाळकरास रुखसत करतेवेळेस व रा।। हणमंतरायाची भेटी जाली तेव्हां सांगितलेंच आहे जे पुढें तुह्यांस मातबर फौजेनशीं यावें लागेल. त्यांनींहि कबूल केलेंच आहे. हें वर्तमान पूर्वींहि लिहिलेंच आहे. आतांहि उभयतां निंबाळकरांस फौजेविशीं पत्रें पाठविलींत. अशास तुह्मी लिहिल्याप्रें।। फौज त्यांनीं आणावी हें तरी कळतच आहे; परंतु त्यांस लिहिलें आहे. अलबत पहिलेपक्षां सवाई दिठी फौजा घेऊन येतील यांत संशय नाहीं. पहिलेपासूनहि मातबर फौजेनशींच चाकरी करीत आलेत व पुढेंहि ते चाकरी चांगलीच करून दाखवितील. कळलें पाहिजे. मोठा मनसबा अबदालीचा होता. तें अरिष्ट सांप्रत जगदीशें वारलेंच आहे. हे विनंति. खाना छ १३ रमजान.

विनंति नवात्र समसामजंगास श्रीमंत आपले परम मित्र जाणतात. सरकारच्या कुल जावसालाचा जिम्मा त्यांचा आहे यांत संशय नाहीं ह्मणोन लिहिलें. अशास, शाहानवाजखानबहादर हेहि आपणांस श्रीमंताचें नायब असें मानतात. व हरघडी हेच ह्मणतात कीं श्रीमंताकडून त्या दौलतींत श्रीमंत भाऊसोहब व या दवलतींत मी श्रीमंताशीं अंतर करणार नाहीं.

१४८ अबदाली १७५७ च्या मार्चीत दिल्लीस आला. तेथून त्यानें मथुरा, आग्रा इत्यादि ठिकाणें घेतलीं व त्यापुढें बंगाल्यावर व दक्षणेवर स्वारी करण्याचा त्याचा इरादा होता (लेखांक ६३). अबदालीचा हा इरादा जेव्हां पेशव्यास व निजामास कळला तेव्हां दोघांनींहि त्याला प्रतिबंध करण्याचा वेत केला. पुढें उन्हाळा झाल्यामुळें व विशेष जोरहि न राहिल्यामुळें अबदाली विलायतेस निघून गेला; व निजामाला अबदालीवर चालून जाण्याचें श्रेय फुकाचें मिळालें असतें तेंहि मिळलें नाहीं. “ अबदालीचें अरिष्ट जगदीशें वारलें, ” ह्यानें निजामाचा आत्र वांचला. घरच्या निंबाळकरासारख्या सरदारांना आवरतां आवरतां निजामाच्या नाकीं नव आले तो अबदालीला कितीसें तोंड देता हें कळतेंच आहे !

जें काम श्रीमंताचें तें आमचें व आमचें तें श्रीमंताचें. जें काम पुणेंस पडेल तें करावेंच ऐसी निष्ठा यांची श्रीमंताचे पायाशीं आहे. सर्वस्वी श्रीमंताचाच ह्यणवितों. हे विनंति.

शाहनवाजखानांनीं वडिलांचें नांव घेऊन ह्यणों लागले जे तुझीं त्यास लिहिणें जे श्रीमंतास आमचे तरफेनें पुसावें जे साहेबास आमचा करार कीं नवाबांनीं कृष्णापार न व्हावे व इकडे गंगापार न व्हावें. श्रीमंतांनींही चार दिवस इकडे तिकडे कालक्रमणा करून कृष्णा न उतरतां पुण्यास जावें. याचा सबब अबदालीचीच आवई येऊन ठहरली होती ऐसें असतां बावजुद अबदालीची गडबड दिवसोंदिवस अधिक ऐकत असतां मुलूक आपला खालीं टाकून श्रीरंगपट्टणास आपपश्चात् न विचारितां गेलेत. जगदीशकृपेनें अबदालीहि गेला आणि मोहीमाहि सर जाली ह्यणोन उत्तम जालें. येखादी नेक बाद होय तरी कैसे ? श्रीमंत दादासाहेब व रा॥ मल्हारजी बाबा होळकर यांजपार्शी फौज जमाव होत नाहीं. दहा पंधा पावेतो फौज होती; परंतु त्याचीहि फौज मोठी लढाक होती. या फौजेनें अबदालीचे फौजेवर चालून जाणें तरी कळत आहे; परंतु ते दक्षणेस चाललेच येते तरी त्याच्यानें कांहीं न होतें. त्याचे फौजेचे तोंडावर न येवत ऐसें असतां श्रीरंगपट्टणास जावयाचा कस्तम केला. हे सलाह केंथ जाणून केली होती हें कळलें पाहिजे. तरी हे श्रीमंतांस विदित करून उत्तर याचें आलें पाहिजे. हे विनंति.

वडीलपणें मजला कितेक बुद्धिवाद लिहिला व सर्फराजीचीं अक्षरें लिहिलीं त्याजवरून फारच संतोष जाहला. बुद्धि शिकवणें व सर्फराज करणें हें वडिलांस उचितच असे. त्याप्रे॥ वडील करतील हा भरंसा आहे. विशेष काय लिहूं हे विनंति. माझे बुद्धीप्रे॥ मी सरकारचें काम करीतच आहे. हे विनंति.

तिर्थस्वरूप पंत जिवंत असतां छ २४ जमादिलाखरीं हुजुर विनंतिपत्रें

१४९ शहानवाजखान पेशव्यांचा किति अंकित झाला हें ह्या प्याऱ्यांत त्यानें दाखविलेल्या काळजीवरून स्पष्ट आहे.

सात बंद विस्तारें लिहिले त्याचे हर जबाब कुल चिरंजीव राजश्री नारायण-
 राव आपाजी याचे नांवें सादर जाले व माझे नांवें दोन वेळां दोन आज्ञा-
 पत्रें मुखसर सादर जालीत. आशास सांप्रत त्यांचीं उत्तरें येथून विनंतिपत्रें
 पाठविलीं असत त्याजरूप कळों येईल. घराऊ कामकाजाचा मजकूर
 लिहिला त्यासी तीर्थस्वरूप पंताचे दस्तकिती व यादी मजला ठाऊक नाहीं.
 व दस्तकींत यादीहि नाहीं. नवाब समसामुद्दोलासी अलीकडे पंतांनीं
 कांहीं मजकूरहि नवा केला नाहीं. रा॥ मुरारपंतनाना यांशीं कागद आहेत
 ते मजलाहि कळलेच आहेत. वडाळें व पिंपळगांवचे वगैरे आहेत.
 त्याच्या सनदालवकरच तयार करवितों. वडील आपले ताल्यानें राजे जालेत.
 न्याचे ताले शिंकंदर त्याचे मनोरथ श्री पुरवीतच आहे. नवाब समसामुद्दो-
 लास अर्जी पाठविली ते गुजराणून जबाब हसल करून पाठविला असे. इत-
 क्यावर वडीलाचें पत्र त्यास हिंदीच येत जावें. चिंता नाहीं. येथून जबाब
 फारशी होत जाईल. रा॥ वेंकाजी हरी यासी खंडाळें खानापूर येथील काम
 करून दिले. तीन चार हजार रुपये पेशगी द्यावी लागते. त्याचा सरंजाम
 दोचो दिवसांत होणार ह्मणजे खलतव सनद देऊन मार्गस्त केलें जाईल. रा॥
 मालोजी राजे घोरपडे यांचे कार्याविशीं फारसें लिहिलें. अशास येथील प्रसंग
 सांप्रत काळचा कळतच आहे. आह्मी सई करावयास चुकत नाहीं. रा॥ धोंडो
 आकदेव याचे पत्राचा जबाब व तीर्थस्वरूप पंताचे लिहिल्याप्रें॥ नांवें सनद पाठ-
 वून देऊं ह्मणोन लिहिलें तें कळलें. कासदास इनामवायदा चुकला तरी देणें ह्मणोन
 लिहिलें. अशास, त्याचा वायदा तरी बावीसावे शाबानीं त्यांनीं पावावें तें छ १
 रमजानीं पावलें; परंतु वडिलांची आज्ञा प्रमाण यास्तव इनाम देऊनच मार्गस्त
 केलेत. श्रीमंत कृष्णा उतरल्यावर तुह्मास हजूर बोलावणार ह्मणोन लिहिलें. त्यासी
 उत्तम असे. आज्ञापत्र येतांच हजूर येतो; परंतु गंगाजान्हवी मातुश्री बया-
 बाईचा हेत जे चिरंजीव नारायणरायास घेऊन श्रीमंतांपाशीं यावें. आपलें
 वर्तमान विनंति करावी. पुढें ज्याप्रें॥ आज्ञा होईल त्याप्रें॥ वर्तणूक करावी.
 तरी याचें उत्तर पाठविलें पाहिजे. हे विनंति. रा॥ छ १४ रमजान.

॥ श्री ॥

पु॥ तीर्थस्वरूप राजश्री राजे जीवनराव स्वामी वडिलाचे सेवेसी:—

विनंति. ता॥ माजूर येथील निशापातीचा मजकूर दोन तीन पत्रीं लिहिला होता त्याप्रमाणें नवाब समसामुद्दौलाबहादुर यांसी निवेदन केला. व त्याणीं आज्ञा केली त्याप्रमाणें आपणास लिहिलेंच आहे. पाहून अर्थ ध्यानास आलाच असेल. सांप्रत नवाबसाहेबांनीं फिरोन आज्ञा केली जे मृगसाल अखेर जालें. अद्याप पैसे येत नाहींत. जागीर नवाबाचे धाकटे भाऊ मीरमोगल यांची आहे. ते आपले पैशाकरितां आखड ह्मणतात. यास्तव त्याचे आज्ञेप्रमाणें लिहिलें जातें कीं तेथील ताहुदापैकीं सर्व हप्तेंदी आपण लिहून पाठविली त्याप्रमाणें वायदेहि आकार जाले. तरी पैसे ताहुदाचे झाडियानसी हुंडी करून पाठविले पाहिजेत व मुतसदी यांचा खर्चहि तीर्थस्वरूप पंतांनीं ठहरविला होता त्याप्रमाणें मुतसदी यांचाहि ऐवज पाठविला पाहिजे. ज्या गोष्टीनें येथें आह्मास बोलावयासी उजागिरी राहे तो अर्थ केला पाहिजे. सारांश कुल पैसे लौकर पाठवावे. हे विनंति.

राजश्री शानजीपंत दि॥ शहानवाजखान याची जागीर मौजे गोसेगांव पा॥ अंतुर आहे. अशास, मारनिलेचे जागिरीचा अंमल नवाब समसामजंगाचे जागिरीप्रमाणें घेत जाणें. ऐसें आज्ञापत्र श्रीमंताचे राजश्री नारोबा बाजी याचे नांवें हसल होत असले तरी प्रयत्न करून पाठविलें पाहिजे. हे विनंति. राजश्री अबधूतरावबाबा येथें गंगजान्हवी मातुश्री बयाबाईचे भेटीस जेष्ठ शुद्ध एकादशीस आलेत. मजलाहि दर्शनाचा लाभ घडला. दोन चार दिवस राहून नवाब समसामजंगाची भेटी घेऊन रुखसत होऊन जातील. कळावें ह्मणोन लिहिलें असे. हे विनंति. रा॥ छ १४ रमजान, बुधवार.

कांहीं आज्ञापत्रें चिरंजीव रा॥ नारायणरायाचे नांवचीं होतीं व कांहीं माझे नांवें होतीं. त्यास त्याचे नांवें होतीं त्याचे जवाब त्याचेच नांवें लिहून पाठविलेत. माझें नांवें होतीं त्यांतील मजकुराचे जवाब मी विनंतिपत्रीं लिहिला. ते येका जागा पुरवणिया पत्रांच्या मिळतील, यास्तव लाखाटे वेग-

ळाले करून पाठविलेत. कळले पाहिजे. आपणास पत्राचा जबाब शहानवाज-
खानांनीं लिहिला तो मुनशापासून गुना जाला. मागून दुसरा तयार करून
पाठवितों. हे विनंति.

[६६]

श्रीशंकर.

१९ जून १७५७.

सेवेसी विज्ञापना. विजेसिंगांकडील मातबर कारभारी सांप्रत येथें आले.
सांप्रत विजेसिंगाचा भाव असा आहे कीं शिंद्याशीं व आपल्याशीं सलोख
करून ध्यावा. आह्मीं सांगूं तें विजेसिंग ऐकणार व दत्तबांनींही ऐकावें.
लटका कजिया कशास करावा ? याखेरीज रुपयाची मामलत थोडीबहुत

१५० ह्यावरून असें दिसतें कीं विजेसिंग व रामसिंग ह्यांच्यांतील राज्याची
कायमची वाटणी अद्यापपर्यंत ह्मणजे १९ जून १७५७ पर्यंत झाली नव्हती. श्रीमंत
सावनूरच्या मोहिमेस जाण्यापूर्वीं ह्मणजे १७५५ आगष्ट-सप्टेंबरच्या पूर्वीं विजेसिंग व
रामसिंग ह्यांची निम्नेनिम वांटणी झाली ह्मणून भाऊसाहेबांची वखर पृष्ठ २०१२१ त
लिहिलें आहे; परंतु, ती वांटणी पुढें विजेसिंगानें मोडली असें दिसतें. कारण अवदाली
गेल्यावर ह्मणजे १७५७ नंतर विजेसिंग रामसिंगास एक खेडेंहि देण्यास तयार नव्हता.
दत्ताजी ह्या वेळीं ह्मणजे १९ जून १७५७ त दक्षिणेंत होता; तो आल्यानंतर त्याच्या
सह्यानें रामसिंग व विजेसिंग यांची पुन्हा वांटणी झाली असावी. भाऊसाहेबांच्या वख-
रेंत नानासाहेबांनीं दत्ताजीचें सातवन सावनूरच्या मोहिमेच्या अगोदर केलें आहे ह्मणून
झटलें आहे; परंतु तें बराबर नाहीं. कारण, १७५५ च्या जूनांत किंवा जुलैत ज्याप्पा
मारले गेले. नंतर चार सहा महिने वेढा चालून अंताजीभाणकेश्वराच्या हस्तें विजेसिंगाचा व
दत्ताजीचा तह झाला (पत्रें व यादी ४५१). नंतर उज्जनीस येऊन व बुंदीच्या राणी-
ला सहाय्य करून शिंदे चांभारगोंद्यास आले (भाऊसाहेबांची वखर, २०१२१). ह्या
इतक्या गोष्टी करून शिंद्यास चांभारगोंद्यास येण्यास १७५५ साल सवंद संपावें असा अद-
मास आहे. सावनूरची स्वारी १७५६ च्या मेंत संपली त्यानंतर किंवा त्या सुमारास दत्ता-
जीची व नानासाहेबाची भेट झाली असावी. सावनूरच्या स्वारीच्या अगोदर दत्ता-
जीचें सातवन करणें अशक्य होतें. दत्ताजीचें सातवन पेशव्यांच्या हातून होणें सावनूरची
मोहिम संपता संपताच शक्य होतें.

करावी, चाकरी बराबर करावी. लाहोर, मुलतान, दिल्ली, आगरे, प्रयाग, जेथपर्यंत न्याल तेथपर्यंत जाऊन चाकरी करून दाखवावी. परंतु रामसिंगास राज्य देऊं नये. ऐसा भाव आहे. आह्मांस कारभारी आले आहेत त्याचे जवानीं सांगोन पाठविलें आहे कीं जें तुह्मीं सांगाल त्यास आह्मीं कबूल. बलकी, एखाद्यास राज्य देववाल तरी देऊं. ऐसें सांगोन पाठविलें आहे. परंतु आह्मीं राज्य देवविल्यानें कोठें देतील ! परंतु तोडमोड सांगूं ते ऐकतीलसें दिसतें. राजश्री दत्ताजी शिंदे येतील त्यांसाहि आपण सांगावें; हाणजे दोघांचा सलुख करून देऊं. जर दत्तबांनीं ओढिलें तरी आमचा इलाज नाही; परंतु ओढिल्यास परिणाम उत्तम नाहीं. फिरोन खर्चाखालींच येतील व मामलताहि होणार नाहीं. ऐसें दिसतें. यामध्यें आपली मर्जी कशी ते ल्याहावी. आह्मीं तरी विजेसिंगासी कबूल केलें कीं तुमचे तर्फेनें दत्तबास सांगूं व दत्तबाचे तर्फेनें तुह्मांस सांगूं. तुह्मीं दोघांनींहि ऐकावें. तें त्यांनीं मान्य केलें. तुत आह्मीं मोघमच ठेविलें आहे व चाकरीस बलावितों. बहुधा येतीलसें दिसतें. जेव्हां अबदाली ये प्रांतीं होता तेव्हां आमचे देखील सारे मुत्सदी हणत होते कीं तुह्मीं विजेसिंगाचे मुद्दे कबूल करून बलावा हाणजे तुमचें राज्य राहिल. नाहीं तरी, आतां गोष्टी भारी पडली. तेव्हां विजेसिंगाचे मुद्दे हे होते कीं मी एक खेडें रामसिंगास देणार नाहीं. अबदालीशीं लढाईची चाकरी मात्र करीन. मामलत रुपयाची सोडावी. फार तरी पांचचार लक्ष देईन. हे गोष्टी जर दत्तबांनीं कबूल केली नाहीं, तरी तुह्मीं व मल्हारबांनीं माझे सोबती व्हावें ऐसें बोलत होते. तें आमचे सारे मुत्सदी कबूल करावें म्हणत होते व मल्हारबाचाहि भाव होता. मीं साफ सांगितलें कीं तुझा मुजाका आह्मी वाळगीत नाहीं. शिंद्यापेक्षां तूं आह्मांस अधिक नाहीं. फार जाहालें तरी आह्मांबरोबर येणार नाहींस. तरी तुजवांचून काय तटलें आहे ? आमचे नशीबीं असेल तें होईल.

१५१ ज्याप्पाप्रमाणेंच दत्ताजीचा व जनकोजीचा मल्हारराव द्वेष करित असे व शिंद्याच्या सत्रूला साहाय्य करण्याची त्याला शरम वाटत नसे असें जें बखरीत लिहिलें आहे तें खरें आहे.

पुण्यप्रताप तीर्थरूप नानासाहेबांचा आमचे मस्तकीं आहे. तरी आतां अव-
दालीस मारंतों. तूं फार जहालें तरी तिकडे जाशील. तेहि कबूल. परंतु
हे गोष्टी कबूल करीत नाहीं. तेव्हां आठ दिवस दम धरून पाहिलें. चहूं-
कडून इलाज केले. परंतु मीं एकच जाब दिल्या कीं आतां नशिबावरी
वेतली. आतां दत्तबा नसतां मी कबूल करणार नाहीं. दत्तबा असता तरी
सांगतो. त्याजवर रागेंहि भरतो. परंतु पाठीमागें हें कबूल न करूं. तेव्हां
आठा दिवसांनीं वकिलांनीं कबूल केलें कीं आमचा व दत्तबाचा सलूख तुहीं
मध्ये पडून करून द्यावा, आह्मी चाकरी करितों. तेव्हां वस्तावर नजर देऊन
गोष्टी कबूल केली व वकिलास पाठविलें. तो जाऊन त्याचे कारभारी घेऊन
आला. याशीं बोललों ह्यणजे बिजेसिंगहि घेईल. याप्रमाणें वर्तमान कच्चे
स्वामीस दखलगिरी असावी ह्यणोन लिहिलें असे. दोनदा कागद वाचावा.
हे विज्ञापना. पै॥ छ २० सवाल.

[६७]

॥ श्रीशंकर ॥

१९ जून १७५७.

सेवेसी विज्ञापना. अंबेदाली दिल्लीहून माघारा गेला. तेव्हांच आह्मी

१५२ हें वाक्य दादांच्या नित्यांतल्या बोलण्यांपैकीं आहे. काव्येतिहाससंग्रहांतील पत्रें
व यादीं (३३) त “ यवनाची फौज बुडावतों ” असें ह्याच मासल्याचें वाक्य आहे. हें
सवंद पत्र व विशेषतः शेवटलें अर्ध दादांच्या भोळ्या, तापट, विश्वासू, संतापी, माथेफिरू
व एका प्रकारें लुच्या स्वभावाचें उत्तम दर्शक आहे. दत्ताजीच्या विरुद्ध आपण कालत्र-
यीहि जाणार नाहीं हें नानासाहेबांना पक्कें कळावें व त्यांच्या द्वारा पत्रानें किंवा समक्ष
दत्ताजीस कळावें हा हें पत्र लिहिण्याचा व तें दोनदा वाचण्यास सांगण्याचा मुख्य हेतु आहे.

१५३ ह्या पत्रावरून अवदाली दिल्लीहून माघारीं १९ जून १७५७ च्या पूर्वीं बरेच
दिवस गेला होता असें दिसतें. १६ फेब्रुवारी १७५७ च्या अगोदर त्याला थोडे दिवस
दिल्लीस घेऊन झाले होते (लेखांक ५२). मथुरा, वृंदावन, आग्रा, हीं शहरें लुटल्यावर

मल्हारबास ह्मणत गेलों कीं जशी तशी माधवसिंगाची मामलत विल्हेस लावून तो झांशीस घेणार होता. परंतु तसे न करता तो लवकरच ह्मणजे सुमारे एप्रिल १७५७ परत देशीं गेला [लेखांक ७०]. असें असून १५ सप्टेंबर १७५७ त अवदालीनें दिल्ली लुटली ह्मणून कीन ह्मणतो तें कोणत्या भक्कम आधारावर ह्मणतो तें कळत नाही. तसेंच दिल्ली घेण्यापूर्वी, मथुरा, वृंदावन, आग्रा इत्यादि शहरें अवदालीनें लुटलीं व नंतर ११ सप्टेंबरांत तो दिल्लीस आला असें कीन ह्मणतो (Fall of the Mogal Empire pp. 38/39). परंतु तें लेखांक ६३ ह्यांतलि हकीकतीच्या विरुद्ध आहे. मथुरा, आग्रा इत्यादि शहरें अवदालीनें १७५५ त लुटलीं, मध्यें रोग उद्भवला ह्मणून तो कावुलाला परत गेला व तेथून हिंदुस्थानास १७५६ च्या प्रारंभास आला, असें डफ मराठ्यांच्या इतिहासाच्या २१ व्या भागांत लिहितो. परंतु तेहि ह्या पत्रांशीं व कीनच्या ११ सप्टेंबर १७५७ त तो दिल्लीस आला, ह्या मजकुराशीं जुळत नाहीं. खरी गोष्ट अशी आहे कीं अवदाली चैत्रपर्यंत ह्मणजे मार्च १७५७ पर्यंत मथुरेवर होता (लेखांक ७०). त्यानें, मथुरा, वृंदावन, आग्रा, इत्यादि शहरें, फेब्रुवारी, मार्च १७५७ त लुटलीं व नंतर तो एप्रिल १७५७ त देशीं परतला. १७५५ त अवदाली हिंदुस्थानांत आलाच नाही; तेव्हां तो कावुलाला जाऊन १७५६ च्या प्रारंभीं हिंदुस्थानांत परत आला हें ह्मणणेंच असंभवंनीय आहे. तो १७५६ च्या शेवटीं हिंदुस्थानांत आला व १७५७ च्या प्रारंभास त्यानें आग्रा, मथुरा इत्यादि शहरें लुटलीं व १७५७ च्या एप्रिलाच्या शेवटीं तो कावुलास परत गेला. अर्थात् १७५७ च्या सप्टेंबरांत तो दिल्लीस नव्हता. कारण रघुनाथराव १७५७ च्या जुलैत दिल्लीस जाऊन वसले होते (लेखांक ७१). ११ सप्टेंबर १७५७ ह्या तारखेंत व ११ सप्टेंबर १८५७ ह्या तारखेंत वरावर एका शतकाचें अंतर आहे. ११ सप्टेंबर १८५७ त इंग्रजांनीं बंडवाल्यांपासून दिल्ली घेतली. तेव्हां १७५७ तल्या ज्या तारखेला अवदालीनें दिल्ली घेतली त्याच तारखेला आझी इंग्रजांनीं दिल्ली घेतली, तेव्हां हा कांहीं तरी शतसांवत्सरिक दैवी योग आहे, इत्यादि विचार कीनच्या डोक्यांत येऊन, त्यानें ह्या ११ सप्टेंबरावर विशेष भिस्त ठेविली आहे. परंतु अवदाली १७५७ च्या एप्रिल,—मेंत कावुलास गेला असें आमच्या पत्रांत लिहिलें असल्यामुळे, ११ सप्टेंबर ह्या शतसांवत्सरिक तारखेस अवदाली दिल्लीस आला हें ह्मणणें निव्वळ कल्पना आहे !

तसेंच रघुनाथराव १७५६ च्या शेवटीं माळव्यांत आला असें ग्रांटडफ् लिहितो. परंतु लेखांक (५२) ह्यांत रघुनाथराव छ २४ जमादिलावल, सनसच्चांत ह्मणजे १४ फेब्रुवारी १७५७ स इंदुरास आला असें स्पष्ट लिहिलें आहे. रघुनाथराव इंदुरास असतांना अवदाली दिल्लीस होता (५२). दोन तीन महिने अवदाली दिल्लीस रहातां तर दादांनीं त्यास खास गांठलें असतें. परंतु तो राहिलाच नही, तेव्हां दिल्लीस जाऊन वसण्याखेरीज व नजीबखानाचें पारपत्य करण्याखेरीज दुसरें कांहीं काम दादांस राहिलें नाही. नंतर गाजुद्दिनाच्या सांगण्यावरून दादांनीं लाहोरावर स्वारी केली.

दिल्लीसुभा व लाहोर हे दोनही सुभे जप्त करा. ह्यणजे चार रुपयेहि येतील व नक्षहि होईल. अवदालीचा पिछा केला असें होईल. परंतु यांणीं लटकींचें लचाडें माधवसिंगाकडे काढून तीन महिने लांबविले. आह्मांस भक्षावयास नाही. कर्जहि न मिळे. ऐसें झालें. सांप्रत मल्हारबाशिवाय मामलत माधवसिंगाशीं जी साधेल ती करून पुढें जाणार. येथील कारभार ओढला. फार लटकींच लचाडें काढावीं. ऐसें केल्यानें कारभार शेवटास जात नाही. तपशील फारच आहेत. स्वभाव स्वामीस वाकीफ आहेच. परंतु सूचना मात्र लिहिली आहे. स्वामीनीं फिकीर न करावी. आह्मी आपले कृपेकरून कारभार उत्तम प्रकारें शेवटास नेतो. कळावें. छ १ सवाल. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

पै॥ छ २० सवाल.

[६८] पै॥ छ १६ सवालसमान. श्री भेंवोनीप्रा॥ २९ जून १७५७.

श्रीमंत सद्गुणमूर्ति साहेबाचे से॥

आज्ञाधारक कृष्णाजी त्रिंबक सा॥ नमस्कार उपरी विनंति. किल्ले दौलताबोदें स्वामीनीं शहानवाजखान आपला मित्र जाणून त्यास घेणें ह्यणोन परवानगी पाठविली त्याजवरून व किल्ले मजकूर फत्ते केलियावर मुबोरेंकंबंदीचीं पत्रें पाठविलीं याजवरून शहानवाजखान फारच संतोष पावला. यह-

१५४ मल्हारवाचे शिद्यांशींच वांकडें होतें असें नाही. श्रीमतांशींहि तो खोटेपणा करण्यास चुकत नसे.

१५५ हें पत्र १७५७ त निजामाशीं झालेल्या शिंदखेडच्या लढाईच्या वेळचें आहे.

१५६ दौलतावादेचा किल्ला शहानवाजखानानें १७५७ च्या आगस्टानंतर घेतला ह्यणून ग्राटडफ् ह्यणतो. ह्या पत्रांत १७५७ च्या जूनच्या पूर्वीच शहानवाजखानानें तो आपल्या स्वार्धान करून ठेविला होता असें लिहिलें आहे व हेंच जास्त विश्वसनीय आहे.

१५७ आनंदप्रदर्शनार्थ.

सानमंद झाला. स्वामींची मरजी कांहींक दिवसांपासून कीं किल्ला अहमद-
नगर सरकारांत मागावा, हें त्यास कळलें होतें व सांप्रत तीर्थरूप रा॥ जीव-
नराव केशव यांचेहि सांगितल्यावरून स्वामींची मजी त्यास पुरती कळली
त्याजवरून स्वामींची खातर जरूर जाणून किल्ले अहमदनगर स्वसंतोषे
स्वामीचे नजर केला. स्वामींनीं ध्यावयासीं सनद करून देतां येत नाहीं. येथील
सर्व लोक शब्द लावतील. यास्तव परवानगी दिधली पुरे. स्वामीस तो किल्ला
घेणें कांहीं कठीण नाहीं. परंतु येथील परवाने जागिरीचे जाल्यानंतर विनंति
लिहूं तेव्हां किल्यास माहसरा करावा, आतांच आरंभ न करावा, व चर्चाहि
या गोष्टीची न व्हावी. कांहींक दिवस गोष्ट चित्तांतच राहिली पाहिजे.
कविजंग तेथें आहे. त्याणें तेथें राहिल्याचीहि चिंता नाहीं. कदाचित् त्यानें
तेथें नसावें, नवाबापाशीं यावें, अशी सलाह असलिया आज्ञा सादर व्हावी.
ह्मणजे त्यास तेथून येथें आणावयाचा प्रयत्न केला जाईल. सविस्तर तीर्थस्व-
रूप राजश्री जीवनराव केशव यांचे विनंतिपत्रावरून अर्थ कळों येईल.
हें विनंति.

र॥ छ ११ सवाल.

[६९]

॥ श्रीशंकर ॥

१२ जुलै १७५७.

सेवेसी विज्ञापना. बापूजी महादेव व दामोदर महादेव वगैरे वकील
यांचें पारपत्य करावें, जमीं करावी, कां कीं ते हुजूर येत नाहींत व चाकरी
यथास्थित करीत नाहींत ह्मणोन आज्ञा. ऐशीयासी, त्यांचें पारपत्य करणें
अगाध नाहीं. एक हुजूर आले नाहीं हें तो खरेंच. परंतु त्यासहि एक
सबब होता. कोणता ह्मणावा ? धोंडीबा नाईक नवाळे यांजपासून

१५८ अहमदनगरचा किल्ला कविजंगानें पुढें उदगीरच्या लढाईच्या अगोदर पेशव्यांना
प्रसिद्धपणें दिला. सध्यां गुप्तपणें तो पेशव्यांच्या हातीं पडल्यासारखाच होता.

१ पत्रें व यादी १६२ त ह्या दामोदर महादेवाचा उल्लेख आहे.

मागील स्वारीमध्ये आह्मीं कर्ज दहा लक्ष पर्यंत घेतलें त्यामध्ये त्यांनीं परगणे तोडून दिले होते. त्याचा वसूल करून धोंडीबा नाईक यास देणें हणोन त्यास चाकरीच सांगितली होती. ते वसूल करीत होते. मध्यें वजिरांनीं लवाडी करून थोडे बहुत रुपये परगण्यापैकीं घेतले. याजमुळें त्या बखेड्यांत वगैर बखेड्यांत होते. सारांश लवाड तर आहेतच, परंतु फार हरामखोरी केवळ आंगीं लावीन ह्मटल्यास नाहीं. स्वामींनीं लिहिलें कीं मल्हारबास पुरतें हातीं घेऊन मग पारपत्य करावें. दामोदर व पुरुषोत्तम यांची जमीं करावी व त्यांस दूर केलें अशी शौरत करावी हणजे हलके पडतील हणोन आज्ञा. तरी इतकें कांहीं संकट नाहीं. मल्हारबाचा त्याचा पेंचच आहे. दिल्लीहून आणीन ह्मटल्यासहि शंभर राऊत धरून आणतील. तेथें कांहीं विशेष नाहीं. सांप्रत दामोदर तर वारले. बापू व दामोदर येथें आणून स्वामींकडे पाठवूं इतका अगाध त्याचा मजकूर काय आहे ? परंतु केवळ बेअबरू करावे इतका अन्याय नाहीं. थोडे बहुत अन्याय, तरी बहुतच आहेत, त्याप्रमाणें पारपत्य करावेंच लागेल. स्वामी करतीलच. बहुत काय लिहिणें. हे विज्ञापना.

पै॥ छ २४ जिल्काद. श्रावण वद्य एकादशी.

[७०]

॥ श्रीशंकर ॥

१२ जुलै १७५७.

सेवेसी विज्ञापना. गंदा फौज चैत्र वैशाखांत आली व अबदाली चैत्रपर्यंत मथुरेवर होता. याजमुळें आह्वास एखादा मनसुबा करावयास न

१५९ कांहीं मनसुबा करून पैसे मिळवावे व पुण्याहून पैसे मागविण्याचें प्रयोजन पडूं नये असा रघुनाथरावाचा मनापासून इरादा होता. परंतु, अबदालीनें दिल्ली भोंवतील सर्व प्रांत बेचिराख केल्यामुळें त्याचा निरुपाय झाला. मल्हारबाहि अडथळे आणू लागले.

फावलें. अंतर्वेद वगैरे अंमल उठला होता, याजमुळें सखारामपंताबराबर पांच हजार फौज देऊन सखाराम व विठ्ठलपंत व गंगोबा ऐसे वीस हजार फौज अंतार्जा देखील अंतर्वेदांत पाठवून बंदोबस्त केला. वैशाख व ज्येष्ठ दोन महिने आह्वास रिकामे सांपडले. त्यामध्ये पहिली गडबड जाहाली होती ते वारली; व जेपूरचे अकरा लक्ष घेतले. त्यांपैकीं साहा तुर्त व पांचाचा ओला आहेत. ऐवज येईल तेव्हां प्रमाण ह्मणावा. याप्रमाणें जाहालें. सारांश, आह्वास रुपयांची ओढ भारी आहे; यास्तव स्वामींनीं ऐवज देववावा. असो. स्वामींसहि ओढ असेल, कर्ज करीत असतील; याजमुळें आह्मीहि कळेल तसें चालवूं. परंतु, कडाकुरा येथील तरी ऐवज गोविंद बल्लाळ व गोपाळराव गणेश यांजपासून रसद देववावी. हिकडे महागाई फार, याजमुळें लोकही कर्जदार झाले आहेत; यास्तव जरूर जाणोन लिहिलें असे. तरी याप्रमाणें करावें. येविसी अलाहिदा पत्रेहि पाठविलीं आहेत. गोविंदपंतापासून कदाचित् स्वामींनीं रसद घेतली असली तरी मोबदला ऐवज त्याजपासून आह्वास देववावा. दहा लक्ष दोघांकडील होतील. याखेरीज मग जसें बनेल तसें करतो. स्वामीपावेतो स्वामींचे दयेनें फौजेचा बोर्डाट येणार नाहीं. यंदा दिवसगतीमुळें ऐवज वसूल न जाहाला;

तेव्हां निरुपाय होऊन त्यानें हें पत्र पुण्यास लिहिलें. पुढें मल्हाररावांनीं अडथळे अतिशयच जेव्हां आणिलें, तेव्हां दादांनीं मामलत रगडून करून कशीवशी पोट भरण्याची व्यवस्था केली.

१६० ह्यावरून दादा सदा कर्जवाजारी असत असें दिसतें. १७५४ च्या मोहिमेंतहि दादा कर्ज करून आले होते व तें त्यांनीं थोंडीवा नाईक नवाळे ह्याच्यापासून घेतलें होतें (लेखांक ६९). तेव्हां दादा इतर सरदारांप्रमाणें स्वारीहून पैसे कमावून न येतां गमावून येत असत असा जो त्यांच्यासंबंधीं बोभाट होता ह्मणून वखरींत लिहिलें आहे तें खरें आहे असें दिसतें. ह्या दिल्लीलाहोरच्या स्वारींत असा बोभाट येऊं यावयाचा नाहीं असा दादांचा विचार होता हें ह्या पत्रावरून उघड आहे. परंतु हा विचार पुढें खोटा ठरला हें इतिहासप्रसिद्ध आहे. लाहोरच्या मोहिमेंत “ लुटीनें पेंढारी व लष्कर कुवेर जाहले, ” ह्मणून भाऊसाहेवांच्या वखरींत (पृष्ठ ३६) ह्याटलें आहे. मग दादाच तेवढे ऐशी लक्ष रुपये कर्ज करून कां आले तें कळत नाहीं. मल्हारराव होळकर त्यांच्या बराबर

सबब लिहिलें असे. इटावें, फफुंदेचा ऐवज अंताजीस देववावा लागेल. सर्व स्वामींस कळावें ह्मणोन लिहिलें असे. बहुत काय लिहिणें. जुने महाल अंतर्वेद वगैरे आहेत. त्याची रसद आही घेत नाहीं. जरूर जाणोन लिहिलें असे. बहुत काय लिहिणें. हे विज्ञापना.

पै॥ छ २४ जिल्काद, श्रावण वद्य ११.

[७१]

॥ श्रीशंकर ॥

१२ जुलै १७५७.

सेवेसी विज्ञापना. अवदाली जर कदाचित् मार्गशीर्षपौषांत आला तरी इकडे मनसुबा भारीच आहे. गुजरातेचीं मजकूर थोडकाच आहे. तिकडे

होते, परंतु त्यांना कोठें कर्ज झाल्याचें लिहिलेलें नाहीं. दादांना कर्ज कोणच्या कारणानें झालें ह्या मुद्याचा खुलासा केलला कोठें बखरीत दिसत नाहीं. दादा खुपीत असतां त्यांना फसवून मल्हाररावानें तर ह्या स्वारींत मिळालेला पैसा लाटला नसेल ? अवदालीनें सुलूख लुटून नेला व त्याच्या पाठोपाठ दादा गेले तेव्हां त्यास किफायत कांहीं एक झाली नाहीं ह्या ह्मणण्याचा “पेंढारी व लष्कर कुवेर जाहाले” ह्या ह्मणण्याशीं विरोध दिसतो. बहुशा मल्हाररावानें दादांस फसविलें असावें हाच तर्क खरा वाटतो. पैसे उपटण्याकरितां मल्हारराव काय काय खेळ करित असत हें लेखांक ७१ त नामी वाणिलें आहे.

१६१ ह्यावरून व लेखांक ५२ यावरून १७५७ तहि गुजराथेकडे अमदावाद इत्यादि ठिकाणीं गडबड झाली होती असें दिसतें. अमदावाद “कायमची” १७५५ एप्रिलांत अमलांत घेतली ह्मणून मराठी दफतरावरून उफ लिहितो व हें त्याचें ह्मणणें खरें आहे. परंतु ती १७५३ च्या एप्रिलांत रघुनाथरावानें सर केली होती हें खरें असून त्याला ग्राह्य नाहीं. कां कीं रघुनाथरावाची गुजराथेवरील दुसरी स्वारी १७५४ त सुरू झाली असें घेऊन त्यानें गणित केलें आहे व हेंच त्याच्या चुकीचें मुख्य कारण आहे. रघुनाथरावाची गुजराथेवरील दुसरी स्वारी कधीं झाली व तो १७५२, १७५३, १७५४, १७५५, ह्या सालीं कोठकोठें होता हें कळलें असतां रघुनाथरावानें १७५३ च्या एप्रिलांतच अमदावाद सर केली असली पाहिजे व १७५५ च्या एप्रिलांत मराठ्यांच्या दुसऱ्या कोणी सरदारांनीं तिजवर कायमचा अंमल बसविला व रघुनाथराव त्या वेळीं ह्मणजे १७५५ एप्रिलांत

दोनचार हजार फौज सदाशिवराव रामचंद्र यांचे कुमकेंस पाठविली तरी तें काम होई ऐसें आहे. हिकडे दत्ताजी शिंदे याची रवानगी करावी. जर

मुळीं गुजराथेंत नव्हताच इत्यादि गोष्टी कळून येतील. रघुनाथरावाची गुजराथेवरील पहिली स्वारी १७५० त झाली (लेखांक २). परंतु ह्या स्वारींत त्यांच्या हातून गुजराथेंत फारसें काम झालें नाहीं. रघुनाथरावाची गुजराथेवरील दुसरी स्वारी १७५१ त झाली. ह्या स्वारींत कांहीं काम करावयाचें तों निजाम पुण्यावर चाल करून आला; तेव्हां दादांना देशीं परत यावें लागलें. नंतर देशीं स्वस्थता झाल्यावर दमाजी गायकवाडास पुढें पाठवून १७५२ च्या जानेवारी-फेब्रुवारींत (पलें व यादी ३६३) रघुनाथरावदादा गुजराथेवरील तिसऱ्या स्वारीस गेले. ते गंगातीरानें गुजराथेंत उतरून २५ जानेवारी १७५३ च्या सुमारास तिकडील मुलुकाचा वंदोवस्त करूं लागले (पत्रें व यादी १४). २७ मार्च १७५३ त अमदावाद रघुनाथरावाशीं झुंजत होती (पलें व यादी २८). १७५३ च्या एप्रिलांत अमदावाद सर करून जुनांत ते थालनेरास आले व तेथून १० सप्टेंबर १७५३ त हिंदुस्थानांत जावयास डेरे दाखल झाले (लेखांक २७). २० मार्च १७५४ च्या अगोदर सर्वद गुजराथ मराठ्यांकडे झाली, इतकेंच नव्हे, तर द्वारकाहि झाली, असें वासुदेव दीक्षितानें रघुनाथरावाला लिहिल्यावरून रघुनाथरावानें ती गोष्ट २० मार्च १७५४ च्या पत्रांत कवूल केली (पत्रें व यादी २७). २० मार्च १७५४ नंतर दादांना मथुरा हस्तगत झाली (पलें व यादी २७). १ आगस्ट १७५४ त रघुनाथराव दिल्लीस होते (पत्रें व यादी ३१, ३२). एप्रिल (वैशाख) १७५५ त रघुनाथराव रोहिलखंडांतून दिल्लीस परत आले (४५१ पत्रें व यादी). ह्यावरून १७५५ च्या एप्रिलांत रघुनाथराव दिल्लीस होते हें स्पष्ट आहे. १७५३ सालच्या जूनपर्यंत दादा गुजराथेंत होते. त्या वेळीं त्यांनीं अमदावाद सर केली, परंतु तींत कायमचा अंमल बसविला नाहीं; तो १७५५ च्या एप्रिलांत श्रीपतराव शेणवी ह्याणून पेशव्यांच्या पदरचा कोणी सरदार होता त्याच्या हस्ते बसविला. येणेंप्रमाणें १७५३ च्या एप्रिलांत रघुनाथरावानें अमदावाद घेतली ह्यांत शंका नाहीं, असें रा० नातू महादजीच्या चरित्रांत लिहितात तें खरें आहे. परंतु अमदावादेत कायमचा अंमल १७५५ एप्रिलांत बसला हें जें ग्रांडडफ् म्हणतो तेंहि कांहीं चूक नाहीं. ग्रांड डफ्ची चूक एवढीच आहे कीं १७५५ तील अमदावादेच्या कायमच्या अंमलासंबंधानें त्यानें रघुनाथरावाचें नांव जोडलें आहे.

रघुनाथरावाच्या गुजराथेंतील दुसऱ्या स्वारीचा शक चुकल्यामुळें ग्रांड डफ्नें पुढें वऱ्याच चुक्या केलेल्या आहेत. त्या सर्वांत मोठी चूक ह्यटली ह्याणजे जयाप्पाच्या मृत्यूसंबंधी होय. कुंभेरीचा वेढा, मेडल्याची लढाई, नागोरचा वेढा, रघुनाथरावाची रोहिलखंडातील कुमाऊच्या पहाडापर्यंत मोहीम, बुंदेलखंड, रजपुताना, अंतर्वेद, रोहिलखंड, इत्यादि प्रदेशांत मराठ्यांच्या सरदारांचीं कारस्थानें, मोहिमा, अंमल, इत्यादि प्रकरणें

अबदाली आला तरी त्याचें पारपत्य केलेंच पाहिजे. न आला तरी कासी,

ग्रांटडफ्नें अजीवात गाळलीं आहेत. तीं क्षुल्लक होतीं ह्याणून तीं त्यानें वगळलीं असा अर्थ नाहीं; तर त्या प्रकरणांची त्याला माहिती न मिळाल्यामुळें फारशी ओळखच नव्हती हें तो स्वतःच कवूल करतो.

जयाप्पाच्या मृत्यूची तारीख आपल्याला कोटें सांपडली नाहीं ह्याणून ग्रांटडफ्नें आपल्या इतिहासाच्या एकविसाव्या भागांत ह्मटलें आहे. त्याला तारीख सांपडली नाहीं इतकेंच नव्हे तर जो सन सांपडला आहे तोहि अगदींच चुकलेला आहे. ग्रांटडफ्नें जयाप्पाच्या मृत्यूची हकीकत मागला पुढला कांहीं एक संबंध नसतां मध्येच एका ठिकाणीं घुसडून दिली आहे. ग्रांटडफ्च्या मते जयाप्पाच्या मृत्यूचें साल इ. स. १७५९ हें होय. परंतु तें साल खरें नव्हे हें पुढील तारखांवरून कळून येईल.

१७ मे १७५४ पर्यंत कुंभेरीचा वेढा चालला होता (लेखांक ३५). तेव्हां कुंभेरीच्या वेढ्याचें साल काव्येतिहाससंग्रहकार ह्याणतात (भाऊ साहेबाची वखर पृष्ठ १२) त्याप्रमाणें १७५३ नसून १७५४ होय. पुढें जयाप्पा १० रमजान खमसखमसैनांत ह्याणजे २ जुलै १७५४ त रघुनाथरावाच्या सैन्यांतून कदाचित् कुंभेरीहून (भाऊसाहेबाची वखर पृष्ठ ११) किंवा वहुशः मथुरेहून (पत्रें व यादी ४५१) किंवा कदाचित् दिल्लीहून (पत्रें व यादी ३२) निवून मारवाडास गेला तों १६ सवालीं ह्याणजे ६ आगष्ट १७५४ स मेडत्यास पोहोंचला (लेखांक ३७). २० आगष्ट १७५४ च्या अगोदर जयाप्पानें कृष्णगड घेतला (पत्रें व यादी ३९८); व १५ नोव्हेंबर १७५४ च्या एक महिना अगोदर त्यानें विजेसिंगाला मेडत्याच्या लढाईत चात केलें (पत्रें व यादी ३९३). १५ जानेवारी १७५५ त नागोरचा वेढा चालला होता (लेखांक ४४). ४ मार्च १७५५ च्या सुमारास विजेसिंगानें मिरता वगैरे ठाणीं लुटलीं; तीं जयाप्पानें पुन्हां घेतलीं (लेखांक ४८). १२ जून १७५५ त जयाप्पानें गोपाळराव गणेशास पत्र लिहिलें (लेखांक ४९). त्यानंतर सन सीतखमसैनच्या १५ सवालचें ह्याणजे २५ जुलै १७५५ चें रामाजी अनंत दाभोळकर याचें नानासाहेव पेशव्यांस पत्र आलें, त्यांत जयाप्पाच्या मृत्यूची वार्ता लिहिली होती (पत्रें व यादी ३५२). ह्यावरून जयाप्पा २५ जुलै १७५५ च्या अगोदर वारले हें उघड आहे व ग्रांटडफ्चें १७५९ साल चुकलें आहे हें स्पष्ट होतें. आतां हें १५ सवालचें पत्र सीत सालचेंच कशावरून ? तर पत्रें व यादी (३८६) त जयाप्पाच्या मृत्यूचा उल्लेख केला आहे व तें पत्र २२ जिल्हेज सन सीत खमसैन मध्या व अन्नफांत लिहिलें आहे. त्याच पत्रांत ३५२ पत्राचा उल्लेख केला आहे. ह्यावरून १७५५ हें जयाप्पाच्या मृत्यूचें साल होय हें खास आहे. आतां ह्या मृत्यूची तीथ कोणती तें पाहूं. पत्रें व यादी (४५१) त जयाप्पा ज्येष्ठ वद्य ७ मार्स मारले गेले ह्याणून अंताजी माणकेश्वर लिहितो. सीत सालीं ज्येष्ठाचे दोन महिने होते. पैकीं दुसरा ज्येष्ठ १५ सवालच्या ह्याणजे

बंगाला, ये प्रांतीं स्वारी केलियास चार रुपये आकारतील. कपाळ स्वामीचें

२५ जुलैच्या जवळ जवळ आहे. ज्येष्ठ वय ७ अथवा ३० जून १७५५ ही जयाप्पाच्या मृत्यूची तारीख ठरते. आतां जयाप्पासारखा मोठा सरदार वारला, तेव्हां त्याच्या मृत्यूची बातमी लगेच त्याच दिवशीं किंवा फार झालें तर दुसऱ्या दिवशीं नानासाहेब पेशव्यांना गेली असावी असाहि तर्क करणें साहजिक आहे. ह्या तर्काप्रमाणें २४ किंवा २५ जुलै १७५५ ही जयाप्पाच्या मृत्यूची तारीख होते.

जयाप्पासंबंधीं येथें विचार चालला आहे त्याअर्थीं जयाप्पाच्या मारवाडांतील मोहिमे-संबंधीं भाऊसाहेबांच्या बखरींत कित्येक चुका झाल्या आहेत त्या येथें दाखवून दिल्यास योग्य होईल. (अ) कुंभेरीचा वेढा झाल्यावर व जाटांशीं तह केल्यावर रघुनाथरावदादा देशीं परत आले व मल्हाररावानें इंदुरास येऊन छावणी दिली असें भाऊसाहेबांच्या बखरींत (आवृत्ति दुसरी पृष्ठ १२) त द्यटलें आहे. परंतु कुंभेरीचा वेढा १७५४ च्या मेंत संपल्यावर (लेखांक ३५) दादासाहेब व मल्हारराव दिल्लीच्या कामास गेले (लेखांक ३९); ते १७५५ च्या पावसाळ्यानंतर दसऱ्यास पुण्यास येऊन सावनूरच्या स्वारीस मिळाले. मल्हाररावाला इंदुरास कांहीं दिवस स्वस्थपणें राहण्यास वेळच मिळाला नाहीं. (ब) जयाप्पा एकदम कुंभेरीहून निघाला तो नागोरास आला, तेथेंच त्याची व बिजेसिंगाची प्राणांतिक लढाई झाली व नंतर कुंभेरीहून निघाल्यानंतर सव्वा वर्षांनें ह्मणजे पंधरा महिन्यांनीं जयाप्पा मारला गेला, इत्यादि विधानें ह्या बखरीच्या १२ पासून १८ पृष्ठांत केलेलीं दृष्टो-त्पत्तीस येतात. जयाप्पा कुंभेरीहून निघाला तो मेडल्यास त्यानें बिजेसिंगाला गांठला. नंतर त्यानें कृष्णगड घेतला; व पुढें तो नागोरास गेला. जयाप्पा कुंभेरीहून २ जुलै १७५४ स निघाला (पत्रें व यादी ३२) व ३० जून १७५५ ला तो मारेकऱ्यांच्या हातून मारला गेला (पत्रें व यादी ४५१). तेव्हां कुंभेरीहून निघाल्यापासून मरेतोपर्यंत सुमारे १२ महिन्यांचा अवधी गेला. कृष्णगड घेऊन व मेडल्याची लढाई खेळून नागोरच्या वेढ्यास जयाप्पा सुमारे १७५४ च्या नोव्हेंवरांत लागावा. तेथपासून मरेपर्यंत आठ महिने होतात. तेव्हां नागोरचा वेढा सरासरी आठ महिने चालला असतां जयाप्पा मेला. (क) मेडल्याच्या लढाईंत दत्ताजी शिंदे होता ह्मणून हा बखरकार लिहितो. परंतु तो १७५५ च्या मार्चांत विश्वासरावाबरोबर शहागडाजवळ होता (लेखांक ४८) व तेथून लवकरच जयाप्पाच्या मृत्यूच्या पूर्वी नागोरास आला असावा. (ड) रामसिंग व बिजेसिंग ह्यांची वाटणी करून देऊन सावनूरच्या लढाईच्या अगोदर दत्ताजी चांभारगोंद्यास आला व तेथें पेशव्यांनीं त्याचें सांत्वन केलें असेंहि हा बखरकार लिहितो. परंतु नागोरास महिना दोन महिने राहून (पत्रें व यादी ४५१) व नंतर वुंदीकोट्याच्या राणीस मदत करून शिंद्यास चांभारगों-द्यास येण्यास वराच वेळ लागावा व सावनूरची स्वारी अर्धामुर्धी झाल्यावर मग शिंदे देशीं यावें असा तर्क आहे. ह्यासंबंधीं १५० टीपचा उत्तरार्ध पहा.

थोर आहे. प्रयत्न आमचा आहे. तेथे चार रुपये आकारतील ऐसा भरंसा वाटतो. वरकड हिंदुस्थानांत कोठे जीव दिसत नाही. जाटांत जीव आहे, द्रव्यवान आहे, परंतु किले मातबर आहेत व मोठा काबूकॉर आहे. सारांश मातबर मनसुत्रा केल्याखेरीज ऐवज भारी दिसत नाही. दत्तबास पाठवावे हणजे अबदालीचे कामास येतील. तो न आला तरी बंगालियाचा कारभारास कामास येतील. येथे दोन महिने जाहाले. माधवसिंग मामलती करीत होता. परंतु मल्हारबा न आइकत. हजारों कजिये माधवसिंगावर काढिले. तो किल्यांत पंधरा वीस हजार फौजेनशीं; आह्मी मल्हारबा बारा चौदा हजारानशीं; बाहेर मल्हारबाची तरी दीडदोन हजार पर्यंत फौज येथे आहे. लटकें आपले घराऊ हिशोब काढून मामलत न करीत. आह्मांस बाहेर कर्ज देखील भक्षावयास न मिळे. रोज गांव मारून खावे. सांप्रत या मुलुखांत गढ्या फार बांधल्या आहेत. झुंजल्याखेरीज दाणा नाही, रुपया नाही, कर्जहि न मिळे. तेव्हां आह्मीं मल्हारबास टाकून मामलती रगडून केली. त्याचे कानावर घालूनच केली. परंतु कधी जाहाले. अकरा पैकीं सहा लक्ष आले, त्या पैकींहि त्याची वांटणी दोन लक्ष देणें पडली. बाकी चार लक्ष आह्मांस ऐवज आला. सारांश मल्हारबा ज्या त्या कारभारांत ओढितात. आह्मीं सोशितों. निदानीं येक येक दोन दोन फाके लष्करास जाहाले. तेव्हां येणेंप्रमाणें केलें. पुढें त्यास घेऊन जातों. समजावीसहि करूं. परंतु खुलासा लिहिला आहे. दत्तबा आलियानें परस्परें वर्म असतें. याजमुळें ओढणार नाही. आपल्यांत दुही पडते. तेव्हां शत्रूस बळ फावतें. ऐसे हजारों पेंच होतात. कोठवर ल्याहावे ? संकलित लिहिले असेत. बहुत काय लिहिणें. रवाना छ २४ सवाल. बहुत काय लिहिणें. हे विज्ञापना. पै॥ छ २४ जिलकाद, श्रावणवद्य ११.

१६२ छिद्रान्वेषी.

१६३ जयनगरकर. जयनगरच्या माधवसिंगाकडून खंडणी घेण्याकरितां दादा ह्यावेळीं दिल्लीस मुख्य ठाणें ठेवून गेले होते असें दिसतें.

१६४ कधीं अबदालीच्या व कधीं मराठ्यांच्या भयास्तव.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री माहादाजी नारायण स्वामी गोसावी यांसी:—स्ने॥ बाळाजी गोविंद नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. तुह्यांकडील बहुत दिवस पत्र येऊन तिकडील वर्तमान कळत नाही. त्यास तिकडील सविस्तर वर्तमान लिहीत जाणें. खेतसिंगांकडील अनुसंधान श्रीमंत राजश्री दादास्वामीकडे गेले. वकील मातबर गेले. येथें कळलें. व श्रीमंतींहि आह्मांस लिहिलें कीं वकील आह्मांकडेस आले. तुह्यांकडे कांहीं बोलीचाली आली किंवा नाही तें लिहोन पाठवणें. श्रीमंताकडील कारकूनहि गेले. ऐसें येथें ठीक कळलें. आणि तुह्नीं तिळमात्रहि संभूत लिहिलें नाही हें अपूर्व भासतें ! असो. कारकून गेले ते कोठें आहेत ? काय करितात ? कोणाचे अनुसंधानानें गेलें ? तें तपशीलवार वर्तमान ठीक मनांस आणून आह्मांस लिहोन पाठवणें. देशीं तीर्थरूपासहि तपशीलवार लिहोन पाठवणें. म्हणजे तेथें जी खबरदारी करणें ती करतील. ठीक बातमी हिंदुपतीची व खेतसिंगाची व कारकून बुंदेलखंडांत गेले

१६५ हिंदुपत बुंधेले यानें अमानसिंगास ठार मारलें व आपला धाकटा भाऊ दिवाण खेतसिंग यास हाकून दिलें. खेतसिंग रघुनाथराव दादाकडे आश्रा मागण्याला गेला; परंतु हिंदुपतीला गोविंदपंत बुंदेले व त्यांचे पुत्र बाळाजी गोविंद यांचा आश्रा असल्यामुळें खेतसिंगाची बरेच दिवस पेशव्यांच्या दरबारांत दाद पोहोंचली नाही (पत्रें व यादी ११०). शेवटीं कांहीं प्रांत खेतसिंगांस हिंदुपतीकडून पेशव्यांनीं देवविला. ह्याचवेळीं, माधवसिंग जयनगरकर, रामसिंग मेडतेवाले व पृथ्वीसिंग पन्नावाले इत्यादि रजपूत लोकांचीं राजकारणें पेशव्यांच्या दरबारीं लागलीं होती. खेतसिंगाकडील राजकारण रघुनाथरावाकडे जावें व त्याची आपल्याला बातमीहि कळूं नये ह्याबद्दल बाळाजी गोविंद आपल्या कारकुनाला दोष देत आहे व तो दोष देणें रास्त आहे. गोविंदपंत बुंदेल्यांना जर बुंदेलेखंडाचे मुख्याधिपति केले होते तर त्यांच्या प्रांतांतील राजेरजवाड्यांच्या तकरारी त्यांच्या द्वारा गेल्या म्हणजे ठीक पडेल असें गोविंदपंताचें मत होतें. परंतु, गोविंदपंत गैरविश्वासी कामें करतात असा संशय आल्यावरून पेशव्यांना स्वतंत्रपणें बुंदेलखंडांतील राजांची व्यवस्था करणें भाग पडलें असें दिसतें. गोविंदपंत खरोखरच विश्वासाह् माणूस नव्हता हें पुढच्या एका पत्रांत कलमवार सिद्ध केलें आहे.

आहेत त्यांची मनांस आणून आम्हास लिहिणें. त्यांचें लिणें तपसीलवार तीर्थरुपाकडेस सत्वर लिहोन पाठवणें. केवळ सुस्त न राहणें. वरचेवर लिहीत जाणें. हिंदुपत कोठें आहे ? काय करतो ? खेतसिंग कोठें आहे ? काय करतो ? तो ठीक बातमी साद्यंत पत्रां लिहिणें. तीर्थरुपाकडेस जोडी पाठवण्यास ढील तीळमात्र न करणें. आह्मी तुर्त दिल्लीस लष्करीं श्रीमंताचे असो. श्रीमंत राजश्री दादास्वामी जेनगरास होते तेहि आले. येक दोन रोजीं दिल्लीस येतील. भेटी घेऊन बीदा होऊन येतों. तुह्मी आपलें कामकाज कैसें करितां ? पैसा टक्का येतो वाट काय करितात, तें लिहिणें. रसद बंदा ॥ येथें देणें लागत्ये. त्यास ऐवज जोडिला पाहिजे. सावकारहि कोणी मातबर नाही. त्यास तुह्नांकडेस काय ऐवज आहे तो लिहिणें. कांहीं सावकाऱ्यांत मिळाला तरी मेळवोन लिहोन पाठवणें.

— — —

[७३]

॥ श्री ॥

२२ आगष्ट १७५७.

श्रीमंत॥ राजश्री

पंत प्रधान स्वामीचे सेवेसी:

विनांति सेवक दत्ताजी शिंदे कृतानेक विज्ञापना. सेवकाचें वर्तमान तागाईत छ ६ जिल्हेज पर्यंत यथास्थित असे. विशेष. आज्ञापत्र रविवारचें पाठविलें तें येथें सोमवारीं दोन प्रहरां पावलें. जीवनराव यांचीं पत्रें आलीं तीं वजिन्नस पहावयास रवाना केलीं असत. पाहून आपल्या मते निश्चय कैसा

॥ लेखांक ७० पहा.

१॥ लेखांक ७३ पासून लेखांक १२० पर्यंतचीं सर्व पत्रें शिंदेखेडच्या लढाईच्या अगोदरची आहेत. हीं पत्रें वाई येथील गोविंदराव भानूच्या जवळचीं आहेत. हीं पत्रें मूळ वावूराव फडणिसाच्या दफतरांत असलीं पाहिजेत. कारण वावूराव फडणिसा विश्वासरावबारावर शिंदेखेडच्या मोहिमेंत होता. इतकेंच नव्हे तर मोहिमेचीं सर्व सूत्रें त्याच्या हातीं होती.

तो सत्वर लेहून पाठवावा. आमच्या मते बराच विचार आहे. या गुत्यांतून मोकळे व्हावे, ह्मणून आज्ञा केली. तर जीवनेर्रांयानें लिहिलेयाप्रमाणें ज्ञालें तर उत्तम आहे. पंचवीसा लक्षा रुपयाची जाहागीर, दोन स्थळें, चांगली, कज्जा न होतां, मोगल देऊन सलूख करीत असले तर बरेंच आहे. हें साधल्यावर पुढें आणखी त्याजपासून घेतलें जाईल. दिवसेंदिवस मोंगल क्षीण होत जाईल त्याप्रमाणें वरचेवर पुढें आणखीहि साधलें जाईल. ऐसें फरितां मोगलानें अनुसंधान लावून फौज जमा करून बळ धरलें तर आह्मीहि जात आहों. स्वामीच्या तेजप्रांतेकरून मनोदयानुरूप होऊन येईल. जे दिवशीं आह्मी बाहेर निघालों तेंच दिवशीं चारशें पांचशें स्वार नगरास पाठविलें. त्यांनीं किल्याभोंवतीं चौक्या बसवून रसद बंद केली असे. गंगातीरासहि पांचशे साशे स्वार पाठविले असत. जो कोणी आह्मांजवळ येतो त्यासी वरचेवर तिकडेच पाठवितों. आह्मांपाशींहि पाचशे साशे लोक जमा आहेत. मागूनहि फौज येऊन जमा होतच आहे. हळू हळू मजली ती ती चौ चौ कोसांच्या लोकाकरितां करून गंगातीरास जातों, तों लोकहि कुलीं जमा होतील. इतक्यांत जीवनराव याजकडीलहि पत्रें येतील. त्यांत धातुपोषण आहे किंवा निश्चयात्मक करार करून देतील हेंहि कळों येईल. शहरींहून आमची बातमीची खबर आली आहे. मोगलानें तमाम सरदार, मराठे व फिरंगी, यांसी पत्रें पाठविलीं आहेत. आणि वरचेवर सांडणीस्वार जात आहेत कीं सत्वर येणें. निजामअल्लीकडे पत्रें वऱ्हाड प्रांतीं गेलीं असेत. त्यांनींहि तेथून कुच केलें. त्या बा॥ च्यार पांच हजार फौज आहे. शहरांत नवी फौज ठेवितात. याप्रमाणें वर्तमान आलें असे. कदाचित् बसालतजंगानें हे कुलीं जमा व्हावयानिमित्त्य जीवनरायासी अनुसंधान लावून जमा झाल्या- नंतर पुन्हा दुसरी गोष्ट सांगितलीच, तर चिंता काय आहे ? स्वामीच्या आशीर्वादिं करून सर्व पादाक्रांत होऊन केला मनसबा शेवटास जाईल. मोगलाचीं पत्रें सरदारास व निजामअल्लीस व फिरंगीयांसी गेलीं आहेत. ते

जमा होतील किंवा नाहीं हें न कळे. आलें वर्तमान सेवेसी विनंति लिहिली असे. श्रीमंत राजश्री रावसाहेबहि येतील ह्मणोन आज्ञा केली, तर बहुतच उत्तम असे. साहेब आल्यावर आमच्या हातें सेवा चाकरी होईल त्याचा मजुरा होऊन येईल. खावंद संनिध असल्यास आह्मी सेवा चाकरी करून दाखवूं ते स्वामीस विदित होईल. रामरायास जरूर पाठविणें ह्मणोन आज्ञा, तर मा॥ निल्हेस सत्वरींच सेवेसी पाठवून देतो. सेवेसी श्रुत होय. हे विज्ञप्ति.

पै॥ छ ७ जिल्हेज, मंगळवार, प्रहर रात्र आवशीची.

[७४]

॥ श्री ॥

ता. ९ सप्तंबर १७५७.

श्रीमंत राजश्री रावसाहेबाचे सेवेसी:—

विनंती सेवक जनकोजी शिंदे कृतानेक विज्ञप्ती. सेवकाचें वर्तमान ता॥ २४ छ जिल्हेज पर्यंत यथास्थित असे. विशेष. श्रीमंत राजश्री नानासाहेबाचें आज्ञापत्र गर्भ्यांच्या पिंपळगांवच्या मुकामीं आलें होतें. त्यांत आज्ञा

१६७. विश्वासराव ह्या वेळीं १५।१६ वर्षांचा असावा. विश्वासरावाची निजामावरील ही दुसरी स्वारी होय. विश्वासराव १७५५ च्या मार्चांत निजामाच्या भावांची टेहळणी शहागडाजवळ करीत होता हें लेखांक ४८ त लिहिलें आहे. त्यावेळीं विश्वासरावाचें वय तेरा चवदा वर्षांचें असावें. ह्यावरून अठराव्या शतकांत मनुष्यांच्या पराक्रमाला सुरुवात फार लवकर होत असे असें दिसतें. भाऊसाहेब राज्यकारभारांत वारातेराव्या वर्षी पडले. स्वतः नानासाहेब लहान असतांच बाजीरावाबरोबर किंवा चिमार्जाआप्पाबरोबर मोहिमेस जात. शिवाजी महाराज तर सातव्या वर्षीच दिग्विजय करूं लागले. परशराम-भाऊ पदवर्धनानें बालवयांत मुलुखगिरिचें सुख पहाण्यास आरंभ केला (ऐ. ले. सं. नं. ६). पानिपतच्या लढाईत जनकोजीचें वय कांहीं विशीच्या पलीकडे फारसें नव्हतें. तो १७५५त मेडल्याच्या लढाईत प्रमुखपणें हजर होता (भां. सा. व). पानपतच्या लढाईत नानाफडगिस सोळा सतरा वर्षांचा होता. रघुनाथराव दादा अति मठ ! त्यांनीं गुजराथेवरील पहिली स्वारी आपल्या व्याख्या अठराव्या वर्षी केली. रघोजी भोसला वारा वर्षांचा असतांना

कीं मोगलाचा व आपला सलूख झाल्यादाखलच आहे; शहानवाजखान यास जाहागीर द्यावयाची रदबदल मात्र राहिली आहे. तेहि थोडक्या गोष्टीसाठीं तोडितात असा अर्थ नाहीं. गंगातीरास जाऊन जीवनरायास बोलावूं पाठवणें, म्हणोन आज्ञा होती. त्यावरून नेवासें नजीक मुक्काम करून स्वामीची मार्गप्रतीक्षा करीत असो. चार पांच रोज मुक्काम मजकुरीं झाले. स्वामीचें येणें कितीका रोजांनीं होईल तें आज्ञा करावी. शैर्हीरहून बातमीचें वर्तमान आलें आहे कीं निजामअल्ली एका दो रोजांनीं शहरास दाखल होणार. जानबा निंबाळकर कुच करून गेले. हणमंतराव निंबाळकर याकडील शाहाजी सुपेकर व फिरंगोजी पवार याजबरोबरी फौज द्वेऊन शहरास रवाना केलें. दिवसेंदिवस भारी होत आहेत. गंगा उतरून जावें तरी वकील शब्द ठेवितील कीं सलूख विघडला. न जावें तरी ते बळावत *चालले. याच्या-विशीं आज्ञा काय ते लिहून पाठवावी. त्याप्रमाणें वर्तणूक केली जाईल.

आपला चुलता जो कान्होजी भोसले याजबरोबर स्वारी शिकारीस जात असे (ना. भो. व. पृ. २९). असले हवे तितके दाखले आणीक कितीतरी देतां येतील. सारांश सांगण्याचा मुद्दा काय कीं त्यावेळीं मराठेशाहींत लढायांचा, दरवारांचा व एकंदर संसाराचा अनुभव मनुष्याला फार लवकर येऊन मोठा उत्कटहि येई. सध्यां वारातेरा वर्षांच्या सुमारास पोरें इंग्रजी अक्षरें शिकण्यास लागतात. त्याकालीं प्रांत कार्वाज करण्यास व संसार चालविण्यास वारातेरावर्षांच्या उमरांचा पुरुष योग्य समजत असत. एकंदर आयुष्यक्रम त्यावेळीं भरीव असून सध्यांच्या सारखा पोकळ नव्हता. संसाराची जबाबदारी व जगाचा अनुभव बालवयांतच कळूं लागल्यामुळे त्यावेळचे लोक अल्पवयांत मरूनहि प्रस्तुत कालच्या लोकांपेक्षा जास्त दिवस जगत व सहस्रपटीनें जास्त महत्वाचीं कामें करीत असेंच कवूल करणें निर्विवाद आहे.

१६८ औरंगाबादेहून.

* नानासाहेबपेशवे, शहानवाजखान व जीवनराव ह्या तिघांनीं सलावतजंगला धरून कैदेंत घालण्याची मसलत रचली होती. तेव्हां ऐनवेळेच्या अगोदर पेशव्यांच्या सरदारांनीं गंगा उतरून दौलताबादेवर चालून जाऊन सर्व रंग विघडवून टाकूं नये ह्याणून मोगलाचा व आपला सलूख होत आहे, तेव्हां तुम्ही गंगा उतरून येऊं नका, असें पत्र पाठवणें पेशव्यांस भाग पडलें-

आह्वांपाशीं फौज सासात हजार जमा झाली. आणखीहि वरचेवर येत आहे. सेवेसी श्रुत होय. हे विज्ञप्ति. पै॥ छ २६ जिल्हेज, रविवार प्रहर दिवस, सायंकाळ.

—

[७५]

श्रीदत्तात्रय. १६ सप्टेंबर १७५७.

पै॥ छ १ मोहरम शुक्रवार संध्याकाळ.

श्रीमंतसद्गुणस्वभाव राजश्री रावसाहेबाचे सेवेसी:—

आज्ञाधारक जीवनराव केशव साष्टांग नमस्कार विनंति. येथील क्षेम ता॥ छ १ मोहरम शुक्रवार प्रातःकाळ सूर्यउदये यथास्थित असे. विशेष. प्रार्थना ऐसीजे:—निजामअल्ली शहरापासून तीसा कोसांवर जाफराबादेस आला. तदनंतर बसालतजंगाचा व निजामअल्लीचा पेच मातबर पाडला. येथून थोरले नवाब सलाबतजंग याचें पत्र व बसालतजंगाचें पत्र निजामअल्लीस पाठविलें कीं येकंदर पुढें न येणें, वराडांत जाणें. भेटीचा मजकूर तरी आह्मी थोडक्या दिवसांत येऊं. भेट होईल ऐसें पत्र गेलें. निजामअल्ली येकंदर पुढें येणार नाहीत. आले तरी यास मुस्तेद करून लडावीन. निजामअल्ली मारला जाईल. महाराव आले ते भयाकरितां उगेच आहेत व मजलाहि वळखतात. गोड गोष्टी बोलतात. § दौलताबादेचे मोर्चे आज शुक्रवारीं संध्याकाळ पावेतों उठवून रविवारीं हाकीममा॥अल्लीखा यास घेऊन स्वामीपाशीं येतों. गंगे-अलीकडे कांहीं फौज राजश्री शिंदे सुभेदार याची आली ह्मणऊन मोगलास कळलें तरी येक राऊत गंगेअलीकडे न यावा. मजला लटकेपणा येईलसें न करावें. मोगलाच्या करारमदारांत तिळभर अंतर नाहीं. मोठी गोष्ट निजाम-अल्लीस न येणें ह्मणोन पत्रें गेलीं. आला तरी पारपत्य याजकरींच करवीन.

§ शहानवाजखान दौलताबादेच्या किल्यांत बसला होता. त्याच्या भोंवतीं सलाबतजंगाच्या लोकांनीं वेढा घालून मोर्चे दिले होते. ते सलाबतजंगाला उठवावयाला सांगावें ह्मणून पेशव्यांनीं जीवनरावास हुकूम केला होता.

ऐसा मोठा पेच पाडिला. वेगळीं वेगळीं चहूंकडे राजकारणें राखून ठेविलीं आहेत. तरी गंगेअलीकडे स्वार येक येऊं न द्यावा. पांचशें स्वार गंगा उतरोन उत्तरतीरीं आले. त्यास आज्ञा सादर व्हावी कीं पलीकडे जात. सेवक रविवारीं नवाब सलालतजंगापासून रुसकत जाला. चार वस्त्रें व येक हत्ती रोडसा ह्यातारा इनाम या सेवकास दिल्हा. काल छ ३० जिल्हेजीं गुरुवारीं नवाब बसालतजंगापासून रुसकत जाला. चार वस्त्रें व येक शिरपेच जडावाचा सामान्यसा नवाबांनीं आपल्या हातें पागोट्यावर बांधला. गंगेअलीकडे येक राऊत येऊं न द्यावा. निजामअल्ली मोठे बळे फिरे ऐसें केलें. माझ्या करारांत अंतर न पडे ऐसें केलें पाहिजे. सेवेसी श्रुत होय. हे विज्ञापना. मोर्चे उठवितेवेळेस दौलताबादेस हा सेवक जाईल. शहानवाजखानाची भेट होईल. हे विज्ञापना.

[७६]

श्रीदत्तात्रय.

१८ सप्टेंबर १७५७.

पै॥ छ ३ मोहरम संध्याकाळ.

अर्ज विज्ञापना ऐसीजे. येथील क्षेम ता॥ छ ३ मोहरम रविवार प्रातःकाळ मुकाम शहर सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. प्रार्थना ऐसीजे. दौलताबादेचे मोर्चे कांहीं लोक उठोन आले. कांहीं लोक पावसाकरितां राहिले आहेत, ते आज दोन प्रहर पावतों येतील. करारमदार जाले ते प्रमाणच आहेत. निजामअल्ली दर कुच येत होते त्याचा व बसालतजंगाचा पेच मातबर मोठे हिकमतीनें पाडिला. याजहातीं निजामअल्लीस लिहविलें कीं तुम्ही पुढें न येणें. लक्ष्मकारें निजामअल्ली फिरून जाईल, सा॥ जे भोसल्याचा निजामअल्लीचा पेच मातबर पाडिला. येथून यास्तव फिरून जातील. कदाचित् रेटून येऊं लागले तरी यास ह्मणजे बसालतजंगास बाहेर काहडितो, लडावीन. कदाचित् याचे कुमकेस सरकारची फौज पाहिजेसी जाली तरी विनंति लिहीन. याच कामासाठीं येक अगर दोन दिवस लागतील. तद-

नंतर हकीमजीस घेऊन हुजूर येतो. माझा गुंता नाही. परंतु निजामअल्ली फिरवून वराडांत जाये उपाय आरंभला आहे, तो एका दिवसांनी निदानी दोदिवसांनी सिद्धीस जाये ऐसे आहे. यास्तव आजचा उद्याचा दिवस राहिलो. रुसखत तरी याजपासून जालोच आहे. पूर्वी विनंति लिहिलीच आहे. निजामअल्लीच्या लष्करांतून आपाजी धोंडाजी यांस पत्रे आलीं तीं व रघुनाथपंत मुनसी, वकील जानोजी भोसले याचा, यास यशवंतराव कोनेर याचें पत्र आलें तें व रामचंद्र कोनेर ह्मणजे बाबूराव कोनेर याचें पत्र अप्पाजीपंतास आलें तें बजिनस सेवेसी पाठविलीं. वाचून सहित हें विनंतीपत्र हुजूर पुण्यास रवाना करावयाविसी आज्ञा करावी. महाराव जानोजी निंबाळकर याचें पत्र श्रीमंत स्वामीस आहे तेंहि पुण्यास रवाना करावयास आज्ञा. महाराव जानोजी निंबाळकर यांणीं राजश्री रावफडणीस यास पत्र लिहिलें. तेंहि पाठविलें असे. निजामअल्लीकडील जवाब संध्याकाळ पावेतो नवाब साहेबांस येईल. तदनंतर जे तदबीर होईल ते विनंति केली जाईल. सेवेसी श्रुत होय. हे विज्ञापना.

माझें पत्र परभारें हुजूर पुण्यास जात नाही यास्तव जें लिहिणें स्वामी ल्याहावयास समर्थ. चित्तास आल्यास माझें विनंति पत्र बजिनस इरसाल करावें. हे विज्ञापना.

मी येथें सुखें बसलों नाहीं. सरकारच्या मातबर कामासाठीं राहिलों. याहि उपरि आज्ञाच अशी असली तरी सोमवारीं स्वार होऊन येतो. हकीमजीचे लोक फौज, तईनाती, गारदी, बंदी वगैरे बाहर निघाल्यास येक दिवस लागेल. मोगलाई कारभार! अमासुस्त. डेरा मात्र हकीममा॥अलीखार्जीचा शहराबाहेर रंभापुरियाजवळ दिल्हा असे. हे विज्ञापना.

या पत्राब॥ लोकांचीं पत्रे आलीं तीं प॥ असेत.

१ अप्पाजी पंतास रामचंद्र कोनेर याचें.

१ जानोजी निंबाळकर याचें

सरकारांत आलें तें.

३ कित्ता कागद

१ रघुनाथपंत मुनसी यास येशवंतराव कोनेर याचें.

१ बाबूराव फडणीस यास जानोजी

निंबाळकर याचें आलें तें

[७७]

॥ श्रीदत्तात्रय. ॥

१८ सप्टेंबर १७५७.

पे॥ छ ३ मोहरम अवशीची सवा प्रहर रात्र.

अर्ज विज्ञापना ऐसीजे. येथील क्षेम ता॥ छ ३ मोहरम रविवार दोन प्रहर मुकाम शहर सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. प्रार्थना ऐसीजे. दौलताबादेचे मोर्चे कुल उठले. कुल सरदार सैदअकबरखान, मेठीअल्लीखा व मुरादखा व नसीरजंग वगैरे कुल आपल्या घरास आले. याउपरि दौलताबादेत गल्ला वगैरे जे चित्तास येईल तिकडून जावा न्यावा. कोणी मुजाहीम नाहीं. याउपरि आज अगर उद्यां अगर परवां निजामअल्लीचा गुंता उरकून सेवेसी खान अलीशान हकीमम॥अलीखा यास घेऊन येतां. सर्व फैसला करार जाल्याप्रमाणें अमलांत येईल. निजामअलीसी यासी पेच मोठे हिकमतीनें पाडला. आतां पस्तावले. परंतु मोठें काम हें खावंदास कळावें. मी येथें रिकामा बसलों नाहीं. सरकार कामावर बसलों. हुजूर पत्र पावतांच न आलों हणोन रागास न यावें. जानोजी भोसले यासी व निजाम अलीसी पेच मोठे णटुनेरे पाडला. श्रुत असावें. महाराव जानोजी केवळ निखालस सर्व प्रकारें दौलतखा स्वामीचा आहे. आद्यंत गोष्टींत तिळभर पिळपेंच न देखिला. नित्य एका दिवसा आड भेट होत असती. जिकडे स्वामीची मर्जी तिकडे माहराव जसवंत निंबाळकर; यांत अंतर नाहीं. हकीमम॥अलीखास घेऊन येतां. किल्याचे मोर्चे उठले. आतां तरी मोगलाच्या करारमदाराचा इतबार असावे. ज्या राजकारणांत पीळपेंच असेल त्या कामांत मी येणार नाहीं. मी कांहीं मातबर नाहीं, गरीब असे. माझे विनंतीना इतबार असावा. हे विनंति. हेंच पत्र हुजूर पुण्यास जावें. खोजे रहमदुलाखाबहादर व हकीमम॥अलीखा याचा रुका आला तो बजिनस पाठविला, पावेल.

[७८]

श्रीभवानीप्रसन्न.

३२ सप्टेंबर १७५७.

पे॥ छ ७ मोहरम गुरुवार तृतीय प्रहर.

श्रीमंत सद्गुणनिधान साहेबाचे सेवेसी:—

आज्ञाधारक कृष्णाजी त्रिंबक साष्टांग नमस्कार उपरी विनंति. आजी गुरुवारीं छ ७ मोहरमीं येथें कांहीं कवतुक जालें तें विनंति करितों. काल नवाब सलाबतजंग राजश्री जानोजी निंबाळकर यांचे घरास रंभापुन्यास संध्याकाळीं येकबयेक विसापंचविसा माणसानसी गेले होते. मागून वाद्य व सवारीचा सरंजाम जाऊन पावला. तिकडून येतां बसरंजाम आले. इतकें काल जालें होतें. आज प्रातःकाळींच गजराचे वेळेस स्वारी तयार करविली जे बेगमचे मुकबन्यास जातों. त्याजवरून कितेकांनीं त्याच वेळेस येऊन बसालतजंगास सांगितलें जे शहानवाजखानाकडे दौलताबादेस रातो-रात श्रीमंताची फौज येऊन त्यास घेऊन श्रीमंतापासी टोक्यास गेले व नवा-बांनींही स्वारी तयार करविली. नवाबाहि तिकडेच जाणार. काल जानोजीसीं हेच मसलहत केली होती. त्याचे बलें नवाब निघून जाणार. ऐसें बसालत-जंगास सांगतांच बसालतजंग स्वार होऊन नवाबाचे घरास गेले व शहरचे दरवाजे बंद करविले. ऐसी हुल्लड येक प्रहर दिवसापरिंयंत जाली. शेवटीं शाबीत जालें जे सर्व लटकें. नवाब बेगमचे मुकबन्यास जाणार. तव्हां बसाल-तजंग उठोन आपले घरास आले. जालें वर्तमान विदित व्हावें हणोन विनंति लिहिली असे. हे विनंति.

फिरंग्यांकडील वर्तमान आलें जे छ १० जिल्हेजीं ईसाकपटणीहून डेरे बाहेर केले होते जे इकडे यावें. तदनंतर छ १४ माहे मजकुरीं तेथून दिढा कोसाचें कुच केलें. पुढें कुचदरकुच इकडे येणार. इतकें वर्तमान आलें. विदित होय. हे विनंति.

हें वर्तमान श्रीमंतसगुणमूर्ति साहेबांस लिहिलें नाहीं. हेंच विनंति-

पत्र पुण्यास रवाना करणें उचित असलें तरी रवाना करणार स्वामी समर्थ असेत. हे विनंति.

[७९]

॥ श्री ॥

२३ सप्टेंबर १७५७.

पे॥ छ ८ मोहरम शुक्रवार दोन प्रहर दिवस.

श्रीमंत राजश्री

रावसाहेब स्वामीचे सेवेसी:—

विनंति सेवक शामजी गोविंद सा॥ नमस्कार विनंति येथील कुशल ता॥
 छ ४ मोहरम मुकाम उतरादीपेठ पा॥ अंबडापुर प्रतीतातीर दर लष्कर
 नवाब निजामुदौला स्वामीचे कृपादृष्टीनें यथास्थित असे. यानंतर आज्ञापत्र
 छ २२ जिल्हेजचें जासुदासमागमें सादर जालें तें मुकाम मजकुरीं कालीं
 पावलें. पत्रीं आज्ञा कीं नवाब कोठवर आले, कोणे मुद्यावर घेतात, ते
 बातमी वरचेवर लिहित जाणें. ऐसीयास अलजपुरीं नवाब असतां नवाब
 सलाबतजंग व बसालतजंग यांणीं लिहिलें कीं शहानवाजखान बागी होऊन
 दौलताबाद बळाऊन बसला आहे. त्याचें पारपत्य करावें लागतें. तर
 रात्रीचा दिवस करून फौजसमेत घेऊन पोहचणें. त्यावरून तीन चार
 हजार फौज व तोफखाना समागमें होता तो व इमरामखान गाडदी यास
 हजार स्वार, तीन हजार गाडदी व बारा तोफानसी, पंच्यायशी हजार रुपये
 दरमाहा निखालस द्यावे या करारानें, चाकर ठेऊन अलजपुरीहून कुच
 करून मुलकापासून अललहीसाहा ? थोडाबहुत वसूल घेऊन खर्ची करीत
 करीत येथवर आले. राजश्री जानोजी भोसले सेनासाहेबसुभा यांणीं
 आपणाकडील कमावीसदारांस लिहिलें कीं नवाब मुलकापासून थोडाबहुत
 वसूल घेऊन शहरास जातील. त्यास तुह्मी जमीदारांस ताकीद करून देविणें,
 अडथळा न करणें. त्यावरून कमावीसदारांनीं जमीदारांस रुजू करून

लाख दोन लाखाची वाट करून देविली. राजश्री मुधोजी भोसले याजकडे मलकापूर, आकोट, आमोद वगैरे सोळा महाल सरंजामाचे आहेत. त्या महालावरी तफरीक तीस हजार आली. त्याची निशा कमावीसदारापासून करून घेतली पा। अंबडापुर येथील जमीदारांकडे पेशकश व नजर बारा हजार रुपये करार केले. पांचसा मुकाम पर्जन्याकरितां अंबडापुरीं मुकाम जाले. याउपर कुच दरकुच शहरास येत आहेत. बाळापुरानजीक होते. तेथें श्रीमंताचीं पत्रें आलीं कीं उतावळी करून तुह्मी शहरास यावेंसें नाहीं. आलियास तुमचें आमचे स्नेहास अंतर पडेल. त्यास नवाबांनीं उत्तर पाठविलें कीं या दिवसांत जावयाचें आपणासहि जरूर नव्हतें. परंतु नवाबाचीं पत्रें वरचेवर येतात कीं सीताब येणें, त्यावरून खावंदाचा हुकूम बजाऊन आणावा जरूर, यास्तव येत असो; परंतु आह्मी शहरास पावलियावर श्रीमंताचे स्नेहाची वृद्धि अधिकोत्तर होय तेच करून. ह्मणऊन उत्तरें गेलीं आहेत. विदित होय. लक्ष्मण खंडागळे व रामचंद्र जाधवराव यांसहि याचीं पत्रें गेलीं होतीं. त्यास खंडागळे जाफराबादेचे मुकामास येऊन भेटणार. त्याजबा॥ हजार स्वार आहेत. रामचंद्र जाधवाहि गंगेवर आले ह्मणोन वर्तमान आहे. याउपरि होईल तें वृत्त वरचेवर सेवेसी लिहिलें जाईल. सेवकापासी जासूद बहुत नाहीं. दोन तीन जोड्या आहेत. त्या वरचेवर पुण्यास रवाना कराव्या लागतात. यास्तव दोन चार जोड्या सेवकाकडे पाठवणार स्वामी खावंद आहेत. सेवेसी विदित होय. हे विज्ञापि.

[८०]

॥ श्रीशंकर ॥

२५ सप्टेंबर १७५७.

पे॥ छ १० मोहरम रविवार सा घटका दिवस प्रातःकाळ.

श्रीमंत सद्गुणमूर्ती साहेबाचे सेवेसी:—

आज्ञाधारक कृष्णाजी त्रिंबक सा॥ नमस्कार उपरि विनंति. छ २ मोहर-

मचें आज्ञापत्र सादर जालें तें छ ९ माहे मजकुरीं पावलें. मस्तकीं वंदिलें. तुवां पत्र पाठविलें तें पावलें, त्याचें उत्तर सरकारची यापूर्वीं जोडी आली होती ती येथेंच राहिली होती, तीजबराबर सविस्तर वर्तमान लिहून पाठविलें असे. त्याप्र॥ वरचेवर वर्तमान लिहीत जाणें. नवाबाजवळ नवी फौज किती ? मनसबदार कोण कोण ? किती फौजेनें जमा जाहलें ? निजामअल्ली कोठें आहेत ? त्याजपाशीं गाडदी व तोफखाना काय ? फौज काय ? जानोजी भोसले याची फौज कोण ? किती आहे ? तें सर्व लिहिणें. भोसल्यांचे वकिलाकडून लेहून करवावयाचा प्रकार पेशजी लिहिला होता त्याचे काय कसें केलें ? तें सर्व लिहिणें करणें. निजामअल्लीचाहि प्रकार पेशजीच्या लिहिल्याप्र॥ करावयाचें करणें. वरचेवर वर्तमान लिहित जाणें. पंचवीस लाखांची जागीर सरकारांत द्यावी, नगर द्यावें. शाहानबाजखानास तीन लाखांची जागीर व दौलताबाद व अंतूर दोन्ही किल्ले करार करावे, इतके मजकूर कबूल केले ह्मणोन जीवनराव याणीं लिहिलें. त्यावरून चिरंजीवास व दत्तबास सलुख करावयाविशीं लिहिलें आहे. सत्वर पंचविसांचे परगणे मात्र चांगले निवडून द्यावें, भेटावें, सलुख जाहीर करावा ऐसें लिहिलें आहे. परंतु फौजा जमा करितात. निजामअल्ली येणार. इब्राईमखान जुंजाच्या गप्पा मारतात. त्यास तुरत सलुख लाऊन ठेवावा. फौजा जमा जालीयावर कजीयास उभें राहावें ऐसा भाव आहे. किंवा शुद्ध भाव आहे हा शोध घेऊन लिहून पाठवीत जाणें ह्मणोन आज्ञा. ऐशास येथील वर्तमान हुजूर वरचेवर विनंति करीत असतोच. सांप्रत येथें फौज नवाबाची मुगली, कदीम व नवी व किरकोळ मनसबदार मिळोन पांच हजार व हणमंतराव निंबाळकर दोन हजार व जानोजी निंबाळकर हजार व मुधोजी नाईक निंबाळकर व नागोजी माने व बाजीराव घोरपडे वगैरे किरकोळ मन्हाठे पांचशें येकूण साडेआठ हजार फौज येथें आहे. वरकड कोणी अधिक आगळी लिहितील तर लिहोत. परंतु इतकीच फौज आहे. निजामअल्लीहि पांचहजार फौज, नवे तीन हजार गाडदी व तोफा गाडद्यांच्या

व सरकारच्या यांच्या मिळोन पन्नास. याखेरीज बाण वगैरे सरंजाम चांगला आहे ह्मणून नवाबाचें येथें वर्तमान आलें. व शामजी गोविंद टकले यांचें पत्र मजला आलें. त्यांत वर्तमान त्यांनीं लिहिलें आहे. तें पत्र बजिनस हजूर पाठविलें आहे. त्यावरून सविस्तर अर्थ ध्यानास येईल. भोसले यांची फौज तर त्याजबा॥ नाहीं ह्मणून वर्तमान आहे. मी येथून भोसले याचे वकिलाकडून वरचेवर लिहिवीत गेलों. मजला कळला तसा प्रकार येथील भासवीत गेलों. त्याजवरून बाबूराव कानेरे यांचें पत्र मजला आलें तें यापूर्वी बजिनस हजूर पाठविलेंच आहे. पाहून अर्थ ध्यानास आलाच असेल. व रा॥ येशवंतराव कानेर हे निजामअल्ली समीप होते. त्यासहि वरचेवर लिहित गेलों. त्याचेंहि उत्तर रा॥ रघुनाथपंत वकील यांसी आलें त्याची नकल घेऊन यापूर्वी जोडी रवाना हजूर जाली त्या पत्राबा॥च रवाना करीत होतां. परंतु ते नकल चुकून राहून गेली ते सांप्रत पाठविली आहे. त्याजवरून अर्थ कळों येईल. अस्सल पत्र रा॥ यशवंतराव याचे तीर्थस्वरूप रा॥ जीवनराव केशव यांनीं रघुनाथपंतापासून घेतलें होतें तें त्यांनीं हजूर पाठविलें असेल. निजामअल्लीनें न यावें हा प्रकार केलाच आहे. व अलीकडे नवाबाचीं पत्रें त्यांस पाठविलीं आहेत कीं तुवा सहसा न यावें. त्यास पत्रें पावलीं त्या संधीत त्यानें अंबडापुराहून कुच करून, धोऱ्यासमीप पेनगंगा आहे तेथवर तीन कोस येऊन राहिला. मुकाम आहेत. मोठ्या संशयांत पडला जे भावाकडे जावें तर तेथील प्रकार विशकलीत दिसतो; माघारें परतून जावें तर वराडांत कोणी पुसणार नाहीं; जे भावानें पिटून लाविलें अशा संकटांत पडून आहे. परंतु लोकांत ह्मणतात जे राजश्री विठ्ठल सुंदर दिवाण बालापुरास कांहीं कर्जवाम मेळवावयास गेला आहे, त्याची मार्गप्रतीक्षा करितात. तो आला ह्मणजे पुढें अवरंगाबादेस जाऊं असें ह्मणोन कालक्रमणा करितो. व नानाप्रकारचे विचार आचार इभ्राइमखान वगैरे करीतच आहेत. त्याचा याचा पेच पडला. परंतु यासहि संशय आहे जे इभ्राइमखान वगैरे सामान त्याजपाशीं चांगलें आहे. जरी रेटून

आलाच तरी कलह वाढेल, हेहि खराबीच. याजकरितां काल बसालतजंगानीं आपला दिवाण जव्हायरमल्ल व पेशकार बिरजनाथ हे दोघेजण त्यास समजाऊन माघारे वाटे लावावयास पाठविले. ते व कांहीं मेवा वगैरेहि पाठविला. जाहिरी तरी कृत्रिम कांहीं भासत नाहीच. स्वामीचाच स्नेह संपादून रहावें ऐसा भाव दिसतो. तीर्थस्वरूप रा। जीवनराव यांनीं सर्वप्रकारें आपली खातरजमा करून घेतली आहे. खोजे रहमदुलाखान व हकीम महमदअल्लीखान हे मध्यस्त. यांचें वचन प्रमाण घेतलें आहे. स्वामींनीं मजला लिहिला मजकूर तीर्थस्वरूप जीवनराव यासीहि लिहिला होता. त्यांचें पत्र मीं पाहिलें व हेहि पत्र त्यांस दाखविलें व त्याचेच खातरजमेवरून भरंवसाहि पुरता. कृत्रिम कोठें आढळत नाही. तो आला तरी लढाईस सिद्ध होऊं ऐसें हे क्षणतात. इतका अकृत्रिम प्रकार दाखवून जरी चिंतांत कृत्रिम भाव असला तरी दो चौ दिवसांत कळेल. जरी निजामअल्ली येऊंच लागला आणि हे लढाईस बाहिर न निघेत तरी परिच्छिन्न कृत्रिमसें कळेल. परंतु कृत्रिम विचार करावयाची हिंमत सहसा होणार नाही. जालीच तरी श्रीकृपेनें याचें पारपत्य करणें कांहीं कठीण नाही. परंतु त्याचें येणें या न येणें याकरितां सरकारचें काम बंद ठेवावें हें सलाह नाही. त्याच्या येणें या न येणेंयाचा जसजसा प्रकार घडेल तसा घडो. तशासारखी फिकीर त्याची श्रीकृपेनें होईल. परंतु जो करार व मदार ठहरला आहे त्याचे महाल वगैरे घ्यावयाजकरितां श्रीमंत साहेबजादे याजपाशीं मोगलाकडील हकीम महमदअल्लीखानास नेऊन अशाच संधींत दबून दबकाऊन चिंतानरूप काम माहालाचें करून घ्यावें हेंच सलाह आहे. जरी अशा संधींत मोगलाकडील गृहस्थ नवे आणा वाहिल्या, हवाल्यावर टाकीत, तरी आपण सावध व्हावें. स्वामी ज्यास हातीं धरतील त्यास नमुदांत आणितील हें सर्वास कळलें आहे. अशा संधींत चिंतानरूप माहाल घ्यावयाची वेळ आहे. जरी निजामअल्लीचा लडा वारल्यावर काम करून घेऊं घाटल्यास विलंबावर पडत पंधरा वीस दिवस गुजरून गेले. आणखीहि इतकेच

दिवस गुजरून जातील. इतक्यांत फिरंगी समीप येऊन पावले तरी त्याच्याहि येणेयाचा एखादा व्हाना काढतील जे त्याच्या सलाहानें करावें लागलें. असें करितां लांबण फार पडेल. फिरंगियांनीं इसाकपटणींहून छ १० जिल्हेजीं डेरे बाहीर केले होते. छ १४ जिल्हेजीं दिढा कोसांचें कुच इकडे यावयाकरितां केलें होतें. त्यास तेथून निघोन पंचवीस दिवस जाले. पाहवें कोठवर आले असतील ? निजामअल्ली चाळीस पंचेचाळीस कोसांवर आणि आपली फौज गंगातीरीं पंधरा कोसांवर, ऐसें असतां आपलें काम त्याचे येणेयाचे संशयाकरितां बंद ठेवणें सलाह माझे बुद्धीस तरी येत नाही. इकडे आपलें काम माहाल वगैरे निवडून यावयास शुरू केलिया अधिक निजामअल्लीवर दबाव पडेल कीं आतां कांहीं बाकी राहिली नाही व याचा ग्रहस्त येऊन गुंतल्यावर आणखी कारभार काय करणार ? माहाला तपसील करून देतीलच ह्मणजे जागा जागा कमावीसदार पाठवावेच. सहजच गुंता उरकेल. व लोकांचे तर्कवितर्क दूर होतील. नाहीतर संशय दूर होत नाहीत. मी आपल्या बुद्धीनें लिहिलें असे. वरकड करणार जें समयोचित असेल तेंच करीत असतील. परंतु फिरंगी समीप येऊन पावले तरी हैदर-जंगास स्वामी पुरते जाणतात जे कसे काव्यादाव्याचा मनुष्य आहे. दिसता प्रकार सविस्तर विनंति लिहिली. पुढें समयोचित सलाह असेल तें करणार स्वामी समर्थ असेत. हे विनंति. खाना छ १ माहे मोहरम.

[८१]

श्रीदत्तात्रय.

२५ सप्टेंबर १७५७.

पे॥ छ १० मोहरम रविवार साष्टका दिवस प्रातःकाळचा.

अर्ज विज्ञापना ऐसीजे येथील क्षेम ता॥ छ १ मोहरम मंदवार तीन चार घटिका रात्र मुकाम शहर सेवकांचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष.

प्रार्थना ऐसीजे: आज्ञापत्र सादर जालें तेथें आज्ञा कीं शुक्रवारीं कुच करावें तों नवा दिवस. शनवारीं वर्ज वार. रविवारीं कुच करून पेडापुरावर मुकाम फर्मावणार. शहरच्या पूर्वेस जावयाचा निश्र्वय असतां सांप्रत व्हा लिहिलें जे बाणशेंदरेया रोखें जावें ऐसी नवाबाची मर्जी. यास्तव बाणशेंदरे हिकडेच मुकामात करूं ह्मणोन विस्तारें आज्ञा. ऐसीयास नवाबाची मर्जी तो पूर्वेस शहरच्या डोंगर आंगें यावें. यांत निजामअल्लीवर दबाव व चारा आहे व हकीमजीस जवळच घेऊन येतों. कामें सत्वर उरकावीं. तदनंतर आणखी कामास मुतवजे व्हावें. आज्ञापत्र ऐसें आलें जे श्रीमंत प्रताप वरिष्ठाभिधान राजश्री पंतप्रधान साहेबाची आज्ञा जे कासारबारीकडे जावयाची व खानदेश जुनें काम व गुजरात मोठें काम, हीकडे दबाव. ऐसीयास कासारबारी फार दूर; बाणशेंदरें जवळ. परंतु उगेच तिकडे जाणें उचित नाहीं. रोख दाखवावा कीं शहरच्या पूर्वेस मुकामास जावयासि कुच फर्माविलें. व दोन कुचे, येक अवल कुच, पेडापूर; दुसरें पुढें तीन चार कोस. तदनंतर नवाब वसालतजंगाकरीं स्वामीस लिहीवीन कीं बाणशेंदरें या डोंगराआंगें मुकामात करावे. हकीमजीसहि पाठवितों. तुर्त शहरच्या पूर्वेस न जावें. तदनंतर बाणशेंदरेंया रोखें मुतवजे व्हावें. ऐसी विनंति लिहिली. सांप्रत आज्ञापत्र सादर जालें त्यांत आज्ञा साफ कीं बाणशेंदरें इकडेच जातों, ऐसे जाहेर साफ नसावें. चिता जाहेर ऐसें नसावें. खानदेश वगैरे मनसुब्यामुळें बाणशेंदरेंया रोखें मुतवजे व्हाबयाचे असो. परंतु जाहेर हेंच असावें कीं शहरच्या पूर्वेस चारा आहे तेथेंच मुकामात करावी. याच गोष्टीच्या पोटांत निजामअल्लीवर दबाव. तो पुढें एकंदर घेऊं पावणार नाहीं. दुसरे फौज स्वामीबा। किती हें कळावें, तैशासारिखी विनंति, जेथें मुकामात करणें उचित तेथें करावे, असी केली जाईल. निजामअल्लीस स्वामी गंगा उतरल्यावर खबर कळेल, तो काय मनसुबा करितो हेंहि कळेल. खुलासा रविवारीं कुच करून पेडापुरावर यावें तोंवर आणखी नवाबाच्या व सरकारच्या कार्यास उचित ऐसीच विनंति करीन. सांप्रत आपाजी धोंडाजी याचे

विद्यमानें निजामअल्लीचें राजकारण आलें कीं श्रीमंत माझी दस्तगारी करतील तर चिंतानरूप सलूख करीन. फिरंग्यास एकंदर येऊं देणार नाहीं. मोसले यासी जैसे सांगाल तैसे करीन. त्याजला उत्तर दिलें जे हा मजकूर हुजूर लिहितो; हुजूरून पुण्याचा जाब यावयास दाहा दिवस लागतील; तोंवर तुम्ही पुढें येऊं नये; याल तर सरकारची फौज धाऊन येऊन गळां पडेल; काम तुमचें सर्व नासेल; यास्तव जवाब येईल तोंवर उगेच राहाणें. राहातील. दरमियानच्या दिवसांत हकीमजीस घेऊन येतो. गुंता उरकून घेऊं. निजामअल्लीनें पन्नासाच्या जागीरी दिधल्या तर कार्याच्या नाहीत. बदमामली असे. परंतु फिरंग्यास एकंदर येऊं देणार नाहीं, सा। इभराइमखा गारदी फिरंग्यांचा दुषमन त्याजवा। आहे. बसालतजंग प्रामाणिक यासचे स्थापावें आणि सरकारचें काम करावें. हणमंतराव निंबाळकर व महाराव जानोजी या सेवकांनै आपले सूत्रीं लाऊन घेतलें. जालें राजकारण यांत पीळपेच नाहीं. निजामअल्ली न यावा इतकाच मात्र तरतूद. व जें राजकारण आलें तें खावंदास ल्याहावें. कदाचित् निजामअल्ली भावास जाहेर सलूख दाखऊन आला आणि दगा केला तर हेंहि सूत्र असावें, यास्तव लाऊन ठेविलें असे. शहानवाजखानाकडे पैगाम केला आहे. त्याणें माझे मुदे माफीक काम केलें तरी बरेंच आहे. लक्षप्रकारें करावेंसें आहे. कदाचित् उचित रीतीनें पैका कबूल न केला तरी किल्ला नवाबास घ्यावयाची परवानगी द्यावी. आणखी जागीर नवाबाकरीं सरकारांत देवितों हाहि मजकूर उगाच लिहिला असे. खातरेंत असावें. नवाबसाहेब थोरले नवाब सलावतजंग यांणीं एकांतीं हकीमजीचें विद्यमानें दोन मसविदे, येक बसालतजंगास पत्र, ऐसे हुजूरचे पुण्याहून आणवावे व त्याच पत्रांत जवाब श्रीमंत स्वामीस बसालतजंगांनीं ल्याहावा हणोन मसविदा आहे तोहि घालावा. तरी हे विनंतिपत्रासहित मसविदे दोन्ही पारसी बजिनस हुजूर पाठवावे. त्याप्रमाणें पत्रें तेथील आणवावीं. निजामअल्लीचे तर्फेनें दोघे भले माणूस मुसलमान नवाबापासीं जवाबसालास रा। जाले. उदईक येतील. येथूनहि

दाधे रुखसत जाले. तेहि उदईक जातील. हकीमजीस व या सेवकास हुजूर यावयास विलंब नाहीं. परंतु निजामअल्लीचें निस्तुक जालें पाहिजे. नवाब सलावतजंगांनीं लेहून वसालतजंगास पत्रें आणविलीं ऐसें नसावें. श्रीमंतासच थोरले नवाबाचें फार अगत्य यास्तव लिहिलें ऐसें असावें. सेवेसी श्रुत होय. हे विज्ञापना.

[८२]

श्रीदत्तात्रय.

२६ सप्टेंबर १७५७.

पे। छ ११ मोहरम सोमवार प्रातःकाळ सूर्योदय.

अर्ज विज्ञापना ऐसीजे. येथील क्षेम ता।। छ १० मोहरम रविवार दीड प्रहर रात्र मुकाम शहर सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे विशेष. प्रार्थना ऐसीजे. आज्ञापत्र सादर जालें तेथें आज्ञा कीं खासा स्वारी गंगातीरप्रांते येऊन बारा दिवस जाले. जीवनराव येऊन कामकाज विल्हे लावीत. नाहींत. तेव्हां काय प्रकार आहे हें कांहीं कळत नाहीं. हे सुधे नाहीं हणोन लोक चर्चा करितात. पाहातां बारा दिवस येऊन जाले. तुमचें येणें होत नाहीं, तेव्हां संशयास जागा होते, यास्तव तुम्ही उदईक येथें येऊन सर्व कामें विल्हेस लावणें. अतःपर निजामअल्लीच्या येण्या न येण्याची वाट न पाहाणें. तुम्हीं पेच पाडून ठेविलाच आहे. तुम्हा बंधु यास तेथें ठेऊन हकीमम॥अल्लीखास घेऊन हुजूर येणें. तुम्ह्या येण्यानें सल्लुख खासुरा जाला हा लौकिक होऊन, कामें विल्हेस लागून, दुसरेकडे मुतवजे हाणें कामें मंजूर आहेत हणोन विस्तारें आज्ञा. ऐसीयास येथें चिरंजीव अवधूत राव केशव यास ठेऊन सेवक व हकीमम॥अल्लीखा सोमवारीं छ १ मोहरमीं येथून स्वार होतो. दोही दिवसांनीं पायावर डोकी ठेऊन म आपल्यास सनाथ करून घेतों. जाली मामलियेत दांत पीळपेच नाहीं

कदाचित् बसालतजंग मेला अगर कोणही दगा करून धरला तरी राजकारणास आठचार दिवस विलंब लागेल. वरकड गुता नाही. निजामअल्लींत यात पेच पाडलाच आहे. सर्व मतलब सख्तहि करून घेतले. माहाल नेमावे आणि परवाने करावे. अहद पैमान व्हावे तें सर्व स्वामीपासीं आल्यावर अर्ज करितों. यापूर्वी दोन तीन आज्ञापत्रें सादर जालीं त्यांत खुलासा जे बाणशेंदरे प्रांत कनड व कासारवारी या डोंगरांत चारा आहे व पाणी उत्तम मनसुबे फार पोटांत याच गोष्टीचा आहे ते त्याजवरून नवाबसाहेबास या सेवकानें सांगितलें कीं निजामअल्ली जाफराबादेपलीकडे त्याच डोंगरांत दाभाडी वगैरे येथें चारा आहे. श्रीमंत सद्गुणस्वभाव राजश्री रावसाहेबाकडेच मुतवजें होणार व मुकामातहि करणार, यास्तव नवाबसाहेबीं बहुत खेहानें लिहिलें कीं इकडे न जावें. बाणशेंदरेयाचे रोखें जावें तेथें मुकामात करावें. हकीममाअल्लीखा व जीवनराव यास सोमवारीं रा॥ करितों ह्मणोन नवाबांनीं लिहिलें आहे तो खलिता बजिनस पाठविला. पावेल. जवाब उत्तम गोड पाठवावा. बाणशेंदरेकडेच जातो ह्मणोन ल्याहावें. उदईक सोमवारीं हकीमजी डेरे दाखल होतील. मंगळवारीं दोनप्रहरा येथून चालतील. बुधवारीं सेवेसी येतो. मजला विलंब नाही. परंतु मोगलाई कारभार सुस्त फार असे. खुलासा हकीमजीस घेऊन सेवेसी पोहचलोंच यांत संशय नाही. बाणशेंदरें प्रांत कनड येथें मुकामात करावें. शहरापासून चवदा कोसांवर असावें. दौलताबादेपासून आठ नव कोस पलीकडे असावें. डोंगरचारा आहे तेथें जावयास मार्गी लहान लहान कुच चव चव कोसाचे करावे. इतकियांत निजामअल्लीची खबर कळेल. नवाबहि बाहेर निघतील. दो ती दिवसांनीं जसवंताच्या तलावावर राहतील. रूख निजामअल्लीकडील तरी बसालतजंग जीवंत आहे तरी याच्या बोलल्या गोष्टींत तिळभर अंतर नाही. सेवेसी श्रुत होय. हे विज्ञापना.

[८३]

श्रीदत्तात्रय.

२६ सप्टेंबर १७५७.

पे॥ छ ११ मोहरम सोमवार दीड प्रहर दिवस सायंकालचा.

अर्ज विज्ञापना ऐसीजे. येथील क्षेम ता॥ छ ११ मोहरम सोमवार चार घटका दिवस प्रथम मुकाम शहर सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. प्रार्थना ऐसीजे आज्ञापत्र छ १० रविवार चार घटका रात्रचें पाठविलें तें येच समयीं पावलें. सत्वर हुजूर हकीममा॥अल्लीखा यास घेऊन येणें. तुझ्या येण्यास फार गुणक ? जातात ह्मणोन विस्तारें आज्ञा. ऐसीयास आज हकीमजीस बाहेर डेऱ्यादाखल करवितों. उदईक सहित खानमा॥रनिले सेवेसी येतों. निजामअल्ली जाफराबादेच्या पलीकडे साता कोसांवर आहे. त्याचे भले माणुस दोघे येथें आले. जबाबसाल तेहि भले माणुस सहीत याचे सुफी-बेगखा व जवाहरमल व ब्रीजनाथ हे तिघेजण जातात. नवाब बाहेर निघतात. जसवंताच्या तलावावर शहरच्या पूर्वेस राहतील. श्रीमंत प्रतापवरिष्ठा-भिधान राजश्री पंतप्रधानसाहेबाचें आज्ञापत्र या सेवकास सादर जालें तेंहि पावलें. शहानवाजखानाकडे भला माणूस पाठविला. जबाबसाल ठीक करितों. परवाने जागीरीचे शहानवाजखानाचे तयार होतील ते स्वामीपाशीं येतील. परभारे येक काडीचें काम त्याजला ईतला दिल्लें नाहीं व पुढें ईतला देणार नाहीं. नजरहि माकुल माझे मुदे माफीक ठीक करितो. परवाने जागीर स्वामीपासी परगणे नेमस्त होतील. परवानेहि आह्मीच आपल्यापाशीं ह्मणजे सरकारांत ठेऊन घेऊं. निजामअल्लीकडील राजकारणें लाऊन ठेविलींच आहेत. राजश्री आपाजी धोंडाजी यास जाहेर उगेच बा॥ घेतलें. बातन निजामअल्लीचें राजकारण लाविलें यास्तव आपाजीपंतास बा॥ घेऊन येतों. जाल्या कराराप्रमाणें हकीमजीस घेऊन येतों. आज सोमवारीं मुकाम पेडापुरावरच जाला. उत्तम. उदईक मुकामाविसी आज्ञापत्र सादर करावें. येथून विनंतिपत्र अर्ज होईल त्याप्रमाणें करावयास स्वामी समर्थ. नवाब बसालतजंग जीवंत आहे तर जालें राजकारण कारभार तिळभर यांत तफावत नाहीं.

निजामअल्ली याजला कुराण देऊन येईल आणि दगा करील तरी न कळे. जालें तरी नफा आणखी होईल. खुलासा हकीमजीस घेऊन सेवेसी पोहचलों जाणावें. सर्व मजकूर रूबरू अर्ज करीन. सेवेसी श्रुत होय. हे विज्ञापना.

[८४]

॥ श्री ॥

२६ सप्टेंबर १७५७.

पे॥ छ ११ मोहरम सोमवार अवशीची चार घटका रात्र.

श्रीमंत राजश्री विश्वासराव स्वामीचे सेवेसी: —

विनांति सेवक कृष्णाजी रघुनाथ सा॥ नमस्कार विनांति उपरि येथील कुशल ता॥ आधिक शुद्ध १३ मा॥ शहर जाणून स्वामींनीं निजानंदलेखन आज्ञा करीत असिलें पाहिजे. विशेष. येथील वर्तमान तो राजश्री जीवनराव व हकीम महमदअल्लीखा आज सेवेसी घेणार. निजामअल्लीचें वर्तमान तो जाफराबादेहून कुच करून काल गिर्नानदीवर आले. तेथून कुच करून दाभाडी अलीकडे घेणार. येका दो दिवसांत शहरास दाखल होतील. निजामअल्लीच्या तर्फेनें येक भला मनुष्य येथें सलाबतजंगाजवळ आला होता. कितीकर्या स्वच्छतेच्या गोष्टी सांगितल्या. त्याजवरून यांनीं जवाहिरमल मुनसी त्यासमागमें देऊन आज रवाना केलें. निजामअल्लीचा मतलब कीं येथें येऊन यासी भेटावें व चार दिवस राहावें. मग आपल्या तालुकियास जावें. निजामअल्लीसमागमें चार हजार पांच हजार पावेतों स्वार आहेत. लक्ष्मणराव खंडागळे व गिरनोजी आटोळे हे दोघे मराठे समागमें आहेत. ईभराईमखा गाडदी त्यासमागमें आहे. त्याजपाशीं दोन अडीच हजार गाडदी व पंचवीस जर्ब तोफा त्यासमागमें आहेत व सरकारच्या दाहा तोफा इतका सरंजाम त्यासमागमें आहे. कळावें. बहुत काय लिहिणें. कृपालोभ असो दीजे. हे विनांति.

[८५] पे॥ छ ११ मोहरम. ॥ श्री ॥

२६ सप्टेंबर १७५७

राजश्री बाबूरावजी दाम मोहवतहु येत जाद दोस्ता

वादज दुवा आ की जे कांहीं तुह्नी रायजगंनाथ यांसी बोललेत सविस्तर त्याचे लिहिल्यावरून विदित जाहलें. त्यासी जो कांहीं करार श्रीमंत रावसाहेब करमफर्मा रावपंतप्रधान यांचे समक्ष तुमचे विद्यमानें भवानीशंकरांहीं केला असेल तो आह्मांस प्रमाण असे व तुह्मांस ठाऊक आहे व पंत मारेंचा जावसाल तुमचेच विद्यमानें असे. आतां पुन्हा उत्तर प्रतिउत्तर उचित नाहीं. भवानीशंकरांहीं लिहिलें होतें कीं रावसाहेब मेहरवान रा॥ विश्वासराव व तुह्नी त्या प्रांतीं येतात. आपले मतलब मंजूर करायास राजे जगंनाथास पाठवणें कीं शहर जवळ असे, वक्रीलास ताकीद करतील. श्रीमंतजीपासून आज्ञा रायमजकुरची पाठवायाची घेतली असे. त्यास तुमचे लिहिल्यावरून त्यास पाठविलें असे कीं रा॥ विश्वासरावजी सेवेसी व तुह्मापाशीं हजर असेत. आणखी उत्तर प्रतिउत्तर त्याशीं नाहीं. जें कांहीं भवानीशंकरांहीं करार केला आहे तो प्रमाण असे. तुह्नी प्रारंभापासून सर्व गोष्टींस जाणत असा. आतां लिहिणें प्रयोजन नाहीं. जें कांहीं सर्व स्नेहाचें असे तें करणें. कामाचे मुख्य तुह्नीच असा. ज्यादा काय लिहिणें. हे किताबत.

—————

[८६]

॥ श्री ॥

२३ सप्टेंबर १७५७.

पे॥ छ ११ मोहरम प्रहर दिवस चढता सोमवार.

श्रीमत् राजश्री रावसाहेब स्वामीचे सेवेसी:—

आज्ञाधारक गणेश संभाजी सा॥ नमस्कार विज्ञापना. ता॥ छ ८ मोहरम पावेतों सेवकाचें व प्रा॥ मारचें वर्तमान यथास्थित असे. स्वामीनें आज्ञापत्र पाठविलें तेंथें आज्ञा जे आटोळे वगैरे पथक ताकीद करून पाठवणें. त्यावरून त्याचे घोरोघर जासूद ढलायेत पा॥ आहेत. परंतु अद्यापि कोणी एक राऊत आला नाहीं. येक हणमंतराउ आटोळे मात्र हाजीर आहेत. वर-

कड कोणी येक आला नाही. सेवकानें मागती श्रीमंतास आर्जदास्त लिहिलीं कीं गडबड फार आहे. कांहीं जमाव आणिखी देविला पाहिजे. त्यावरून कुल आटोळे व गाढवे यांस पत्रें आलीं कीं जालनापुरीं गडबड आहे तों तेथें तेनात राहणें. ऐसीं पत्रें आलीं, परंतु कोणी येक आला नाही. घोषण माणसें तों बैसलीं आहेत. आलियावर लिहून पाठवूं. वरकड निजामअल्ली-कडील वर्तमान वरच्यावर लिहिणें ऐसी आज्ञा. त्यास वराड प्रांत परगणे-परगणेयांतील साहुकार व जमीदार यांजपासून जबरदस्तीनें पैका कांहीं हातीं लागला तो घेत आले. बाळापुरीं कोणी तुळसाजीपंत आहे, त्याणें कांहीं मामलतीवर कर्ज दिलें. ऐसे मिळोन पांच सालाख रुपये पावेतों बाळा-पुरीं जमा कांहीं जाले. कांहीं येणें तें घेऊन आपण घाट चढावे तों आपली खासी स्वारी गंगातीरीं आली. मग घाट चढणें कठीण होईल या दहशतीनें विठोजीपंत दिवाण मागें पैक्यासाठीं ठेऊन आपण घाट चढले; ते अंबडा-पुरावर आठ मुक्काम केले. तेथून अलीकडे पांच कोस उतरापीपेठ अंबडा-पुरची आहे तेथें येऊन चार दिवस जाले. शेत कापून चारितात व घरें कुल अंबडापुर परगणेयाची जाली. पाऊस दीड मास या प्रांतें नाही. त्यामुळें काडी गवताची नाही व खरीफ वाळते गेले. ते जागीर त्या परगणेयाचे असोन लुटितात. शहरास ताबडतोब यावें त्यास पुण्याहून पत्रामागें पत्रें श्रीमंताचीं येतात कीं तुम्ही शहरास हरगीज न येणें. हा येक सबब. दुसरें निजामअल्ली बराखुद मीच नवाब ऐसें जाणोन वराड प्रांतें व वरघाटें जागिरा लोकांच्या दूर करून नव्यास देऊं लागले. ईभरायमखान गाडदियासी जाफराबाद किल्ला कबिले ठेवावयासी द्यावयाची तजवीज जागीर सुद्धां परगणा द्यावा हें नवाब सलाबतजंगानें ऐकिलें. त्यावरून निजामअल्लीस लिहिलें कीं तुम्हास वराड प्रांत दिव्हा आहे तेथील कारभार करणें. वावगी वर्तणूक न करणें. त्यावरून चिचांत संकोचित होतें. मध्यें शहान-वाजखानाचा सलूख जाला ऐसें बसालतजंगानें लिहिलें होतें त्याजवरून थोबले राहिले व तलबगाडदी फिरंगी यार्ची तलब चढली ते दोन लाख

रुपये मागतात. हाहि बखेडा आहे. दिवाण विठोजीपंत बाळापुराहून अद्यापि आले नाहीं. त्याची मार्गप्रतीक्षा करितात. फौज स्वार मोगल सात आठ हजार आहेत व छ ५ मोहरमी जानराव आठोळा पहिलेपासून भोसलेयाचा चाकर आहे. तो चारशें रावतांनसी दाखल जाला व त्याच दिवसीं त्याकडील किरकोळ पथकें निजामअल्लीपाशीं सात आठकशें राऊत आले. याच वाटेनें खंडागळा जमा होत होत हजारेंक रावतानशीं जाऊन दाखल जाला. याउपरी मागती शहरास येणार ही बातमी दाट आहे. बातमीवर माणसें पाठविलीं आहेत. जैसें वर्तमान येत जाईल तैसें लिहून पाठवीत जाईन. चरण पहावयाचा बेत सेवकाचा फार आहे. परंतु निजामअल्ली शहरास जाई तोंवर गडबड फार आहे. यासाठीं आजपावेतों मार्ग पाहिला. सुबत्ता पाहून येईन. निजामअल्ली या प्रांयाची, सात परगणे मोगलाईचे जागिरीचे जुजबी वस्ती राहिली आहे, तेथें खंडणिया येतात ऐसें वर्तमान आहे. सेवेसी श्रुत होय. शहरीचें वर्तमान सलाबतजंग कांहीं विदेहीसे जाले आहेत. बसालतजंग कारभार करितात. ते बाहेर निघून जाऊ पाहतात. त्याची रखवाली बसालतजंग करितात. ऐसें वर्तमान ऐकिलें. लिहिलें आहे. बहुत काय लिहूं. हे विज्ञापना.

[८७]

॥ श्री ॥

२७ सप्टेंबर १७५७.

पै॥ छ १२ मोहरम मंगळवार दोन घटका रात्र आवशीची.

अर्ज विज्ञापना ऐसीजे. येथील क्षेम ता॥ छ १२ मोहरम मंगळवार मुकाम शहर सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. प्रार्थना ऐसीजे. आज्ञापत्र सादर जालें त्यांत आज्ञा तुझी लिहिता कांहींच आणि सांप्रत शामजी गोविंद व गणेश संभाजी यांणीं लिहिलें कांहीं वेगळें. निजामअल्ली येतो. काय मसलत आहे ? साफ लिहिणें. ऐसियास निजामअल्ली क्रियेप्रमाण भेटीसाठीं मात्र येतो. मधून फिरोन गेल्यानें वराडांतील अमल उठेल.

यास्तव भेट घेऊन मागती जाईन ऐसें कुराण पाठविलें. परंतु चित्तांत निजामअल्लीच्या खाटाई आहे तर हेहि सिद्ध आहेत. लडाईं मातबर होईल. निजामअल्लीस मारून घेतील. निजामअल्ली येथें येऊन उभयतां बंधू येक होऊन स्वामीपार्शीं फिरोन गोष्टी सांगतील. ऐसें जालें तरी ज्या हातें पत्रें सेवकानें लिहिलीं तो हात आपल्या हातें तोडून टाकीन व मी आपली जिव्हाहि छेदून टाकीन. उभयतां भावांचा पेच पाडलाच आहे. सर्व जो मजकूर पूर्वीं लिहिला त्यांत येक तिळभर अंतर पडलें तर हात तोडून टाकीन. असो. फार काय विनंति ? हुजूर यावयास आज निघालों. हकीमजीहि बारा घटकानंतर बाहेर साताऱ्यापार्शीं डेरे दाखल जाले. येथें प्रकाराप्रकारचे पेच पाडले. निजामअल्ली सुद्धां गरीबीनें यास भेटोन गेला तर उत्तम. न गेला तरी लडाईं होईल. नवाब सलाबतजंग व बसालतजंग आज बाहेर निघाले. सिद्ध जाले. स्वामीहि जवळच आहे. जे जेळस नवाब सलाबतजंग ईशारा करतील तेव्हां कुमक करावी लागेल. सर्व अर्थ उदईक रूबरू अर्ज करीन. हकीमम॥अल्लीखा यांणीं पत्र लिहिलें तें अक्षरशा वाचून पाहावें व वाजदअल्लीखा दिवाण निजामअल्लीचा फार मुसाहेब, तेथें सर्व अधिकारी, मातबर विश्वासूक. वाजदअल्लीखा यांणीं सेवकास पत्र लिहिलें तें बजिनस हुजूर पाठविलें. पाहावें. सर्व पत्र हुजूर पुण्यास रवाना करावयास स्वामी समर्थ. सेवेसी श्रुत होय. हे विनंति.

[८८]

॥ श्री ॥

२७ सप्टेंबर १७५७.

पे॥ छ १२ मोहरम मंगळवार संध्याकाळ.

श्रीमंतराजश्री पंतप्रधान स्वामिचि सेवेसीः—

विनंति सेवक शामजी गोविंद सा॥ नमस्कार विनंति ऐसीजे. येथील कुशल ता॥ छ ११ मोहरम दरलष्कर नवाब निजामुदौला सांगवी पा॥ जाफराबाद येथून कुच होता स्वामीचे कृपादृष्टीकरून यथास्थित असे. यानंतर

येथील वर्तमान सविस्तर अंबडापुरीहून कुच जालियावर सेवेसी लिहिलें आहे. प्रणीतातीरीं सा मुकाम करून शहरास पत्रें पा॥ होतीं व येक ग्रहस्थहि बसालतजंग याकडे पाठविला आहे. शहरचीं उत्तरें आलीं. रा॥ लक्षु-मणराव खंडागळे पांच सातशें स्वारांसीं त्याच मुकामीं येऊन मुलाजमत केली. दुसरे रोजीं कुच करून आठ कोस वरुड पा॥ मार येथें मुास आले. उतरते डेरां आपण दरबारास गेलों तों नवाब जनान्यांत होते. सैद वाजद-अल्लीखा भेटले. यांसी मजकूर केला कीं श्रीमंताकडील फौजा शहराचेच नजीक येऊन पोहचल्या. नवाब जलदी करून शहरास जातात. यामुळें नाहक उपाधीस कारण. त्यास ह्मणों लागले कीं नवाब सलाबतजंग बसालत-तजंग याचा दारमदार होणार तो जाहला. शहानवाजखान याचाहि काजिया फैसल होऊन किल्यास नवाबाकडील माहासरा होता तो उठला. श्रीमंतांकडील लोकांनीं किलेयावर अनुकाहि चढविला. आतां कांहीं खलष राहिला आहे ऐसें नाहीं. आह्मी येथवर आलों. त्यास याउपर खावं-दापावेतों येकवेळ खमखा जाऊन परतोन येऊन खावंदापासीं आपला आहवाल जाहीर करणें व श्रीमंताचे कृपेची वरकी करून घेणें या दो कार्यास्तव नवाब जातात. छ मजकुरीं दाभाडी परगण्यांत येथून बारा कोसां-वर मु॥स जाणार. तेथून कडसांगवी; तेथून शहरास दाखल व्हावयाचा निश्चय जाहला असे. विदित होय. हे विज्ञप्ति.

[८९]

॥ श्री ॥

२७ सप्टेंबर १७५७.

पे॥ छ १२ मोहरम मंगळवार मध्यानरात्र.

उपरि निजामअल्ली आज दोन गांवावर आले. शहरीहून आठी कोसां-वर छ १४ मोहरमीं शहरांत दाखल होणार. बसालतजंग आजच सला-बतजंगास घेऊन बाहीर काळेचुऱ्यावर येऊन डेरे दाखल जाहले. फौजाहि

बाहेर निघते. यांचा व निजामअल्लीचा संकेत आहे कीं तुम्ही आलेत ह्मणजे येथून कुच करावें. त्याजपाशीं अद्याप फौज मिळाली नाहीं. सावध नाहीत तों आपण जाऊन गाठ घालावी. उभयतां मिळोन फौज पंधरा हजार शिवाय गाड्डी तोफखाना आहे. ऐशियास तुम्ही बहुत सावध असणें. यांचा पक्का विचार जाला आहे. सूचनार्थ लिहिलें असे. परिच्छिन्न दग्याचा विचार आहे. कळलें पाहिजे. तुम्हांस भरोसा देत असतील त्यावर न राहाणें. सावध असणें. आम्हांस आढळांत गोष्ट आली ते लिहिली असे. आम्ही लिहिलें असें कोण्हास कळां न देणें.

[१०]

॥ श्री ॥

२७ सप्टेंबर १७५७.

पे॥ छ १२ मोहरम, मंगळवार प्रातःकाळ, सूर्योदयसमयीं.

अर्ज विज्ञापना ऐसीजे. येथील क्षे॥ ता॥ छ ११ मोहरम सोमवार अडीच प्रहर रात्र मुकाम शहर सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे विशेष. दोन आज्ञापत्रें—येक जाणारडाक, दुसरे चार शूतर स्वार—सादर जाहालीं ते आजच दिवा प्रहरा रात्रीस पावलीं. आज्ञा कीं दोनसें रोखें गेलियास निजामअल्लीचा रोख सुटतो व मागें पडतें, यास्तव कसनेरच्या डोंगराकडे गेलिया उत्तम, ह्मणोन विस्तारें आज्ञा. ऐशियास कसनेरचा डोंगर उत्तम असे. दोन कुचें करून कसनेरच्या डोंगराकडे मुतवजे यावें. चारा डोंगरास फार आहे. जिरायताविशीं ताकीद जाहाली पाहिजे. उदईक छ १२ मोहरमीं मंगळवारीं हकीममहमदअल्लीखान यास घेऊन सेवेसी येतो. आज आतांच हकीममहमदअल्लीखानास नवाब बसालतजंग यापासून रुखसत करून घरास आणिलें. उदईक मंगळवारीं बारा घटकांतर भद्रा सरल्यावर सेवक साहितखानमारनिले येथून स्वार होतो. आतां विलंब नाहीं. निजामअल्लीहि चालला. येतो. परंतु कांहीं चिंता नाहीं. यासी कुरान वगैरे अहद पैमान करून येतो. एक दोन दिवस राहून मागती फिरोज

जाईल असा करार करितों. व हे ह्मणजे बसालतजंग मुस्तेदहि आहेत. व उदईक मंगळवारीं विसा घटकानंतर बाहेर डेरेदाखल होतील. स्वामींनीं मंगळवारीं कुच करून कसनेरच्या रोखें पुढें पूर्वेस यावें. ह्मणजे बसालतजंगास आसरा व निजामअल्लीवर दबाव. हकीमजीस घेऊन सेवेस येतों. जवळ सर्व कामें उगवून घ्यावीं. सेवकास यावयास विलंब लागल्याबद्दल वसवासाहि फार जाले. परंतु मी कांहीं रिकामा सुख-वस्त बसून राहिलों नाहीं. सरकार कामास्तव राहिलों. मी खबर कैसी लिहितों यांत कांहीं संशय यास्तव महाराव जानोजी जसवंत निंबाळकर व माधवराव मोरेश्वर यांजकडे खासे खिजमतगार पत्रें सहित वेगळी खबर काय असेल ती कळवून सादर जाहाली ते लिहितील. सेवक उदईक येथून हकीमजीस घेऊन स्वार होतों. सर्व मजकूर रुबरुच अर्ज करीन. महाराव जानोजी जसवंत फार निखालस व सरकारचे मर्जीप्रे॥ वर्तावें. वर्ततात यांत संशय नाहीं. व मजसीहि मैत्रिकी या दिवसांत फार जाहाली. व जसवंतरावहि सरकारचे मर्जीप्रे॥ आहेत. येथें चिरंजीव अवधुतराव यास ठेविलें. खोजे-रहिमदुलाखा बहादर व नवाबसाहेब व नवाब बसालतजंग यांसीं मुकाबला घालून ठेविला. याउपरि पत्र सादर होईल तरी चिरंजीव अवधुतराव केशव याचे नांवें जाहालें पाहिजे. सेवेसी श्रुत होय. हे विज्ञापना.

[११] छ १२ मोहरम ॥ श्री ॥ २७ सपटंबर १७५७.

राजश्री विश्वासरावजी गोसावी यांसि

ॐ श्रीमंतसकलउत्तमगुणालंकरणअखंडितलक्ष्मीअलंकृतचारुस्वभाव व स्ने॥ महाराव जसवंत निंबाळकर दंडवत विनंति उपरि येथील क्षेम ता॥ छ १२ मोहरम जाणोन निजानंद लिहिणें. विशेष. कृपा करून पेंडापुरच्या मुकामीचें पत्र पाठविलें तें पावोन समाधान जालें. आपण समीप आलों

असतां पत्र न पाठाविलें हणोन लिहिलें. ऐसियासी राजश्री राजे जीवन-
 रावजी प्रतिदिवसीचें वर्तमान लिहितात याजकरितां पत्र लिहिण्यास अंतर
 जालें. माफ केलें पाहिजे. इकडील वर्तमान तर याजपूर्वीं आपण राजश्री
 बाबूरावजीस लिहिलें होतें कीं तूर्त दोन चार रोज राजश्री राजे जीवनराव
 यांसीं तिकडे येणें मसलहत नाहीं. हें वर्तमान आपल्या श्रवणाभिरूढ व्हावें
 हणोनच त्यांस लिहिलें होतें. सारांश, आपणांस श्रवण जालेंच असेल.
 सांप्रत राजे मारनिले यांनीं जाबसालाचे गुंते कुल उगविले. कांहीं संदेह
 राहिला नाहीं. उदईक राजे मारनिले व हकीम महमदअल्लीखान आपले
 सेवेसी येतात. विस्तरें वर्तमान निवेदितील. व घरचा पेंच उगवावयासाठीं
 निजामुद्दौला बहादर यांजकडून दोघे भले माणूस नवाब बसालतजंग
 यांजकडे आले होते ते व इकडूनहि सोफबिगखान वगैरे तिघेजण भले
 माणूस ऐसे तिकडे गेले. पुढें यांचा त्यांचा भेटीचा सिद्धांत होईल तो
 लिहिजेल. हे विनंति.

[९२]

॥ श्री ॥

२८ सप्टेंबर १७५७.

पे॥ छ १३ मोहरम बुधवार त्रितीयप्रहरदिवस.

श्रीमंत राजश्री राउसाहेब स्वामीचे सेवेसी:—

आज्ञाधारक गणेशसंभाजी सा॥ नमस्कार विज्ञापना. ता॥ छ १२ मोहरम
 संध्याकाळ घटिका दिवस पावेतों सुखरूप असे. विज्ञापना
 ऐसीजे: निजामअल्लीखान यांणीं अकरा कोसांची मजल करून दाभाडीवर
 मुकाम केला होता. आज पहाटे प्रहररात्रीं कुच करून आजी अकरा
 कोस वरूडनजीक शहर तेथून पांच कोश आहे तेथें गेले. उदईक दाखल
 कदाचित् होतील. तेरावी तेरीख आहे. बहुधा चौदाव्ये तेरखेस पोहचतील.
 बहुत काय लिहूं. हे विज्ञापना. या प्रांतीचें वर्तमान होईल तें वरच्यावर

लिहीत जाईन. हे विज्ञापना. स्वामीचें आज्ञापत्र याच घटकेस पावलें. हे विज्ञापना.

[९३]

॥ श्री ॥

२८ सप्टेंबर १७५७.

पे॥ छ १३ मोहरम बुधवार सवाप्रहर रात्र प्रारंभ.

श्रीमंत राजश्री रावसाहेब स्वामीचे सेवेसी:—

आज्ञाधारक गणेश संभाजी सा॥ नमस्कार विनंति. ता॥ छ १३ मोहरम पावेतों स्वामीचे कृपेकरून सुखी असो. विज्ञापना एसीजे: निजामअल्ली-खान याचें काल वर्तमान लिहिलें होतें तें छ १२ रोजीं मौजे बानगांव पा॥ पिंपरी नजिक वरुड येथें मुकाम होता. आज शहरानजीक कोसावर राहणार. उदर्क नवाबाच्या भिटी होणार. सेवेसी श्रुत होय. सरकारचे जासूद पत्र छ ११ रोजचें घेऊन आले तें काल संध्याकाळच्या दिडा प्रहरा दिवसा पावलें. बहुत काय लिहिणें. हे विज्ञापना.

[९४]

॥ श्री ॥

२९ सप्टेंबर १७५७.

पे॥ छ १४ मोहरम गुरुवार सा घटका दिवस प्रातःकाळ.

विनंति सेवक शामजी गोविंद सा॥ नमस्कार विनंति. येथील ता॥ छ १३ मोहरम बुधवार आवशीची सा घटका रात्र होती. स्वामीचे कृपादृष्टीकरून मोरगांवावर यथास्थित असे. यानंतर मुकाम मजकुरास येतांच विनंतिपत्र शिवाजी दि॥ नारोजी ना॥ याबा॥ पाठविलें आहे. पावलें असेल. अलीकडे सोफीबेग अर्जबेगी नवाब सलाबतजंग येथील नवाबाकडे कांहीं पैगाम घेऊन आले होते. त्यांणीं चार घटका खलवत करून मागती गेले. याचा आजचा मुकाम शहरानजीकचा होता. त्यास त्यांणीं सांगोन पाठविलें कीं

वरुडावरून परभारेंच गधेलीवर जाऊन मुकाम करणें. त्यावरून वरुडापासून रव गधेलीकडे फिरविली. चिखलठाण्यापावेतो पोंचली. तेथून मागती मसलत फिरवून मुकाम नारेगांवावर आणिला. सोफीबेग अर्जबेगी याचें यावयाचें कारण मनास आणितां यांणीं मुलाजमतीस उदईक पांचसाशें स्वारांनीं जरोर यावें. बहुत फौज व तोफखाना न आणावा. त्यास हे गोष्ट यांणीं कबूल न केली. मातबर सरंजामानसी येऊन ह्मणोन परिच्छिन्न सांगितलें आणि उदईक मुलाजमत करणार. बहुधा बसालतजंग पेशवा येतीलें दिसते. व येथून बमाय फौज व तोफखाना समेत कुच करून शहरानजीक जाऊन उतरणार. यांतहि त्याची खिलाक मर्जी दिसते. सेवेसी कळावें. नवाब शहरास पोहोंचले. मसलहतीस येईल तर एखादें पत्र नवाबास थैली पाठवावयाची असिली तर पाठवावी. मजकूर आगतस्वागत आणि सेवकाचे पत्रावर घालून ल्याहावें. तो ऐसा ल्याहावा कीं पत्र दाखवणें पडलें तर कार्यास येई. राजश्री जीवनराव व हकीमम॥अल्लीखान आजी शहरीहून रवाना जाले आहेत. सेवेसीं आलेच असतील. छ मजकुरीं लष्करावर टोळधाडी उत्तरेकडून चौके वगैरे पहाडीकडून कोठीशा निखल अभ्राप्रमाणें येऊन पूर्वेकडे गेली. कांहीं अग्रईकडे गेली. लष्करावर दोन तीन घटका होते. विठोजी सुंदर दिवाण पांचशें स्वारांनसी बाळापुराहून उद्या येणार. सेवेसी विदित होय. हे विनंति.

[९५]

॥ श्री ॥

३० सप्टेंबर १७५७.

पे॥ छ १५ मोहरम शुक्रवार प्रहर दिवस प्रातःकाल.

सेवेसी विनंति सेवक शामजी गोविंद सा॥ नमस्कार विनंति येथील कुशल ता॥ छ १४ मोहरम गुरुवार मुकाम नजीक शहर काळाचबुत्रा दरलष्कर निजामुदौला स्वामीचे कृपादृष्टीकरून यथास्थित असे. कालीं रात्रौ सेवेसी

विनंति विनंतिपत्र पाठविलें आहे तें पावलेंच असेल. प्रातःकालीं नवाबांनीं कुच करून शहरानजीक आले. तिकडून नवाब बसालतजंगासमागमें दरगा-कुलीखान व हैदरयारखान खोजे रहमतुलाखान वगैरे मोठेसे थाटानें आले. परस्परें तोफखान्याची कोटबंदी करून उभे राहिले. जसवंताचे तळ्यापाशी परस्परें भेटी जाल्या. बसालतजंग यांणीं अकरा मोहरा नवाब निजामुदौला यास नजर करून अदाबाब जाऊन आणून आणखी लोकांनीं नजरा करून उभयतां नवाब आपलाले हत्तीवर स्वार जाले. समागमेंच सलाबतजंग याचे डेरियास काले चबुतरियापाशी आले. नवाब सलाबतजंग दिवाणखानियाचे डेरियांत मसनदेवरच होते. त्यास निजामुदौला यांनीं सलामगाबापासून अदाबाब जाऊन आणून पुढें मसनदेपाशीं जाऊन नजर अकरा मोहरा व कांहीं रुपये करून नवाब उभे राहून भेटले आणि आपणापाशीं बसविले. बसालतजंग आपले काईद्यानें बसले. निजामुदौलायाकडील वाजदअल्लीखान व सैदकाबीलखान व बक्षी वगैरे यांणीं नवाब सलाबतजंग यास नजरा करून काईद्याप्रमाणें उभे राहिले. घटका येक जालियावर त्रिवर्ग नवाब व वाजद-अल्लीखान ऐसे खलवतेत दोन घटका बसोन रुसखत होऊन आपले डेरियास लष्करांत आले. सेवेसी विदित व्हांवें बद्दल विनंति लि॥ असे. याउपर होईल वृत्त तें दिनचर्येचें लिहिलें जाईल. विदित होय. हे विनंति.

[९६]

॥ श्री ॥

३० सप्टेंबर १७५७.

पे॥ छ १५ मोहरम शुक्रवार दोन प्रहर दिवस.

सेवसी विनंति. निजामुदौला नवाब सलाबतजंग याचे डेरियांतून उठोन बसालतजंग याचे डेरियास आले. तेथें घटका बसले. त्यांनीं येक हस्ती व दोन घोडीं नजर केली ते घेऊन आपले डेरियास आले. नवाब सलाबतजंग यांणीं या भेटीस वस्त्रपात्र कांहीं दिल्लें नाहीं. हे विनंति.

[१७]

॥ श्री ॥

३० सप्टेंबर १७५७.

पे॥ छ १५ मोहरम शुक्रवार दीड प्रहररात्र उर्वरित.

सेवेसी विनंति. सेवक शामजी गोविंद सा॥ नमस्कार विनंति येथील कुशल त॥ छ १५ मोहरम शुक्रवार तिसराप्रहर स्वामीचे कृपादृष्टीकरून यथास्थित असे. यानंतर आज प्रातःकाळीं विनंतिपत्र पाठविलें आहे तें पावलेच असेल. दोन प्रहरा नवाब बसालतजंग नवाब निजामुदौलायाचे डेरियास येऊन येक प्रहर उभयतां खिलवतेंत बसोन परस्परे सभाई होऊन आणशफत जाहाली ह्मणोन येक गृहस्थाचे द्वारे शोध लागला, त्यावरून विनंति लिहिली असे. राजश्री विठोजी सुंदर दिवाण बाळापुरीं राजश्री येशवंतराव कानेरे व कृष्णाजी गोविंद यापासीं ऐवज आणावयावद्दल राहिले होते, त्यास तूर्त दीड लाख रुपयाचा निकाल करून घेऊन आले. छ मा॥रीं लष्करांत दाखल जाहले. विदित होय. हे विनंति.

— — —

[१८]

॥ श्री ॥

पे॥ छ १५ मोहरम शुक्रवार दीडप्रहर रात्र उर्वरित.

श्रीमंत सद्गुणमूर्ती राजश्री राऊसाहेबाचे खिजमतीस: —

आज्ञाधारक गुणाजी माणकोजी नाईक दंडवत विनंति. आज्ञेप्रमाणें रात्रंदिवस सरकार कामावर सेवक देवडीवर हजर असतो. जे खबर रुहकार होईल ते वरचेवर खिजमतीस जाहीर केली जाईल. हे विनंति.

— — —

[१९]

॥ श्री ॥

३० सप्टेंबर १७५७.

पे॥ छ १५ मोहरम शुक्रवार दीडप्रहररात्र उर्वरित.

श्रीमंत सद्गुणमूर्ती राजश्री रावसाहेबाचे सेवेसी:—

आज्ञाधारक कचेश्वर त्रिंबक दि॥ नारायणराव आपाजी वकील सा॥

नमस्कार विनंति उपरि येथील क्षेम त॥ छ १५ मोहरम श्रीमंताचे कृपेकरून कुशल स्वकीय लेखकास आज्ञा केली पा॥ विशेष. छ १४ रोजीं दोनप्रहर चार घडी दिवसा निजामअल्ली येऊन नवाब सलाबतजंग वगैरे कुल अमीर गेले होते. निजामअल्लीनीं नजर पाच मोहरा, रुपये ११ सलाबतजंग्गास गुजाराणिल्या. हें वर्तमान छ १४ चे पत्राबा॥ सविस्तर रवाना केलें आहे. विदित जालें असेल. छ मजकुरीं दरबार केला. बसालतजंग वगैरे लोक आले. चार घटका खलबत केलें. दरबार बरखास्त झाला. त्याउपरि बसालतजंग निजामअल्लीचे डेरियास आले. तेथें इब्रामखान गाडदी, लक्ष्मणराव खंडागळे, खोजे रहीमतुलाखान मिलोन खलबत केलें. गाडदी वगैरे यांनीं विस्तारहि दिधला कीं चार कोस श्रीमंतजीकडे दबाव टाकावा. कांहीं किल्याकडेहि रूख दाखवावा. हें वर्तमान येका मातबराचे जबाबीं आले. सेवेसी विनंति केली. उदईक तहकीक करून लिहिलें जाईल. गुणाजी हरकारे सरकार यांणींहि या मजकुराची बातमी आणिली. लहान मोठें वर्तमान सेवसी वरचेवर लिहील. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[१००]

श्रीदत्तात्रय

१ आक्टोबर १७५७.

अवधूतराव केशव.

अर्ज. विज्ञापना ऐसीजे. हिंदुस्थानाकडील वर्तमान आलें कीं गाजुदीखान वजिरांहीं श्रीमंत राजश्री दादासाहेबासी मलूक करून उभयतां एकचित्त होऊन नजीबखान रोहिला जेर केला. तेव्हां येऊन भेटला असे. वजिरांहीं बंगाल्यांतील पैका आणिला होता. पातशहाचे खजान्यांत एक करोड बत्तीस लाख रुपये दाखल केले. पुढें आतां मोहीम लाहोरावर श्रीमंत व वजीर करीत आहेत. पंधरा हजार स्वार अंताजी माणकेश्वर याजबरोबर देऊन तमाम ठाणीं पठाणांची उठवून आपलीं बसवीत आहेत.

दिल्लीहून कूच करून अकबरपूर पावेतो गेले आहेत. दोन पातशर्हांजादे समागमें घेतले आहेत. लाहोरीहून पठाणाहि बाहेर निघाला आहे. दिल्लीकडे येतो वार्ता असे. लाहोरचा सुभा श्रीमंतांस दिधला असे. वरकड मुलकांतिल पैसा निमेनिम वाटून घ्यावा. पातशहास दरमहा बांधला आहे तो निमेनिम देत जावा. इतक्यावर जें वर्तमान होईल तें विनंति लिहून. येथील दरबारचें वर्तमान छ १६ रोजी नवाबास कन्या जाहाली. ह्मणोन प्रातःकालीं विसालतजंग व तमाम अमिरांनीं नजरा केल्या. राजश्री जानोजी निंबाळकराहि आले होते. तेथून विसालतजंगाचे डेऱ्यांत जानोजी महाराऊ आले. च्यार घटका बसले होते. दोन प्रहरा निजामुदौला तोंशाचा पोशाक करून मुबारकबादीस आले. नजर केली. दोन घटका बसून मग विसालतजंगाचे डेऱ्यास आले. तेथें एक प्रहर बसून खिलवत केली. मग तीन रकम जवाहीर व नव पाँरेंचे नजर केले. नवाबांनीं आपली स्वारी बागांत जायासी तयार करविली होती. तेथून परस्परें निजामदौलाचे डेऱ्यास जाणार होते. हा काळवर तिघे बंधू समाधानेंकरून आहेत. नवाबास निजामदौला ह्मणों लागले कीं तुहीं आह्लांस ऽआसफजाचे ठायीं आहांत. लोकांचीं नाहक तुमचे मनांत वसवास घातला असे. मनांत कृत्रिम असेल तर कुराणावर हात ठेविला. तेव्हां नवाबांहीं उत्तर केलें कीं दौलत सलतनत अवर्धा तुमची आहे. ऐशीं परस्परें स्नेहाचीं भाषणें करून येवेळेपावेतो समाधानें आहेत. उदर्क जें वर्तमान होईल तें लिहून. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

पे॥ छ १७ मोहरम, रविवार, अडीच प्रहर दिवस चढता.

१६९ अलीगोहर आणि जवानवख्त हे दोघे असावे.

१७० लिहूं. पुष्कळ मराठी पत्रांत आणि विशेषतः कोकणांतून वर आलेल्या लोकांच्या पत्रांतून अनुस्वाराचें ठिकाणीं निराळ्या संबंद न लिहावयाची गेल्या शतकांत चाल होती असें दिसतें (पहा पत्रें व यादी १५८, १८४, १६६).

१७१ भरजरीचा. १७२ आनंदप्रदर्शनार्थ. १७३ वखें. ऽ निजामुन्मुल्काचे

[१०१]

॥ श्री ॥

१ आक्टोबर १७५७.

पे॥ छ १६ मोहरम मंदवार प्रहररात्र.

श्रीमंत सद्गुणमूर्ती राजश्री रावसाहेबाचे सेवेसी:—

आज्ञाधारक कचेश्वर त्रिंबक दी॥ नारायणराव आपाजी वकील श्रीमंत सा॥ नमस्कार विनंति उपरि येथील क्षेम ता॥ छ १६ मोहरम मंदवार श्री-मंताचे कृपेकरून कुशल. छ १६ रोजीं सलावतजंग दरगाकुलीखानाचे बागामध्ये सयरेबदल तिसरा प्रहरा गेले. बा॥ पंनास माणूस, पंचवीस स्वार होते. त्याउपरि अलजपुरचा अधिकारी व बसालतजंग येकत्र होऊन निजाम-अल्लीचे सेरियांत तिसरा प्रहरा खलवत केलें. त्यास निजामअल्लीनें आपलें वर्तमान मार्गीचें सीपाहचें देण्याचें कुल श्रुत केलें. यांणीं आपले येथील व राजकी किल्याचे व श्रीमंताचे स्नेहाचा विस्तार कुल जाहीर केला. त्यास ज्येष्टांनीं उत्तर दिधलें कीं आमचे विस्ताराचा तुह्मीं निर्वाह करणें अगर तुह्मांस आपले ताबेदारीमध्ये ठेवणें आहे तर आह्मी तुमचे विस्तारावेगळे नाहीं. तुह्मांस अनकूल धेत नाहीं तरी आमचे सलाहप्रमाणें तुह्मी चालावें. ऐशीं परस्परं भाषणें जालीं. बसालतजंगांनीं उत्तर केलें कीं सलावतजंगास श्रुत केलिया त्याचें विचारें जें मुकरर होईल त्याप्रमाणें आपण उभयतां वर्तणूक करावी. रा॥ विठोपंत दिवाण निजामअल्ली छ १५ रोजीं सायंकाळीं शहरास दाखल जाले. पत्र प्रहरा दिवसा रवाना जाले. सायंकाळ पावेतो वर्तमान जें कांहीं लहान मोठें येईल तें सेवेसी विनंतिपत्र लिहीलें जाईल. बहुत काय लिहिणें. हें विज्ञप्ति.

[१०२]

॥ श्री ॥

१ आक्टोबर १७५७.

पे॥ छ १६ मोहरम प्रहर रात्र मंदवार.

सेवेसी विनंति सेवक शामजी गोविंद सा॥ नमस्कार विनंति येथील वर्त-

मान ता॥ छ १६ मोहरम मंदवार दोन प्रहर स्वामीचे कृपादृष्टीकरून यथा-स्थित असे. यानंतर येथील वर्तमान तर नवल विशेष लिहिजेसें नाहीं. नवाब सलाबतजंग यास पुत्र जाहला आहे. त्याचे मुबारकबादीस त्याचे दर्शनास नवाब निजामुदौला गेले आहेत. सायंकाळीं आपले डेरियास येतील. दौलताबादेस मागती चौक्या पाठविणार ह्मणोन येक दोघे बोलत होते; परंतु केवळ प्रमाणांत नाहीं. तथ्य असिल्यास सविस्तर मनास आणून विनंतिपत्रीं लिहिलें जाईल. सेवेसी विदित होय. हे विनंति.

[१०३]

॥ श्री ॥ २ आक्टोबर १७५७.

पे॥ छ १७ मोहरम रविवार प्रहर दिवस बाकीचा.

श्रीमंत सद्गुणमूर्ती राजश्री रावसाहेबाचे सेवेसी:—

आज्ञाधारक कचेश्वर त्रिंबक दी॥ नारायणराव वकील श्रीमंत सा॥ नमस्कार विनंति उपरि येथील क्षेम ता॥ छ १७ मोहरम प्रातःकाळ आपले कृपेकरून कुशल. यानंतर हैदराबादेकडील वर्तमान. मुजफरखान गाडदी याणें गडबड मांडिली आहे. एक ठिकाण गडबड करून घ्यावें ऐसा त्याचा मनोदय. हें वर्तमान मुख्यास येथें आलें. हे पुढें तद्वीर काय करितात हें लिहिलें जाईल. ईश्रामखान गाडदी याचे देवडीवर गुणाजी नाईक दोन माणसें हरकारं ठेऊन आपण हजर राहत आहे. लौकिक बोलवा आहे कीं गाडदी याचे पोटामध्ये खोटाई आहे. मुख्यापासून आज पावेतों दुसरी गोष्ट निघाली नाहीं. पुढें जें वर्तमान होईल तें विनंति केली जाईल. पूर्वी पांच सा पत्रें सविस्तर सेवेसी विनंतिपत्रें लिहिलीं सेवेसी पावलीं असतील; परंतु उत्तर येक सादर न जालें. याकरितां सेवकाचें पत्र सेवेसी कोणही पोहचावितो कीं नाहीं हेंहि कळत नाहीं. आतां कृपा करून उत्तर सादर केलें पाहिजे. हे विनंति.

[१०४]

॥ श्री ॥

४ आक्टोबर १७५७.

पे॥ छ १९ मोहरम मंगळवार दोन प्रहर दिवस.

महीपतराव लक्ष्मण

सेवेसी विज्ञापना ऐसीजे:— परवाचे दिवशीं नवाबास मोहोरकवंदी या-
 वयासी राजश्री जानोजी निंबाळकर आले होते. मुबारकवादी देऊन नवाब
 बसालतजंगाचे डेन्यांत येऊन बसले. तेथें उभयतांसी भाषण जाहलें कीं
 नवाबास दौलताबादेस शहानवाजखानापाशीं पावतें करावें, हा आळा नि-
 बाळकरास आला होता त्याचा परिहार जाला. नवाब बसालतजंगास
 कळलें कीं यांजपासून ही गोष्ट सहसा होणार नाहीं. तेव्हां नवाबांहीं ग-
 व्हांत हात घालून पोटासीं धरले. तुह्यापासून उमेद मोठीसी आहे. चित्तांत
 किलमिष होता तो दूर केला असे. सेवेसी श्रुत होय. वेदमुहूर्ती दीक्षित
 महाराव जानोजीचे घरास आले होते, सातान्यास उपद्रव फार लागला
 आहे. आह्मी जावें कीं राहावें ? महारावजीनें समाधान केलें कीं तुह्यास
 काय चिंता आहे. समाधानें राहाणें. आज सायंकाळीं मुरादखान व विठ्ठल
 सुंदर महारावजीपाशीं येऊन मसलत एकांतीं करीत बसले होते. महारा-
 वजीकडील विठ्ठलरावहि होते. चौघेजण चार घटकापर्यंत दिवाणखान्या-
 पुढें बाग आहे. तेथें बसोन एकांत केला. मनास परस्पर आणिता निजाम-
 अल्लीस महाराव अद्यापि भेटले नाहींत. भेट घ्यावी ह्मणत होते. उत्तर
 महारावजीनें केलें कीं आह्मांस भेटीवाचून काय प्रयोजन ? त्याचे भावासी
 भेटलों, तें त्यासीच भेटलों. तें व हे एकच आहेत. हरयेकापाशीं राहोन
 नोकरी करावी. बहुतेक भेटीस उद्या परवा जातालि. राजश्री वेंकटराव निंबा-
 ळकरहि भेटले नाहीं. याची जाल्यावर त्याची होईल. कळलें पाहिजे. बहुत
 काय लिहिणें. हे विनति.

[१०५]

॥ श्री ॥

५ अक्टोबर १७५७.

पो॥ छ १९ मोहरम मंगळवार दोन प्रहर दिवस.

सेवेसी भगवंतराव यादव दी॥ अवधूतराव केशव सा॥ नमस्कार विज्ञापना
 ऐसीजे:—कालचें वर्तमान श्रीमंत बाबासाहेबाचे पत्रांत लिहिलें त्याजरून अवगत
 जालें असेल. आज छ १८ मोहरमीं खोजे रहमतुलाखान बहादूर यांचे घेथें गेलों
 होतों. पुसूं लागले कीं कांहीं राजियाकडील पत्र आलें कीं काय ? आपण उत्तर
 जवळ जाऊन दिल्लें कीं काल हकीम महमदअल्लीखानजीचे भेटीचें वर्तमान
 राजाजीचे पत्रावरून श्रुत केलें. त्याजउपर आज पत्रें आलियावर निवेदन
 केलें जाईल. मग फतहुदीअल्लीखान याची भेट घेतली. हे हणों लागले कीं
 विशेष कांहीं नाहीं. मागती भेटणें. पुरता शोध घेऊन सांगणें. त्याचे घरीं
 जाऊन जें सांगेल तें लेहून पाठवितों. हकीमजींहीं पत्र फतहुदीअल्लीखान-
 जीस आपले इनामाचे गांवाविषयीं व परंडियाचे जाहगिरीविषयीं लिहिलें
 होतें. त्यास परवानगी इनामाचे गांवची व परंडियाचे जागिरीची ऐसे कागद
 दान खोजे रहमतुलाखानबहादूर यांहीं लालामहाराय बकाल याचे
 हवाला केलें ऐसें हकीमजीस सांगणें. आज छ १८ सोमवारीं दरबार जाला.
 हैदरयारखान सेरजंग यास पंचहजारीची तसलिमात जाली. पालखी झाल-
 दार इनायेत जाली. सयद कबीरखान बक्षी पातशाही यास झालदार पाल-
 खीची तसलिमात जाली. इजाफा पंचहजारीचा होणार. सफसीलानखान
 उभयतां अबदुल हुसैनखान हयदराबादेची सुभेदारी कुल इजारा केली. त्याज-
 कडे रु॥ लाखो सरकारचे आहेत. त्याजकरितां अबदुल हुसैनखान सफसी-
 लानखानाचा पुत्र घेथें आहे त्याजवर तगादा हणोन त्याणें जे जे अमील
 सफसीलानखानाचे अमलचे होते त्यांची इसमनवेशी लेहून दिल्ली. बहादूर-
 सिंग बन्हाणपूरकर अमील त्याचे वेळेस होता. त्यास पनास गाडदी पाठवून
 बेहुरकत करून नेलें. कळावें. आज छ १८ नवाब निजामुद्दवला बहादूर
 आसफजग स्वार होऊन शहरास आले होते. बादली निमे अस्तीन ल्याले

व कलगी खोविली होती. चार घटका बसले होते. स्वारीसमागमें स्वार पांचशें व गाडदी वगैरे होते. शाहामाहमुदजीचें त्याचें भाषण काय जालें आणि तब्रुक काय दिधला याचा शोध पुरता सवसगियापासून घेऊन सेवेसी लिहितों. निजामुदवला शहरांत आले ह्मणून त्याचे मुख्य मुसाहेब वजी-दअल्लीखान त्याची भेट जाली नाहीं. उदईक मागती जातों. आज्ञा होती कीं लालामाहाराय वकील याची भेट घेत जाणें आणि वर्तमान शोध घेऊन लिहिणें. त्याजरून आज छ १८ चार घटिका रात्र जालियावर माहाराय वकिलाचे घरीं गेलों होतों. त्यास ज्या युक्तीनें पुसावयाचें त्या युक्तीनें पुशिलें. त्याणें सांगितलें कीं लक्ष्मणराव खंडागळे व इभराईमखान गाडदी हे दोघे एकत्र होऊन या विचारांत आहेत कीं दुर्गस्थाचें यश आपण घ्यावें. त्याजकडे सूत्र लावून लिहिलीं पुसलीं करितात. आज निजामु-दवलास शब्द देतात कीं श्रीमंताकडे दारमदार करणें काय उचित होतें ? यांस सारेंच आज घावें. खोजे रहिमतुलाखान बहादूर वास्तेकर याजवर शब्द आणावा ऐसा मनोदय आहे. आजी मुख्य बंदगानअल्लीस शून्यातुल्य करावें हा हेत त्याचा आहे. बाह्यात्कारें तिघे बंधु एकत्र होऊन विचार करितात; परंतु परस्परे संकोचित आहेत. वडिलाच्या उतराईत आहेत ऐसें लाला-माहारायानें सांगितलें. आजी ह्मणों लागले कीं मी इभराईमखान गाडदी याचेथें गेलों होतों; गोष्टीनें गोष्टी निघाली; त्यास आह्मीं इभरामखानास ह्मटलें कीं श्रीमंताशीं विघाडून कोठें राहूं ? पाहातां येकल्या रघोजी करांडियाच्या वोहपियानें बरें न आलें. तुह्मांस कांहीं दोन चार परगणे मागणें तरी मागून आपल्या तालुकियास जाणें. श्रीमंताकडील दारमदार जाला तो कायम करवितांच तुमचें बरें आहे. ऐसे संशय कितेकाप्रकारें त्याचे पोटांत घातले. ऐसें माहाराजें सांगि-तलें; परंतु हे गोष्टी दृढ नाहीं. ईश्वरसत्तेनें सर्व शत्रूचे तर्कवितर्क लयांत पावतील. इभराईमखान गाडदी याची तलब एक लाख दरमाहा आहे. त्या-जपैकीं जातीचे पंचाणव हजार व पांच हजार शागीर्दपेशा. त्याचे त्यास

आतां गाडदी ह्मणतो कीं शागीर्दपेशाचे तों इनाम आहे; माझे तलवंत म-
जुरा न घेणें. ऐसा बखेडा आहे. खोजे रहिमतुलाखान याचे लेकीस बरें वा-
यत नाहीं ह्मणून तिसरा प्रहरां सैन्यांतून शहरास घरीं जात असतात.
बाबासाहेब आज छ१८ रात्रीं स्वार होऊन सैन्यांत त्याचे घरीं गेले होते. ते
डेरियांत नव्हते. मग माहाराज अपूर्ण बहादूर जानोजी जसवंत निंबाळकर
याचेथें गेले होते. सेवकहि समागमें होता. त्याजउपर शहरांत आलियावर
महाराय वकिलाचे घरास गेला. त्याचें वर्तमान ध्यानास आणून पुढें खोजे
रहिमतुलाखान बहादूर याचे घरीं रात्रीं गेलों तों घरांतून बाहेर निघोन
सैन्यांत डेरियास जात होते ते आपण जाऊन बाबासाहेबाचे तर्फे त्याचे
लेकीचे खैरयतीचें वर्तमान पुशिलें आहे. आणि नकाहत ? असतां आपले
भेटीस्तव सैन्यांत गेले होते. आपण घरीं आले ह्मणून भेटी न जाली. मजला
खितमतींत पाठविलें आहे. राजाजीचेंहि पत्र आलें. हकीमजीस साहेबजादि-
याचे मुलाजमतीचें बाहरमद केलें. वितिपात जालियावर भाषण होईल.
मग ईतला दिधली जाईल. ऐसें अवधूतरावजीस लिहिलें आहे. आजी
हजरतेस बहुत बहुत स्तवीत आहेत. आणि लिहिलें आहेत कीं रोयेदाद जरूरी
असेल ते हजरतेस पुसोन लिहीत जाणें. आजी त्याचा खुलासा काढावयास
हे गोष्टी बोललों कीं हजरत खातरजमा ठेवीत. साहेबजादियापाशीं
व श्रीमंत पंतप्रधान साहेबापाशीं हजरेत वा स्तव फार केला आहे. कोणही
मुखालीफ हरदाज कसील इभराईमखान वगैरे कील तरी त्याचें पारपत्यें
बरें हाईल. मग ह्मणों लागले कीं राजाजीस लिहिणें कीं कोणही बरदाज
नाहीं. खातरजमा ठेविजे. मुजफरखान गाडदी यास चौ घटिकांत काढून दिधलें.
त्याजपुढें इभराईमखान काय काळ आहे ? ऐशा गोष्टी बहुत मजबूदीनें
खुश होऊन सांगितल्या. हयदरजंग राजबंदरीस पावले. हें सर्व वर्तमान
बाबासाहेबास इतला देऊन त्याचे आज्ञेप्रमाणें सेवेसी लिहिलें असे. आजी
तोफांचे आवाज दहा वीस केले. लोक बोलत होते कीं लोक जालियाचे खु-
सीचे किंवा मलमुर होय ह्मणून याचा संशय कांहीं नाहीं. परंतु जें आढळलें

तें सेवेसी लिहिलें असे. फतहदुदीअल्लीखान निजले सांगोन पाठविलें कीं पाहाटे बाहेर घेणें. त्यास प्रातःकाळीं जाऊन त्याची भेटी घेऊन शाहाजीचे येथील व आणखी वर्तमान शोध करून इतला देतां. हे विज्ञापना. छ १८ दीडप्रहर रात्र.

[१०६]

॥ श्रीदत्तात्रय ॥

५ आक्टोबर १७५७.

श्रीमंत राजश्री रावसाहेब स्वामीचे सेवेसी:-

विनंति आज्ञाधारक अवधूतराव केशव सा॥ नमस्कार विज्ञापना ता॥ छ १८ मोहरम सोमवार प्रहर रात्र सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. छ १७ तेरखेचें आज्ञापत्र सादर जाहलें तें आज तिसरे प्रहरीं पावलें. त्यांत आज्ञा सादर जाहली कीं बारीक मोठें वर्तमान लिहीत जाणें. आज्ञेप्रमाणें आलाहिदा सेवेसी लिहिलें आहे त्यावरून श्रुत होईल. आणखी शहरचे लोक बारीक मोठें वर्तमान लिहितात त्यास स्वामीचे प्रतापें त्या सर्व गोष्टी मिथ्या असेत. आज रात्रीं आतांच खोजे रहिमतुलाखानांनीं मजला बोलाऊन नेऊन सांगितलें कीं लोक इभराईमखान गाडदी व लक्ष्मण खंडागळे वगैरे लबाडींत फिरतात; परंतु त्यांच्यानं काहीं कोणाच्यानं होणें नाहीं; आपले घरीं लबाडी बोलतात त्यास मनाई कां करावी ? त्याहींमध्ये या शहरचा अलम येक येक प्रकारचा आहे. आहीं जो श्रीमंतांच सेवेंत करारमदार केला आहे त्याप्रमाणें राजे जीवनराव यास ल्याहावें कीं श्रीमंतास विनंति-अर्ज करून सत्वर निर्गमांत आणावा. येणेंप्रमाणें सांगितलें तें सेवेसी विनंति-अर्ज केली. सेवेसी श्रुत होय. हे विज्ञापना.

[१०७]

॥ श्री ॥

५ आक्टोबर १७५७.

पे॥ छ १९ मोहरम मंगळवार सा घटका रात्र उर्वरित.

सेवेसी विज्ञापना ऐसीजे. काल छ १८ मोहरमीं दीडप्रहर रात्रीं पत्र बाबासाहेबीं डाकेचे जासुदाव॥ पाठविलें त्याजवरोन अवगत जालें असेल. छ १९ मंगळवारीं प्रातःकाळीं शोध केला तो लोक आले कीं काल निजामुदौला बहादुर आसफजंग तकियांत गेले हांते. यापूर्वीं विठोजी सुंदरहि तकियांतून होऊन आले. मग निजामुदौला गेले. जेव्हां तकियांत गेले तेव्हां शहामहमुदजी मशीदींत निमाज पढावयास गेले होते. निजामुदवला शाहामुसाफर याचे दरगांत जाऊन जीयारत केली. मग शाहासाहेब निमाज पढलियावर ऊजरियांत जेथें बसतात तेथें घेऊन गेले. वजीदअल्लीखानाहि समागमें होते. गोष्टी मातंत तों चरपरेपण दिसोन आलें. शेवटीं गोष्टी शाहानवाजखानाची दरमियान आली. त्यास शाहजीहि बोलले कीं तो सैद आहे. आणि दाना व शिंदवी आहे. रहम त्याचे बाकांत जरूर आहे. वजीदअल्लीखान नाही. लुकमा दिधला कीं जे आपण ह्मणतात तें सत्य आहे. त्यास शाहानवाजखानास पत्रें कांहीं वजीदअल्लीखानाची गेलीं आहेत. शाहजीहिं निजामुदवलास पागोटें १ व कमान १ व तरवार येक ईनायत केली. अत्तर वगैरे दिधलें. हें वर्तमान शाहाजीकडील असे. दुसरें, रा॥ लक्ष्मणपंत टकले याची भेट जाली. त्याजकडून कळां आलें कीं शामजीपंत निजामुदौलास रुकसत मागत होते कीं साहेबजादे हुल्या एकवल यांचे भेटीस जाऊं. मग वराडांत जाऊं अगर जे आज्ञा करितील तें करूं. त्याचें उतर शामजीपंतास दिधलें कीं आह्मीच चालणार वराडांत. ना॥ जाऊं या. तुहांस रुकसत करूं. दोन रोज ठेविलें आहे. शामजीपंत राहत नाहींत. निजामदवल्याचे सैन्यांत डेरा देऊन राहिले आहेत. आपण बाबासाहेबांस पुसोन सैन्यांत त्याचे भेटीस गेलों होतो. भेटी जाली. बहुत स्नेहांत माहाराजाचे दाखवून खुलासा पुसला. त्यास शामजीपंत ह्मणों लागले कीं राजाजीचा आमचा स्नेह पूर्व आहे. आह्मी येथवर उमेद देवितों. चत-

कोर मिळाली तर त्यांत त्याची आधीं आह्लासीं वाटून खावी; त्यास स्मरण असेल कीं नाहीं. राजकी वर्तमान तों जांवर निजामदवला शहरीं पावलें नव्हते तोंवर याचे कारभारी आह्लासी साफ गोष्टी सांगत होते कीं नवाब निजामदवलाचा हेत कीं शहरांत गेलियावर श्रीमंताकडील दारमदार जाला तोच सिद्धीतें पावावा व त्याचें यश ध्यावें. येथें आलियावर आह्लासी विचार चोरीत आहेत. खुलासा कळों देत नाहींत. बाह्याकारें तों नरमत्व रक्षितात; परंतु अंतर साफ दिसत नाहीं. ह्मणून आह्लाहि आपणास वाढून चढविलें आहेत. फार लागले जात नाहींत. शेवटीं कुंभाराची सून उकरडियावर येईल ऐसें बालले. दुर्गाचें पृढिले ह्मणों लागले कीं अजून कांहीं सैनिक तेथें पाठवावें ऐसें नाहीं. ऐसें जालें तरी दारमदार कोठें राहिला ? हे करणार नाहींत हें त्याचें जवानीचें वर्तमान. यानंतर काल चार घटिका दिवस राहतां राजश्री वासुदेव दिक्षीत सातारकर माहाराज अर्जून-बहादर जानोजी जसवंत निंबाळकर याचे येथें आले होते. उभतांचा एकांत जाला. त्याजउपरि विठोजी सुंदर व मुरादखान ऐसे गेले होते. कांहीं कागदहि घेऊन गेले हांते. एकांतीं याचें व त्याचें बोलणें जालें. ते उठोन गेलियावर शामजीपंत टकले मये लक्ष्मणपंत गेले होते. यास भेटी पाने देऊन रुकसत केलें. हें वर्तमान आजी सेवकास कळलें. सेवक बाबासमागमें रात्रीं याचे येथें गेलों होतो. तेव्हां न कळे. महाराजाचेंहि पत्र त्यास तेच वेळेस आलें तें बाबासाहेबांदेखतां महीपतराऊजीनें वाचून दाखविलें. शामजीपंतानें दरहिकायत हेहि बोलले कीं निजामदवला जातीनसी साफ आहे. परंतु येकदंधेजण बुद्धीचे भ्रवशक आहेत ते उगेच शिगुसे करावयाच्या विचारांत आहेत; परंतु शेवट होणार नाहीं. आह्ला तों उत्तर देऊन चुकलों कीं श्रीमंतास विघाड करून यश नेणार नाहींत. तुमचे वडिलीं व नासरजंगाहीं इतकें केलें. शेवटीं देऊनच सलुख केला. ऐसे आह्ला बोललों. ऐसे दरहिकायत शामजीपंताहीं मजपाशीं सांगितलें. कळावें. ह्मणोन लिहिलें असे. आजी छ १२ दीड प्रहर दिवस चढलिया बंदगान अली.

हिरवे हवदियावर स्वार होऊन दोन अंबारिया जनानियाच्या व येक हत्ती निशाणाचा व स्वार शंभर वगैरे घेऊन निजामदवलाच्या डेरियास गेले. चार घटिका तेथें होते. वाजीदअल्लीखानाच्या भेटीच्या उद्देशें गेलों होतों तों नवाब सलाबतजंग त्याचे धणियाचे येथें गेले. त्याजकरितां भेटीचा योग न पडला. महमदगऊसखान हकिमजीचा आप्त. त्याणें सांगितलें कीं मीं त्याचे कानावर घातलें आहे. त्याचा समय मोठे पाहाटेचा आहे. त्यास पाहाटेच येणें. त्यास प्रातःकाळींच जाऊ. भेटीनंतर सेवेसी लिहितों. सर्व वर्तमान बाबासाहेबास सांगोन सेवेसी लिहितों. याज-पैकीं उत्तम जाणावें. तें हकिमजीस इतकी इतला द्यावी. मजला त्यासी गरज नाही. महाराजाचा आज्ञांकित आहे. त्यांहीं महाराजादेखतां सांगितलें कीं मजलाहि इतला होय. याजकरितां विज्ञापना केली असे. सारांश स्वामींहीं यश थोर संपादिलें ह्मणून कितेकांस असह्य जालें आहे. परंतु ईश्वर-सत्तेनें तेच पराभवातें पावतील. चिंता नाही. महाराज स्वामिकार्यावर एकनिष्ठ आहेत. हें नियत पूर्ण यशच आहे. पत्र लिहिलियावर खोजे रहिमतुला-खान बहादूर यांचे येथें गेलों होतों; पुसूं लागले कीं काय वर्तमान. उत्तर दिलें कीं खैरियत आहे. राजाजीची आज्ञा कीं प्रतिदिनीं दर्शन घ्यावें. जो ईरश्याप होईल तो अवधूतरावजीस इतला देऊ. राजाजीस ल्याहावें. त्यांहीं उत्तर दिलें कीं राजाजीस लिहिणें कीं कोणे गोष्टीनें वसवसा न कीजे. चर्चा ज्या ऐकत असाल त्याचा इतवार न कीजे. नवाब बसालतजंग डेरियांतून आपले हवेलींत आले आहेत. मागती जातील. फतहुदीअल्लीखानजीची भेटी जाली. त्यांहीं पत्र हकीममहमदअल्लीखानजीस पारसी लिहिलें आहे तें पाठविलें आहे. त्यास पावतें करावें. जबानीं मजला फतहुदीअल्लीखा-नजी ह्मणों लागले कीं हकिमजीचें येक काम तो जालें. दुसरे परगणियाचे पुसिलें त्यास उत्तर खुलासियाचें खोजे रहिमतुलाखान बहादूर यांहीं दिधलें नाही. मागती पुसोन लेहूं ऐसें हकिमजीस सांगावें. जर आज्ञा होईल तर त्याचे कार्याचें पत्र पारसी त्यास वेगळें लिहीत जाऊ. महाराजाचे हस्तें पावतें होईल. याविशीं जैशी आज्ञा. अर्जी भगवंतराव यादव.

[१०८]

॥ श्री ॥

४ आक्टोबर १७५७.

पे॥ छ १९ मोहरम मंगळवार दोन प्रहर दिवस.

सेवेसी महिपतराव लक्ष्मण सा॥ नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे. येथील वर्तमान ता॥ छ १८ मोहरम सोमवार चार घटका रात्र पावेतो प्रताप स्वामीचा यथास्थित जाणोन स्वानंदलेखनास आज्ञा केली पाहिजे. विशेष. दरबारचें वर्तमान आज हैदरगारखान सेरजंग यांस पंचहजारी मनसब व झालरदार पालखी जाली. तसलिमात केली. पालखींत बसोन आपले हवेलींत शहरामध्ये दोन घटका दिवस राहतां आले. दरगाकुलीखान कालपासून आपले हवेलींत आले. आज दरबारास लष्करांत गेले नाहीं. उदईक जाणार आहेत. सैदकवीरखान पातशाही बक्षी यासी झालरदार पालखीची तसलिमात जाली. सरमतखानाचे पुत्रास व सुलतानखान जमातदार यास मातमीचें खलअत जालें. खोजे रहमतुलाखान पुसत होते कीं हकीम महमदअल्लीखान व तीर्थरूप राजश्री जीवनराव भेटले. इतकें वर्तमान मात्र कळलें. त्याजवर कांहीं वर्तमान गोष्ट मात जाली हें कांहीं लिहिलें आलें आहे कीं काय ? उत्तर केलें जें वर्तमान आलें तें निवेदन केलें. पुढें येईल तें निवेदन करून. नवाब निजामुददला तिसरे प्रहरा स्वार होऊन पैठणदरवाजानें शहरांतून नवाब सलाबतजंग याचे मातुश्रीपाशीं गेले होते. तेथून शहामहमुदचे भेटास गेले. परस्परें भाषण जाहलें. मग आपले डेन्यास आले. वाजीदअल्लीखानाचा व विठ्ठल सुंदर याचा मनोदय कीं जो करारमदार बोली जाली आहे त्यांत निजामुदौलास मेळवून यश द्यावें. निजामुदौलाचे मनांत तो कांहीं नाहीं. जे बसालतजंगानें केलें तें मान्य आहे. परंतु संगतीचे लोक खेळ करीत आहेत. इब्राईमखान गाडद्यास लाख रुपये दरमहा करून नोकर ठेविलें. त्यास यथें आल्यावर बंधूचे विचारें मनसुभा आहे कीं बारा लाख रुपये नगद कैसे अनकूल पडतील. याजपेक्षां जागीर द्यावी. राहिल तरी ठेवावा. नाहीं तरी आज्ञा द्यावी. नांदेड तिही लाखांचे व माहूर तिही लाखांचे एकूण सा लाखांचे द्यावे. ऐशी चर्चा आहे. कबूल न करील तरी रुखसत करावे.

पुढें निजामुदौलास बालाविलें ह्मणोन शिबंदी ठेऊन आलों. त्यास खर्च जाहा-
ला त्यास जागा नाही. याजकरितां बालाघाटचे माहाल जागीर करून घ्यावी
ऐसा मनोदय आहे. पुढें काय होईल तें पाहावें. नवाब बसालतजंग निजामु-
दौलास मेजमानी करीत आहेत. हैदरयारखानाचे बागांत तयारी मेजमानी-
ची. रोशनी व दारू वगैरे लवाजमा भक्षाय्याचा, वस्त्रें, जवाहीर घावयासी पंच-
वीस तीस हजार रुपये तयारीस लागले आहेत. उद्यां अगर परवां बागांत
नेतील. आजचे घडीपावतों बंधू बंधू खेहेंकरून आहेत. पुढें काय होईल तें
विनंति लिहूं. बहुत काय लिहिणें. हे विज्ञापना.

— — —

[१०९]

॥ श्री ॥

६ आक्टोबर १७५७.

पे॥ छ २१ मोहरम गुरुवार सूर्योदय.

राजश्री राजे जीवनरावजी गोसावी यांसीः—

दंडवत विनंति उपरिः—येथील वर्तमानतर छ १८ मोहरमीं राजश्री विठल-
पंत दिवाण यांणीं येऊन नवाब निजामदौला बहादर याचे मुलाजमतीचा
मजकूर दरपेश केला. त्यासी उत्तर केलें कीं बंदगानअल्लीच्या आज्ञेविरहित
हें करणें नाही. त्यावरून त्यांणीं गुलाम नक्षबंदखान यांसी सांगोन मुख्यास
विनंति करून खानमजकुराचे हातची परवानगी आणविली. त्यासी आह्मी
राजश्री विठलराव यांसी पाठवून गुलाम नक्षबंदखान यासी सांगितलें कीं
मुख्याचे हातचें पत्र असावें, त्याविरहित आह्मी तिकडे जाणार नाहीं. त्यांणीं
नवाब बसालतजंगबहादर याचे हातचें आज्ञापत्र हासल करून पाठविलें. त्यावरून
छ १९ मिनहूस मंगळवारीं राजश्री विठलपंत दिवाण संध्यासमयीं येऊन मुला-
जमतीस घेऊन गेले. मुलाजमत जाली. ज्या ज्या प्रसंगोचित इस्तियाकमुस्ता-
ह्या गोष्टी बोलावयाच्या त्या नवाब निजामदौला बहादूर यांणीं बयान
केल्या. तदोत्तर खिलवतांत गेले. तथेंहि शिष्टाचारविस्तार व आपलें वर्तमान

सांगितलें कीं आपण तरतुदीनें येथें आलों. सहा सात हजार फौच व पांच हजार गाडदी नोकर ठेविले यामुळें दाहा पंधरा लाखा रुपयाखालें आलों. उत्तर प्रतिउत्तर प्रियभाषण बोलण्यांत आलें कीं आपण तों दाहापंधरा-लाख रुपयाखालें आलों ह्मणतात; परंतु आमचेमते पन्नास लाख रुपये आपण मेळविले. जे येसमयीं आपलें येणें गोया करामात जाली. ऐसे समयो-पयोगीं बोललों. त्याउपर येक रकम शिरपेंच मुरसा आह्वास देऊन व सहित समागमीं अत्तर व पानदान देऊन रुखसत केलें. हवेलीस आलों. तुह्वास कळावें ह्मणून लिहिलें असे. हे विनंति.

[११०]

॥ श्री ॥

६ आक्टोबर १७५७.

पे॥ छ २१ मोहरम सूर्योदय.

सेवेसी महिपतराव लक्ष्मण सा॥ नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे:—

येथील वर्तमान ता॥ छ २० मोहरम बुधवार सायंकाळ जाणून स्वानंद-लेखनास आज्ञा केली पाहिजे. विशेष. छ १८ रोजीं निजामुदौला शाहमह-मुदचे तकियांत गेले होते. तेथें खलवत केली कीं शहानवाजखानास लिहिणें. आमचे विद्यमानें येऊन मुलाजमत नवाबसाहेबाची करणें. तुमची तकसीर माफ करून जागिरा व मकान राहावयासी देवीत आहोंत. किल्ला सोडून द्यावा. बरोबर वाजदअल्लीखान होते. मुरादखान व विठ्ठल सुंदर उभयतां राजश्री जानोजी निंबाळकर याजपाशीं याचे मसलतीसाठीं परवां पाठविले होते. खलेल करूं ह्मणत आहेत. परंतु विसालतजंगाची मिजाज सरकारकामावर कायम आहे. तिळतुल्य अंतर दिसत नाहीं. दरमियानचे लोक निजामदौ-लाची मिजाज बाहरम करून फितवा करावयाचे विचारांत गडबड करीत आहेत. परंतु विसालतजंगापुढें कारस्तानी चालेल ऐसा अर्थ नाहीं. निजामअल्लीसी बहुत सलुख करून मेळवून घेतलें आहे. हैदरयारखानाचे

बागांत मेजवानीचा सरंजाम होतो. उभयतां वडील बंधूस नेऊन मेजवानी शुकुरवारीं करणार आहेत. तयारीसाठीं काजीखान कोतवाल चार पांच दिवस जाले कीं बागांत जाऊन मजलिसीचा सरंजाम आतषबाजी व रोषनी वगैरे तमाम बागाचे आसपास चउत्रे बांधले आहेत. निजामअल्लीहि जवाहिर व कापड भावास द्यावयास खरीद करीत आहेत. तेहि आपले डेऱ्यास नेऊन मेजमानी करण्याचे विचारांत आहेत. इतक्यावर काय तजवीज होईल तें न कळे. शहानवाजखानांहीं शहामहमूद यास उत्तर लिहिलें कीं पूर्वीपासून जाबसाल श्रीमंताशीं आहे. आतां अनेकाकडे लावणें उत्तम नाहीं. जें करणें तें श्रीमंत करतील. मेव्याच्या डाल्या तिघां भावांस पाठविल्या आहेत. अर्जी केली कीं बरावाईट तुमचा आहे. बेहतर जाणाल तें करणें. श्रीमंताचे ताकीदपत्र शहानवाजखानास आलें होतें कीं तुमची मर्जी कामाकाजाची व सलुख करावयाची अनेकाकडून होत्ये, हा भावार्थ काय आहे तो लिहिणें. उत्तर गेलें कीं जें होणें तें स्वामीचे विचारें होईल. उपडाचे पैगाम येतात; परंतु जें होणें तें साहेबाचे सलानें होईल. इतक्यावर काय होईल तें न कळे. शहरांत बाजारअफवा कीं मोर्चे पाठवूं ह्मणतात. परंतु हे गोष्ट होतां दिसत नाहीं. इतक्यावर भगवत् इच्छा न कळे. सैदलप्करखानाचा भाऊ दिल्लीहून सैद आरफखान आले आहेत. त्यास सैदलप्करखानाचा किताब जाला असे. हैदराबाजेचे कोतवालास खलात जाला. थोरले नवाब ऐशआराम व बागाची सईल करीत आहेत. वरकड कामकाज बसालतजंग करितात. बहुत काय लिहिणें. हें विज्ञापना. राजश्री जानोजी निंबाळकर काल निजामअल्लीस भेटले. कळलें पा॥ हे विज्ञापना.

[१११]

॥ श्री ॥

६ आक्टोबर १७५७.

पे॥ छ २१ मोहरम गुरुवार सूर्योदय.

सेवेसी भगवंतराव यादव सा॥ नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे:—

आज छ १९ मोहरमीं संध्याकाळीं पत्र बाबासाहेबाचे पत्रांत मलफुक

करून पाठविलें तें पाऊन सविस्तर अवगत जालें. अस्सल पत्र रवाना केलि-
यावर फतहुदीअल्लीखान बहादूर यांचे येथें गेलों होतों. वर्तमान ध्यानास
आणिलें तों सर्व कुशल असे. नवाब निजामुददलासी व बसालतजंगासी स्नेह
फार जाला आहे. हायदरयारखान दिवाण याचे बागांत जियाफत मुकरर
जाली आहे. माजजखान कोतवाल दिश्वड त्यांचे बागांत जाऊन चहुतरे
वगैरे तयार करितात. आराईश मोठी करणार. आतशबाजीहि तयार कर-
विली आहे. तेथें सोडतील. शहानवाजखानाचे दारमदारांत निजामुद-
दला येत आहेत. इभराईमखा गाडदी व खंडागळे हे जाबसाल आणवीत आहेत.
त्यांचेहि लेख यांजला येतात. कळावें ह्मणोन लिहिलें असे. बसालतजंग
हवेलींत आले होते ते मागती डेरियास गेले. वराडप्रांतीचे बालाघाट व
पायाघाटचे माहाल कुल निजामुददला दरखास्त करितात. बसालतजंग पाई-
घाटचे कांहीं देतात. ऐसी रदबदल आहे. कविलखानास बाळापूरचे काम
देतात. पयसा मागत आहेत. बहुत काय लिहिणें. हे विज्ञापना.

[११२]

॥ श्री ॥

६ आक्टोबर १७५७.

पे॥ छ २१ मोहरम गुरुवार सूर्योदय.

भगवंतराव यादव.

फतहुदीखान याचे जबानीं हिंदोस्तानचे वर्तमान ऐकिलें कीं वजीर
व श्रीमंत दादासाहेब व आणखी सरदार फौजेचे एकत्र होऊन पठाणास जेर
केलें. पठाण दबला. शेवटीं सलूख पठाणानें करून गेला. वजीर व दादासा-
हेब एकत्र होऊन पुढें लाहोराकडे चाल केली. आतां याजपुढें कोण्ही धीर
धरीत नाही. कळावें. हे विज्ञापना.

[११३]

॥ श्री ॥

६ आक्टोबर १७५७.

पे॥ छ २१ मोहरम गुरुवार सूर्योदय.

सेवेसी भगवंतराव यादव सा॥ नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे:- आज छ २० मोहरमीं दरबार जाला. हसनअल्लीखान कोतवाल हयेदराबादेस आला. वस्त्रं त्यास इनायेत जालीं. मुगटराय नामे बफाचाकीचा मुशरीफ होता. त्यास जिजायल आदाजाचे मुशरीफचा शिरपेच जाला. पहिले दरोगा जिजायल आदाजाचा शहानवाजखानाचे येथें होता. त्यास इस्तकमलचें वस्त्र जालें. त्याजउपरांतिक बंदगानअल्ली व नवाब बसालतजंग आंत उठून गेले. मग बसालतजंग स्वार होऊन नवाब निजामुदवलाचे डेरियांत गेले. समागमें गुलाम नक्षबंदखान व आर्जबेगी वगैरे होते. आपणाहि त्याचे सैन्यांत गेलों होतों. दीड प्रहर दिवस जालिया वाज्जिदअल्लीखान व विठोपंत दिवाण व रहिमतुलाखान, गयासखानाचा पुत्र, ऐसे खिलवतेंत होते. माजनखान कोतवाल बाहेरले दिवाणखानियांत होते. मग बसालतजंग निजामुदवल्याचे डेरियांत आले. सैन्यांतून फिरतेवेळेंत महाराज अर्जुनबहादुर जानोजी जसवंत निंबाळकर याचे हवेलींत गेलों तों र॥ विठलराव बाहेरून आले. त्याची व खंडेरावजीची भेटी झाली. विठलरावजीस बाबासाहेबाचा नमस्कार सांगून वर्तमान पुसलें. त्यास त्यांहीं सांगितलें कीं परवा विठोजी सुंदर दोनदां आले. आजी साहेबास ह्यणजे महाराजे अर्जुनबहादुर यांस ह्यणों लागले कीं आमचे यजमान निजामुदवला तुमचे हवेलीवरून दोनदां गेले आणि तुम्ही भेटले नाहींत. त्यास साहेबीं ह्यटले कीं आम्ही ज्याचे ताबेदार त्याची मरजि पाहिजे. आणि आम्हास भेटलियावांचून गरज काय ? हें वर्तमान विठोजीपतीं गुलाम नक्षबंदखानास सांगितलें. त्यांहीं नवाब बसालतजंगास सांगून परवानगीचा राका आपले मोहरेनसी साहेबाचे नांवें पाठविला. साहेबी उजूर केला कीं मी जात नाहीं. मागती नवाब बसालत यांणीं आपले हातें रुका लिहिला कीं निजामुदवला आमचे भाऊ आहेत, त्यास आवश्यक भेटावें. आग्रह देखून साहेब काल थोडासा दिवस राहतां भेटीस गेले. निजामुदवलाहि गोष्टींत

गोष्ट काढून बजिकीर केला कीं आह्मांस आगोदर बोलाविलें, मग मवकुफ केलें, मागती बोलाविलें. याजकरितां आपण पंधरासोळा लाखाचे खिसारतेंत आलों. त्याचें उत्तर साहेबीं दिधलें कीं तुहीं पन्नास लाख रुपये मिळविले. नवाब निजामुदवलांहीं पुसिलें कीं कैसें ? याणीं उत्तर दिधलें कीं या दिवसांत येऊन भावास भेटले, शरीक जालें हे आबरु व नाम जाले, हेच लाखों रुपयांचे जागा आहे. मग साहेबाची तारीफ फार केली कीं तुहीं आमचे वडिलापासून दवलत पाहात आहां. ऐसी तारीफ करून शिरपेच मुरसा आपलें हातें बांधिला. मग साहेब रुकसत होऊन घरास आले. हें वर्तमान राजाजीस लिहिलें आहे. ऐसें विठ्ठलरावजीनें सांगितलें तें सविस्तर बाबासाहेबास निवेदन केलें. त्याजउपर श्रीमंत साहेब जादियाचे पत्र लाला माहाराय वकील यास व हकीम महमदअल्लीखान याचीं पत्रें दोन येकूण पत्रें तीन पावलीं ते पावतांच माहारायास पावती केलीं. त्यांत येक पत्र खोजे रहिमतुलाखान बहादुर व येक फतहुदीअल्लीखान बहादुर यास होतें तें पत्र माहारायानें उभयतांस पावती केलीं व मुसाहेबखानाचें पत्र म्यां जाऊन दिधलें. सालारजंगाचा खलिता श्रीमंत बाबासाहेब आपण जाऊन दिधला. सेरजंगांहीं देतील. आपण संध्याकाळीं खोजे रहिमतुलाखान बहादुर याचे येथें गेलों होतो. तेथें खोजे कमालुद्देअल्लीखान काजी व फतहुदीअल्लीखानजी बसले होते. दोन तीन घटका बसले. मग बाबासाहेबाचे तबियतीचे वर्तमान पुसलें. उत्तर दिलें कीं आतां आराम आहे. परंतु नाकुवत फार आहे. मग हणों लागले कीं आमची दुवा फार फार सांगणें. मग अलीकडे हिकडील पुसिलें कीं कांहीं यार मदाराचा जाबसाल लागला आहे कीं नाही ? स्वामीचे पत्रीं लेख नवता आणि बाबासाहेबाचाहि हेत नवता. मग उत्तर दिधलें, जाबसाल दरपेशच आहे, होईल. मग उत्तर दिलें कीं राजाजी जैसें लिहितील तैसा इतला आह्मास देत जाणें. अवश्य हणून आलों. त्यास महारायास पत्रें दिधलीं. त्याची तबियत कहली ताप आली हें मी पाहून गेलों होतो. खोजे रहमतुलाखानांहीं माहारायास बोलाऊं पाठविलें होतें.

त्याणीं सांगोन पाठविलें कीं मजला ताप घाम फार आला आहे. आज्ञा होईल तरी ऐसा येईल. मग ह्मणों लागले कीं सकाळीं येणें. आपण हक़िमजीचीं पत्रें आलीं त्यावरून कळलें असेल ऐसं ह्मटलें नाहीं. सबब कीं इशारा नव्हता. आणि परभारें त्याचे वकिलानें दिल्ली ऐसेच कळावें ह्मणोन हे गोष्ट खोजे रहमतु-ल्लाखानापाशीं ह्मटलें नाहीं. कळावें. उदईक महारायास जाब मागून सेवेसी लिहिलें जाईल. माहाराय ह्मणत होते कीं हकीमजीनें मजला कांहीं लिहिलें नाहीं. संकलित लिहिलें आहे. दुसरें ह्मणत होते कीं मी एकदा वाजिदअल्लीखानास भेटलों. त्यास मजकुर केला. जो सलुक श्रीमंतांहीं केला तो कायम करविलिया उत्तम आहे याची मवाफिकत कामास येईल. त्यासी बिगाडून पुरी पडणार नाहीं. जर अगोदर श्रीमंताकडील दृष्ट स्नेहाची करते तर रघूजी करांडियाचा पडचाकर काशास करिता. आतांही श्रीमंताचा स्नेह संपादावा. त्याचीं पत्रें भोसलियासहि यावीं ह्मणजे त्याजवर दबाव राहिल. घरांत कांहीं मागणें असेल तर भावासी थोडें बहुत मागणें. परंतु श्रीमंतांशीं स्नेह ठेविजे. ऐशा गोष्टी सांगितल्या. त्याणें मागती बोलाविले. त्याचेजवळ दीड प्रहर रात्र याजकरितां जाणें जालें नाहीं. परंतु एकदो रोजा जाईन. दुसरें, जानोजी जसवंत व विठोजी सुंदर व मुरादखान ऐसें चाहत नाहीं. हें यश अणिकास द्यावे. परंतु यश राजेबहादुर ह्मणजे स्वामीस येईल ऐसे सांग कळावें ह्मणोन लिहिलें असे. सरफराजखान सुभेदार हैदराबादेचा रुखसत जाहला. व जे दिवशीं पालखी झालरदार शौरजंगास आली ते दिवशीं सरमस्तखानाचे पुत्रास मातमचा खिलयत जाहाला. निजामुदौल्याचे सैन्यामध्ये गेलों होतों. तेथें शोध करितां कळलें कीं महमद असलमखासुभेदार बुराण-पूर शोरबा चेवीस निजामुदवलास पाठविलें. त्याची रसीद घ्यावयास त्याचा खानसामा आला होता. कळावें. सैदलकरखानाचा भाऊ जरीफखान. त्यास—सैदलकरखान बहादुर यास— किताहाब सैदलकरखान बहादुर जाहाला. हे विज्ञापना.

[११४]

॥ श्री ॥

७ आक्टोबर १७५७.

पे॥ छ २२ मोहरम शुक्रवार संध्याकाळ.

श्रीमंत सद्गुणमूर्ति राजश्री रावसाहेबाचे सेवेसी:-

आज्ञाधारक कचेश्वर त्रिंबक साटांग नमस्कार विनंति उपरि यथील क्षेम ता॥ छ २२ मोहरम पावतां साहेबाचे कृपावलोकनेकरून कुशल असे. विशेष. छ १६ चीं विनंतिपत्रें दोन प्रविष्ट होऊन आज्ञापत्र सादर जालें तें लाखोटा छ मजकुरीं, दुसरें छ १७ चें आज्ञापत्र खुलें राजश्री अवधूतरावजीपाशीं सादर जालें तें छ १९ रोजीं पावलें. मस्तकीं वंदून परम सनाथ जालों. आज्ञेप्रमाणें सरकार कामावर गुणाजी न॥ हरकारे यास ताकीद करून वातमी वगैरे वर्तमान शोध करून विनंतिपत्र पे॥ जाईल. यानंतर छ ११ माहे मजकुरीं मुसाबुसी व हैदरजंग फिरंगी हैदराबादेस दाखल जाले. वर्तमान तांत्रास आलें. छ २० रोजीं निजामअल्ली याचे घरीं जानोजी निंबाळकर दोन घटका रात्रीस आले. सा घटकापर्यंत खलवत केलें. त्या उपरि निंबाळकर रुसखत होऊन गेलियावर लक्ष्मण खंडागळे यास बोलावून चार घटका खलवत केलें. किले आरकामध्ये सरंजाम गोळी वगैरे तयार करीत आहेत. कितेक वर्तमान तहकीक होऊन कितेक जवानी हरकारे वातमी लिहिले जाते. हुजूरचें पत्र खुलें सादर होतें याविशीं हरकारे यास ताकीद जाली पे॥ कीं हरयेकापाशीं न दाखवीत. बहुत काय लिहिणें. हे विज्ञापना.

[११५]

॥ श्री ॥

८ आक्टोबर १७५७.

पे॥ छ २३ मोहरम मंदवार प्रातःकाळ.

सेवेसी भगवंतराव यादव सा॥ नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे. आज छ २२ मोहरमचें वर्तमान तर आपण प्रातःकाळीं शोधार्थ गेलों होतो. मुरादखानानें वाजीदअल्लीखाजीशीं फार रत्न केला आहे. दोन हजार स्वारांचा

हुकूम ठेवावयाचा यांसी केला. आजी नाजूक जागा ठिकाणीचे ग्रहस्थाचे मुखे एकिलें कीं मुरादखानास निजाममुदौलांहीं सेहजारी व साहेबनववत करावें. हें वर्तमान एकिलें. विटोजी सुंदर यास शामजी टकलियांनीं आपले घरीं भोजनास नेले होते. तेथून सयदकाबीलखानाचे घरीं जाऊन वाड-खोळ खलवत केले. विटोजीपंताचे घरची लोकाची बोली कीं निजामुदौला सला-बतजंगास व बसालतजंगास क्षणतात कीं आह्मी खिसारतेखालें आलों; तलबहि लोकांची देणें आहे. पंधरा लक्ष नगद दीजे आणि ब्राह्मणपुरी व अवरंगाबाद, वराड दरोवस्त दीजे. आज बाबासाहेब स्वार होऊन सैन्यांत शेरजंगाचे येथें गेले होते. खोजे रहमतुलाखान डेरियांत नव्हते. शहरांत जुमियाची निमाजमत यास आले होते. बाबासाहेब गांवांत त्याचे घरीं आले. खलिता त्यांस दिधला. आणखी विचाराची गोष्टी पुसिली कीं शेखअल्लीखान जुनेदी व रहिमतुलाखान यांहीं काय पेगाम केला. मुरादखानास निजामुदौलांनीं निगादास्त फर्माविली, जागा जागा विचार होतात, हे काय गोष्ट ? ईतला दीजे कीं त्यासारखी पैरवी अमलांत येईल. राजांहीं श्रीमंतास नवाब बसालतजंगाचे कार्यावर तुमचे वास्तियाकरितां मुतवजे केले आहे. तुम्ही गोष्ट स्पष्ट सांगायी कीं त्याच पलियावर आणिलें जाईल. त्यास याचें उत्तर हेंच दिलें कीं पैगाम जो शेखअल्लिखानाबा॥ व रहिमतुलाखानाबा॥ पाठविला तो जाहीरच असे. सारांश कांहीं मागत आहेत. कांहीं भावास भाऊ देतील. वरकड त्यांहीं काय करणें आहे ? श्रीमंतांशीं कांहीं त्याच्यानें विघाडवत नाहीं. अगर भावासी विघाडतील तर हिदायतमुदीखानानें कोणता जय पावला ? आह्मी तो महजूद आहों. याहीवर दरदेगय बात काय आहे न कळे. ऐशा गोष्टी तो मजबुतीच्या बाबासाहेबीं सांगितल्या. परंतु अंतरंगींचा साक्ष ईश्वर असे. वाजीदअल्लीखान व रहिमतुलाखान एकत्र जाले होते. परंतु काय भाषण जालें हें न कळे. बाह्यात्कारें तो बहुत खुषीनें बाबासाहेबहि बोलले. परंतु अंतरंगींची गोष्ट ईश्वर जाणें. दिसांन येतें कीं निजामुदौला याजपासून कांहीं घेतल्यावां-

चून उगा राहात नाही. विठोजीपंत व मुरादखान वाजीदअल्लीखानास बहुत विचार सांगत आहेत. शहरांत तमाम प्रगट जालें कीं मुलुख मागत आहेत. कळावें. खोजे रहिमतुलाखानाचे खलितियाचा जाब आलियावर बाबासाहेब रवाना करताील. लाला महारायास तो फार बरें वाटत नाही. ताप येतो. निजून राहिले आहेत. दरबारास जात नाहींत. हकिमजीचें पत्र त्यास दिल्लें. त्यांत पत्र खोजे रहिमतुलाखान बहादूर व फतहुदीअल्लीखानाचे होते तें माहारायांनीं दिल्लें. खोजे रहमतुलाखांनीं जाब लेहून महारायासी पाठविला. त्यास आपण जाब मागावयासी गेलों होतो. उत्तर दिल्लें कीं पाठविलें. तेथें हकीमजीपाशीं शोध घ्यावा. साहेबज्यादे आणि तुशलीमेब यांचें पत्र स्वामींहीं मुसस्तायेदखानास पाठविलें तें त्यास दिल्लें. जाब घेऊन पाठविला असे. तो जाब साहेबज्यादे हुलाएकबलयास गुजराणावा. दुसरें पत्र स्वामीस पैठणचे चलहुचे तुमचेसाठीं व सकोपंताचे गुमास्तियाचें बिजहराबमोजीब गौर करणे याविशीं लिहिलें तें सकोपंताचा गुमास्ता सेवेसी प्रविष्ट करील. त्यानप्रमाणें गौर करावा. हे विज्ञापना.

[११६]

॥ श्रीगणराज ॥ ८ आक्टोबर १७५७.

पे॥ छ २३ मोहरम मंदवार प्रातःकाळ.

सेवेसी विठल शामराज व गुणाजी नाईक मु॥ शहर नौरंगाबाद जुना बाजार चरणावर मस्तक ठेवून सा॥ नमस्कार अनुक्रमें दंडवत विज्ञापना. येथील वर्तमान ता॥ भाद्रपद वद्य शुक्रवारपर्यंत स्वामीच्या कृपादृष्टीकरून स्वस्त असो. स्वामीची आज्ञा घेऊन स्वार जालों ते आज प्रहरा दिवसा मुकाम मजकुरास दाखल जालों. नाइकाची आमची भेटी जाली. एके जागाच आहों. दो प्रहराउपरांतिक लष्करांत गेलों. थोडे बहुत सैन्य पाहिलें. नाइकांनींही कितीक जबानी मजकूर सांगितला. आज दिनचर्येचें वर्तमान नवाब

सलाबतजंग हजीमहंमदअल्लीखानाच्या बागांत प्रहरादिवसा उपरांतिक सहल करायास दोन जनाने हत्ती व कांहीं खानग्या घेऊन गेले होते. ते एक घटका रात्रीं डेरेदाखल जाहले. निजामअल्लीखानाचे एथें पिछले प्रहरीं दिवसा इभ्रामखान गाडदी व कविजंग व शेखअल्लीखान जुनेदी याचा जावाई दखनीमिया व मुरादखा हे चौघे व नवाब निजामअल्ली ऐसे पांचजण एक घटका रात्रपर्यंत खलबत झाले. उपरांतिक उठोन आपलाल्या डे-यास गेले. नवाब बसालतजंगाच्या येथंहि पिछले प्रहरीं दरबार जाला होता. मात-बरपैकीं हैदरयारखान दिवाण व दरगाकुलीखान व मीरसेदू कोतवाल व कमालदी हुसेनखान व खोजे अबदूलरहमान बक्षी व मीरनजरगवा बक्षी व मिस्रीखा मनसबदार वगैरे ऐसे मिळोन सा घटकापर्यंत दरबार जाला होता. खलबतचें वर्तमान कांहीं कळण्यांत आलें नाहीं. परंतु बाहेरील वर्त-मान जिनसीचे तोफखान्याचे बैल तमाम नायगांव गणोरीच्या डोंगरांत चराईस लाविले व मुसाबुसी फिरंगीहि हैदराबादेस दाखल जाल्याचें वर्त-मान काल येथें आलें. फिरंगीहि लौकरिच मजलदरमजल यास सामील होणार. तो येऊन पोहचेतांवर सला अथवा लढाई होत नाहीं ऐसा रंग दिसून येतो. किर्तीक मातबर माणूसच बोलतात जे फिरंगी आल्याशिवाय सला बिघाड होत नाहीं. यांनीं दिरंगाखालें घातलें आहे. सल्याचा रंग दिसत नाहीं. बारीक मांठें वर्तमान सर्व तहकीक जाल्यावर सेवेसी लिहितों. हे विज्ञप्ति.

[११७]

॥ श्री ॥

८ आक्टोबर १७५७.

छ २३ मोहरम मंदवार प्रातःकाळ.

सेवेसी महिपतराव लक्ष्मण सा॥ नमस्कार विज्ञापना ऐसीजेः— येथील वर्त-मान ता॥ छ २२ मोहरम शुक्रवार सायंकाळ जाणून प्रताप स्वामीचा यथास्थित असे. विशेष. दरबारचें वर्तमान निजामुद्दौलांहीं इमामुद्दौलास सांगून पाठविलें

कीं आह्वांस शिबंदीचें देणें आहे. सोळा लक्ष रु॥ द्यावे. उत्तर सांगून पाठ-
विलें कीं तुह्मी वडील आहांत, खजान्याचा झाडा मनास आणोन पैसा ख-
जान्यांत असलिया घेऊन जाणें. पैसा असतां तरी शिपाई लोकांचा दंगा बं-
दमानअल्लीवर कशास होता ? परस्परें जालें वर्तमान तुह्मीं एकिलें असेल-
कोणे प्रकारें शिपायांची समजावीस करून थोपाथोप केली आहे. एवंच
कांहीं जागिरा बालाघाट परगणें घेतील ऐसें दिसते. शहानवाजखानाचा
मनोदय आहे कीं निजामुद्दौलास आपल्या कामांत आणावें. इब्राईमखान
गाडदी याचे मारफातीनें पूर्वी लष्करांतहि जाफराबादचे मुक्कामी पत्रें गेलीं
होतीं. हल्लीं आतां येथें आलियावर नजर पांच मोहरा वं मेव्याची डाली
आणि अर्जी गाडद्याचे मारफातीनें गुजरोन जाबसाल लागला आहे. पुढें काय
होईल तें पहावें. वाजदअल्लीखान आज इमामुद्दौलाचे घरास आले हांते.
खाजे रहमदुल्लाखान निरोप घेऊन बाहेर आले तां वाजदअल्लीखान
व ते एक टायीं बसोन गोष्टी जाल्या. मग वाजदअल्लीखान आंतील
डेच्यांत बसालतजंगपाशीं गेले हांते. मग काय विचार झाला असेल तो
मनास आणून उदधिक लेहूं. इमामुद्दौला निजामुद्दौलास ह्मणां लागले कीं
एक सरदार रघोजी करंड्या जानोजी भोसल्याचा होता. त्यासी तुमच्यानें
बरें ठेवलें नाहीं. तो भोसल्या श्रीमंताचा आज्ञाधारक. जे कांहीं त्यास
अज्ञा व्हावी त्याप्रमाणें वर्तणूक करावी. ऐसा प्रताप श्रीमंताचा आहे.
त्याशीं आपण स्नेह करून असल्या उत्तम आहे. इतक्यावर तुमच्या मनांत
यत नसिलें तर तुह्मीं वडील आहांत. आपलें उत्तम जाणाल तें करणें. आह्मीं
तुमचे हमराहा आहांत. उत्तर कांहीं केलें नाहीं. उगेच राहिले. इमामुद्दौ-
लाच्या केल्यास मोडवतें ऐसा अर्थ दिसत नाहीं. हा कालवर इमामुद्दौलाची
मिजाज सरकारकामावर कायम आहे. निजामअल्लीवर शिबंदीचा दंगा अखेरचांद
जाल्यावर होणार आहे. विठ्ठल सुंदर दोन लाख घेऊन आले ते वाटले. कोणास
दोन, कोणास तीन रु॥ देऊन चांदापावेतो समजाविलें आहे. आज निजामअल्ली-
पाशीं वाजदखान व इब्राईमखान व मुरादखान व विठ्ठल सुंदर दों प्रह-

राउपर मसलत करीत बसले होते. ते तिसरा प्रहर जाला होता, उठले नाहीत. निजामुद्दौलाचे मानस कांहीं नाही. परंतु हे चौथे मिळूत खेळ करूं ह्मणतात. परंतु इमामुद्दौलापुढे पेश नेतील ऐसा प्रसंग नाही. निजामअल्लीने पांच हजार स्वार ठेवावयाचा हुकूम वाजदअल्लीखानास केला. पैकीं दोन हजार मुरादखानास सांगितले कीं तुहीं ठेवणें. मागील शिबंदीचे देणें तोच दंगला होणार ! पुढें ठेवून काय देतील तें पहावें ! शामजी टकले तेथील वर्तमान लिहीत असतील. बहुत काय लिहिणें. हे विज्ञापना.

[११८]

॥ श्री ॥ ९ आक्टोबर १७५७.

पे॥ छ २४ मोहरम रविवार प्रातःकाळ पाच घटिका दिवस.

श्रीमंत सद्गुणमूर्ति राजश्री रावसाहेबाचे सेवेसीः—

आज्ञाधारक कचेश्वर त्रिंबक साष्टांग नमस्कार विनंति उपरि येथील क्षेम ता॥ छ २४ मोहरम शनिवार कुशल. यानंतर कृपावलोकनेंकरून छ २२ रोजीचे आज्ञापत्र सादर जालें तें छ २४ रोजीं एका प्रहरा पावले. शिरसा बंध करून भूषण जालें. राजश्री विठोपंत आज्ञेप्रमाणें छ २३ रोजीं शहरास पावले. नवाब दरगाहकुलीखान याची भेटी घेतली. छ मजकुरीं गाडदी याच्या लोकांनीं कोण्हास इतला न कळता सातारियास जाऊन पंचवीस मनुष्य घोडे हरपले हा बहाणा करून धुंद केली. दीक्षित स्वामीचे गुमास्तियास घेऊन लष्करांत रात्रीस आले. निजामअल्लीस तेचसमयीं अर्ज जाला. त्यांनीं इमरार्दमखान गाडदी यास ताकीद केली तो मुलकीर झाला कीं इतला नाही, त्यावरून माणसास ताकीद केली. वराडच्या गृहस्थाचा मनोदय आहे कीं शिबंदीचे ऐवजामध्यें वडील बंधूपासोन तालुका शहराचा घ्यावा. परस्परे जाबसाल खलवत वाजदअल्लीखान व विठोपंत वगैरे बऱ्या बाबत आहेत. निश्चय मुकरर जाला नाही. दौलताबादकराचाहि जाबसाल एका दोषा गृहस्थाचे विद्यमानें जाबसाल सुरू आहे. पक जालिया लिहिला जाईल.

खान अलम व आज्ञेचंद रोजे खबरेहून शहरास दाखल जाले. मुलाजमत होणार. सातशें स्वार समागमें आहेत. सुलतानजी व जानोजी वगैरेची मुलाजमत निजामअल्लीची जाली. येक दोन खलवती जाल्या. इभरामखान गाडदी व खंडागळे यांची मुलाजमत निजामअल्लीचे मारफातीनें जाली. हें वर्तमान पूर्वीं र॥ कृष्णाजीपंताचे पत्रीं लिहिलें होतें. विनंति करून श्रुत जालें असेल. श्रीमंतजीच्या थैल्या बसालतजंग व खोजे न्यामतुलाचे नांवें आल्या. त्या राजश्री विठ्ठलपंताच्या हस्ते गुजरल्या. उत्तर दिधलें कीं जात्र उदधिक देऊं. बहुत काय लिहिणें. हे विज्ञापना.

[११९]

॥ श्री ॥

९ आक्टोबर १७५७.

पे॥ छ २४ मोहरम भानुवासर, प्रातःकाळ पांच घटिका दिवस.

सेवेसी विनंति सेवक शामजी गोविंद साष्टांग नमस्कार विनंति येथील वर्तमान त॥ छ २३ मोहरम शनवार सायंकाळपर्यंत स्वामीचे कृपादृष्टीकरून शहरीं असो. यानंतर काल छ २२ रोजीं शुक्रवार जुमा होता. सर्व कारभारी आपले आपल्या घरीं होते. वाजदअल्लीखान व मुरादखान व विठोजी सुंदर व निजामुद्दौला ऐसे सायंकाळीं एकांतांत होते. विशेष नव्हेंतें ह्मणून विनंतिपत्र न पाठविलें. आज छ मजकुरीं प्रातःकाळीं वाजदअल्लीखान व विठोजी सुंदर दिवाण बसालतजंग याचे डेरियास गेले. चार घटका त्रिवर्ग एकांतीं होते. मतलब मनास आणितां निजामुद्दौला यांनीं आपले जाबसालांत शेखअल्लीखान व रहिमदुल्लाखान गयासखानाचे पुत्र यांस बसालतजंगाकडे घातले आहेत. त्यांनीं नवाब निजामुद्दौला याची बरखास्त सात आठ लाख रु॥ आह्वास द्यावे, वराड प्रांत दरोबस्त पायाघाट बालाघाट निखालस जागिरींत घ्यावे, तिसरें वाजदअल्लीखानास चार हजारी बलाये जागीर व झालरदार पालखी द्यावी, याच जाबसालाबद्दल जाऊन फिरून निजामु-

दौला याकडे आले. त्रिवर्ग खिलवतींत होते. इतकियांत कविजंग व मुरा-
दखान आले. त्यास खिलवतेत बोलावून दोन प्रहर पावेंतीं एकांत जाला.
सबब मनास आणितां शहानवाजखान याचा जाबसाल मुरादखान याचे
मारफातकी होणार ते तो जाले. श्रीमंताची दोहीकडून बनली. तुझ्यापासून
जागीर घेतली; आपणापासोन द्रव्य घेणार. एकूण दोहीकडून नवाबाचें
नुकसान. यास्तव निजामुदौला यांनीं आपणास पदरीं घ्यावें. थोडी बहुत सेवा
करून दाखवीन. त्यास या जाबसालांत रा॥ जानबा निंबाळकर व कविजंग
यांस घेऊन निजामुदौलाशीं बोलत असनात. नवाब बुभुक्षित बनले तरी
करावयासी चुकत नाहीं ह्मणून एके द्वारें शोध लागला. त्यास आढळलें
वर्तमान विनंति केली आहे. सरकारचे पत्राचे जाब सेवकाचें नावें घेतात.
त्यास लाखोत्रा उकलला असतो. विदित होय. राजश्री रामचंद्र जाधवराव
शहागडास आलियाचें वर्तमान आहे. आगाजीसरगर व खाजे अलम याचे
पुत्र व खंदारवाला राजा ऐसे त्रिवर्ग सात आठशें स्वारांनिशीं अष्टीस बाहेर
बुणगे ठेवून सडे आले. सलाबतजंग याची मुलाजमत जाली. तिसरे
प्रहरीं सलाबतजंग यांणीं दरबार करून निजामुदौला यास दरबारास बोला-
विलें. त्याप्रमाणें नवाब व मीरमुसाखान, वाजदअल्लीखान जरोरच गेले. चार
सा घटका दरबारांत होते. मुसाबुसी व जाफरअल्लीखान खुदावंदखानाचे
पुत्र याकडे सलाबतजंग, बसालतजंग यांणीं सांडणीस्वार रवाना केला कीं
जलद घेऊन पोहोचणें. सेवेसी विदित होय. हे विनंति.

[१२०]

॥ श्री ॥

७ नोव्हेंबर १७५६.

राजश्री रामाजी महादेव यांसिः—

अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्ने॥ दमाजी गायकवाड समशेर
बहादूर दंडवत सु॥ सबा खमसेन मया अलक. प्रांतांत बखेडा मोगलाचा.

विशेषात्कारें धवळके, नडियाद घेऊन ठाणीं बसविलीं. हजूर फौजेचें जाणें जलद त्या प्रांतीं होत आहे. तर राजश्री धोंडो मल्हार यांस घेऊन तुह्मीं स्वरेनें येणें. छ १३ सफर.

श्री मार्तंडचरणीं तत्पर पिलाजीसुत दमाजी गायकवाड निरंतर.

[१२१]

॥ श्री ॥

६ डिसेंबर १७५७.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजेश्री गोविंद बळाळ स्वामी गोसावी यासीः—पोष्य बाळाजी बाजीराऊ प्रधान नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. तुह्माकडेस बुंदेलखंड वगैरे मामलत आहे. त्यास सरकार जमाबंदी देखील मोकासे व इनामदार व जकाती कुळ आकार होईल त्याजवर श्रीवैद्ययोगिणीचे देवालयाचे बेगमीस धर्मादाय पट्टी रयेत निसबत एक साला दर सद्दे रु. ॥॥ नीम-प्रमाणें द्यावयाचा करार करून हें पत्र तुह्मांस सादर केलें आहे. तर कुल आकार होईल त्याजवर सदरहूप्रमाणें धर्मादायपट्टीचा ऐवज जमा करून राजेश्री शंकराजी केशव यांजकडे पावता करून पावलियाचा जाब घेणें. जाणिजे. छ २३ रावळ सु॥ समान खमसेन मय्या व अल्लफ. बहुत काय लिहिणें. हें विनंति.

बार.

[१२२]

॥ श्री ॥

२२ फेब्रुवारी १७५८.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री बाळाजी गोविंद स्वामी यासीः—
पे॥ बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून

स्वकीय लिहिणें. विशेष. राजश्री माधवराव नारायण व चिंतामणराव नारायण पाटणकर यांस चिरंजीव राजश्री दादासाहेबाकडे रवाना केले आहेत. त्यास चिरंजीवाची स्वारी लांब गेली; आणि वांटे न चाले; निभाव न होय तरी तुझाजवळ रहातील. यास रोजमुरा.

दीडमाही रुपये

आठवडा रुपये

५० माधवराव नारायण

२ माधवराव नारायण १

६० चिंतामणराव नारायण

४॥ चिंतामणराव नारायण २

११०

६॥

३

एकूण एकशें दहा रुपये दीडमाही व साडेसहा रुपये तीन राऊतास आठवडा पावत आहे. याप्रमाणें रोजमुरा सदरू प्रे॥ देत जाणें. जाणीजे. छ १३ जमादिलखर, सु॥ समान खमसैन मग्या व अल्लफ. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[१२३]

॥ श्री ॥

२२ एप्रिल १७५८.

तालीक

राजश्री कमावीसदार वर्तमान व भावी पा॥ इटावे प्रांत अंतरवेद गोसावी यांसि:—

स्नेहांकित रघुनाथ बाजीराऊ नमस्कार व आशीर्वाद. सु॥समान खमसैन मग्याअल्लफ. वे॥ हर गोविंद विश्वनाथ विन पेमनाथ ब्राह्मण कानकुडष यांणीं हुजूर कसबें लाहोरचे मुक्कामीं येऊन विदित केलें कीं “ पातशाही बेगम यांणीं मौजे कनकपूर पा॥ मजकूर येथील सायेरपैकीं रोज चार आणे करून दिले होते. याप्रमाणें चालिलें. सरकारचा अंमल जाहालियापासून

१७६ नवीन जिकलेला देश असल्यामुळें वाटें दगा होण्याची भीति होती.

१७७ लेखांक ५१ टीप पहा.

रोज चालत नाहीं. तरी सुदामंतप्रमाणें करार करून घ्यावा ह्मणोन ". त्याज-
वरून हे सनद सादर केली असे. तरी मौजे मजकूरचे सायरपैकीं पात-
शाही बेगम यांणीं दिल्याप्रमाणें च्यार आणे दररोज करार केले असेत.
तरी मोगलाई अमलांत रोज चालत आलियाचा भोगवटा मनास आणून
त्याप्रमाणें चालवणें. मोगलाई अमलांत चालत आलें असेल तें बंद न
करणें. चालत नसेल तें न चालवणें. प्रतिवर्षीं नवीन आक्षेप न करणें.
या सनदेची नकळ घेऊन अस्सल पत्र भोगवटियास परतोन देणें. जाणिजे.
छ १३ सावान. आज्ञा प्रमाण. मोर्तब सुधा शिक्षा आहे. बार ही आहे.

[१२४]

॥ श्री ॥

१ मे १७५८.

रोजिंश्री कमावीसदार, वर्तमान व भावी, परगणे फफुंद, प्रांत अंतरवेद,
गोसावी यांस:—

स्नेहांकित रघुनाथ बाजीराव नमस्कार व आशीर्वाद. सु॥ समान खमसेन
मय्या व अल्लफ. विवी रहिमां वगैरे यांणीं हुजूर कसबे लाहोरचे मुकामीं ये-
ऊन अर्ज केला कीं नवाब मनसूरअल्ली व वजीर यांणीं परगणें मजकूरचे
सायरपैकीं रोज सहा आणे करून दिल्ले होते. त्याप्रमाणें चालिले. सरका-
रचा अंमल जाहालियापासून चालत नाहीं. तरी सुदामंतप्रमाणें करार क-
रून घ्यावें ह्मणोन. त्याजवरून हे सनद सादर केली असे. तरी मनसू-
रअल्लीखान वजीर यांणीं दिल्ल्याप्रमाणें परगणें मजकूरचे सायरपैकीं दररोज रु-
पये ॥३ सहा आणे करार असेत; तरी सुदामंत चालत आल्याचा भोग-
वटा मनास आणून मोगलाई अमलांत चालत आलें असेल त्याप्रमाणें
चालवणें. चालत असेल तें बंद न करणें. चालत नसेल तें न चालवणें.

१७८ लेखांक ५१ टीप पहा. हिंदुमुसलमान हा भेद धर्मांत किंवा इनामांत पेशवे ठेवांत
नसत.

दरसाल ताजे सनदेचा उजूर न करणें. या पत्राची नकल घेऊन हे सनद भोगवटियास परतोन देणें. जाणिजे. छ २२ सावान. आज्ञा प्रमाण.

— — —

[१२५]

॥ श्रीराम ॥

४ मे १७५८.

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री गोविंद बल्लाळ

स्वामीचे सेवेसी:

सेवक गोविंद भिकाजी कृतानेकशिरसाष्टांगनमस्कार. विनंति. उपरि येथील वर्तमान चैत्र वद्य १२ जाणून स्वामींनीं आपलें निजानंदवैभव दरघडी लिहीत जाणें. तेणेंकरून सेवकास आनंद होय. विशेष. येथील वर्तमान तर, नवाब जाफरअलीखान पटण्ये प्रांतीचा बंदोबस्त करायानिमित्त आले आहेत. आहीहि समागमें आहां. पटण्येचा बंदोबस्त तर राजा रामनारायण मात्र घेऊन भेटला. आगरखी जमीदार कोणी भेटले नाहींत. गयेचा सुंदरशा राजे घेऊन भेटला. उभयताची मामलत, पटणची सुभेदारी, नवाब जाफरअलीखानां आपले लेकाचे नांवें केली. त्याची नायब राज-सुभेदारीचीं वस्त्रें राजे रामनारायणास दिलीं. इकडील बंदोबस्त करून नवाब जाफरअलीखान ता॥ छ १६ सावान कुच करून बंगाल्यास मजल दरमजल जात आहेत. पुढें जें कांहीं वर्तमान होईल तें सदैव लिहिलें जाईल. विशेष. सेवकानें श्रीमंत राजेश्री दादासाहेबास विनंतिपत्र पाठविलें, कांहीं खर्चाविसी. त्यास, सेवकावर कृपावंत होऊन रुपये ५०० पांचशेंची वरात स्वामीचे नांवाची पाठविली आहे. आणि सेवकाचे पत्रांत लिहिलें आहे कीं तुहीं वरात रुपये ५०० पांचशांची आपले मनुष्यास-मागमें पाठवून देणें. ते तुह्मांस पांचशे रुपयांची हुंडी करून ऐवज पावता करतील. त्यास, स्वामीजवळ रेशन कासीद समागमें वरात पाठविले आहे.

१७९ मिरजाफर जून १७५७ पासून सप्टेंबर १७६० पर्यंत बंगाल, बहार व ओरिसा ह्या प्रांतांचा इंग्रजांच्या मदतीनें, नवाब झाला होता.

त्यास, स्वामींनी कृपा करून पांचशें रुपयांची हुंडी करून मकसुदावादेस ऐवज पावता होय तें करणें. हुंडी मकसुदावादेच्या कासीदासमागमें पाठवून देणें. परंतु कासीदास लवकर विदा करणें. जरूर. बहुत दिवस न ठेवणें, आह्यांवर खर्चाची बहुत तंगचाई आहे, ते पत्रीं लिहितां पुरवत नाहीं. याजकरितां सेवेसी विनंतिपत्र पाठविलें आहे. स्वामींनीं सेवकावर कृपा करून लवकर कासिदासमागमें हुंडी करून रेसन कासीदास लवकर रवाना करून देणें. त्यापैकीं रुपये ५ पांच रेसन कासीदास यांस खर्चास देणें. बाकीची हुंडी करून पाठवणें. त्या प्रांतीचें वर्तमान नवल विशेष कांहीं आलें असेल तर लेहून पाठवून देणें. बहुत काय लिहिणें. कृपालोभ असो दीजे. हे विनंति.

[१२६]

॥ श्री ॥

१४ फेब्रुवारी १७५९.

पे॥ छ १५ जा॥खर, तिसा, माघ वद्य द्वितीया.

सेवेसी विज्ञापना. येथील वर्तमान त॥ छ १३ माहे जमादिलाखर-पर्यंत यथास्थित असे. विशेष. सरकारचे खिजमतगार राजश्री स्वामीकडे चौकीस आहेत. त्यांस सरकारांतून सालमजकूरचे दसरियाचें कापड देविलें आहे. त्याची चिट्ठी फडणिसाकडील जाहाली. खिजमतगारांनीं चिट्ठीपें॥ कापड घ्यावें तें न घेतां श्रीमंत महाराज मातोश्री १॥आईसाहेब यांजबरोबर तातडीनें निघोन आले. कापड घेतलें नाहीं. त्यास, हालीं सदहू खिजमत-गारपैकीं मनाजी जाधव व कुसाजी ढमढेरा दोन असामी कापडाची चिट्ठी घेऊन स्वामीकडे आले आहेत. तरी जामदारखान्यांत सदहू चिट्ठीपें॥ कापड घ्यावयाची परवानगी देऊन यांची सत्वर रवानगी करावी. येथें चौकी नाजूक आहे. यास्तव खिजमतगार सत्वर माघारे पाठवावे. सेवेसी श्रुत होय. हे विज्ञापना.

१॥ तारावाई ह्यावेळीं सुमारें ऐशी वर्षांची असावी; तरी देखील तिचा मानीपणा व दृष्टीपणा तिळभरहि कमी झालेला दिसत नाहीं.

[१२७]

॥ श्री ॥

४ मार्च १७५९.

सेवेसी विज्ञापना. येथील वर्तमान ता॥ छ ४ रजवपर्यंत यथास्थित असे. विशेष. स्वामींनीं भवानी आवरी व गुणाजी भोता खिजमतगार याजबरोबर शिकेकटार राजश्री नाना पुरंधरे याचे घरीं सासवडीं होती ती देऊन पाठविली ते पावली. आज्ञा कीं तुम्ही तेथें राहाल तोंपर्यंत तुम्हाजवळ शिकेकटार ठेवणें. तुम्ही येऊं लागाल तेव्हां †शिकेकटार सासवडास नाना पुरंधरे याजकडे पावती करणें. ह्मणून आज्ञा. त्याप्रें॥च होईल. सेवेसी श्रुत होय. हे विज्ञापना.

— — —

[१२८]

॥ श्री ॥

२ एप्रिल १७५९.

तीर्थरूप राजश्री गोविंदपंत दादा वडिलाचे सेवेसी:—

अपत्यें बाबूर्रावें दोनी कर जोडून शिर साष्टांग नमस्कार विनंति ता॥ चैत्र शुद्ध ५ पंचमी पा॥ सुखें असो. विशेष. वडिलीं गंगाजळाच्या कावडीं सुमार २० वीस पाठविल्या त्या प्रा॥ येथें पावल्या. आज्ञेप्रमाणें जेथें व्यावयाची त्याप्रमाणें दिली:—

७ श्रीमंत नाना स्वामीकडे	१ बावधनीं तीर्थरूप मातुश्रीस पा॥
२ श्रीमंत भाऊ स्वामीकडे	५ रा. महादोबाबा
२ श्रीमंत दादा स्वामीकडे	१ बाबूराव फडणीस
१ श्रीमंत सौ॥ पार्वतीबाईकडे	१ सखारामपंत बापू
१२	८

† पुरंधरे पेशव्यांचे मुतालीक. तेव्हां पेशव्यांची शिकेकटार पुरंधर्यांजवळ असे हें रास्तच आहे. हें पत्र साताऱ्याहून लिहिलेलें आहे.

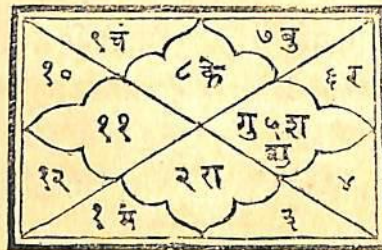
१८० गोविंदपंत बुंदेल्याचे कनिष्ठ बंधू; गोविंदपंतांचे पुणें येथें पेशव्याचे दरबारीं वर्काल.

येणेंप्रमाणें वीस कावडी दिली. वडिलांस कळावें. बहुत काय लिहिणें.
कृपा लोभ असो दीजे. हे विज्ञापना.

१८१ येणेंप्रमाणें नानासाहेवांच्या दरवारीं ह्यावेळीं कर्ते मुत्सदी कोण होते हें ह्या यादीवरून कळण्यासारखें आहे. स्वतः नाना, गोपिकावाई, भाऊ, दादा, महादोवा पुरंधरे, चावूराव फडणीस, सखारामवापू, हे ह्यावेळचे कर्ते मुत्सदी होत. पार्वतीवाई कोल्हटकरांची मुलगी व पांडववाडीच्या कोल्हटकरांचा व वावधनच्या खेरांचा विशेष घरोवा झणून पार्वती-वाईचें नांव ह्या यादींत आहे. गोविंदपंतांची आई वावधनीं रहात असे हें ह्या यादीवरून निष्पन्न होतें. नाना पुरंधरे वगैरे दुय्यम प्रतीचे मुत्सदी आणीक होतेच. परंतु वर निर्दिष्ट केलेल्या सात मंडळींच्या हातीं राज्याचीं सर्व सूत्रे होतीं. सखारामवापूचें वजन पुढें तर फारच झालें; परंतु ह्याहिचेळीं वरेंच होतें. विश्वासराव नुकते कामकाजांत पडूं लागले होते. माधवरावाचें वय ह्या वेळीं अवघें तेरा वर्षांचें होतें; तरी ते १७५६ तील सावनूरच्या स्वारींत हजर होते. नानाफडणीस व मोरोवादादा दरवारांतील कानूकायद्यांचा नुकता कोठें अभ्यास करूं लागले होते. नानाफडणीस शके १६६३ च्या ज्येष्ठान्त व मोरोवा १६६४ च्या अश्विनांत जन्मला. नानाफडणिसाचा वाप जनार्दनपत इ. सन १७५६ च्या शेवटीं वारला. नानाफडणिसाची जन्मकुंडली प्रसिद्धच आहे. मोरोवादादाची तितकी नाहीं झणून येथें देतो. ही कुंडली मोरोवादादाच्या पुण्यांतील वाड्यांतील एका लहानशा रुमालांतील आहे.

स्वस्तिश्री शके १६६४ दुंदुभिसंवत्सरे अश्विने मासि शुक्लपक्षे षष्ठीसहस्रप्तम्यां तिथौ भृगुवासरे मूलनक्षत्रे ।

अथ जन्मलग्नं सखेटं.

ह्यावरून मोरोवादादाहून नाना वडील होते हें उघड आहे. ह्यास आणीक पुरावा पाहिजे असल्यास खालील पत्र वाचावें.

॥ श्री ॥

चिरंजीव राजश्री मोरोवादादा यासी वाळाजी जनार्दन आशीर्वाद. उपरि येथील कुशल

[१२९]

॥ श्री ॥

२२ एप्रिल १७५९.

(नकल).

कोलनामा लिख दधौ श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहाराजश्रीराजाहिंदुप-
तिजु देवकौ एते श्रीमुख्यप्रधान श्रीबालाजी बाजीराव जीने. आपर.
श्रीराजा अमानसिंधजुसौ अरु तुमसौ आपुसमे कजिया भयौ. अमानसिंध-
जुसे सु इहि बातकौ हम छान तपाउस करौ. सु तुमारी तरफकी चुक कछु
नाहीं है की ए बातकौ खुनखुतरा तुमसौ कोऊ कबहुनकरे. श्रीराजासभा-
सिंधजुकौ दरोबस्त राज्य तुह्यारो है. तिलक राज्यकौ हम तुमकौ करौ.
अरु श्रीराजा सभासिंधजु श्रीदिवान खेतसिंधजुकौ जागा दई हती. सो तुम
श्री पंडित गोविंदराईके आगे होई जागा दई. सो अपनी पाई तुह्यारी सेवा
करै. हुकुममै रहै. तुमैत बाहिरै न परै. अरु तुह्यारे राज्यपर हमारे पैसा
लगे है, सु अपनी जागीरके बरहुकुम तुमकौ पैसनकौ जुवाव करै. अरु
राज्यपर देसविदेसकौ खर्चु आनि लगे सु अपनी जागाके बरहुकुम हमेस
सामिल रहै. जो इन बातनमै तफावत करै तौ इनके लानै हम तुमसौ कछु
रदबदल न करै ; अरु न ऐ हमलगा आवै ; न हमारी तरफके काहु सिर-

ता॥ छ २३ जा॥वल मु॥ कोरेगांव यथास्थित असे. विशेष. बाकीजाबता फारकरून
तयार झाला आहे. कांहीं होणें आहे तो महिनापंधरा दिवशीं होईल. त्यास तो पाहून
ठीक करवावा लागतो. त्यास माहितगारीनें राजश्री महादाजीपंत गुरूजी व नारोपंत पाळंदे
यांणी दिवसामध्ये प्रहरभर अवकाश करून पाहावा झणोन सांगितलें होतें. त्यावरून
त्यांणी पहावयास प्रारंभ केला असेल. त्यास आपणहि त्यांस वरचेवर सांगोन बाकीजा-
बिता ठीक करवावा. उभयतांस शैत्याचा प्रकार फार आहे. याकरितां आपण त्यांस
ताकीद करून ठीक करवावा. बहुत काय लिहिणें. लोभ असो दीजे. हे आशीर्वाद.
राजश्री नाना पुरंधरे यांजकडे कारकून फार जलद गेला पाहिजे. नाहीं तर तेथील गळाठा
फार आहे. याजकरितां मर्जास आलें तर लक्ष्मणपंत देशमुख चांगले चौकस शहाणे
माणूस आहेत यांस पाठवावे. नाहीं तर जो आपल्या मर्जास येईल तो रवाना करावा.
परंतु सत्वर रवानगी होय तो अर्थ केला पाहिजे. फौजहि फार जमा झाली आहे. यास्तव
सूचनार्थ लिहिलें असे. हे आशीर्वाद.

हें पत्र मोरोबादादांच्या दफतरांतील आहे.

दार लगा जाई; तौ इनकी बात कछु ना सुनै. अरु तुहारे भैयाभतीजे चाकर भले मानस तुमतै बाहिरे परिकै हम लगा आवै तिनकी बात कवहू न सुनै. ताके बीच ताके हजूर श्रीसमशेरबहादुरजु, श्रीगोविंदराई. कोलनामा. सही मिति जेष्ठ वदि १० सं. १८१५ मु: दुलारा.

[१३०]

॥ १ ॥

१७ जून १७५९.

टाप लिखि दइ. श्रीमुख्यप्रधान श्रीवालाजीवाजीरावजूकौ एते श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहाराजाश्रीराजा हिंदुपतिजू देवनै. अपर. श्रीराजा अमानसिंघजुसौ व हमसौ आपुसमे कजिया भयौ. अरु श्रीदिवानखेतसिंघजु हमतै बाहिरे परे हते. तिहि पाइ श्रीसमशेरबहादुरजु आये. हमसो रदबदल करीताकौ आपुसके कजिया भये केवा श्रीदिवानखेतसिंघजुसौ हमसौ सलूक कराइ दयौ. ताके वा राज्यके तिलकके नजरानेके दैनै मानै रूपैया लाख ५००००१) अंकेय लाख पाच येक उपरकी किस्तै करि दइ.

संवत् १८१६ की सालमे

संवत् १८१७ की सालमे दैइ

१६७०००

१६७०००

संवत् १८१८ की सालमे दइ

१६६००१

सुये रूपैया तीन वरसकै किस्तनवरहुकम आलमगिरी भरि दैइ. असाढवादि ५ सौमे संवत् १८१५. मु: जैतपूर.

[१३१]

॥ श्री ॥

१५ जुलै १७५९.

राजश्री गोविंदपंत गोसावी यांसः—

सकलगुणालंकरणअखंडितलक्ष्मीअलंकृतराजमान्य स्ने॥ समशेरबहादर

सलाम. विनंति उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत असिले पाहिजे. विशेष. आपण पत्र पाठविलें तें पावोन वर्तमान सविस्तर कळलें. रा॥ नारो रघुनाथ याजवा॥ हुंड्या पा॥. रुपये १५६००० येक-लक्षपन्नहजाराच्या पावत्या व राजे हिंदुपत यांजकडून टिक्याच्या करा-राची याद पाठविली ती पावली. कळलें पाहिजे. रा॥ छ १९ माहे जिल्काद. बहुत काय लिहिणें. लोभ कीजे हे विनंति.

पे॥ भा॥ वद्य ७ संवत् १८१५.

[१३२]

॥ श्री ॥

२ जुलै १७५८.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री बाळाजी गोविंद स्वामी गोसावी यांसां:- पोष्य बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार. विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहिणें.

विशेष—तुह्मांकडे सालमजकूरचे रसदेचा ऐवज येणें रुपये.

५५०००० प्रांत बुंदेलखंड.

४५०००० प्रांत इटावे, फफुंद, सकुराबाद.

१००००० प्रांत डेरापूर, मंगळपूर.

३००००० सरकार कडाकुरा.

१४०००००

१८२ गोविंदपंताला पुण्यास भराव्या लागणाऱ्या रसदेचा ऐवज सालदरसाल बदलत असे. १४ जून १७५६ त सबा खमसैनच्या सालाकरितां गोविंदपंतापाशीं पेशव्यांनीं १३ लक्ष सातहजारांचा करार केला होता हें पुढील पत्रावरून कळेल.

॥ श्री ॥

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बळाळ
स्वार्मागोसावी यांसां:

पोष्य बाळाजीबाजीराव प्रधान नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्व-

एकूण चवदा लक्ष रुपये येणें. त्यास प्रस्तुत फौजेचे खर्चास व श्रावणमासचे दक्षणेस ऐवज पाहिजे. याजकरितां हें पत्र तुहांसां लिहिलें असे. तरी सदरहू ऐवजाचा भरणा सरकारांत करावयाविशीं राजश्री बाबूराव नरसी यास लिहून पाठवणें. त्याप्रमाणें ते भरणा करितील. सालमजकुरीं चिरंजीव राजश्री दादाकडे ऐवज द्यावयाचें प्रयोजन लागणार

कीय कुशल लिहिणें. विशेष. तुद्दांकडे प्रांत हिंदुस्थानचे महालाची रसदेचा करार वितपशील. रुपये.

५५७००० प्रांत बुंदेलखंड.

७५०००० प्रांत अंतर्वेद.

१३०७०००

(खालीं भरणा कसा झाला याचा तपशील दिला आहे.)

१५ रमजान. सु॥ सवाखमसैन मय्या व अल्लफ. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति. संवत् १८०६, सु॥ खमसैन मय्या व अल्लफ, १६४९। ५० ह्या सालाकरितां गोविंदपंताकडे ३९१६०६ ची नेमणूक पुण्याहून झाली. ही नेमणूक प्रांतांतील मुख्य तालुक्यांचीं ठिकाणें, किल्ले, गढ्या व हिच्याच्या खाणी ह्यांचा बंदोबस्त राखण्याकरितां लागणाऱ्या स्वार, प्यादे, कारकून व खासा ह्यांच्या पगारावद्दल दिलेली होती. ह्यांत खासा गोविंदपंत ह्याजवद्दल खालील तपशील आहे.

२२९० गोविंदवज्जाळ.

१२०० खासा.

१००० पालखी.

५० आफतागिरी.

४० दिवड्या.

२२९०

ह्यावरून गोविंदपंताला पालखी शके १६७२ तच मिळाळी होती असें दिसतें. शके १६८१ सालीं आपल्याला पालखी मिळावी ह्मणून गोविंदपंतांनीं खटपट केली ह्मणून 'बुंदेलखंड प्रकरणांत' रा. पारसनीस लिहितात तें ज्यास्त खुलासा झाल्याशिवाय ग्राह्य दिसत नाहीं. मध्यें गोविंदपंताची पालखी काढून घेतली होती कीं काय ? किंवा वंशपरंपरा अगर तहाहयात पालखीचा मान त्यांना हवा होता कीं काय ? व तो त्यांना अगोदर मिळाला नव्हता कीं काय ?

नाहींसैं दिसतें. तथापि रसदेपैकीं कांहीं ऐवज त्यांणीं मागितला तर त्याप्रमाणें त्याजकडे देणें. बाकी ऐवज हुजूर पाठवणें. जाणिजे. छ २५ सवाल.

सदहु रसदेचे ऐवजीं तूर्त येथें सातलक्ष रुपयांचा भरणा करवणें. बाकी सात लक्ष रुपये राहिले, ते दसरापर्यंत चिरंजीवाकडे लागले तरी त्याजकडे देणें; नाहीं तरी, हुजूर पाठवून देणें. कांहीं बाबूरायापासून घेऊं. परंतु तुझीं भरणा लिहिलेप्रमाणें लेहून करवणें. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[१३३]

॥ श्री ॥

२५ जुलै १७५९.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री जनार्दनपंत स्वामीचे सेवेसी:

पोष्य गोविंद बल्लाळ सा॥ नमस्कार. विनंति उपरि येथील कुशल ता॥ श्रावण शुद्ध १ मुक्काम सेगरनदी जाणून स्वकीय कुशल लेखन करीत असिले पाहिजे. विशेष. तुझीं पत्र पाठविलें तें पावलें. लिहिलें वर्तमान सविस्तर कळलें. त्यास, येथील वर्तमान तर लोकांनीं हद्द केली आहे. आपले महमदखान पांच हजार अर्जत्राव मागतात, तेव्हां पार उतरून येणार. त्याचप्रमाणें १॥ पाराजीपंतहि अडोन बसले. लोकांनीं गवगवा केला आहे. एकंदर ते उतरून येत नाहीं. लाख रुपये आज येथें या तेव्हां पुढें पाय घालून. असे नानाप्रकारें पंच देऊन घेऊन त्यास आह्मी दिक्कं जालों. आज बलबेर येथें पावलों असतो. एकंदर सिलेदार कोणी पाय घेत नाहीं. आह्मीं पुढें जावें तेव्हां मागून यावें. सेगरनदी पार आह्मी जालों तेव्हां मागून आले. असो. आज तीन रोज जाले. पाराजीपंत यांणीं मोठा आडथळा केला. त्यास, बरें, खावंदाचें काम, यासमयीं त्यांणीं

आपले लोकांस सांगून समय साधावें तें कांहीं दिसत नाहीं. त्यास काय इलाज करावा ? आह्मी दिक्क झालों. असो. चिरंजीव राजश्री बाबास व शिवरामपंत यांस पाठवणें. ते येथें येतांच आह्मी उमरगडीं येऊन. तुह्मी उमरगडीं येऊन चिरंजीव राजश्री बाबा व शिवरामपंत यांस पाठवणें. काय करावें ? सर्वांचें एकचित्त असतें तेव्हां कार्य होतें. रुसव्याखालींच दिवस गेले. पुढें काम कधीं व्हावें ? सत्वर चिरंजीव बाबा येथें येतांच मी उमरगडीं येईन. हिशेबाचें काम चालेल. वरकड भेटीनंतर बोलोन. बहुत काय लिहिणें. कृपा लोभ असो दीजे. हे विनंति.

[१३४]

॥ श्री ॥

१९ आगस्ट १७५९.

चिरंजीव राजश्री बाबा प्रति गोविंद बल्लाळ आशीर्वाद. उपरि येथील कुशल ता॥ भादो वद्य १२ जाणून आपलें कुशल लिहित जाणें. विशेष. तुह्मीं काळीं चिठी पाठविली त्यांत राजश्री जनार्दनपंत यांहीं आपले चिठीं संशय मानून रुमाल ठेऊन गेले हें लिहिलें. त्यास, आह्मी त्यासीं दुसरा विचार धरीत नाहीं. त्यांची कैदकानूंत काडीइतकी तफावत करीत नाहीं. त्यास, त्यांजलाहि आह्मीं पत्र लिहिलें आहे. जामदारखानियावर कारकून ते ठेवणार तर सुखरूप ठेऊत. आह्मांस त्यांचे कारकून राहिलियानें वाईट काय ? ज्यामध्ये त्यांचें समाधान तें आह्मांस करणें. सुखरूप त्यांचा कारकून जामदारखानियांत ठेवणें. वरकड येथील वर्तमान तर काळीं विठुराहून कुच करून चचेडीस आलों. रा॥ गोपाळराऊ यासी बिदा करून देतो. दोन कारकून त्याचे रुजवातीस देऊन आह्मी एका दोन रोजांनीं येथील निर्गम करून उमरगडीं येतो आणि सत्वरच श्रीमंत रा॥ भाऊस्वामीकडे जाऊं. बहुत काय लिहिणें. लोभ असो दीजे. हे आशीर्वाद.

[१३५]

॥ श्री ॥

२० सप्टेंबर १७५९.

पु॥ तीर्थरूपराजश्री गोविंदपंतदादा वडिलांचे सेवेसी:

विज्ञापना. श्रीमंत राजश्री माधवराव यांणीं मजला आज्ञा केली कीं पंतास लिहून आरणें ४, उत्तम, लढावयासी योग्य असे आणून देणें. ह्मणोन आज्ञा केली, त्यावरून वडिलांम पेशजी लिहिलें आहे. तरी आरणें उत्तम तरणें बळकट चांगलें चार आधीं यावें. नित्य आह्मांस पुसतात कीं पंतास लिहिलें कीं नाहीं ऐसें नित्य पुसतात याजकरितां जलदीनें पाठवावें. मिति भाद्रपद वद्य १४ हे विज्ञापना.

[१३६]

॥ श्री ॥

श्रीमंत राजश्री राउस्वामीचे सेवेसी:

विनंति सेवक बापूजी बळाळ साष्टांग नमस्कार विनंति येथील कुशल ता॥ छ १५ सफर पावेतो मुकाम दिल्ली यमुनातीर स्वामीचे कृपावलोकन करून यथास्थित असे. विशेष. काशिदाबराबर एक दोन पत्रें पाठविलीं होतीं. सेवेसी प्रविष्ट जाहालींच असतील. यानंतर लष्कर यमुना दिल्लीजवळ उतरोन अंतर्वेदींत भागीरथीतीरीं जाणार. ऐसा मजकूर आहे. कळलें पाहिजे. दिल्लीचा कारभार झाला. अंतर्वेदींत जाऊन, जाटाची मामलत करून, रोहिले, सुजातदौला याचा कारभार करून, पुढें बंगाल्यास जावें ऐसा विचार आहे. विदित जालें पाहिजे. हे §विज्ञापना.

१८४ माधवराव बळाळाला काहीं अक्षरें बोवडीं बोलण्याची व लिहिण्याची लहानपणापासून संवय असून ती थोडी मोठेपणींहि राहिली होती असें दिसतें. ह्या पत्रांतील 'आरणें' हा शब्द 'हरणें' ह्यावद्दल आहे. पत्रे व यादींत (१८१) 'हातचें' वद्दल 'आतचे' माधवरावानें लिहिलें आहे. बाबूरावानें 'आरणें' हा शब्द माधवराव ज्याप्रमाणें बोलत त्याचप्रमाणें कौतुकानें व थट्टेनें लिहिला आहे. ह्या वेळीं माधवराव १४।१५ वर्षांचे असावे.

§ हे पत्र शिंदे लाहोरच्या स्वारीहून परत दिल्लीस आल्यावर लिहिलें आहे. नानासाहे-

[१३७]

॥ श्री ॥

२१ आक्टोबर १७५९.

दस्तक सरकार राजश्री जनकोजी शिंदे. ताहां कमाविसदारांनीं व जका-
तदारांनीं व बाजे राहादारांनीं व जमीदारांनीं व चौकीदारांनीं महालानि-
हाय. सु॥ सितैन मय्या व अल्लफ. राजश्री त्रिंबक कृष्ण व रंजिंश्री
जनार्दन अप्पाजी फडनवीस दिंमत राजश्री गोविंद बल्लाळ हे दक्षिणप्रां-
ते जात आहेत. त्यांजबरावरी उंटे व स्वार व पडतळें व प्यादे भार-
बरदारी व तंटे, बैलें आहेत व माणसें व चटकी असेत. तरी त्यांसी
राहादारियानें कोणे बाबें मुजाहिम न होणें. एके घडीचा खोळंबा कोणा-
हिविशीं न होतां सुरक्षित जाऊं देणें. नदी, नाला, नावांवरी पार करून
देत जाणें. मुक्कामाचे जागा गांवगन्नाचीं माणसें जागले रात्रौ आपलाले
हद्देपार बदरका माणसें व स्वार देत जाऊन पुण्यापावेतो सुखरूप पोहोंचा-
वीत जाणें. तर्कीद असे. जाणिजे. छ २९ माहे सफर.

[१३८]

॥ श्री ॥

आक्टोबर १७५९.

पु॥ राजश्री जनार्दनपंत स्वामीचे सेवेसी:

विनांति उपरि. इकडील वर्तमान तर श्रीगंगापार झालों. परंतु परम-

बांच्या मनोदयानुरूप त्यांचा रोख रोहिले व सुज्यातदौला यांना शासन करून बंगाल्यास
जाण्याचा होता. रोहिल्यांशीं झटापटी होतात न होतात तों अबदाली आला व शिंद्यांना
बंगाल्यांत जाण्याऐवजी पाठमोरे वळून कुरक्षेत्राकडे कुच करून जावें लागलें.

१८५ त्रिंबक कृष्ण कानिटकर—मुजुमदार.

१८६ जनार्दन अप्पाजी येरंडे—फडणीस.

१८७ हा जनकोजीच्या कारकुनाचा हस्तदोष आहे. कारण जनकोजीच्या प्रांतची हद्द
पुण्यापासून अनेक योजनें लांब होती.

१८८ सरकारी कामदारांचा आतांप्रमाणें त्यावेळीं मोठा दरारा असे असें दिसतें. कारण
एका घडीचाहि खोळंबा न करितां त्यांना पोहचविण्याची सर्व रामोशी, खलाशी, इत्यादि
लोकाना सक्त ताकीद असे.

कष्टें झालों ! त्यास, जीवावरील जोखीमधारा मोठी कठीण ! त्यास पार येऊन जलालाबादेजवळ रोहिले, नजीबखानाचा लेक, दुदेखानं, सादु-ल्लोखान, हॅफीज रहिमत, दाहा हजार फौज, दाहा हजार प्यादे जमा झाले आहेत. बाण, जेजाला, तोफा समागमें आहे. लढाई एक दोन जाली. तोफा, बाण, तोफा हिरोन घेतली. रोहिले याजकडील चाळीस पन्नास घेतली. घेरून आह्मी आहों. रोहिले याचे लष्करी पीठ चार शेर जालें. घुगरी खातात. नजीबखानाच्या पुलापावेतों गांव जाळिले. पुलाजवळ पन्नास घोडे घेतले. पुलाच्या दोन नावा तोडून टाकिल्या. नजीब चार रोजांत तेथून निघेल. त्यास, आह्मी या घोरांत पडलों. त्यास, पंधरा रोजांत येथील मुकदमा फडशा होईल. हाफिजाकडून रात्रौ पत्रें आलीं. नरम जाले. सलूक करतील. तुह्मी प्रसंगीं जाता. येथील सर्व तुह्हांस सांगितलें आहे. कोणी गोष्ट आह्मांकडील संशयाची चित्तांत न आणणें. ज्यामध्ये आमचें बरें तें जरूर जरूर तुह्मी कराल. दरबारीं नानाप्रकारें नालिशी चुगली करितात. त्यास, बहुता ब्राह्मणांचें अन्न आहे. मजला साफ पैसे-यास तफावत करणें नाहीं. येथून येतांच परगणेयांत जाईन. गांवचा पाहून पैसानपैसा ठिकाणीं लावीन. सं० १८१३, सं० १८१४ दुसाला हिशेब जाले. रुजुवात करून जे कसर रयत व मामलेदार यांजकडे निघेल ते सरकारी जमेस येईल. सं० १८१५, सन तिसा हिशेब व रुजुवात होणें तेहि होईल. दरबारचा रंग पाहिला. खावंद चौकशी करूं लागला. आतां पैसेयाचा लोभ धरून मेळविली अवरू ते कां गमवावी ? त्यास, आह्मीं सर्व आपले ध्यानांत आणून सर्व तुह्हांस सांगितलें आहे. कांहीं सांगावयास विसरलों असलों तर सर्व तुह्मीं स्मरण धरून सर्व उत्तमच करणें. आह्मी भवसमुद्रीं पडलों आहों. पार करणार ईश्वर आहे. मागाहून

१८९ जावताखान.

१९० नजीबखानाचा सासरा.

१९१ एक रोहिला सरदार.

१९२ रोहिल्यांचा मुख्य सरदार.

साद्यंत तुहांस व चिरंजीव वाबूराऊ यास लिहून पाठवितों. यासमयीं आह्मी येथें गुंतलों आहों. सर्व भरंसा आह्मांस तुमचा आहे. वरचेवर वर्तमान लिहीत जाणें. श्रीरंगपट्टण गादियांनीं घेतलें. मोठें संस्थान

१९३ कवाईत शिकलेल्या लोकांचा सरदार हैदरअल्ली याला अनुलक्षून हें वाक्य आहे. ह्यावेळीं हैसूरचा चिक्क कृष्णराज ह्मणून कोणी राजा होता. नंदीराज हा त्याचा मुख्य दिवाण होता. राजा दुर्वल व मंत्री दुवुद्धि असल्यामुळे हैदर नाइकाच्या तडाक्यांत हें संस्थान सांपडलें. रोमन पातशाहांना प्रिटोरियन गार्द्यांनीं किंवा तुर्कस्थानच्या पातशाहाला जानिझारींनीं जसें धाड्यावर बसविलें होतें तसेंच हैदर नाइकाच्या गार्द्यांनीं चिक्क कृष्णराजालाहि बसविलें व आपला नाइक जो हैदर त्याच्या हातांत मुख्य सत्ता दिली. निरनिराळ्या काळीं व निरनिराळ्या स्थळीं इतिहासाची पुनरावृत्ति होते ह्मणतात ती ही अशी होते. हैदराचे वय ह्यावेळीं सुमारे ५८ वर्षांचे होतें व त्यानें हैसूर संस्थानची चाकरी सुमारे २६ वर्षे केली होती. १७६० त हैदरानें श्रीरंगपट्टण घेतलें ह्मणून वुइल्क्स ह्मणतो. परंतु तें १७५९ च्या आगस्ट सप्टेंबरांत त्यानें घेतलें असावें. कारण आमचें हें पत्र आक्टोबर १७५९ त लिहिलें असावें असा अंदाज आहे व गोविंदपंताला श्रीरंगपट्टणची वातमी पोंहचण्यास निदान दीड दोन महिने लागावे. तेव्हां १७५९ च्या आगस्ट—सप्टेंबरांत हैदरानें श्रीरंगपट्टण घेऊन तें संस्थान विच्छिन्न केलें असावें हेंच विशेष संभवनीय दिसतें. दिल्लीहून श्रीरंगपट्टणास पत्र जावयास एकदां ४३ (लेखांक ६) व एकदां ५२ (लेखांक ८) दिवस लागले होते. हिंदुसंस्थान विच्छिन्न झालें हें ऐकून गोविंदपंताला साश्चर्य खेद झाला असें दिसतें. सर्व मराठ्या सरदारांचें लक्ष्य ह्या विलक्षण उलाढालीकडे लागलें होतें; असाहि गोविंदपंताच्या उद्गारावरून तर्क होतो. ह्यासंबंधी उल्लेख, कदाचित् सवंद पत्रें, मिरज मळ्यांतील पत्रांत असलीं पाहिजेत. कारण ह्यावेळीं गोपाळराव गोविंद हैसूर प्रदेशांत होते. परंतु हैदरानें केलेल्या ह्या उलाढालीसंबंधी उल्लेख ऐतिहासिक लेखसंग्रहांतील पत्रांत कोठें केलेला आढळत नाही. ग्रांटडफर्नेहि ह्या प्रसंगाचा कोठें निर्देश केला नाही. हा प्रसंग मराठ्यांना मोठा महत्त्वाचा होता. हैदर मध्यें आला नसतां तर श्रीरंगपट्टण खास मराठ्यांच्या हातीं पडलें असतें, मराठ्यांचा व मद्रासेकडालि इंग्रजांचा निकट संबंध ह्याचवेळीं येता व महाराष्ट्राच्या इतिहासाला निराळेच वळण मिळतें. येणें-प्रमाणें हैदरानें दक्षिणेस व अबदालीनें हिंदुस्थानांत मराठ्यांच्या आड येऊन इंग्रजांना पुढें येण्यास संधि करून दिली. ज्यावेळीं हा प्रसंग घडून आला त्यावेळीं त्याच्याकडे सर्व मराठ्या सरदारांचें लक्ष लागून गेलें होतें यांत संशय नाही. उत्तरेकडे अबदालीचा शह जर ह्यावेळीं बसला नसतां तर “ सगळी दक्षिण मोकळी करावयाची ” असा सदाशिवराव-भाऊचा वेत होता.

विच्छिन्न जालें ! निजामअल्ली तूर्त विधाड करीत नाहीं. सलूखच आहे. मी सुचित झालों ह्मणजे तपशीलवार तुह्यांस लिहून पाठवून देतो. तुह्मीं मार्गी सावधपणें जाणें. वरचेवर आह्यांस वर्तमान लिहीत जाणें. आह्मी येथें येऊन गुंतलों. लढाईचा कारभार. सरकारी कार्य. कसें जावें ? हें कार्य जालियावर परगणेयांत येतो. दरबारचें काम कळेल त्या प्रकारें साधावें. बहुत काय लिहिणें. कृपालोभ असो दीजे. हे विनंति.

[१३९]

॥ श्री ॥

१७५९.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री जनार्दनपंत स्वामीचे सेवेसीः—

पोष्य गोविंद बल्लाळ सा॥ नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत असिलें पाहिजे. विशेष. तुह्मी बीदा होऊन गेला. आह्मी श्रीगंगेच्या पायघाटें उतरोन जलालाबादेस गेलों. मध्यें त्याचें ठाणें सबळगडीं होतें. ते उभाउभी आवईनेच सोडून जलालाबादेस आवघे रोहिले गेले. आवसा पाहून दुंदेखान वगैरे चौघेजण याचे कुमकेस होते. आह्मी गेलियाउपरि मामलत विल्हे लावा ऐसा पैगाम आफीजरहिमत याजकडून आला. तो अगोदरच रोहिल्याचें व सुजातदौल्याचें सूत्र जालेंच होतें. तो दरकूच लखनऊहून रामगंगेस पूल बांधोन पुढें उमराव वगैरे दाहा बारा हजार प्यादीं, कांहीं निम्मे स्वार, ऐसा जलालाबादेस आले. अटकेपलीकडून अबदाली चाळीस हजार फौजेनिसी लाहोरास येऊन खासा राहून पुढें जाहानखान वगैरे सरदार पंधरा हजार स्वारांनिसी सरदेवर आले. राजश्री साबाजी पाटील अलीकडे आले. एवंच दंगा व्हावयासी जालें आहे. आपल्या फौजा राजश्री मल्हारत्रा पंधरा दिवसांत येतील. त्यांचे यांचे एक झुंज जाल्यावर सर्व उत्तमच आहे. नाहीं तर कठीण काम ! दंगा व्हावयासी उशीर नाहीं. त्यास तुह्मीं तूर्त जावयाची उतावळी सर्वथा न करणें. पंधरा दिवसांत सर्व ठीक

होतें. तुझीं पंधरा दिवस इटावीसच राहून मागाहून सविस्तर आह्मी लिहून पाठवितों. एकंदर न जाणें. दक्षणेकडेहि मोगलासी कजीया. मार्ग निभावत नाहीं. तुझीं पुढें न जाणें. आह्मी मुजरद जोडी पा। त्याजबद्दल लिहून पाठवून. पुढें एकंदर न जाणें. बहुत काय लिहिणें. लोभ असो दीजे. हे विनंति.

[१४०]

॥ श्री ॥

४ नोव्हेंबर १७५९.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री जनार्दनपंत
स्वामींचे सेवेसी:

पोष्य गोविंद बल्लाळ साष्टांगनमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय तागाईत कार्तिक शुद्ध १५ पावेतों लिहिलें पाहिजे. विशेष. तुझीं पत्र पाठविलें तें हरिद्वाराचे मुक्कामीं पावलें. सविस्तर कळों आलें. तिकडील वर्तमान लिहावें झणून लिहिलें. त्यास, आह्मी श्री गंगापार उतरून जलालाबादेपावेतों गेलों. तेथें जावताखान नजीखानाचा लेक होता. त्यास सादुलाखान, दुंदेखान व हापसरहीम रोहिले तमाम सामील जाहले. रोज लडाई होई. रोहिलेच शिकस्त खाऊन जात. ये॥ दाहाबारा रोज होतो. पेंढारी यांणीं तमाम मुलूख लुटिला, शहरें लुटिलीं, जाळलीं. कोठें मुलखांत दाणा, गुरू अगर वस्तभाव राहिली नाहीं. त्याजवर नवाब सुजातदौले रोहिल्याचे कुमकेस आले. त्याजवरून फौजा फिरोन माघाच्या आल्या. त्याचेहि वकील जावसाल आले आहेत. सुजातदौल्याशीं ठीक करून मग फौजा फिरोनहि पार

१९४ हें पत्र कार्तिक शुद्ध १५ चें आहे. पूर्णिमेला मराठ्यांचें सैन्य हरिद्वाराला पोहोचून निदान वारा दिवस झाले होते. तेव्हां भाऊसाहेबाच्या बखरींत (पृष्ठ ५१) मराठे कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेस हरिद्वारास गंगापार झाले झणून झटलें आहे तें संभाव्य असून, टीपेंतील कार्तिक वद्य प्रतिपदा ही तीथ अगदीच अग्राह्य आहे. भाऊसाहेबाच्या बखरींतील सर्व तिथी दक्षिणी भिक्तीच्या आहेत.

जातील. तुम्ही पुढे इटावी, कोच, झांशी जागजागा पावाल. तेथून सुखरूप पावल्याची व नवल विशेष वर्तमान असलेले तें लिहीत जाणें. अंबेदाली कुरुक्षेत्रास येऊन पोचला. यास्तव चोंहीकडे दंगा दिसतो. देशींहि दंगा झणून ऐकतो. याजकरितां तुम्हीं जावयाचा विचार एकवार न करावा. खजिना सरकारचा झांशीस लावून घ्यावा. तेथें किल्ला आहे. जाऊन राहिल. तुम्हीं एकंदर जायाचा विचार न करावा. साँबाजी शिंदे येऊन फौजेत सामील झाले. अब्दाली सतलज नदीवर आहे. खासा लाहोरास आहे. जहानखान सतलज नदीवर आहे. तुम्हीं पुढे एकंदर न जाणें. मागाहून मुजरत जोडी तुम्हांकडे पाठवितों. बहुत काय लिहिणें. लोभ असो दीजे. हे विनंति.

[१४१]

॥ श्री ॥

७ नोव्हेंबर १७५९.

विनंति. वेदमूर्ति राजश्री बापुभट्ट झांशीस होते. त्याचें पत्र आलें होतें कीं, आम्ही छ २९ सफरीं निघोन मजलदरमजल श्रीस गेलों. तुम्हीं पितांबर आणविला आहे. त्यास, तेथें गेल्यानंतर पितांबर मुजरद माणसाबरोबर पाठवून देतो असें लिहिलें होतें. त्यास, वेदमूर्ति क्षेपनि-क्षेप गेले. तुम्हांस पितांबर खामाखाय पाठवून देतील. चिंता नाही. आपण पितांबराची दुसरी तर्तूद न करावी. क्षेपनिक्षेप लवकरच होईल. कळलें पाहिजे. येथील मजकूर तरी आज छ १६ रौवलीं ऐसी आवई पडली कीं नजीबखान बाहेर निघाला; अवध्या फौजा तोंडावर

१९५ अब्दालीच्या फौजेची आघाडी.

१९६ ह्या पत्राप्रमाणें साबाजी शिंदे ४ नोव्हेंबर १७५९च्या आंत किंवा त्या दिवशीं फौजेत येऊन मिळाले असें होतें. परंतु पुढील पत्रांप्रमाणें ते १० नोव्हेंबराला सामील झाले असें घ्यावें लागतें. पहिल्या पत्रांत साबाजी झणजे साबाजीचें सैन्य व दुसऱ्या पत्रांत साबाजी खुद्द असा लाक्षणिक अर्थ घेतल्यावांचून गत्यंतर नाही.

असतां बुनग्यांत गलबल होऊन तिहीं^{१७} लष्करचे बुनगे आंग बिलगून चार कोस गेले; शिंदे स्वारीहून आल्यानंतर मागती याच मुक्कामी राहुद्या झाल्या; ऐशी लटकीच आवई पडली. त्याप्रमाणें बंदोबस्तीची मजकूर ऐसा आहे. गंगेपार फौजा गेल्या होत्या, त्या सुजातदौला आला असें वर्तमान ऐकून फौजेनें आवई खाऊन गंगेआलीकडे अवधी फौज आली. कित्येक गंगेमध्ये वाहवले, कित्येक मोंरेंले गेले. त्यांनीं चडीस परीधाराजवळ पलीकडील आंगें ठाणें बसविलें. त्या फौजेची दहशत भारी पडली आहे. गोसावी सुजातदौल्याकडील पांचहजार फौजेनिशीं तो पुलावरून नजीबखानाचे लष्करांत आला. याउपरि बुनगे मागें आठा कोसांवर ठेवून, सड्या फौजा करून, या तळावर असावें याप्रमाणें करणार आहेत. लहोराकडे अबदाली आला. त्याची व साबाजी पाटील याची लढाई झाली. त्याची फौज भारी ऐसें देखोन साबाजी पाटील मजलदरमजल येथून आठाकोसांवर आले आहेत. उर्दक साबाजी पाटील लष्करांत येणार. अबदाली सिदरेवर आहे. अद्यापि आला नाहीं. परंतु येणार ही गडबड आहे. दिल्ली अगदीं पळोन गेली. §वजीर व पा-

१९७ दत्ताजी, जनकोजी व गोविंदपंत ह्या तिघांच्या सैन्यांतील बुनगे.

१९८ भाऊसाहेबाची बखर पृष्ठ ५२ पहा.

१९९ हिंदुस्थानांत आवयांचें महत्व विशेष आहे. ज्या स्थळीं किंवा ज्या काळीं किंवा ज्याच्या संगतीस असतां कांहीं अरिष्ट आलें त्या स्थळीं किंवा काळीं किंवा त्याच्या संगतीस पुन्हा येण्याचा प्रसंग आला असतां हिंदुस्थानांतील माणसें धावरतात ही अनुभवांतील गोष्ट आहे. अशा आवयांवर विश्वास ठेऊन गडबड होऊं देणें ह्मणजे बंदोबस्त करणें नव्हे असा गोविंदपंताच्या लिहिण्याचा मतलब आहे.

§ ग्रॉन्डफ आपल्या इतिहासाच्या एकविसाव्या भागांत (पृष्ठ ३११ मुंबईप्रत) लिहितो कीं वजिरानें जाटापार्शी आसा घेतला. परंतु ह्या पत्रांत गोविंदपंत ह्मणतो कीं वजीर मराठ्यांच्या लष्करांत पांचसहा रोजांत येणार. पुढें वजीर दत्ताजीच्या लष्करांत येऊन दाखलहि झाला लेखांक (१४३). दत्ताजी अबदालीस भिडण्याकरितां सरदेस गेला तेव्हां जनकोजीला व गोविंदपंत बुंदेल्याला त्यानें दिल्लीकडे जाण्यास सांगितलें व त्यांच्या वरोवर गाजुद्विनालाहि धाडलें. (लेखांक १४७). ह्यावरून

तशाहा मल्हारजी होळकर याजकडे जाणार ऐसें आहे. आपण राजश्री पंतांनीं मजकूर लिहिला त्याजवरून कळों येईल. राजश्री बाबूराव याजकडून पत्रे आलीं. त्यांत मजकूर कीं फडनिसांनीं आपले घरास राजश्री नारोपंतास वर्तमान लिहिलें. त्यांनीं श्रीमंतांस तींच पत्रे नेऊन भाऊसाहेबांस दाखविलीं. त्यास, त्यांजपाशीं बातमीच होती. तें वर्तमान थोर-त्यास कळतांच तेच निघोन भाऊकडे आले. मग पत्रे पाहिलीं. त्यांत मजकूर लिहिला होता त्याचीं कैलमें.

गाजुद्दिन वजीर जाटाकडे न जातां दत्ताजीकडे आसच्याकरितां आला हें उघड आहे. त्यानें आपले कविले मात्र जाटाच्या मुलुखाकडे पाठविले.

२०० हीं दोषांचीं एकंदर नऊ कलमें भाऊसाहेबांनीं गोविंदपंताविरुद्ध काढिलीं आहेत व तीं खरीं आहेत हें लेखांक [३६] त गोविंदपंतानें कवूल केलें आहे. तेथें तो ह्मणतो, “ दरवारचा रंग पाहिला. खावंद चौकशी करूं लागला. आतां पैशाचा लोभ धरून मेळविली अर्चू ते कां घालवावी? ” ह्मणजे चौकशीच्या पुढें आपल्या अर्चूचा टिकाव लागणार नाहीं असें गोविंदपंतास स्पष्ट वाटत होतें. गोविंदपंताचे हिशेब वर्षाचे-वर्षास यावयास दिरंग लागत असे हें त्यांनीं १७५६, १७५७ व १७५८ ह्या सालांच्या हिशेबाची रुजवात आक्टोबर १७५९ त करून दिली (लेखांक ३६) ह्या वरून कळून येईल. “ मराठ्यांच्या पराक्रमांत ” पृष्ठ १०८ रा. पारसनीस यांनीं रा. नातू यांनीं “ महादजीच्या चरित्रांत ” गोविंदपंताविरुद्ध आणिलेला आरोप निराधार आहे असें कांहीं विशेष पुरावा न देतां ह्मटलें आहे. ह्या ह्मणण्यांत विशेष तात्पर्य नाहीं हें लेखांक १३८ यावरून कळेल. रा. नातूच्या आरोपाविरुद्ध पुरावा आणतांना “ पेशव्यांकडेच त्यांची जास्त बाकी निघते ” ह्मणून “ पराक्रम ” कार ह्मणतात, परंतु “ जास्त बाकी निघण्याशीं ” व वेळेवर हिशेब पाठवून दिल्याशीं काय संबंध आहे नकळे. सध्यां गोविंदपंताच्या दफतरांत वार्षिक हिशेब असतील व त्यांत पेशव्यांकडे बाकी जास्त निघतहि असेल, परंतु हिशेब वेळेवर रुजुवातीला जात नसत हा आरोप कांहीं तेवढ्यानें टळत नाहीं. हिशेब वेळेवर रुजुवातीला न गेले व वसुलानंतर दोनतीन सालांनीं गेले ह्मणजे रयतेकडे व मामलतदाराकडे कसर किती निघते ह्याची चवकशी करण्यास फार पंचाईत पडते. कित्येक कुळें मरून जातात, कित्येक फरारी होतात व कित्येक बेकार होतात. त्यांच्यापासून ठरावापेक्षां जास्त पैसा मामलतदारांनीं काढिल्या असल्यास, तो सरकाराला समजून येण्यास एकच उपाय असतो. तो हा कीं वेळेवर हिशेबाची रुजु-

मागील जमा आहे त्यापैकीं सोडून देऊन जमा कमी करतात. कलम १
दोन रुपये मागे ज्या महलांत सिवंदी प्यादे होते त्याचा खर्च होता
तो जास्ती वाढविला. ज्या ठिकाणीं पांच प्यादे राहिले होते तेथे हल्लीं
पंचवीस ठेवितात. कलम १

फौज नेमणूकप्रमाणें ठेवावी ते मन मानेल तशी ठेऊन चार रुपये खर्च
करावा ऐसें चिंचांत जाणून खर्च बहुत करितात. कलम १

वांटणी केली त्यास शिंद्याकडे एक परगणा पांचा लाखाचा गुजारावि-
शीं होता तो दिल्ली व जे सिवंदी बहुत नलगे ते परगणे त्याकडे दिले.
बहुत सिवंदी लागती ते परगणे सरकारांत ठेविले. कलम १

उभयता चिरंजिव भेटी व नजराणे आंतस्ते घेतात. कलम १

आह्मी कर्ज जमा धरून सीलेदार यास मात्र रोजमारा देतो; महालाचा
अगर आणीक कोठील दाखला आजपर्यंत किमपि नाही. कलम १

आह्मांकडे माणूस आले त्यास बरे पहात नाही; मग जमींदार आला
तरी तो जीवें कैसा राहिल ? या दहशतीमुळे कोणी घेऊन आह्मांस भेटत
नाहीं. कलम १

वात करून घेऊन संशयाच्या स्थळीं कामगार पाठवून चौकशी करणें. ही चौकशी
होऊं नये ह्मणून पेशव्यांचे कित्येक सरदार हिशेबाचे ताळेबंद वेळेवर पाठवून
देत नसत. हाच प्रकार गोविंदपंत बुंदेल्यांनीं केला व ह्मणून प्रत्यक्ष परगण्यांत
जाऊन चौकशी करण्याकरितां येरंडे व कानिटकर यांस पेशवे यांनीं पाठवून दिले.
वेळेवर हिशेब पाठवून देत नाहींत ह्या आरोपाचा हा असा अर्थ आहे. कानिटकर मुजुम-
दार व येरंडे फडणीस नेमून देऊन श्रीमंतांनीं गोविंदपंताचा मोठा गौरव केला असे
रा. पारसनीस यांचें मत आहे (मराठ्यांचे पराक्रम, बुंदेलखंड प्रकरण, पृष्ठ
१०३). परंतु, तसा कांहींएक प्रकार नसून, गोविंदपंतासारख्या ओढाळ सरदाराला
वठणीस आणण्यास फडणीस हे कामगार नेमिले गेले व त्यामुळे श्रीमंतांनीं आपला
गोविंदपंतावरील अविश्वास स्पष्टपणें व्यक्त केला. गोविंदपंत किती अपराधी होते
ह्याचा अंदाज करावयाचा असल्यास, त्यांनीं फडणिसांना जीं गयावया करून
पत्रें लिहिली आहेत तीं वाचलीं असतां उत्तम होईल. ह्याच आशयानें गोविंदपं-
तांचीं दहाबारा पत्रें आह्मीं येथें दिलीं आहेत.

येथील अर्थ दुसरा वकील आल्याखेरीज कांहीं समजत नाही. कलम-
रुजवात यथास्थित होणार नाही. कलम १

येथील जुने कारभारी आहेत ते मन मानेल तैसें कारभारांत पडोन जें
मिळविणें तें मिळवितात. कलम १

सदरुप्रमाणें राजश्री बाबूरायास भाऊसाहेबीं बोलावून नेऊन येणें-
प्रमाणें कागद फडाणिसांचे आले आहेत. तरी तुहीं सावध असणें.
त्याजवरून हें वर्तमान दहा बंद अगदीं तपशीलवार लिहून आजुरदार पाठ-
विला तो छत्तीसावे रोजीं येथें आला. याप्रमाणें बजिन्नस बाबूरायाचें
पत्र आलें तेंच बजिन्नस वाचून मला दाखविलें आणि ऐशा गोष्टी
सांगितल्या. हे विनंति.

[१४२]

॥ श्री ॥

८ नोव्हेंबर १७५९.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री त्रिंबकपंतनाना व
राजश्री जनार्दनपंत स्वामींचे सेवेसी:

पोष्य गोविंद बळाळ साष्टांगनमस्कार विनंति. उपरि येथील कुशल ता॥
मार्गशीर्ष वद्य ४ मु॥ सुकरतला जाणून स्वकीय कुशल करीत
असिलें पाहिजे. विशेष. आह्मी श्री गंगा उतरून पार गेलों. आठ
दाहा रोज पार तमाम जागा लुटिली, जाळिली. त्यास, रोहिलेहि
आपली जागा बतंग जाले. त्यास, राजश्री साबाजी पाटील शिंदे यासीं
व अबदालीसी लंडाई जाली. त्याजवर अबदाली भारी फौजेनिशीं आला.
त्याजवर हे दरमजलींनीं येथें लष्करीं दाखल जाले. अबदालीचे
कजीये यामुळें दिल्ली तमाम पळाली. उजाड जाली. पातशा, वजीर

२०१ ह्या लडाईचा उल्लेख भाऊसाहेबाच्या बखरींत नाही. डफनें तर हें बहुतेक
प्रकरण गाळल्यासारखेंच केलें आहे.

२०२ ता० ८ नोव्हेंबर १७५९.

हे यथे या लष्करीं दाखल होणार. त्यास, याप्रकारं वर्तमान जालें. काळीं पत्रें पुणेयाहून चिरंजीव बाबूराव यांचीं आलीं. त्यांत जो भावार्थ होता तो साद्यंत ॥ दादोपंत, भास्करपंत यांस साद्यंत सांगितला. तेहि तुह्मांस तपसीलवार लिहितील. त्याजरून कळों येईल. दरवारची, खावंदांची मर्जी एक प्रकारची जाली. आह्मी यथे येऊन गुंतलों. त्याजरितां तुह्मीहि यथे आलां. तुह्मांस एक जमीदार अगर पाटील तोहि भेटला नाही. तुह्मीं तरी काय करावें ? खावंदाजवळ गेला. त्याणीं पुसिलें कीं तुह्मीं कोण प्रकारें तरतूद केली. त्यासमयीं तुह्मांस केली असोहि ह्मणतां नये; न केली असोहि ह्मणतां नये. दोर्हीकडून तुह्मी काईल व्हाल. तेव्हां आह्मांवर शब्द. येणेंप्रमाणें जालियास आमची नुकसानी. कां कीं ? दोन सालें झालीं. तुह्मी एका गांवांत माहीत नाही. तुह्मांस तरी काय शब्द ? त्यास, आह्मी यथे गुंतलों नसतों तर या चार महिन्यांत तुह्मी सर्व कामकाजांत माहीत होता. आणि सर्व तुमचे नजरेंत येतें. तेहि न जालें. त्यास, समय ह्मणावे तरी हिंदुस्थान गडबडलें आहे. त्यास, जर तुह्मांस आमचें बरें करणें तर आपण राहावें. मीहि आठ पंधरा रोजांत हरप्रकारें निकाल करून तुह्मांजवळ येतों. ज्याप्रमाणें श्रीमंत स्वामींची मरजी त्याप्रमाणें मजला करणें आणि तुमची खुषी तेंच मजला करणें. सारांश, तुमचे गेलियाणें आमचा नाश होतो. श्रीमंत स्वामीचे दरवारचे दरवारचा मजकूर तुह्मांस सर्व कळलाच आहे. त्यास, आह्मी मोठे समुद्रांत पडलों आहों. त्यास, यासमयीं तुह्मीं उतावळी करावीसी नाही. बरें ! तुह्मी समयानुरूप आह्मांजवळ आला तर तुमचे आलियाणें उभयपक्षी उत्तम व्हावें. त्यास, तुह्मांस आह्मीं शब्द लावावा तर तुह्मांवर शब्द काय ? आह्मी यथे गुंतलों याजरितां इतके दिवस जाले. तुमचेहि प्रत्ययास येतें. चार जमीदार येते. कामकाज चालीस लागतें. त्यास, मी यथे गुंतलों त्यामुळें तेहि न

आले. त्यास, जर तुह्यांस आमचें बरें करणें तर तुह्नीं देशास प्रस्तुत न जाणें. मजला येऊं देणें. तुमचे चित्तानुरूप परगण्याचें मागील तीन साला व पुढील नैसं पाहिजे तैसं तुमचें ठीक करून देऊन. मी येथें गुंतलों नसतो तर सर्व जमीदार तुह्यांस भेटते. कामकाज ठीक सुतीं लागतें. तें न जालें. येथें दिरंग जाला. याजकरितां तुह्यांसहि वाईट लागलें. त्यास, यासमयीं तुह्नीं चित्तांत दुसरा अर्थ एकवार न आणितां तुह्नीं राहावें. खजिना पुढें जाऊं द्यावा. यांत कांहीं दुसरा अर्थ चित्तांत न आणावा. जर तुह्नीं जावयाचें कराल तर एकंदर न करणें. समय आहे. सर्वकाळ सारखा असत नाहीं. एकच वेळ समय पडतो. मी त्या प्रांतीं असतो तर इतकें कशास होतें ? मजला इकडे यावयास आणि कामकाजास दिरंग व्हावयास गांठ पडली. त्यास, तुह्नीं याजउपरि खायनिखांयी जावयाचें न करावें. तुमचे गेलियां आमचें काम नासतें. दूरदेशीं पाहणें. दूरदेश ! रांगडा ! परमुलूख ! जिवावरील खेळ ! याजप्रमाणें आहे. आह्मी च्यार रुपयास गुंतलों. काल, देश, वर्तमान, लोकांचें देणें याजमुळें रात्रंदिवस जिवास घोर ! तुमचे मनीं संशय आला. दोन वर्षे जालीं. कांहींच परगण्याचें आवसान न सांपडे. हेंहि खरेंच ! त्यास, याजमागें इकडील गुंत्यामुळें जालें तें चित्तांत न आणणें. याजउपरि माझे यावयाचा मात्र गुंता आहे. त्यास, मी सत्वर येथें हरकोणास ठेवून येतो. विलंब करीत नाहीं. तुह्नीं चित्तांत संशय दुसरा अर्थ न आणतां राहणें. वरकड वर्तमान वरचेवर लिहीत जाऊन. बहुत काय लिहिणें. कृपा लोभ असो दीजे. हे विनंति.

[१४३]

॥ श्री ॥

११ नोव्हेंबर १७५९.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री त्रिंबकपंतनाना व

२॥ जनार्दनपंत स्वामीचे सेवेसी:

पोष्य गोविंद बल्लाळ सा॥ नमस्कार विनांति उपरि येथील कुशल ता॥ मार्गशीर्ष वद्य ७ मु॥ सुकरतला जाणून स्वकीय कुशल लेखन करीत असिलें पाहिजे. विशेष. परवाचे रोजीं पत्र तुह्यांस मुजरद जोडी चिरंजीव बाबा जवळ पाठविली. परंतु मार्गी गडबड जाली. याजकरितां पावेल न पावेल ह्मणून हल्लीं मुजरद जोडी पाठविली आहे. त्यास, आपण देशास जावयाचें तूर्त न करावें. श्रीमंत स्वामीची मरजी दरबारची एक प्रकारें जाली. आह्मी येथें गुंतलों. दिवसगत लागली. त्याजमुळें तिकडील रुजवात वगैरे कामकाजें आटकोन राहिलीं. त्यास जो विचार आहे, दरबारचा, तो सर्व आह्मी पेशजी पत्रें पाठविलीं त्यांत लिहिला आहे. श्रीमंत स्वामीची बहुतच मरजी बारीक जाली आहे. येथें गुंतलों त्याजकरितां दिवसगत लागली. तुह्यांस परगण्यांतील जमीदार व कांहींच रुजू न झालें. तुह्यांस तरी आह्मीं काय शब्द लावावा ? त्यास, तुह्मीं दोन मास देशास जावयाचें एकंदर न करावें. तुह्मी गेलियावर आह्मांवर पेंच हकनाहक येतो. श्रीमंत हेंच ह्मणतील, बाहाना करून राहिले. तर जर आह्मी बाहाना करून राहों तर आह्मांस नफा काय ? खावदाची मरजी प्र॥ कार्य जाहलियानें खावद राजी; आपला फडशा. त्यास, येथें दिवसगत लागली तरी तुह्यांस दखलगिरी न जाली. हेहि खरें. त्यास, आह्मीं तुह्यांस हजार प्रकारें लिहिलें तरी येथें गुंतलों खरें ? त्याजमुळें सर्व कामें नाशिलीं. दरबार सर्व सोडून येथें गुंतलों. घरचें कांहीं असो. परंतु दरबारचा फडशा जाला ह्मणजे सर्व मेळविलें. त्यास, दोन मास देशास जावयाचें एकंदर न करणें. तुमची आमची भेट जालियावर सर्व दरबारचें वर्तमान सांगूं. वरकड रा॥ भास्करपंत व दादोपंत यांस तपशीलवार सांगितलें आहे. दरबारीं कोणाची मुरवत अब्रू तीळमात्र राहिली नाही. मीहि तिकडें असतो

तर या चारसा महिन्यांत सर्व कांमों फडशा होतीं. परंतु आमचे राशीस कोण ग्रह आला त्याणें येथें आणून फसविलें ! बरें ! आतां तों कांहीं म्हणतां नये. हेहि कार्य सरकारचें मागें ठीक झालें असतें. चिरंजीव बाबाची तुमची गांठ पडली असती म्हणजे आह्मी सुचित होतां. तेहि सत्वर माघारे जाऊं ह्मणून तेहि राहिले. त्यास, याजउपरि तुह्मी देशास जावयाचें न करणें. कांळीं रा॥ साबाजी पाटील येथें फौज सुद्धां आले. सुरजमल्ल जाट याजकडीलाहि फौज काळीं पाच हजार आली. रा॥ मल्हार-राऊ सुभेदार हेहि जयनगराकडे आले. त्यांजकडेहि सांडणी व कासीद गेले. तेहि सत्वरच येतील. येथेंहि फौज मातबर जमा जाली. सुजात-दौले व रोहिले एक जाले. परंतु गंगापार होऊन त्याजला येवत नाहीं. असो. आह्मी चारसा रोजांनीं पातशा वजीर दिल्लीहून शाहाडोलेयांत काळीं डेरे देऊन राहिलों. दरमजलींनीं तेहि पाचवे सावे रोजीं येथें दाखल होतात. पातशा वजीर यांचे कबिले जाटाचे मुलकाकडे अगरेयास गेले. अबदाली लाहोरास दाखल जहानखान ह्मणून जाला. इकडे यावें हा इरादा आहे. त्याजमुळें या प्रांतीं गडबड फार जाली. दिल्ली वोस जाली. वरकड वर्तमान तर अधिकोत्तर काय लिहावें ? या समयीं तुह्मीं जावयाचें न करणें. आह्मांवर हकनाहक पेंच येतो. आह्मी सर्वस्वें गुंतलों. कर्जे लोकांची देणें. येथें येऊन चार पेचांत पडलों. त्यास, पातशा वजीर येथें दाखल होतांच आह्मी निरोप घेऊन तिकडे येतो. फरुकाबादवाला व आह्मी एकत्र होऊन सर्व रोहिले व सुजातदौले एकत्र जाले. तिकडे कोणी नाहीं. त्याजला पायबंद फरुकाबादेस पुल बांधोन पार गडबड करून जागा जाळावी, लुटावी. त्यास, चिरंजीव बाबास फौजेत देऊन तुह्मी आह्मी आपले कामास लागों. याप्रमाणें येथें ठहराव जाला. पातशा वजीर दरमजलींनीं येत आहेत. ते येतांच आह्मी येथून निघोन येतो. याप्रमाणें कालीं रात्रौ पाटिलबावाशीं खलवत जालें. तुह्मांस

कळावें. तुम्हीं एकंदर जाण्याचें न करणें. समय घडीघडी येत नाही. आम्हांस इकडे गुंतावयास, सरकार कार्यास विलंब व्हावयास गांठ पडली. त्यास, तुम्ही शहाणे आहां. सर्व तुम्हांस कळतें. आम्हांस पेंचेंतून काढणें. मीहि कोणावर पेंच येऊं देणार नाहीं. दोन मास सवुरी करणें. बहुत काय लिहिणें. कृपा लोभ असो दीजे. हे विनंति.

मिती मार्गेश्वर शुद्ध २ सन

सितैन मु॥ इटावें.

[१४४]

॥ श्री ॥

१३ नोव्हेंबर १७५९.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री त्रिंबकपंतनाना व राजश्री जनार्दन-
पंत स्वामीचे सेवेसीः—

पोष्य गोविंद बळाळ सा॥ नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल ता॥ मार्ग-
शीर्ष वद्य ९ जाणून स्वकीय लिहिलें पाहिजे. विशेष. येथील वर्तमान कि-
तेक तुम्हांस दोन तीन पत्रीं लिहिलेंच आहे. आम्हीहि येथून विदा जाहलों.
दरमजल तिकडे येतो. तुम्हीं येकंदर जाण्याचा विचार न करावा. मार्ग-
शीर्ष वद्य १० बुधवारीं आम्हीं निरोप घेतला. तेथें फौज फार जमा झाली.
लाहोराकडून तमाम फौज आली. त्यास, तुम्हीं एकंदर न जाणें. इकडे
अबदालीचा दंगा फार झाला. दिल्ली पळाली. पातशाहा वजिराचे कबिले
आगरेयास गेले. पातशाहा वजीर येथें येतात. आम्ही दरमजलींनीं येतो.
याउपरि गुंता नाही. वरकड चिरंजीव बाबा तुम्हांस सांगतील. मार्गी दंगा
जाला, माणूस निभावत नाही. इकडे फार कजीया झाला. बहुत काय
लिहिणें. कृपा लोभ असो दीजे. हे विनंति.

[१४५]

॥ श्री ॥ २१ नोव्हेंबर १७५९.

श्रीमहाराजाधिराज श्रीमहाराजा श्रीराजा खेतसिंघजूदेव. एते. श्रीपंडित मुख्य प्रधान श्रीबालाजी बाजीरावको आसिर्वाद वचना. उहाके स्माचार सदा भले चाहिजे. इहाके स्माचार भले है. आपरंच. तुमारे तरफ सीरकारका रुपया आवनेका है. सो तुम देत नही. ढील करते है. ऐसो हजूर जाहीर भयो. सो य बात नीकी नाही. तौ देखतपाती सीरकारका रुपया झाडियेसे पं० श्री गोविंद बलाल इतने तरफ देना. ढील नकीजौ. रुपया देनेकू ढील लगी तो तुमारे परगनाकी जैफैती होगी. मिती मार्गशीर्ष सद २ संवत् १८१६ मुः पुना. विशेष क्या लिखिये.

[१४६]

॥ श्री ॥

२४ नोव्हेंबर १७५९.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री त्रिंबकपंतनाना व राजश्री जनार्दनपंत स्वामीचे सेवेसी:

पोष्य गोविंद बल्लाळ साष्टांग नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल तागाईत मार्गशीर शुभ ५ जाणून स्वकीय कुशल लेखन करीत असिले पाहिजे. विशेष. सविस्तर चिरंजीव बाबांनीं लिहिलें त्याजवरून कळलें. त्यास, तुम्ही राहिला येणेंकरून आम्हांस फार संतोष जाला. तुम्ही येथें लष्करीं फार श्रमी जाला. तुम्हांस तरी आम्हीं काय शब्द लावावा ? तुम्हांस कांहींच परगणे यांत दाखलगिरी न जाली. इकडे येऊन बहुत दिवस गुंतलों त्याजकरितां तुम्हांसहि संशय जाला. त्यास, सविस्तर चिरंजीव बाबा तुम्हांजवळ बोलिले त्याचप्रमाणें आम्हीं करून. त्यांत काडीइतकें अंतराय होणार नाहीं.

२०६ सरकारचा कारभार देण्याला मध्यहिंदुस्थानांतील राजेलोक बहुशः दिरंग लावीत त्यामुळे जरवेनें लिहिणें पेशव्यास भाग पडे. त्यानें त्यांना राग येऊन आंतून तरी शत्रूस मिळण्यास ते तयार असत.

आह्मीं येथून निरोप मार्गसीर वंध्यं १३ घेतला. दोन चार रोज किरकोळी गुंत्याकरितां राहिलों. प्रस्तान राजश्री रामाजीपंतभाऊ यांचे घरीं ठेविलें. त्या सकाळीं सुजातदौला याची आवई जाली कीं फौजसुद्धा अलीकडे झुंजावयास येतो. त्याजकरितां राहिलों. आज त्याजकडील वकील त्रिंबकदास आला. त्यास, उदईक हफीज रहिमत येणार. त्यास सलूख किंवा बिघाड दोहींतील एक पाहून जाणें ह्मणून पाटीलबावांनीं सांगून पाठविलें. आमचे बुनगे तीन कोस मागें गेले. सडे येथें आहों. उद्याच्या रोजांत सर्व कळेल. दर मजलीनें इटावेयांस येतों. तुह्मीं एकंदर जावयाचें न करणें. तुमचे मजीप्रमाणें, श्रीमंत स्वामीचे आज्ञेप्रमाणें, चिरंजीव बाबा तुह्मांसी बोलिले, त्याचप्रमाणें करून. दुसरा अर्थ चित्तांत एकंदर न आणणें. अबदाली लाहोरास आला. शीखींसी मोठी लढाई जाली. दोन हजार अबदालीची फौज मारली गेली. जाहानखान जखमी जाला. ते लाहोराकडेच आहेत. मागें फौज तीन हजार व पाईचे माणूस तीन हजार होते, मुलतानाकडे. त्यास, लाहोराअलीकडे सुखरूप आले. दुवावेयांत गवार मिळोन गळाठा केला. शतद्रूनदी उतरता पलीकडे कांहीं राहिले, कांहीं आलीकडे आले. तेथें दगा जाला. चार हजार उंट, चाळीस रुपयास बोगदी उंट मिळाला. मोहर रुपये लुटिले गेले. काळीं उघडीं माणसें पायीं उतारा पांचशें आलीं. हजार घोडे लहान थोर आले. वरकड मारले गेले. मोठी वदनक्षी झाली. दिल्ली पळाली. तमाम मुलूख इकडील पळाली. असो. अबदालीचा शह भारी येऊन पडला, इकडे रोहिले, सुजातदौले एक जाले. दोन शह पडले

२०७ १८ नोव्हेंबराला न जातां १७ नोव्हेंबराला जाण्याचा वेत झाला ! मनांतून फडगिंसांना भेटण्याचा आशयच नव्हता. तेव्हां दोन चार रोज रहावें लागलें व आतां २४ नोव्हेंबराला झाल्या हकीकतीचें पत्र लिहितात.

२०८ ह्या लढाईचा उल्लेख भाऊसाहेबाच्या वखरींत नाही. डफनें तर हेंहि प्रकरण गाळलेंच आहे. ह्या लढाईत अबदालीची वरीच वदनक्षी झाली. दोन हजार माणूस ठार झालें. हजार घोडे शत्रूनें धरून नेले. पांचशें माणूस उघडे वोटकें पळून आलें.

२०९ शब्द लागत नाही किंवा अर्थ कळत नाही.

आहेत. गडबड मुलखांत फार जाली. श्रीमंत स्वामींचे दैवेंकरून सर्व उत्तमच होईल. तमाम परगणेयाचे कारकून बोलावणें. मी सत्वरच येतों. येथें गुंता नाही. रोहिलेयासी सलूख तरी येतों, बिघाड तरी येतों. बहुत काय लिहिणें. कृपा लोभ असो दीजे. हे विनंति.

[१४७]

॥ श्री ॥

२१ डिसेंबर १७५९.

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री त्रिंबकपंतनाना

व राजश्री जनार्दनपंत स्वामींचे सेवेसी:

पोष्य गोविंद बल्लाळ सा॥ नमस्कार विनंति येथील कुशल ता॥ पौष शुध २ जाणून स्वकीय कुशल लेखन करीत असिलें पाहिजे. विशेष. येथील कुशल वर्तमान चिरंजीव बाबास लिहिलें आहे, त्याजवरून कळेल. आह्मीं शिंदे यांचा निरोप घेतला. यमुनेवर आलों. त्यास पांरून दिल्लीवरून रूपराम कटारे तुहीं जाणें ह्मणून सांगितलें. बुनगे पार गेले. सडे अलीकडे आज राहिलों. पार जाऊन दिल्लीकडून त्यामागें मथुरेजवळ उतरावयास येतों. रा॥ भास्करपंतदादा खंदापार आहेत. चिटणिसीचें काम दादोपंत यांचें होतें. देतों. पार उदयिक जातों. त्यांचेंच पत्र तुद्दांस येईल कीं चिटणिसी आह्मीं लिहूं लागलों, ह्मणून लिहतील. त्याजवरून कळेल. आह्मीं पार उतरलों. काय निमित्त्य तरी? अबदालीची फौज सरदेआलीकडे वीस कोस, कुरुक्षेत्रा-हून पंधरा कोसांवर; तो आला. त्यास सडी फौज रा॥ दत्ताजी शिंदे घेऊन पुढें गेले. त्याचें व ह्याचें अंतर दाहा कोसांचें राहिलें. याजकरितां आम्हांस सांगून पाठविलें कीं आह्मीं सडे गेलों. आह्मीं अबदाली रेटिला तर फार उत्तम जालें. रा॥ जनकोजी शिंदे, गाजुद्दीखान वजीरव आह्मीं राहिलों. त्यास, बुनगे घेऊन रा॥ जनकोजी शिंदे, गाजुद्दीखान घेऊन पाटीलबावाकडे

जातील. आह्मी दरमजलींनीं येऊन. जर करितां अबदाली न रेते तर बुनगे घेऊन आह्मी व रूपराम कटारे जाटाची फौज असे दिल्लीवरून दरमजलींनीं बुनगे घेऊन येऊन. चमेल पार करून देऊन. आह्मी इटावेयाजवळ पार येऊन. याजकरितां दोन रोज राहिलों. अबदाली व पाटीलबावा सात कोस अंतर. आज लँडॉई अगर प्रातःकाळीं होईल. ईश्वर ज्यांस यश देईल त्यास सुखें देऊं ! तुह्मांस चिरंजीव बाबांनीं राहविलें. त्यास, गडबडीचा समय. याजकरितां चार रोज लागले. तर संशय न धरणें. श्रीमंत स्वामींचे प्रतापें बहुत भाग्यें अबदाली मावारा जाण्यांत उत्तम आहे. ईश्वर उत्तमच करील. रुमाल, कारकून आणविले. गडबड जाली. खळबळ जाली. याजकरितां आह्मांस येथें राहणें नाहीं. बुनगे घेऊन येऊन. तर मी व एकटे आपले फौजेनिशीं येऊं तर या पत्रामागें मागें येऊन पावतों. चार रोज लागले ह्मणून उदास न होणें. कार्तिक वैद्य ५ श्रीमंत स्वामींनीं अमदानगरचा किल्ला घेतला. अमलदारास ताकीद पाठवून हिशेब जलदीनें आणवणें. बहुत काय लिहिणें. कृपा लोभ असो दांजे. हे विनंति. अबदालीची गडबड फार आहे. हे विनंति.

[१४८]

॥ श्री ॥

२९ डिसेंबर १७५९.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री बाळाजी गोविंद स्वामी गोसावी यासः

२११ २२ डिसेंबर १७५९.

२१२ हें वाक्य मोठें अर्थप्रचुर आहे. गोविंदपंत बुंदेले, जनकोजी शिंदे व गाजुद्दीखान ह्यांनीं दिल्लीकडे जाण्यास निरोप घेतला त्यावेळीं निदान गोविंदपंताचें तरी दत्तार्जाशीं भांडण झालें असावें. नाहीं तर गोविंदपंतानें असे उदासीनपणाचे उद्गार काढले नसते. “ ईश्वर ज्यास यश देईल त्यास देवो ! ” ह्मणजे दत्तार्जास यश आलें काय किंवा अबदालीस आलें काय, गोविंदपंताला त्याची पर्वा नाहीं !

२१३ १० आक्टोबर १७५९ रोजीं अहमदनगरचा किल्ला पेशव्यांच्या हातीं कवजंगानें दिला.

पोप्य बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय लिहीत जाणें. विशेष. रावरायसिंग व दिवाण मुकुंदसिंग बुंधेले यांसी पेशजी होळकर शिंदे यांणीं बुंदेलखण्डची वाटणी केली ते समयीं परगणा मोधा दरोबस्ती करार करून दिलहा होता. त्यास राजे जगतराज याणीं जबरदस्तीनें रायसिंगापासून निमे परगणा घेतला; निमे परगणा यांस दिलहा आहे. ऐशास, हालीं जगतजाट वकील दिमत मजकूर याणीं हजूर येऊन विनंति केली कीं निमे परगणा आह्यांपासून जगतराज यांणीं घेतला आहे तो सोडऊन देववावा. त्याची नजर लाखरुपये आपण सरकारांत देऊं व निमे परगणा सुटोन येईल त्यापैकीं निमे सरकारांत घ्यावा हणोन त्याजवरून राजश्री कृष्णाजी अनंत यांचे विद्यमानें यांजकडील करार:

नजर परगणा मोधा निमे रायसिंगाकडे चालत नाहीं तो जगतराज व पहाडसिंग, §गुमानसिंग खुमानसिंग याजपासून घेऊन रायसिंगाकडे चालता करून देणें त्याची नजर करार रुपये.

१०-००२ सरकारची नजर.

५०००१ सन इहिदे.

५०००१ सन इसने.

१००००२

१२००० कित्ता.

१०००० रामचंद्र गणेश याचे.

२००० कृष्णराव बल्लाळ याचे.

१२०००

११२००२

एकलक्ष बाराहजार दोन रुपये करार केले असत. दरोबस्त पा॥ सोडऊन सदरहू नजरेचा ऐवज वसूल घेऊन सरकारांत पावता करून पावल्याचा जाब घेणें. कलम १

परगणे मोधा दीड लाख रुपयांचा आहे. त्यापैकीं निमे पाऊणलक्षांचा रायसिंगाकडे चालत आहे. बाकी निमे परगणा जगताराज व पहाडसिंग, गुमानसिंग यांणीं घेतला आहे. तो तुह्मीं सोडवणें. त्यापैकीं निमे साडेसततीस हजारांची जागा रायसिंग यासीं देऊन बाकी निमे साडेसततीस हजारांची जागा तुह्मीं आपणाकडे घेऊन त्याची कमावीस तुह्मीं करून कच्चाहिशेव सरकारांत देत जाणें. तेथील आकार होईल त्यापैकीं कारकुनास व शिबंदी खर्च लागेल तो कार्याकारण करून बाकी ऐवज सरकारांत पावता करून पावल्याचे जाब घेत जाणें. तेणेंप्रमाणें मजुरा पडेल. कलम १

येणेंप्रमाणें दोन कलमें करार करून दिल्हीं असेत. सदरहू लिहिल्याप्रमाणें वर्तणुक करणें. जाणिजे. छ ८ जमादिलावल सु॥ सितेनमय्या व अलफ. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

— — —

[१४९]

॥ श्री ॥

२९ डिसेंबर १७५९.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री जनार्दनपंतदाजी स्वामीचे सेवेसीः—
पोष्य बाबूराव नरसी कृतानेक नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लेखन करीत असिलें पाहिजे. विशेष. सांप्रत पत्रें येऊन वर्तमान कळत नाहीं. तरी ऐसें न कीजे. सदैव परामृश करीत असावें. देशींचें वर्तमान तरी मोगलासीं बिघाडाचा मजकूर जाला. थोरले श्रीमंत येथें सिद्धटेकावरी एका दो रोजीं पुढें जातील. श्रीमंत भाऊसाहेब राक्षसभुवनांतून

† दौंडाजवळ पेडगांवापासून दोन कोसांवर भीमेच्या कांठीं गणपतीचें स्थान. अश्विनायकांपैकीं.

दोन मजली पुढें गेले. मोगल दाहा लक्षाची जाहागीर व परांडे येथील किल्ला देत होता, परंतु श्रीमंती मान्य केलें नाहीं. त्याचे गळा पडावयाचा मजकूर आहे. आठा पंधरा रोजांत गांठ पडावी ऐसें आहे. सविस्तर वरचे-वर लिहीतच आहों. राजश्री चिटकोपंत सुखरूप आहेत. तुह्यांस पत्र दिव्हें तें पाठविलें आहे. श्रीमंतांबराबर आहेत. कळावें. सर्वदा पत्र पाठवून सांभाळीत असावें. मिची पौष शुद्ध १०. बहुत काय लिहिणें. कृपा लोभ असो दीजे. हे विनंति.

[१५०]

॥ श्री ॥

३ जानेवारी १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री त्रिंबकपंतनाना व राजश्री जनार्दनपंत स्वामीचे सेवेसीः—

सेवक गोविंद बल्लाळ नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल ता॥ छ १३ जमादिलावलपर्यंत मुकाम नजीक सोनपथ येथें यथास्थित असे. विशेष. आमचें लौकर त्या प्रांतास येणें होत नाहीं याकरितां आपण देशास जाऊं ह्मणतात ह्मणून चिरंजीव राजश्री बाबांनीं कितेक तपशिलें लिहिलें. त्यास, आह्मीं दाटून तिकडें न यावें ऐसें नाहीं. शुक्रतालाहूनच निघोन यावें तों अबदालीची फौज आली. अकस्मात् अबदालीच येऊन पोहोंचला. त्याज-वरून दिवसेंदिवस गुंता पडत गेला. याउपरि राजश्री पाटीलबाबा फौज-सुद्धां दिल्लीस जाणार. अबदाली व रोहिले शुक्रतालीच आहेत. आह्मीं पाटीलबाबाचा निरोप घेतलाच आहे. दिल्लीपावेतों बरोबरीच येऊन. दिल्ली-पुढें मजलदरमजल त्या प्रांतास येतो. येविशीं संशय आपले चित्तांत एकंदर न आणावा. खामखा जलदीनें येऊन पोचतो. आज्ञे येऊन दिल्लीस दाखल

२१४ मागील वाक्यापर्यंत सोनपतास असतांना छ १३ जमादिलावरीं गोविंदपंतांनीं हें पत्र लिहिलें. नंतर काहीं कारणानें तें तसेंच ठेवून दिल्लीस आल्यावर येथून पुनः पुढें लिहिलें. येथून पुढच्या सगळ्या पत्रांची शाई निराळी आहे.

जाले. बुनगे जाटाचे मुलखांत रवाना केले. आपण सडे होऊन यमुनापार शामलीभिरट्यारोखें जातात. आह्मी मथुरेवरून येतो. राजश्री मल्हारजी-बाबा बळवड्यास लागले होते. ते बळवडा घेऊन ठाणें बसवून झीलाडे-यास आले. दरमजलींनीं येतात. ते व हे एक झालियाउपरि बंदोवस्त उत्तमच होईल. चिंता नाही. आह्मी उगेंच येथें काय ह्मणून राहून ? अव-दाली अकस्मात् आला. याचे कविले बुनगेयांत टाकून येतां नये. आतां हेहि खासा बुनगेयांत आले. आह्मांस निरोप दिल्हा. बुनगेहि रवाना केले. दरमजलींनीं येतो. रुमाल पाठविले नाहीं ह्मणून तुह्मास संदेह आला. तर पहिलें पत्र पावलें असतें तर पाराजीपंत याचीं माणसें गेलीं, त्याजबराबर पाठवितों. ते सिकंदरेयास पावलियावर तुमचें व चिरंजीव बाबाचें पत्र पावलें. तेच रोजीं कुच जाहले. ते तमाम मुलखांत गडबड जाली. माणूस निभावेनासें जालें. कागदाचें काम ; रुमाल मार्गी गेले तर कामच नासेल,

२१५ मल्हारराव होळकर ११ नोव्हेंबर १७५९ च्या सुमारास जयपुरास आले (लेखांक १४३). तेव्हां मदतीस येण्याकरितां शिंद्यांनीं त्यांस पत्रें धाडलीं परंतु ३ जाने-वारी १७६० पर्यंतहि त्यांस मदतीस येण्यास फावलें नाहीं. मध्येच जयपूर संस्थानांतील लहानसहान ठाणीं उगाच घेत वसून त्यांनीं निरर्थक कालक्षेप केला. शेवटीं १० जाने-वारी १७६० रोजीं दत्ताजी लडाईत पडल्यानंतर दुसरें दिवशीं कोटपुतळी येथें शहाजणें वाजवीत मल्हारवा जनकोजीस येऊन मिळाले (भाऊसाहेवाची वखर पृष्ठ ७७ व ले-खांक १५३). दत्ताजीच्या मृत्यूची वार्ता आपल्यास माहीत नाहीं असें दाखाविण्याकरितां शहाजणें वाजवावीं लागलीं ! इतकें जवळ असून मल्हाररावाला दत्ताजीच्या मृत्यूची वार्ता कळली नाहीं हें संभवत नाहीं.

२१६ फडणीस इतके दिवस रुमालाचीच वाट पहात बसले होते व त्याकरितां त्यांनीं गोविंद-पंताला वारंवार लिहिलेंहि होतें. असें असल्यामुळें, पत्र वेळेवर पावलें नाहीं ह्मणून रुमाल पाराजीपंताबरोबर पाठवतां आले नाहीत ही सबब अगदीं लंगडी होती. गोविंदपंताच्या मनांतून रुमालहि पाठवावयाचे नव्हते व स्वतःहि जावयाचें नव्हतें. अवदाली अकस्मात् आला व त्यामुळें गडबड झाली ही सबब गोविंदपंताला बरी मिळाली होती असें नाहीं. कारण शुकतालास दत्ताजीला अवदाली भेटल्यापासून गोविंदपंतांनीं शत्रूशीं झुंज घेत-ल्याचा कोठें दाखला नाहीं. दत्ताजीच्या पाठीमागे सरकत सरकत ते दिल्लीकडेसच येत होते.

हणून राहिलें. काम विलंबावर घालावें हणून राहिलें नाहीं. बरें, आह्मी लिहितों तें प्रमाण नसेल. काय निमित्त्य कीं दिवसगत कामास लाविलियास कांहीं नफा आह्मांस असेल. तर सरकारी कार्य जितकें उरकलें, फडशा झालें तेंच उत्तम आहे. बरें! येथें राजश्री भास्करपंत, दादोपंत आहेत. हे तो सांगतील. आह्मी मथुरेवरून येत आहों. कांहीं सरकारी पथकें ठेवावीं लागलीं. जे राहतील ते ठेऊन. आह्मी दरमजलींनीं येतो. तुहीं उतावळी न करणें. आह्मी येथें एकंदर राहत नाहीं. इलाज काय करावा ? अबदाली अकस्मात् आला. यास इलाज काय ? बहुत काय लिहिणें. कृपा लोभ असो दीजे. हे विनंति.

[१५१]

॥ श्री ॥

९ जानेवारी १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री जनार्दनपंतदाजी स्वामींचे सेवेसीः पोष्य बाबूराव नरसिंह कृतानेक नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लेखनाज्ञा केली पाहिजे. विशेष. सांप्रत पत्र येऊन परामृश होत नाहीं. तरी ऐसें नसावें. निरंतर पत्रां सांभाळ करीत असलें पाहिजे. यानंतर देशींचें वर्तमान तरी मोगलाशीं विघाड जाहला. श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेब पेंढरीनजीक गेले. मोगलास यांस

२१७ १० अक्टोबर १७५९ रोजीं कविजंगानें श्रीमंतांच्या हातांत नगरचा किल्ला दिला (लेखांक ४५). त्यावर्षीं दसरा १ अक्टोबर १७५९ रोजीं पडला होता. भाऊसाहेबांच्या कैफियतींत (पृष्ठ ३ । ४) कार्तिक शुद्धांत हणजे २१ अक्टोबरानंतर नगरचा किल्ला भाऊंनीं स्वतः घेतला हणून हटलें आहे तें अर्थात् बराबर नाहीं. भाऊसाहेब वानवर्दास असतां विसाजी कृष्णानें नगरचा किल्ला फितुरानें घेतला हीच गोष्ट खरी आहे हें पुढें १९ फेब्रुवारी १७६० चें पत्र दिलें आहे त्यावरून निश्चित आहे. १५ जमादिलखरीं हणजे ३ फेब्रुवारी १७६० रोजीं उदगीरची लढाई झाली. तोंपर्यंत, हणजे नगरचा किल्ला घेतल्यापासून अथवा १० अक्टोबर १७५९ पासून तों ३ फेब्रुवारी १७६० पर्यंत, सरासरी चार महिन्यांचा अवकाश रहातो. त्या अवकाशांत पेशवे व निजाम हे दोघे

चाळीस कोसांचें अंतर आहे. आजकरितां गांठ पडली असेल. श्रीमंता-
पार्शी पंचवीस हजार फौज आहे. आणखी वरचेवर फौजा जमा होत
आहेत. मोगलापार्शी दहा हजार फौज आहे व दहा बारा हजार गाडदी
आहेत. श्रीमंताचे पुण्यप्रतापें त्यांचें पारिपत्य उत्तम प्रकारें होईल. उभ-
यपक्षीं मुकामला जाहलियाचें वर्तमान आलेयानंतर सविस्तर मागाऊन पाठ-
वितों. तुमचे बंधू चिटकोपंत येथें सुखरूप आहेत व राजश्री नारोपंत नाना
पुण्यांत आहेत. वरकड वर्तमान उत्तम आहे. आपणाकडील वर्तमान

काय करीत होते, त्यांच्यामध्ये काय बोलणीं चाललीं होती, ते परस्परेणें कोठकोठें होते,
पेशव्यांस नगरचा किल्ला फिरानें तरी घेण्यास, लोकांना गोड दिसतील व स्पष्टपणें
सांगतां येतील अशीं, काय कारणें सांपडलीं, इत्यादि गोष्टीसंबंधीं ग्रांटडफासुद्धां सर्व इति-
हासकारांचें व बखरनविसांचें मौन आहे. मागचा पुढचा कांहीं एक संबंध न सांगतां
एकदम पेशवे नगरचा किल्ला घेतात व नंतर कांहीं दिवसांनीं कोणे एके समयाचे ठायीं
लढाई होऊन निजामाचा पराभव होतो इत्यादि पौराणिक कथांसारखा कथाभाग
इंजरी व मराठी बखरींतून लिहिलेला आढळतो. पेशव्यांच्या बखरींत (ह्या बखरी-
सारखी अविश्वसनीय बखर दुसरी एखाद दुसरीच असेल) तर “ किल्ला सरकारांत
ध्यावा ” असें श्रीमंतांस वाटल्यावरून नगरचा किल्ला श्रीमंतांनीं घेतला, अशी स्वभावोक्ति
लिहिली आहे! (१) निजामानें पेशव्यांस दहा लाखांची जागीर व दोन किल्ले देऊं
केले होते ते तो देईना (१९ फेब्रुवारी १७६० चें पत्र); तेव्हां (२) विजयादशमीच्या
मुहूर्तानें (१ अक्टोबर १७५९) नाना, दादा, भाऊ व राव हे सर्व डेरेदाखल झाले.
(भाऊसाहेबांची कैफियत); इतक्यांत (३) नगरचा किल्ला घेतल्याची
बातमी आली (लेखांक ४५, १० अक्टोबर); तों (४) भाऊसाहेबाला
मारण्याचा प्रयत्न झाला (कैफियत पृष्ठ २); त्याचा निकाल लाविल्यानंतर
(५) पेशवे मंडळी नगरास गेली (१९ फेब्रुवारी १७६० चें पत्र); नंतर (६) नाना सि-
द्धटेकीं व भाऊसाहेब राक्षसभुवनीं २९ डिसेंबर १७५९ पर्यंत होते (लेखांक १४९) (७)
तेथें मोगल “ दहा लाखांची जागीर व परांडे येथील किल्ला देण्यास ” तयार झाला, पण तें
बोलणें आतां इतका खटाटोप व त्रास झाल्यावर पेशवे कबूल करीतना (लेखांक १४९)
(८) तेव्हां लढणें हाच मोगलाला शेवटचा उपाय राहिला; मग (९) भाऊसाहेबांनीं
परळीवरून जाऊन मोगलाला उदगीर येथें गाठला. इतक्या प्रकरणांपैकीं कांहींचा नामनिर्दे-
श आमच्या ह्या पत्रांत आला आहे. उदगीरच्या लढाईचें वर्णन पुढील एकदोन पत्रांत
दिलें आहे.

लिहून पाठवावें. वारंवार आपणास पत्रें पाठविलीं. उत्तर येत नाही. तर
 ऐसें न करणें. पत्र पाठवीत जावें. राजश्री चिटकोपंतें यजमानांचा निरोप
 घेऊन जाणार. कळावें. गिती पौष वद्य ७. बहुत काय लिहिणें. कृपा
 लोभ असो दीजे. हे विनंति.

[१५२]

॥ श्री ॥ १० जानेवारी १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यासी:-
 पोष्य रघुनाथ बाजीराव नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणोन
 स्वकीय कुशल लेखन करीत जाणें. विशेष. तुम्हीं पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट
 होऊन लिहिला अभिप्राय विदित झाला. प्रस्तुत इकडे मोगलाचा कलह
 प्राप्त जाहला आहे. याचा निर्गम थोडकियाच दिवसांत होऊन येईल.
 तदनंतर त्या प्रांते फौजा रवाना होतील. प्रस्तुत मल्हारबाहि जवळ अस-
 तील त्यांस मेळवून दोन्ही सरदार येकत्र असलियास उत्तम रीतीनें पठा-
 णाचें पारिपत्य होईल. पठाणांत कांहीं फार बैलें नाही व त्यांनीं मागील
 वर्षीं दहशतहि खादली आहे. सारांश एकदिल फौज असलिया तें काम
 सहजांत आहे. तुम्ही शाहणे तेथें आहां. हरकसे चार दिवस रंग राखा-

२१८ ह्या चिटकोपंतनानांवरती नानासाहेब पेशव्यांची पूर्ण मर्जी वसत चालली होती.
 ती इतकी कीं दरवारचे बहुतेक सर्व काम हे चिटकोपंतनानाच करूं लागले होते.

२१९ दादा उदगीरच्या लढाईत होते हें ह्यावरून उघड आहे. दादा विथरले
 होते तेव्हां ते या लढाईत नसावेत अशी शंका काव्येतिहाससंग्रहकार आणतात (कैफि-
 यत पृष्ठ ४). परंतु दादांचें तें इतिहासप्रसिद्ध विथरणें उदगीरच्या लढाईनंतरचें आहे.
 उदगीरच्या लढाईच्या अगोदर दादा ताळ्यावर होते व त्यांनाच पुढें अबदालीवर हिंदु-
 स्थानच्या मोहिमेस पाठवावयाचा प्रथम वेत होता (पुढील पत्रें पहा).

२२० दादांनीं अबदालीची येथें खरी किंमत केली आहे. दोन्ही सरदारांची “ एक-
 दिल फौज असलिया तें काम सहजांत आहे ” असा त्यांचा अनुभव होता.

२२१ आझी येईतोपर्यंत.

लच. जाणिजे. छ २० जमादिलावल. सविस्तर तीर्थरूप लिहितील त्याजवरून कळेल. हे विनंति.

[१५३]

॥ श्री ॥

१२ जानेवारी १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री त्रिंबकपंतनाना व राजश्री जनार्दनपंत स्वामीचे सेवेसीं:

पोष्य गोविंद बल्लाळ सा॥ नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लेखन करीत जाणें. विशेष. इकडील वर्तमान सर्व चिरं-जीव बाबाचे पत्रीं लिहिलें आहे त्याजवरून कळेल. आह्मी सर्व सुखरूप आहों. रा. दादोबा, भास्करपंत सर्व सुखी आहेत. होणार बलवैचर तें जालें! रा. मल्हारजीबाबाहि आज आले. हेहि दिल्लीकडे जातील. रेव-डीपासून आह्मी इटावेयाजकडे येऊं. बहुत काय लिहिणें. कृपा लोभ असो दीजे. हे विनंति.

[१५४]

॥ श्री ॥

१३ जानेवारी १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यास: पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहित जाणें. विशेष. तुझीं पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट जाहलें. वजिराकडील व अबदाली व सुजाअतदौला व रोहिले वगैरे त्या प्रांतींचें वर्तमान विस्तारें लिहिलें तें कळलें. ऐशास, प्रस्तुत अबदाली कोठें आहे? राजश्री जनकोजी शिंदे व दत्ताजी शिंदे कोठें आहेत? राजश्री मल्हारजी होळकर त्या प्रांते गेले तेहि येऊन पावलेच असतील. कोणकोणाचा

२२२ दत्ताजीच्या मृत्यूस अनुलक्षन हें ह्मणणें आहे.

प्रकार कसा आहे तें विस्तारें वरच्यावर लिहीत जाणें. इकडील वर्तमान तरी निजामअल्लीखानांनीं जागीर दाहा लाखाची व नगर व परांडा दोन किल्ले सरकारांत घ्यावयाचा करार केला असतां घ्यावयास अनमान करू लागले. यास्तव डेरेंदाखल होऊन फौज जमा केली. नगरचा किल्ला घेतला. बाकी जागीर व येक किल्ला येणें. यास्तव दरमजल मोगलाच्या सुमारें उदगीरीनजीक आपली फौज मातबर जमा जाहाली. येका दो दिवशीं गांठ पडेल. मोगलाची फौज झणावी तरी बसालतजंग त्याचा भाऊ फुटोन करनॉर्टेकास गेला. मुसाबुसीहि अरकॉर्टेस गेला. इभराइमखान त्याजकडून निघोन सरकारांत येऊन चाकर जाहला. हणमंतराव निंबाळकर व जानोजी निंबाळकर व लक्षुमणराव खंडागळे आपलाल्या घरीं च आहेत. तिगस्तां तुहीं मोगल पाहिला होता त्यापेक्षां यंदा थोडका आहे. येथील मुकदमा सत्वरच फैसला होईल. चिरंजीव राजश्री दादाचें येणें अविलंबेंच त्या प्रांतीं होईल. तुहीं तिकडील वर्तमान वरच्यावर लिहीत जाणें. रवाना.

छ २३ जमादिलावल. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[१५५]

॥ श्री ॥

२३ जानुआरी १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्य राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः पोष्य बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहीत जाणें. विशेष. तुहीं पत्र पौष वैद्यें ४ पाठविलें तें छ २६ जमादिलावलीं प्रविष्ट जाहलें. अबदालीची व सरदार व वजिराचे फौजेची संनिधता जाली. अबदालीची फौज भारीच आहे. स्वामीचे प्रतापें-

२२३ अदवानीस.

२२४ १८ जून १७५८ त बुसीला लालीनें पांडिचेरीला परत वोलविलें. निजामाच्या राज्यांतील फ्रेचांची सत्ता बुसीवरोवर नाहींशी झाली.

२२५ ता. ७ डिसेंबर १७५९ चें पत्र १६ जानुआरी १७६० ला पोहोचलें.

करून याचा पराजय होईल ह्मणोन विस्तारें लिहिलें. परस्पर वर्तमान आलें कीं अबदालीसी सरदारांसी मुकाबला होऊन लंडाई बरें वजनें समशेरा-समशेर जाहली आणि तुझीं कांहींच लिहिलें नाहीं ! तरी सविस्तर वर्तमान जलद लिहीत जाणें. अबदालीचे फौजेचें बळाबळ कसें आहे ? फौज कशी आहे ? सरदार परम धीर्यवान मर्द पराक्रमी आहेत. ते हिमतीस, बहादुरीस चुकतील असा अर्थ नाहीं. अबदालीस हतप्रभाव करावयाच्याच प्रयत्नांत, मनसुबियांत असतील. राजश्री मल्हारजी होळकर येऊन सामील जाहले न जाहले तें लिहणें. प्रस्तुत सरदार कोठें व अबदालीची फौज कोठें आहे ? तो काय विचारावर आहे ? तें वर्तमान या दिवसांत जलद जलद आपल्याकडील देखील वर्तमान लिहीत जाणें. जाणिजे. छ ४ जमादिलाखर सु॥ सितैन मय्या व अल्लफ. + बहुत काय लिहिणें, या दिवसांत जलद वर्तमान लिहीत जाणें. हे विनंति.

[१५६]

॥ श्री ॥

२९ जानेवारी १७६०.

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री गंगाधर यशवंत स्वामी गोसावी यांसिः पोण्य बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहीत जाणें. विशेष. राजश्री दत्ताजी शिंदे व जनकोजी शिंदे याची व अबदालीची गांठ पडून येक दोन युद्धें झालीं ह्मणोन वर्तमान आलें. राजश्री मल्हारबासहि वर्तमान आलेंच असेल. मल्हारबास

२२६ “ लडाई बरें वजनें झाली ” ती पौष शुद्ध ५, २४ डिसेंबर १७५९ रोजी झाली. पौष वद्य ४ ला सरदारांची व अबदालीची संनिधता झाली. लडाई होण्यास अवकाश होता.

+ येथपासून खुद्द खाशांचें अक्षर आहे. ह्या पत्रापासून पुढें जेथें + अशी खूण लागेल तेथपासून पुढचा मजकूर खुद्द खाशांच्या हातचा आहे असें समजावें.

वारंवार जावयाविषयीं पत्रें पाठविलीं. बहुधा गेलेच असतील. तुह्मीं सर्वांनीं येकचित्ते करून मेहनत करून अबदालीचें पारपत्य करून अटकपार करावा हें सर्वात्कर्ष उत्तम आहे. + जरूर आधीं जावें. जैयनगरचें जेव्हां झटलें तैसें होईल. छ १० जमादिलाखर. हे विनंति.

[१५७]

॥ श्री ॥

२९ जानुआरी १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यासीः पोष्य बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहीत जाणें. विशेष. तुह्मीं दोन पत्रें एक पौष वद्य ३० दुसरें पौष शुद्ध ७ कुंजपुरचें मुक्कामचें पाठविलें तें माघ शुद्ध १० प्रविष्ट जाहलें. अबदाली तीस पसतीस हजार फौजेनिशीं चालोन आला. याजकरितां नजीबखानाचा मुर्कदीमा तेंच ठेऊन सरदार व वजीर अबदालीवर चालोन गेले. समागमें आह्मांसहि आणिलें. पौष शुद्ध ५ पंचमीस गांठ पडली. युद्ध जालें. वजीर व राजेश्री जनकोजी शिंदे बुनगेसहित मागें राहिले. राजश्री दत्ताजी शिंदे सडे होऊन गांठ घातली. त्यास अबदालीची फौज भारी; तथापि दत्ताजीबावांनीं बरें वज्रें नरम केलें. त्यांनीं डांगर

२२७ मल्हारराव ह्यावेळीं जयनगर ऊर्फ जयपूर प्रांतीं होते किंवा नाहीं ह्याचा संशय ग्रांटडफ्ला आला होता. परंतु तो जयनगर प्रांतींच होता ह्याचा उल्लेख लेखांक ४९, ५५ व ५९ ह्यांत हवा तितका केला आहे.

२२८ ह्यावरून नजीबखानाशीं सलूखाचें ह्यणण्यासारखें कांहींच बोलणें झालें नाहीं असें दिसतें. अबदालीच्या येण्याच्या अगोदर नजीबाला पुरता चोपला पाहिजे होता. परंतु गोविंदपंतांसारख्यांकडे नजीबाचीं व सुजाउदवल्याचीं राजकारणें असल्याकारणानें (लेखांक ३७) विलंब होऊन मराठे ह्यावेळीं दोन शहांच्या मध्यें सांपडले.

२२९ ही लढाई २४ डिसेंबर १७५९ रोजीं झाली. ती बरें वजनें झाली ह्यणून पेशव्यांना वातमी दोन तीन ठिकाणाहून आली. तेव्हां भाऊसाहेबांच्या बखरीत (पृष्ठ ६०।६१) “ मराठ्यांचीं तोंडें काळीं खापरासारखीं दिसीं लागलीं ” ह्यणून झटलें आहे तें ग्राह्य दिसत नाहीं.

धरून अंतरवेदींतून दिल्लीस यावें, नजीबखानास सामील करून घ्यावें, असा त्याणीं विचार केला. नजीबखानाहि त्यास येऊन सामील जाला. सरदार त्यास घेऊन आहेत. तथापि तो भारी. स्वामींनीं राजश्री मल्हारजीबावा, पत्रें पाठवून ते, लौकर येत तें करावें व दहा हजार फौज एक सरदार साळसुद मुलूख कौलीं न लुटी ऐसा ग्वालेरेसमीप पाठवावा. जमीदारांनीं हरामजादगी केली. ऐन हंगामींच बखेडा जाला ह्यणोन विस्तारें लिहिलें तें कळलें. ऐशास अबदाली आला. याजकरितां राजश्री दत्ताजी शिंदे व जनकोजी शिंदे रोहिल्याचा कारभार ठेऊन गेले. तेच समयीं राजश्री मल्हारजी होळकर यांसहि सामील करून जावयाचें होतें. तें न केलें. मल्हारबांनीं आधीं काम कोणतें करावें ? मग कोणतें करावें ? माधोसिंगाचा मजकूर काय ? जेव्हां ह्यटलें तेव्हां पारपत्य होतें. तो विचार त्यांनीं न केला. दत्तबा तो इश्वराचे घरचे शिपाई ! त्यास अबदालीची तमा काय ? जाऊन गांठ घातली. ते त्यास सोडतील ऐसें नाहीं. मल्हारबास वारंवार जावयाविशीं पत्रें पाठविलीं. बहुतकरून मल्हारबा जाऊन सामील जालेच असतील. प्रस्तुताहि त्यास पत्र पाठविलें आहे व दत्तबासहि पत्र पाठविलें असे. तें त्यास देणें. अबदालीचें पारपत्य करावयाविशीं मनःपूर्वक तुह्मी सर्व मेहनत करीत असालच. करावी. दहा हजार फौज पाठवावयाविशीं लिहिलें. तरी इकडे निजामअल्लीखानांनीं विघाड केला. त्याजवरी चिरंजीव राजश्री भाऊ व दादा व राव गेले. उदगिरीसमीप गांठ पडली. एक दोन जुंझें चांगलीं जालीं. त्याच्या गटांत गोळे चालविले. एक दोन हत्तीनिशीं ठार व एक हत्ती ठार जाला. मोगल नरम जालाच आहे. हा गुंता सत्वरच वारतो. चिरंजीव राजश्री दादासच अविलंबें रवाना करून. तुह्मीं तिकडील वर्तमान वरच्यावर लिहीत जाणें. च्यार दिवस अधिक आगळे दादासाहेबास लागले तर फौज दाहा हजार त्वरेनेंच पाठवितों. तुह्मीं आपले कमाविसदारांस वरकडास लेहून खबरदारीनिं राहात, जमीदार लबाडीवर येऊं न पावत

तें करणें. शामलाचें असाध्य स्थैलं उंदेरी, समुद्रांतील जागा, अरमार व लोकांनीं मेहनत करून चंद्र २९ जमादिलावलीं फत्ते करून जंजिरा काशावर गेले. तिकडील धर सुटला आहे. + तेंहि कार्य व्हावेंसें आहे. चंद्र १० जमादिलाखर. हे विनंति.

[१५८]

॥ श्री ॥

२९ जानेवारी १७६०.

पु॥ राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसि:

नमस्कार विनंति उपरि. अबदाली जवळ आला. दत्तबा सडे होऊन गेले. यंदा अबदाली भारी आहे. बहुत तिकडे मिळाले आहेत. सत्वर फौज दहा हजार रवाना करावी. जमीदार सर्व फिसादीवर आहेत. ह्मणून विस्तारें लिहिलें तें अवगत जाहालें. तिकडे फौज पाठवणें जरूर आहे. परंतु निजामअल्लीसी जुंझ प्रारंभ जाहाल्यास पंधरा दिवस जाहाले. मोंगल थोडा आहे. सरकारची फौज चाळीस हजार जमा जाहाली. इब्रामखान त्याकडील मातबर गाडद्याचा सरदार तिकडून फुटून आला. यंदा गाडदी बारा हजार

२३० उंदेरी १९ जानेवारी १७६० त घेतली. हें स्थल घेण्याकरितां पेशवे वर्षादीडवर्ष खटपट करित होते (पत्रें व यादी ८३।७६।३७९). उंदेरी, कासें इत्यादि स्थलें मुंबईभोंवतीं आहेत.

२३१ इब्राइमखानाला सलाबतजंगानें काढून टाकिलें असें प्रांटडफ ह्मणतो. परंतु तो फुटून आला असें ह्या पत्रांत लिहिलें आहे. आतां तो फुटून कधीं आला ? प्रांटडफच्या मतें ह्या वर्षाच्या मुलुखगिरीस प्रारंभ व्हावयाच्या अगोदर ह्मणजे १ अक्टोबर १७५९ च्या अगोदर त्याला पेशव्यांनीं नौकरीस ठेविलें. तेव्हां मुजफरखान ह्मणून जो पेशव्यांच्या पदरीं गाद्यांचा नाईक असे त्याला ती गोष्ट बरी वाटेना. ह्मणून त्यानें भाऊसाहेबाचा खून करण्याचा प्रयत्न केला व हा सर्व प्रकार ह्या मुलुखगिरीच्या अगोदर घडला. परंतु “ फुटून आला ” असें ज्याअर्थीं बाळाजी बाजीरावानें शब्द लिहिले आहेत त्याअर्थीं हें फुटणें दोन्ही सैन्यांची हालचाल होऊं लागल्यावर झालें असावें असा तर्क आहे. मुजफरखानानें भाऊसाहेबाला मारण्याचा प्रयत्न केला तो दसऱ्यानंतर केला असें भाऊसाहेबांच्या कैफियतींत ह्मटलें आहे.

आहे. तोफा मारितात. दर रोज त्यांचे हत्तीवरील सरदार पडतात श्रीकृपेने सत्वरच मोगलाचें पारपत्य होईल. हें काम होतांच तिकडे फौज रवाना होईल. मल्हारबास वारंवार पत्रें रवाना केलीं आहेत. परंतु त्याचे प्रकृतीस तुह्नी जाणता. या दिवसांत दत्तबाकडील वर्तमान जरूर जलद कळलें पाहिजे. जलद वर्तमान तिकडील सर्व लिहीत जाणें. मनसूरअल्लीचे लेकाचे घरचें कच्चें वर्तमान लहान मोठें सर्व आपून लिहिणें. श्रीकृपेने फाल्गुनअखेर येथील काम होईल. तदोत्तर बहुत फौज हिंदुस्थानांत रवाना होईल. उंदेरी घेतली. कासाही घेतला. मग जंजिरा हातपाय मोडले. थंदा दाहीकडे कलह एकदांच प्राप्त आहे. श्रीकृपेने उत्तमच होईल. काशीचा गुलाबसाखरकंदाची गैर जरूराती. उत्तम फर्मास जरूर रवाना करणें. सांप्रत आमचे शरीरप्रकृत उत्तम आहे. छ १०जमादिलाखर. हे विनंति.

हा प्रयत्न कार्तिक शुद्धांत झाला असें कैफियतीचें ह्मणणें आहे तें मात्र चूक आहे. कारण मुजफरखान अर्धा कार्तिक महिना कोंकणांत होता असें पत्रें व यादी ९६ ह्यांतील मज-कुरावरून सिद्ध करितां येईल. हें पत्र १३ रविलावल सन सातैनाला रवाना केलें आहे. ह्या पत्रांत १४ रविलावलीं महादाजी केशव याजकडून पत्र आलें तें पावलें असें लिहिलें आहे. परंतु पत्र १३ रविलावलीं रवाना केलें असल्यामुळें १४ रविलावलचा त्यांत वृत्तांत येणें अशक्य आहे. १४ रविलावलच्या वदल १२ रविलावल असें वास्तविक पाहिजे आहे. तसेंच १४ रविलावल शनवार ह्मणून तेथें लिहिलें आहे. परंतु १४ रविलावलीं सोमवार आहे. १२ रविलावलीं शनवार पडतो. तेव्हां १४ रविलावलाच्या वदल १२ रविलावल असेंच असलें पाहिजे हें निःसंशय आहे. ह्याच पत्रांत रविलावर ह्मणून लिहिलें आहे; परंतु तो लेखकाचा हस्तदोष आहे. ह्या १३ रविलावलच्या ह्मणजे ४ नोव्हें-वर १७५९ च्या पत्रांत मुजफरखान कोंकणांत कोळ्यांचें वंड मोडीत होता ह्मणून लिहिलें आहे. तेव्हां भाऊसाहेबावर मुजफरखानानें मारेकरी घातले ते ४ नोव्हेंवरच्या नंतर घातले असावे हें निर्विवाद आहे. ह्याच चार नोव्हेंवरच्या नंतर इब्राइमखान फुदून आला असावा. तो येणार हें पक्कें समजल्यावर मुजफरखानानें आपला निंघ हेतू तडीस नेण्याचा प्रयत्न केला असावा. हा मारेकरी घालण्याचा प्रकार पुणें येथें घडला असल्यास भाऊ नोव्हेंवर महिन्यांत पुणें येथें होते, दसऱ्याला सुमुहूर्तानें बाहेर मात्र पडले व तेथूनच निजामाशीं बोलणें व इतर कारभार करीत होते असें उघड ठरतें.

[१५९]

॥ श्री ॥

३० जानुआरी १७६०.

राजश्री दत्ताजी शिंदे व जनकोजी शिंदे गोसावी यांसि:

सकलगुणालंकरणअखंडितलक्ष्मीअलंकृतराजमान्य

स्त्रे॥ बाळाजी

बाजीराव प्रधान आशीर्वाद उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहीत असलें पाहिजे. विशेष. तुमची व अबदालीची गांठ पडून युद्ध झालें ह्मणून परस्परें वर्तमान येतें. परंतु तुमचें पत्र येऊन साद्यंत वर्तमान कळत नाहीं. अबदालीपाशीं फौज किती आहे ? त्याचा जोरा कसा आहे ? तुम्ही कोणे जागा आहां ? व अबदाली कोठें ? त्याचा कस्त कसा आहे ? राजश्री मल्हारजी होळकर यांस वारंवार पत्रें पाठविलीं कीं तुह्यांस जाऊन सामील होणें. बहुधा ते तुह्यांजवळ पावलेच असतील. तरी सविस्तर वर्तमान लिहिणें. इकडील वर्तमान तर निजामअल्लीखानांनीं बिघाड केला. त्याचे पारपत्यास चिरंजीव राजश्री भाऊ व दादा व राव गेले. एक दोन युद्धें झालीं. त्यास नरम करणें तें केलें. हा गुंता सत्वरच उरकतो. चिरंजीव राजश्री दादा अविलंबेंच त्या प्रांते येतील. तुम्हीं तिकडील वर्तमान वरचेवर लिहीत जाणें. अबदालीच्या पराजयाचें वर्तमान सत्वर लिहावें. + प्रथम तजविजीनें संभाळून काम करावें. जातीनशीं जाया होऊं नये. सरदारीनें काम करावें. ईश्वर यश देईल. छ११ जमादिलाखर. बहुत काय लिहिणें. हे आशीर्वाद.

[१६०]

॥ श्री ॥

३० जानुआरी १७६०.

तीर्थस्वरूप राजश्री गोविंदपंत दादा वडिलांचे सेवेसी: अपत्यें बाबूराव साष्टांग नमस्कार विनंति तागाईत माघ शुद्ध ॥१३ औमवार, सु॥ अमदा-नगर, वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. वडिलीं पत्रें पाठविलीं तीं प्र॥ होऊन

२३२ हें नानासाहेबांच्या राजनीतीच्या धारणाचें प्रथम सूत्र आहे.

॥ मोडकांच्या जंत्रांत माघ शु॥ १३ ला बुधवार आहे.

सविस्तर वर्तमान कळलें. अबदाली अंतरवेदींत आला, दंगा भारी आहे, ह्मणोन लिहिलें. त्यास, श्रीमंतांचीं पत्रें प्रविष्ट करून उत्तरे घेऊन पाठविलीं आहेत. राजश्री मल्हारजी होळकर येऊन सामील जाहलेच असतील. त्यांचीं पत्रें काल श्रीमंतांस आलीं कीं आपण जलदीनें निघोन शिंदे-यांकडे गेलों ह्मणून त्यांनीं लिहिलें होतें. ते आले असतील. उभयतां येकर जालिया अबदालीचें पारपत्य करितील, यांत गुंता नाही. देशीहून फौज पाठविणें ह्मणोन आपण श्रीमंतांस लिहिलें. त्यास, तूर्त मोगलाचे शहास गुंतले आहेत. उदगिरीचे अलीकडे साहा कोसांवर मोगल आहे. त्यास, श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेब चौगीर्द फौजा बसवून उतरले आहेत. माघ शुद्ध प्रतिपदेस व द्वितीयेस ऐशीं दोन रोज दोन युद्धेहि जालीं. इब्राहीमखान गारदी पहिला निजामअल्लीकडे होता तो तेथून सोडून येऊन सरकारांत चाकर राहिला आहे. त्यानें प्रथम तोंड लाविलें. व आणखी पतकेंहि दाहापांच कुमकेस होती. युद्धप्रसंग बराच जाहाला. त्यास, मोंगलाकडील दोन तीन सरदार मातबर पडले. रेणकोदास ह्मणोन पांच हजार फौजेचा सरदार होता तो कामास आला. व आणखी बरेंच माणूस दोन च्यार पडलें. गारदी दोनशें अडीचशें पावेतों मारिले. तीन हत्ती तोफांचे गोळ्यानें वारले. सरकारचे गारदी पंचवीस पन्नास मेले व शेंपन्नास जखमी जाहले. शेंपन्नास घोडेहि जखमी जाहले. त्याजवरी खाविंदाचा रोख धारूरचा आहे. धारुरास आलाच असेल. सरकारच्या फौजा चौगीर्द चालतात. दाणावैरण त्यांस मिळों देत नाही. त्याचें लष्करांत दाणावैरणीचा आकांत आहे. दाणे पांच शेर जाले आहेत. लौकरीच गुंता उरकावा सारखा आहे. त्याचा मजकूर मराठे कोणी सामील जाहले नाही. त्यास, जाधवराव मात्र सामील जाहले आहेत. धारुरास येऊन

२३३ १९ व २० जानेवारी १७६० पहिलीं दोन युद्धे झालीं. नंतर धारूरच्या अलीकडे शेवटलें उदगीर येथील युद्ध झालें. इब्राईमखानाचा मोड होऊन त्याचीं ११ निशाणें गेलीं ह्मणून काव्येतिहाससंग्रहकार (भाऊसाहेबाची कैफियत पृष्ठ ४ टीप) ह्मणतात तें हें युद्ध नसून शेवटलें युद्ध आहे.

व्यंकटराव निंबाळकर यांस सामील करावें, तदोत्तर जानोजी निंबाळकर यांसहि मेळवावें, पेशा मजकुरांत आहे. परंतु धारुराअलीकडे येऊं देत नाहीं. तेथेंच गुंता उरकेल ऐसें दिसतें. त्याजपाशीं फौज बारा हजार आहे. गारदी दाहा हजार आहेत. तोफा शंभर आहेत. येणेंपमाणें सरंजाम आहे. सरकारी सामान भारी आहे. चाळीस हजार फौज आहे. महिना पंधरा रोजांत गुंता वारला तर फौजा तिकडे येतील. नाहीं तरी मग फौजा अखेर सालीं येत नाहीत. श्रीमंत राजश्री भाऊसाहब व दादासाहेब यांचे पत्रांचीं उत्तरें आणवून पाठविलीं आहेत. +बहुत काय लिहिणें. कृपा लोभ असो दीजे. हे विज्ञापना.

पै॥ चैत्र वैद्य ३, मु॥ ग्वालर.

[१६१]

॥ श्री ॥

३० जानेवारी १७६०.

राजश्री मल्हारजी होळकर गोसावी यासि:

सकलगुणालंकरणअखंडितलक्ष्मीअलंकृतराजमान्य स्ने॥ बाळाजी बाजीराव प्रधान आशीर्वाद उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय लिहीत असलें पाहिजे. विशेष. राजश्री दत्ताजी शिंदे व जनकोजी शिंदे अबदालीवर गेले. त्यांची यांची गांठ पडून युद्ध जालें. ह्मणोन वर्तमान आलें. आपणांसहि वारंवार पत्रें पाठविलीं. अबदालीचें पारपत्य आधीं करावें. माधोसिंगाचा मजकूर आपणांस अगाध नाही. जेसमयीं चित्तावर धराल तेसमयीं कराल. तर लौकर जावें ह्मणोन लिहिलें होतें. बहुधा आपण गेलेच असतील. उभयतां एकत्र होऊन अबदालीस हतप्रभाव केल्याचें वर्तमान सत्वर ल्याहावें. इकडे निजामअल्लीखानांनीं बिघाड केला. त्याजवर चिरंजीव

२३४ हें पत्र गोविंदपंतास ग्वालरीस पोहोंचलें. शिंदे होळकरांचा पराभव झाल्यावर स्वारी ग्वालरीस येऊन वसली. फडणिसांना भेटण्यास इटाव्यास गेली नाही. पत्र ४ मार्च १७६० रोजीं पोहोंचलें.

राजश्री भाऊ व दादा व राव गेले. उदगिरीसमीप गांठ पडून युद्ध झालें. त्यास नरम केलें. इकडील निर्गम सत्वरच होईल. चिरंजीव राजश्री दादा तिकडे अविलंबच येतील. + जरूर आधीं अवदालीवर जावें. तें काम नीट जाहालिया सहजांत जयनगरचें (व) गैरे काम होईल. छ ११ जमादिला-खर. बहुत काय लिहिणें, हे आशीर्वाद.

[१६२]

॥ श्री ॥

४ फेब्रुवारी १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री जनार्दन-
पंत स्वामीचे सेवेसी:

पोष्य गोविंद बल्लाळ सा॥ नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल ता॥ फाल्गुन वद्य ३ मुक्काम नजीक संबलगड जाणून स्वकीय कुशल लेखन करीत असिलें पाहिजे. विशेष. आह्मी कविले बुनगे पावावयास आलों. तें संबलगडा-जवळच चमेल उतरून पाविलें. कालीं फाल्गुन वैद्य ३ रविदारीं मध्यरात्रीं राजश्री दत्ताजी शिंदे यांस पुत्र जाहला. उत्साहाकरितां आज मुक्काम केला. उद-यिक पंचमीस कूच करून दरमजलींनीं येतो. वरकड भेटीनंतर सविस्तर बोलोन. फार श्रम जाहले. बहुत काय लिहिणें. कृपा लोभ असो दीजे. हे विनंति.

पे॥ फाल्गुन वद्य १२.

२३५ दत्ताजीची स्त्री भागीरथीवाई ईस पुत्र फाल्गुन वद्य ३ रविवारीं मध्यरात्रीं झणजे ३ फेब्रुवारी १७६० रोजीं झाला. दत्ताजी १० जानेवारी १७६० रोजीं वारला (लेखांक १६५). तेव्हां दत्ताजीच्या मृत्यूनंतर पंचविसाव्या दिवशीं दत्ताजीस पुत्र झाला. दत्ताजीच्या दहाव्या दिवशीं बुनगे चमेलीवर आले; तेथून निघून कुवारी नदीवर त्यांनीं तेरावा केला व पुढें पांच दिवसांनीं कुच केलें, असें भाऊसाहेबाच्या बखरीं (पृष्ठ ८०) त झटलें आहे. परंतु तें चूक आहे. तेराव्या दिवशीं उत्सव करितां आला नसता व साखराहि वांटण्यास हरकत येती. वाचकांना गहिवर यावा एतदर्थ भाऊसाहेबाची बखर रचणाऱ्यानें येथें स्वतःच्या कल्पनेंतील कादंबरीचा अंश मिश्रित केला आहे हें उघड आहे.

[१६३]

॥ श्री ॥

८ फेब्रुआरी १७६०.

श्रीमंतराजश्री भाऊसाहेबांचे सेवेसी:

श्री सकलगुणालंकरणअखंडितलक्ष्मीअलंकृतराजमान्यआज्ञाधारक संताजी वाघ दंडवत विज्ञापना येथील कुशल तागाईत माघ वद्य सप्तमी पावेतों साहेबांचे कृपेकरून सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. आपण आजच हिंदुस्थानचे स्वारीस सुमुहूर्ते निघून डेरियास आलों. याउपरि मजलदरमजल तीर्थस्वरूप राजश्री मामाजवळ फौजसुद्धां जाऊन दाखल होतो. आह्वांस सर्वस्वें आश्रा स्वामीचे पायाचा आहे. पूर्वीपासून एकनिष्ठ सेवकप्रत मात्र जाणत आहों. सर्व निर्वाह करणार धनी समर्थ आहेत. वरकड वर्तमान राजश्री हरि वल्लभ यांनीं विज्ञापनापत्र लिहिलें आहे, त्यावरून विदित होईल. कृपाळू होऊन पत्राचें उत्तर आज्ञापत्र पाठवावें. बहुत काय लिहिणें. कृपा कीजे. हे विज्ञापना.

पे॥ छ २१ जमादिलाखर.

[१६४]

॥ श्री ॥

१४ फेब्रुआरी १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसि: पोष्य बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. तुहीं पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट जाहालें. “अबदाली नजीबखानाकडे जाऊन त्यास व पारच्या रोहिल्यास मेळवून घेऊन दिल्लीच्या रोखें आला. उद्या परवा मुकाबला होईल.” ह्मणोन लिहिलें तें कळलें. बहुधा मुकाबला जाला असेल. परस्परें मुकाबला जाल्याचें वर्तमान येतें. परंतु तुहीं कांहींच लिहिलें नाहीं, हे कोण गोष्ट ! लडाई कसकशी जाली ? राजश्री मल्हारजी होळकर व राजश्री जनकोजी शिंदे व दत्ताजी शिंदे येकत्र होऊन युद्ध जालें किंवा जनकोजी शिंदे

यांचेच फौजेशीं युद्ध जाहलें ? तें तपशीलवार लेहून पाठविणें. प्रस्तुत सरदार मनसुबा काय करितात ? व अबदाली कोठें आहे ? काय मनसुबा करितो, ते बातमी घेतच असेल. सविस्तर लिहिणें. या दिवसांत तुहीं जलद जलद वर्तमान लिहीत जाणें. जाणिजे. छ २६ जमादिलाखर, सु॥ सितैन मथ्या व अल्लफ. + इकडील मोगल मारल्यादाखल करून पंचेताळिसांची जागीर, बराणपुर, अशेर, दौलताबाद घेतली. गुंता उरकला. याउपर सत्वर फौजा पोहोचल्या. जाणिजे. मल्हारबांनीं जाट, मनसुरअल्लीचा लेक लगामीं राखावा. बाजी राखावी. हे विनंति.

[१६५]

॥ श्री ॥

१५ फेब्रुवारी १७६०.

तीर्थस्वरूप राजश्री गोविंदपंत दादा वडिलांचे सेवेसी:

अपत्यें बाबूराव दोनी कर जोडून शिरसाटांग नमस्कार विनंति तागायत माघ वद्य १४ पावेतों मुक्काम अमदानगर येथें लष्करांत यजमानापाशीं सुखरूप असो. विशेष. वडिलांचीं पत्रें दक्षणी मित्तीचीं पौष वद्य ७ सप्तमीचीं आलीं ते येथें माघ शुद्ध १० दशमीस पावलीं. पत्रार्थ आज्ञेप्रमाणें करून सरकारीं पत्रें सरकारांत दिलीं. त्यांत मजकूर उदईक शिंदे यांजशीं व अबदाली याजशीं युद्ध प्रसंग आहे याजप्रमाणें वर्तमान. त्यास, छ २०^{२३७} विसावे जमादिलावलीं ॥ वडाऊच्या घाटीं अबदालीशीं आपले फौजेशीं युद्ध जाहलें. रा० पाटीलबाबांस मानेवर गोळी लागली. रणांत राहिले. हणून पत्रें छ २५ जमादिलावलीचीं पुरुषोत्तमपंत याचीं आलीं. हेंच वर्तमान अ-

२३६ तह होत असतांना हें पत्र लिहिलें आहे. निजामानें जेवढें प्रथम कबूल केलें तेवढें येथें लिहिलें आहे.

२३७ १० जानेवारी १७६०, पौषवद्य ८.

॥ ' बराऊ ' (नातूकृत महादजीचें चरित्र पृष्ठ ३०१).

गोदर चवदावे रोजीं दिल्लीहून सावकारी शहरास आलें, याजप्रमाणें. शिंदे-यांशीं लढाई जाली. पाटील युद्धांत गोळी लागून राहिले. याजप्रमाणें उज्जेनहून गोविंद विश्वासराव यांचीं पत्रें साडेसा रोजांचीं आलीं उज्जेनहून. त्या मागून उज्जेनहून दुसरें पत्र आलें कीं रणांत पाटीलबुवा राहिले. आपले फौजेचा भणाण जाहला. मग पेंढारी रण सोधावयास गेले. अबदाली दिल्लींत गेला. त्याणीं रण सोधिलें तों पाटीलबुवा रणांत जीवंत सांपडले. पेंढारी उचलून लष्करांत घेऊन आले. याजप्रमाणें उज्जेनहून पत्रें आलीं. आपली फौज पळाली ते कोटपुतळीनजीक सांवर धरून रा॥ जनकोजीबावा मुकाम करून राहिले. बुनगे सडे हत्ती उंटें राहिलीं. लुटिलीं गेलीं. तों मुकाम मजकुरीं रा॥ मल्हारजीबावा होळकर फौजसुद्धां आले. उदईक भेटी होतील ह्मणून पत्रें वकीलांचीं उज्जेनीचे पत्रांत भेटले. अबदाली याणें तेमूर-पातशा बसविला, त्याची दोही फिरविली, गाजुद्दीखान लष्करीं आले, त्याजबराबर पातशाहाजादा आले, याजप्रमाणें येथें वर्तमानें आलीं. परंतु तेथून कोणाचें पत्र आलें नाहीं. त्यावरून यजमान फार श्रमी. आपलीं पत्रें रोज जलद घेतात. या दिवसांत पत्रें यावीं ते येत नाहींत. काय विचार आहे हा न कळे. ऐसियास, वडिलीं सविस्तर वर्तमान लिहून पाठविणें. सविस्तर जरूर जलद वर्तमान लिहून पाठवणें. मजला फार चिंता लागली आहे. वडील तेथें होते. परंतु बुनगेयांत होते. ते चाकरी वडिलास सांगितली आहे ह्मणून पत्रें येथें वकीलांचीं आलीं होतीं. सविस्तर लिहून पाठवावयास आज्ञा करावी. देशाकडील वर्तमान तर मोगलाशीं विघाड जाहला होता तें वर्तमान

२३८ सरकारी बातमीपेक्षां सावकारी बातमी जलद येत असे.

२३९ (१) पाटीलबुवा रणांत राहिले. (२) पाटीलबुवा रणांत जीवंत राहिले व त्यांना बुणग्यांनीं परत आणिलें. (३) पाटीलबुवांचें शीर कुतुबशानें कापून नेलें व धड तसेंच रणांत ठेविलें (भाऊसाहेबाची बखर पृष्ठ ६९), ह्यांपैकी खरी बातमी कोणती ? दिल्लीच्या सावकारी पत्रांत, पुरुषोत्तमपंताचे पत्रांत व गोविंद विश्वासरावाचे उज्जेनीचे पत्रांत पाटील रणांत राहिले, असा मजकूर आहे. बखरींत लिहिल्याप्रमाणें दत्ताजीचें शीर भर रणांत कुतुबशानें कापून नेलें असतें तर ती बातमी निदान दिल्लीच्या बातमी-

सविस्तर सेवेसी लिहिलें होतें. अलीकडील वर्तमान तर मोगलास उद-
गिरीस नजीक बेदर येथें गांठ श्रीमंताची पडली. तेथें युद्ध जाहलें. परंतु
ते माफक. त्याजवर मोगल आवशास आला. वाटेस युद्ध होत आला.
आवशाहून धारुरास येणार. वीस कोस आवशाहून धारूर. त्यास तीन
मुकाम, दाहा कोस मोगल आला. धारुरास रा॥ व्यंकटराव निंवाळकर,
लक्ष्मणजी खंडागळे व आणखी कांहीं मराठे ऐसी सात आठ हजार फौज
जमा झाली. ते सामील करून ध्यावी याजकरितां मोगल चालिला. तों
श्रीमंत भाऊसाहेब, दादासाहेब यांणीं मनसुवा केला जे दहा कोस धारूर
राहिलें. धारुरास गेला, मराठे मिळाले ह्मणजे विचार पडेल, हें उत्तम नाही.
ते करार झाला. माघ वद्य २ द्वितीयेस २४ रविवारीं मोगलाचे कुच आहे.
युद्ध उत्तम करावें; मरेल तो मरो. याप्रमाणें मातवर सरदार होते, त्यांशीं
सर्वाहीं करार याजप्रमाणें केला. त्याप्रमाणें प्रातःकाळीं कुच जाहलें.
दोन प्रहरां मुकामास न येतां तळावर आध कोसांवर मोगल आवळून
राहिला. आह्मांकडील तोफ लागली. त्याजवर दोन प्रहरां युद्ध जाहलें

दाराला तरी कळली असती. पुरुषोत्तमपंताचें पत्र युद्ध झाल्यावर पांच दिवसांनीं लिहिलें
आहे. तो खुद्द सैन्यांत किंवा त्याच्या आसपास होता असें वर “ आपले फौजेशीं ” ह्या
प्रयोगावरून दिसतें. तोहि पाटील रणांत राहिले एवढेंच लिहितो. त्यामागून उज्जनीहून
दुसरें एक पत्र आलें त्यांत पेंढारी पाटिलवावांना जिवंत लष्करांत घेऊन आले असें लिहिलें
होतें. ह्या चारी पत्रांत शिर कापल्याचा मुर्खीच उल्लेख नाही. तेव्हां वखरींत जें हृदयद्रा-
वक वर्णन केलें आहे तें शुद्ध काल्पनिक आहे अशी वळकट शंका येते. तशांत वखरींत
राजाराम चोपदाराचें कुतुबशाशीं जें भाषण लिहिलें आहे तेंहि थोडेंसें नाटकीं, अप्रासंगिक,
व ह्मणून साक्षात् घडलें नसावें, असें दिसतें. भाऊसाहेबांची वखर लिहिण्याच्या
खुलवून लिहिण्याची चटक लागल्यामुळें मोठें नुकसान झालें आहे. १७५२ पासून १७६१
पर्यंत हिंदुस्थानांत ज्या ज्या कांहीं गोष्टी घडल्या त्या त्या त्याला चांगल्या माहीत होत्या. त्या
त्यां जशाच्या तशाच दिल्या असत्या आणि तिखट मीठ लावून झणझणांत करण्याचा
प्रयत्न केला नसता ह्मणजे मोठी बहार झाली असती.

२४० ३ फेब्रुवारी १७६० अगर् १५ जमादिलाखर, सु॥ सीतैन (लेखांक १६६, पत्रें
व यादी १७०). पत्रें व यादींतील १७० हें पत्र १७५९ त लिहिलें असा काव्येतिहासका-
रांचा आशय दिसतो. परंतु तो चुकीचा आहे.

त्याजकडील चंडोल अगदीं बुडविला. दहा अकरा हत्ती, पंधरा पावतों तोफा आणिल्या. त्याजकडील याजखेरीज सात आठ मातबर सरदार मारिले गेले, गाडदी प्यादे यांस नीत नाहीं. याजप्रमाणें आह्वांकडील पांच सात-जण केशवराव पानसी तोफखानेयाचे दरोगे, याजप्रमाणें पांच सात ठार. शंभर दीडशें राऊत तीन चारशें पावतों जखमी. याजप्रमाणें जालें. त्याजवर मोंगल तेथें राहिला. बरा नाहीं. आंत जखमी बहुत. मातबर चार असामी होत्या त्या मारिल्या गेल्या. यांजमुळें दहशत मोगलानें फार खा-दिली. उपाय नाहीं. आतां जर हे आपणांवर चालोन येतील आपणांस बुडवितील यांत गुंता नाहीं. याजप्रमाणें अंधेशा पुरता चित्तीं आणऊन सल्ल्यावर घातलें, मोगलानें. त्याजवर त्यांनीं त्यास जागा मनास येईल त्याप्रमाणें किल्ले जागा मागितली. त्याजवर त्याणें यास बजित फार येऊन दिली. साठी लेंखाची जागा स्वदेशीं अंबेड, पुलंबारी, नांदेड याजप्रमाणें खास जागीर द्यावी; किल्ले दोन, आसेरी, दवलताबाज, शहरें दोन, विजापूर, बराणपूर, याजप्रमाणें घेऊन सलुख झाला. दवलताबाजेस रा० गोपाळराव गोविंद गेले. आसेरीस रा० बच्याजी विश्वनाथ बरवे; विजापुरास नागोराम वामोरीस असतात ते; असे रवाना झाले. किल्ले हस्तगत झाले ह्मणजे मोग-लानें कूच करावें. जेथें आहे तेथून निजामअल्लीं याणें आलजपुरास जावें. जागा खाऊन असावें. सलाबतजंग यांणीं भागानगरीं असावें. मराठे निंबाळ-कर यांणीं त्याजकडे जाऊं नये चाकरीस. याजप्रमाणें करार झाला. कहीं मोगलाची मोकळी मात्र झाली. आपली फौज ज्याप्रमाणें आहेत भोंवतालीं

२४१ ह्या तहाप्रमाणें, अशेर, दवलताबाद, सोल्हेर, मुल्हेर, नगर आणि बन्हाणपूर असे सहा किल्ले मिळाले. पैकीं नगरचा किल्ला पेशव्यांनीं अगोदरच घेतला होता. ग्रांट-डफ शिवनेर ह्मणून ह्मणतो ती चूक आहे. अंबेड, फुलंबरी, नांदेड आणि विजापूर हे प्रांत जागीर मिळाले. ग्रांटडफच्या मुख्य लिहिण्यांत बन्हाणपूर नाही. बाकी टोपेंत 'बुलंदी बन्हाणपूर' ह्मणून यादींत ह्या शहराचा समावेश त्यानें केला आहे. हीं कायमचीं कलमें अंमलांत येईतोंपर्यंत कांहीं जुजवी अटी घातल्या होत्या. त्या पत्रांत पुढें दिल्या आहेत.

त्याप्रमाणें आहेत. मोठा नक्ष झाला. श्रीमंत नानासाहेब यांचे ताले शिकंदर आहेत. ज्याकडे वाईट नजरेने पाहतील त्याचें चूर्ण होईल. याजप्रमाणें मोगलानें दिलें. आतां मोगलामध्ये होशा तिलतुल्य राहिला नाही. जहागीर कोणती घेतली त्याची याद आली नाही. मागाहून सविस्तर लिहून पाठवितों. नगरहून श्रीमंत नानासाहेब कूच करून गंगातीरास पैठणास फाल्गुन शुद्ध प्रतिपदेस जाणार. तिकडून श्रीमंत भाऊसाहेब येणार. गंगातीरास आलिया यांची त्यांची भेट सत्वरच होईल. भेट जाल्याउपरि श्रीमंत दादासाहेबाची रवानगी सत्वर तिकडे करणार यांत गुंता नाही. तूर्त फिकीर तिकडील यजमानास लागली आहे. पत्रें आलीं, वर्तमान कळल्या संतोष आहे. हव-सी याजकडील उंदेरी घेतली. कासे यास आरमार लागली. तेहि सत्वर फडशांत गोष्ट आहे. मोगलाचा रेच उतरल्यानें सर्वांचा माज मोडिला यांत गुंता नाही. वरकड वर्तमान मागाहून सविस्तर लिहून पा॥ मिच्छि माघ वद्य १४ शुक्रवार. हे विज्ञापना. श्रीमंतांस पत्रें देऊन उत्तर घेऊन पाठविलें आहे. रा॥ शिंदे, होळकर यांस पत्रें सरकारी घेऊन पाठविलीं आहेत. पा॥ हे विज्ञापना. पे॥ मिच्छि चैत्र वद्य १२ सं. १८१६.

[१६६]

॥ श्री ॥

१९ फेब्रुआरी १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसी:-
पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. तुह्यांकडून पत्र येऊन वर्तमान कळत नाही. तरी सविस्तर वरच्यावर लिहीत जाणें. इकडील वर्तमान तरी निजाम-आल्लीखानांनीं जागीर व दोन किल्ले देऊं केले असतां मागें पुढें पाहूं लागले. याजकरितां आह्मी बाहेर निघालों. फौज पाठवून नगरचा किल्ला घेतला. मागाहून आह्मी नगरास येऊन तेथील

बंदोबस्त करून दरमजल घेऊन उदगिरीस मोगलास गांठले. पांच सात मजली पुढें चालिला. चंद्र १५ जमादिलाखरीं चंडोलावर हल्ला करून मारून लुटून फस्त केला. तेव्हां मोगल जेर होऊन जागीर व अशर, बन्हानपूर, दौलताबाद, विजापूर, मुल्हेर किल्ला याप्रमाणें तह केला. हें वर्तमान तुह्यांस कळावें यास्तव लिहिलें असे. सारांश, मोगल फार तरतुदीनें जुंझला. बहुता प्रकारें त्यास झुंझावयाची गांठ घालितां छातीचा कोट करून चंडोलावर फौजा उडवल्या. चारसा घंटका तीर तरवार, गोळा गोळी, बाण, हात, धोंडा याप्रमाणें मारीत मारीत खासियाचे अंबारीपर्यंत मोकळा केला. कादरखान मातबर गाडद्याचा सरदार ठार झाला. शोकतजंग हत्तीसुद्धां धरून आणिला. त्यास जखम होती. तो मेला व सुरेराँवें निरमळकर जखमी आहे. तोफा पंधरा व हत्ती आठ, अंबारी, हौदे निशाणाचे आले. सरकारचे मातबर बराणजी मोहिते व भगवतराव शिंदे व महादजी सालोंखी व केशवराव पानशी व सखोजी घाटगे आणखी ठार झाले व जखमीहि झाले. तीर्थरूपाच्या पुण्येंकरून मोठी फत्ते झाली. या जुंजानें मोगलांत बाकी न रहातां साठ लक्षांची जागीर व सदरहूप्रमाणें स्थळें घेतलीं. याउपरि इकडील गुंता उरकला. चिरंजीव राजेश्री दादा फौजसुद्धां दरमजल त्या प्रांतीं घेतील. + इकडे मुलुख स्थळें चांगलीं मिळालीं, परंतु खर्च जाहला. कर्नाटकची स्वारी न झाली. तिकडेहि अवदालीचा पेच. पैका मिळायानें झालें नाहीं. तिकडील पेचामुळें इकडे आटोपावें लागलें. नाहीं तरी सारी

२४२ ह्यावरून पेशव्यांच्या व निजामाच्या सैन्यांत कोणकोणत्या हत्यारांचा उपयोग होत असे हें दिसतें. कित्येक नुसत्या हातानेंच लढत. कित्येक गोफणीनें धोंडे फेंकत. कित्येक तिरकामट्यानें तीर मारीत. कोणी नुसती तरवार चालवीत. कित्येक बाण फेंकत व इभ्राईमखान गादी व केशवराव पानशी तोफा मारीत. ह्या असल्या गौडवंगाली सैन्याला इंग्रजांचीं कवायतीं पलटणें वाच्यासारखीं उडवून देत ह्यांत कांहीं नवल नाहीं.

२४३ ह्या सुरेरावांनीं निजामाविरुद्ध नुकतेंच बंड केलें होतें.

दक्षिण मोकळी^{२४४} होती. असो. तिकडील वर्तमान वरचेवर आठा रोजा-
आड तुह्मीं लिहीत जाणें. मामठियाचा ऐवज बाकी फार आहे. दहावीस
लाख जरूर पाठवणें. चंद्र १ रजव. बहुत काय लिहिणें, हे विनंति.

[१६७]

॥ श्री ॥

१५ मार्च १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसि:-
पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून
स्वकीय कुशल लिहिणें. विशेष. तिकडे अवदालीची गडबड जाहाली
यास्तव लौकर फौजा यांच्या. त्यास मोगलावर जरब नसून मोगलाचा

२४४ भाऊसाहेबाच्या मनांत श्रीरंगपट्टणाला जाऊन तें हैदरच्या हातून काढावयाचें
होतें व कायमची सर्व दक्षण मोकळी करावयाची होती.

२४५ (अ) अवदालीची गडबड हिंदुस्थानांत फार झाली यास्तव लवकर फौजा
पाठवून या अशा अर्थाचीं पत्रें पेशव्यांस आलीं व ह्मणून विजयादशर्माच्या मुहूर्ते ह्मणजे
१ अक्टोबर १७५९ रोजी भाऊसाहेब डेरेदाखल झाले व रघुनाथराव घरीं
राहिले असें रा. नातू “महादजीच्या चरित्रांत” (पृष्ठ ५६) लिहितात. कुमक घेऊन
येण्याबद्दल निकडीचीं पत्रें आल्यावरून विजयादशर्माला हिंदुस्थानांत जाण्यास पेशवे
डेरेदाखल झाले हें मत होण्यास रा. नातूना कारण येणेप्रमाणें झालें. गिलचे पाठीवर
असतां शिंदेहोळकरांच्या फौजांनीं शिकंदरशहरावर हल्ला १७५९ मार्चांत केला
व नंतर होळकराचा पराजय होऊन सरदारांच्या फौजांनीं जयपूर व केरौलीच्या
आसपास तळ १७५९ च्या जूनांत दिला; त्या तळावरून सरदारांनीं पेशव्यांस कुमके-
बद्दल पत्रें पाठविलीं व तीं पत्रें दसत्याच्या अगोदर महिना दंड महिना पोहोंचून
हिंदुस्थानांत स्वारीला जाण्याचा पेशव्यांचा निश्चय झाला, असें रा. नातूंचें गणित
आहे. परंतु शिकंदरशहरावरती हल्ला शिंदेहोळकरांनीं १७५९ मार्चांत केला नसून
१७६० च्या पहिल्या मार्चाला केला व केरौलीच्या आसपास त्यांनीं तळ दिला
तो १७५९ च्या जूनांत नसून १७६० च्या एप्रिल-मेंत दिला; तेव्हां, पेशव्यांना
कुमकेस येण्याविषयीचीं पत्रें उदगीरची मोहीम होत असतां गेलीं हें खालील
तारखांवरून समजून येईल.

कारभार निर्गमांत आला. जागिरींत अम्मल बसला. कोठें कोठें बसणें

मे १७५८ त रघुनाथरावदादा लाहोरास होते (लेखांक १२४, पत्रें व यादी ३४१). पुण्यास परत जातांना त्यांना जनकोजी व दत्ताजी वाटेंत भेटले. २४ डिसेंबर १७५८ त लाहोराकडील बंदोवस्त करण्यास दत्ताजीनें अवश्य जावें, कारण तेथील सुभा अदिनावेग मृत्यू पावला, अशा अर्थीचें पत्र नानासाहेबांनीं धाडिलें (पत्रें व यादी ३८८). २४ फेब्रुवारी १७५९ पर्यंत दत्ताजी लाहोरास गेला नव्हता (पत्रें व यादी ३७३). २१ मार्च १७५९ त दत्ताजी लाहोरास होता व नानासाहेबांचें त्या तारखेचें पत्र त्याला सतलज नदीवर २२ एप्रिल १७५९ त मिळालें (पत्रे व यादी ३६२ पैवस्ती). तेथून परत आल्यावर सुजाअतदौल्यावर स्वारी करण्याचा दत्ताजी व जनकोजी यांनीं वेत केला व ते शुक्रतालास वैशाख शुद्ध १० शके १६८१ त ह्मणजे ६ मे १७५९ त आले (भाऊसाहेबाची बखर पृष्ठ ४७). तेथें नजाबखानानें त्यांना भाद्रपदमासपर्यंत ह्मणजे आगस्ट-सप्टेंबरपर्यंत खेळविलें (भाऊसाहेबाची बखर पृष्ठ ४८). तों इतक्यांत दसरा (१ अक्टोबर १७५९) आला (भाऊसाहेबाची बखर पृष्ठ ४९). नंतर कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेस (२२ आक्टोबर १७५९) दत्ताजी हरिद्वारास भागीरथी-पार झाले (भाऊसाहेबाची बखर पृष्ठ ५१ व लेखांक १४०). १० नोव्हेंबर १७५९ रोजीं साबाजी शिंदे दत्ताजीस सामील झाले (लेखांक १४३). तेव्हां अवदाली लाहोरास दाखल झाला होता (कित्ता). नंतर २४ डिसेंबर १७५९ च्या प्रातःकाळीं अवदालीशीं दत्ताजीचें झुंज झालें (लेखांक १४७ व भाऊसाहेबाची बखर पृष्ठ ५९). पुढें १० जानेवारी १७६० रोजीं जनकोजी व दत्ताजी यांचें अवदालीशीं बडाऊच्या घाटीं दुसरें युद्ध झालें, त्यांत दत्ताजी रणांत पडले (लेखांक १६५). जनकोजी पळाले ते कोटपुतळीस आले, तेथें मल्हारराव त्यांस भेटले (लेखांक १५३, १२ जानेवारी १७६०). तेथून मंडळी सबळगडास आली, तेथें भागीरथीबाईस पुत्र ३ फेब्रुवारी १७६० ह्मणजे उदगीरची लढाई ज्या दिवशीं झाली त्या दिवशीं झाला (लेखांक १६२). इकडे गिलच्यांना पाठीवर घेऊन जनकोजी व मल्हारराव शिमगी पौर्णिमेपर्यंत धूम रंगण घालीत होते. त्यांच्यापैकीं शे-टियाजी खराडे व संताजी वावळे यांस पुढें दोनच्यार दिवसांनीं ह्मणजे ४ किंवा ५ मार्च १७६० च्या सुमारास अवदालीनें गाठून मारून टाकिलें (भाऊसाहेबाची बखर पृष्ठ ८३ व ऐतिहासिकलेखसंग्रह नंबर १७ व २०). ह्याच सुमारास पेशव्यांचें ब-न्हाणपुरास ठाणें बसलें (लेखांक १६७ व ऐतिहासिकलेखसंग्रह नंबर १४). ह्या वेळीं मल्हारराव नरवर प्रांतीं होते (ऐतिहासिकलेखसंग्रह नंबर १७). पुढें ऊन सोसत नाहीं ह्मणून अवदाली जयपूर प्रांतांतून माघारा अंतर्वेदीत गेला व मल्हारराव व जनकोजी शिंदे तेथेंच आसपास राहिले (ऐतिहासिकलेखसंग्रह १४, २२; एप्रिल,

त्याचा गुंता नाही. बऱ्हाणपुरांत अम्मल जाहाला. शहर हवालीं जाहालें. एक दोन स्थळें हवालीं होणें तीं होतील. इकडील मोंगलाची गरमी

मे, १७६०). येणेप्रमाणें १७५९ च्या मार्च महिन्यांत दत्ताजी व जनकोजी लाहोरास होते व १७५९ च्या जून महिन्यांत अंतर्वेदांत सुजाअतदौल्यासी लढाई करण्याच्या खटपटींत होते. अर्थात्, “महादजीच्या चरित्राच्या” ५४।५५ पृष्ठांवरील तारखा एका वर्षानें चुकल्या आहेत हें स्पष्ट आहे. शिकंदर शहरावर सरदारांनीं हद्दा केला तो शिमगी पौर्णिमेला झणजे १ मार्च १७६० रोजीं केला व १७६० च्या एप्रिल-मेंत शिंदे, होळकर, जयपूर प्रांतीं धाधा टाकांत बसले. ह्यावेळीं झणजे एप्रिल-मेंत भाऊसाहेब खेचीवाड्याच्या पुढें चालून गेले होते (ऐतिहासिकलेखसंग्रह नंबर २२). तेव्हां शिंदेहोळकरांनीं कैरौलीचे आसपास १७५९ जूनांत तळ दिल्यानंतर उदगीरची मोहीम झाली व तदनंतर भाऊसाहेब हिंदुस्थानच्या स्वारीस निघाले असें जे रा. नातूंनीं लिहिलें आहे तें ह्या तारखांचा बराबर मेळ न बसल्यामुळें झालें ह्यांत शंका नाही. तसेंच विजयादशमीच्या वेळेसच रघुनाथरावाचा जावयाचा वेत रहित झाला असेंहि रा. नातू “महादजीच्या चरित्राच्या” ५६ व्या पृष्ठांत लिहितात, तेंहि चूक आहे. कारण उदगीरच्या मोहिमेंत दादा होते (लेखांक १५७, १५९, १६१, १६५); इतकेंच नव्हे, तर हिंदुस्थानच्या मोहिमेसहि त्यांनाच पाठविण्याचा उदगीरची मोहीम संपेतोपर्यंत विचार होता.

(ब) “शिंदेहोळकरांची” (१७५९ जूनचीं किंवा नंतरचीं) “निकडीचीं पत्रें आल्यामुळें, पेशव्यांनीं हिंदुस्थानांत फौज पाठविण्याचा निश्चय केला व स्वारीस रघुनाथरावानें जाण्याचें ठरलें. ” परंतु, “विजयादशमीच्या मुहूर्ते रघुनाथरावाचा जाण्याचा वेत रहित झाला. ” असें रा. नातू “महादजीच्या चरित्रांत” (पृष्ठ ५५) झणतात. ह्यांत एकंदर पांच विधानें रा. नातू ह्यांनीं केलीं आहेत. (१) शिंदेहोळकरांचीं निकडीचीं पत्रें विजयादशमीच्या अगोदर आलीं. (२) विजयादशमीच्या अगोदर पेशव्यांचा हिंदुस्थानांत फौज पाठविण्याचा निश्चय झाला. (३) विजयादशमीच्या अगोदर रघुनाथरावानें जावें असें ठरलें. (४) विजयादशमीच्या दिवशीं किंवा नंतर रघुनाथरावाचा वेत रहित झाला. व (५) अबदाली १७५९ मार्चच्या अगोदर हिंदुस्थानांत आला. पैकीं, मागील तारखांकडे पाहिलें असतां पांचव्या विधानांत कांहीं अर्थ नाही. कारण १७५९ च्या मार्च व एप्रिल महिन्यांत दत्ताजी सतलज नदीवरून लाहोरचा बंदोबस्त करीत होता; अर्थात्, अबदाली त्यावेळीं हिंदुस्थानांत नव्हता, हें स्पष्ट आहे. अबदाली नोव्हेंबर १७५९ त लाहोरास दाखल झाला (लेखांक १४०); तेव्हां दसऱ्याच्या झणजे १ अक्टोबर १७५९

राहिली नाहीच. भागानगराकडे जातील. त्यास चिरंजीव राजश्री दादांनीं यावें, परंतु तीर्थरूपांची आज्ञा आक्षींच जावें ही जाहाली. त्याज-

च्या अगोदर निकडीचीं पत्रें येण्याचें कांहींएक कारण नव्हतें; इतकेंच नव्हे, तर निकडीचीं पत्रें नोव्हेंबर १७५९ पर्यंत आलीं नाहीत. त्याच्यानंतर मात्र निकडीचीं पत्रें येऊं लागलीं तींहि प्रथम शिवांनीं पाठविलीं नव्हतीं; गोविंदपंतानें पाठविलीं होतीं. येणेंप्रमाणें पहिल्या विधानांतहि कांहीं तथ्य नाही. आतां दुसऱ्या विधानाकडे वळूं. विजयादशमीनंतर एका महिन्यानें अवदाली लाहोरास आला. तेव्हां विजयादशमीच्या दिवशीं व त्याच्या अगोदर एक दोन महिने पेशव्यांचीं खलवतें चाललीं असतील तेथें अवदालीवर हिंदुस्थानांत मोहीम करावयाच्यासंबंधीं बोलणें वस्तुतः कांहींच निघण्याचा संभव नव्हता. कारण, त्यावेळीं शिवांच्या रोहिल्यांशीं व दुरून सुजाअतदौल्यशीं झटापटी चालल्या होत्या व अवदाली येणार ह्याची वार्ताहि नव्हती. काशी, बंगाल, अयोध्या, पाटणा, इत्यादि पूर्वेकडील प्रांतांवर स्वारी करण्याचा शिवांचा विचार होता व त्या कामीं मदत करण्याकरितां दादांना दसऱ्यास पाठवून देऊं ह्मणून आश्वासन होतें (पत्रें व यादी ३७३). परंतु, दसऱ्याच्या सुमारास शिवांवरती कोणताहि मोठा घोर प्रसंग न आल्यामुळे, बंगाल्याकडेहि त्यांच्या हातून प्रस्तुत कांहीं काम न झाल्यामुळे व रोहिल्यांशीं लहानसान झटापटी करण्यांत ते गुंतले आहेत असें समजल्यामुळे, हिंदुस्थानच्या मोहिमेचा विचार सोडून द्यावा लागला व दादांची मोहीम जेथल्या तेथेंच राहिली. जर दसऱ्याच्या अगोदर अवदालीनें शिवांस पछाडलें असतें व शिवांचीं पेशव्यांना मदतीकरितां येण्याचीं निकडीचीं पत्रें आलीं असतीं तर दसऱ्याला पेशवे तडक हिंदुस्थानाकडे चालून गेले असते व नगरचा किळा हातीं आला असतांहि निजामासारख्या लुंग्यासुंग्या शत्रूशीं सहा महिने लढत बसण्याचें व सरदारांच्या मदतीच्या आड येण्याचें साहस नानासाहेबांसारखा मुत्सदी कधींहि न करता. येणेंप्रमाणें हिंदुस्थानांत मोहीम करण्याचा ह्यावर्षीं बिलकुल विचार नव्हता. भाऊसाहेबांच्या मनांत ह्यावर्षीं निजामाला पालथा पाडण्याचे व श्रीरंगपट्टण हाताखालीं घालण्याचे वेत घोळत होते. ह्याच हेतूंच्या फलप्रीत्यर्थ राजकारण करून नगरचा किळा भाऊसाहेबांनीं घेतला व पुढें निजामावर चालून अर्धा अधिक रस्ता आटोपतात तों उत्तरेकडून अवदालीच्या दंग्याच्या वातम्या येऊन थडकत्या. तेव्हां हिंदुस्थानांत मदतीला जावें लागणार असें पेशव्यांना पक्कें कळून चुकलें. ताबडतोव जाऊं झटलें तर इकडे मसलत ही अशी अर्धीमुर्धी गुंतलेली होती. ती वऱ्या वेतानें उरकून लवकर जावें झटलें तरी महिना दोन महिने लागणार. तेव्हां उदगी-रच्या लडाईच्या मोहिमेंतून दादा लवकरच येतात ह्मणून नाना, दादा,

वरून छ २५^{२४} रजवीं हिंदुस्थानांत यावयास निराळे जाहालों. चिरंजीव राजश्री विश्वासराव बरोबर आहेत. त्यास, अबदालीकडील खबर वरचेवर कळली पाहिजे. तुमच्या तालुकियाचा बंदोबस्त कसा आहे तें सर्व लिहिणें. मल्हारबा, जनकोजी शिंदे यांजकडील बातमी जलदीनें येत नाहीं. तरी तेथें कोण्ही ठेऊन तिकडील बातमी जलदीनें पाठवीत जाणें. सुजाअत-दौला सर्व प्रकारें स्नेह राखितात. सरदारांनीं व चिरंजीवांनीं त्यांचे ठायीं ममतेत अंतर केलें नाहीं. या दिवसांत त्यांनीं सरदाराचे विचारं अबदालीचें पारिपत्य करावें, हेंच त्यास उचित आहे. त्यांनीं अबदालीस सामील होणें; अबदालीची नड हिंदुस्थानचे पातशाहींत रुतां देणें हें अयोग्य ! याचा

भाऊ ह्यांनीं सरदारांना पत्रें पाठविलीं (लेखांक १५२, १५४, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६५). भाऊसाहेबाचे मनांत ह्या संवद वर्षांत उत्तरेकडे जावयाचें नव्हतें हें लेखांक १६५ च्या शेंवटच्या कांहीं वाक्यांवरून कळून येईल. “ तिकडेहि अबदालीचा पेच. तिकडील पेंचामुळें इकडे आटोपावें लागलें. कर्नाटकची स्वारी न झाली. नाहीं तरी सारी दक्षिण मोकळी होती. ” हे भाऊच्या डोक्यांत विचार होते. तेव्हां दसऱ्याच्या अगोदर हिंदुस्थानांत मोहिम करण्याचा विचार नव्हता हें निश्चित आहे. हिंदुस्थानांत मोहिम झाली तर दादांनीं जावें असा दसऱ्याच्या अगोदर फेब्रुवारी १७५९ च्या सुमारासच वेत झाला होता (पलें व यादी ३७३). तो वेत दसऱ्याच्या अगोदरहि फिरला नाही. कारण मोहीमच झाली नाही व दसऱ्याच्या नंतरहि उदगीरची लढाई संपेतोपर्यंत फिरला नाही. उदगीरची लढाई होऊन आंबेपडदुरास जेव्हां स्वाऱ्या आल्या तेव्हां तो वेत फिरला. येणेंप्रमाणें ह्या पांचहि विधानांचें निरसन झालें. यःकश्चित् तारीख चुकली असतां इतिहासकार काय काय बुचकळ्यांत पडतात ह्याचा हा एक मासला आहे.

(क) आफगाण लोक १७५९ च्या सप्टेंबरांत यमुना उतरून अनुपशहरीं आले ह्मणून कीन ह्मणतो (Fall of the Mogul Empire p.41). १७५९ च्या नोव्हेंबराच्या सुमारास अबदाली लाहोरास आला (लेखांक १४३) त्याअर्थी हें विधान निराधार आहे.

२४६ १४ मार्च १७६०.

२४७ १७५५ त सुजाअतदौल्यानें प्रयाग देऊन कांहीं पैसा देण्याचें दादांपाशीं कबूल केलें होतें. पुढें प्रयाग न देतां पैसा देण्यास त्यानें दोन तीन वर्षे लाविलीं.

विचार काय केला असे ? पुढे मातबर फौजेनसी मजलदरमजल खासा स्वारी जलदीनें येऊन पोहोचेल. तरी याचा विचार लिहिणें. व त्याजकडील कोणही इतबारी मातबर वकील हुजूर यावा हें जरूर व्हावें. लिहिल्या-अन्वयें तरतूदहि व्हावी. तुझाकडील दोन तीन साँलांचे हिशेबाचे झाडे तयार असावे. व यंदा अबदालीचे गडबडीमुळें रुपया प्रथम मिळणें लांब आहे. त्यास, खर्चास रुपयाची तरतूद जाहाली पाहिजे. बाँकी किंवा साल मजकुरचा ऐवज, कांहीं पुढील ऐवजपैकीं याप्रमाणें, वीस लाख रुपयेपर्यंत तरतूद करून माळव्यांत पोहचतांच ऐवज कांहीं येई, कांहीं पुढें येऊन पोहोचते, हें जरूर करणें. हिंदुपत वगैरे रजवाडे आपले फौजेनसी सामील व्हावे. पौरांचे रजपूत पूर्तें तुमचे लगाचे असतील. ते मातबर आल्यास उपयोगी असोहि यावयास सिद्ध करावें. मागून लिहिलें ज्या रोखें घेऊन यावें असें लेहून पाठवूं त्या रोखें आणावें. मुख्य गोष्ट बातमी फार जलद चांगली जलद पोहोचाविणें. पैकियाची तरतूद जरूर करणें. + जाणिजे. अबदाली जयनगर पलीकडे आहे. तेव्हां तुमचे तालुकियांत फार पेंच नाही. बारीक, लबाडी कोणी करील तर तुम्ही गेलां^{१५१} आहां, नीट कराल. अबदालीचें पारपत्य

नंतर १७५८ त दादांशीं काशी, अयोध्या खास द्यावयाचा करार केला व प्रयोगा-संबंधी चालवाचालव केली व तिन्ही शेवटीं दिलीं नाहींत. ह्यास मुख्य कारण दादांचा नेभळा कारभार झाला. पुढें हें काम विठ्ठल शिवदेव यांजवर सोंपवून दादा देशीं आले. परंतु, विठ्ठल शिवदेवानेंहि ही मामलत वारा लाखांवर चुकविली. येणेंप्रमाणें सर-दारांचे व खुद्द दादासाहेबांचे सुजाअतदौल्यावर वरेंच उपकार झाले होते (पत्रें व यादी ३६२ व ३७३). तशांत गोविंदपंताचें व सुजाअतदौल्याचें विशेषच रहस्य होतें. १२ जुलै १७६० च्या पुढें सुजाशीं भाऊंचा पत्रव्यवहार सुरू झाला ह्मणून “ महादजीच्या चरित्रांत ” रा. नातू लिहितात. परंतु, १२ जुलैच्या वरेंच अगोदर ह्मणजे १४ मार्चच्या पुढें लवकरच पत्रव्यवहार सुरू झाला असें दिसतें.

२४८ ह्मणजे आंतांपर्यंत हे झाडे तयार नव्हते असा अर्थ झाला.

२४९ गोविंदपंताकडे बाकीहि निघत होती हें स्पष्ट आहे.

२५० चमेल पारचे.

२५१ “ आह्मी लवकरच तिकडे जातो ” अशा अर्थाचें भाऊंस गोविंदपंतानें पत्र लिहिलें असावें व त्याचा अनुवाद भाऊंनीं ह्या पत्रांत केला आहे. हें पत्र लिहि-

होणें हें आदि आहे. बातमी व ऐवजाची तरतूद लिहिलेप्रमाणें येऊन पावसें करणें. सुजादौला तूर्त मेळवून घेतले पाहिजेत. न मिळाले तर निमित्यास जागा आहे. तिकडील राजकारणें चार असतील तींही राखून ठेवावीं. फार फौरें कामें करून दाखवावीं हे तुमची उमेद. त्याप्रमाणें करणें. कराल हा भरंवसा आहे. र॥ छ २६ रजव. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति. पे॥ छ २७ साबान.

[१६८]

॥ श्री ॥

१६ मार्च १७६०.

तीर्थस्वरूप राजश्री गोविंदपंत दादा वडिलांचे सेवेसी:

अपत्ये बाबूराव साष्टांग नमस्कार विनंति त॥ फाल्गुन वद्य ३० अमवाशा मु॥ शिंदखेड वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. सांप्रत वडिलाकडून पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. तरी सविस्तर लेहून पाठवावें. यानंतर इकडील वर्तमान तरी श्रीमंत राजश्री नानासाहेब आमदानगराहून कुच करून दरमजल पडदुरास आले. व श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेब मोगलाचा उपमर्द करून तह करून आले. पडदुरचे मुकामीं उभयतां श्रीमंतांच्या भेटी फाल्गुन वद्य^३ पंचमीस जाहल्या. तदोत्तर हिंदुस्थानचे रवानगीचा प्रकार जाहला.

पुण्याच्यावेळीं ह्यणजे ५ मार्च १७६० रोजीं गोविंदपंत आपल्या प्रांतांत जाऊन बसले असतील असा भाऊंचा समज होणें रास्त आहे. परंतु, गोविंदपंत ४ मार्च १७६० ला ग्वालैरीस होते हें लेखांक १६० च्या पैवस्तीवरून स्पष्ट आहे. तेव्हां भाऊंचा तो समज अस्थानी होता हें आतां ठरल्यासारखें आहे.

२५२ पुण्याच्या दरवारीं असतांना व तेथील दरवारास पत्रें पाठवितांना गोविंदपंत ह्या वाक्याचा फार उपयोग करीत, असें दिसतें. अर्थात् गोविंदपंताच्या ह्या ठरीव वाक्याची आठवण त्यांना करून देणें भाऊंसारख्या मुत्सद्याला शोभण्यासारखेंच होतें. ह्यावेळीं गोविंदपंताचें वय निदान साठ्याखालीं तरी नसावें. गोविंदपंताचें दत्तविधान शके १७२८ त झालें.

२५३ नानासाहेब व भाऊसाहेब यांच्या गांठा पडदुर मुकामीं फाल्गुन वद्य पंचमी,

आठ रोजपर्यंत खलवत जाहलें. शेवटीं श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेबांनीं

ह्मणजे ७ मार्च १७६० रोजीं ह्मणजे उदगीरच्या लढाईनंतर एक महिना आणि चार दिवसांनीं पडल्या. ही फाल्गुन वद्य ५ ह्मणजे रंगपंचमीच होय. रंगपंचमी झाल्यावर मग हिंदुस्थानाच्या स्वारीला कोणीं जावें ह्यासंबंधीं आठ दिवस खलवत झालें. भाऊसाहेबांच्या बखरींत हें खलवत रंगपंचमीच्या अगोदर झालें व नंतर पंचमीला रंग खेळून झाल्यावर मोहिमेवर आपण जाणार असें भाऊसाहेबांनीं सांगितलें असें लिहिलें आहे. परंतु तें, अर्थात् कालविपर्यासाच्या दोषास्तव, अग्राह्य आहे. कित्येक बखरींतून हा प्रकार उदगीरच्या लढाईच्या अगोदर पुण्यास घडला असें लिहिलें आढळतें तें तर स्थलविपर्यासाच्या दोषास्तव केवळ तिरस्करणीय आहे. पानिपतच्या मोहिमेस निघतांना झालेल्या ह्या रंगांत व वाटलूच्या लढाईच्या अगोदर ब्रूसेल्स येथें झालेल्या नाचांत कांहींसै साम्य आहे. ज्यापजयाचेंच तेवढें वैषम्य आहे !

२५४ हिंदुस्थानच्या मोहिमेस कोणीं जावें ह्यासंबंधीं निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळे वृत्तांत सांपडतात. (१) मुळीं कोणीं खाश्यांनीं ह्मणून जाऊं नये. (२) एखाद्या सरदाराला पाठवून द्यावें. (३) मोहिमेहून दादा कर्ज करून येतात तेव्हां त्यांना पाठवूं नये. (४) भाऊंचा व नानांचा अंतस्थ द्वेष होता ह्मणून भाऊंना नानांनीं पाठविलें. (५) भाऊ कोणाचें न ऐकून स्वतःच गेले. (६) दादा कोणाचें न ऐकून स्वतःच्याच बुद्धीनें घरीं राहिले. (७) सातारचे महाराज, महादोत्रा पुरंधरे, इत्यादींना भाऊंनीं निर्माल्यवत् करून सोडिलें, तें चांगलें नव्हे, ह्मणून नानांनीं भाऊंना उत्तरेकडे पाठवून दिलें. (८) गोपिकाबाईच्या द्वेषामुळें भाऊंना जावें लागलें, इत्यादि अनेक तर्क अनेकांनीं केले आहेत. पैकीं, कोणीं खाश्यांनीं जाऊं नये असें नानासाहेबांचें मत होतें ह्मणून रा. नातू “ महादजीच्या चरित्रांत ” पृष्ठ ५७, सांगतात. परंतु लेखांक १५७ त “ चिरंजीव राजश्री दादासच अविलंबें रवाना करू, ” असें खुद्द नानासाहेब लिहितात. व पुढें ह्या लिहिण्याची एकसारखी पुनरावृत्ति करतात; तसेंच भाऊंनींहि “ चिरंजीव राजश्री दादा त्या प्रांतें अविलंबें येतील ” ह्मणून १९ फेब्रुवारी १७६० रोजीं लिहिलें, ह्यावरून खाशांपैकीं कोणास पाठविण्याचें नानासाहेबांच्या मनांत नव्हतें असें मुळींच ह्मणतां येत नाहीं. उलटें खाशांखेरीज काम भागणार नाहीं असें सर्वांचें मत होतें. एकाद्या सटरफटर सरदाराला पाठवून चालावयाजोगें नव्हतें. पेशव्यांचे मोठ्यांत मोठे सरदार झटले ह्मणजे शिंदेहोळकर हे होत. ह्यांचा पराभव जेथें झाला तेथें त्यांच्याहूनहि कोणीं जबरदस्त जाणें जरूर होतें. अशा जबरदस्त असामी झटली ह्मणजे खाशांखेरीज इतरत्र सांपडणें कठीण होते. प्रथम १९ फेब्रुवारी १७६० पर्यंत तरी दादांची नेमणूक त्या कामावर झाली होती. परंतु रंगपंचमीला ह्मणजे

जावें, ऐसा सिद्धांत होऊन पडदुराहून वय एकादशीस कुच करून मु॥

७ मार्च १७६० च्या सुमाराला तें सर्व गाडें फिरलें व भाऊसाहेवांनीं जावें असें ठरलें. कोणी जावें याचा निश्चय होण्याचे अगोदर ह्मणजे उदगीरची लढाई झाल्यावर लागलेंच लहान मोठ्या सरदारांना हिंदुस्थानच्या मोहिमेस पाठविण्याचा क्रम सुरू झाला होताच. संताजी वाघ, इब्राहिमखान गार्दी, दमाजी गायकवाड (ऐतिहासिकलेखसंग्रह नं. १४) इत्यादि मंडळी लगेच डेरेदाखल सुद्धां झाली (लेखांक १६३). आतां खाशापैकीं ह्मणजे दादाभाऊपैकीं कोणीं जावें हाच सिद्धांत काय तो ठरावयाचा होता. तो सिद्धांत सात आठ दिवसांत ठरून भाऊंनीं जावें असा १३ मार्चला कायमचा निश्चय झाला व दादांनीं घरचा कारभार पहावा असें ठरलें (ऐतिहासिकलेखसंग्रह नं. १४). आतां दादांना घरीं रहाण्यास व भाऊंना स्वारीस जाण्यास कारणें काय झालीं ? मोहिमेहून दादा कर्ज करून येत ह्मणून भाऊ त्यांना टोंचून बोलले, सवव दादांनीं मोहिमेस जाण्याचें नाकारलें, हें एक विधान आहे. त्यांत तथ्य किती आहे त पाहूं. दादा लाहोरच्या मोहिमेहून आले ते साठ लक्ष (भाऊसाहेबाची कैफियत), ऐशी लक्ष (ग्रांटडफ), अठ्ठावयशी लक्ष (कारशाराज), एक कोट (नातूकृत महादजीचें चरित्र), रुपयं कर्ज करून आले, असे निरनिराळे कर्जांचे आंकडे आहेत. पैकीं ग्रांटडफने दिलेला आकडा खरा घेऊन (त्यानें पेशव्यांचे हिशेब तपासले असें धरून) पेशव्यांना ह्या कर्जांचे मोठे ओझे वाटलें कीं काय तें पाहूं. पेशव्यांना कर्जांचे ओझे वाटलें असतें तर दादांची हिंदुस्थानच्या मोहिमेवर पूर्वीपासून योजना त्यांनीं करून ठेविली नसती. शिवाय ऐशी लक्षांचे कर्ज ह्मणजे त्याकाळीं मोठीशी वाव नव्हती. दादासाहेवाचा एकट्याचा वार्षिक खर्च ऐशी लाखाचा असे (ऐतिहासिकलेखसंग्रह नं. ५५८). पानिपत होऊन माधवरावाच्या हातीं राज्य आलें तेव्हां दौलतीला काय तें एक दीड कोटींचे कर्ज होतें (ऐतिहासिकलेखसंग्रह नं. ५५८). तेव्हां पानिपताच्या अगोदर पेशव्यांना फारसें कर्ज होतें व दादासाहेवाच्या ह्या कर्जांचे त्यांना ओझे वाटलें असें दिसत नाहीं. शिवाय नुकताच ६२ लक्षांचा मुलुखहि त्यांना मिळाला होता. १७५९ फेब्रुवारीला पेशव्यांना ७० लाख रुपये कर्ज होतें व तीस लाख रुपये त्यांनीं नुकतेच फेडले होते (पत्रे व यादी ३७३). दादांची लाहोरची मोहीम संपल्यावर सहा महिन्यांनीं हें ७० लाख कर्ज राहिलें असें पेशवे लिहितात. दादा कर्जे करीत असत; परंतु त्यानें ह्मणजे ते नालायक ठरले गेले होते असें विलकूल नाहीं. तेव्हां दादासाहेवाच्या न जाण्याबद्दल हें कर्जांचे जें कारण देतात तें प्रायः लौकिक असून खरें नाहीं असें वाटतें. खरें कारण आमच्या मते अगदींच निराळें असावें. कोठेहि गेलें तरी दादांचा कारभार सरळ असे. ते सांबासारखे भोळे होते. त्यांना त्यांच्या वेळची मंडळी उपहासाने सांव ह्मणून ह्मणत असत. यामुळे पदरचे सरदार व बाहेरचे शत्रू त्यांच्या

मजकूरास आले. तेथून फाल्गुन वद्य त्रयोदशीस श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेब उदारपणाचा व भोळेपणाचा फायदा घेऊन दौलतीचें नुकसान करित व ह्या गोष्टी दादांच्या ध्यानांत वेळीं येत नसत. दादांनीं दोन स्वाऱ्या हिंदुस्थानांत केल्या, पण मिळकत कवडीचीहि केली नाहीं. मल्हारराव होळकर, अंताजी माणकेश्वर, गोविंदपंत, सुजाअतदौला, नजीबखान, नारोशंकर, लक्ष्मणशंकर, दामोदर महादेव ह्या सर्व मंडळींनें दादांना फसवून दौलतीचें नुकसान केलें होतें. तसें नुकसान ह्या मोहिमेंत होळं नये; मल्हारराव व गोविंदपंत ह्यांच्यासारख्या वृद्ध हितशत्रूंना खोडून काढावे; व एकंदर मनसबा मोठ्या खोल शहाणपणानें उरकावा, एतदर्थ नानांनीं भाऊंची योजना ह्या मोहिमेवर केली व हीं आंतील कारणे जाहीर करण्यासारखीं नसल्यामुळे, दादांच्या कर्जवाजारीपणाचें मोठें प्रदर्शन केलें. मल्हारराव दौलतीच्या विरुद्ध काम करित आहे हें ते जाणून होते. ह्या शठशिरोमणींचे डावपेंच हाणून पाडण्यास भाऊसारखाच मनुष्य, अवदालीसारखा शत्रु पुढें उभा असतां, पाठविणें जरूर होतें, आणि ह्मणून भाऊंचीच योजना ह्या कामावर मुकरर झाली. आतां अशी शंका निघण्याचा संभव आहे कीं अगोदर तरी दादांची नेमणूक करण्याचें काय कारण होतें? त्यावेळीं दादांच्या आंगचा हा भोळेपणा नानांना माहीत नव्हता कीं काय? तर ह्याला उत्तर असें आहे कीं, दादांची योजना जी प्रथम झाली होती ती दत्ताजी व जनकोजी वंगल्यावर मोहीम करतील व त्यांच्या मदतीला इकडून दादांना पाठवितां येईल, ह्या अंदाजावरती झाली होती (पत्रें व यादी ३७३). पुढें डिसेंबर-जानेवारीत अवदालीच्या हस्तें शिवांच्या पराजयाचीं जेव्हां वर्तमानें आलीं तेव्हां कायमची योजना होईतोपर्यंत “ दादा अचिलंबं येतील ” असेच लिहिणें भाग पडलें. नंतर दक्षिणेंतील “ मोगलाचा कारभार निर्गमांत ” आल्यावर उत्तरेकडील मोहिमेवर कोण येतो तें जाहीर करणें योग्य वाटलें. येणेंप्रमाणें दादांचा भोळेपणा हा भाऊंच्या जाण्याचें मुख्य कारण आहे. नानाभाऊंचा मत्सर, दादा व सखारामबापू यांचा स्नेह, गोपिकाबाईचा द्वेष, इत्यादिहि दुसरीं आनुषंगिक कारणे असतील; परंतु त्यांचा यथें विचार करण्यास अवकाश नाहीं. भर नालवंदी व एक क्रोड रुपये खजिना वरावर देत असल्यास दादा जाण्यास तयार होते; परंतु नानासाहेबांना ह्या अटी पसंत पडल्या नाहींत. कारण, नानासाहेबांचे मनांत दादासाहेबांस पाठवावें असें निखालस नव्हतें; असें भाऊसाहेबांच्या बखरीं (पृष्ठ ८७) त लिहिलें आहे. पुढें भाऊसाहेब मोहिमेला निघाले तेव्हां त्यांच्याबरोबर पन्नास हजार सैन्य होतें. त्या सर्व सैन्याला भाऊसाहेबांनीं तमाम नालवंदी दिली व कांहीं खजिनाहि बरोबर घेतला. (लेखांक १६९ व भाऊसाहेबांची बखर पृष्ठ ८७१०). तेव्हां दादासाहेबाला नालवंदी व खजिना मिळणार नाहीं ह्मणून सांगितलें व भाऊसाहेब जाऊं लागले असतां भग

डेरादाखल झाले.या लष्कराहून पुढें दोन कोसांवरी मुकाम केला आहे. दोन चार रोज मुकाम करून लोकांचे हिशेबकितेब आजमास मनास आणून दरमजलींनीं येऊन पोंहचतात. पावणा लाखपर्यंत फौज जमा जाहली आहे. पन्नास हजार फौजेनिशीं हिंदुस्थानांत येत आहेत. पंचवीस हजार फौज देशीं राहिली. निजामअल्ली व बसालतजंग व सलाबतजंग ऐसे त्रिवर्ग एकत्र जाहले. कलनुर्गेयास जाणार होते. फौज दाहा पंधरा हजारपर्यंत आहे. लबाडी करावयास चुकणार नाहीं; याजकरितां श्रीमंत दादासाहेब यांजपाशीं पंचवीस हजार ठेवून गंगातीरीं ज्येष्ठमासपर्यंत दादासाहेब राहणार. श्रीमंत राजश्री नानासाहेब दरमजल पुणियास जाणार. कर्नाटकांत २॥ विसाजी कृष्ण विनीवाले यांजबरोबर दाहा हजार फौज व दाहा तोफा देऊन खानगी जाहली. बंदोबस्त यथास्थित केलाच आहे. पुढें अबदालीचे पारिपत्याबद्दल श्रीमंत येत आहेत. यांची सलाबत पुण्यप्रताप भारी आहे. त्याचें पारपत्य होतें. कांहीं चिंता नाहीं. मिर्ची फाल्गुन वद्य १४. बहुत काय लिहिणें. कृपा लोभ असो दीजे. हे विज्ञापना.

[१६९]

॥ श्री ॥

२० मार्च १७६०.

तीर्थस्वरूप राजश्री गोविंदपंत दादा वडिलांचे सेवेसी:—

अपत्ये बाबूराव सा॥ नमस्कार विनंति तागाईत चैत्र शुद्ध ३ तृतीया
मु॥ सिंदखेड वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. वडिलीं फाल्गुन शुद्ध तृतीयेचीं

नालवंदी व खजिना साक्षात् काढून दिला ही अशी उघड तिरस्काराची कृती नानासाहेबासारखा पुरुष करणार नाहीं ह्याची प्रत्येक इतिहासज्ञाला खार्त्री आहे. दादासाहेबांनीं जावें हें नानासाहेबांच्या मनांत. अबदाली हिंदुस्थानांत अलीकड आल्यापासून व दोन मोहिमांचा अनुभव घेतल्यावर, निखालस नव्हते, हें जें बखरकार झणतात तेंच खरें आहे.

२५५ फाल्गुन शुद्ध तृतीयेला ह्यणजे १९ फेब्रुवारी १७६० ला अबदाली अवसान

पत्रें पाठविलीं तीं फाल्गुन वद्य चतुर्दशीस मुक्काम मजकुरीं पावलीं. सविस्तर वर्तमान कळलें. श्रीमंतांस पत्रें होतीं तीं दिलीं. पत्रें पाहून बहुत संतोषी जाले. अबदालीची हिंमत बहुत दिसोन येत होती. परंतु त्याणें अवसान टाकिलें. हें आयकोन बहुत समाधान पावलें. देशीचें वर्तमान तरी श्रीमंत नानासाहेबांच्या व श्रीमंत राजेश्री भाऊसाहेबांच्या भेटी पडदुराचे मुक्कामीं फाल्गुन वद्य पंचमीस होऊन पांच सात मुकाम तेथें झाले. तदोत्तर फाल्गुन वद्य एकादशीस मुक्काम मजकुरास आले. तेथून श्रीमंत राजेश्री भाऊसाहेबाची रवानगी फाल्गुन वद्य त्रयोदशीस जाली. डेरादाखल जाले. लोकांचा

टाकतो असें गोविंदपंताला वाटलें. परंतु, शिमगी पौर्णिमेच्या दिवशीं, १७६० च्या मार्चच्या चवथ्या पांचव्या तारखेस शटियाजी खराडेव आनंदराव यादव ह्यांना जेव्हां त्यानें कापून काढिलें असें गोविंदपंतानें ऐकिलें असेल, तेव्हां अबदालीनें अवसान टाकिलें कीं काय तें त्याला चांगलेंच कळलें असेल !

२५६ मोडकांच्या जंत्रांत फाल्गुन वद्य त्रयोदशीला छ २६ रजव येतो. लेखांक १६७ त पंचवीस रज्जवीं हिंदुस्थानास जावयास निघालों ह्मणून भाऊसाहेव स्वतः लिहितात. बाबूराव ह्या व मागील पत्रांत फाल्गुन वद्य त्रयोदशीला ह्मणजे मोडकांच्या जंत्राप्रमाणें २६ रज्जवाला भाऊसाहेव निघाले ह्मणून लिहितो. तेव्हां ह्या चंद्राचा व तिथीचा मेळ कसा वसणार ? चंद्र २५ ला भाऊ निघाले हें खास आहे. मूळ पत्रांत पंचविसाचा आंकडा आहे ह्याची आह्मांला पूर्ण सावती आहे. वद्य त्रयोदशीला निघाले ह्मणून बाबूराव दोनदां लिहितो. तेव्हां चंद्रांत, तिथींत, जंत्रांत किंवा दोन्ही पत्रांत कोठें तरी चूक आहे हें उघड आहे. ही चुकी शोधून काढण्यास चंद्राचा नीट तपास करूं. पंचवीस चंद्र शुक्रवारीं आहे. परंतु, मुसलमानांचे वार रात्रीं सुरू होतात. तेव्हां पंचवीस चंद्र हिंदूंच्या गुरुवारीं संध्याकाळीं सुरू होऊन हिंदूंच्या शुक्रवारीं संध्याकाळाला संपतो. हिंदूंच्या गुरुवारीं संध्याकाळीं एकादशी आहे व शुक्रवारीं दिवसा १० द्वादशी आहे. एकादशीस पडदुराहून शिंदखेडाला भाऊ गेले असें बाबूराव लिहितो (लेखांक १६८/१६९). त्या जाण्याच्या वेळीं पंचवीस चंद्र असल्यास भाऊसाहेव एकादशीच्या रात्री गेले पाहिजेत हें निर्विवाद आहे. भाऊसाहेवाच्या वखरीं (पृष्ठ ८९) तहि “ भाऊसाहेव शिवा-लिखिताच्या मुहूर्ते रातीं वाहेर पडले ” ह्मणून लिहिलें आहे. तेव्हां भाऊचा २५ वा चंद्र ह्मणजे बाबूरावाची एकादशी होय हें निश्चित आहे. मुहूर्तानें प्रस्थान ठेवण्याकरितां भाऊ (हिंदूंच्या) गुरुवारीं संध्याकाळीं पडदुराहून शिंद-

दीलदिलासा करून तमाम नालबंदी दिली. पन्नास हजार फौज समागमें येत आहे. देशी श्रीमंत राजश्री दादासाहेब पंचवीस हजार फौजेनिशी राहिले. गंगथडी बालाघाट इतक्यांत राहणार. सलावतजंग व निजामअल्ली एकत्र होते. बसालतजंग अदवानीकडे होता. तोहि येऊन त्यास भेटला. तिथे एकत्र आहेत. कलबुरगेयास जाणार होते. फौज त्यांची आहे ती आहे. लवाडी करावयास चुकणार नाहीत. याजकरितां देशीं नेहमीं पंचवीस हजार फौज ठेविली. कर्नाटकांत विसाजी कृष्ण याजबराबर दाहा हजार फौज देऊन रवाना केलें. येणेंप्रमाणें बंदोबस्त ठीक केला आहे. श्रीमंत भाऊसाहेबासमागमें मुत्सदी राजश्री बळवंतराव गणपत व नाना पुरंदरे व महीपतराव चिटणीस ऐसे येत आहेत. थोरले श्रीमंतापाशीं राजश्री सखारामपंत व कृष्णराव पारसनीस ऐसे राहिले. वडिलांस कळावें. मित्ती. बहुत काय लिहिणें. कृपा लोभ असो दीजे. हे विज्ञापना.

पै॥ मिती वैशाख शु॥ ४

[१७०]

॥ श्री ॥

२९ मार्च १७६०.

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत जनार्दन आपाजी गोसावी यांसिः—
सेवक बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार सु॥ इहिदेसीतैनर्मैर्यावअलफ.

खेडास आले. तेथे शुक्रवारी राहिले व शनवारी कुच करून गेले. तेव्हां चंद्र, तीर्थ, व जंत्री हीं तिन्ही बराबर असून मूळ पत्रांतच थोडीशी संदिग्धता आहे. एकादशीस शिंदखेडास आले व त्रयोदशीस रवानगी झाली असें लिहिल्यामुळें रवानगीचा दिवस तोच मुहुर्तानें निघण्याचा दिवस असा वाचकाचा तर्क होतो.

२५७ ग्रांटडफ २०००० घोडेस्वार व १०००० पायदळ निघतांना भाऊबराबर होते झणून झणतो. एतिहासिक लेखसंग्रह नं. १४४ त २५००० फौज भाऊबराबर गेली झणून लिहिलें आहे.

२५८ सितैन मया व अलफ असें पाहिजे. सरकारीपत्रांत साल चुकावें हें आश्चर्य आहे. गोविंदपतांनीं अजूनहि हिशेब दिले नव्हते.

तुमचें हुजूर प्रयोजन आहे. तरी पत्रदर्शनीं हुजूर येणें. हिशेबकितेबाचा गुंता आहे ऐसा पर्याय लावून राहाल तर गोष्ट कार्याची नाही. हिशेब-कितेब तुम्हीं तयार केले असिले, जलद येत असिले, तर बरोबर घेऊन येणें. विलंब असिला तर तुम्हींच येणें. जाणिजे. छ ११ साबान. आज्ञाप्रमाण.

[१७१]

॥ श्री ॥

२ एप्रिल १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्य राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः—
पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. तुम्हांकडून पत्रें येऊन वर्तमान कळलें नाही तरी सविस्तर लिहिणें. खासा स्वारी मजलदरमजल त्या प्रांते येत आहे. येका दो रोजीं बेंहणपुरास दाखल होईल. तेथून पुढें दरकुच येणार. तुम्हांकडे बाकीचा ऐवज फार येणें तां पुढील रसदेचा मिळोन पंचवीस लाखाची तरतूद करून ठेवणें ह्मणोन पेशजी लिहिलें आहे व हल्लीं हें पत्र लिहिलें असे. तरी पंचवीस लाखांची तरतूद सत्वर करून ठेवणें व पांच साहा लाख पुढें आम्हांकडे लौकर रवाना करणें. घेविसी विलंब न लावणें. वरकड आपल्या ठाण्याठुण्यांचा बंदोबस्त कसकसा आहे ? तिकडील मंडळीला इकडील लक्षानें कोण आहेत ? कोणाचें राजकारण कसें आहे ? किंवा सारेच तिकडे आहेत ? हें वर्तमान तपशिलवार लिहिणें. तुम्हींहि युक्ति-प्रयुक्तीनें राजकारण राखून जे इकडे नसतील ते हाताखालीं घालणें. जलद

२५९ ह्मणजे ४ एप्रिल १७६० ला बऱ्हाणपुराला भाऊ पोंहचणार असें होतें. आंबेपडदुराहून भाऊ फाल्गुन वद्य १३ ला ह्मणजे १५ मार्च १७६० ला निघाले. तेथून निघून चार दिवस त्यांनीं दोन कोसांवर मुकाम केला. व तेथून निघून ४ एप्रिलला बऱ्हाणपुरास पोहचणार होते. ह्मणजे आंबेपडदुराहून बऱ्हाणपुरास आठव्या दिवशीं न पोहोंचतां (नातूकृत महादजीचें चरित्र पृष्ठ ५८) वीस दिवसांनीं पोहोंचले.

जोडी बराबर साविस्तर लिहीत जाणें. + हिंदुपत वगैरे बुंदेले यांणीं दारूगोळी वगैरे सरंजामानसी व फौजेसुद्धां हुजूर चाकरीस यावेंच हेंहि करणें. जाणिजे. छ १५ सावान, सु॥ सितैन मया व अलफ. तुह्मांकडील बातमी वरचेवर यावी ती येत नाहीं. तर जरूर डाक बसवून वर्तमान पाठवीत जाणें. जाणिजे. छ म॥ आह्मी दरमजल ^{२६}मंधील वाटेनें येतो. आठा रोजा नर्मदापार होऊं. सुजादौला, पादशाहाजादा, बंगालवाले, सर्व आपलियास अनकूळ होतेसें राजकारण करणें. खबर त्याची व सरदार व अबदाली डाक बसवून आठा रोजा आड पत्र येईसें करणें. ऐवज बाकी फार तुह्मांकडे आहं. जरूर वीस पंचवीस पाठवून देणें. छ १५ सावान. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

पे॥ छ १७ रमजान.

[१७२]

॥ श्री ॥

११ एप्रिल १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसि:-
पोष्य बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. माघ वद्य पंचमीचें तुह्मीं पत्र पाठविलें तें चैत्र वद्य दशमीस दोन महिने पांच रोजांनीं प्रविष्ट जालें. लिहिलें वर्तमान साद्यंत अवगत जालें. याउपरिहि तिकडील वर्तमान साविस्तर वरचेवरी लिहीत जाणें. चिरंजीव राजश्री भाऊ व राव तिकडे गेले. त्यांजकडे तुह्मीं येऊन सर्व निवेदन करणें. इकडेहि वर्तमान लिहीत जाणें. जाणिजे. छ २४ सावान, सु॥ सितैन मया व अलफ.

पे॥ आषाढ वद्य ४.

[१७३]

॥ श्री ॥

२८ एप्रिल १७६०.

पु॥ राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसि:-

विनंति उपरि. सुजाअतदौला मातवर फौज आलियावरी खामखा इकडे येईल, अबदालीकडे जात नाहीं; ह्मणोन विस्तार लिहिला तो कळला. एशियाम सुजातदौला याचा व मल्हारबाचा पहिल्यापासून स्नेह आहे. त्यास येथेंहि त्याणीं स्नेहच जोडला आहे. पुढेंहि त्यास हेंच पाहिजे कीं चक्रेत्याची पातशाही व हे सर्व अमीर आह्मीं एक होऊन अबदालीस काढून द्यावें. त्याणीं त्यास साफ जात्र द्यावा. आह्मीं यांणीं एक होऊन ज्या गोष्टीनें त्याजवर वजन पडून त्याचें पुतें पारपत्य घडें तें करावें. हें तुह्मीं शहाणिया माणसाबरोबर सांगून पाठवून त्यास सर्व प्रकारें इतवार येई तें करून त्याचा दुसरा विचार न राहतां एक पक्षीं होऊन येत तें करणें. सुजा-अतदौलाचें राजकरण एक पक्षीं ठीक करून दाखविणें. हे गोष्ट या समयीं फार उपयोगी आहे. तुह्मी शहाणे, सर्व प्रकारें. त्यांशीं राजकारण राखून आहां. त्याचा हाच प्रकार जलदीनें होऊन यावा हेंच चांगलें. तर सविस्तर करणें व लिहिणें. अलीगोहर याजकडीलहि प्रकार लिहिला तो कळला. त्यास याउपरि त्याचीं पत्रें वर्तमान येईल तें लिहिणें. त्यांणींहि द्यावें. सुजा-अतदौला ते तिकडून आह्मी इकडून सारें जमा होऊन एक होऊन येतां असें जाहलियावर मग अबदालीनें काय करावयाचें आहं? सर्व चित्तानरूप घडेल. या समयीं सुजाअतदौला यांणीं स्नेहाची वृद्धि करावी हेंच बरें आहे.

२६१ वावरानें स्थापन केलेल्या पातशाहीस चकत्याची पातशाही ह्मणण्याची गेल्या शतकांत चाल असे. मोगल लोकांत चकते ह्मणून एक कूळ असे त्या कुळांत वावराचा जन्म झाला. हिंदुस्थानांत आल्यावर वावरानें तें आपलें आडनांव केलें. जसा अहमदशहा दुराणी, तसा वावरशहा चकते. चकते हा शब्द भाऊसाहेबाच्या वखरीच्या ९४ पृष्ठावर आलेला आहे. ह्या शब्दाची मांडणी इंग्रजींत Chaghtai अशी करतात. पितृपक्षाकडून वावराचा संबंध तैमुरलंगशां पोहोंचे, ह्मणून वावरानें स्थापिलेल्या पातशाहीला तैमुरियाची पातशाही हीहि संज्ञा दिली जात असे. वावराच्या मातृपक्षाचें आडनांव मोगल होते, ह्मणून वावराला व त्याच्या वंशजांना मोगल ह्मणतात.

आह्वांस तर चकतेयाची पातशाही राखणें. यासाठीं अबदालीशीं सलुख करणें नाहीं. आह्मी सरदार एक जाहालियावरी सर्व गोष्टी उत्तमच घडून येतील. या ऐशास यांणींहि सामील होऊन चित्तापासून सोबती व्हावें. ह्मणजे आह्वांस पुर्ता याचा भरंवसा जाहला. मागें बोलत होते तें निदर्शनास आलें. न केलिया आमचा शब्द मात्र राहिल आणि आह्मी तो श्रीकृपेनें थोडक्याच दिवसांत पोहचून शत्रूचें निराकरण करितां. सर्व हे प्रकार त्यांसी सम-जसपणें बोलोन त्याचा निश्चय करून लेहून पाठविणें. जाणिजे. + मागें सरदारांनीं त्याची स्थापनाच पठाणाचे वेळेस झकली. आतां हिथ्या वाढ-वून नेहमीं आमचे होऊन सोबती लढाईस होतील तर पातशाहातचे बंदा-बस्ताचें काम त्याचे हातें घेऊं. दोहीं डगरींवर असल्या आपले घरींच कामाचे. सत्वर बोलून उत्तर भावगर्भ लिहिणें. ॥ छ ११ रमजान. हे विनंति.

[१७४]

॥ श्री ॥

२८ एप्रिल १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यातिः पौण्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट जाहलें. अबदालीमुळें मुलकांत दंगा फार. फौज मातबर आली ह्मणजे दवावानें जाईल; अथवा राहीला तर मातबर झुंज होईल. पन्नास हजार फौजेनिंसी जलदीनें मदत जाहाली पाहिजे. ह्मणजे इकडीलहि बंदावस्त राहील ह्मणोन पत्र लिहिलें तें कळलें. ऐशियास, अबदाली हावभरी जाहाले आहेत. यामुळें फौजानें आव टाकला. त्यास, सांप्रत आह्मी सीहारांस आलों. मातबर

१ वजोर मोडला, पळाला असतां फिरोन फत्तेच्या मसनदीवर वसविला (पत्रे व यादी १६२).

२६२ ह्मणजे आंबेपडदुराहून निघाल्यापासून, फार झालें तर, चवेताळिसाव्या दि-वशीं भाऊ सीहोरास पोहोचले. वारा किंवा तेरा एप्रिलच्या सुमाराला नर्मदेवर

फौज व गॉर्ड्डी व तोफखाना बरोबर आहे. इकडील बुंधेले व संस्थानिक सर्व बरोबर जमा करून नरवरच्या सुमारे येतो. पुढे जिकडे सोई दिसेल तिकडे जाऊ. माधोसिंग व वीजेशिंग व कोटेवाल राणाजी यांस सर्वास पत्रे, वकील, पाठविले आहेत. सर्व इकडील तिकडील दोहीं राजकारणांवर आहेत. परंतु आमचे येण्यामुळे एक पक्ष धरून सर्व जमा होतील. याच प्रकारे त्यांसहि लिहिले असे. हे सर्व एक होऊन मल्हारवा, जाट यांसहित अबदालीचे पारपत्य करावे हाच विचार आहे. त्यास, तुहीं तिकडील बंदोबस्त उत्तम प्रकारे राखून तुहीं हुजूर यावे. हिंदुपत, खेतासिंग, व तिकडील धुमे चांगले माणूस सर्वहि जे उपयोगी ते जमा करून आणावे. त्यास, तुहांस तिकडील दत्तियाचे पंचामुळे इकडे यावयास फौजलेना, तर तिकडील बंदोबस्त उत्तम प्रकारे राखणे. आण तुहीं आपले तरफेने शहाणा कारकून मातबर हिंदुपतीकडे पाठवून त्यास फौजसुद्धां सत्वर हुजूर लावून देणे. वरचेवरी तिकडील वर्तमान लिहीत जाणे. जाणिजे. रवाना छ ११ रमजान. हे विनंति.

हांडिया मुक्कामी पोहोचले (लेखांक ६९). उज्जनीला जाऊन भाऊंनी सैन्याची गणती केली झणून रा. नातू लिहितात. परंतु मधल्या रस्त्याने हांडियावरून सीहोरास गेल्यावर उत्तरेचा रस्ता टाकून पश्चिमेकडे उज्जनास जाण्याचे कांहीं प्रयोजन नव्हते. भाऊंच्या मनांत उज्जनीला जावयाचे असते तर ते खांडव्यावरून व मोरटक्यावरून इंदुराला येऊन मग उज्जनीला जाते. परंतु रजपुतान्यांतील पश्चिमेकडील रस्त्याने जाण्याचा त्यांचा वेत नव्हता; मधल्या रस्त्याने जाण्याचा वेत होता.

२६३ गाड्डी व तोफखाना यांचे महत्व भाऊंच्या डोक्यांत पूर्णपणे विचले होते. इंग्रज व फ्रेंच लोकांना वीस पंचवीस वर्षे झुंजतांना पाहून कवायती पलटणीचे महत्व भाऊसाहेवाला पूर्ण कळून चुकले होते. भाऊंनी प्रथम मुजफरखानाला चाकरीस ठेविले ते मुसावुसीला १७५१ त कुकडी नदीवर लढतांना पाहून ठेविले.

२६४ अखेरीस शेवटपर्यंत गोविंदपंत भाऊसाहेबाच्या सैन्याला येऊन मिळाला नाही हे पुढे दिसून येईल. सध्या दत्तियाचा पंच मध्ये आला ! पुढे आणीकहि किती एक पंच मध्ये आले !

[१७५]

॥ श्री ॥

२८ एप्रिल १७६०.

राजश्री बाळाजी गोविंद गोसावी यांसि:

अखंडितलक्ष्मीअलंकृतराजमान्य स्नेहांकित मल्हारजी होळकर दंडवत. विनंति उपरि तुह्नीं राजश्री मकाजी मिते व गंगाधर विश्वनाथ याजवराचर तोफा सुमारें ५ पांच व बैल सर ५९० पांचशें नव्वद पाठविले ते सरकारांत पावले असत. सु॥ इहिदे सितैन, मर्थ्या व अल्लफ. रवाना छ ११ रमजान. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[१७६]

॥ श्री ॥

२८ एप्रिल १७६०.

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यासि:

पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. लढाईचा मोर्केंदमा आहे. याकरितां

२६५ अजून इहिदेसितैन लागावयास अवकाश होता. लेखांक १७० तहि असेंच इहिदे सितैन झणून झटलें आहे, इहिदे सितैन मय्या व अल्लफ हा आर्वा सन आहे, दुसरा कोणताहि सन नाही. हा इहिदे सितैन चार जूनला सुरू होणार होता. तेव्हां २९ मार्चला व २८ एप्रिलला ' इहिदे सितैन ' झणून झणण्याचें कारण नव्हतें; नुसतें सितैन झणावयाचें. तेव्हां आर्वा, फसली व हिजरी ह्याखेरीज चवथा आणीक एक सन होता कीं काय ? किंवा आर्वा सन मृगापासून न मोजतां चैत्रापासून मोजावयाचा असा नानासाहेवांनीं व मल्हाररावांनीं विचार केला होता कीं काय ? लेखांक १६४ हें बाळाजी बाजीरावाचें पत्र आहे. तें १४ फेब्रुवारी १७६० त झणजे माघ अखेर लिहिलेलें आहे. ह्या पत्रांत सितैन मय्या व अल्लफ झणून स्पष्ट सन दिला आहे व सितैन मय्या व अल्लफ आर्वा सन आहे हें उघड आहे. त्याच्या पुढलें पत्र, आझाला उपलब्ध असलेलें असें २९ मार्चचें आहे. तें चैत्रांत लिहलें आहे व त्यांत इहिदे सितैन झणून साल घातलें आहे. तेव्हां आर्वा सन मृगाला आडनीड सुरू होत असे तो चैत्राला सुरू करून शालिवाहन शकाशीं जुळता करून ध्यावयाचा असा पेशव्यांचा व होळकरांचा विचार होता असें दिसतें.

२६६ आहिरवाड्यांतल आहिरांनीं दंगा केला होता. त्यांना मोडून काढण्याकरितां

सरकारांत प्याद्याचें प्रयोजन आहे. तरी तुझीं चांगला प्यादा मर्द माणूस याप्रे॥ ३००० तीन हजार सत्वर हुजूर पाठविणें. एक महिना प्याद्यास तेथें खर्चावयास देऊन रवाना करणें. बराबर कारकून देणें. येथें आलियावारी माणुस पाहून करार केले जातील. तरी प्यादे दिरंग न लावितां पाठवून देणें. माणुस केवळ कमाविसदारी तहसीलच्या कामाचें असें न ठेवणें. चांगलें मर्द झुजाचे उपयोगी पडे याप्रे॥ तलाश करून ठेवून पाठविणें. + जाणिजे. छ ११ रमजान, सु॥ सितैन मध्या व अलफ. बहुत काय लिहिणें. वहिली व सागरपैकीं हजार पाठवणें, ऐसीं पत्रें येथून पाठविलीं आहेत. तोफखानासुद्धां भारी जमावानें लढाई करावी लागते. बाहेरील कुमकेयाचा भरंवसाच आहे. सुजा-दौला, फरुकाबादवाले अनुकूल होत असें राजकारणहि करणें. हिंदूपत वगैरे बुधेले जलद येत व चांगले प्यादे सागर, रहिली वगैरे तुमचे आढळाचे, अंतरवेदींतील चव्हाण, आडारु वगैरे चांगले लोक प्यादे दोन तीन हजार पाऊण महिना पंधरा रोजांत येऊन पावतेसें करणें. तिकडे शह असल्यास तुझांस राहावें लागेल. शहाणें आहां. कांहीं फौज व नवे प्यादे ठेवून सत्वर पाठवणें. ऐवजाविसीं प्रकार पेशजी लिहिला, तों अलीकडे तुमचीं पत्रें येतात त्यांत खराबीच लिहिली येती. असो. गारा वगैरे सर्व आफत असली तरी दाहा वीस लाखांची तरतूद जरूर कर्ज अगर मामलतचे ऐवजीं मिळोन सत्वर करणें. गैरहंगाम येणें. शत्रू प्रबल. बाहेरील ऐवज तूर्त कोठें आहे ? यास्तव जरूर तरतूद करणें. तपशील लेहून न पाठवणें. कामाचे प्रसंगीं जो तरतूद करील ते कामावर पडेल. हे विनंति. पे॥ छ ९ सवाल.

चांगले लढाऊ लोक पाहिजे होते. ह्याचा किंचित् उल्लेख ऐतिहासिकलेखसंग्रहांतील नंबर २५ च्या सारांशांत केल्यासारखा दिसतो. हा सारांश ज्या तीन फुटकळ बंदावरून रा. खरे यांनीं काढिला आहे ते सबंद छापिले असते तर कदाचित् वरें होतें.

[१७७]

॥ श्री ॥

२९ एप्रिल १७६०.

पुरवणी राजश्री गोविंद बळाळ स्वामी गोसावी यांसि:—

विनांति उपरि सरकारांत गुलाबाचें प्रयोजन आहे. तरी भागिरथीच्या पाण्याचा गुलाब चांगला एक मण, वरकड गुलाब चार मण, एकूण पांच मण गुलाब चांगला बहुत बेश पाठवून देणें. + रवाना छ १२ रमजान. हे विनांति. शंभर जेजाले व दोनतीनशें बंदुका खरेदी करोन सत्वर पाठवणें. हे विनांति.

— — —

[१७८]

॥ श्री ॥

२ मे १७६०.

पु॥ राजश्री गोविंद बळाळ स्वामी गोसावी यांसि:—

विनांति उपरि तुझीं अबदालीच्या लष्करांतून बाँतमी यावयाची तजवीज केली. तें फार उत्तम केलें. या उपरि तिकडील बातमी रोजचेंरोज कच्ची लिहून यावी. त्यास येथें आलियावरी पैका काय मिळाला ? व बराबर खर्च त्याचा किती आहे ? खासा फौज त्याचे देशची किती ? कोण कोण सरदार ? किती जुमलेदार ? नजीबखान व रोहिले वरकड किती ? पायाचे माणूस किती ? तोफा किती ? कशा आहेत ? सेर जाहले, बुणगे लाविले, ते कोठें गेले ? याची काय तजवीज आहे ? मुलकांत अम्मल कोणत्या जागा कसा आहे ? हें कुल वर्तमान बारीक बारीक कळवें असें जरूर करणें. सेठ्याजी खराडे याचे पुत्र व आनंदरावराय याची खबर आहे कीं जिवंत सांपडले आहेत. त्यास तुझीं त्याचा शोध तेथें करवून हे कोठें आहेत ? कसे आहेत ? तेंहि बातमी कळें असें करणें. जाणिजे. छ १५ रमजान. बहुत काय लिहिणें. हे विनांति.

— — —

२६७ गणेश पंडित ह्यणून कोणी अबदालीचे सैन्यांत पेशव्यांचा बातमीदार राजरोस रहात असे, असें काशीराज लिहितो.

[१७९]

॥ श्री ॥

२ मे १७६०.

पु॥ राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यासिः—

विनंति उपरि. सुजाअतदौला राजकारणें चहूंकडून सोडून एक पक्षी होतात याप्रे॥ आढळलें आणि इकडून त्याची निशा पडली पाहिजे, यासाठीं तुमचेंहि जाणें जाहालियास जावें. त्याची निशा करावी. आणि त्यास भरंवसा पुरवून आपलें करावें. तुमचे जाणियास सोई नाही व इतबार न पुरें; तुम्ही सर्व त्या प्रांतीचे अकारीत्र, जावें न जावें; असें असल्यास कोण्ही शाहाणा इतबारी पाठवणें. लिहिल्याप्रे॥ सर्व करणें. जाणिजे. + मुख्य गोष्टी अबदालीकडे साफ जाहिराना व अंतस्थें कळवावें कीं आह्मी हे एक जाहालों. व पुढें त्यांसाहि पत्रें जाबसाल आमचे जाबसालाप्रे॥ जात जावे कीं हे तैमूरियाची पातशाही; याचा बंदोबस्त कळेल तसा आह्मी राजश्रीपंतप्रधान याचे इतफाकानें करूं ; तुम्हीं या गोष्टींत न पडावें आणि रोहिल्यामुळें हावभरी न होणें; पुढें भारी पडेल याचा पूर्ता विचार करणें. आह्मांस तरी तुमचें मसलतींत मिळणें नाही; या भावें त्यास कळवावें. आणि आपले फौजसुद्धां येऊन पोहचून शत्रूचें निराकरण होऊन येई तें करावें. बँदजफते दिल्लीतील पातशाहीचा बंदोबस्त त्याचे आमचे विचारें होऊन येईल तोच केला जाईल. जाणिजे. छ १५ रमजान. हे विनंति.

— — —

[१८०]

॥ श्री ॥

ता॥ ६ मे १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः
पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार. विनंति उपरि येथील जाणोन स्वकीय कुशल लिहिणें. विशेष. सुज्याअतदौला यास येथून पत्र लिहिलें असे. व

मलकाजमानी तेथें गेली आहे ह्मणोन वर्तमान आहे तिजला पत्र लिहिलें असे. त्यास दोन्हीं पत्रें तेथें पाठवावीं. सुजादौलाचें सुजादौलास द्यावें. मलकाजमानी तेथें असेल तरी द्यावें, नाही तर न द्यावें. त्यास, सुजाअत-दौला यास मुख्यत्वे हेंच लिहीलें असे, कीं तुम्हीं अबदालीस साफ ल्याहावें आणि आम्हांकडे यावयाची तयारी करून द्यावें. पुढें एक होऊन अबदालीचें पारिपत्य करून पातशाहीचा बंदोबस्त तुमचे आमचे विचारेंच होऊन येईल. त्यास, पहिले वजीराचा प्रकार तुम्हीं बोलत होतां. त्याविशीं सरदारानेहि त्यास उमेदवार करून वकील पाठविला असे. तुम्हीं त्याचे अन्वये त्याशीं बोलावें. आणि सर्व प्रकारें त्याची निशा खेहाविशीं करून दृढीकरण करावें. अबदालीस तिकडून साफ केलें. सुजाउद्दवलाचा भरंवसा तुटून ते निराश होत इकडे येतात हें केलें तें करावें. या समर्थी तुमची कारीगारी काम करून दाखवावयाची हेंच आहे. मलकाजमानी तेथें असेल तरी तीस हें पत्र देऊन तिचाहि भावगर्भ कळावा. अबदालीकडून राजकारणाची निराशा होऊन तीहि लगामी लोंगली तरी लावावी. परभारेंच या अन्वये पत्रें सुजाअतदौलास गेलीं असेत. + आहीं सुरोजेस आलों. अहिरांनीं फार लबाडी केली. यास्तव कांहीं फौज पाठविली. खेचीकडे बाकीचे कांहीं उगवून दरमजल नरवरावरून पुढें जातो. वरचेवर सरदारांचें लिहिलें येईल

२६९ मलकाजमानीनें आपली मुलगी अबदालीचा पुत्र तैमूरशहा यास नजीखानाचे सांगण्यावरून १७५७ च्या मोहिमेंत दिली होती असें वखरकार लिहितो. तें खरें असतें तर मलकाजमानी सुजाउद्दवल्याकडे पळून न येतां आपल्या व्याह्याकडे निर्भयपणें गेली असती. दिल्लीची पातशाही तैमूरशाहास देण्याचाहि नजीवखानाशीं तिनें करार केला होता ह्मणून भाऊसाहेबाच्या वखरींत झटलें आहे (पृष्ठ २७). परंतु, तैमूरशहास पातशाही दिल्यावर जिच्या संरक्षणार्थ तिनें इतका खटाटोप केला ह्मणून वखरनवीस ह्मणतो ती बाबर चकत्याची पातशाही कायम कशी रहाती ? हा विरोध इतका कांहीं स्पष्ट आहे कीं भाऊसाहेबाच्या वखरींतील २२ पासून २८ पृष्ठांपर्यंतच्या मजकुरावरती फारच संभाळून विश्वास ठेवणें जरूर आहे.

२७० भाऊसाहेबांना सरदारानांचि मदतीकरितां मुद्दाम बोलाविलें होतें. भाऊ रस्त्यावर असतां कोणत्या मार्गानें द्यावें, कोणत्या न द्यावें ह्यासंबंधीं पत्रव्यवहार भाऊंचा व सर-

तसे सारे येक जागा होऊं. माधवसिंग दोहींकडे. राजकारण तिकडेच फार. आह्मांकडे येऊं ह्मणतात. बोलावूं गेले. वरकडासहि पत्रं गेलीं. येतील ते जमा करीतच आहों. सुजादौलाचें काम ठीक करणें. वरचेवर बातमी चहूं-कडील वर्तमान व अबदालीकडे बातमी ठेविली तेथील वर्तमान वरचेवर लिहीत जाणें. बाहेरील ऐवज तूर्त मिळणें नाहीं. खर्च भारी. लढाईचा प्रसंग ! पेशजी लिहिलेप्रमाणें दाहापासून वीस लाखपर्यंत तरतूद जरूर करणें. रवानगीचे हेच दिवस. लवकर तरतूद होऊन महिन्यांत ऐवज येईसा करणें. त्याकडील ल्याहावयाचा प्रसंग नाहीं. बुंदेले वगैरे तुमचे तालुक्याचे रजवाडे व प्यादे दोन तीन हजार नवे चांगले ठेवून पाठवणें. दारू व शिसें पंचवीस चाळीस खंडी जमा होईसें करणें. रा॥ छ १९ रमजान. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

पे॥ मित्ती ज्येष्ठ शुद्ध २ भृगुवार. मु॥ इनपामऊ नजीक शादार ?

[१८१]

॥ श्री ॥

७ मे १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री बाळाजी गोविंद व गंगाधर गोविंद
स्वामी गोसावी यांसि:

पोष्य बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल

दारांचा होत असे. भाऊ येत आहेत हें त्यांना दोन तीन महिने माहीत होतें. असें असून पुढें आप्रयास भाऊ पोहोंचले तेव्हां आपण खासा काय कारणास्तव आला ह्मणून मल्हारराव भरसभेंत गजों लागले ह्मणून भाऊसाहेबाची बखर लिहिणारा ह्मणतो तें बरेंच अविश्वसनीय आहे असें वाटतें. जर किरकोळ सरदारांनीं काम भागण्यासारखें असतें तर भाऊ स्वतः खचित जातेना. अबदालीच्या हातून हिंदुस्थानांतील बहुतेक सर्व सरदारांनीं एकेकदां थप्पड खाल्ली होती. तेव्हां भाऊंचीच वाट शिंदेहोळकर पहात होते. अर्थात् होळकरांना भाऊंस कडक बोलण्याचें काहींएक कारण नव्हतें. एकंदरीत बखरींत वर्णि-रेल्या हाहि प्रसंग अवास्तव आहे अशी जवर शंका येते.

जाणोन स्वकीय लिहीत जाणें. विशेष. राजश्री *पाराशर दादाजी यांच्या फौजेनें सीकस्त खादली, लुटली, नागवली, सिलेदार उठउठोन जातात; ह्मणोन राजश्री रखमाजी दादाजी यांणीं विनंति केली. त्याजवरून हें पत्र तुह्मांस सादर केलें असे. तरी मशारानिल्हेस हुजूर पाठवून देणें. जाणिजे. छ २० माहे रमजान, सु॥ इहिदेसितैन मर्या व अल्लफ. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[१८२]

॥ श्री ॥

८ मे १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः पो॥ बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कारं विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहीत जाणें. विशेष. सांप्रत तुह्मांकडून पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. तुह्नीं कोठें आहां ? अंतरवेदीच्या अमलाचे वर्तमान काय ? सरदार कोण जागा आहेत ? रोहिले अबदाली कोणे ठिकाणीं आहेत ? त्याजकडील वर्तमान येतच असेल तर सविस्तर लिहीत जाणें. + तुह्नीं पत्रदर्शनीं चिरं-जीवाजवळ येऊन सर्व हिशेब कच्चें यथार्थ समजावून कृपा संपादनं. कच्चें वर्तमान जलद सविस्तर लिहीत जाणें. छ २१ रमजान. बहुत काय लिहिणें.

[१८३]

॥ श्री ॥

११ मे १७६०.

राजश्री बाळाजी गोविंद गोसावी यांसिः—

अखंडितलक्ष्मीअलंकृतराजमान्य स्ने॥ मल्हारजी होळकर व जनकोजी

* हे दादोपंत बाघ (धाकटे रामराजे यांचें चरित्र पृष्ठ १७) यांचे पुत्र असावे.

शिंदे दंडवत विनंति उपरि. अंतर्वेदीत
 यासी आज्ञा केली. त्यास तुह्यांपाशीं श्रीमंताकडून
 हुजुरातचीं पथकें फौज होती ते उठोन गेली ह्मणोन तुमचें पत्र आलें.
 त्यावरून हल्लीं तुह्यांस लिहिलें असे. तर रांगडे, स्वार, प्यादे, नवी शिबंदी,
 अगत्यागत्य प्रसंगानुरूप लागेल तशी गुजरशींनीं ठेवून अंमल कायम करून,
 सरकार काम करणें. खर्च शिबंदीचा लागेल तो मनास आणून मजुरा
 दिलहा जाईल. सु॥ इहिंदे सितैन मर्थ्या अल्लफ. जाणिजे. छ २४ रमजान.
 बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

श्री ह्याळकांत चरणीं तत्पर.
 खंडोजी सुत मल्हारजी होळकर.
 वार

[१८४]

॥ श्री ॥

११ मे १७६०.

राजश्री बाळाजी गोविंद गोसावी यांसिः—

अखंडितलक्ष्मीआलंकृतराजमान्य

स्ने॥ मल्हारजी होळकर व जनकोजी शिंदे दंडवत विनंति उपरि ये-
 थील कुशल जाणोन स्वकीय लिहीत जाणें.

विशेष. बुंदेलखंडा बकशी व सुमेरसाचा पुत्र रतनसा यांणीं दंगी^२ केला.
 त्यांस आपले मायेंत घेणें. प्रसंगानुरूप कांहीं अगत्याअगत्य खर्चवेच
 लागला तर समयावर दृष्टी वेऊन करणें. बुंदेलखंडाचे ऐवजीं मजुरा पडेल.
 त्याजला हातीं घेऊन तूर्त समाधान करून हातीं घेणें. याची पुढें दिक्कत
 पडेल. यास्तव अनमान करून नुकसानी कराल, ऐसें सर्वथा न करणें. प्राप्त

२७२ बुंदेलखंड, आहिरवाडा, खेचीवाडा, रजपुताना, अंतर्वेद येथील बहुतेक राजे-
 रजवाडे पेशव्यांच्या विरुद्ध होते.

समयावर दृष्टी देऊन वर्तणूक करून ज्यांत सरकार काम तें करणें.
 सु॥ इहिदे सितैन मॅथ्या व अल्लफ. रा॥ छ २४ रमजान. बहुत काय
 लिहिणें. हे विनंति. मोर्तबसुद, वार.

[१८५]

॥ श्री ॥

१४ मे १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजेश्री गोविंद बल्लाळ
 स्वामी गोसावी यांसि:—

पोष्य सदाशीव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशळ जाणोन
 स्वकीय कुशळ लिहीत जाणें. विशेष. चितपावन कऱ्हाडे यांचा कजियां
 श्रींती लागला आहे. आतां फारच वाढला असे. त्यास, परस्परे कजिये वाढून
 एक प्रकार दिसावें हें नसावें. त्यास, जिकडून वाढला असेल तिकडून निरा-
 करण करावें. यास्तव लिहिलें असे. त्यास इतकें वाढावयाचें कारण काय ?
 आतां तट कोणे गोष्टीचा पडला आहे तो लिहिणें. येथूनहि लिहावयाचें अ-
 सेल तें लिहून पाठवूं. तुझीं कऱ्हाडियांस लिहून कजिया न वाढून नीट होईल
 तें करणें. + वर्तमान कळलियावर दुतर्फी लेहून मोडून टाकावे. लागेल तर
 लेहून पाठवणें व तुझींहि हाच यत्न करणें कीं कलह न वाढे. रा॥ छ
 २७ रमजान. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

पो॥ छ १२ सवाल.

२७३ कज्याचें स्वरूप काय होतें तें कळतें तर वरेंच अभ्यसनिय होतें.

२७४ कार्शांत. इतर अक्षरांपेक्षां श्री नीटनेटकी काढिली असून श्री आणि त यांच्या-
 मध्ये योग्य असें अंतर ठेविलें आहे.

[१८६]

॥ श्री ॥

१४ मे १७६०.

पु॥ राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसि :

विनंति उपरि यमुना पार लष्कर उतरावें लागतें. यास्तव तुझीं अंत-
रवेदींतून नावा कुल जमा करून एक जागा कोण्हाचा उपद्रव नावेस न
लागे ऐसें ठिकाणीं ठेवणें. खासा स्वारी पुढें आलियावरी आज्ञा होईल
त्या स्थळीं आणायस येतील. + तुमच्या जिल्ह्यांत असतील त्या कुल
दक्षणतीरीं आपलें जबरदस्तीखालीं जमा करणें. वरचेवरी बातमी वर्तमान
लिहीत जाणें. खासा स्वारी अरूण प्रांतखेची येथें आली. दरमजल नर-
वरच्या सुमारें ढवलपुरचे घाटें उतरोन गिलच्याचे पारपत्यास जातों. हिंदुपत
वगैरे बुंदेले लौकर येत तें करणें. पैका जरूर पेशजी लिहिलेप्रमाणें पाठवणें.
या कामास विलंब आळस न करणें. जाणजे. लिहिलेप्रे॥ सारा एवज
तयार करणें. तूर्त पांच लाख जरूर पुढें ग्वालेरी सुमारें पाठविणें. हिंदु-
पत वगैरे पत्रें फार दिवस गेलीं. सारे सत्वर पंधरा रोजांत येऊन पावतेसे
करणें. सुजाअतदौलाचें उत्तर आह्वांकडे येतों असें आलें. परंतु पुर्ता
भाव शुद्ध पाहून लौकर येतसें करणें. रोहिल्याकडे तुमची डाक बसलीच
आहे. फौज कोणे सरदारांची किती ? रमजान झालियावर उमेद कोणती ?
सडे कसे जाले ? बहुत जलद दो रोजाआड आह्वांस बातमी येईसें करणें.
जयनगरवाले याचे सरदाराचे प्रस्तुत फारच बिघडले आहे. निष्ठेचे गोडहि
लिहितात. एकपक्षीं पुर्ते जाले तर निखालसता करोन आणूं. सर्वास बुंधेले
याचा भरंवसा फार. ते सत्वर येतसें करणें. भुपाल खेचीकरहि येणार.
अहीर वगैरे लबाड्या सर्वांनीं मांडल्या. बंदोबस्त करून जाणें. पुढील लौकर
जाणियास ठीक पडत नाहीं. कार्याकारण करणें तें करून पुढें जातों. नजी-
बखान तो अबदालीच आहे. त्याखेरीज वरकड रोहिले फुटतील तर फो-
डावे. महमदखान बंगस याची निष्ठा तुझी फार लिहीत होतां. ते प्रस्तुत
जाऊन तेथें मिळाले. तेहि येथील स्नेह राखतात. त्यांनीं व हफीज रह-
मतखान पाहिले रुजू होते त्यांनीं अंतस्थ इकडील आश्वासन घेऊन त्याचा

बुद्धिभेद करून माघारें कुच करवावें; आपण निराळें व्हावें. यांत ते वांचून अबदालीनजीवखानांचें पारपत्य होईल. ते निष्ठा राखितात. यास्तव त्यांस सूचना असावी. करतील तर उत्तम. न करतील तर सरदार जाट आही एक जाहालियावर त्यांस पुर्ते भारी आहों. परिणाम त्यांणीं आपला पहावा. नजीवखान तर मूलच आहे. त्याचें बोलणें प्रमाण नाहीं. बातमी जलद पोहोचावणें. बुंधले वगैरे फौज ऐवज सत्वर पाठवणें. ॥ छ २७ रमजान. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[१८७]

॥ श्री ॥

१५ मे १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी
गोसावी यांसि:

पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहिणें. विशेष. तुझीं पत्र पाठविलें तें पावलें. रामगड जाटाचा घेऊन पुढें अंतर्वेदीत अंमल करणार ह्यणां तर मजलदरमजल आही सिरोजेस आलों. याउपरि ग्वालेरीवरून ढवळपुराचे सुमारें येतां. राजेरजवाडे यांस पत्रें गेलीं आहेत. बुंधेल्यास गेलींच. तेहि जमा होतील. मातवर फौज व तोफखाना गाडदी व दोन्ही फौजा सरदारांच्या व जाट इतके येथें गाडून उभे राहून चालून घेऊन तेव्हां अबदल्लीच्यानें दम धरून उभे राहणें तोफाचे माराखालीं वार येणें कळतच आहे ! सुज्याअतदौला सर्व प्रकारें स्वामीची फत्तेइच्छितात ह्यणोन लिहिलें, तर हेंच त्यास योग्य आहे. त्यांचा आमचा स्नेह तसाच आहे ! आहीं जवळ आलियावरी ते घेऊन सामील होणार. त्यांस हें करणें उचित आहे. सरदारांनीं वकील त्यांजकडे त्यांची निशा व्हावी ह्यणोन पाठविले आहेत. त्यास, तेहि पोहोचले असतील. तुझांसहि विस्तारें लिहिणें तें लिहिलें असे. याउपरि त्यांणीं उलग न राहतां,

एकपक्षीं होऊन मोठें काम हें करावें:—चक्रत्याची पातशा कायम करावी. हेंच आह्मांस त्यास योग आहे. याउपरि जलदी करणें हेंच लायक आ(हे). माधवसिंगाचा दंगियाचा वगैरे सर्व प्रकार कळला. त्यास हा प्रकार खराच. परंतु इतकेंहि सोडून निखालस होऊन घेतात. असें जाहल्यास मागील रफेदफे करून त्यासहि भेटीस बोलवावें हेंच केलें असे. घेतात न घेतात हेंहि कळेल. परंतु त्यास अबदालीचा भरंवसा पु (र) त नाही. इकडे नीट वर्तत नाही. याउपरि सर्व समजून नीट जाहलें तर बरेंच आहे. फार करून होतीलच. अंतर्वेदींतील अम्मल जबरदस्तीनें राखिला तसाच राखावा. आमचे येणियाची आवाइ तेथें गेलियानें ते घाबरे होऊन आपला देश जवळ करावयाची तजवीज करीत असतील. त्यास, याची बातमी बारीक बारीक तुमची डाक बसली असे तिकडून वरचेवरी आणून लेहून पाठविणें.+ सुजादौलाविशी दुसरा प्रकार न होई इतकेंच करणें. हेंच जरूर आहे. सुजादौला पुरते आपले होऊन कुमकेस यावें. काम जालियावर त्याचे हातें मोठें काम घेऊं. मळमळीत असलें तरी घरींच राहावें. तिकडे न जावें. हें तरी व्हावें. अबदालीचे लष्करांत तुमची बातमी गेलीच आहे. चहूंकडील बारीक खबर राखून लिहिणें. हिंदूपत वगैरे बुंदेले व कांहीं प्यादे व ऐवज खर्चास हरतरतूद करून जरूर पाठवणें. आम्ही सुरोजेहून नरवरावरून जातो. पुढील सरदारांचे लिहिलेप्रमाणें ढवलपूर अगर कुरोली ग्वालोरकडून जाऊं. अहिरांनीं लबाडी केली. वाट चालत नाही. आम्ही पुढें गेलों. आतां नरवराकडेहि नीट वाटेनें पत्रें येत जाईसं करणें. बंगालियाकडील खबर राखोन लिहीत जाणें. बुंदेले-याचें सामान आपला कोणी प्यादा देऊन सत्वर येईसं करणें. तुहीं ठाणीं, मुलूख, काईम राखणें. दुवाबानें अबदाली माघारा चालला तर तुहीं त्या मार्गेच मार्गें घेणें. खातरजमा बंदोबस्ताची असेल तरी फौजसुद्धां तुहीं चमेलकाठीं घेणें. हे विनंति.

पै॥ मिची ज्येष्ठ शु॥ ८.

[१८८]

॥ श्री ॥

१९ मे १७६०.

राजश्रिवाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बळाळ स्वामी गोसावी यांसिः
पोष्य सदाशिव चिमणार्जी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणोन
स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. पत्र पाठविलें तें पावलें.

+ सुजाअतदौला सर्वप्रकारें आपलेकडे येणार, आपण जलदीनें यावें, ह्यणजे
येऊन मिळतील, तिकडे जातच नाहीत, ह्यणोन लिहिलें तें कळलें. ऐशि-
यास सुजाअतदौलाचा सर्व प्रकारें दुसरा विचार नाही, आणि हल्लीं तुमचे लि-
हिल्यावरून व त्याचें पत्र आलें त्यावरून फारच खातरजमा जाहली. आह्मीं
मालनास आलों. दरमजल पाहारीवर येऊन पुढें सरदारांस सामील होतां.
राजेरजवाडे येतील ते घेऊन येतां. तुह्मीं सुजातदौलाशीं बोलोन सर्व पकें
करून एकपक्षीं करणें. आग्रियाआलिकडे सरदारांची गांठ पडतांच
त्यांचेहि येणें व्हावें हें जरूर व्हावें. हल्लीं त्यांस पाठविलें असें तें देणें.
तुह्मींहि लिहिणें. मजबुदी पक्की करणें.

महंमदखान बंगस यास पत्र पाठविलें असे. तें त्याजकडे रवाना करणें.
त्यास इतकेच लिहिलें असे कीं तुह्मीं खेहाचे रीतीनें फार चालत आला.
पुढें जें उचित तेंच करावें. तुह्मीं त्याशीं कितेक मंत्र भेदपुरःसर उपयोग
जाणून बोलावयाचें बोलणें. तें प्रस्तुत ते तिकडील पक्षीच आहेत. उगाच
रावता अमावा. हाफीद रहमदखान यासहि पत्र लिहिलें आहे. देणें.
दोनी पत्रांचे मसुदे पाठविले आहेत. हाफीज रहमतखान बंगस फुटतील
तर फोडावे.

प्रस्तुत यमुनेपार अंमल त्याचाच आहे. तुमचीं ठाणीं जीं काय आहेत तीं
आहेतच. त्याचा बंदोबस्त करून तुह्मीं सत्वर चमेल खासा स्वारी उतरलि-
यावरी हुजूर येऊन फौज सुद्धां मिळणें. बुंधेले वगैरे कांहीं तुमची फौज
चमेलतीरीं हुजूर सामील व्हावी. तुह्मींहि बनेल तरी यावें. अगर
सुजादौला तुह्मीं मिळोन दरमजल यावें. तिकडे काम नाही. येथें मोठे
लढाईस सामील नाही असें न होई तें करणें. तुमची डांक असून रोज
खबर येत नाही असें कामाचें नाही.

बुंधेले वगैरे ग्वालेरीस ठेवावे ह्यणोन तर पाहारीनजीक येतों. तेथून पुढें येतेसमयीं हाहि प्रकार करणें तसा करूं.

ऐवजाचा बोभाटच लिहिला तो खराच आहे. परंतु तूर्त बोट आहे. बेगमी खर्चाची तुझीच तजवीज केली पाहिजे. पेशजीं लिहिलेप्रमाणें करणें, पांच सात सत्वर येऊन पावेतसें करणें.

रवाना छ ३ सवाल. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

पैवस्ती छ १० सवाल.

[१८९]

॥ श्री ॥

२१ मे १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री बाळाजी गोविंद स्वामी गोसावी यांसिः पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहीत जाणें. विशेष. राजश्री शामजी रंगनाथ यास सुजातदौला याजकडे वकीलीस पाठविले आहेत. त्याजबरोबर निसवत नारायणराव बा- पूजी याजकडील स्वार दिले आहेत. त्यांस रोजमरा आठवडा रुपये.

२५ स्वरुपजी मुळे स्वार १०

४७॥ कानोजी हरपले १९

१२॥ लक्ष्मण बाबाजी ५

८५

३४

एकूण ३४ चौतीस स्वारांस रोजमरा आठवडा रुपये मथ्याशी याप्रमाणें, महिन्याचे आठवडे चार, जोपर्यंत मशारानिले कामकाजास तेथें राहतील तों- पर्यंत सदरहूप्रमाणें रोजमरा प्रांत बुंदेलखंड वगैरे महाल येथील ऐवजा देत जाणें. + जाणीजे. छ ५ सवाल सु॥ सितैन मथ्या व अलफ. बहुत काय लि- हिणें. हे विनंति.

[१००]

॥ श्री ॥

२३ मे १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः पो॥ सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लेखन करणें. विशेष. राजश्री शामजी रंगनाथ यांस सुजाउद्वले यांजकडे रा॥ केलें आहे. तरी हे तेथपर्यंत सुरक्षित पोहोंचत तें करणें. पेशजीं तुह्यांस बुंधेले सरंजामसुद्धां सत्वर येऊन सामील व्हावे, दारुगोळ्याचा सरंजाम करून पाठवावा व ऐवजाची तरतूद करून पाठवून द्यावा, याविशीं लिहिलें होतें. त्याप्रमाणें तर्तूद करून सत्वर दारुगोळा व ऐवज सत्वर येई तें करणें, व बुंधेलेहि जमावसुद्धां जलद येऊन पावत तें करणें. रा॥ छ ७ सवाल. + बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

— — —

[१९१]

॥ श्री ॥

२८ मे १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहिणें. विशेष. तुह्मीं पत्र ज्येष्ठ शुद्ध द्वितीयेचें पाठविलें तें छ १० सवालीं प्रविष्ट जाहलें. त्यांत अबदालीची लष्करची बातमी तपशीलवार लेहून पाठविली व कितेक मजकूर लिहिला तो सर्व कळला. त्यास, याच प्रकारें बारीक मोठें वर्तमान लिहिणें. प्रस्तुत वर्तमान आहे कीं माघारा जाणौर. अफीज रहिमतखान मथुरेस जाटासी बोलावयास आला आहे. गंगोबासहित जाटाहि गेला आहे. काय होईल तें लेहूं. जाहानखान व नजीबखान ईटावेकडे गेले ह्यणोन खबर आहे. त्याचोहि वर्तमान लिहिणें.

२७५ पुढें लवकरच सुजाउदौला मिळाला नसता तर अबदाली वहुशः माघारा गेला असता. सुजाउदौल्याची मातवरी भाऊ व अबदाली दोघेजण जाणत होते (पुढील वाक्यें व काशीराजाची वखर).

सुजाअतदौला याचा प्रकार तपशीलवार लिहिला कीं वजिरी याची व अली-
गोहर पातशा करावा, याविशीं निश्चयपूर्वक लिहिलें यावें ह्मणजे याचा
गुंता नाही, होऊन येतो, ह्मणोन. तर याचा जावसाल तुम्ही पहिला
तुम्ही बोलत होता त्यास वाकीफ आहां. दुसरे कोणही मातबर यासारखा अम-
त्याखेरीज बंदोबस्त व्हावयाचा नाही. व शाहाजादाहि आणावा येविसी
वारंवार लिहिलीं गेलींच आहेत. दुसरा विचार सुजाअतदौलानें न करितां
यावें हेंच उत्तम आहे. तुम्हीं याप्रें॥ करणें. कदाचित् आमचा पका दस्ता-
वेज गोऊन मग यावें हा प्रकार मनांत आणून जावसालावरी घालतील तर
न घालावा. आम्ही लौकरीच सरदारांजवळ जाऊं. भेटी होतील. त्याणीं
जावसाल काय कसा केला तो पुर्ता समजोन तुम्हांसहि लेहून लौकरीच
पाठवितों. परंतु त्याणीं लवकर यावें, शत्रूचा पराजय करावयास सामील
व्हावें, हेंच उचित आहे. + त्याचे वजिरीचा मजकूर पहिलाच आहे.
तुम्हीच बोलत होतां. आतांही मातबरावांचून बंदोबस्त होणार नाही.
त्याणीं घरचें काम जाणून सत्वर यावें. मोठें काम जालिया त्याचे हातें
इच्छित काम होईल. याचा निश्चय, पांच सात रोजांत सरदार जवळ होतील,
मग लेहून पाठऊं. लक्ष्मीनारायणाचे हातें सरदारांनीं निशा पाठविलीच
असेल. ॥ छ १२ सवाल. बारीक जलद बातमी दररोज येई असें
करणें. नजीबखान काय तजवीजेंत ? पैकियाचे तगाद्यामुळें पाय काढला
अशी खबर आहे. ठीक आणून लिहिणें. ठाणीं खबरदार राखणें. हे विनंति.

[१९२]

॥ श्री ॥

२९ मे १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः
पो॥ विश्वासैर्व बल्लाळ नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून

२७६ विश्वासरावाचीं दहापांच पत्रें आमचेजवळ आहेत. परंतु तीं बहुतेक अलेकम-

स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष पत्र पाठविलें तें पावलें. लिहिलें वर्तमान सविस्तर कळों आलें. ऐशियास, एतद्विशींचा सर्व अर्थ तीर्थरूपांनीं लिहिला आहे त्यावरून कळेल. खासास्वारी मजल दरमजल ग्वालोरपर्यंत आली. लौकरीच चमेल उतरून आगऱ्याचे रोखें जाऊं. तिकडील सर्व वर्तमान वरचेवरी लिहीत जाणें. जाणिजे. छ १३ सवाल सु॥ सितैन मया व अलफ. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[१९३]

॥ श्री ॥

२९ मे १७६०

पु॥ राजश्री गोविंद बळाळ स्वामी गोसावी यांसि:—

विनंति उपरि. काशीच्या ब्राह्मणांस वर्षासनाचा ऐवज चार पांच साला पावत नाहीं ऐसा बोभाट येतो. त्यास, येविशींचें वर्तमान कसें काय तें सविस्तर लेहून पाठवणें ह्मणोन पेशजी तुह्यांस लिहिलें होतें. त्याचा जाब आला कीं ऐवज पावोन दीक्षितांचीं कवजें घेतलीं आहेत. ऐशास, यांप्र॥ असोन वारंवार बोभाट येतो हें काय ? याउपरि तुह्यांकडून ब्राह्मणांचा ऐवज कोण्हे सालांत कसा पावला आहे त्याचीं कवजें असतील तीं हुजूर पाठवणें व बाकी राहिली असेल तेहि तपशीलवार लिहिणें. जाणिजे. छ १३ सवाल, सु॥ सितैन मया व अलफ. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

सलामक्रीचीं आहेत. विश्वासरावानें आपल्या दक्षिणेंतील मित्रांना पत्रें पाठविलीं असावीं. शिंदहेडच्या मोहिमेंत विश्वासरावाबरोबर वावूराव राम फडणीस होते. तेव्हां मोरोबा-दादांच्या दप्तरांत त्या मोहिमेसंबंधी पत्रें सांपडावीं. परंतु सध्यां तें दप्तरच मालकांच्या हलगर्जीपणामुळें नाहींसें झालें आहे. उदगीरच्या व पानिपतच्या मोहिमांसंबंधीं विश्वासरावाचा पत्रव्यवहार पेण येथील कोल्हटकरांच्या येथें सांपडावा. विश्वासरावाचे मित्र कोणकोण होते ह्याचा वखरीतून किंवा इतरत्र कोठें पत्ता लागत नाहीं.

२७७ गोविंदपंताविरुद्ध हाहि तक्रार ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे.

[१९४]

॥ श्री ॥

३० मे १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः—
पो॥ सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि वेथील कुशल जाणून
स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. ठाणें इटावें येथें तुह्मांकडून पदम-
सिंघ चौधरी राहातो. त्या ठाणियास रोहिल्याची फौज येऊन वेढा घातला
आहे ह्मणोन परस्पर कळलें. ऐशियास, तुह्नीं त्याचें साहित्य करून बंदो-
बस्त केलाच असेल. खासा स्वारीहि आज छ १४ सैवालीं ग्वालरीस
येऊन दाखल जाहाली. येथून दरकुच तिकडे येऊन सर्व गोष्टी उत्तमच
होतील. ठाणेदारांस धीर भरंवसा देऊन दमानें राहे तें करणें. पेशजीं
तुह्मांस ऐवजाकरितां लिहिलें आहे त्याप्र॥ कांहीं ऐवजाची तर्तूद जरूर
होऊन येई तें करणें. बातमीचें वर्तमान वरचेवरी जलद जलद लेहून डाके-
बराबर पाठवीत जाणें. हाफीजखान, गंगाधरपंत मथुरेस आले. तोहि
प्रकार कसकसा होतो तो कळेल. आह्मीहि आग्र्याचे सुमारें जाऊन अब-
दालीचें पारपत्य करूं. ईटाव्याच्या ठाणेदारास बहुत प्रकारें धीर भरंवसा
देऊन ठाणें चांगले तऱ्हेनें कायम राहे ते गोष्ट करणें. य+मुनेचे अंग
मोकळें आहे. बेहेडों थोर आहेत. कुमक पावती करोन ठाणें न जाई तें
करणें. ठाणें मजबूत. तुमचा बंदोबस्त. रोहिले दहा हजार फौज आहे,
तोफा नाही. उगेच आवाईनें ठाणीं पळतात. हें कामाचें नाही. बहुत तर-

२७८ ३० मे १७६० ला भाऊ ग्वालरीस आले व तेथून त्यांनीं कुच १७ सवालीं
ह्मणजे २ जून १७६० ला केलें (लेखांक १९५). ४ जूनला भाऊ चमेलनदीच्यातीरीं
(लेखांक १९६) व ८ जूनला ढवलपूरपासून चार कोसांवर उत्तर तीरीं आले [ले-
खांक १९९]. शिंदे होळकर व जाट यांचीं सैन्यें भाऊसाहेबाला २५ जूनच्या अगोदर
दोनचार दिवस येऊन मिळालीं. नजीखान व जाहानखान यांनीं इटाव्याला शह दिला
होता. त्यांना हुसकून लावण्याकरितां ८ जून पासून १२ जुलैपर्यंत चमेलउत्तरतीर घ
आग्रा ह्याच्या मधील प्रदेशांत भाऊसाहेबांस राहणें भाग पडलें. चमेलउत्तरतीरपासून
आग्रा कायतें आठरा कोस होते. दोनचार दिवसांत आग्र्यास जाऊन पोहोचूं ह्मणून
भाऊ गोविंदपंताला लिहीतहि होते.

२७९ नाले यांच्यामुळें झालेली खोल दरड [पत्रें व यादी १६२].

तूद करोन ईटावें राखणें. पंधरा रोजांत सर्व फौजा एक होऊन फडशा होईल. तुमचीं वारंवार बातमीचीं पत्रें आलीं तीं पावलीं. उत्तरोहि वरचेवर येथून गेलीं आहेत. सुजादौला तूर्त निकाल पाडून गेले. उत्तम. फिरोन अलीकडे गोहर येऊन त्यांकडे न येत, ईकडील सूत्र मजबूत राही तें करणें. छ १४ सवाल. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[१९४ अ.]

॥ श्री ॥

३० मे १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गो॥ :—

पो॥ बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहीत जाणें. विशेष. पा॥ जलालीबिजराम व कसबे कास-गज येथील कमाविस राजश्री अंताजी मीर्णकेश्वर यांकडे आहे ती त्यांकडून दूर करून माहाल सरकारांत ठेऊन तुहांस जमी सांगितली असे. तरी सनद पावतांच सदरहूपे॥ महालची जमी करून एवज सरकारांत जमा करणें. जाणिजे. छ १४ सवाल सु॥ सितैन मया व अलफ. हे विनंति.

[१९५]

॥ श्री ॥

२ जून १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः पो॥ सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून

२८० अंताजी माणकेश्वरावर नानासाहेबांची इतराजी पैशाकरितां पूर्वापासून होतीच [पत्रें व यादी ३३७]. ही पैशाकरितां इतराजी भाऊसाहेबांच्या सांगण्यावरून झाली असली पाहिजे हें उघड आहे. पूर्वी दादासाहेबांकडून अंताजीपंताचें पारिपत्य व्हावें तसें झालें नाहीं. आतां खुद्द भाऊसाहेब हिंदुस्थानांत गेले. तेव्हां अंताजी माणकेश्वरासारख्यांचा मुलाहिजा ह्यापुढें राहणें दुरापास्त होतें.

स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. खासास्वारी आज छ १७ सवालीं ग्वालरीहून कुच होऊन पुढें आगऱ्याकडे जावयास दर कुच चालली. पांच चार दिवसां सरदाराची भेट होऊन पुढें नजीबखान व जाहानखान वाढोन आले आहेत त्यांचे पारपत्याची तजवीज होऊन येईल. सर्व गोष्टी बऱ्या होऊन येतील. तुम्ही आपलेकडील तमाम ठाणेदारांस ताकीद करून, ठाण्यांठाण्यांत दम धरून कायम राहात निकड पडल्यास चांगले तऱ्हेनें जुंझत, ऐसें करणें. केवळ दुरील अवाईनें ठाणीं टाकून पळोन जातात ऐसें नसावें. जो ठाणें टाकून अवाईनेंच येईल त्याचें पारपत्य तुम्हीं उत्तम प्रकारें करावें; ह्मणजे दुसऱ्या ठाणेदारांस असें वाटेल कीं ठाणें टाकून गेल्यानें अबरू राहत नाहीं; तेव्हां ठाणें टाकून निघूं नये, जुंझून मरावें हेंच बरें आहे. अबरूनें दम धरून राहून जुंझतील तेव्हां इकडीलाहि कुमक चांगली पोहचून शह वारेल. त्याजपाशीं तोफखान्याचीहि ईबागत नाहीं, ऐसें आहे. तरी याप्रमाणें सारे ठाणेदारांस ताकीद करणें. बंदोबस्त ठीक राखणें. वरिचेवरी वर्तमान सर्व लिहित जाणें.+ चमेल ढवलपुराचे खालीं चार पांच कोशीं उतरून सरदारांकडे जाऊं. यमुनेस उतार जाहाल्यास नजीबखान वाढला आहे त्याचें पारपत्य करणें हेंच काम आहे. मुख्यत्वे मोठें पारपत्य जाहालियावरी ठाणींठुणियांचा बंदोबस्त उत्तम प्रकारें होऊन येईल. तूर्त आपल्या जागा मात्र खबरदार राखणें. असेंहि करितां एखादे जागा ठाणियास पेच पडला तर कांहीं चिंता नाहीं. परंतु थोडी फौज पाठवून कामाहि नाहीं, येथेंहि नाहीं, असें नसावें. याजकरितां पाठवात नाहीं. अगरियाचे सुमारे जाणें जाहालें ह्मणजे या दबदबियानें ते सर्व येकत्र होतील, तिकडे राहाणार नाहींत असेंहि वाटतें. वरचेवरी बारीक मोठें वर्तमान बातमीचें सर्व लिहिणें. जाणजे. छ १७ सवाल. चवथे रोजीं चमेल पार होऊं. सरदारहि भैरुंरचे सुमारे येतील. मग सर्व मिळोन पार यमुना होऊं अगर तुम्हांकडे फौज पाठवणें तरी पाठवूं. तोंपर्यंत ठाणीं

काईम राखणें. फौज प्यादे जमाव असून इटाव्यासारखे ठाण्यांतील क-
माविसदार पळतात, अपूर्व आहे! ठाणेदारानें मरावें तेव्हां निघावें. नजीबखान
फौज थोडी. तोफखाना नाही. आह्मी चमेल पार जालिया तेहि माघारे
फिरतील. तुह्मांकडे मातबर मामला. तुमची पत असोन आह्मांस ऐवज
मिळेना ! बंगेसांचे वेळेस बाबूजी नाईकानें पाई पैजारा चढवून रु॥ कर्ज
मेळविलें. आतां सर्व अनुकूल असून न मिळे यांत परिच्छिन्न तुह्मांस शब्द
लागेल. निकडीचे समयीं तरतूद न होई तर मातबरी काय कामाची ?
सत्वर पांच लाख रवाना करणें. सर्व त्यापुढें समजावणें. तूर्त पांच लाख
महिनाभरांत. दोहोंत आणखी दाहा लाखांची तरतूद करणें. छ मजकूर.
बहुत काय लिहिणें. हे विनंति. सुजादौलाकडील सूत्र बळकट करणें कीं
तिकडे न जात. हे विनंति.

[१९६]

॥ श्री ॥

४ जून १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसि:-
पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणोन
स्वकीय कुशल लिहिणें. विशेष. खासास्वारी नजीक चमेलकुवार नदीवर
आली. येकादो दिवशीं चमेल उतरून पलीकडे जाऊं. लौकरीच सरदा-
राची भेट होईल. हाफजीरहिमतखान आले आहेत. त्याचाहि जावसाल

२८२ महमदखान बंगसावर बाजीरावानें १७३३ त स्वारी केली. ती छत्रसालाच्या
विनवणीवरून केली. त्यावेळीं बुंदेलखंड मराठ्यांच्या हाताखालीं आलें नसल्यामुळें आस-
पासचे सावकार व जमीदार यांकडून पैसा मिळण्याची अतिशय अडचण असूनहि
बाजीरावाचा हस्तक जो बाबूजी नाईक ल्यानें पाई पैजारा चढवून कर्ज मिळवून दिलें
आणि आतां सर्व सोई असून गोविंदपंताला ऐवज मिळेना. तेव्हां भाऊसाहेबांच्या मनांत
गोविंदपंताविषयीं राग आला तो यथान्याय आहे.

२८३ बाबूजीनाईक वारामतीकर.

होणें तो होत आहे. कांहीं ठहरून गेले तर जातील. राहिले तरी त्याचे पारपत्याचा विचार उत्तम रीतीने केला जाईल. सुजाअतदौला यांणीं वजिरीचीं वस्त्रें व पातशाहा शाजादियास करावा हें अबदालीनें केलें तें कबूल केलें आहे ऐसें, वस्त्रें घेतलीं त्यांत निघतें. आणि माघारे गेले होते तेहि फिरोन आले, असेंहि आहे. याजवरून त्याचा प्रकार एक प्रकार दिसतो. त्यास, अबदालीजवळून वजिरी घ्यावी, अलीगोहर याची स्थापना करवावी, रोहिले यांचे तलडूँ राखावें, हें कांहीं सुजाअतदौलास उचित नाहीं व याचा आमचा घोबा, सरदारांशीं स्नेह, व हे हिंदुस्थानचे पातशा, यांणीं त्या पातशाचे हातें स्थापना करून घेणें हें सहसा करणार नाहींत असें वाटतें. याप्रें॥ संदेह प्राप्त होतात. तरी, याचा मजकूर कसा आहे तो मनास आणणें. त्याचा त्याचा बनाव न पडे तें करणें. सरदारांनींहि त्यास खोलून लिहिलें असेल. आह्मी व सरदार एक जाहालियावरी या-विशीं लिहून पाठऊं. त्यास सर्व प्रकारें सुजाअतदौला यांणीं ईकडील लक्षाप्रें॥ करणें हें उत्तम. याच डौलांवर त्यास राखणें. त्याचे मातुश्रीचें राजकारण तुहांसीं आहे. तिकडूनहि त्यांस बाध करवणें. वर्तमान लिहिणें. ईटावे येथील ठाणें कायम आहे, झुंजत आहे. आतां ईकडील उपरामुळें रोहिले ठहरूं पावणार नाहींतसें वाटतें. तुह्मी त्यास हिंमत देऊन लिहिणें. ज्यांत दमधरी तें करणें. रामचंद्रभट पुराणिक यांस दोन तीन पत्रें पाठ-विलीं. परंतु त्यांचें उत्तर येत नाहीं. त्यास, ते कोठें आहेत, श्रीस गेले न गेले, तें सर्व लिहिणें. + जाणिजे. छ १९ सवाल. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[१९७]

॥ श्री ॥

४ जून १७६७.

अखंडितलक्ष्मी अलंकृत राजमान्यराजश्री विसाजी गोविंद कमाविसदार
पा॥ सागर दि॥ राजश्री गोविंद बल्लाळ गोसावी यांसिः—

सेवक सदाशिव चिमणाजी नमस्कार सु॥ ईहिंदे सितैन मया व अलफः।
सेदवाईचे ठाणें कटारेवाले यांणीं घेतलें आहे तरी तुह्मी बापूजी नारायण
याजला सामील होऊन, ठाणे घेऊन, मा॥निलेयाचे स्वाधीन करणें आणि
कटारेवाले याचें पारपत्य उत्तम प्रकारें करणें. जाणजे. छ १९ शौवल.
आज्ञाप्रमाण.

[१९८]

॥ श्री ॥

६ जून १७६०.

राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः—

विनंति उपरि. यमुने पारवारच्या नांवा साऱ्या जमा करून आपले
हुकूमांत ठेवाव्या, त्यास प्राप्त न व्हाव्या याप्रमाणें करावयास लिहिलेंच
आहे. त्या बमोजीब कोठें केलें, कोठें न केलें, तें लिहिणें. + जेथें बंदोबस्त
जाहाला असेल तेथील जाहाला. पुढें ठीक राखाव्या. नसेल जाहाला तेथील
करणें. जाणजे. छ २१ सवाल, सु॥ ईहिंदे सितैन मया व अलफः।
हे विनंति.

[१९९]

॥ श्री ॥

८ जून १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्य राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी
गोसावी यांसिः—

पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणोन
स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष पत्र तुमचें तूर्त येत नाही. आतां
खासास्वारी चमेलीवर उत्तर तीरीं आली. सरदाराच्या भेटी लौकरीच
होतील. हफीज रहिमतखान आला आहे. याचेंहि बोलणें चालणें होऊन
काय ठहराव होणें तो होईल. लेहून पाठऊं. त्यास, सुजाअतदौला पटणि-

याकडे जात होते ते माघारे आले. परंतु तुमचें या मजकुराचें लिहिलें आलें नाहीं व नजीबखान व जाहानखान विठुरास गेले हेंहि वर्तमान आलें. त्यास, तुम्ही कोठें आहां ? काय मजकूर ? सुज्याअतदौल्याचा विचार काय ? तुम्ही त्यास सर्वविशीं लिहिलें कीं नाहीं ? इतके दिवस बोलत होते तें निदर्शनास यावें. आह्मी जवळ आलों. सरदार आह्मी येक होताच शत्रूच्या पारपत्याचा विचार घडेल. त्यास, सुज्यातदौला यांणीं फौजसुद्धां सामील व्हावयाचा विचार करावा. सांप्रत नजीबखान यांचें राजकारण लागलें आहे. त्यास, याचा आमचा स्नेह असतां त्या राजकारणाची आस्ता करावी हें उचित नाहीं व ते करणार नाहींतच. परंतु आलें राजकारण तोडूं नये या भावें बोलत असतील तरी तेंहि न बोला. त्याचें राजकारण तोडून यावयाचें करावें. हे आलियावरी सर्व बंदोबस्त व उचित गोष्टी, पातशाही कामें, व अलीगोहर आणून पातशा करणें, इत्यादिक सर्व होऊन येईल. तरी याचा प्रकार सर्व त्याचा लेहून पाठवणें. संशय न राहाता येत असें करणें. तुमचें पत्र तिकडील बातमी वरचेवरी या दिवसांत यावी, हें करणें. जाणिजे. + छ २३ सवाल. बहुत काय लिहिणें. हे विनति.

[२००]

॥ श्री ॥

१० जून १७६०.

पु॥ राजश्री गोविंद बछ्ठाळ स्वामी गो॥। विनंति उपरि. तुम्ही पत्र पाठविलें तें पावलें. सुजाअतदौला याचा प्रकार इतके दिवस ठीक होता. परंतु आतां आह्मांस एक प्रकार लिहितात. त्यास स्वामी आगरियास आले ह्मणजे नजीबखान, ज्याहानखान माघारे कोळेस जातील आणि यांची व सुजाअतदौलाची गांठहि पडणार नाहीं ह्मणोन कितेक लिहिलें तें कळलें. ऐशियास आह्मी चमेल उतरलों. आगरें अठरा कोस आहे. एकादों दिवशीं सरदार आह्मी एक होऊन पार उतरावयाची तजवीज करणार. अगरिया-

जवळ जातो. नजीबखान व ज्याहानखान माघारे फिरतील. न फिरले तथापि सुजाअतदौला यांणीं इतके दिवस येथील लक्षानें राहिले. आतां सरदार आह्मी एक जाहालों. याउपरि यांणींहि यावें, अब्दालीचें पारपत्य करावें, दिल्लींतील बंदोबस्त व पातशाही पूर्ववत् करावी, हें काम सोडून त्यास भिऊन त्याजकडे जावयाची तजवीज करितात. तरी अब्दाली त्याचे तालुक्यांत उतरून येत नाहीं. त्याजकडे त्याचा उपद्रव काय आहे? त्यास, आतां तरी सर्व प्रकारें आमचा मनसुबा उत्तम आहे हें, यावें हेंच यास योग्य, असें पत्रहि लिहिलें आहे. त्याजकडे पाठवणें आणि तुहीं लिहिणें. कोणी पाठवावयाचा असेल तर पाठविणें. आणि दुसरा विचार सर्वथा न करीत ते गोष्ट करून त्याचा इकडे यावयाचा प्रकार करणें. सरदारांकडून कराखादहि जाणें तो गेला असे. त्याजवरूनहि त्यांणीं आपली पक्की खातरजमा करून घ्यावयाची तर घ्यावी. दुसरा विचार याउपरि सहसा न करावा. नजीबखान ज्याहानखान यांणीं कच इटाव्याहून केलें. कोळेकडे येतात अशी खबर आहे. हे इकडे आले तरी तुमचा उगला तिकडे असावा ह्मणजे सुजाअतदौला तुह्मासीं नीट बोलतील. ठीकच हाईल. जाणिजे. छ २५ सवाल. + तुह्मी, गणेश संभाजी, बाबूराव कानेर, अब्दाली काळेहून यमुना उतरून अलीकडे येऊं लागले तरी, अंतरवेदींत सर्वांनीं उतरून पायबंद घावा. कदाचित् दिल्लीकडे चालला तरी सहजच ठाणीं सुटतील. तुहीं बसवीत जावीं. दोनचार रोजांत सरदार आह्मी एक होऊन लढाईची तरतूद करणें तें करूं. सुजादौलांनीं दम धरावा. त्याकडे न जावें. असें असून न आइकतील तर आमचा नेहमीं पंच पडेल. सर्व गरमनरम होऊन माघेत मेळवून तिकडे न जात तें करणें. रा॥ छ २५ सवाल. हे विनंति.

[२०१]

॥ श्री ॥

११ जून १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः--

पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय लिहीत जाणें. विशेष. तुह्यांकडे सालमजकुरची रसद महालानिहायची रूपये ११००००० अकरा लक्ष रूपये येणें. त्याचा भरणा स्वारीकडे करणें. तीर्थरूपाकडे पुणियास न करणें. येथून लेहून पाठविलें आहे. याखेरीज सालगु॥ सनसितैन व मागील बाकीचा ऐवज महाल॥ तुह्यांकडे येणें आहे. त्यास, तूर्त कांहीं स्वारीकडे ऐवजाची तरतूद करून पाठविणें ह्मणोन लिहिलें होतें. परंतु कांहींच ऐवज आला नाही. मसलतीचे दिवस, फौजस पोटास जरूर द्यावें लागतें. सर्व तुह्यांस ठाऊक आहे. तुह्नी मातबर मामलेदार बहुत दिवस या प्रांतास माहीत. सावकारीमध्ये पत उत्तम प्रकारची. या समयींत तुह्नी हरप्रयत्नें करून जो ऐवज लागेल तो मेळवून द्यावा. असें असतां कांहींच तरतूद न जाली. अपूर्व आहे ! अंतरवेदींत मात्र पठाणाचा दंगला जाला. त्यास तुह्याकडील परगण्यांस फारसी तसदी लागली नाही. कदाचित् लागली असती तरी तुह्नी ऐवज मेळवावा. मातबर काम पडल्यास दोन सालाचा सारेच मामलतीचा ऐवज अगोदर घ्यावा. अशीच तुमची सचोटी सावकारीमध्ये आहे ह्मणोन लिहिलें आहे. तरी सर्व समजोन लिहिल्याप्रमाणें ऐवजाची तरतूद करणें. सालमजकुरचे रसदेची अगोदर सूचना लिहिली आहे. हाहि भरणा लौकरच करावा लागेल. याची तजवीज करणें. जाणिजे. छ २६ सवाल, सु॥ हिहिदे सितैन मयावअलफ. + बहुत काय लिहिणें. देशीं ऐवज न पाठविणें. येथेंच दोन महिन्यांत भरणा करणें. वारंवार लिहिला असून ऐवज न आला. तुमची पत आहे. काम पडलें असून मनन वाढवावें. तेव्हां मनसबा शेवटास गेलियावर पैका द्याल. तोंपर्यंत भरंवसा येत नाही हें उत्तम नाही. सत्वर तरतूद, रसद व बाकीचे ऐवजी बा॥, तूर्त पाठविणें. हे विनंति.

[२०२]

॥ श्री ॥

पु॥ राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः—

विनांति उपरि. तुह्नीं दोन पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. यांत मुख्यार्थ कीं मातबर फौजेनिशीं सत्वर यावें. सुज्यातदौला सर्व प्रकारें स्वामीच्या येणिया-मुळें येऊन सामील होतील. अबदालीकडे जात नाहीं. राजकारणहि राखून ठेविलें आहे. ह्मणोन विस्तारें लिहिलें तें सर्व कळलें. ऐशियास, खासास्वारी दरमजल बोडसियास आली. पुढें दरमजल तुह्नी लिहिल्या रोखेंच येऊं. सरदारांसहि लिहिलें असे. त्यांचींहि पत्रें जशीं येतील त्यासारिखा रोख धरूं. त्यास सुज्याअतदौलाचें राजकारण फार करून दाखवावें. सरकारचें काम व यास मातबर इच्छेनरूप पदारूढ करवावें याचा कितेक अर्थ तुह्नी बोलत होता तो प्रकार बनला नाही. परंतु हल्लीं मल्हारबांनींहि त्यास बहुताप्रकारें लिहिलें आहे. व यांशींहि स्नेहाचा फारच याचा राबिता आहे. या दिवसांत आमचेंहि येणें जाहलें. येणेंकडून कितीक उमदी कामें घडणें. हे दिवस रुबकार जाहाले. यास्तव तुह्नी जे बोलत होता ते सुज्याअतदौला यास एकपक्षी करून घेऊन यावें. आणि तैमुरियाचे पातशाहीचा बंदोबस्त करावा. अबदालीस खूब तंबी करावी. मल्हारबाचा या गोष्टीविशीं संशय न आणावा. तेहि याच कामावर तयार आहेत. सुज्याअतदौलाविशीं कांहीं दुसरा मजकूर नाही. आतां सुज्याअतदौलानें आपले तर्फेनें निदर्शनास आणून देऊन पुढें फार दिवस स्नेहाची मजबुदी चालोन घेईल ते गोष्ट त्यांनीं करावी. त्यास, तुह्नीं हा सर्व अर्थ पहिल्या लिहिल्यावरून त्यास कळवून त्यास या कामावरी सिद्ध केलें असेल. कदाचित् मळमळीत प्रकार असेल तर जो तुह्नाजवळ त्याचा पुर्ता वळखी असेल त्यास तेथें पाठवून त्यास भरंवसा पुरवून यावयाचे करीत तें करणें. अबदालीस तो साफच जाब द्यावा. मलकाजमानी सुज्यातदौलाकडे गेली आहे ह्मणोन कळलें. ऐशास, अबदालीचे जबरदस्तीखालीं बाईकाचे भरंसियावरी जावें, त्याचीं जरब आपण सोसावी, हें कांहीं यास योग्य नाही. मागें जे जे त्यास भेटले

त्यांची गत काय जाहली ? हाल काय जाहले ? यास हरपें॥ न्यावें, तेथें नेऊन फसवावें, रोहिल्यानें पैका कबूल केला त्यास जागा नाही, लटकी आशा दाखवावी, फसवावें, त्याचे जबरदस्तीखालीं हे सांपडले ह्मणजे या-जपामूनाहि पैक्याची इच्छा करावी, न कबूल केलें तरी मग अबदालीचा प्रकार कळतच आहे. असे प्रकार घडतील. हेंहि त्यास आपले तर्फेनें हितो-पदेश सांगावा. इकडे उपयोगी आहेतच ते दृढ करावे. हिंदुपत वगैरे यांस पत्रें गेलीं. तुह्मी लिहिणें. लौकर येत तें करणें. शाहाजादियाक-डीलहि वर्तमान लिहिणें. सुजादौला त्याचा पैगाम तोडून आमचे पुतें होऊन सामील होतील तर त्याचे हातेंहि मातबर बंदोबस्ताचें काम घेऊ. निर्मालय जाले ते आमचे कामाचे काय ? हे चांगले असून काम न कर-तील, घरीं राहून दोहींकडे पाहतील तर त्यांसच पुढें पेंच. तर या समयीं आह्मांकडे यावें. तसेंच फरकावाद्दाले आणणें. हे विनंति.

[२०३]

॥ श्री ॥

१५ जून १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसि:

पो॥ सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. तुह्मीं पत्र पाठविलें तें पावलें. लिहिलें वर्तमान सविस्तर कळलें. ऐशास इकडील सविस्तर वर्तमान लिहिणें तें पेशजी पत्रीं लिहिलेंच आहे. त्याजवरून कळलेंच असेल. + सुज्याअत-दौला याची व नजीबखान व ज्याहानखान याची भेट जाहली. त्यास या-उपरि त्यास त्यांणीं साफ जाब देऊन निरोप द्यावां आणि एकपक्षी करारा-प्रमाणें इकडे यावयाचें करावें. सरदारांच्या भेटी दौती दिवशीं होतील. गंगोबा आले. भेटलेयाउपरि पुरती तजवीज करणें ती करूं. तहाचा जाब-

साल आहे. जें ठहरेल तें लिहून पाठवूं. जाणिजे. छ १ जिलकाद. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[२०४]

॥ श्री ॥

१९ जून १७६०.

राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसि:

विनंति उपरि. सुज्याअतदौलाचा मजकूर दोन तीन पुरवणियांत लिहिला. त्यांत मुख्य मजकूर हाच कीं नजीबखानाचे जाणियामुळें अबदालीकडे जाणार. परंतु अद्यापि उलग आहे ह्मणोन. तरी खासास्वारी जवळ अग-रियास यावी ह्मणजे आपण त्यास मिळत नाहीं असें लिहीत असतां, त्यांणीं, आह्मी जवळ आलों असें असतां, हा विचार मनांत आणिला हे गोष्ट त्याचे दूरदेशीस व चालत आल्या स्नेहास अयोग्य व त्यास ही गैर नफि-याची गोष्ट आहे. कशी ? तर हाफीजरहिमत याचे मारफातीनें सरदारांशीं राजकारण अबदालीचें लागलें आहे. बोलोनहि हाफीज गेला आहे. हें ठीक जाहलें तरी जाईल व ज्यांणीं ज्यांणीं लबाडी केली त्याचें पारपत्य हातून होईल. कदाचित् राहिला तर आह्मी, सरदार व जाट येका दो दिवशीं अगरियाजवळच एक होऊन पार उतरून उत्तम प्रकारें पारपत्य करितां. सर्वहि गोष्टी उत्तम होतील. आमचा इतका जमाव पडला असतां त्यांत सुज्याअतदौला जाऊन फसतील. एक तर आमचा पुरता दावा पडेल. आणि अबदालीस पैका न मिळाला नजीबखानानें कबूल केला आहे त्यास पैक्याचें कूळ हेच आहेत. यास त्याजपासोन उलगावावें ह्मणजे सहजच पैका देणें आला. हेहि गोष्ट त्यास वार्डट. याचाहि विचार दूरदेशीनें केला असेलच. यांतून जाणार नाहीत. तथापि त्यास कोणही बहकावि-तात. तर हें त्यास हें उमजवावें. सर्वथा त्यांणीं न जावें. नजीबखानास साफच जाव द्यावा ; लावून द्यावा. त्यांणीं पार राहावें. इकडे यावयाचें

करावें, याचा भरंवसा फार होता. माधवसिंग याचा विश्वास होता. त्यास त्याणीं फौज तयार केली. आपण येणार. कमाविसदार वकील सोडिले. इतकें त्याणीं केलें. याचा भरंवसा असोन हे गोष्ट सहसा याणीं करूं नये. अबदाली उपरी. किती दिवस पुरवेल. आह्मी नेहमीं आहों. श्री कृपनें हरएक गोष्ट सत्वर होऊन येईल. आतां त्याणीं उलग नसावें हें उचित असे. जाणिजे. + सरदार आह्मी एक होऊन सत्वर जें करणें तें करूं. या-उपरि त्याचा जाबसाल तोडून एकपक्षी पुरतें व्हावें. आतां तिकडे जातील, तर नेहमीं आह्मांकडे तोडून जाणें तरी जावें. सर्व अर्थ गरम नरम होऊन त्याचें जाणें तिकडे न होय तें करणें. वर्तमान वरचेवर लिहीत जाणें. ॥ छ ५ जिलकाद. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[२०५]

॥ श्री ॥

१९ जून १७६०.

पु॥ राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसि:

विनंति उपरि. सुज्याअतदौला यांणीं नजीबखान यास साफ जाब दिलहा कीं आह्मी मराठियांकडे आहों, तुह्मी अबदालीस विदा करणें. त्याजवरून ते फारच खट्टे होऊन निरोप घेऊन गेले. त्यास, आह्मी जवळ आलों; सुज्याअतदौलाचा जाब तसा जाहाला; आतां, नजीबखान याचे वस्तू कांहीं तिकडे राहावत नाहीं. तुह्मी इटावियास येऊन त्याचे फौजेस धुडावावें. आपलीं ठाणीं जीं गेलीं असतील तीं कायम करणें. सुज्याअतदौलाहि तुमचे कुमकेस फौज पाठवितील. त्यास लेहून पाठवणें. ते बोलत होते कीं गोविंद-पंत इटावियास असते तरी नजीबखान कांहीं त्याजवर न जाता. परंतु हेच गेले असते तरी आह्मी फौज पाठवितों. असें भाषण केलें. असो. त्याजवर काय आहे ? तुर्त तुह्मीं त्याचे लोक उठवून आपला अंमल करावा. यास

गुंता पडणार नाही. सारे एक होऊन करणें. जाणिजे. + गोपाळराव, गणेश संभाजी, तुह्मीं, अकबरपूरकर, सर्व जमा होऊन आपली जागा कायम करणें. शिंथाकडून भिकारीदास सुजादौला ह्याकडे आहे. त्याचेंच पत्र आलें कीं नजीबखानास निरोप देऊन गंगापार आहेत. तुह्मांसहि वर्तमान कळलेंच असेल. मुकासदाराचें तेहि साहित्य करितील. तुह्मीं जमा होऊन अंमल आपला करणें. नजीबखान, जहानखान अबदालीकडेच जातील. हाफिजाचे बोलीवर अबदाली नजीबखानास टाकून जाईल. न गेला तर सरदार, आह्मी, जाट एक होऊन यमुना उतरून पारपत्य करूं. कोणे चिंता न करणें. सर्लेंवित दुरून भारी असते. येथें सर्व कळलें. लौकरच उत्तम होऊन येईल. रा॥ छ ५ जिलकाद. ऐवज जरूर खर्चास अठापंधरा रोजांत येईसा करणें. हे विनंति.

[२०६] पे॥ छ १० जिलकाद ॥ श्री ॥

१९ जून १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः
पो॥ सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. येथें खर्चाची वोढ फारच जाहाली आहे. तुह्मी ऐवजाची तरतूद करून ऐवज सत्वर पाठवणें, ह्यणोन वारंवार लिहीत असतां, ऐवजाची तरतूद केली आहे ऐसं मात्र शोभेस लिहिता. परंतु, ऐवज रवाना करीत नाहीं. हे गोष्ट उर्तेम नसे. हालीं हें पत्र लिहिलें असे. तरी पेशजी लिहिल्याप्रें॥ ऐवज सत्वर पत्र पावतांच हुजूर रवाना करणें. विलंब एकंदर न लावणें. जाणिजे. छ ५ जिलकाद, सु॥ इहिदे सितैन मया व अलफ. + बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

२०५ कोणाचीहि व विशेषतः येथें अबदालीची.

२०६ शेवटीं अखेरपर्यंत गोविंदपंतानें ऐवज पाठविला नाही. डिसेंबरांत बाळाजी गोविंद व पाराशरदादाजी यांजवरोवर पाठविला तो अबदालीच्या लोकांनीं मध्येंच लुटिला.

[२०७]

॥ श्री ॥

२४ जून १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः
 सेवक सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून
 स्वकीय लेखन करणें. विशेष. तुह्नीं पत्रें सप्तमीचीं पाठविलीं तीं प्रविष्ट
 जाहलीं. त्यांचीं उत्तरें पुरवणिघांत लिहिलीं त्यावरून कळेल. येथें दरमहा
 पैर्चा सहा लाख रुपये लागतात. तरी तुह्नांस लिहिल्यापै॥ मातबर ऐवज
 येऊन पोहोचे तें करणें. सुजाअतदौलाचीं पत्रें पाठविलीं आहेत. हीं दो
 दिवसांत त्यास पावे तें करणें. कड्याकुऱ्याविशीं नजीबखानास दोन अडीच
 लक्ष रु॥ द्यावे याचे र॥ गोपाळराव गणेश यांचें पत्र पाठविलें तें पावलें.
 त्यांस तुह्नीं लिहिलें तें उत्तम. अर्तिं रु॥ त्यांस का द्यावे ? न द्यावेच.
 जाग्याजुग्यांची बंदोबस्ती उत्तम प्रकारें करून राहावें. र॥ छ १० जिलकाद.
 बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

२८७ पानिपतच्या मोहिमेस एकंदर जो सैन्यसमूह जमला होता, त्याचा सगळ्याचा
 खर्च भाऊसाहेबांस द्यावा लागत नसे. सरंजामी सरदार आपापल्या सैन्यांचे खर्च चाल-
 वीत. भाऊसाहेबांना आपल्या स्वतःच्या सैन्याच्या खर्चास दरमहा सहा लाख रुपये लागत.
 पानिपतची मोहीम शके १६८१ च्या वद्य त्रयोदशीला ह्मणजे इ. स. १७६० च्या १५
 मार्चला सुरू होऊन १४ जानेवारी १७६१ ला संपली. ह्मणजे ही मोहीम बराबर दहा म-
 हिऱ्यांना एक दिवस कमी इतके महिने चालली होती. दरमहा सहा लाखप्रमाणें दहा महि-
 न्यांचा साठ लाख खर्च होतो. व शेवटल्या चार महिन्यांतील महागाई लक्षांत घेऊन दर-
 महा दहा लाख जास्त खर्च धरिल्यास ह्या शेवटच्या चार महिन्यांचा ज्यादा खर्च चाळीस
 लाख होतो. एकंदर सुमारे एक कोटी रुपये एकट्या भाऊसाहेबांचे सैन्याच्या खर्चाला ला-
 गावे असा अंदाज होतो. भाऊसाहेबांचें सैन्य पन्नास हजार पडदुराहून निघतेवेळीं होतें
 असें बाबूराव खेराच्या १६ व २० मार्च १७६० च्या पत्रांत आहे.

२८८ ह्मणजे लढाई सुरू झाल्यावर.

२०८]

॥ श्री ॥

२५ जून १७६०.

राजश्री गोविंद बल्लाळ गोसावी यांसि:

विनंति उपरि. तुह्मीं पत्र पाठविलें तें पावलें. सुज्याअतदौलाचा मजकूर विस्तारें लिहिला व तुह्मीं त्याशीं इतवार पुरावयाचें लिहिलें तें कळलें. ऐशियास, तुह्मी त्याशीं बोलला व तेहि. तिकडे जात नाहीं असें बोलतात, हें यथार्थच. परंतु, तुर्त ते बोलतात एक, करतात एक, असें आमच्या बातमीचे रीतीनें दिसतें. कसें ? तरी, अलीकडे फौज उतरली, आपणाहि अलीकडे आले आणि नजीबखान यास ठेऊन घेतलें आहे. त्यास, त्याणीं जेव्हां त्यास ठेऊन घेतलें, तेव्हां एक प्रकारें दिसतें. यास्तव कितेक त्याचे मतलब होऊन आमचा उपयोग पडावा यास्तव विस्तरें मजकूर सांगून राजश्री रौमाजी अनंत व राजश्री नारो शंकर यांस रवाना केलें आहे. व फौज मागून येऊन पोहोंचली. त्यास, तुह्मीं पुढें सुज्याअतदौला यास लेहून पाठवावें कीं यांस कितेक आपले खातरदास्तीस्तव, सरकारचे उपयोगास्तव रवाना केले असेत; हे येतात व फौजहि मागून येते तां तुह्मीं तेथें मुकाम करावा; नजीबखानास लावून द्यावें आणि तागायत

२८९ रामाजी अनंत व नारो शंकर यांच्या दफ्तरीं हिंदुस्थानांतील घडामोडीसंबंधीं पत्रें असावीं. विठ्ठल शिवदेव, हिंगणें, अंताजी माणकेश्वर ह्यांच्याहि दफ्तरीं ह्या घडामोडीसंबंधीं कागदपत्र सांपडावे. आह्मीं विठ्ठल शिवदेव, नारो शंकर व रामाजी अनंत ह्यांच्या वंशजांच्या गांवीं ह्मणजे विंचूर, मालेगांव इत्यादि ठिकाणीं शोध केला; परंतु, कागदपत्रांचा सुगावा लागला नाही. वर सांगितलेल्या पुरुषांचे कागदपत्र सांपडल्यास हिंदुस्थानांत मराठ्यांनीं १७१४ पासून १७६१ पर्यंत ज्या कामगिऱ्या केल्या त्यांचा समग्र इतिहास कळेल. नारो शंकर यांच्यासंबंधीं एक यादी मालेगांव येथें आह्मांस मिळाली तिच्यावरून तेथील दफतराची हकीकत कळून येईल.

॥ श्री ॥

यादी शिवराव गोपाळ राजे बहादर संस्थान मालेगांव सु॥ सन १२४२ फसली. ती॥ कैलासवासी नारो शंकर नानासाहेब राजेबहादर हे त्रिवर्ग बंधू. यांचे वडील पूर्वीं विज्यापूरचे सुभ्याकडेस दिवानगिरीचे कामावर होते. असो. अलीकडील मजकूर. अवाजी शंकर हे श्रीमंत पेशवे यांचे दरबारांत रोजगारास होते. लक्ष्मण शंकर याणीं पेशवे सर-

बोलत गेला त्यापै॥ शेवटास न्यावें, हेंच उत्तम आहे. असें प्रकारें लेहून,

कारांतून कालपी सुभ्याचें काम हिंदुस्थान प्रांतीं केलें. नारो शंकर हे कैलासवासी थोरले मल्हारजावावा सुभेदार होळकर याजकडे जाऊन रोजगाराची पैरवी करून, शिलेदारी प्रथम केलियावर, कांहीं काजाखीचें कामकाज केल्यावरून पागा, नगारा, निशाण सुभेदार यांणीं देऊन आपले लोभांतच ठेविलें होतें. श्रीमंताकडील फौज व नायगावकर वगैरे यांच्या पागा हिंदुस्थानांत जाऊन बोडसेवाले राजे यांची विलासाची व शिकारीची जागा झांशी घेऊन कांहीं अंमलहि वसवूं लागले. त्यावरून जमेत करून याचा कटा केला. नायगावकर मारिले गेले. हा मजकूर पुण्यास कळल्यावर मागती येथून तयारी करूं लागले. त्यांत कोणाची हिंमत न होय. तेव्हां सुभेदार यांणीं श्रीमंतास विनंति केली कीं आमचे पदरीं नारोशंकर मनुष्य कजाख आहे. त्याजला इंदूर सुभ्याचे कामावर ठेविलें आहे. त्याकडे ही मोहीम सांगितली असतां करण्यायोग्य आहे. श्रीमंतांनीं मान्य करून नारो शंकर याचे नांवें पत्र व सुभेदार यांणीं आपलें पत्र पाठविलें. त्यावरून इंदूरचे कामावर कारकून ठेऊन पुण्यास आले. सुभेदार यांणीं श्रीमंताची भेट करवून मोहिमांचीं वस्त्रें दिल्लीं. आणि पांच हजार फौज तैनाती देऊन इतलाखी फौज ठेवण्यास सांगून हिंदुस्थान प्रांतीं रवानगी करून दिल्ली. तिकडे फौजेसुद्धां जाऊन, बोडसेवाले याचें राज्य घेऊन, राजे हस्तगत करून, आसमंतात् गिरास होते त्यांचें पारपत्य करून, झांशीस ठाणें घालून, सरकारास मार लिहून पाठविला. त्यावरून सरकारची मर्जी प्रसन्न होऊन, झांशी सुभ्याचीं वस्त्रें व शिरपेंच, कंठी, चौकडा हुजरेयाजवळ देऊन पाठविलें. नारो शंकर यांणीं राजे यांचें संस्थान राजाकडेस कायम ठेऊन झांशीसुभ्याकडे कांहीं सरकार खालसा महाल करून घेतले. व अवांतर मांडलिक राजेरजवाडे यांजकडूनहि कांहीं सुभ्याकडेस अजमासें तीसपस्तीस लक्ष परियंत आकार जमेचा करून घेऊन, झांशी खेडें होतें त्याची वसाहत करण्याबद्दल लाखो रु॥ खर्च करून सुभा राहण्यालायक जागा केली. श्रीमंतास गैरवाका कोणी समजाविल्यावरून नारोशंकर याजला पुणेंमुक्कामीं बोलावून आणिलें ते कार्ळी कांहीं इतराजीचा डौल दिसण्यांत आला. सुभेदार मुरब्बी; ते हिंदुस्थानांत-शिंदे अलिजावहादर पुण्यास होते. त्यांची हिंदुस्थान प्रांतीं रवानगी होऊं लागली ते समर्थी नारो शंकर यांणीं अलिजावहादर याजकडेस सांगून पाठविलें कीं सुभेदार प्रसंगीं नार्हांत, सरकारमर्जी तो रुष्ट दिसते. यावर अलिजावहादर यांणीं अभय सांगून पाठविलें कीं जे सुभेदार तेच आह्मी, काळजी न करावी. शिंदेवहादर हिंदुस्थान प्रांतीं जाण्यास निरोप घेतेसमर्थीं सरकारास विनंति केली कीं नारो शंकर यांणीं सरकार चाकरी करून किरफायत केली असतां खावदांनीं गैरवाका ऐकून माणसें वाढलेलीं तीं मोडावीत असें होऊं नये; त्याजला आमचे बराबर दिले पाहिजे; त्याखेरीज आमचें जाणें होणार नाहीं. खावदांनींहि त्यांचे पराक्रमावर नजर देऊन सरकारांतून सरदारीचीं वस्त्रें दिल्लीं. व शिंदे बहादर यांणींहि आपले दिवानगिरीचीं वस्त्रें व श्रीमंत महाराज

ते तेथेंच राहात बलकी माघारे फिरत असें करवणें. हे उभयतां पुढें पोहों-
चल्यावरी यांणीं लिहिल्यास तुह्मीं फौज सुद्धां जाऊन पोहोंचणें. वरचेवर
तिकडील मजकूर लिहिणें. जाणिजे. सारांश, सुज्याअतदौला याचे मत-
लब तुह्मीं लिहिले तेच पक्के त्याशीं बोलावें. त्याची निशा करावी व त्याज-
पासून आपली निशा करून घ्यावी. याचे लांब बोलणें करणें. रूबरू
बोलोन पाठवावे. या गोष्टीस तुह्मीं जवळ असतां तर ठीक पडतें. तुह्मीं
जवळ नाहीं, यास्तव तुमचें जाणें लांबणीवर पडतें. रवानगी लवकर व्हावी
यास्तव या उभयतांस पत्रें देऊन सविस्तर सांगून रवाना केले असेत. तुह्मीं हि
त्यास पुढें लेहून इतकेंच पाठवावें कीं तुमचे मतलब तेच तुह्माशीं लांबल-
चक बोलावे व तुमची पुरती निशा करून घ्यावी व आपले तर्फेची निशा
करून घ्यावी, यास्तव यांस रवाना केले असेत; येतील तांपर्यंत जावयाची

छत्रपति यांची पंतप्रतिनिधी, कैलासवासी भवानराव याजवर बेमजीं झाली होती ते काळीं
प्रतिनिधीचीं वस्त्रेहि, यांजला दिल्लीं. शिंदे अलिजावहादर यांचे दिवानगिरीचे कामावर
आमचे आज्ञे त्रिंबकराव नारायण यांजला पाठविलें. झांशी सुभ्यास पुतणे, लक्ष्मण शंकर
यांचे चिरंजीव, विश्वासराव लक्ष्मण ठेविले. प्रतिनिधीचे कामावर आपण नारो शंकर राहिले.
यानंतर श्रीमंत कैलासवासी भाऊसाहेब पेशवे हिंदुस्थानप्रांतीं जाऊन सोनपतपानपतचे
लढाईत गारद जाले. ते काळीं कामकाज नारो शंकर यांणीं दिल्लीस केलें. तेव्हां राजेवहादर
किताब खुदावंत पातशाहा यांचे थेंथून जाली आहे. पुढें कैलासवासी श्रीमंत थोरले माधवराव-
साहेब व दादासाहेब चुलते पुतणे या उभयतांचें वाकडें आलें. त्या प्रसंगांत लढाया वगैरे
कामकाजें झालीं. तेव्हां पंधरा लक्षांची जाहागीर दिल्यावर कर्नाटक प्रांतीं वगैरे लढा-
ईचीं कामें पडलीं. कोठेंहि कमती पडली नाहीं. कैलासवासी तीं वाप्पासाहेब यांस स्व-
देशीं व हिंदुस्थानप्रांतीं सरकारसेवा घडली. सारांश, वडिलांनीं पराक्रमानेंच मातवरी मे-
ळविली. याचा पूर्वापार मार लिहिला असतां विस्तार कोठवर लिहावा. कोणते तेरिखेस
व कोणते सनांत काय जें प्राप्त जालें हें तपशीलवार लिहून पाठवावें तरी आमचे दौलतींत
हालीं माजी होत गेल्यामुळें कागदपत्र दाखलेशीर राहिला नाहीं. कांहीं राहिले तेहि मा-
लेगांवचे लढाईत गेले. इ. इ.

१८१८ च्या १३ जूनला मालेगांवचे लढाईत मालेगावचा किल्ला जळून जमीनदोस्त
झाला व त्याबरोबर आंतील दफतरहि स्याक झालें. पानिपतची लढाई १७६१ त झाली व
नारो शंकराला प्रतिनिधीची मुतालिकी १७६२ त मिळाली. यादींत मजकूर वरखालती
झालेला आहे. यादी इ. स. १८३३ त लिहिलेली आहे.

उतावळी न करावी, तेथेंच राहावे. असें प्रकारें लेहून पाठवणें. मुलकाचा मजकूर तर तुर्त मुलकाचा पेंच नाही. आह्मी आगरियाजवळ आहों. सुजा-अतदौलाचा स्नेह आहे तो पेंच कांहीं पडत नाही. परंतु, आपल्या जागा असतील त्यांत दारू, गोळी, दाणा वगैरे सरंजामाचा गल्ला भरणें. मजबुदी ठीक करणें. यद्यप पेंच पडल्यास झुंजत परंतु कांहीं भय मानून कांहीं जागा न सोडीत असें करणें. रूबरू बोलणें जाहाल्यास भावगत जशी कळेल तसें त्याशीं बोलावें यास्तव यांस पाठविलें आहे. जसें देखतील तसें बोलतील. यास्तव तुह्मी त्यास आशाच लाऊन ठेऊन तिकडे न जात तें करणें. त्यासहि पत्र पाठविलें असे. त्याचाहि मसुदा पाठविला असे. ॥ छ ११ जिलकाद. बहुत काय लिहिणें. हे विनांति.

[२०९] पे। छ ८ मोहरम. ॥ श्री ॥

२६ जून १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः पो॥ बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार विनांति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. तुह्मीं दोन पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. अबदांली, रोहिले यांचा मजकूर विस्तारें लिहिला त्यांत

२९० कोळजकेश्वराच्या वरती राहून अबदालीनें नजीबखान व ज्याहानखान यांस मराठ्यांच्या मुलखांतील ठाणीं मारण्यास व सुजाअतदौल्यास घेऊन येण्यास पाठविलें होतें. भाऊसाहेबांचें सैन्य आग्रघाजवळ आल्यावर नजीबखानाला अर्थात्च मराठ्यांच्या ताब्यांतील इटाव्यास राहतां न येऊन तो अबदालीच्या सैन्यास मिळण्याच्या हेतूनें परतला. पुढें मराठ्यांचें सैन्य आग्रघास यमुनेच्या दक्षिणतीरीं उतरलेलें पाहून अबदालीहि त्या नदीच्या उत्तरतीराला येऊन थडकला. नंतर भाऊसाहेब कुंजपुरा घेऊन परत येईतोपर्यंत अबदाली यमुनेच्या पैलतारानें मराठ्यांच्या सैन्याच्या समांतर चालत होता. रा. पारसनीसकृत मराठ्यांचे पराक्रम, बुंदेलखंडप्रकरण ह्या ग्रंथांत एक पानिपतच्या लढाईची अपूर्ण वखर छापिलेली आहे. त्यांत भाऊसाहेब शिंदेहोळकरांना घेऊन माळव्यांतून हिंदुस्थानच्या रोखें येत असतां अबदाली अटकेवर आला व तो यमुना उतरून आठ दिवसांत मराठ्यांशीं टक्कर दे-

खुलासा की पठाण, रोहिले इकडे आले याजमुळें सकुराबादचा अंमल उठला;

प्याच्या विचारांत होता, इत्यादि विधानें केली आहेत; परंतु, हीं विधानें खरीं नाहींत हे मराठ्यांच्या इतिहासांच्या ह्या भागाच्या अवलोकनानें कळून येण्यासारखें आहे. ह्या वखरींत अशींच आणखी शेंकडों विधानें आहेत कीं जीं खोटीं आहेत असें सहज सिद्ध करून दाखवितां येईल. उदाहरणार्थ कांहीं विधानांचा येथें निर्देश करितों. (१) अश्विन शुद्ध १० स भाऊंनीं हिंदुस्थानच्या स्वारीचा वेत प्रगट केला असें बुंदेलखंडप्रकरणाच्या ११५ व्या पृष्ठावर आहे; परंतु, हिंदुस्थानांत जाण्याचा अश्विनांत पेशव्यांचा मुळींच वेत नव्हता हें ह्या पुस्तकांतील मागील एका टीपेंत सिद्ध केलें आहे. (२) कार्तिक वद्य १३ स भाऊ गारपीरावर डेरेदाखल झाले असें ११७ पृष्ठांत आहे; परंतु, भाऊ दसऱ्यालाच गारपीरावर जाऊन डेरेदाखल झाले होते हें सुप्रसिद्ध आहे (ग्रांटडफ, वखरी, इ.). (३) भाऊ गारपिरावरून आंबेडपूर, पैठण, हरडा इत्यादि मुक्कामांवरून हिंदुस्थानांत गेले व नानासाहेब ह्यावेळीं पुण्यास होते असें पृष्ठें ११९। १२० त लिहिलें आहे; परंतु, भाऊ नगर, पैठण या शहरांवरून न जातां, सिद्धटोक, पेडापूर ह्या गांवांवरून उदगीरीस गेले व उदगीरची मोहीम चालू असतां नानासाहेब अहमदनगरच्या किल्यांत बसले होते हें ह्या पुस्तकांतील मागील लेखांकांत स्पष्ट लिहिलें आहे. (४) ह्या वखरकाराला उदगीरच्या मोहिमेची बातमीच नव्हती असें दिसतें. कारण तिच्यासंबंधीं त्यानें एक शब्दहि लिहिला नाहीं. (५) भाऊ हिंदुस्थानांत गेल्यावर गिलज्या अटकेस आला झणून हा वखरकार लिहितो; परंतु, तें अगदींच टाकाऊ आहे. (६) सालींमगडाजवळ मराठ्यांचे सैन्य यमुना उतरून परीकडे गेलें असें पृष्ठ १२५ त आहे; परंतु, पानिपतच्या मोहिमेंत मराठे यमुनेचा दक्षिणतीर सोडून कोठेंच गेले नाहींत. आग्रा, दिल्ली, कुंजपुरा, सोनपत, बागपत, पानिपत हीं स्थलें यमुनेच्या ह्या तीराला आहेत. ह्या स्थलांवरून मराठे पानिपताला गेले. अबदाली कोळजळेश्वरावर यमुनेच्या तीराला होता, तो, मराठे सोनपतावर गेल्यावर, यमुना नदी उतरून ह्या तीराला आला. (७) सरदारांच्या सैन्यांचे आंकडे दिले आहेत ते फारच अवाढव्य आहेत व त्यांची बेरीजहि बराबर नाहीं. (८) खंडण्याचे आंकडे दिले आहेत तेहि अविश्वसनीय आहेत. भरतपूरकर, उदेपूरकर, जयनगरकर इत्यादि मोठमोठ्या संस्थानिकांकडून पावणनेऊ लक्ष रुपये खंडणी येते व बाकी फेरकोळ संस्थानिकांकडून एक्यायशी लक्ष येते ! एकंदरींत ही सर्व वखर गप्पांनीं भरली आहे. तारखांच्या चुका, स्थलांच्या चुका (आंबेडपूर, कुंजरपूर), पुरूषांच्या नांवांच्या चुका (कुकुमशाहा, सेवाखान), प्रसंगांच्या चुका (उदगीरच्या लढाईची विस्मृति, अबदाली सबद एक वर्ष हिंदुस्थानांत होता ह्याची विस्मृति), काल्पनिक आंकडे, बऱ्याच तिथी देऊन आपण त्या गोष्टी प्रत्यक्ष पाहिल्या असें भासविण्याची दुरिच्छा, असा फारच वात्रटपणा ह्या वखरींत झाला आहे. रा. पारसनीस झणतात त्याप्रमाणें ही

श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेब सिरोंजेअलीकडे आले ; पुढें आगरियास आल्या-
वर आपण त्यांजकडे जाऊन सविस्तर निवेदन करितां. ह्मणोन कितेक
विचाराचा मजकूर लिहिला तो कळला. ऐशास, प्रस्तुत चिरंजीव राजश्री
भाऊ कोठपावेतां गेले ? अबदाली कोठें आहे ? नजीबखान व ज्याहान-
खान पुढें आले होते ते कोठें आहेत ? तें विस्तारें तिकडील वर्तमान वर-
च्यावर लिहीत जाणें. कनोज फफुंदच्या मुकामाचीं पत्रें पावलीं. नजीब-
खान, ज्याहानखान इटावियाकडे आले त्याचें वर्तमान काय ? आपले
ठाणियाचें वर्तमान काय ? तें लिहिणें. जाणिजे. छ १२ जिलकाद. +
हे विनंति.

[२१०]

॥ श्री ॥

२७ जून १७६०.

पु॥ राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः

विनंति उपरि. स्नानाकरितां गंगोदक असावें याकरितां गंगोदकाच्या
कावडी २ दोन चहूँ दिवसाआड वरिचेवरी पाठवीत जाणें. जाणिजे. छ १३
जिलकाद. बहुत काय लिहिणें. + सतत चांगले निगेनें कावडी येत असें
तरदुदेनें पाठवीत जाणें. पाणी पिणें जालें तरी त्याचा बंदोबस्त नीट करून
पाठवीत जाणें. हे विनंति.

बखर समक्ष हजर असलेल्या गृहस्थानें लिहिलेली नाहीं; ती साधीहि नाहीं व तीत काव्य-
तिहाससंग्रहांत छापलेल्या बखरींच्यापेक्षां माहितीहि जास्त नाहीं. सारांश, हीं सर्व बखर
चेथून तेथून वनावट आहे.

२९१ भाऊ आग्रचाला आले ह्मणजे आपण त्यांना जाऊन भेटतो ह्मणून गोविंदपंत
नानासाहेबांना लिहितो; परंतु, भाऊ आग्रचाला आल्यावर गोविंदपंत इटाव्यापासून कांहीं
कामगिरीच्या निमित्तानें दूर निघून गेला. पानिपतच्या मोहिमेंत गोविंदपंत भाऊसाहेबांना
मुळींच भेटला नाहीं.

[२११] पो॥ छ २० जिलकाद. ॥ श्री ॥

२७ जून १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः
 पो॥ सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून
 स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. येथें ऐवजाची निकड फार आहे
 ह्मणोन तुह्मांस वारंवार लिहीत असतां कांहीं तरतुद करून ऐवज रवाना
 केला आहे ह्मणोन तुह्मी लिहितां. त्यास, पन्नास हजार रुपये रवाना केले
 आहेत ह्मणोन बातमी कळली. ऐशास, तुह्मी मातबर मामलेदार. जे समयी
 जसा पैका आणवूं तसा तुह्मांकडून यावा. दिरंग लागो नये. ऐसें असोन
 तुह्मीच दिरंगावरी घालें लागल्यास दुसऱ्या मामलेदारांस काय शब्द लावावा ?
 तुह्मीं याप्रें। करूं नये. तुह्मांकडून चवदापंधरा लाख ऐवज यावा. त्यापैकीं
 तुर्त पांचसात पाठवणें ह्मणोन लिहिलें असतां अद्याप ऐवज येत नाहीं हें
 अपूर्व आहे ! घाउपरि विरंग न लावितां सदहूँ ऐवजाची तरतुद करून ऐवज
 सत्वर रवाना करणें. येथील वोढीमुळें परिच्छिन्न विलंबावरी न घालणें. आतां
 वाटेचेंहि ठीक आहे. तर ऐवज जलदीनें पाठवणें, जाणिजे. छ १३ जिलकाद,
 सु॥ इहिदे सितैन मया व अलफ. + बहुत काय लिहिणें. भदावरचे वाटेनें
 अगर ग्वालेरवरून सत्वर चांगला ऐवज यावा. लाख पन्नासानें होणें काय ?
 हे विनंति. जो जमा होईल तो वरचेवर पाठवणें. त्या (विलंब) लागल्या
 चाकरीस फार शब्द लागेल. हे विनंति. एकादो माहिन्यांत रसदेचाहि
 भरणा ईकडेच करणें. हे विनंति.

२९२ भाऊसाहेब हिंदुस्थानांतील मामलेदारांकडून रसदेचे पैसे मागवीत हें ह्या वा-
 क्यावरून उघड आहे. गोविंदपंताला पंचवांस लाख रुपये वाकीचे व रसदेचे मिळून या-
 वयाचे होते; परंतु, तें त्यानें शेवटपर्यंत मुळीच दिले नाहीत. हे पन्नास हजार व शेवटीं
 एकादां साडे चार लाख गोविंदपंतानें पाठविले; परंतु, त्यापैकीं कांहीं गिलच्यांनीं मध्येच
 लुटून नेले. गोविंदपंताच्या प्रांतांत दंगाधोपा दिलकुल नव्हता. असें असून गोविंदपंतानें

[२१२] पे॥ प्रथम श्रावण त्रय १३, ॥ श्री ॥

४ जुलै १७६०.

मु॥ सेगरनदी (१० जुलै १७६०).

राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी विनंति उपरि. पत्र आषाढ शुद्ध त्रयोदशीचे पाठविले त्यांत मजकूर. सुज्याअतदौला जातात ; ऐकत नाही. पार फौज उतरावी. इटावियाकडून आपण घेतों. आगरियाजवळ स्वामी आले, फौज उतरली ह्मणजे हें निमित्त करून फिरतील ह्मणोन व अचदालीचे लष्करची बातमी. तीर्थरूपाकडे जिन्नस रवाना केला तो सर्व कळला. ऐशियास, सुज्याअतदौला जातात. पुढे तेथे जाऊन तिकडून कांहीं पेंच पडला तर—तर कसें करितील ? हें कळत नाही. अथवा जरब मातबर आमचे तर्फेनें सारियावरी बसेल तेव्हांच नरम येतील. पुढे वर्तमान लिहीत जाणें. शाहाजादे दोहींकडे घेत नाहीत असें आहे तें बरेंच आहे. तुर्त असेंच असावें. तिकडे न जावें हेंच उत्तम आहे. फर्माशी जिन्नस पाठविला, उत्तम केलें. पैका पाठवावयास फार दिवस लागले. लौकर पाठवणें. पौरें उतरून आपले ठाणियाचा बंदोबस्त करणें. पाऊसामुळें गंभीर नदीस पाणी, यास्तव मुकाम जाहाले. एका दो दिवशीं आगरियास जाऊं. पूल बांधोन पार फौज उतरूं. तुह्मांकडेहि फौज कांहीं पेईल. वरचेवरी गिलज्याचे लष्करचें वर्तमान लिहिणें. सुज्याअतदौला गेले. तेव्हां

कोणत्या सववीवर व कोणाच्या जोरावर पैसे पाठविण्याचें लांबणीवर टाकिले ? भाऊसाहेबाचा संचार पानिपतपर्यंत अध्याहत झाला. जेथे जावें तेथे त्यांना जयच येत गेला. तेव्हां त्यांस पैशाची मदत केली असतां ते फारच बलिष्ठ होतील व दिल्लीस नवीन एखादें राज्य स्थापून स्वतंत्रपणें कारभार करतील असा मत्सर नानासाहेबांच्या मनांत कदाचित् आला असेल. ऐतिहासिकलेखसंग्रहांतील नंबर २५ च्या सारांशांत हा मत्सराचा विचार सखारामबापूनें नानासाहेबांच्या डोक्यांत भरवून दिला व भाऊसाहेबांना एवज न देण्याविषयी हिंदुस्थानांतील मामलतदारांस ताकिदी करविल्या असा मजकूर लिहिलेला आहे. ह्या ताकिदांच्या जोरावर गोविंदपंतानें पैसे देण्यास विलंब लावला असावा. ह्या ताकिदी गुप्तपणें गेल्या असाव्या.

२९३ गंभीर नदीच्या पार.

त्याचे तालुक्यांत जमीदारांनीं फिसाद करावी, त्यास पायबंद बसावा, याचा विचार काय तो माहितगारीनें सर्व लिहिणें. तुमचे लगामी कोण-कोण आहेत, तजवीज सर्व लिहिणें. जशी आज्ञा होईल तसें करणें. तुम्ही, गोपाळराव गणेश, गणेश संभाजी, गोपाळराव बापुजी एसे सारि-यानें फौजसुद्धां अंतर्वेदींत उतरावें. कोळेचे सुमारें सारियानें जमा व्हावें. आपले आपले ठाणियाचा बंदोबस्त करावा. सरकारचे फौजेची उतराव-याची तरतुद करणें ती करूं. जाणिजे. छ २० जिलकाद. + हे विनंति.

[२१३]

॥ श्री ॥

८ जुलै १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसः पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहीत जाणें. विशेष. तुम्हाकडील हिशेब तिगस्तां चौसाला विल्हे लाविला त्याची नकल व गुदस्तां अजमास करून तुम्हाकडे पाठविला आहे त्याची अशा दोन नकला असल अजमासाप्रमाणें व हिशेबाप्रमाणें करून सत्वर पाठवणें. अलीकडे दोन साला तुमचे महालची जमाबंदी कळत नाही त्यास जमा व वसूल यांचा अजमास स्थूलमानेंकरून पाठविणें. तुम्ही भेटीस याल तेव्हां समागमें कागदपत्र घेऊन यालच. परंतु अगोदर प्रयोजन कागद-पत्रांचें आहे. यास्तव कासीद जोडी याच कामासाठीं पाठविली आहे. याजवा सदरहूंप्रमाणें पाठवून देणें. रवाना छ २४ जिलकाद. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[२१४]

॥ श्री ॥

८ जुलै १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसः

पोष्य बाळाजीराव प्रधान नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहिणें. विशेष. सरकारांत नाटकशाळांचें प्रयोजन आहे. तरी जातीच्या शुद्ध, चांगल्या, जरूर, दोन तीन, तरण्या मिळवून पाठविणें. फार चांगल्या पाठविणें. छ २४ जिलकाद. हे विनंति.

[२१५]

॥ श्री ॥

८ जुलै १७६०.

राजश्रीयाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यासः

पो॥ सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. तुह्मीं आषाढ शुद्ध पौर्णिमेचीं पत्रें पाठविलीं तीं छ २२ जिलकादीं पावलीं. लिहिलें वर्तमान सविस्तर कळलें. कलमें बि ता॥

सुज्यातदौले यांस कित्येक प्रकारें खरीं लटकीं बोलोन नजीबखान याणीं बीर देऊन अबदालीच्या भेट्टीस चालविलें. सुज्यातदौलास कित्येक पुराणे नामी लोक सांगत होते जे मराठ्यांशीं सलूख करणें उत्तम आहे; अगर दोहींकडीलहि भावगर्भ पाहून मग जिकडील जोरा तिकडे सलूख करावा. तूर्त अबदालीकडे जाऊं नये. याप्रमाणें सांगत असतां न ऐकून जावयाचें केलें आहे. जात आहेत. कसकसे शेवटास जाईल प-

राजश्री रामाजी अनंत व नारो शंकर सुज्यातदौले याकडे रवाना केले आहेत, त्याच्या थैल्या पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. आजच याचा मजकूर लिहून सुज्यातदौलाकडे जोडी रवाना केली आहे. उत्तरें लौकरच येतील. व हे उभयता इकडे आलियावर ते आह्मी मिळून जाऊं. जरी त्यांचा मुकाम कोठें आह्मी जाऊ तो जाहल्यास उत्तम आहे, आणि दरकूच गेले तरी उपाय नाहीं ह्मणून लिहिलें तें कळलें. ऐशियास सुज्यातदौला

२९४ लग्नामुंजींच्या समारंभांत, उत्सवांत, भेट्टीचे समयीं नाचण्यास नाटकशाळा गेल्या शतकांत लागत असत.

हावें ह्मणून लिहिलें तें कळलें. ऐ-
शास मुज्याअतदौला अबदालीकडे
गेले. जे जे करार केले ते लटक्रे,
आणि अबदालीच त्यास फार चांगला
वाटला. याउपरी त्याचें अन्न इकडे
नाहीं. यास्तव गंगापारचे जमीनदारां-
जवळून दंगा करवावा. बलवडसिंग
यास लिहावें, आणि त्याचे तालु-
क्यांत गंगापार उतरावयाचा प्रकार
असेल ती जागा पहावी. जें बोल-
तील मागतील तें लावावें. हें काम
करावें लागतें. चालना करणें. जे
तुमचे हातीं असतील त्यांस ठीक
करणें. लिहून पाठविणें. अंतर्वेदीत
उतरून आपला अमल करणें. ठाणीं
सारीं बसवणें. वरचेवरी वर्तमान
लिहीत जाणें.

अकबरपूरचें ठाणें, गोपाळराव
बापूजीचे ठाणेदारांनें टाकलें होतें,
आणि जमींदारांनीं शह टळतांच
त्याचे कमाविसदाराचें ठाणें बसविलें.
त्यास तिकडील बंदोबस्त कसा आहे
तें लिहिणें.

तिकडे गेले यास हुजूर बोलाविले
आहेत. अगरियास पलीकडून येतील.
अथवा इकडूनच येतील. पुढें उपयोग
देखिला तर पाठवूं.

पैकियाची कांहींच तरतूद होत
नाहीं हें फारच अपूर्व आहे असें तुम्हास
नसावें. जलदीनें पैका पोहोंचविणें.

गोपाळराव गणेश याचा अमल
चांगलाच आहे. आतां याणीं, तुझीं,
गणेश संभाजी याणीं आपली सारी
फौजसुद्धां निघोन कोळजलेश्वर या
सुमारें भिवगांव येथवर यावें. सकुरा-
बाद वगैरे ठाणीं बसलीं राहिलीं तीं
बसतील. सकुराबाद मातबर ठाणें
आहे, तेथें सारियाचा जमाव पाडून
अमल ठीक करणें. अगरियास पूल
बांधून इकडूनहि फौजा पार उतरून
पलीकडे येईल, आणि तिकडील बंदो-
बस्त ठीक करणें. याउपरि पार उतरून
कोळपर्यंत बंदोबस्त करावयास चिंता
नाहीं. जाटांचीं ठाणीं जाट कायम
करणार व केलीं. फौजहि त्याची स-
रकारची उतरणें. तुझीं तिकडून येणें
ह्मणजे ठीक होऊन येईल. ठाणि-
यांची मजबुती चांगली करणें. जाणिजे.

[२१६]

॥ श्री ॥

१० जुलै १७६०.

राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसि:

विनंति उपरि-- तुमचे पदरीं मामला केवढा ! तुह्यांपासून रुपया येणें किती ! आणि कांहींच येत नाहीं. येथें खर्चाची निकड. हें कांहींच मनांत नाहीं. अपूर्व आहे ! मागें कांहीं नव्हतें त्या दिवसांत कशी चाकरी केलीत ! कसें बरें ह्मणोन घेऊन या पद्धतीस आलां ! आतां तरी खावंदाचे इतबारी, मातबर मामलत पदरीं, पत चांगली, जर दंगा फार जाला तर एके सालचा ऐवज सरकारांत कर्जदाखल मेळवून द्यावा परंतु सरकारचें काम अडूं न द्यावें ! हे योग्यता असतां तपशील लिहितां हें याउपरि न करणें. पहिले लिहिल्याप्रें॥ बाकीचे ऐवजीं रुपये व रसदेचा ऐवज झाडून तरतूद हाली सालचा करणें आणि पावता करणें. याशिवाय सावकारी कांहीं कर्ज मिळेल तरी मेळवणें. हिंदुपत तुमचे मामलतेंतील त्यांणीं पत्र पावतांच सत्वर फौजसुद्धां यावें. तें न करितां गुमानसिंग खुमानसिंग यास बगलेंत घेऊन सरकारचे मामलतींत उफराठी खरानी मांडली असे. हे गोष्ट कांहीं त्यास बरी नाहीं. तुह्मी कशी करूं देतां ? त्याचा वकील आला, निष्ठेनें बोलला, त्यावरून भरंवसा आला. दुसरें, याजवर उपकार किती ! असें असतां, अबदालीची मसलत पडली असतां, घरचे कजिये काढून ह्या गोष्टी कराव्या येणेंकरून यास याचे वडील बरें स्वर्गी कसें ह्मणतील ? व याचेंहि बरें काय होईल ? काम तो श्रीकृपेनें खातरखा घडेल. याजवर मात्र शब्द लागेल. पुढें फार वाईट. त्यास हें समजावून ताबडतोब त्यास फौजसुद्धां आणून पोहोंचावणें. अबदाली राहिला तेव्हां त्याचें पारपत्य करणें. दो महिन्यांचा अवकाश आहे तों त्यांणीं यावें. तिकडील कजियांत एकंदर येऊं नये. आलिया बरें नाहीं. तुह्मी फौजसुद्धां अंतर्वेदींत उतरणें. गोपाळराव गणेश यांस मेळवून घेणें. तुह्मी, ते व कांहीं गणेश संभाजी याचेहि राऊत येतील. तिकडून सारा बंदोबस्त करीत शिकोराबाद येथें येणें. तेथें सरकारचें ठाणेंहि बसलें आहे. तुह्मी कोळजळेश्वरपर्यंत आपला अंमल बसवणें. जाटाचेहि

लोक पलीकडे गेले आहेत. आणखी जातील. आह्मी जलदीनेच पार फौज आगरियाजवळ पूल बांधोन उतरतो. एका दो दिवशीं आगरियास जाऊं. पाऊसामुळे इतके मुकाम जाहाले. नाहीं तर पोहोचलो असतो. सुज्याअत-दौला यांणीं पुर्ती लबाडी केली. याउपरि त्याचे तालुकियांत फौज उतरावी. जमीदार सर्व आपले लगामी लागावयाचे असले त्याजला उत्तेजन देऊन दंगा करवावा. तमाम अंमल उठवोवा. तसेंच बलबडसिंग याजपासूनहि दंगा करवावा. याची तरतूद अव्वल केली पाहिजे. हें जरूर करणें. सर्व प्रकार, कसे कोण हातीं आहेत, ते कसे करणार, सरकारची फौज उतरलिया नावांचें अनुकूल कसे पडतें तेंहि सर्व लिहिणें. प्रयागपर्यंत अंतर्वेदीत त्याचा अंमल आहे तो उठवावा. प्रयागचें राजकारण जाहालें तर करावें. परंतु अंत-वेदीत जो अंमल असेल तो उठवावा. हें करावें. पारचीहि तरतूद करणें. उत्तर सविस्तर पाठवणें. जाटाचे परगणियांत त्याचीं ठाणीं बसवणें. आपले परगणियांत आपलीं बसवणें. बुंधेले पाठवणें. गंगापारचीं राजकारणें नीट करणें. फौज तुह्मांजवळ पाठवून तुमची रवानगी करावी लागेल. मामला गेला तरी एक साल तुह्मीं कर्ज पतीवर मेळवून द्यावें. तसा तो मजकूर नाहीं. बाकीचे ऐवजीं व रसद मिळोन पंचवीस लाख सत्वर तरतूद करून पाठवणें. त्या लिहिणें या दिवसांत फारच वाईट वाटतें. तुह्मांपासून मोठीं कामें घेणें. तुह्मीं तरतूदच करावी. रा॥ छ २६ जिलकाद. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

२९५ गोविंदपंताला भाऊसाहेवांनीं खालील आठ कामें सांगितलीं होतीं. (१) पंच-वीस लाख रुपये सत्वर पाठवून देणें. (२) वारीक वातमी शत्रूकडील जलद पाठवणें. (३) सुज्याअतदौला याला आपल्या बाजूला ओढणें. तो अवदालीला मिळाल्यावर, त्याच्या प्रांतांत प्रयाग वगैरे ठिकाणीं दंगा करणें. (४) गोपाळराव गणेश, गणेश संभाजी व गोपाळराव बापूजी यांच्यासह अंतर्वेदीत येऊन कोळजळेश्वरीं ठाणें देऊन सुजाअतदौल्या-

[२१७] पो॥ छ १६ जिल्हेज. ॥ श्री ॥

१६ जुलै १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बळाळ स्वामी गोसावी यांसः पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लेखन करीत गेलें पाहिजे. विशेष. आर्हीं सरदार जाट सहवर्तमान छ २ जिलकादीं मथुरेवर आलों. पुढें कर्तव्यार्थ करीतच आहों. पलीकडे उतरावें तर नदीस पाणी फार. त्यांत जाटांकडील हजार दोन तीन फौरें उतरली. मानाजी पायगुडे वगैरे सरकारचीं पतकेंहि उतरणार. पलीकडील ठाण्यांचा बंदोबस्त करावयास हे फौज फार उतरली. यावरून अबदालीकडीलहि मातबर फौज इकडील शहास येणार. यास्तव तुर्हीं फार सावध राहणें. ठाण्यांचा बंदावस्त उत्तम रीतीनें करणें. कदाचित् तिकडे त्यांची फौज आली, तर ठाणेदार मरत न पळत ऐशी मजबुदी करणें. येथेंहि सरकारची आणखी फौज फार उतरली, तर तुह्यांसहि वरचेवर इतला दिला जाईल. परंतु सावधगिरीनें राहणें. रवाना छ २ जिल्हेज. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

ला व अबदालीला पायबंद देणें. (५) जमीदारांकडून दंगा सुजाउद्दवल्याच्या प्रांतांत करविणें. (६) बुंधेल्यांना सरकारच्या प्रांतांत दंगा करूं न देणें. (७) बुंधेल्या सरदारांना सैन्यासह भाऊसाहेबांकडे पाठविणें. (८) यमुना उतरण्यास नावा जमविणें. ह्या आठ कामांपैकीं एकहि काम गोविंदपंताचे हातून झालें नाहीं. भाऊसाहेबांची ओरड शेवटपर्यंत एकसारखी चालूं होती.

२९६ ' फार ' हा शब्द ' पार ' ह्या शब्दाबद्दल लिहिलेला दिसतो.

भाऊसाहेबाचे मनांतून यमुना उतरून अंतर्वेदींतून अबदालीला रेटित यमुनेत नेऊन बुडवावयाचें होतें असें दिसतें. परंतु, बोटी न मिळाल्यामुळे व पूल बांधतां न आल्यामुळे यमुना उतरून जाण्याचा वेत रहित करणें भाऊस भाग पडलें. गोविंदपंताला नावा जमा करावयाला सांगितलें असून त्या त्यानें केल्या नाहींत.

[२१७ अ]

॥ श्री ॥ अजमाते ५ जुलै १७६०.

राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसि:

विनंति उपरि. तुह्नीं दोन पत्रें एकासारिखीं एक मजकुराचीं पाठविलीं, त्यांत कलमवार सुज्याअतदौला याजकडील मजकूर व पत्रें पाठवून द्यावयाचा अर्थ लिहिला तो कळला. ऐशियास, कलमवार मतलबाचें उत्तर, सरदारांची आमची भेट रविवारीं^{१५} होणार ती होऊन, पाठवूं. तूर्त पत्र खातरनिशेचें सुज्याअतदौलास व त्याचे मातोश्रीस पाठविलें आहे. त्याणीं, आह्मी जवळ आलों, आतां चित्त थीर करून, अबदालीचें भय चित्तांतून टाकून, निःशंकपणें आह्मांस येऊन मिळावें. त्यांत फार नफे आहेत. अबदाली अनेक प्रकारें त्यास वाईट तेंच करील. नजीबखान मायावी, हरप्रकारें यास फसवील. परंतु यांत नफा नाही. फारच गैरनफियाची गोष्ट. ते स्नेही आणि आह्मांस त्याचें कल्याण व आपलाहि उपयोग तेंच सांगणें. यास्तव साफ उत्तर देऊन नजीबखान यास लावावें. नजीबखानाचेंहि पारपत्य त्याचे चित्तानुरूप होईल. तरी हा प्रकार बोलोन, त्याचे गोसावी व कांहीं फौज अलीकडे उतरली ती त्याजकडे जाणार हे आहे, तरी ती गोष्ट सहसा न व्हावी हेंहि करणें. वर्तमान लिहिणें. जाट आपलीं ठाणीं कायम करितात. आह्मी आगरियाजवळ जातो. तुह्नीं तिकडील ठाणीं कायम करणें. नजीबखानास धुडावून द्यावयाचा विचार सुज्याअतदौला याजकडून करणें. वर्तमान लिहीत जाणें. जाणिजे. दिल्लीहून वर्तमान आलें कीं अबदालीनें मारेकरी सुज्याअतदौलास घातले होते. त्यास ते व कागदपत्र सांपडलें. सुज्याअतदौला यांणीं त्यास मारलें. त्यास याचाहि मजकूर कसा तें लिहिणें. तुमची बातमी बारीक मोठी रीतीनें फारच आहे. तुह्नांकडे खबर येऊन मग इकडे द्यावयास उशीर लागतो. त्यास अबदालीचे लष्करांतून व सुज्याअतदौला याचे लष्करांतून बातमी परभारें इकडे यावी असें करणें. पैकियाची तरतूद केली परंतु येत नाही. येथें बोढ. उज्जनीहून पैका आला परंतु पंधरा रोजांत उडून जाईल. भरंवसा

मातबर पैक्रियाचा तुमचाच. त्या सत्वर पैका येईसा पाठवणें. भदावराकडून वाट चांगलीच आहे. जरूर खानगी करणें. जाणिजे. पंधरा रोजांत पांच लाख रु॥ जरूर पाठवणें. हे विनंति.

[२१७ ई]

॥ श्री ॥

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः पो॥ विश्वासैराव बल्लाळ नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जावें. विशेष. पत्र पाठविलें तें पावलें. लिहिलें वर्तमान सविस्तर कळलें. याउपरिहि सविस्तर वर्तमान निरंतर लिहीत जाणें. वरकड वर्तमान तीर्थरूपांनीं लिहिलें आहे त्याजवरून सविस्तर कळेल. +बहुत काय लिहिणें. हें विनंति.

[२१७ ऊ]

॥ श्री ॥

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः पो॥ महीपैतैराव आवजी कृतानेक सा॥ दंडवत विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत असिलें पाहिजे. विशेष. आपलें पत्र आलें तें पावोन संतोष जाहला. लिहिला अर्थ सविस्तर कळो आला. ऐसैच

२९८ विश्वासरावाचीं हीं अशींच कुशलार्थाचीं आमचे जवळील सर्व पत्रे आहेत. भाऊसाहेब वरोवर असल्यामुळें विश्वासरावाला प्रमुखपणें वागतां येत नसे.

२९९ पानिपतच्या लढाईत परभू गृहस्थ हा एवढाच दिसतो. भाऊसाहेबांच्या कैफियतीत (पृष्ठ १२) बाजी हरी झणून एक नांव येतें तें कदाचित् कोण्या परभू सरदाराचें असावें. ह्यावेळीं परभूमंडळ नागपूरच्या दरबारांत विशेष होतें. परंतु, जानोजी व मुधोजी भोसले यांच्यापैकीं पानिपताला कोणीच गेला नाही. तेव्हां त्यांच्या पदरची परभूमंडळीहि गेली नाही हें रास्तच होतें.

सदैव पत्र पाठवीत जावें. श्रीमंताच्या पत्रांचीं उत्तरें पाठविलीं आहेत त्या-
वरून सर्व कळों येईल. श्रीमंतीं लिहिलेप्रें॥ तरतूद करावी. बहुत काय
लिहिणें. हे विनंति.

[२१८]

॥ श्री ॥

२२ जुलै १७६०

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः
पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून
स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. सुज्यात-
दौले याजकडील व अब्दालीकडील वे रोहिले यांचें वर्तमान विस्तारें लि-
हिलें तें सर्व कळलें. ऐशियास, ये विषयींचा प्रकार अलाहिदा पुरवणी पत्रीं
लिहिला आहे त्यावरून कळेल. वरचेवर तिकडील बारीकमोठें वर्तमान लि-
हीत जाणें. खाना छ ९ जिल्हेज. हे विनंति.

[२१९]

॥ श्री ॥

२२ जुलै १७६०.

पुरवणी राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसः
विनंति उपरि. शाहाजादा, पटणें मजबूद. जाफरअल्लीचा पुत्राहि जमाव-
सुद्धां आला. त्यामुळें पटणें सोडून झाडीत गेला. त्यामागें मीरनहि गेला.
त्याकडे काशीद गेले आहेत. वर्तमान आलिया लिहून पाठवितों.
शाहाजादाकडे अब्दालीचे, सुजाउतदौलाचे, नजीबखानाचे, आणा-
वयास वकील गेले आहेत. परंतु, त्याणें विचार केला कीं कोणी वजीर
जाहालिया आपणास उपयोगीं नाहीं. यास्तव सध्यां कोठेंच न जावें हा
विचार करून त्यांस उत्तरें बाजतबरसात जें करणें तें करूं ह्मणून लिहून

दिली. तो जात नाहीं हणून लिहिलें तें कळलें. घाउपरहि तिकडून बातमी उत्तम प्रकारें राखून लिहून पाठवीत जाणें. ॥ छ ९ जिल्हेज. हे विनंति.

[२२०]

॥ श्री ॥

२७ जुलै १७६०.

पुरवणी राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांस:

विनंति उपरि. पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. सुजातदौले यांच्या मुलुखांत दंगा करावयाचा प्रकार लिहिला, त्यास मातबर मातबर जमीनदारांस पत्रें पाठवून लगामी लावून ठेविले आहेत. त्यांचे वकील आणून सविस्तर लिहितों. त्याज-कडे कुमकेस सरकारची फौज दहा हजार यावी हणजे सर्व गोष्टी ठीक होतील. परंतु काशींतील बंदोबस्त केला पाहिजे हणून लिहिलें तें कळलें. ऐ-शास, दिल्लीकडील काम उरकल्यानंतर पार फौज येईल. परंतु जमीदारांस बोलावून तालुक्यांत बखेडा करावयास विलंब न करणें. काशीचा बंदोबस्त तुहीं हुजूर आलियानंतर केला जाईल. खाना छ १४ जिल्हेज. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[२२१]

॥ श्री ॥

२८ जुलै १७६०.

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी
गोसावी यांस:

पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकाय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. तुहीं विनंतिपत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. ठाण्यांचा बंदोबस्त ठीक करून लौकरीच हुजूर येऊन पोहोचतो हणोन लि-हिलें तें कळलें. ऐशास, उत्तम आहे. बंदोबस्त करावयास दिरंग न लावणें.

सत्त्वरीच सर्व बंदोबस्त ठीक करणें. वरकड सर्व पुरवणीपत्रीं लिहिलें आहे
त्यावरून कळेल. २॥ छ १४ जिल्हेज. हे विनंति.

[२२२]

॥ श्री ॥

२८ जुलै १७६०.

पु॥ राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसि:

विनंति उपरि: अबदालीचे मतें आपले देशास जावें, लढाई एकंदर पाडूं नये.
एक वाटा त्याची देशची फौज गेली; दोन वाटे राहिली आहे. सुज्यातदौले
यांचे मतें आपले हातें व नजीबखान रोहिले यांचे हातें अबदालीकडील तह
श्रीमंतांनीं करवावा, ह्मणजे आह्मी सर्व ठीक करून देऊं, त्यास देशास ला-
वून देऊं: या अन्वये त्याचीं पत्रें आपणास येतात. तरी सुज्यातदौले यांस पत्र
थैली सरकारांतून पाठवावी. त्यांत आमचे लिहिण्यास हवाला घालून ल्याहावें.
हें चित्तास आलें तरी करावें, ह्मणोन लिहिलें तें कळलें. ऐशियास, सध्यां
सरदार व बळवंतराव गणपत दिल्लीस पाठविले आहेत. त्यांनीं शहर घेतलें.
किल्लाहि सत्वर घेतील. आह्मी मजलदरमजल तेथें जातो. तें काम जालिया-
नंतर येविशींचें लिहून पाठवूं. तुह्मीं तिकडील वर्तमान आणवून वरचेवर लि-
हून पाठवीत जाणें. अंतर्वेदींतून तुह्मांकडून उगळा असावा. २॥ छ १४ जि-
ल्हेज. हे विनंति.

[२२३]

॥ श्री ॥

२८ जुलै १७६०.

पु॥ राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसि:

विनंति उपरि. सुज्यातदौले व नजीबखान यांकडील माार विस्तारें

लिहिला व दिल्लींत फौज त्यांची हजैरंगर्यत आहे, अधिक नाही, येविशीं आह्मांस आज्ञा करावी ह्मणोन लिहिलें तें कळलें. ऐशियास, दिल्लीस उभयतां सरदार व राजश्री बळवंतरावगणपत हुजरातची फौजसुद्धां खाना केले. त्यांनीं दिल्लीस जाऊन, हल्ला करून शहर घेतलें. त्याच लगटासरसे किल्यांतहि लोक शेंपनास जाऊन पोहोचले. परंतु लोक किल्यांत जाऊन लुटीस गुंतले. त्यामुळें फिरोन किल्लेकारांनीं सावध होऊन बाहेर काढिले. प्रस्तुत यांनीं तमाम शहरचा बंदोबस्त केला. किल्यास मोर्चे लाविले आहेत. लौकरीच फत्ते होईल. आह्मीहि दरकुच जात असो. एकादो दिवशीं खासा स्वारी जाऊन पोहोचेल. तुह्मांस कळावें ह्मणोन लिहिलें असे. ॥ छ १४ जिल्हेज. हे विनंति.

[२२४] पे॥ छ ४ मोहरम. ॥ श्री ॥ २ आगष्ट १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. तुमचीं पत्रें आलीं तीं पावलीं. सायंत लिहिलें वर्तमान कळों आलें. याउपरिहि तिकडील सर्व वरीचेवरी लिहीत जाणें. खासा स्वारी मजलदरमजल येऊन दिल्लीस दाखल जाहाली. तमाम शहराचा बंदोबस्त केला. किल्यांत अबदालीकडील लोक होते याकरितां किल्यास मोर्चे लाविले. खंदकावरी मोर्चे कायम होऊन तोफांचा मार दिव्हा. तेव्हां आंतील लोक घाबरे होऊन कौल मार्गों लागले. सबब त्यांस कौल

३०० ' आठवें पठाण ' ह्मणून भाऊसाहेब यांच्या कैफियतींत (पृष्ठ ९) लिहिलें आहे. ह्याच पृष्ठावर वरती ' आठ हजार ' पठाण ह्मणून लिहिलें आहे तें चुकलें आहे. ही चूक मूळ वखरीवरून दुसरी प्रत करून घेणाऱ्याची आहे. ' भाऊसाहेबांच्या वखरी ' प्रमाणें हीहि वखर वरीच विश्वसनीय आहे. छापील प्रत मूळ अस्सल वखरीवरून केलेली नाही; अस्सल वखरीच्या एखाद्या लेखी प्रतीवरून केलेली आहे.

देऊन हत्यारसुद्धां बाहेर काढून १९ जिल्हेजीं किल्ला फत्ते जाहाला. जागा फारच बेश, मजबुदीची आहे. याउपरि सर्व बंदोबस्त यथास्थित होईल. सुज्याअतदौलेहि जवळ यमुनेचे पैलतीरीं येऊन उतरले आहेत. गोड बोलतात. पुढें होईल वर्तमान तें लिहिलें जाईल. ऐवजाविशीं वारंवार लिहिलें असोन अद्याप ऐवज येत नाहीं हे कोण गोष्ट ! याउपरि पत्र पावतांच बाकीचा ऐवज व रसदेचा भरणा करून जलदीनें पाठवणें. विलंब न लावणें. ऐवज रवाना जाहला आहे तोहि ताकीद करून सत्वर येई तें करणें. + ऐवजाविशीं वारंवार लेहून भागलों ! याउपर मिळेल त्यापासून पैका घ्यावा हेच बाकी राहिली ! श्रीरंगपट्टणाचे वर्षी फारकरून दाखवायाचें

३०१ १आगष्ट १७६०.

३०२ श्रीरंगपट्टणचें वर्ष ह्यणजे इ. स. १७५७. ह्या वर्षी फेब्रुवारींत नानासाहेब पुण्याहून निघून मार्च-एप्रिलांत श्रीरंगपट्टणाजवळ जाऊन तेथून खंडणी घेऊन जूनअखेर पुण्यास आले. पाठीमागें, गोपाळराव गोविंद, मल्हारराव भिकाजी व बळवंतराव गणपत ही मंडळी तें सर्वद साल तिकडेच खंडण्या वसूल करीत होती. १७५७ च्या जुलैंत नाना व भाऊ पुण्यास असतां गोविंदपंत वुंदेले त्यांस भेटण्यास आले होते (लेखांक ७२). 'मराठ्यांचे पराक्रमां'त (पृष्ठे १०२ व १०३) रा. पारसनीस ह्यणतात कीं गोविंदपंत वुंदेले पुण्यास सावनूरच्या मोहिमेच्या अगोदर आले होते त्यावेळीं त्यांनीं शहाण्णव लक्षांच्या हुंज्या श्रीमंतांपुढें ठेविल्या व हिंदुस्थानांत परत येतांना बहुमानार्थ पेशव्यांनीं कानिटकर व येरंडे हे दोन दरखदार त्यांस नेमून दिलें. कानिटकर व येरंडे हे दरखदार पंतांच्या बहुमानार्थ नेमून दिले नसून, पंत हिशेवांत कुचराई करीत ती त्यांनीं न करावी ह्यणून त्यांच्यावर देखरेखीकरितां पाठवून दिले होते, हें आह्मी मागील एका टीपेंत साधार दाखवून दिलेंच आहे. कानिटकर व येरंडे १७५७ त गोविंदपंतावरोवर हिंदुस्थानांत गेले हेंहि गोविंदपंताच्या १७५९ तील पत्रांवरून स्पष्ट आहे. तेव्हां गोविंदपंत सावनूरच्या मोहिमेच्या अगोदर पुण्यास आला व त्यावेळीं हे दरखदार त्यांच्यावरोवर हिंदुस्थानांत गेले हें विधान निराधार आहे हें उघड आहे. सावनूरची मोहीम १७५५च्या दसऱ्यास सुरू झाली. अर्थात् १७५५ त हे दरखदार गोविंदपंतावरोवर गेले नाहीत हें अतिच स्पष्ट आहे. तसेंच गोविंदपंत स्वतः १७५५ त पुण्यास आला होता कीं काय हेंच मुळीं संशयग्रस्त आहे. ह्या विधानावर बखरीखेरीज इतर योग्य आधार असल्याशिवाय विश्वास ठेवत नाहीं. तसेंच गोविंदपंतांनै ९६ लक्ष रुपये पेशव्यांस वहाल केले ह्यणून एक विरमयजनक पोटविधान आहे. परंतु, गोविंदपंताच्या हिशेवाची धरसोड पहातां व त्याचा एकंदर दर्जा पहातां, इतकी रक्कम

बोलत होता. प्रस्तुत रसद वगैरे पैक्याची तरतुद होऊन येईना, हें कामाचें नाहीं. अंतर्वेदचा बंदोबस्त करणें. बंगस व कांहीं रोहिले घरास जातील. सुजादौलाची उमेद अबदालीस कळली ! आंतील आंतहि^{३०३} पेंच वाढतील. दिल्ली घेतल्यामुळें कमर तुटली ! पुढें सर्व उपाय करणें तो करितों. लढाई तर पौर्णमास मोकूफ आहे. तोंपर्यंत फुटफाट करणें ते करितों. तुमची बातमी ठीक आहे. वरचेवर लिहीत जाणें. रा॥ छ २० जिल्हेज. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[२२५]

॥ श्री ॥

९ आगष्ट १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री मुकुंदपंत स्वामीचे सेवेसी:

पोष्य गोविंद बळाळ सा॥ नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल ता॥ प्रथम श्रावण वद्य १३ मुक्काम नदी सेगर जाणून स्वकीय कुशल लेखन करीत असिलें पाहिजे. विशेष. पठाण फरुकाबादकर कनवजेस हजार स्वार जमा झाला आणि चारशे स्वार बलबेर येथेंहि आहेत. त्याजला तेथून काहाडिलें पाहिजे. नाहीं तर, मागती मुलकांत फिसाद होणार. चार सा रोजांचें कार्य आहे. मी माघारा घेतांच, तमाम सरदार माघारे येणार. कोणास नालबंदी पाहिजे; कोणास अर्जबाब; व कोणी आह्मी तेथेंच ते राहणार. असा प्रसंग ! जर आह्मी तपशील लिहावा तर फडनिसास संशय निर्माण होतो कीं हे महिना दोन महिने फिरावयास जातात. हें त्याजला भासतें. आणि येथें लढाईचा प्रसंग दिसतो. त्यास, तुहीं व जनार्दनपंत,

एकदम बहाल करण्याची त्याची ऐपत होती असें बिलकुल वाटत नाहीं. भाऊसाहेबाला ज्याच्यानें सवेंद वर्षांत २५ लाख रुपये देवतना, तो शहाण्णव लाख रुपये बहाल देईल हें साक्षात् हिशेबी पुरावा आल्यावांचून खरें मानितां येत नाहीं.

३०३ अबदालीकडील सरदारांसरदारांत.

३०४ यमुनेच्या पुरावर.

चिरंजीव बाबा, उमरगडीं एकत्र होणें. कीं पठाणाकडील काम नासो अगर होवो तुह्मीं येणें. तर तैसेंच लिहिणें. अगर आठ रोजांत पठाणाचें पारपत्य करून फौज त्या शहर ठेवून येणें, नव रोज लागणार नाहीं, तरी तसेंच लिहिणें. हे दोन्ही कार्यास न घेत. आहीं जाऊंच नये माघारे उमरगडीं यावें तर तैसेंच लिहिणें. सत्वर उत्तर पाठविणें. फौजेचा रंग ह्मणावा तर जर मी उमरगडास चालिलों तर सर्व माघारे येतील. पाय कोणी घेत नाहीं. पुढें कोणी धजत नाहीं. असें संकट प्राप्त. जर फौज पुढें जाईना तर पठाण कसे दबतात ? आणि जावें तर तिकडे फडणीस श्रमी. याजकरितां दोनी पेंच आहेत. यांत तुह्मी लिहाल तें करून. बलवेर येथें गेलियां आज नफा आह्मांस कांहीं नाहीं. तूर्त कांहीं मिळणें नाहीं. न गेलियां त्यांचा फैलाव जालियास तमाम ठाणीं राहणार नाहींत. दंगा होईल. याजकरितां पठाणाचें पारपत्य जरूर पाहिजे. त्यास, याचा जैसा तुह्मी जबाब लिहाल त्याप्रमाणें करून. उत्तर सत्वर पाठवणें. नदीवर आहे. फडणिसांनीं समाधानें आठ रोजांत जाऊन यावें असें लिहिलें तर जाऊन. त्याणीं लिहिलें कीं जाऊं नये तर न जाऊन. उत्तर पा॥ सविस्तर चिरंजीव बाबास लिहिलें तें तुह्मीं, फडणीस एकत्र होऊन उत्तर पाठविणें. नदीवर मुक्काम आहे. तुमचे लिहिलेप्रमाणें करून. बहुत काय लिहिणें. कृपा लोभ असो दीजे. हे विनंति.

[२२६]

॥ श्री ॥

१२ आगष्ट १७६०.

पु॥ राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः विनंति उपरिः

सुज्यातदौला याचे जमातदार व जमीदार सारे मिळोन गडबड भाऊबंद बेराजी आहेत. त्यांचे अनु- करावी हा मनसुबा करितात. त्यां- संधान आलें होतें तें खरें करावयास जकडेहि पत्रें पाठविलीं आहेत. जाव

गृहस्थ पाठविला आहे, ह्यणोन लि-
हिलें तें कळलें. ऐशास, ठीक जा-
लियावरी लिहिणें. तशी तजवीज
लेहून पाठवूं.

आलियावरी स्वामीस लेहून पाठवूं,
ह्यणोन लिहिलें तें कळलें. ऐशास,
पक्का जाब येताच लिहिणें. सर्वास
उमेदवार अंतस्ते करणें. कोण्हास न
तोडणें आणि प्रगटहि होऊं न देणें.
जाणिजे.

सुज्यातदौले याचे मतें जे आपले व
नजीबखान यांचे मतें सला व्हावा.
हाफीजमहमद व अहमदखान व गा-
जुद्दीखान हे त्यांत नसावे. ह्यणजे
सर्व ठीक करून देऊं. ऐसा यांचा
विचार आहे, ह्यणोन लिहिलें तें
कळलें. ऐशास, सारेच जवळ आहेत.
राजकारणें, वकीलहि येतात. याउ-
परि ज्यांत सरकारचें काम आणि उ-
पयोग सर्व तेंच घडेल.

अवदाली सुकरतालावरी जाऊन
छावणी करील. त्यास, तमाम रोहिले
यांस त्याणें सांगितलें कीं दोन मास
आपले घरीं जाणें, बलावूं तेव्हां येणें.
यावरून कोणी दोन हजार, कोणी
हजार, असे पार गेले. फैजुल्लाखान व
सादुल्लाखान वगैरे कितेक पार गेले,
ह्यणोन लिहिलें तें कळलें. ऐशास,
सांप्रत शिकंदरियावरी आहे. तिकडे
विशेष बातमी वर्तमान येत जाईल
तर लिहिणें. जाणिजे.

एकूण चार कलमें. जाणिजे. छ ३० जिल्हेज. बहुत काय लिहिणें.
हे विनंति.

पे॥ छ १५ मोहरम.

[२२७]

॥ श्री ॥

१२ आगष्ट. १७६०.

पु॥ राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसः
विनंति उपरि पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं.

बंगालियाचा सुभा मिरजाफरखान व राजे रामनारायण पटण्याचे सुभेदारीचे नायब यांजकडे पत्रे बातमीस हमेश जात असतात. अलीकडे त्यांचीं उत्तरे पारसी आलीं. त्यांत सविस्तर बंगालियाचें वर्तमान लिहिलें आहे. तीं पत्रे सेवेसी पाठविलीं आहेत. त्यावरून सविस्तर कळेल. व या दोघांस पत्रे पाठवावीं जे तुमचे येखलासीचें वर्तमान गोविंदपंतांनीं लिहिलें, त्यावरून कळलें त्यास तुम्ही आपली खातरजमा राखणें. कोणे गोष्टीचा वसवसा न धरणें. ऐसीं पत्रे घाचीं हणून लिहिलें तें कळलें. ऐशियास मिरजाफरखान व मीरनचा पुत्र मेल्याची खबर आली आहे. पुढें रामनारायण तेथें सर्वाध्यक्ष जाहले असेत, हणून खबर आहे. त्यास पुरती खबर आलियावरी पत्र पाठविणें तें पाठवूं.

नवाब सुज्यातदौले यांणीं आह्मांस पत्र पाठविलें आहे व स्वामीसहि पाठविलें आहे. तीं पत्रे रवाना केलीं आहेत, त्यावरून सर्व कळेल. त्याचा भावार्थ हाच कीं आपण अबदालीकडे आलों हणून कांहीं श्रीमंतांनीं

अलीगोहर शाहाजादे याजकडे शिऊमट आहेत. त्यांजलाहि पत्रे पाठविलीं आहेत. शाहाजादे फार फजित जाहले. ते अबदालीकडे व सुज्यातदौले यांजकडे येत नाहीत. त्याजकडे कासीद पाठविले आहेत. स्वामीकडे यावयाविशीं त्यास व शिवभटास लिहिलें आहे. उत्तरे आलियावर सर्व लिहून पाठवितों हणून लिहिलें तें कळलें. ऐशियास, तिकडील उत्तरे काय येतील तीं लिहून पाठविणें. त्यासारखें लिहिलें जाईल.

मजवरी स्वामींनीं किरकोळ वराता न कराव्या. ऐवज नाही. मुलखांत बखेडा जाहला आहे. बंदोवस्त करून मीच सेवेसी हिशेब घेऊन येतो, हणजे ऐवज आहे नाही कळेल. तेथें आल्यावर जे आज्ञा होईल त्याप्रमाणें वर्तणूक करीन. येथील बंदोवस्त आटोपून लीकरच येतो, हणून लिहिलें तें कळलें. ऐशास, सरकारांत मसलतीमुळें बाहेरील शत्रूचा पेंच. या दिवसांत सर्वापेक्षां तुमचा भरंवसा, आणि न मिळें ऐवज तेथून पैदाहि कराल. असें असतां तुम्ही

वसवसा धरूं नये. सर्व प्रकारें त्यांचें कार्य होय तेंच करीन. ऐसा त्यांचा आशय ह्मणून लिहिलें तें कळलें. ऐशास, दिल्लीस खासा स्वारी आली. दिल्ली घेतली. सर्व बंदोबस्त सरकारचा जाहला. मुज्याअतदौला व नजीबखानहि पार आले, हा जावसाळ त्याचाहि आहे. होईल तो करूं. शि-कंदरियावरी गिलज्याहि आहे. कळावें. तुह्मी तिकडील बंदोबस्त करून कधीं येणार तें लिहिणें. बाकीचे ऐवजीं दहा लाख व रसदेचे ऐवजीं पंधरा लक्ष एकूण पंचवीस लक्ष रुपये सत्वर पोहोचावणें. जाणिजे.

याप्रमाणें हिशेव दाखविता. अपूर्व आहे ! सरकारचें काम होऊन येईल. परंतु तुमचे कदीमीस व निष्ठेस एक प्रकारें दिसेल. तपशील सहसा न लावितां दहा पंधरा लाख रुपये, व रसदेची तरतूद जरूर करणें. दूर देश. मर्जी-णारे? तुह्मी आहे. आळस न करावा चार कलमें लिहिल्याप्रमाणें करणें. जाणिजे. ३० जिल्हेज. हे विनंति.

[२२८]

॥ श्री ॥

१५ आगष्ट १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहित जाणें. विशेष. तुह्माकडून ऐवज मातबर भरणा सत्वर येऊन पोहोचावा. याविषयीं तुह्मांस वारंवार लिहिलें असोन अद्यापि ऐवज येत नाहीं, हे गोष्ट उत्तम नसे. येथें खर्चाची निकड फार आहे. तरी ऐवजाची तरतूद सत्वर होऊन श्रावण मासाआंत ऐवज येऊन येथें पावे ते गोष्ट करणें. येविषयीं विलंब एकंदर न लावणें. तुह्मांकडील लोक अद्यापि कोणी कोणी आपले बुणगे वस्तभाव कुल देशास लावून देतात ह्मणून बर्तमान कळलें,

तरी हें कामाचे नाही. येविषयींची चौकशी करून लोकांस ताकीद करणें. कोणाचे वुणगे वस्तभाव जाऊं न देणें. जाणिजे. छ ३ मोहोरम सु॥ इहिदे सितैन मया व अलफ. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[२२९]

॥ श्री ॥

१६ आगष्ट १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहित जाणें. विशेष. तुह्मांस ऐवजाविषयीं बहुतच पत्रें गेलीं. तुह्मांसारखे मातबर मामलेदार भरंवशाचे माणूस. तुह्मांकडून कांहींच तरतूद होऊन येत नाहीं. दोन लक्ष रुपये पाठविले तेवढ्यानें काय होणार? खावंद मसलतशीर असल्यास तुह्मी एकदोन सालचा अगाऊ ऐवज सरकारांत घावा. पुढें महालांत उगवून घ्यावा. त्यास तोहि प्रकार नाहीं. सालमजकूरची रसद व गुदस्ताची बाकी येणें. त्यास त्या ऐवजीं तुह्मीं कर्जवाम घेऊन रोख ऐवज पाठवावा. चाकरी करून दाखवावी. त्यास असाच मजकूर लिहितां आह्मी भागलों. परंतु तुमचे चित्तांत किमपिच येत नाहीं. सरकारांत पैका दिला हणजे बुडाला वाटतो. असेंच चित्तांत येतें कीं काय हें कांहींच कळत नाहीं. याउपरि सर्व अर्थ ध्यानांत आणून, तुमची या प्रांतीं पत चांगली आहे, मोवदला करून मातबर ऐवजाची रवानगी करणें. पंचवीस लक्ष रुपये तुह्मांस घावे लागतील. याची काळजी चित्तांत धरून पत्र पावतांच ऐवजाची रवानगी करणें. दमाजी गायकवाड वगैरे वराता झाल्या आहेत त्यांस ऐवज देणें. जाणिजे. छ ४ मोहोरम. सु॥ इहिदे सितैन मया व अलफ. + बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[२३०]

॥ श्री ॥

१६ आगष्ट १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहित जाणें. विशेष. ऐवजाकरितां तुह्मांस वारंवार लिहीत असतां अद्यापि ऐवज येत नाहीं हे कोण गोष्ट? प्रस्तुत सर्व अर्थ राजश्री गंगाधर मल्हार यांस आज्ञा करणें ती केली आहे. हे लिहितील त्याप्रमाणें सत्वर ऐवजाची तरतूद करून पाठविणें. दिरंग न लावणें. वारंवार लिहित गेलों. दहा लाखपर्यंत बाकी व पंधरा लाखपर्यंत रसद एकूण पंचवीस लाखपर्यंत जलदीनें येत तें करणें. तिकडील वर्तमान लिहिणें. जाणिजे. छ ४ मोहरम सु॥ इहिदे सितैन मया व अलफ. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[२३१]

॥ श्री ॥

१७ आगष्ट १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. सरकारांत तोफखान्याकडे बैलांचें प्रयोजन जरूर फारच आहे. याविषयीं पेशजी तुह्मांस लिहिलें आहेच. परंतु प्रस्तुत फार निकड आहे. पावसामुळें तोफखान्याचे बैल खराब जाहले, मरतात. यास्तव तुमचा तालुका विटावे वगैरे जवळ आहे. येथील तूर्त पांचशें बैल सत्वर जमा करून हुजूर पाठविणें. येविषयीं दिरंग लागावयाचें काम नाहीं. तरी लौकर बैल चांगले, मजबूत, गाड्याचे कामाचे ऐसे रवाना करणें. जे जे जमा होतील तितकेच जलदीनें रवाना करीत जाणें. बैलाविणें खोळंबा झाला आहे. हें ध्यानांत आणून लौकर पाठविणें. विलंब न करणें. + अबदालीची फौज कांहीं फुटून येणार. त्यांचा करार तुह्मा-

जवळ जमा व्हावें. एक लाख खर्चास देऊन इकडे आणावें. यांत फौजहि फुटते. येथेंच आल्या लढाईत वसवास राहतो. यास्तव यात्रें॥ केलें आहे. जे येतील ते तुह्मास पत्र घेऊन येतील. त्यांस आपलेजवळ जमा करणें. रसद बाकी एकूण वीसपंचवीस लाख जरूर तरतूद, तुर्त सत्वर कांहीं, निमे पुढें पाठवणें. त्या वारंवार न लिहिणें. रा॥ छ ५ मोहरम. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[२३२]

॥ श्री ॥

२० आगष्ट १७६०.

पु॥ राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गो॥ यांसि:

विनंति उपरि. सादुल्लाखान वगैरे रोहिले यांचा पैगाम आहे कीं पार गंगेच्या उतरावयाची फौजेची तरतूद करावी. नावाडी सोरमचे घाटचा थुरिया आहे. त्यास आपण जावयाचें सांगतों. फौजा जातील. त्याणीं त्यास न्यावें. वस्त्रें देऊन उमेदवार करावें. नावा जमा कराव्या. ह्मणजे पुल बांधोन पार फौज उतरेल. यात्रें॥ सोरमच्या घाटीं केलिया पारचे रोहिले वगैरे इकडे येणार नाहींत. तिकडील हंगामियामुळें गिलज्याच्या लष्करांत जे आहेत ते इतक्याच निमित्त्यें उठान जातील. त्यास, सदहूर्प्रें॥ तुझीं लिहिल्या घाटास घेऊन, थुरिया नावाडी यास नेऊन, वस्त्रें देऊन, नावा जमा करून, पुल बांधोन, उतरावयाची तयारी करणें. रा॥ छ ८ मोहरम. हे विनंति.

[२३३]

॥ श्री ॥

२१ आगष्ट १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसि:
पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून

स्वकीय कुशल लिंहीत जाणें. विशेष. पत्र पाठविलें तें पावलें. अब्दालीची फौज दिल्ली घेतली यामुळें फार घाबरी जाहली. रोहिले फारकरून पार गेले. राहिले जाणार. नजीबखान मात्र हिमत धरून दाखवितो. सुज्याअत-दौला जाऊन फसले आहेत. याजकरितां स्वामीनीं दम धरून काम करावें. पुरतेंच त्याचें पारपत्य होईल. फौजसुद्धां यावें तर इकडे ठाणीं कायम करणें हें काम टाकून येतां नये. याजकरितां गुंतलों ह्मणून लिहिलें तें कळलें. ऐशियास, दिल्ली घेतली. त्याजवर सलाबत चढली. आंत फार फुट-फाट आहे. परंतु नजीबखान त्यास हिमती देऊन आपलें बरें करून घेऊन त्यास लावणार. त्यास येथेंहि नजीबखान व सुज्याअतदौला वगैरे राजकारणें आहेत. परंतु अद्यापि ठीक बरें कोणीहि बोलत नाहींत. पुढें होईल तें पाहूं. त्यास येथें कित्येक तुराणी फुटून चाकरीस येणार त्यासि करार हाच कीं उठोन अंतरवेदींत जावें. तुह्माजवळ जमा व्हावें आणि पार उतरणें जाहलें तर उतरावें. अथवा तेथून आगरियाकडे उतरून आणणें तर आणावें. असे प्रकार बोलतात. येणार त्यास पत्रें तुह्मांकडे जावयाचीं देऊन रवाना करूं. ते येतील त्यांस आपलेजवळ जमा करणें. दुसरें रोहिल्यांचें अनुसंधान आहे कीं आपले तालुकियांत पार उतरावयाची अवाई घालावी आणि गंगातीरीं कनोजपुढें आमचे मुलखांत फौज आली ह्मणजे पार गेले ते येणार नाहींत. व येथें जे दुदिले आहेत तिकडील दंगियामुळें उठोन येतील. त्यांची गुज मोडेल. हा प्रकार आहे. तरी तुह्मीं कनोजपुढें रोहिल्यांच्या मुलखांत गंगातीरीं घेऊन पार उतरावयाची अवाई घालणें. गंगातीरीं राहणें ह्मणजे यास पायबंद बसेल. आणि जे दुदिले जाहले असेत ते यास सोडून जातील. हें काम करणें. फौज बुंदेले वगैरे जमा करणें. पैका लौकर रवाना करणें. सादुलाखान वगैरे रोहिले हे ह्मणतात कीं फुला नावाडी यास गंगातीरीं फौजा पावया बोलवावें. आपणहि त्यास पाठवून देतो. आणि नावा जमा करून पार उतरावयाचा हंगाम करावा. ह्मणजे हें निमित्त्य ठेवून सारे तिकडे निघोन जाऊं. त्यास त्याजलाहि पत्र दिलें आहे. तरी तुह्मीं

फुला नावाडी यास बोलावून नेऊन लिहिल्याप्रमाणें करणें. जाणजे. छ ९
मोहरम. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[२३४]

॥ श्री ॥

२६ आगष्ट १७६०.

श्रीमंत राजश्री गोविंदपंतदादा स्वामीचे सेवेसी:

आज्ञाधारक शिदाप्पाशेट वीरकरं रामराम विनंति उपरि येथील कुशल
त॥ छ १४ माहे मोहरम जाणून मुकाम लष्करनजीक दिल्ली जाणून
स्वामीच्या कृपेंकरून सुखरूप असो. विशेष. आपल्याकडून बहुत दिवस पत्र
येऊन साकल्य वृत्त कळत नाही. तरी ऐसें नसावें. सदैव पत्रीं सांभाळ करावा.
प्रस्तुत सरकारांतून श्रीमंतांनीं वरात आपल्याकडे रु॥ १५००० पंधरा
हजारांची दिली आहे. ती वरात बजिन्नस शुभकर्ण ब्राह्मण याजबरोबरी
स्वामीकडे पाठविली आहे. तरी ऐवज रसदेच्या ऐवजीं देविला असे. तरी हे
रु॥ पंधरा हजार जालोनास देविलिघा आह्मास पोहोचतील. तेथें आमचा
खरीदीचा खोळंबा न होय तें करावें. सर्व प्रकारें स्वामीचा भरोसा जाणून
वरात आपल्याकडे घेतली आहे. येथील कामकाज आह्मा ल्याख जें असेल
तें आज्ञा करावी. सेवेसी सादर असो. रु॥स येथें तोटा जाणून पत्रीं विस्तार
लिहिला असे. सरकारांत ऐवजाचा तोटा आहे, ह्मणून श्रीमंतांचे चित्त स्वस्थ
नाहीं. तरी आपण श्रीमंतांची कृपा संपादून घेतीलच. परंतु, सूचनार्थ सेवेसी
लिहिलें असे. + बहुत काय लिहून. कृपालोभ असो दीजे. हे विनंति.

[२३५]

॥ श्री ॥

२७ आगष्ट १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसि:
पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून

स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. इकडे तमाम तोफखान्याचा बंदो-
बस्त करून एका जुटीनें मजबुतीनें लढाई करणें लागतें. याकरितां तुह्या-
पाशीं राजश्री रूपराम अडारूचे भाऊ वगैरे, पठाण रोहिले असतील, ते
चारशेंपर्यंत देखत पत्र हुजूर पाठवून देणें. ते लोक अशा लढाईचे कामाचे
आहेत. जरूर या प्रसंगीं असावे लागतात. तरी सत्वर पाठवून देणें. पैकि-
याची तरतूद लौकर करणें. पाठवून देणें. विलंबावरी न घालणें. खर्चाची
ओढ फार आहे, हणोन लिहिलें असे. तरी सत्वर पाठवून देणें. दिरं-
गाईवरी एकंदर न घालणें. छ १४ मोहरम. हे विनंति.

[२३६]

॥ श्री ॥

२९ आगष्ट १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री जनार्दनपंत स्वामीचे सेवेसी:

पोष्य गोविंद बल्लाळ सा॥ नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल ता॥
मिच्छि श्रावण वद्य ३ मु॥ तिरव जाणून स्वकीय कुशल लेखन करीत
असीलें पाहिजे. विशेष. इकडील वर्तमान या प्रकारचें आहे. आर्ही
मौजे महीं घेऊन सेगर नदीवर येऊन दरमजलींनीं तालगांवीं ईसन नदी-
वर आलों. पाऊस अतीशय. चिखल झाला. नद्या भरल्या व जलमय
सर्व जालें. परंतु तसेच भिजतच दरमजलींनीं तालगांवीं ईसननदीवर आलों.
पठाणाजवळ स्वार, व्यादे दोन हजार होते. परंतु त्याजला कळलें कीं कजि-
यास आले. चार कोस त्याजसी आह्मांस अंतर राहिलें. त्याजवर त्याणीं
मातबर वकील पाठवून सलूख केला. इतक्यांत नवाब अहमदखान
याचीं पत्रें आह्मांस आलीं. साहेबजादे यांस व फकरदौला यांस
आलीं. आह्मांस लिहिलें कीं सर्वस्वी मी तुमचा आहे. मागें मुलेंमाणसें
आहेत. चिरंजीव आहेत. तुमचे भरंवसेयावर वरकड कनवज वगैरे
ठाणीं एक मतलवाकरितां बसविलीं होतीं. तुमची मर्जी. परभारें उठोन

येतील. पुत्रास व हमसी फकरूदौला यास त्याणीं लिहिलें कीं पत्रदर्शनीं उठोन येणें. पंत सांगतील त्याप्रमाणें त्यांची मर्जीं तुह्मीं राखणें. आणि विबीनेंहि यास लिहिलें. ते उठोन फरूकाबादेस गेले. राजेश्री माधवराव यास नेऊन कनवजंत बसविलें. दुसरे दिवशीं तिरवेघावर आलों. गडी तयार तिरवेघाची होती. पांचशें सातशें बरखंदाज जमा केला. चौफेर घेरून उभे राहिलों. हल्ला करावा हा विचार करीत होतो. तों फौज सभोंवती उभी राहिली. पाहोन घाबरे झाले. वकील घेऊन रद्दबदली केली. कौल घेऊन समरासिंग बघेला भेटीस आला. गडी खालीं करून दिली. दुसरे रोजीं आहेरवाला पेमशिंगहि भेटीस आला. गडी खालीं करून दिली. ठाणें सरकारचें बसलें. हटिया आज खालीं होईल. खणून टाकून खेरनगर, भुजाजंग, खतलाख, मोहना, बरगांव वगैरे तमाम खालीं झालीं. ठाणीं बसलीं. पाडितात. उदईक घेऊन कुच करून, वित्त्रास जाऊन, स्नान करून, घाटंपुरावरून उमरगडीं घेऊन. श्रीमंत स्वामींचे कृपेनेंच हें कार्य झालें. नाहीं तर, मोठें संकट होतें. दोन मास गडी घ्यावयास लागती. सर्व उत्तम जालें. नक्षहि जाला. आणि कार्यहि जालें. माणूसहि जाया न जालें. संतोषाचें वर्तमान तुह्मांस कळावें ह्मणोन लिहिलें आहे. सुजातदौले जाऊन अनुपशहरीं भेटले. बहुत शिष्टाचार मुबरात शिरपाव अबदालीनें दिल्हा. दुसरे रोजीं वजिरीचा शिरपाव देऊं लागला. तेव्हां याणें विनंति केली: “ पातशाहा कोण ? मीं वजीरी कोणाची करावी ? तुह्मी पातशाही तखतीं बसा; मी वजीरी करीन. उगीच वस्त्रें देऊन माझी फजिती कां करितां ? ” त्याजवर अबदालीनें सांगितलें कीं प्रातःकाळीं याचा जाब देऊन. त्याजवर रातीस सर्व लहान थोर अबदाली जमा करून मसलत केली कीं आपणास येथें राहणें नाहीं. आणि मराठे यांचा जोर दिवसोदिवस होऊं लागला. त्यास कोणाची गोष्ट ऐकों नये. मराठे यांशीं सलूख करून आपले देशास जावं. हें वर्तमान बोलत आहेत. बहुत काय लिहिणें. कृपा लोभ असो दीजे. हे विनंति.

[२३७]

॥ श्री ॥

२ सप्टेंबर १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. तुमचीं पत्रें आलीं तीं पावलीं. ठाण्याचा बंदोबस्त होऊन गंगाकिनारा जाऊन शह देतो ह्मणोन व अबदालीकडील व रोहिले सुज्यातदौले यांजकडील वर्तमान विस्तारें लिहिलें तें कळलें. ऐशियास, आह्मी प्रस्तुत दिल्लींत राजश्री नारो शंकर यांस तीन हजार प्यादे व तीन हजार राऊत व सामान सरंजामसुद्धां ठेऊन बंदोबस्त केला आहे. पलीकडून रोहिले अबदाली यांची तहाचीं राजकारणेंहि आलीं आहेत, बोलतात. सुज्यातदौले यांचेंहि फारकरून राजकारण आहे. ठहराव अद्यापि कोणताहि नाही. याकरितां आह्मीं सर्व घाटांचे बंदोबस्त केलेच आहेत. तूर्त त्यांजकडील राजकारणाचा बनाव बसतो न बसतो हें पहात येथें बसल्यानें ठीक नाही. याकरितां कुंजपुऱ्याकडेहि जाणार आहों. येथील बंदोबस्त केलाच आहे. व आह्मी तिकडे गेल्यानंतर तेहि इकडे राहत नाहीत. त्या रोगें सहजांत येतील. तेव्हां दिल्लीकडील शह चुकला. आपला मुलूख पाठीस^{३०६} पडोन लढाई पडली तरी तिकडेच पडेल. असाहि प्रकार योजिला आहे. करूं. तुह्मीं यावयाचा मजकूर लिहिला तरी तूर्त इकडे न येणें. तुह्मी व राजश्री गोपाळराव गणेश ऐसे मिळोन दहा बारा हजार फौजेनिशीं कनोजेजवळ पलीकडील दवावास जाऊन रहावें. ह्मणजे सहजच पलीकडून रोहिले इकडील गेले आहेत ते व तिकडून येणार त्याजवरी दवाव पडेल. ते इकडे यावयाचें करणार नाहीत. सुज्यातदौले ममतेनें बोल-

३०६ मराठे कुंजपुऱ्यावर गेल्यावर अबदाली यमुना उतरून येईल व यमुनेवरील पायउतार कुंजपुऱ्याच्या उत्तरेस असल्यामुळें अबदालीची पाठ पंजाब व अफगानिस्थानाकडे होईल व मराठ्यांची पाठ माळवा व बुंदेलखंड ह्या प्रदेशाकडे होईल अशी भाऊंची अटकळ होती. परंतु, मराठ्यांनीं कुंजपुऱ्याला मोर्चे दिले असतां, अबदालीला, यमुनेला उतार नसल्यामुळें, कुंजपुऱ्यांतील कुतुबशाहाला मदतीस येण्यास सापडलें नाही. भाऊंच्या ह्या दोनचार महिन्यांतील डावपेचांचें सविस्तर कथन प्रस्तावनेंत केलें आहे.

तात, परंतु मोगली लोकांचा विश्वास नाही. यास्तव तुम्ही तेथें जवळोन असिल्यास याच्याहि मुलखांत शह पडेल. याची वर्तणुक ठीक न जाहलिया मुलखाची जपती अगर जमीदारांकडून फिसाद करावयास येईल. सर्वा गोष्टीनें ठीक पडेल. बंगसाकडील व सादतखान अफरादी वगैरे याजकडील राजकारणें आलीं आहेत जे आम्ही येथून हरएक बहाणा करून तिकडे निघोन जाऊन गोविंद बल्लाळ यांजवळ जमा होऊं. ऐसें आहे. यास्तव जो त्यांचा सरदार तुम्हास सरकारचें पत्र घेऊन येईल त्याजला आपल्याजवळ जमा करून ठेवणें. इकडे हुजूर येऊं म्हणतील तरी हुजूर पाठवणें. याप्रमाणें येतील त्यांचा बंदोबस्त करणें. तुम्हाकडे यावयाविषयीं राजश्री गोपाळराव गणेश यांस लिहिलें आहे, तेहि फौजसुद्धां येतील. तुम्हीं त्यांनीं मिळोन गंगाकिनारा धरून पलीकडे दवावास राहवें. ह्मणजे पलीकडील येणारास पायबंद वसून येऊं पावणार नाहीत. नावांचाहि बंदोबस्त करणें. बारीक मोठें वर्तमान होईल तें वरिचेवरी दो दिवसा आड लिहून जोडी हुजूर पाठवीत जाणें. चहूंकडील बातमी राखून लिहिणें. ऐवजाकरितां तुम्हांस वारंवार लिहितों, परंतु अद्यापि ऐवज येत नाही. येथें तो खर्चाची ओढ फार झाली आहे. तुम्ही तपशिल मात्र लावून लिहितां हें कामाचें नाही. मसलतीच्या प्रसंगीं तुम्ही या प्रसंगीं तपशील लावूं लागला तरी कसें ठीक पडेल ? हें सर्व बारीक नजरनें उमजोन ऐवजाची तरतूद सत्वर करून मातबर ऐवज पाठवून देणें. येविषयीं हयगय परिच्छिन्न कामाची नाही. तुमचा हिशेब पुण्यांत होऊन विल्हेस लागला आहे. या अलीकडील सर्व अजमास हुजूर पाठविणें ह्मणून पेशजीं लिहिलें असतां अजमास येत नाही हें अपूर्व आहे. या उपरि पुण्यास हिशेब होऊन ताळेबंद करून दिला आहे तो व त्याजपासून आजपावेतो अजमास ऐसें सत्वर पाठविणें. विलंब न लावणें. + सोरमचे घाटीं पुलाची अवाई करणें. बंगसाचे मुलखांत उपद्रव करणें. येथून बंगस आफरिदी बहाणा करून तुम्हांस सामील होतील. रोहिलेहि पारचे येणार नाहीत. कित्येक टोपीवालेहि सरकारांत

येणार ते तिकडे येतील. पत्र घेऊन येईल तो खरा. यापाई तकरार नाहीं. सावधता बातमी राखीत जाणें. आह्मी आलियावर तुह्मी फार तरतूद करणार असें बोलत होतां तें बहुधा विसरलासें वाटतें. मातबर मामला सहा महिने लिहितां भागलों. दोन लाख रुपये आले हें उत्तम कीं काय ? जरूर रसद वगैरे दहा पंधरा लाख सत्वर पोहोचावणें. हिशेब विल्हेस लागला त्याची नकल व सैंबांत बेहेडा पुढील केला व पुण्याहून जाजती जमा व खर्च लिहून अजमास लिहून पाठविले त्याच्या नकला व कमाविशीपासून तुचा हिशोबाचा अजमास सत्वर पाठविणें. अजमास तयार नसला तर मागील बेहेडे व हुजूरचेच अजमास सत्वर पाठविणें. मागून तेहि पाठविणें. तिकडे काम मातबर. तुह्मीं इकडे न येणें. लिहिलेप्रमाणें तरतूद करणें. रवाना छ २१ मोहोरम. बहुत काय लिहिणें. गोपाळरावाहि तुह्मांजवळ येतील. त्यांचें व शहाजादियाचें वर्तमान लिहीत जाणें. हे विनंति.

[२३८]

॥ श्री ॥

२ सप्टेंबर १७६०.

पुरवणी राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसि:

विनंति उपरि. आज छ २१ मोहरमीं संध्याकाळीं अबदालीकडील तुराणी वगैरे लोक पांच सहा हजार तयार होऊन गाजुदी नगरच्या रोखें गेले; ऐसी बातमी जासुदाचे जत्रानीवरून कळली. त्यावरून तुह्मांस लिहिलें असे. तरी तुह्मी आपले जागां सावध राहणें. न कळे कदाचित् तिकडे आले तरी येतील. यास्तव सावध खबरदारीनें राहून लांबवरी बातमी चांगली राखीत जाणें, वर्तमान लिहिणें. जाणिजे. छ २१ मोहरम. हे विनंति.

[२३९]

॥ श्री ॥

३ सप्टेंबर १७६०.

पुरवणी राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसि:

विनंति उपरि. यंदा तुह्यांकडील प्रांतांत दंगा जाहला, तो फार करून सर-
दारांकडीलच तालुकियांत. किरकोळी सरकारच्या तालुकियांत जाहला. सध्या
तों तुह्नीं शत्रूकडील ठाणीं अमल उठवून आपलीं कायम केलीं. आतां लाव-
णीचे दिवस. रयतेस दिलासा देऊन तगाई देऊन लावणी या दिवसांत करावी,
त्यास दिरंग दिसतो. बुंदेलखंडांत तो कांहींच पेंच नसतां तिकडीलहि
लावणी रयतेची दिलभरी नाहीं यामुळें पुढें नुकसानी येणार, ऐशीं वर्तमानें
येतात. त्यास तुह्यांसारिखे मुलखाची आबादी करावयास दुसरे कोण ? तुह्नी
बारगीर सरकार किफायत गैर किफायत समयासमयास चित्तांत आणून
किफायतीचीं कामें करीत आलां पुढें त्याचप्रमाणें करावीं. ऐसें असोन तुह्यां-
कडील तालुकियांतील ऐशीं वर्तमानें यावीं उत्तम नाहीं. या उपरि बुंदेलखंड
वगैरे आपल्या तालुकियांत तमाम रयतेची दिलभरी करून लावणी होय तें
करणें. येविषयीं आपणांकडील तालुकदारांसाहि वरचेवर ताकिदा लिहून पाठ-
वून लावणी होऊन नुकसानी न ये तें करणें. या वर्तमानावरून असें दिसोन
येतें कीं लावणीस कमती करून खावंदास तोटा दाखवावा. परंतु तुह्नी असे
न व्हां. तुह्यांपासून सरकारनफाच व्हावा. मक्त्याचा मामला असोन ज्या-
प्रमाणें लावणी रयतेचा दिलासा करून पैसा साधतां मोठ्या खाजगत संसारा-
प्रमाणें चित्तांत आणून खावंद किफायत करावी. करणें. कोणे महालीं कशी
तगाई देऊन लावणी केली हें तपशिलवार लिहून पाठविणें. रवाना छ २२
माहोरम. बहुत काय लिहिणें. हे विनति

३०८ धन्याचा तोटा करण्याची गोविंदपंताची ही खुबी लक्षात घ्यासारखी आहे !

[२४०]

॥ श्री ॥

४ सप्टंबर १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री बाळाजी गोविंद स्वामी गोसावी यांसः
पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणोन
स्वकीय लिहीत जाणं. विशेष. बा॥ देणें अजुरा खर्च मोहनभाई वगैरे यांज-
बरोबर श्री गंगाजळ कावडी प्रयागीहून वे॥ दीनानाथ प्रयागवळ याणीं पाठ-
विल्या होत्या त्यास अजुरा _____ रुपये.

२४० गंगाजळ कावडी ४० दर ६.

६४ मिठै व अनार कावडी ८ दर ८.

२० गुलकंद कावडी २ दर १० प्रें॥

३२४

येकूण तीनशे चोवीस रुपये तुझांकडून देविले असेत, तरी प्रांत वुंदेल-
खंड वगैरे महाल येथील एवजीं पावत करून पावलियाचे कबज घेणं.
जाणिजे. छ २३ मोहरम सु॥ इहिदे सितैन मना व अलफ. बहुत काय
लिहिणें. हे विनात.

[२४१]

॥ श्री ॥

४ सप्टंबर १७६०.

सवेसी^{३०९} विज्ञापना मोहन ब्राह्मण मुजरद कावड देऊन अंतावाच्या
घरास पा॥ आहे. त्याचे घरचेंहि बहुत दिवस वर्तमान कळत नाहीं. त्यास,
दोन माणसें आपलींहि याजबराबर देऊन वर्तमान आणवून लेहून पाठवले
पाहिजे. खर्चास कांहीं प्रविष्ट करावें. आजपर्यंत समस्त सुखरूप आहों.
पुढें निभावून येऊन स्वामीचे पाय अवलोकन स्वामीच्या पुण्यप्रतापें होईल.
शाहाजादा मुज्जाबुद्दौला कुन्यानजीक अद्यापि आहेत. पुढें कांहीं दिल्लीकडे

जात नाहीत. आह्लांकडून दोनचार मुजरद पत्रे सेवेसी गेलीं आहेत; परंतु, उत्तर येत नाही. मार्ग चालत नाही, यास्तव येऊन पावत नसतील. खिमोले कासीद पाठविला, चार महिने झाले, परंतु जाब येत नाही. त्याची गती काय आहे ईश्वर जाणें. सर्वदां पत्रीं कुशलार्थ ल्याहावयास आज्ञा करून सेवकास आराम होय तें करावें. इकडील वर्तमान सेवेसी वरचेवर लिहीत जाईन. सेवेसी श्रुत होय. हे विनंति. समस्त मंडळीस साष्टांग नमस्कार. लोभ कीजे. हे विनंति—

[२४२]

॥ श्री ॥

५ सप्टेंबर १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसः पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. तुह्मी अंतरवेदींतील वगैरे तालु-क्रियाची लावणी संचणी करावयास अनमानसा करून हेलसांड करितां. मामलत आपल्याकडे राहणार नाही हा संशय धरितां. कमाविशीचा मामला सबब कमी यावी, ऐशा डौलानें हयगय करिता. ह्यणोन बारीक बारीक शोध करितां विदित जाहलें. ऐशास, तुह्मी तों असें न करालच हा भरंवसा आहे. परंतु आपलेच तर्कानें एखादी भलती गोष्ट चित्तांत समजोन डावा डौल व्हावें ऐसें नसावें. याउपरि रयतेस दिल भरंवसा चांगला देऊन लावणी संचणी यथास्थित होय. पडली जमीन बिघराचा बिघा असेल तेहि लावणी होय. तुह्मी पेशजी बोललां आहां त्याप्रमाणें निदर्शनास येईल ऐसें करणें. काणेविशीं कोणाचें सांगितलें चित्तांत न आणितां बंदाबस्त ठीक करणें. पेशजी कित्येक कामें काजें तुह्मांस लिहिलीं आहेत त्याप्रमाणें ठीक करणें. + जाणिजे. छ २४ मोहरम सुमा इहिदे सितैन मया व अंलफ. लावणी करून जमा साधे. तुमचे बोललेप्रमाणें

तरतूद होऊन येई. मक्का होता तेव्हां मेहनत लावणी करीत होता. कमावीस झाली, आमचें येणें झालें. आतां लावणी पाडून तोटा नजरेस पडेसा करावा, असा शब्द न येई. चांगलें काम सरकारचें होय तें खातरजमेनें करणें. ऐवज जरूर पाठविणें. तुमचें येणें तूर्त उत्तम नाहीं. तिकडे सुज्यादौलाचे जमीदार अंतस्तें नीट करून ठेवणें. सोरबचे घाटीं नावा जमा करून रोहिल्याचे मुलकांत दबाव देणें. यामुळें रोहिले घरीं गेले ते येणार नाहीत. येथें आहेत ते मागें पाहतील. अबदालीचे फौजेतील कांहीं लोक उठून येणार. दहा पांच हजारांचीं राजकारणें आहेत. तेहि तुह्यांकडेच जमा होतील. आपले मुलकांतहि दबाव राहिल. असे कितेक उपयोग. यास्तव लिहिलेप्रे॥ करणें. इकडे न येणें. बंगसचे मुलकांत पुरता पायबंद देणें. ऐवज जरूर पाठवणें. मोठी मामलत असोन अगदीं ऐवज न यावा हा ता॥ कामाचा नाहीं. जरूर पाठवणें. बहुत काय लिहिणें. हे विनांति.

[२४३]

श्रीगजानन

७ नोव्हेंबर १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंदपंत दाजी स्वामीचे शेवेसीः
पोष्य नारो शंकर कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति उपरि यथाल क्षेम ता॥ छ २७ रावल पावतां मुकाम इंद्रप्रस्थ कुशळरूप जाणून स्वकाय कुशळ लिहीत असलें पाहिजे. याउपरि श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेबानीं आपणास पाहिलीं पांच चार पत्रें पाठविलीं. सांप्रतहि मुजरद बहुत निकडीनें पत्र लिहिलें आहे. पत्रावलोकनीं साद्यंत कळेल. दाजीबा, आह्मांसहि आपण सत्वर येत नाहीं ह्मणोन बहुत प्रकारें लिहिलें आहे. अशा समयास आणीक सर्व कामें एकीकडे ठेवून रात्रीचा दिवस करून चाकरी करून दाखवावयाचा प्रसंग असतां, तुम्ही यावयास ढील करितां, यावरून काय ह्मणावें ? पत्र पावतांच जेथें असाल तेथून कूच करून दुमजला येऊन पोहोंचणें. तुह्यापाशीं दहा

हजार फौज असोन पंचवीस लाख रुपये खात असतां, खावंदांस कामाचीं निकड असतां तुह्मी लटके बहाणे करून मुलकांत रहावें हे गोष्टी तुह्मांस योग्य नाहीं. खावंद वारंवार लिहितात, तुह्मी गढी कोटाचे बहाणे लिहितां हा सेवक लोकांचा धर्म नव्हे. पत्र श्रीमंतांचे पावतांच शितात्री करून येणं. प्रसंग उरकल्यावर आलेत तर काय कामाचे ? + याउपर श्रीमंतांनीं आह्मांस रागें भरोन दोन चार पत्रां तुह्माविषयीं लिहिलें कीं तुह्मीं त्यांस लेहून फौजा लौकर घेऊन समयीं उपराळा होय तें करावें. तरी आपण या समयीं दरो-बस्त फौजा व जमीदार समागमें घेऊन राजश्री गोपाळराऊ वगैरे त्याच प्रांतींचें श्रीमंतांचें अन्न खाऊन दौलत कमाविता. सर्वांनीं जमा हांऊन सत्वर यावें. नाहीं तरी परिच्छिन्न शब्द लागेल. श्रीमंताची व मोगलाची दो ती कोसांची तफावत. एकदोन रोजांत युद्ध तुंबळ होऊन श्रीस करणें तें होईल. परंतु श्रीमंतांचे हिमतीस तारफ कोठपर्यंत लिहावी ! सफजगीस कांहीं बाकी नाहीं. बुणगे कवीले सर्व बराबरच आहेत. ऐसं निदान आरंभिलें आहे. आह्मी किल्ले मजकूरचा बंदोबस्त करून दीड हजार फौजा मोगलाचे लश्कर-वर जवळ कनोजीस ठेवून घोडीं उटें आणितात. व हजार स्वार प्यादा फार उतरोन धामधूम मांडिली. रसदाहि बंद करविली आहे. ऐशा समयीं आपण फौजांसुद्धां आलिया श्रीमंतास बहुतच समाधान वांटल. जरूर रात्रीचा दिवस करून, लांब मजली करून लौकर लौकर येणें. विलंब न करणें. बहुत काय लि॥ हे विनांति.

[२४४]

॥ श्री ॥

१८ सप्टेंबर १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः पो॥ सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनांति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. अलीकडे तुमचें पत्र येत नाहीं, तरी

सविस्तर लेहून पाठवणें. इकडील वर्तमान कांहीं अधिकोत्तर ल्याहावें ऐसें नाहीं. तुह्यास पेशजी एकदोन वेळा लिहिलें होतें जे तुह्मी फौजसुद्धां गंगा-किनारा सोरबच्या घाटाजवळ जाऊन राहाणें. पलीकडे रोहिले सुजातदौ-लाच्या मुलकांत उतरावयाची आवाई घालणें. तिकडे गडबड करणें. बुणगे उमरगडीं टाकून सडी दौड लांबलांब करावी. रसद अबदालीच्या लष्करास जाते ती लागभाग पाहून मारावी, लुटावी. पलीकडील जमीदारांस कुल बीर देऊन हातीं घ्यावें. त्याजकडून उपद्रव करवावा. येणंप्रें॥ तुह्यास लिहिलें होतें. याअन्वये तुह्मी व राजश्री गोपाळराव गणेश मिळोन तिकडे गेलां असालच व लिहिल्या डौलानें करीतहि असाल. कदाचित् नसिलां गेलां तरी याउपरि तऱ्ही लौकर जाऊन सोरमच्या घाटास दाखल व्हाणें, विलंब न लावणें. येव्शीं गोपाळराव गणेश यांसहि लिहिलें आहे. ते तुह्यापाशीं फौजसुद्धां येतील. तुह्मींहि त्यांस लिहून आपणापाशीं आणणें आणि हें काम करणें. व जे लोक अबदालीकडील इकडच्या राजकारणानें निघोन येतील त्यांस तुह्मीं जागा देऊन ठेऊन घेणें. इकडे रवाना करणें ऐसेंहि पेशजी लिहिलें होतें. त्यावरी येथून कोण्ही तुमचे नावचीं पत्रे घेऊन गेले आहेत, तुह्यांस पत्र सरकारचें आणून देईल, त्यास जागा देऊन जमा करणें, इकडे पाठवणें. वर्तमान वरिचेवरी लिहीत जाणें. ऐवज पोस्ता जमा इतके दिवसांत तुह्मीं केलाच असेल. तरी सत्वर ऐवज पाठवणें. विलंब एकंदर न लावणें. + तुह्मी, गोपाळराव, जमीदार आठ दहा हजार जमा व्हाल. इकडे आणल्यास रान मोकळें पडेल. फारकरून माहालीं फौज राहून दोनतीन हजार येईल. तिकडें पेंच पडल्या माहालीं राहिल फौज त्याच्यानें बंदोबस्ताहि राहणार नाहीं. यास्तव तुह्मीं आपला तालुका मार्गे टाकून, राजे जमीदार जमा करून, सडे फौजेनें सोरमकडे येऊन, पलीकडे दौरत घालावी. जमीदार वगैरे पलीकडील फिसाद उठवावी. सादुल्ला, फैजुल्ला रोहिले यांकडे सूत्राहि करावें. फौजेचा दबाव दुपट पडेल. घरोघरचे येणार ते येणार नाहींत. बंगसहि लगाम लावील तर सलूख राखावा. येथून उठवून

न्यावा. न येई तरी मुलूख मारावा. हें केलिया मोठें काम आहे. तुह्मी आतां केवळ माहालकरी नव्हा. सरदारासारखी तुह्माव॥ फौज आहे. पांचसात हजार सडे फौजेनें रात्रंदिवस गनीमी करून रसद कुमक येईल ते मारावी. जाईचेहि जवळ कुमकेस आहेत. यापें॥ जालिया मोठें काम आहे. तरी जरूर करणें. ऐवज रवाना करणार तो सत्वर ग्वालेरीवरून येऊन पोहोचे, दोनचारशें राऊत शाहाणा माणूस पैक्याव॥ देऊन रवाना करणें. प्रस्तुत तुमचेच ऐवजाचा भरवसा आहे. रा॥ छ ८ सफर. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[२४५]

॥ श्री ॥

१९ सप्टेंबर १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसः पोष्य बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार विनंति उपरि येथील जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. अबदालीचे पारपत्यास चिरंजीव राजश्री भाऊ व विश्वासराव गेले आहेत. राजे हिंदुपत याणीं आपले फौजसुद्धां जाऊन सामील व्हावें. येविशीं चिरंजिवाचीं पत्रें त्यांस येत असतां अद्याप जात नाहीं हें त्यांस उचित् नाहीं. तरी तुह्मीं हिंदुपतीस बहुत प्रकारें समजाऊन सांगून फौजसुद्धां सत्वर निघोन जात ते गोष्ट करणें. श्रीकृपेनें पटाणाचें पारपत्य चिरंजीव करीतच आहेत; परंतु, हिंदुपत जाऊन न पावल्यास त्यांचे कल्याणावह नाहीं. असं त्यास सांगून त्यांचें जाणें सत्वर होय तें करणें. जाणिजे. छ ९ सफर सु॥ इहिदे सितैन मया व अलफ. + बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[२४६]

॥ श्री ॥

२१ सप्टेंबर १७६०.

पु॥ राजश्री जनार्दनपंत स्वामीचे सेवेसी:

विनंति उपरि. दिल्लीहून वर्तमान आलें जे मराठे यांची फौज दिल्लीस घेऊन जो फौजदार अबदालीचा होता याकून अल्लीखान तो मात्र नावेवर बसोन पार होऊन पळाला. वरकड स्वार प्यादे चार पांच हजार मारले गेले. श्रीमंत स्वामीचें ठाणें दिल्लींत बसलें. घाट यमुनेचा आगरेयापासून कुंजपुरेयापावेतों श्रीमंत स्वामीचे हातीं लागले. याउपरि वर्तमान येत जाईल तें लिहून पाठवून. चौथे रोजीं सुजातदौले अबदालीजवळ गेले. त्यांजला अबदालीनें सांगितलें कीं तुम्ही मातबर. दोन करोड रुपयेयाचा मुलक तुम्हांखाले. त्यास मी हैराण, मजवर शिपाई यांची तलब चढली, याची तजवीज करून देणें. याप्रमाणें बोलतांच सुजातदौले सखेद जाहले. त्याजवर शाहावलीखान वजीर याजकडे गेले कीं मी तुमचे इमानावर आलों. आतां हें काय ? त्यास शाहानवाजखान याणें जबाब दिल्हा कीं तुम्ही लुच्चाचे सांगितल्यावरून आला. नदी उतरून कोण तुम्हांवर येत होता ? आम्हीं तुम्हांस इमान पाठविलें नाहीं. जसे आला तसे अबदालीस राजी करा. त्याजवर फजीत होऊन डेरा आले. नजीबखानानें अबदालीस सांगितलें कीं तुमचे कार्याकरितां सोय जशी सुजातदौले याणीं मागितली त्याप्रमाणें करून घेऊन आलों. आतां रुपये घेणें, सोडणें. हें वर्तमान सुजातदौले यांस कळलें. नजीबखानाशीं व सुजातदौले यास बिगाड झाला. सुजातदौले यास करोड रुपये तूर्त मागतात, हें वर्तमान घनसुंदरदासानें लिहिलें आहे. घनसुंदरदास यास सुजातदौले याणीं नेऊन सर्व सांगितलें कीं मजला नजीबखानानें फसविलें. मजला श्रीमंत राजश्री भाऊस्वामीनीं व सरदारांनीं व गोविंदपंतांनीं, माझे आईनें, सर्वांनीं सांगितलें कीं तुम्हीं न जाणें. त्याचें न आइकोन या कुंटणाचे बोलास लागोन आलों. फजीत पावलों. सारांश फजीत जाले. अबदालीचे लष्करीं गडबड जाली. सर्व लहान थोरांनीं मराठे यांसि सलूख करून आपले देशास जावें हा मनसुबा आहे. याजउपरि लढाईची हिंमत

स्यांत राहिली नाही. दहा हजार घोडे, उंट, खचर अनुप शहरीं मेले, नित्य मरतात. ईश्वरकृपेने श्रीमंत स्वामीचे दैव थोर. आणि श्रीमंत रा॥ भाऊ स्वामी यशस्वी आहेत. सर्व उत्तमच होईल. आह्मी सत्वरच येतो. चिरंजीव रा॥ गंगाधरबावास सत्वर पाठविणें. वरकड जें वर्तमान येईल तें वरचेवर लिहून पाठवून. बहुत काय लिहिणें. कृपा लोभ असो दीजे. हे विनंति. अब-दालीचे घरीं मनसुबा जाला, मराठे यांसीं सलुख करून वजीर गाजदीखान बकशी अहमदखान यासी करार करून आपले देशास जावें या मनसुंबयात आहेत. हे विनंति.

[२४७]

॥ श्री ॥

२१ सप्टेंबर १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री जनार्दनपंत स्वामीचे सेवेसी:

पोष्य गोविंद बल्लाळ सा॥ नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल ता॥ भादो सुध ११ मु॥ गुलोली जाणून स्वकीय कुशल लेखन करीत असिलें पाहिजे. कपिलाषष्ठी महापर्व आहे. चिरंजीव बावास आणविलें आहे. सडे येतील. तुझींहि येणें. वरचेवर स्नान करून येऊन मौजे गुलौलीस लागलों. तेथली शनवारीं फत्ते झाली. आणीक दो गडी खाली झाली. येक दोन राहिली ते आज खाली होतील. सत्वर सर्व येणें. बहुत काय लिहिणें. कृपा लोभ असो दीजे. हे विनंति.

[२४८]

॥ श्री ॥

२४ सप्टेंबर १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः पो॥ सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून

स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. सरकारांत कडूपडवळाचें वगैरे प्रयो-
जन आहे, तरी जरूर पाठवणें. वित॥

८८५. कडूपडवळ उत्तम.

८१. मध बहुत उत्तम.

८८५ पिचपापडा.

८॥.

येणेंप्रे॥ तीन जिनस सत्वर तलाश करून जरूर पाठवून देणें. फारच प्रयोजन
आहे. तरी सत्वर पाठवणें. जाणिजे. छ १४ सफर, सु॥ इहिदे सितैन मया
व अल्लफ. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[२४९]

॥ श्री ॥

२४ सप्टेंबर १७६०.

श्रियासह चिरंजीव रा॥ बाबा व गंगाधरा प्रती गोविंद बल्लाळ आशीर्वाद.
उपरि. तुह्नीं पत्र जासुदासमागमें पाठवलें तें पावलें. त्यास, तुह्नीं चिरं-
जीव गंगाधरास रायपुरीं ठेवून तुह्नीं वतीस^{३१} घेऊन पत्रदर्शनीं आह्मांजवळ
लष्करीं येणें. तदनंतर आह्नीं समागमें घेऊन. वरचेवर स्नान करून घेऊन.
जर येणें तर येथें द्वितीयेच्या पक्षास येणें. ह्मणजे पक्ष करून गंगास्नानहि
करून घेऊन. गुलोलीं आज शनवारीं मध्यरात्रीं धर्मद्वार मागोन निघोन
गेले. दोन गठी आणीक सुटली. दोन राहिली तेहि आज सुटतील. तुह्नीं
लिहिलें कीं कपिलाषष्ठीस स्नानास यावें ह्मणोन दोन चिट्टिया लिहिल्या
त्यास, चिरंजीव गंगाधरास व मुलीस ठेवून तुह्नीं नायकांस घेऊन बहुत
जलद पत्र पावतांच येणें. एक घडीचा विलंब न करणें. भेटीनंतर सविस्तर
बोलोन. तुह्नांकरितां येथें आह्नीं मुकाम केला आहे. सत्वर येणें. उद्या

३११ सौभाग्यवतीस. गोविंदपंत बुंधेल्याचें अक्षर अगदींच दुर्वाच्य आहे. त्याची
चाक्यरचनाहि असंबद्ध असते. विशेषणविशेष्यसंबंध तर गोविंदपंत हवेतसे करतो.

पत्र पावेल तेंचक्षणीं येणें. दोन राहृटिया लहान लहानशी घेऊन येणें. चार कनाता घेऊन येणें. एक शेतखाना, मांडीं अगत्य अगत्य घेऊन येणें. विलंब न करणें. मिर्ची भादो शुद्ध ११. हे आशीर्वाद. मोहरा दहापंधरा घेऊन येणें. हे आशीर्वाद. तुह्मांसहि पत्र जासुदासमागमें पा॥ तें पावलेंच असेल. पत्र पावतांच तुह्नीं स्वार होऊन येणें. हे विनंति. रा. रामचंद्र-भटजी सुखरूप आह्माजवळ पावले. हे विनंति. पत्र पावतांच निघोन येणें. नाहीं तर द्वितीयेस श्राद्ध आहे. त्यास घेऊन तर विलंब लागेल. याजकरितां तुह्नीं येणें. पत्र पावतांच येणें. हे आशीर्वाद.

[२५०]

॥ श्री ॥

२ सप्टेंबर १७६०.

विनंति उपरि. सविस्तर लिहिलेंच आहे. मींहि ताकीद केली आहे. वरचेवर चिरंजीव वात्रापासून ताकीद करवून हिसेव आणवणें. करोलीकडे, याकडेहि ताकीद लिहून पाठविली. तुह्नींहि ताकीद करणें. आह्मींहि करितां. पंधरा रोजांत सर्व येतील आणि आह्मींहि इकडून फडशा करून येतां. आणि श्रीमंत रा॥ भाऊ स्वामीकडे जाऊन काय करावें ? मागील पुढील कजिये हांते. डुडी होती. नाहीं तर आह्मींहि रोज भेटावयास श्रीमंत स्वामीस जातो. आतां तुह्नींहि मेहेनत केलीत आहे. त्यास पंधरा रोजांत सर्व फडशा होऊन येईल आणि गुंतेहि वारतील. सर्व निर्मळ होईल. वरचेवर लिहीत जाऊन. बहुत काय लिहिणें. कृपा लोभ असो दीजे. हे विनंति.

[२५१]

॥ श्री ॥

२५ सप्टेंबर १७६०.

अखंडितलक्ष्मीअलंकृतराजमान्यराजश्री विसाजी गोविंद गो॥ यांसिः
सेवक सदाशिव चिमणाजी नमस्कार. सु॥ इहिंदे सितैन मया व अलफ.

तुह्नीं विनंतिपत्र पाठविलें तें पावलें. राजश्री राजे प्रिथीसिंग हे सरकारांत बहूत निष्ठेनें वर्ततात. दोघे चिरंजीव फौजसुद्धां राजश्री गोविंद बल्लाळ याजकडे चाकरीस गेले आहेत. याणींहि इकडे सरकारकाम सिद्धवाटेचें ठाणें राघो गोविंदाकडील मवाशियांनीं घेतलें होतें तेथें हे आह्मीं मिळोन जाऊन ठाणें घेतलें. दहावीस माणूस प्रिथीसिंगाचें जखमी जाहालें. पांच सात ठार जाहालें. ठाणें घेऊन आमचे हवालीं केलें. ह्मणोन कितेकप्रकारें त्याचे निष्ठेचें वर्तमान लिहिलें तें कळलें. ऐशास, त्याणीं निष्ठेनें वर्तावें व वर्ततात यांतच सर्वा गोष्टीनें त्यांचें बरें आहे. याउपरिहि तुह्नीं त्यांस सांगोन सरकारकार्यांत सादर राहात तें करणें. ठाणें आपलेकडे आहे तें कोणाकडे द्यावयाची आज्ञा करावी, ह्मणोन लिहिलें तें कळलें. ऐशास, ठाण्याचा मार तरी मागाहून लिहिला जाईल. तूर्त तुह्नांकडे असो देणें. प्रिथीसिंग निष्ठेनें वर्ततात बरेंच आहे. त्यांचे चिरंजीव तिकडे गोविंदपंताकडे गेले आहेत. याणींहि फौजसुद्धा या समर्थीं येथें यावें. ह्मणजे निष्ठा विशेष वाढेल ! तरी तुह्नीं सांगोन त्याजला, फौजसुद्धा इकडे येत तें करणें. छ १५ सफर.

(लेखनसीमा).

[२५२]

॥ श्री ॥

२७ सप्टेंबर १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः पो॥ सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वक्रीय लिहीत जाणें. विशेष. श्रीमध्ये ब्राह्मणांचीं वर्षासनें आहेत. त्यांचा ऐवज झाडून वे॥ राजश्री बाळकृष्ण दीक्षित यांजकडे पावता करणें व दहा हजार जाजती देणें ह्मणोन दोनचार वेळ तुह्नांस लिहिलें. त्यास दोन साला वर्षासनाचा ऐवज दिलहा व दहा हजार रु॥ जाजती दिलहे, तीन साला वर्षासनाचा ऐवज राहिला तो अद्याप पावला नाही, ह्मणोन दीक्षितांचें पत्र

आलें. त्यावरून तुह्मांस लिहिलें आहे. तरी तीन सालांचा वर्षासनाचा ऐवज नेमणूकप्रे॥ दीक्षितांकडे श्रीमध्ये पावता करून कवज जाणून पाठवून देणें. या गोष्टीस आळस सहसा न करणें. याखेरीज श्रीमध्ये दीक्षितांकडे अनुष्ठानाचे खर्चावद्दल रु॥ १५००० पंधरा हजार देविले आहेत, त्याची वरात अलाहिदा पाठविली आहे. तो ऐवज पत्र पावतांच जलदीनें श्रीस पोहचवून कवज जाणून पाठवणें. जाणिजे. छ १७ सफर सु॥ इहिदे सितैन मया व अलफ. + बहुत काय लिहिणें. वारंवार ताकीद असून धर्माचा ऐवज न पावणें, अपूर्व आहे ! आतां दिवाळीपर्यंत वर्षासनाचा पहिलेप्रे॥ देखील सालमजकूर व जाजती दहा हजार, सनद पेशजी पावली त्याप्रे॥, व हालीं अनुष्ठानाचे पंधरा हजार दीक्षितांजवळ पावते करून कवज येथें घेऊन पाठवणें. हे विनंति. वार.

[२५३]

॥ श्री ॥

२७ सप्टेंबर १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बळाळ स्वामी गोसावी यांसिः पो॥ बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. तुह्मीं विनंतिपत्रें श्रावण वद्य १४ चीं पाठविलीं तीं भाद्रपद वद्य द्वितीयेस पावलीं. चिरंजीव राजश्री भाऊकडील व पठाणाचें व सुज्याअतदौलाकडील व अलीगोहर शाहाजादे याकडील वर्तमान विस्तारें लिहिलें तें कळलें. याउपरिहि तिकडील वर्तमान विस्तारें वरच्यावर लिहीत जाणें. या दिवसांत तिकडील मनुष्याचा अर्थ विस्तारें जलद लेहून यावा. तदनुरूप त्वरेनें सर्व लिहीत जाणें. जाणिजे. छ १७ सफर, सु॥ इहिदे सितैन मया व अलफ. हे विनंति.

[२५४]

॥ श्री ॥

२९ सप्टेंबर १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री बाळाजी गोविंद स्वामी गोसावी यांसः
पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून
स्वकीय लिहीत जाणें. बदल देणें राजश्री नारो शंकर यास पथकास समजावीस
नालबंदीचे ऐवजापैकीं रुपये १०००००० येकून एक लक्ष रुपये तुह्यांकडून
देविले असेत. तरी प्रांत बुंदेलखंड वगैरे महाल येथील ऐवजीं कार्तिक मार्ग-
शीर्ष दोन महिन्यांत पावते करून पावलियाचें कबज घेणें. जाणजे. छ १९
सफर, सु॥ इहिदे सितैन मया व अलफ. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[२५५]

॥ श्री ॥

७ आक्टोबर १७६०.

चिरंजीव राजश्री गंगाधर यासिः गोविंद बल्लाळ आशीर्वाद उपरि येथील
कुशल जाणून स्वकीय कुशल लेखन करीत जाणें. विशेष. तुह्नीं पत्र पाठ-
विलें तें पावलें. लिहिलें वर्तमान साद्यंत कळलें. त्यास चिरंजीव सौ॥ लक्ष्मी
प्रसूत झाली. कन्या झाली. फार उत्तम झालें. आह्मी बिठुराहून कूच
करून रीप नदीवर आलों. गुलोलीचे मामलियाकरितां एक दोन मुकाम
करून फडशा करून दरमजलीनीं उमरगडीं येऊन. आतां गुंता नाहीं. वर-
कड भेटीनंतर सविस्तर बोलोन. अबदालीकडील दोन हजार फौज लुटविली,
कुंजपुरेयाजवळ. कुंजपुरा घेरिला आहे. बहुधा घेतला असेल. आह्मी सत्वरच
येऊन. गुलोलीवाले यानें सन १८१६ पैसा न दिलहा. गडी बांधोन राहिला.
जर याजला सोडून आलों तर तसेंच राहिल. तूर्त ऐवज कांहीं हातीं येणार
हणून मुकाम केला. सत्वरच फडशा होईल. मोहनसिंग गुलोलीवाला
दमला. रमईपुरीं गेला. त्याचे मातबर भले माणूस येऊन भेटून गेले. उदईक
सर्व येतील. फडशा करून मी येतो. मिच्ची भादो व॥ १४. हे आशीर्वाद.

[२५६]

॥ श्री ॥

११ आक्टोबर १७६०.

पु॥ राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी यांसिः—

विनंति उपरि. राजश्री गणेश संभार्जीनीं बुंधेल्यांसीं घसघस लावून छत्रपूरचे गांव मारिले, शहरास उपद्रव लावणार, सावकारा उठतो, ह्मणोन लिहिलें होतें त्यास त्याणीं त्यांसीं कटकटीचा प्रसंग पाडूं नये, बुंधेले फौज-सुद्धां घेऊन हुजूर यावें, येविशीं मारिले यांस परस्पर लिहून पाठविलें आहे, त्याप्रमाणें ते करितील. कदाचित् हे याप्रमाणें बुंधेल्यास सांगत असतां ते न ऐकत, तरी तुह्मीहि त्यांस चांगले तऱ्हेनें लिहून सांगोन ऐकवावें. फौजसुद्धां हुजूर येत तें करावें. नाहीं तरी पेशजी चिरंजीव राजश्री समशेर-बहादर गेले होते, ते वेळेस तिकडे बखेडा जाहला, फिसाद जाहली. तसा प्रकार होऊं न देणें. जाहलिया सरकार काम ठीक होणार नाहीं हें सर्व ध्यानांत आणून गणेश संभाजी बुंधेल्यास सांगतील त्याप्रमाणें ते ऐकोन येत ऐसे करणें. विरुद्ध पडेल तें न करणें. समशेरबहादरास तुमचेच तर्फेचा विरुद्ध ते वेळेस पडला. तसें न व्हावें. तुमची त्यांची पुर्ती ओळख आहे. याकरितां त्यांस स्पष्ट चांगले तऱ्हेनें सांगोन ऐकवणें. जाणजे. छ १ रवि-लोवल. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[२५७]

॥ श्री ॥

११ आक्टोबर १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गो॥ यांसः

पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. तुह्मीं पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. बुंधेल्यांकडे राजश्री गणेश संभाजी याणीं कजिया आरंभिला आहे त्यास चहूंकडे पेंच नसावे. तजविजीनें बुंधेले हाताखालीं रहावे, याचा विचार मा॥ निलेस लिहावा, ह्मणोन लिहिलें तें कळलें. ऐशास हाच मा॥ गणेश संभाजी यांस

लिहिला आहे. त्याणीं कजिया केला नसेल, व हल्लींहि कजिया न करणें. त्यास समजावून सांगोन फौजसुद्धां हुजूर घेऊन येणें. ह्मणोन लिहून पत्रें रवाना केलीं आहेत. याप्रमाणें करितील. पारच्या जमीदारांना कजिया मानवला आहे. शेंपन्नास ठाणें रोहिल्यांचें घेतलें ह्मणोन लिहिलें तरी उत्तम आहे. या उपरिहि वारंवार पारचें राजकारण ठीक राखून लेहून अतिशय बखेडा करित ऐसें करणें. तिकडील सूत्र पक्कें चांगले त-हेनें हातीं राखणें. गंगाकिनारा आज्ञेप्रमाणें जातों ह्मणोन लिहिलें, तरी बहुत दिवस तुह्मांस (लिहा) वयाचें समाप्त केलें. सीमा झाली. तुह्मी थोर माणूस वारंवार काय ह्मणावें. करून दाखवाल याउपर तें खरें. ॥ छ १ ॥ लावल. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[२५८]

॥ श्री ॥

१४ अक्टोबर १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी वांशिः पो॥ सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. तुह्मांस तिकडे मोठ्या कामास जावया-विषयीं वारंवार लिहिलें. परंतु अद्याप राजश्री गोपाळराव गणेश व तुह्मी गेला नाहीं. कोठें किरकोळ जमीदारांची गढी गांव घेतें बसला आहां हें ठीक नाहीं. याउपरि लौकर तिकडे जाऊन पेशजी लिहिल्याप्रमाणें गडबड करून धुंद उडवणें. या गोष्टीस हयगय एकंदर न करणें. आहीं यमुनेचे पाणी फार याकरितां दिल्लीवरी बसोन उपयोग नाहीं. यास्तव कुंजपुन्यास जाऊन अबदुलसमदखान याचें पारपत्य करावें, या अर्थें दरकुच जात आहों. चिरंजीव राजश्री नाना, आपाजी जाधवराव यास दिल्लीस पाठविलें. त्यांनीं छ ३० सफरीं अलीगोहर याचे नांवचे गजशिके केले. शहरांत द्वाही

फिरविली. त्याचे पुत्रास बाहेर काढून वलीहर्द केले. सर्व अलमास खुशाली
 चाहली. लोकांनी नजरा केल्या. शिके चालते जाहले. मोठा समारंभ केला.
 तुह्यांस कळावे ह्मणोन लिहिले असे. आह्मी कुंजपुऱ्याकडे गेलों. इकडे अव-
 दालीचे कुच होऊन आलियावरी उत्तमच जाहले. दिल्लीकडील मुलुख मार्गे
 मोकळा राहिला. इकडेच लढाई पडेल. कदाचित् ते इकडे न येतां तिकडे
 तुमचे रोखे जाहले तरी बरंच आहे. आह्मी पाठीवरी यमुना उतरून
 अंतरवेदीतोन येऊन पारपत्य करूं. कुंजपुरेवाला ठेहरत नाहीं. डावा
 डोल होऊन दमवायाच्या मुद्यावरी आहे. ठहरला तरी मोर्चे लावून यथा-
 स्थितच पारपत्य करूं. तुह्नीं तिकडे सत्वर जाऊन पोहोंचणें. केवळ छोट्या
 मोठ्या कस्मास गुंतोन न राहणें. ऐवज लौकर येऊन पावे ऐसा रवाना
 करणें. दिरंग न लावणें. + तुह्नीं पेशजी लिहिलेप्रमाणें गनीमी मेहनत
 करून रोहिले सुज्यादौला यांचे प्रांतांत धामधूम होई असें करणें. फिरकोळ
 गढियांचे कामास न गुंतणें. अवदाली आह्मांकडेच येईल. तिकडे आला
 तरी पाणी आहे तो आहे. चार रोजांत कुंजपुरियाचें पारपत्य करून सारं-
 गपुराकडे उतरून नजीबखानाचे विल्हे लावून पुढें अवदालीचे पाठीवर येऊं.
 रवाना छ ४ रालावल. बहुत काय लिहिणें. अलीगोहरचा शिक्का

३१३ १७५९च्या नोव्हेंवरांत गाजुद्दिनानें अलमगिरास ठार मारिलें व औरंगझेबाचा
 पुत्र कामवक्ष ह्याच्या पुत्रास ह्मणजे शहाजहानास तख्तावर बसविलें. इतक्यांत अवदा-
 लीची गडबड झाल्यामुळे गाजुद्दिनाला मराठ्यांकडे पळून जावें लागून ह्या शहाजहानास
 कोणीं विचारीतनासें झालें. अवदाली संवद १७६० साल अंतर्वेदींत होता; परंतु, त्यानें कोणीं
 नवीन पातशाहा स्थापिला नाहीं. भाऊसाहेब दिल्लीस आल्यावर त्यांनीं पट्टणास पळून गेले-
 ल्या अलीगोहरास पातशाहा करून त्याचे नांवें गजशिके केले व त्याचा पुत्र जो जवानबख्त
 त्यास वलीअहद ह्मणजे युवराज केले. भाऊंनीं विश्वासरावाला तख्तावर बसविलें ह्मणून
 मल्हारराव होळकर लिहितां, असें ग्रंटडफ् ह्मणतो. विश्वासरावाला तख्तावर बसविल्याबद्दल
 एक शब्दही होळकरांच्या कैफियतींत नाहीं. तेव्हां मल्हारराव होळकरानें पानिपतच्या
 लढाईची हकीकत दुसऱ्या एखाद्या लेखांत लिहिली असली पाहिजे. हाच लेख बहुशः
 होळकराची थैली ह्मणून ज्यास ह्मणतात तो असावा. सदर थैली काव्येतिहाससंग्रहकारांस
 मिळाली होती, परंतु ती हरवून गेली असें कळतें.

दिल्लीत पडला, त्याची चिठी पाठविली आहे. त्याप्रमाणे लिहून पातश-
हाची जरब मोडून याचे नावे करणे. हे विनंति.

[२५९]

हित^२ असतां अद्याप न गेलां हें काय ? याउपरि लौकर जाऊन पेशजीं
लिहिल्या अन्वये सर्व कामें यथास्थित करणे. याउपरि दिरंगावरी न
घालणे. ऐवजाची तर्तूद केली आहे. निमूर बसलां नाही. वरिचेवरी
ऐवज रवाना करीन. याच पत्राचे पाठोपाठ ऐवज येऊन पावेल. विलंब
लागत नाही. ह्मणोन भरवंशांने लिहिलें तें कळलें. ऐशास पत्र तों येऊन
पावलें. ऐवज पाठोपाठ यावयाचा तो कधीं येऊन पावेल हें मात्र कळत
नाहीं. येथें खर्चाची निकड आहे हें वारंवार लिहीत असतां तपशील मात्र
लिहितां. ऐवज येत नाही. हें कामाचें नसे. याउपरि दिरंग न लावितां
ज्वालेर, आगरे, मथुरेवरून ऐवज दिल्लीस येई तें करणे. विलंब न लावणे.
जाट बलमगडास आहेत. तिकडून रसदेचा वगैरे पेंच पडावयाचा नाही.
त्याची फौज पुत्र हुजूर येणार. ते येथें राहून पलीकडे पायबंद घावा.
तिकडून तुहीं फौजसुद्धां जाऊन शहावरी असावें. इकडे यमुनेचें पाणी
हलकें होतांच अबदालीचें पारपत्य यथास्थित करावें, असा डौल आहे.
त्याजकडून तहाचें राजकारण अद्याप आहे, परंतु मळमळीत आहे. ठीक
नाहीं. येथील मर्जीनरूप जाहल्याशिवाय तह होणार नाही. प्रस्तुत आह्मी
दिल्लीहून कुच करून दोन मजली लले-यास कुंजपु-याचे सुमारे आलों. पुढें
जाऊं. अलीगोहर याचे पुत्र बाहेर काढून वलीहद्दी करावी, हा निश्चय
होऊन शुक्रवारचा मुहूर्त करार केला आहे. होईल तें मागाहून लिहिलें
जाईल. ऐवज लौकर पाठविणे. सारीं कामें लिहिल्याप्रमाणें यथास्थित
करणे. + अलीगोहरचे पुत्रास वलीआहद शुक्रवारीं केलें. गजाशिक्रा

३१४ हें पत्र असेंच अर्धेमुधें सांपडलें. ह्या पत्राचा पहिला व तिसरा वंद नाही.

३१५ छ ३० सफर ह्यणजे १० अक्टोबर १७६०.

अलागाहरचा केला. आपले तालुकियांतहि शाहाआलमाचा गजशिक्रा चालवणें. महिनाभर फौजा उतरायाजोगें पाणी होत नाही. कुंजपुरियास समदखान आहे. आह्मी कुच करून त्याचें पारपत्य करितों. अन्नदाली तिकडे आला तर उत्तम. न आलिया फिरोन येऊं. तुह्मीं लिहिलेप्रमाणें शह देणें. जाट आपलाच आहे. वसवास नाहीं. ऐवज सत्वर खबरदारीनें दिल्लीस सत्वर पोहोचैसा करणें. पुढें सोईनें घेऊन जाऊं. ऐवजाविशीं आह्मीं लिहा—

[२६०]

॥ श्री ॥

२५ अक्टोबर १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसिः पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. तुह्मांस दोन चार पत्रे पाठविलीं कीं तुह्मीं व गोपाळराव गणेश एकत्र होऊन जलदीनें सुजातदौलाचे मुलकांत हंगामा करणें व रसद न चाले तें करणें. शंपन्नास राऊत प्यादे येतील जातील, त्यांस लुटून मारून टाकीत जाणें. असें लिहीतच गेलों परंतु तुह्मी गढ घेत बसलां हें काय ? तरी याउपरि पत्रदर्शनीं सुजातदौलाचे मुलकांत हंगामा करणें. व अलीकडील रसद वगैरे मारीत जाणें. नेहमीं मुलकांत फिरावें. कोठें रसद मारावी. कोठें गांव लुटावा. वाट मारावी. माणसें मारून टाकावीं. दहशत बसवावी. हेंच नित्य करावें. मूलूक अंतरवेदींतील व गंगापारचा लुटीत जावा. वाटेचे गांव व रस्ते असतील त्यांस दहशत पडोन बेचिराख होय तें करावें. + वारंवार लिहिणें तें लिहिलें; परंतु तुमचेकडून त्यास उपसर्ग करावा हें होत नाहीं. पायबंद बसत नाहीं. तरी याउपरि या गोष्टीस उशीर न लावणें. वरचेवरी वर्तमान लिहित जाणें. जाणिजे. छ १५ राबिलावल सु॥ इहिदे सितैन मया व अलफ. हे विनंति. कुंजपुरा व पांच सात हजार फौज,

पांचसा हजार प्यादा लुटला. यामुळें अबदालीचे लश्करांत दहशत पडली. कितेक लोक उठून जातात. अबदाली कुच करून बागपतेवर चार कोस कांहीं फौजहि उतरूं लागली. लौकरच त्याचें पारपत्य होईल. तुहीं तिकडून ^३गनीमी तऱ्हेनें उगळा लावावा. अबदाली अलीकडे आला. तुहीं पुढे येऊन वाटा त्याच्या माराव्या. कांहींच होऊन येत नाही. उत्तम नाही. सत्वर लिहिलेप्रमाणें करणें. हे विनंति.

[२६१]

॥ श्री ॥

१ नोव्हेंबर १७६०.

राजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गो॥:

विनंति उपरि. अबदाली यमुना बागपताजवळ उतरला आणि गणोरास

(पृष्ठे १०१११) ह्याटलें आहे. परंतु लेखांक २६५त कुंजपुरा महाष्टमीस ह्यणजे १७ अक्टोबर १७६० रोजी घेतला ह्यणून स्पष्ट लिहिलें आहे. ह्या वर्षी दसरा १९ अक्टोबर १७६० रोजी होता. कुंजपुरा घेऊन भाऊ कुरुक्षेत्रास जावयास निघाले ह्यणून लेखांक २६५त लिहिलें आहे. काशीराजाच्या मते कुंजपुन्याहून भाऊ दिल्लीस पंगत आले व तेथें त्यांनीं दसऱ्यास फौजेची गणती केली. परंतु भाऊ कुंजपुन्यास जे गेले ते दिल्लीस पुन्हा परत आलेच नाहीत. तेव्हां दिल्लीस जाऊन फौजेचो गणती भाऊंनीं केली नाही हें उघड आहे. भाऊंचा दसरा कुंजपुन्यास झाला त्याअर्थी गणती कुंजपुन्यासच झाली ह्यांत संशय नाही.

३१७ भाऊ गनीमी तऱ्हेनें लढाई खेळले नाहीत असा त्यांच्यावर एक आगेप आहे. परंतु मोगली व गनीमी अशा दोन्ही तऱ्हांनीं युद्ध करण्याचा भाऊंचा विचार होता. जवर तोफखाना जवळ असल्यामुळें ठाणबंद होऊन मोगली तऱ्हेनें लढाई चालविण्याचा भाऊंनीं चेत केला. व गनीमी तऱ्हेनें शत्रूस भांबावून सोडण्यास गोविंदपंत, गणेश संभाजी व गोपाळराव गणेश यांस हुकूम केला. हा हुकूम ह्या तिघांनीं कितपत पाळला हें ह्या पत्रांतून सविस्तर वर्णिलेच आहे.

३१८ अबदाली २५ अक्टोबर १७६०ला यमुना उतरून बागपतेवर आला. त्याचें सैन्य तीन चार दिवस नदी उतरत होतें तें २८ अक्टोबराला सबंध यमुनेच्या दक्षिणती-
राला आलें.

आला. खासा स्वारी कुंजपुरियाहून पाणिपतास आली. त्याजवर तीन दिवस गणोरास होते. तेथून भालक्रियास आले. तेथून दोन अडीच कोस आजी आले. फार आवळून चालतात. कही लांबवू देत नाहीं. चाळीस कोस, पन्नास कोस धावतात तें नाहीं ! अंतर थोडकें आहे. त्याचे आमचे वातमीची गोळागोळी होती. याप्रमाणें तीन दिवस होतें. दाणा दोन अडीच शेर गिल-ज्याचे लष्करांत आहे. हिंमत फार आहे. तरी यास गिळणार. त्यास, लढाई लौकरीच होऊन येईल. परंतु तुह्मीं जलदीनें यमुनेपलीकडून येऊन बागपतेपर्यंत धुमामा चालवून यास रसद न पोहचें, फौजेस शह पडे, ऐसें करावें. आतां गिलज्याचा पेंच तिकडे नाहीं. तुमच्यापाशीं सिही या पेंचा-मुळें लागणार नाहीं. यास्तव लांब लांब मजलीनें येणें. सुज्याअतदौलाचे मुल-कांतहि जमीदारांजवळून धुंद करवणें. या कामास दिरंग न लावणें. हें काम मागेंच करावें ऐसें होतें. याउपरि तपशील न लावणें. जाणिजे. छ २२ रवि-लोवल. बुंधेले वगैरे त्यास पत्रें पाठवणें. त्यार्चाहि खबर लिहिणें. जाणिजे. छ मजकूर. दोनचार हजार फौज सडी निवडून बागपतेजवळ यमुना पारून यावें. रसद मारावी. गडमुक्तेश्वर, शामळी, वगैरे नजीबखानाचे प्रांत जाळावे. अबदालीस मागें रसद बंद होऊन मुलुकाचा बोभाट होय असें जरूर करणें. वारंवार लिहिलें जाऊन अजून तुह्मी उमरगडींच आहां हें अपूर्व आहे ! आतांहि लिहिलेप्रमाणें न जालें तरी मर्दुमीचें काम होत नाहींसेंच जालें ! ईरे धरून तडकून येऊन काम करणें. रा॥ छ २२ रा॥ला-वल. हे विनंति.

[२६२]

॥ श्री ॥

३ नोव्हेंबर १७६०.

श्रीमंत राजश्री पंत स्वामीचे सेवेसीः
 विनंति सेवक करद्वय जोडून साष्टांग नमस्कार विनंति विज्ञापना.

स्वामीची आज्ञा घेऊन जसवंतनगरापाशीं आलों तों राजश्री लक्ष्मणपंत यांजकडून लश्करचें वर्तमानाचें पत्र आलें तेंच बजिन्नस सेवेसी पाठविलें आहे. त्याजवरून विदित होईल. मन्हाटी फौज शेर^{३१} शाली. याउपरि अवदालीचें पारपत्य सत्वरच होईलसें दिसतें. मी आज रातोरात सकुराबा-
देस आज्ञेप्रमाणे जातां. तेथून सविस्तर वर्तमान सेवेसी लिहीन. कृपा करावी.
हे विज्ञापना. पे॥ मित्ती कार्तिक सुध ७^{३२} शनवार मु॥ इटावें.

[२६३]

श्रीगजानन

३ नोव्हेंबर १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंदपंत दाजी स्वामीचे सेवेसिः

पोष्य नारो शंकर कृतानेक सा॥ नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल ता॥ छ २४ माहे रविलावल मु॥ दिल्ली जाणून स्वकीय कुशल वर्तमान लिहून संतोषवती गेलें पाहिजे. विशेष. आपलें आमचें बंधुत्व जाणून श्रीमंत स्वामीपासून वरात आपणावर घेतली. ते वरात घेऊन राजश्री कृष्णाजीपंत आपल्याकडे पाठविले आहेत. पंतमजकुरास जाऊन दीड महिना

३१९ अवदालीचें सैन्य यमुनेच्या दक्षिणतीरीं आल्यावर व येतांना मराठ्यांच्या व गिलज्यांच्या झटापटी दररोज चालल्याच होत्या. पैकीं नदी उतरतांना जी चकामक झाली ती होत असतांना मराठे आपण होऊन मागे सरकले असें दिसतें. नाहीतर नदीच्या उता-
रांतून अवदालीचें सैन्य सुरक्षित आलें असतें असें वाटत नाही. या गोष्टीचा प्रपंच प्रस्ता-
वनेंत यथास्थित केला आहे. नंतर अवदाली वागपतेच्या पुढें संभाळक्यावर आल्यावर मराठ्यांच्या पिछाडीचें व अवदालीच्या आघाडीचें युद्ध झालें. त्यांत मराठे शेर झाले. गोवि-
दपंतानें जर प्रामाणिकपणानें काम केलें असतें तर अवदालीची ह्यावेळीं धडगत नव्हती.
ह्या गोष्टीचा विशेष प्रपंच प्रस्तावनेंत केला आहे.

३२० ह्या पैवस्तीवरून गोविंदपंत कार्तिक शुद्ध सप्तमीस ह्यणजे १५ नोव्हेंबर १७६० रोजीं इटाव्यास होता हें उघड आहे. फ्रांटडफ् ह्या सुमारास गोविंदपंताला अताईखानानें ठार मारलें ह्यणून ह्यणतो तें चूक आहे, हें पुढें स्पष्ट दाखवून दिलें आहे. वळवंतराव मेहे-
दळ्याच्या पाठीमागून गोविंदपंत मारला गेला.

झाला. अद्याप एवज आला नाही. त्यास येथें युद्धप्रसंगाचा समय असतां आपण एवजास विलंब करावा हे गोष्ट इष्टत्वाहून दूर असे. आह्मांस येथें खर्चाची निकड विशेष आहे, ह्मणून बंधुत्व जाणून आह्मीं वरात घेतली असतां विलंब एवजाम व्हावा हें अपूर्व आहे. आतां कृपा करून वायद्यावर दृष्ट न देऊन पंत मशारनिलेबरोबर एवज येथें पोहचें तो अर्थ आपण करतील. कदाचित् सावकारी नुकसान वाड्याबद्दल बसेल तें देऊं. परंतु समयावर दृष्ट देऊन एवज आह्मांस अगत्य पोहचाले पाहिजे. + श्रीमंत स्वामीचें पत्र तुमचे नांवें आलें तें पाठविलें असे. अंतरवेदींत मोगलांचे मुलकांत तुमची फौज येऊन मोगलास पायबंद द्यावा ह्मणोन श्रीमंतांची मर्जी. वरचेवर तुह्मांकडे ताकीदपत्रें येत असतां अद्याप आपली फौज प्रांतास येत नाही. ऐसें नसावें. लौकर या समयीं येऊन पोहचावें. उचित असे. वरातेचा एवज लाख रुपये स्वारीस मोगलाच्या प्रांतास येतां समागमें आणावा. अथवा झांसीकडे एवज पावे तें करावें. साडेसवीस हजार रुपये घाटमपूर वगैरे वरातांचे बलगोविंद याचे येथें पेशजी वरातांपैकीं पावले न पावले. आह्मांस सावकार मजकुराची रसीद न आली. त्यास हें कैसें वर्तमान तें लिहावें व एवज पावला नसेल तर ताकीद करून सत्वर पावे तो अर्थ करावा. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

पे॥ कार्तिक शुद्ध ७ शनवार, मु॥ इटावें.

[२६४]

॥ श्री ॥

४ नोव्हेंबर १७६०

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गोसावी यांसः पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. येथील खर्चाचे ओढीकरितां एवजा-विशीं तुह्मांस वारंवार फारच लिहीत गेलों. परंतु ह्या गोष्टी तुमच्या चित्तांत

किमपि न येतां चालढकलीवरी हा कालपर्यंत नेलें. धातुपोषणार्थ मात्र लिहितां कीं मजला ऐवजाचे तर्तुदीशिवाय दुसरा अर्थ नाहीं, तर्तुद केली, करतो, एका दो दिवशीं रवानगीहि करितों, येतो, कार्यावरी आज्ञे-प्रमाणें जातो. ऐशा गोष्टी रिकाम्या लिहितां. मात्र निदर्शनास यांतील एकाहि येत नाही. यामुळें तुमच्या कर्तृत्वाची तारीफ वाटते ! ते कोठपर्यंत लिहावी ? लिहितां लिहितां भागलों ! हें तुमच्या कर्तृत्वास उत्तम नाहीं. याउपरि पत्र पावतांच रसदेचा व बाकीचा ऐवज मातबर भरणा करून अविलंबें रवाना करणें. दिरंग एकंदर न लावणें. कदाचित् अबदाली यमुनेच्या दक्षिणतीरीं आल्यामुळें मार्ग सुद्धां नाहीं, ऐवज कसा रवाना करावा, हें निमित्त ठेवाल. आणि हा तपशील लिहावा तरी असें न करणें. अबदालीची आमची गांठ पाणीपताजवळ पडली आहे. तोफखान्याचा आराबा रचून लढाई करावयास तयारी केली आहे. त्याच्यानें इकडे तिकडे जावत नाहीं व कांहीं करवत नाहीं. पावणेदोन कोस दीड कोसाची तफावत आहे. पेंढारी व लुगारे राऊत वगैरे नित्य उंटें, घोडीं, तड्डें, बैल अघाडी पिछाडीवरी जाऊन गोटापासून घेऊन येतात. त्याचे कोणी पाठीवरहि निघत नाहीं. याप्रमाणें आहे. तुम्हीं या गोष्टी भयाच्या कोणहेविशीं चित्तांत न आणितां सत्वर ऐवज दिल्लीस रवाना करणें. तेथें आल्यावरी आह्मी हरतर्तुदेनें घेऊन येऊं. विलंब न लावणें. जलद जलद ऐवज दिल्लीस घेऊन पोहोंचे तें करणें. तुम्हींहि पत्र पावतांच अंतरवेदींतून पटपटगंजावरी यांच्या पछाडीस घेऊन पोहोंचणें. सावकास याल तरी ठीक नाहीं. लांब लांब मजलीनें येणें. रसद त्याजकडे जावयाची आढळेल ते लुटणें, दबाव पाडणें, ह्मणजे चहूंकडून घाबरा होईल. हेहि युक्त तुम्हांस बहुत वेळ लिहिली. परंतु तुम्ही येत नाहीं. सारीच डोळे-झांक करितां. परंतु असा समय चाकरी करून दाखवावयाचा पुढें कदापि येणें नाहीं. या हंगामीं जो आपले शक्तीपेक्षां चाकरी आधीक करून दाखवील त्याचें रूप आहे. हें दूरदेशी ध्यानांत आणून सर्व गोष्टी लिहिल्याप्रमाणें करणें. ऐवज पाठवणें. तुम्हीं येणें. लहान सहान गढ्यामुळें गुंतोन

मोठ्या कामाच्या उपयोगांतून जाल असें करून न घेणें. + तुह्मी दरमजल बागपतचे सुमारें अंतरवेदींतून येऊन रसद मारणें. नजीबखानाचा मुलुक जाऊन लुटून फस्त करणें. ऐवज रसदेचा पांच सातशें राऊत देऊन आगरियावरून जलदीनें दिल्लीस येऊन पोहोंचेसा करणें. जाटाच्यानें अटकाव होत नाही. वेडेंवाकडें तो करणार नाही. मातबर एकदाच यावा. त्यांत दोन तीन लाख एकैकदां उटें चांगले राऊत देऊन रवाना करावे. दिल्लीस पावाल्यावर जसं दिसेल तसें पुढें आणून घेऊं. दोन चार हजार चांगली निवडक फौज लांब लांब मजली करून लिहिलेप्रमाणें रोहिलियांच्या मुलुकांत दंगा व रसद बंद करणें. कांहींच न झालें तरी परिच्छिन्न तुह्मांवर शब्द घेईल. वारंवार लिहिलियाची, आपले अबरूची इरे धरून काम बजावून आणणें. या दिवसांत तुह्मी येऊन लिहिलेप्रमाणें पावलां असतां तर किती काम होतें ! अजून तरी करून दाखवणें. गंगापार जमीदारांकडून दंगा करवणें. गोपाळराव गणेश फौजसुद्धां गंगापार उतरून जमीदार सामील करून मुजादौला रोहिले यांचा अंमल उठवावा. याप्रमाणें करणें. मसलत माठी. या दिवसांत ज्यास जें लिहावें त्याप्रमाणें होऊन न येई मग तुह्मी आमचे कामाचे काय ? याउपरि आज्ञेची व चाकरी करून दाखवावयाची सीमा झाली ! लिहिलेप्रमाणें सत्वर करणें. रवाना छ २५ रानविल. वल. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[२६५]

॥ श्री ॥

५ नोव्हेंबर १७६०.

चिरंजीव राजश्री दिवाकर जोशी यासि प्रती कृष्ण जोशी आशीर्वाद उपरि येथील कुशल तागाईत आश्विन वद्य १३ बुधवारपर्यंत मु॥ फणीपत येथें सुखरूप असो. विशेष. वर्तमान तरी श्रीमंतांहीं महाश्रीस समभ्रखान व कुतुबशहां मारून, दहा हजार सेना लुटून, कुंजपुरा घेऊन लुटिला. गढी

खणून जमीनीबरोबर केली. लोक आभर जाहले. श्रीमंतास भूमिगत सात लक्ष रुपये सांपडले. तेथून कूच करून कुरुक्षेत्रास चालिले होते इतकियांत अबदाली बागपतापार्शी यमुना पायाब उतरून सोनपथास आला. हें वर्तमान श्रीमंती ऐकतांच माघारे फिरोन यवनाचे सन्मुख दरमजल फणिपथास आले. यवन येथून दोन कोसावरी राहिला आहे. नित्य थोडें थोडें युद्ध होत आहे. श्रीमंतांहीं चोहोंकडे तोफखाना पसरला आहे. यवनास थोर भय जाहलें आहे. पुढें येवत नाहीं. आमचे सैनिक यवनाचे समक्ष उभे राहून, नित्य शेंपन्नास यवन मारून उंट, घोडीं आणितात. दोन हत्ती पेंढारी यांनीं काल आणिले. यवनाच्या सैन्यांत रसैर्द बंद जाहली. यामुळें पीठ ८८३ व चणे ८८४ तूप ८८॥ याप्रमाणें महर्ग जाहलें आहे. आमचे सैन्यांत गहू ८१६ व चणे ८१२ व तूप ८८२॥ याप्रमाणें सवंगई आहे. आणखी दोन चार दिवसांत यवन चालोन तोफावरी येईल तरी क्षणमात्र बडेल. न ये तर आमचे लोक जाऊन युद्ध करणार. वरकड सर्व प्रकारें करून शुभ चिन्हें होतात व स्वप्ने उत्तम श्रीमंतांस होतात. याजवरून सर्व सैन्यास उत्साह आहे, कीं अबदाली व नजीबखान व सुज्यातदौला आठा चौ दिवसांत क्षयास जातील ऐसें दिसतें. अबदाली शाहानशाहा ह्मणवीत होता. त्यानें युद्धं बहुत केलीं आहेत, परंतु तो दो कोसांवरी येऊन आठ दिवस बसोन कांहीं पराक्रम होत नाहीं. याजमुळें आमची फौज बहुत शेर आहे. अबदालीनें स्वदेशास जावें तरी मार्ग नाहीं; युद्ध करावें तरी परिणाम नाहीं; उगेंच बसावें तरी

३२१ यमुनेस पाणी फार असल्यामुळें यमुना उतरल्यावर कांहीं दिवस अबदालीच्या सैन्यांत फार महर्गता झाली. दिल्लीस मराठे असल्यामुळें यमुनेच्या दक्षिणतीरानें अबदालीला कही मिळणें अशक्य होतें. त्याला कही अंतर्वेदीतून यावयाची. परंतु अंतर्वेद सोडून तो यमुनेच्या दक्षिणतीरीं आल्यामुळें त्याला अंतर्वेदीतून रसद मिळणें प्रथम प्रथम कठीण पडलें. परंतु पुढें लवकरच पाणी जसजसें उतरत गेलें तसतशी अबदालीच्या सैन्यांत चंगळ झाली. ह्या पत्रांत अबदालीच्या सैन्यांत महागाई झाली ह्मणून ह्मटलें आहे. ती महागाई गोविंदपंताच्या पराक्रमासुळें झाली असा मुळांच अर्थ नाही. ती महागाई यमुनेच्या पाण्यानें व अबदालीनें केलेल्या स्थलांतरामुळें झालेली होती. गोविंदपंत अंतर्वेदींत असून त्यानें हें पायबंद देण्याचें व कही अडविण्याचें सहज होण्यासारखें काम केलें नाहीं.

भक्षावयास नाही. याप्रमाणें विचारांत पडला आहे. मागाहून युद्ध जाहल्या-
वरी सविस्तर होईल तें लिहूं. बहुत काय लिहिणें. हे आशीर्वाद.

[२६६]

॥ श्री ॥

७ नोव्हेंबर १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री बाळाजी गोविंद स्वामी गोसावी यांसिः
पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून
स्वकीय लिहीत जाणें. बद्दल देणें अजुरा खर्च प्रयागाहून गंगाजलाच्या
कावडी दीनानाथ प्रयागवळ याणीं मोहन कहार वगैरे अ॥ २५ याजबरोबर
पाठविल्या त्याचा अजुरा दर कावडीस रुपये ६ प्रमाणें रुपये १५० दीडशें
रुपये तुझ्याकडून देविले असेत. प्रांत बुंदेलखंड वगैरे महाल येथील ऐवजीं
पावते करून कवज घेणें. वरात हरदु मुसंन्ना मजुरा एक असे. जाणिजे.
छ २८ रा॥वल, सु॥ इहिदे सितैन मया व अलफ. बहुत काय लिहिणें.
हे विनंति.

[२६७]

॥ श्री ॥

१५ नोव्हेंबर १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री आपा स्वामीचे सेवेसिः
पोष्य लक्ष्मण बळाळ कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति उपरि येथील
कुशल ता॥ कार्तिक सुध ७ भृगुवासर संध्याकाळ जाणून स्वकीय कुशल
लेखन करीत असलें पाहिजे. विशेष. श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेबांची कासद
जोडी आजुरदार पत्रें श्रीस, बलवडसिंग राजास व राजश्री मोरो बळाळ
जोशी यांस पत्रें होती. ते जोडी येथें पोटास मागावयास आले. त्यानीं
पत्रें सरकारी दाखविलीं. त्या पत्रांसमागमें दिवाकर जोशी ब्रह्मघाटी राह-

तात, त्यांस पत्र लश्करीहून त्यांचे बंधूंचे आलें. तें पत्र वाचून त्याची नकल करून बजिन्नस अक्षरशा पाठविली. त्या पत्रावरून सविस्तर कळेल. लश्करचें सविस्तर वर्तमान लिहिलें आहे. कळावें. बहुत काय लिहिणें. लोभ कीजे. हे विनंति.

सेवेसि आपत्यें समान दामोदर मधसूदन सा॥ नमस्कार विनंति लिहिली. परिसो. लोभाची वृद्धि कीजे. हे विनंति.

सेवेसि विनंति सेवक माणको महादेव व हरी कृष्ण करद्वय जोडून साष्टांग नमस्कार विनंति विज्ञापना लिहिली. परिसोन कृपा कीजे. हे विनंति.

[२६८]

॥ श्री ॥

१५ नोव्हेंबर १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गोविंद बल्लाळ स्वामी गो॥ यांसि:

पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. सरकारांत दारूचें प्रयोजन आहे, तरी तुह्यांकडून दारू चार खंडी पांच खंडी असेल ते ताबडतोब रवाना करून दिलीस येऊन पोहोचें ते गोष्ट करणें. या कामास दिरंग एकंदर न लावणे. जलदीनें रवाना करणें. + जाणिजे. छ ६ रविलाखर सु॥ इहिदे सितैन मया व अलफ. बहुत काय लिहिणें. येथें काम मोठें आहे. वीस खंडी दारू, पांच खंडी शिसें तयार करणें. त्यांत तयार जें असेल तें पत्रदर्शनीं रवाना करणें कीं दिलीस लौकर येऊन पोहोचेशी करणें. फौज सुद्धां लौकर येणें. ऐवज रवाना करणें. हें लिहिलेप्रमाणें एकहि काम होऊन न आलें. फार दिवस खावंदानें लहानाचे थोर केलें, वाढविलें, त्याचें सार्थक केलें ! अजून तरी सावध होऊन लिहिलेप्रमाणें येऊन पोहोचणें. दारू, शिसें व ऐवज दिलीस

सत्वर पावेसा करणें. दारू फारच लौकर आली पाहिजे. बहुत काय लिहिणें.
हे विनंति.

[२६९]

॥ श्रीशिव ॥ १४ डिसेंबर १७६०.

राजमान्ययाविराजितराजश्री बाळाजी गोविंद बळाळ स्वामी गोसावी
यांस:

पोष्य नारो गंगाधर नि॥ राजश्री गणेश गंगाधर महाल तोफखाना दि॥
निहाय. कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति उपरि. तुह्यांवर वरात श्रीमंत
भाऊसाहेबीं रु॥ २००० दोन हजार देविले होते ते रुपये वरातेचे दोन
हजार भरून पावलों. रा॥ रा॥ धोंडाजी हरबाजी नवाळे याचे विद्यमानें
भरून पावलों. हें लिहिलें. मार्गशीर्ष सुध ७ सप्तमी शके १६८२ विक्रम-
नाम संवत्सरे छ ५ जमादिलावल.

[२७०]

॥ श्री ॥ १८ डिसेंबर १७६०.

राजश्री पांडुरंगपंत दि॥ रा॥ गोविंद बळाळ स्वामी सेत्रेसि:

सेवक नारो शंकर नमस्कार विनंति उपरि. राजश्री गोविंदपंत यांहीं श्रीमं-
ताचा खजाना रुपये ४२०००० चार लक्ष वीस हजार तुह्यांकडून आमचे
स्वाधीन करविला आहे. त्याजपो॥ राजश्री धोंडाजी नाईक नवाळे यास
रुपये ५०००० पन्नास हजार देणें. कबज घेणें. छ ९ जमादिलावल. सु॥
इहिदे सितैन. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[२७१]

॥ श्री ॥

२० डिसेंबर १७६०.

पु॥ राजश्री

कारकून दिमत गोविंद बल्लाळ गोसावी यांसि:

सु॥ इहिंदे सितैन मया अलफ. तुह्नीं दिल्लीस ऐवज आणिला आहे, त्यापैकीं बदल देणें पागा दिमत रंभाजी कदम यास मुदनाखाचे वेगमीबदल रुपये १५० रुपये तुह्नाकडून देविले असेत. तरी पावते करून पावल्याचें कवज घेणें. जाणिजे. छ ११ जालावल. आज्ञा प्रमाण (लेखन सीमा).

[२७२]

॥ श्री ॥

२३ डिसेंबर १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री गंगाधर गोविंद स्वामी गोसावी यांसि:

पोष्य सदाशिव चिमणाजी—विनंति उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहित जाणें. विशेष. गोविंद बल्लाळ दिल्लीकडे फौजसुद्धां आले. गाजद्दी नगरानजीक त्यांचा व गिलज्याचे फौजेचा मोकाबला होऊन गोविंद^{३३} -

३२३ वळवंतराव मेहेदळे ७ डिसेंबर १७६० रोजी वारला. त्यानंतर कांहीं दिवसांनीं ह्यणजे २२ डिसेंबर १७६० रोजी गोविंदपंत मारला गेला. व दुसरे दिवशीं किंवा त्याच दिवशीं त्याचें शिर अवदालीनें भाऊंकडे पाठवून दिलें. ह्या संबधाने नानाच्या वखरांत छापलेलें खालील पत्र वाचावें. हें पत्र विविधज्ञानविस्ताराच्या ५ व्या पुस्तकाच्या ७ व्या अंकात पुनः छापिलें आहे.

श्री

नकल.

चिरंजीव राजमान्य राजेश्री मोरोवादादा यांप्रति बाळाजी जनार्दन आशीर्वाद उपरी येथील कुशल तागाईत चं. १९ जमादिलोवल पावेतो मुकाम पाणिपत एथें सुखरूप असों. विशेष. बहुत दिवस जाहले, आपणाकडून पत्र येऊन, कांहींच वर्तमान कळत नाहीं. तरी निरंतर पत्रां संतोषवीत जावें. इकडील मजकूर पूर्वी कुंजपुन्यास लढाई जहाली. अबदुल-समदखान वगैरे मारले. त्याजवर, आवदालीची गांठ पडली. कृष्ण जोशी संगमेश्वरकर यांस गोळा लागून देवआज्ञा झाली. इतकें वर्तमान तपशीलवार लेहून पाठविलें होतें, त्यावरून

पंतांच्या फौजेने शिकस्त खाऊन पळाली. मशारनिव्हे झुजांत राहिले ह्यणोन वर्तमान येथें आलें. वाळाजी गोविंद फौजेसमागमें गेले. ते व सारी

साकल्य कळलेंच असेल. त्या आलीकडील मजकूर तरी, यांणी तोफखान्याचा आरव पसरून खंदक खणून पाणिपत गांव आपल्या पाठीशी घालून सज्जा फौजा तोफांचे मागें उभ्या याप्रमाणें बंदोबस्तानें राहिले आहेत. वुणगे गांवाचे पुढें फौजेचे मागें ठेविले आहे. निल्य गोळागोळी होती; सभोवत्या त्याच्या फौजा आहेत. त्यापाशींही चाळीस पन्नास तोफ चांगली आहे. साठहजारपर्यंत फौज आहे. एके दिवशीं सरदारांकडील वाजूकडे त्याची फौज वाढून आली. त्याची यांची लढाई चांगली झाली. शिवांकडील लोकांनीं त्यांना गोटांत नेऊन घातलें. साहाशें पावेतों माणूस जखमी व ठार त्यांकडील जाहाले. यांजकडीलहि दोन अडीचशेंपर्यंत ठार व जखमी झाले. अस्तमान झालें यास्तव लढाई राहिली. त्यानंतर पंधरा दिवशीं चंद्र २८ रविलाखरीं श्रीमंताकडील मोर्चावर चालून चार पांच हजार आले. वरकड फौज त्यांची पाठीमागेंच उभी होती. त्यांची यांची लढाई होऊं लागली. लढाईस प्रारंभ होताच अस्तमान झालें. ते दिवशीं वळवंतराव गणपत यांस छातींत गोळी लागली. तसेच घोड्याखालीं पडले. तों त्यांजकडील माणसें धांवलीं. त्यांतील एकानें तोंडावर तरवारीचा वार केला, दुसऱ्यानें गळा कापून तें शीर नेऊं लागले, तों पांच सांत राऊत धांऊन सोडविलें. गळा अर्धा कापला होता, तसेच आणून दहन केलें. समागमें स्त्री अग्निप्रवेश केली. त्यादिवशीं त्याजकडील दीड हजार माणूस ठार आपल्या आराव्यापुढें पडलें होतें. त्यांचे पुढें किती होतें हें कळलेंच नाहीं. औशीची तीन घटका रात्र पावेतों लढाई झाली. आपल्याकडील दीडशें पावेतों ठार व पांचशें सातशें पावेतों जखमी झाले. ही लढाई फार चांगली झाली होती. परंतु वळवंतराव यांचा प्रकार असा झाला यामुळें ते सर झाले. त्यावर गोविंद बळाळ यांस पूर्वीपासून पत्रें जात होतीं कीं अंतरवेदीत उतरून, अवदालीचा रस्ता बंद करणें. यावरून, ते दरमजल दिल्लीच्या सुमारें आले. तेथील नारो शंकर यांचीहि कांहीं फौज मदतीस घेतली व पुढें रस्त मारावी तों अवदालीनें दाहा हजार फौज निवडक पाठवून दगा केला. कोणी लढले व कोणी पळाले. गोविंद बळाळ यांचें शीर कापून आणून श्रीमंताकडे पाठवून दिलें. मग दहन झालें. गोविंदपंताकडील वगैरे तीन चारशें फौज ठार झाली. गोविंदपंताचे चिरंजीव वाळाजी गोविंद हे समागमें होते. ते पळून नारो शंकर यांजवळ दिल्लीस आले. कोणी कोणी पळालेले लोक येत. याप्रमाणें झालें. मोठे दगेवाज, याजकरितांच आरव पसरून खंदक खणून मोंगलाई रीतीनें राहिले आहेत. दोन महिने यांची लढाई होत्ये. अद्यापि लढावें हाच निश्चय उभयतां पक्षां झाला आहे. ईश्वर काय परिणाम लावील तो खरा. मनसवा भारी पडला आहे. पैसा नाहीं. माहागाई फार. यामुळें लष्कर गलबललें आहे. याप्रमाणें वर्तमान आहे. आपले वुणग्यांत गोळे जातात. त्याचीं बहूत पत्रें मीं पाठविलीं. परंतु

फौज कोठें एके जागा होईल तें लिहिले आलियांनंतर कळेल. ते एके जागा होऊन दिल्लीस येतील. त्यास गोविंदपंत राहिले हें वर्तमान तिकडे कळल्यानंतर मामल्यांत जमीदार वगैरे फिसाद करितील. तर तुहीं सावधपणें राहून, शिबंदी अधिक उणी लागली तर ठेवून, कोठें फिसाद न होतां, पूर्ववत्प्रमाणें बंदोबस्त राहे तें करणें. मशारनिलहेचे पदरीं मातवर शिवराम गोविंद वगैरे आहेत, त्यांचें समाधान राखोन सर्वा गोष्टींचा बंदोबस्त करणें. मोगलाकडील कोणी दहा पाच हजार फौज घेऊन येऊन तीकडील अमल करितो असें नाहीं. परंतु इकडील गोविंदपंतांच्या वर्तमानानें तीकडील जमीदार चार आहेत ते तूर्त डोई उचलितील, दंगा करितील, ठाण्यास दगा करितील. यास्तव मजबुदीनें राहून ठाण्यांत जे जे आहेत, त्याचा पुस्तपन्हा वरचेवर करून ठाणीं मजबूत रहात तें करणें. कदाचित् वसुलास जमीदारांनीं चार दिवस खलेल केलिया पुढें सर्व नीट केलें जाईल. परंतु ठाण्यास दगा जालियानें वाईट. यास्तव ठाणीं सर्व फार हिमतीनें राखणें. तुहीं तिकडे आहां. गोविंदपंतांनीं मातवर शिवराम गोविंदासारखे पदरीं बाळगले आहेत. त्यास हिमत धरून अशा समयांत गेली गोष्ट सुधारून दाखवावी. झाले गोष्टीचा खेद न करावा. ईश्वर इच्छेस उपाय नाहीं. तुहीं आपलें सर्व प्रकारें समाधान असों देणें. बंदोबस्त उत्तम प्रकारें करणें. इकडील फौज शिकस्त खाऊन तिकडे गेलियानें फारच वाईट दिसतें. यास्तव त्यास तिकडे जाणें उत्तम नाहीं. त्याणीं जमा होऊन मागती दिल्लीस यावें. याप्रमाणें येथून त्यांस लिहिलें आहे. तुहीं त्यास याप्रमाणें लिहून ते दिल्लीसच येत तें करणें. त्यामागें तुहीं सर्वांनीं हिमत धरावी. मामल्यांत बंदोबस्त उत्तम

आपणास एकहि लिहावयास अनुकूल न पडलें. बरें! असो. बहुत काय लिहिणें. लोभ कीज. हे आशीर्वाद. हें वर्तमान तीर्थस्वरूप राजश्री बाबांस लिहून पाठवावें. हे आशीर्वाद. पेठा फुलमरी एथील फडनविशी माहादाजीपंत कुंटे यांस दिल्ली आहे. त्यांस त्यांचें वेतन उत्तम प्रकारें होय, अशी विनंति श्रीमंतास करून करून घ्यावें. मी आपणास लिहावें असें नाहीं. असामी आपले घरचा. परंतु माहादाजीपंत यांचीं पत्रें येतात त्यावरून लिहिलें आहे. हे आशीर्वाद.

[२७८]

॥ श्री ॥

विनंति उपरि. राजश्री अंताजी माणकेश्वर यांजकडील दहा हजार रुप-
यांची कवज येथे घेतली आहे. ऐवज चार लक्ष वीस हजारापैकी देववावा.
हे विनंति.

[२७९]

॥ श्री ॥

३१ डिसेंबर १७६०.

राजश्री बाळाजीपंत बाबा गोसावी यांसि:

ॐ अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य

स्त्र॥ कुसार्जा व जानराव पाडगुडे रामराम विनंति उपरि येथील कुशल
जाणून स्वानंदलेखन करीत गेलें पाहिजे. विशेष. श्रीमंत राजश्री मल्हारजी
होळकर सुभेदार याणीं आह्वास रोजमेरा याची वरात तुह्यावर रुपये ७४७५
सात हजार चारशे पंचाहत्तराची दिली होती. दरमाहे करार करून त्या
ऐवजी रुपये ३४८७॥ तीन हजार चारशे साडे सत्यांशी हस्तें बाळाजी
अनंत रानडे—कारकून यांचे मार्फतीनें मरून पावलों. हें कवज लिहून दिलें.
सही नि॥ कारकून. मिती मार्गशीर्ष वद्य दशमी. शके १६८२ विक्रमनाम
संवत्सरे, छ २२ जमादिलावल सु॥ इहिदे सितैन मया अलफ. बहुत काय
लिहिणें. लोभ कीजे. हे विनंति. मे॥ दिली.

[२८०]

॥ श्री ॥

२४ डिसेंबर १७६०.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री बाळाजी गोविंद स्वामीचे सेवेसी:

पो॥ जनार्दनराम नि॥ नारायणराव बापूजी साष्टांग नमस्कार विनंति उपरि येथील
कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जावें. विशेष. श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेबीं
तुह्यांकडून तुमचा ऐवज दिखीस आला आहे त्यापैकी देविले रुपये

१४८६२॥ पथक नि॥ नारायणराव वापूजी.
 ७२२१॥ रोजमोरा अठवडे २.
 २००० कापड खात्रदल.
 ५६४१ शेळके व गावडे यांस देविले ते.

१४८६२॥

७५६ पागा जानराव

२१८५ पागा रंभाजी कदम.

१७८०३॥

येकूण सतरा हजार आठशें साडेतीन रुपये दिल्लीस भरून पावले. छ १५
 जमादिलोवल सु॥ इहिदे सितैन. बहुत काय लिहिणें. लोभ कीजे. हे विनंति.

[२८१]

॥ श्री ॥

३० जानेवारी १७६१.

झाडा ऐवज नि॥ दाळाजी गोविंद दिल्लीस खजाना आला. सु॥ इहिदे
 सितैन मया व अलफ.

रुपये.

२००००.

पै॥ वजा दिल्लीचे मुकामी खर्चास घेतले ८८००.

बाकी ४,११,२००

खर्च.

६०,००० धोंडोबा नाईक नवाळे यांसी रो॥ नारो शंकर यांनी देविला,
 छ ९ जमादिलावलीं.

१,१०,००० रा॥ लण्कर श्रीमंत स्वामीकडे बराबर कृष्णराव बल्लाळ दि॥

पायगाडे, छ १३ जमादिलावलीं.

७३,९६३॥ वा। वराता हुजूर.

१०,००० अंताजी माणकेश्वर वरात वीस हजार पैकीं,
छ १५ जिमादि.

१४,८६२॥ पतक नारायणराव वापू, छ १५ जमादिलावलीं.
९,२२१॥ वरात १.
५,६४१ वरात १.

१४,८६२॥.

७५६ जानराव ढमढरे छ १५.
२३३५ रंभाजी कदम छ १५ र॥।
२१८५ वरात १.
१५० वरात १.

२३३५

६,००० त्रिंकराव सदाशिव छ १६
८,४६८ लखजी बोधे छ १८ जावल.
१०,००० शिदाप्पा शेठे वीरकर छ १८ जा।
७,९९६ कृष्णाजी अनंत छ २३ जावल.
८०० राघो निळकंठ छ २४ जमावल.
१५० विठलराव शिवदेव छ २३.

१२,५९६ पा। र॥ हुजूर रोजमोरा दीडमाही छ २९ जमादि-
[लावलीं.

७३,९६३॥.

१४,६५०० रवाना लष्कर श्रीमंत स्वामीकडे वरावर पारोशेरदाजी छ

३२४ २४ जमादिलावल ह्यणजे २ जानेवारी १७६१ ह्या रोजी पाराशरदादाजी, प्रत्येकीं पांचपांचशें रुपयांची एकेक थैली घेणारा असे, तीनशें स्वार घेऊन पाणिपताकडे दिल्लीहून रवाना झाला. खजिन्याबरोबर वंदोवस्ताकरितां आणीक चारपांचशें स्वार होते. पैकीं २४ जमादिलावलीं ६ स्वार परत आले व २९ जमादिलावलीं ह्यणजे ७ जानेवारी १७६१ रोजी एक स्वार परत आला. कारण हुळड झाली. २४ जमादिलावलीं सहा

२४ जमादिलावली १,५००००.

पैकीवजा

३,००० छ माार स्वार फिरोन आले सुमार ३.

५०० छ २९ जमादिलावली हुळड जाली तेथून स्वार

आला १.

३५००.

बाकी

रुपये.

७८६ पागेची चंदीचीवेगमी.

१७६ पागा जानराव ढमढेरे इ। छ १३ जमादिलावल

ता। छ २८ जमादिलावल रोज १६ दररोज रु। ११

प्रे।

रुपये.

स्वार परत आले ते कांहीं इतर कारणानें आले. २९ जमादिलावलचा मात्र, हुळड झाली ह्मणून परत आला. पाराशरदादाजी चौविस तारखेला दिल्लीहून निघाला तो २६ तारखेच्या रात्री अवदालीच्या लष्करापाशीं चुकून गेला. तेथें रात्री चकमक झाल्यावर एक स्वार निघाला तो २९ तारखेला दिल्लीस परत आला. ही हुळड पांच जानेवारीला झाल्यावर नऊ दिवसांनीं पानिपतचें मोठें युद्ध झालें. पानिपतचें शेवटलें युद्ध कोणत्या तारखेस झालें याबद्दल बराच मतभेद आहे. ७ जानेवारी, ८ जानेवारी, १२ जानेवारी व १४ जानेवारी ह्या तारखा निरनिराळ्या ग्रंथकारांनीं दिल्या आहेत. पानिपतची लढाई हिंदूंच्या पौषांत व यवनांच्या जमादिलाखरांत झाली. लढाईच्या दिवशीं बुधवार होता. त्याअर्थी १४ जानेवारी १७६१ ही तारीख विश्वसनीय ठरते. रा. डफ, कीन, मालेसन, साने इत्यादि मंडळीनें सातवी तारीख घेतली आहे. रा. नातू, ठाकूर इत्यादि १४ जानेवारीस परसंत करितात. आमच्या मतें १४ तारीखच खरी असावी. (१) कारण, ह्या तारखेच्या वाजूला वखरींचें बहुमत आहे. (२) पौष शु। ८ ही तीथ पानिपतची हे महाराष्ट्रांत आवालवृद्धांच्या तोंडीं झालेलें दिसतें. (३) मुसलमानांनाहि ६ जमादिलाखर हीच तारीख परसंत आहे. (४) हिंदूंचा पौषांत व यवनांचा जमादिलाखरांत बुधवार अष्टमीला व ६ व्या तारखेला यावयाचा ह्मणजे १४ जानेवारी हीच तारीख घ्यावी लागते. हा एवढा पुरावा १४ व्या तारखेच्या प्रीत्यर्थ दिला खरा. परंतु, अस्सल पत्राचा पुरावा हातीं येईल तर ह्याहूनहि ठामपणें हीच तारीख खरी असें बिनहरकत ह्मणतां येईल. कारण, हजारों नामी तर्कापेक्षां एक अस्सल चिटोरे जास्त महत्वाचें असतें.

३६० पागा लखजी बोधे इ॥ ता॥ छ ३० जमादिला-
वल आठरा रोज दररोज रु॥ २० प्रे॥

२५० पागा नि॥ रंभाजी कदम यांसी मोहगम बेगमी.

७८६

३,९१२४९॥.

बाकी ता॥ छ ३० जमादिलावलीं _____ रुपये.
२८,७५०॥.

ता॥

रुपये दिल्ले. वरात
कवज घेतली असे.

२,००० गणेश गंगाधर यांची वरात देणें अ-
से. रो छ ५ जमादिलाखर पावली गु॥

पांडुरंग बाबूराव.

२६,७५०॥ ऐन शिल्लक.

२६,७५० ता॥ धोंडोबा नाईक.

॥- ता॥ पांडुरंग बाबू.

२६,७५०॥.

२८,७५०॥.

२६,७५०॥ छ ३० जमादिलावलीला धोंडोबा नाईक नवाळे यांजकडे
रुपये.

२८७५ छ ५ जमादिलाखर.

१८७५ पागा दारकोजी निंवाळकर वरात.

१००० सटवाजी जाधवराऊ.

८०० वरात ?

२०० वरात ?

१०००

२८७५.

बाकी

रुपये.

२३,८७५॥.

वजा केले ते रु॥ ६८०० बाकी

रुपये.

१७०७५॥.

पैकी वजा महीपतराव

चिटणीस याजबा॥ २०००.

बाकी १५०७५॥.

छ २३ जमादिलाखर मु॥ भिंड. येणेंप्रा॥ नारो शंकर याजकडे याद लेहून दिलही असे.

[२८२]

॥ श्री ॥

२३ फेब्रुवारी १७६१.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री जनार्दनपंत दाजी स्वामीचे सेवेसि:

पोण्य नारो शंकर साष्टांग नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल छ १७ रजव पावेतों मु॥ ग्वालेर यथास्थित जाणोन स्वकीय लेखन करून तोषवीत असावें. यानंतर राजश्री पांडुरंग शंकर यांचे लिहिल्यावरून आपण आमचे ऐवजाचे द्यावयाविषयीं ज्या ज्या प्रकारें राजश्री बाळाजीपंत बाबा यांसि बोलिलेत त्या कृपेचा साद्यंत अर्थ कळोन बहुत समाधान झालें. ऐसाच आपला स्नेह अकृत्रिमभाव आह्लांसी आहे. चित्तास चित्त साक्ष साक्ष असे. ऐसियासि राजश्री बाबा यांनीं निश्चयास अंतर करावें, उचित नव्हे. भगवत् कृपेंकरून श्रीमंतांचें राज्य कायम आहे. आजच कोणही हितोपदेशी सांगत असतील त्याजवर दृष्ट देऊन, तरते बुडते पाहून, आत्मस्वार्थ ध्यानांत आणून, बाबांनीं आमचा ऐवज कैलासवासी पंतांनीं करार केला त्या वचनावर दृष्टि न देतां न द्यावा, व हिलेहवाले करावे व ते खासा भिंडेंत वचन बोलिले तें अनृत करावें, विहित नाहीं. शेवट आमचा ऐवज

त्यांस सुटणार नाही. ऐक्य परमार्थ राखून देतील, तर घेऊं ; नाही तर श्रीमंतांसमक्षहि ते देतील व आह्मी घेऊं. परंतु या समयीं आह्मी ऐवज दिल्यानें उपकारी होतो व पूर्वापर स्नेह वृद्धिंगत होतो. इतकें लक्षून कार्य करून घ्यावें हेंच उचित आहे. सांप्रत सरदारांनीं ताकीदपत्रें दिलीं तीं पाठविलीं आहेत. त्याप्रमाणें ऐवज निश्चयानरूप ऐवजाचा निकाल करून पांडुरंग शंकर यांच्या ऐवजासुद्धां रवानगी करावी. तुह्मीं चार लक्ष विसाचा ऐवज झाडा दिल्लीत लिहून दिला. पुरें^३ त्याबरोबर ऐवज पांचशें रुपये तुह्माकडे नक्षा आला तो जमेस न धरिला. याजमुळें पांचशें हिशेबीं बाकी व ऐवज झाड्यापैकीं आठ आणे घेतां पांचशें अर्धा रुपया हिशेबाची नकल पाठविली आहे. त्याप्रमाणें मनास आणून ऐवज राजश्री पांडुरंग शंकर यांचे स्वाधीन करावा. आह्मींही नावांस बहुत प्रकारें लिहिलें आहे, आपणहि समजून सांगावें. त्यांचे तुमचे सर्वांचे विचारास आलिया कराराप्रमाणें लक्षा रुपयांचा निकाल करून द्यावा. कदाचित् ऐवज नच द्यावा असें सर्वांचे चित्तास आलें, तर आह्माकडील दस्ताऐवजीं कागदपत्र सर्व देऊन श्रीमंतास पत्र देऊन राजश्री पांडुरंग शंकर यांची रवानगी सत्वर आह्माकडे करावी. विलंब न करावा. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[२८३]

॥ श्री ॥

६ मे १७६१.

राजश्रियाविराजितराजमान्यराजश्री बाळ्ळाजी गोविंद स्वामी गोसावी यांसिः पोष्य बाळ्ळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहित जाणें. विशेष. चिरंजीव राजश्री भाऊसाहेब यांनीं राजश्री नारो शंकर यांस गुदस्ताचे समजाविशीचे ऐवजी एक लक्ष

३२५ पर ह्यणजे परंतु. पर हा शब्द कऱ्हाडे लोकांच्या बोलण्यांत विशेष येतो.

३२६ वडिलांचा कित्ता चिरंजीवांनीं गिरविला होता.

रुपयांची वरात तुझावरी दिली. त्यास तुहीं वरातेचा ऐवज अद्याप दिला नाही, ह्मणून हुजूर विदित झालें. त्याजवरून हें पत्र लिहिलें असे. तरी वरातेप्रे॥ ऐवज मशारनिल्हेस पत्रदर्शनीं पावता करणें. येविषयीं फिरोन बोभाट येऊं न देणें. जाणिजे. छ ३० रमजान सु॥ सन इहिदे सितैन मया व अलफ. बहुत काय लिहिणें. हे विनंति.

[२८४]

॥ श्री ॥

२१ मे १७६१.

आशीर्वाद उपरि. चवेताळीसशा रुपयांच्या चिठ्या बाबूरायाच्या घेऊन पुण्यास रवाना करितों. तुमचीं पत्रें चिटकोवाकडे रवाना करितों. पत्राप्रे॥ ऐवज देतील. श्रीमंतांचें पत्र पाठविलें तें पावलें. तुर्त आह्मी रेवातीरीं आहों. श्रीमंत ब-हाणपुरीं गेले. सौभाग्यवती गोपिकाबाई यथें राहिली आहेत. नारायणरायास फोड्या आल्या. आठाचौ रोजांनीं येथून गेलियावर वर्तमान निवेदन करूं, तों तुम्हीहि याल. वरकड सविस्तर मजकूर कळला. त्या अली-कडील पत्र तुम्हीं चैत्र शुद्ध १ निघतों ह्मणऊन लि॥ तें उत्तम. त्याप्रा॥ निघोन आलांच असाळ. सत्वर भेटी होईल. हे आशीर्वाद. कारकुनांचीं पत्रें पाठविलीं ते पुण्यास चिटकोवा ज्यांचीं त्यांस पावितील. हे आशी-र्वाद. मित्ती चैत्र वा २ द्वितीया, शके १६८३ वृषणाम संवत्सरे. हे आशीर्वाद.

[२८५]

॥ श्री ॥

२४ जून १७६१.

सेवेसि जोती गोपाळ कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति विज्ञापना यथील

३२७ नारायणरावास देवी आल्याचा उल्लेख नानाफडणिसानें आपल्या आत्मचरितांत केला आहे (पत्रें व यादी ५३).

३२८ हें पत्र पानिपतानंतर अंतर्वेदीत व बुंदेल वंडांत झालेल्या गडबडीसंबंधाचें आहे.

वर्तमान तागाईत जेष्ठ वा॥ ५ मिति हिंदुस्थानी स्वामीचे कृपावलोकनेकरून सेवकाचे यथास्थित असे. विशेष. स्वामीनीं आज्ञापत्र पाठविलें तें चैत्र शु॥ १४ श्री काशींत पावलें. त्याजवरी वैशाख वा॥ ५ पंचमीस निघालों ते अयोध्येकडून ब्रह्मावर्तास आलों, तों तेथें अमल होऊन आठ दिवस झाले होते. तेथून वैशाख शु॥ ११ गुरुवारीं उंबरगडास दाखल झालों. आपले मंडळीची व श्रीमंत राजश्री बाबांची भेट झाली. माणसें श्रींतच ठेविलीं. सडे एक माणूस व तडू असे आलों. सोबती काशीकर ब्राह्मण पांच सात होते, ह्मणून मार्गी निभाव झाला. अंतरवेदींत बहुतकरून अमल बसला आहे. कड्याकडे अद्यापि दंगा आहे. फर्कावादेपलीकडे रोहिल्यांची फौज आली आहे. ह्मणून वर्तमान आहे. व जाट व गंगोबातात्या मथुरेजवळ उतरून कौलास आले हेंहि वर्तमान आहे. नवाब सुज्यातदौला काशीस दाखल झाला. शहाजादाहि पाटणियाहून दोन मजली आलीकडे आला आहे. सुजातदौले व त्याची भेट होणार. त्यास, त्यांजमध्ये कांहीं विषम पडलें. ह्मणून वर्तमान आहे कीं मिरजाकोचक पूर्वीं प्रयागीं होता तो शहाजादा याजकडे गेला होता. त्याजवरी सुज्यातदौला यानें तो तिकडे गेलियावर प्रयाग घेऊन त्याचीं माणसें धरलीं, ह्मणून तो शहाजादापासून अयोध्येस आला. त्याजलाहि धरून बंदीस घातलें. त्यास हल्लीं दिल्लीकडून आलियावरी त्यास जिवें मारिला. त्याचीं मुलें बायका अशीं सातजण मारून टाकलीं. याकरितां शहाजादा यास विषाद आला आहे. पुढें जें होईल तें होवो. आज तागाईत राजकीय वर्तमान या प्रांतीं ये रीतीचें आहे. राजश्री मल्हारराव होळकर सुभेदार माघारे फिरले, ह्मणून वर्तमान आहे. जानोजी भोंसले सागर प्रांतास आले होते, तेहि मल्हारबा देशास गेले असें वर्तमान ऐकून नागपुराकडे गेले. बुंधेले यांचा सला मात्र करून देऊन गेला. सल्याचा करार करून हिंदुपतराजे यानीं बाळाजीपंतास पत्र लिहून दिलें कीं तुमचा व आमचा पूर्ववत् प्रमाणें सलुख. कळावें. गुरसराई व कोच या प्रांतीं गव्हारांनीं दगा केला आहे. तूर्त या प्रांतीं गंगा-

धरतात्या मात्र आहेत. मथुरेजवळ उतरून अंतरवेदींत आले ह्यगोन खबर आहे. काय होईल तें पहावें. सेवेसि श्रुत होय. हे विज्ञापना.

[२८६]

॥ श्री ॥

६ जुलै १७६१.

स्वामींचे सेवेसी सेवक त्रिंबक बाबूराव साष्टांग नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लेखन करावयास आज्ञा केली पाहिजे. विशेष. पीरखानाबरोबर पत्र पाठविलें तें पावलें. बारा हजारांच्या हुंड्यांचा ऐवज गणेशपंतास पाववून जात्र पाठविला आहे. आह्लांबरोबर हुंडी सहा हजारांची तेहि सकारली व नक्षा रुपये वीस हजार त्याची याद अलाहिदा आहे. यावर दरबारचें वर्तमान. श्रीमंतांस देवआज्ञा झाली हें तों जग-प्रसिद्ध कळलेंच असेल. मरणाचे पूर्वी दोन दिवस पर्वतीसच होते. तेथेंच मृत्यु आला. तेथें मृत्यु होतांच शहरची बंदोबस्ती केली. जागा जागा दहा दहा वीस गाड्यांच्या चौक्या ठेवून वाड्याभोंवते हजार बाराशें गाड्दी चवकी ठेवून बंदोबस्ती केली. मंगळवारचे दिडा प्रहरा रात्रीस. दुसरे दिवशीं बुधवारीं अग्नि दिला. परंतु ते दिवशीं शहरांत मोठा आकांत झाला. ईश्वरजीस करणें कीं तशामध्यें कोण्ही परसैन्य नव्हतें; नाहींतर मोठा प्रळय झाला असता. इतकें असतां जो आंग्थी कैदेमध्ये आहे, त्याणें इब्राहिमखां गारदी याचा भाचा चाकरीचे उमेदगारीमुळें सात आठ हजार गारद्यांनिशीं आला आहे, त्याणें श्रीमंत सावध असतांच पैगाम केला होता कीं याचा काळ होतांच तूं व आपण मिळून शहर लुटावें, आणि गर्दी करावी. ऐसा पैगाम होतांच तो इकडे काल होयास (झालें). आणि आंगन्यानें त्यास पत्र पाठविलें कीं आतां हे वेळ आहे. गारदी व तुझीं येऊन पोहोंचणें. त्यानें तें पत्र बजिजस नेऊन श्रीमंत दादासाहेबांस दाख-

विलें. त्यावरून गारदी याजवर बहुत मेहेरवान झाले, आणि आंगऱ्यावर आणखी चौकी मजबूत गारदियाची ठेवून बंदोबस्ती केली. आणखी जीवन-राव वकील याणें मोगलास पत्रें पाठविलीं होतीं तीं धरलीं, कीं तुहीं या वेळेस येऊन पोहोंचणें. त्यावरून त्याची अप्रतिष्ठा केली. परंतु कोणही देखिली नाहीं. जनआफवा आहे. अस्तु. प्रस्तुत कामकाज कुल याखत्यारी रा॥ रा॥ बाबूराव फडणीस व रा॥ सखारामबापू हे दोघेजण आहेत. यांज-वेगळें काडीमात्र कामकाज होत नाहीं. श्रीमंत दादासाहेब चौदावे दिवशीं सोमवारचे बारा घटका रात्रीं वाड्यामध्ये मुहूर्त करून दाखल झाले. तोंप-र्यंत पर्वतीस होते. श्रीमंत माधोराव व बाईसाहेब बुधवारीं दाखल होणार. पर्वतीस आहेत. पुढें मानस हा आहे कीं सातान्यास जाऊन ताराबाईचे विद्यमानें राजापासून पांघरुणें घ्यावीं, व नवे शिके करावे, मग पुढें राज्याचा जो बंदोबस्त करायाचा तो करावा. जर ताराबाईनें आपले खुशीनें राजा-पासून पांघरुणें दिलीं तर उत्तमच आहे. नाहीतर आपला आपणच कार्य-भाग संपादून सत्वरच यावें, ऐसा निश्चय आहे. मंगळवारीं जेजुरीचा मुकाम होता. पुढें राजश्री चिटकोपंतनाना साहित्यास सोमवारचे रात्रीं पुढें स्वार होऊन गेले, तों मागें फिरून घनसुबा राहिला. चार दिवस मुकाम झाला. चौ दिवसा करार जातील. सारांश कारभार उभयतांकडे आहे. प्रस्तुत मुल-काची बंदोबस्ती यथास्थित करावी. मग महाल वगैरेचे हिशेब मखलाशी ज्या होणार त्या होतील.

[२८७]

॥ श्री ॥

१ मार्च १७६०.

ढोले व पारखी कामे पुणें यांचा होळीचे पोळीचा कजिया आहे. सचच, सरकारचा प्यादा देऊन पोळी लावावी हाणोन परवानगी श्रीमंत राजश्री नानांची. रवानगी राघोपंत गडबाले सुभानजी एसाळ दि॥ बहीरजी नाईक मारे याजव॥ जाली. छ १३ रजव, इहिदे, फाल्गुन शु॥ १५.

[२८८]

॥ श्री ॥

२७ जून १७६१.

राजश्रियाविराजितराजमान्धराजश्री जनार्दनपंत स्वामीचे भेवेसि:

पोष्य बाँळाजी गोविंद व गंगाधर गोविंद सा॥ नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल ता॥ जेष्ठ वा॥ ८ पर्यंत यथास्थित जाणून स्वकीय लिहिलें पाहिजे. विशेष. या प्रांतीचें वर्तमान सविस्तर आपणास एक दोन पत्रां लिहिलें, त्याजवरून कळलेंच असेल. आह्मी अंतरवेदींत आल्यानंतर सर्व ठाणीं सरकारचीं कायम झालीं. मंगळपुरास अहमदखान बंगस वाजकडील फौज होती, तेथें थोडें बहुत झुंज जाहलें. तसेंच फुंद्देस रोहिले इटावे सकुराबादचे फुंद्द तालगाव मिळोन अमलदार जमा होऊन हजार बाराशें राऊत, दोन हजार प्यादे एक जागा जमा जाहले होते. आठ दहा रोज झुंजले, शेवटीं निघोन गेले. इटावे, सकुराबादसुद्धा ठाणीं त्यांनीं खालीं करून दिलीं. वरकड सर्व ठाणीं सलुखानेंच खालीं जाहलीं. एक गाजीपुरी रूपराय खीचर व कीरतसिंग राहिले. त्याणीं तेथें मातबर सरंजाम करून किल्यांत बसले आहेत, यामुळें तिकडील महालीं अमळ सुरळीत चालत नाहीं. कृष्णाजी रायाजी, काशी गंगाधर, गंगाधर बापूजी वगैरे सर्व गाजीपूरचे शहावर सातशें राऊत, तीन अडीच हजारपर्यंत प्यादा जमा करून आहेत. ठाणीं मात्र बसलीं आहेत. परंतु खीचराचे दहशतीमुळें जमींदार भेद्यत नाहीं अमळ चालत नाहीं. गळ्या तो राहिला नाहीं. माल खाऊन जमींदार बसले, त्याचें काय करावें ? फुंद्देस कुसळसिंग हमनाथ व पंचमसिंग चोबे वगैरे पहिल्याप्रमाणें जमींदारा जाहला. बलोरुह आदिकरून गढ्या पूर्ववत् जाहल्या. फुंद्द कसब्यांत मात्र ठाणें बसलें आहे. तसेंच इटावेयाचे चौधरी गढीवंद जाहले. माल सर्व भाक्षिला. पैसा घेऊन कांहीं रोहिल्यां दिला. कांहीं आपण घेतला. एवंच रयतेकडे कांहीं राहिलें नाहीं. गढीवंद होऊन बसले आहेत. कांहीं दबाव करावा तर कामेथीस पळून जाणार. रोहिल्यांच्या फौजा गंगातीरानें आहेत. यामुळें आह्मांस

येथून कोठें गाजीपुराकडे अगर गढीस लागायास फौज पाठवितां नये. सागराकडेहि मोठा दंगा जाहला होता. हटे, सागर, जटाशंकर, जयसिंगनगर, खेमलासे, येरण, दुरई इतकीं मात्र ठाणीं राहिलीं. वरकड सर्व जागा गेली. राजे पिथीसिंग गढाकोटावाले देखील फिरले. सागर खालीं करून मागों लागले. झुंजहि जाहले. तेथें अपाजी विश्वनाथ सागरचे लिहिणार कामास आले. किल्याबाहेर माणूस निघतां नये. हटयास मोर्चे लागले. एक महिना किल्ला जुजला. शेवटीं त्याणीं तळें फोडलें. एक दोन रोजीं हटे, जटाशंकर किल्ले जावे असा प्रकार जाहला. तेव्हां राजश्री विसाजी गोविंद याणीं राजश्री जानोजी भोसले यांजकडे कारकून पाठवून त्यांस आणिलें. दहा हजार फौज जानोजीबाबाच आले. हटयाचे मोरच्यांवर जूजहि त्यांसी व बुंदेल्याचे लोक व डांगी, गोंड तमाम दहा हजार जमा जाहले होते. पांच सातशें माणूस कापून काढिलें, तेव्हां मोरचे सोडून निघोन गेले. जागा सर्व लुटून जाळून फडशा केली. बुंधेल्यांशींहि सलूख तूर्त केला. तेजगड वगैरे ठाणीं लोड्यांकडे राहिलीं आहेत, तीं तूर्त येतां दिसत नाहींत. परंतु ते या बंडांतून निघोन दंगा करतील यास्तव तूर्त सलूख करून घेऊन मग राजश्री जानोजीबाबांची रवानगी करतील. तेहि नागपुराकडे जाणार. हिंदुस्थानांत कोणीहि राहत नाहीं. रोहिल्याची फौज फिरोन आली. सकुराबादेचें ठाणें उठवून दिलें. तें देवलीस आलें. फिरोन दंगा जाहला. उपराळांतील मात्र नाहीं. चोहीकडे दंगा याउपरि भार ईश्वरावर आहे. राजश्री गंगाधरपंततात्या जाटापाशीं आहेत. गाजदीखानास वजिरी जाटानें देविली. तेहि बरोबरच आहेत. तात्याबरोबर फौज ह्मणावी तर हजार दीड हजार आहेत. राजश्री गणेश संभाजी बुंदेलखंडांत आहेत. त्यांचा एक राऊत आह्लांकडे येत नाहीं. आह्लाीं तूर्त अहमदखानाशीं सलूख केला आहे, परंतु त्याचा विश्वास नाहीं. जाटानें आगन्यास मोर्चे लाविले, परंतु किल्ला मजबूद; श्रम त्याचे सार्थक होतां दिसत नाहीं. पन्नास हजार पाऊण लक्षपर्यंत घ्यादे मोर्चास आहेत. शहर घेतलें. मोर्चे बसले आहेत. हे विनांति.

[२८९]

॥ श्री ॥

४ जुलै १७६१.

वडिलाचे सेवेसी साष्टांग नमस्कार विनंति येथील क्षेम त॥ छ २९
 जिलकादपावेतों आशीर्वादेकरून पुणेंत सुखरूप असो. आपण पत्र पाठ-
 विलें तें पावलें. तीर्थरूप नाना ज्येष्ठ वय त्रयोदशीस पुणेस आले. तीर्थरूप
 बाबांस बरें वाटत नव्हतें. याजकरितां मी तुळापुरीं गेलों होतो. तिकडून
 तीर्थरूपहि आले. मग बाबांस घेऊन पुणेस अवघे समागमेंच आलों.
 आपण उभयतां तीर्थरूपास पत्रें पाठविलीं तीं प्रविष्ट करावीं ह्मणवून आज्ञा.
 आज्ञेप्रे॥ दिलीं. मुलेंमाणसें तिकडे आहेत त्यांचा मजकूर आपण लिहिला.
 त्यास, तीर्थरूप नानांच्या विचारें आठचार दिवस गलबल करूं नये. तुम्ही
 येथें याल त्याउपरि आणावयाची तजवीज करावी लागेल. सारांश, तिकडून
 इकडे आणावीं लागतील यांत तो गुंता नाही. परंतु नेहमीं तिकडे होतीं
 याजकरितां तुर्त गलबल आधींच करतां नये. यार्पे॥ बोलले. त्यांचे हातचें
 उत्तर सकाळ रवाना करतो. भावगर्भ बोलल्याचा लिहिला. सांप्रत उभयतां
 श्रीमंत सातारेस जातात. मंगळवारीं पुणेहून निघोन जातात. आण दहा
 बारा दिवसांचीं दानें वगैरे. नेहमीं तेथें जाऊन समीप असावें लागेल.
 त्याजकरितां तपशील ल्याहावयास ठीक पडलें नाही. सकाळ सर्व तपशील
 लिहून पाठवितों. स्वारीसमागमेंहि मजला जावें लागतें. तुर्त दहा दिवसा-
 पासून तेरावा चवदावा दिवस होईतोपर्यंत नेहमीं तेथून लिहितां नये.
 स्वारीहि लवकर निघणार. तीहि गडबड सांगातेंच जाहाली. सारांश,
 आपण तेथें फार दिवस राहूं नये. लवकर यावें. दिवस राहावयाचे नाहीत.
 तुम्ही येथें आल्याउपरि प्रकार सर्व नजरेस पडेल. त्या डौलावर कराल.
 यास्तव जरूर यावें. श्रीमंतांचा आजचा बारावा दिवस आहे. दानधर्म उत्तम
 प्रकारें दानें वगैरे होतच आहेत. राजश्री माधवराव क्रिया करितात. तेरावा
 दिवसाहि उत्तम होईल. श्रीमंत राजश्री माधवराव सातारियास जाणार. एक
 विचार, एकटेच जाणार. एक विचार, दादाहि बराबरीच जातील. मुत्सदी
 अवघे बरोबर सातारा जातील. श्रीमंत राजश्री नानासाहेबीं राजा कराव-

याचा नेमिला होता तो राहिलासा जाला आहे. श्रीमंत राजश्री दादांचे व गोपिकाबाईंचे मते ताराबाईंचे विचारें जो राजा बसवावयाचा अगर न बसवावयाचा विचार जो करितील त्याप्रें॥ ताराबाईंचे विचारें करावें. त्यास रामराजाच बाहेर काढावा असें असे. श्रीमंत राजश्री माधवराव उद्यांच्या सोमवारीं सातारियास जाणार. सप्तमीस पेशवाईचीं वखें घ्यावयाचा मुहूर्त आहे. राजश्री त्रिंबकरावमामा व शांभूरावबाबा व विसाजी दादाजी तिथे सातारा आहेत. राजा बाहेर काढावा, कन्हाड वाई प्रांत त्याजकडे द्यावा, असेंहि करतां न ऐकत तरी जसा कळेल तसा बंदोबस्त करावा. परंतु, आधीं वखें द्यावीं. मग मजकूर जो करणें तो करावा. सांप्रत मुख्यत्वे सखारामपंत व बाबूराव फडणीस हे दोघे एक विचारें आहेत. असें आहे. राजश्री दादासाहेबांपाशीं पेश रामचंद्र गणेश व कृष्णराव काळे या दोघांची चाल बहुत आहे. आबा पुरंधरे व नाना पुरंधरे हेहि आहेत. पुढें कसकसा मजकूर होईल तो लेहून पाठवीन. तमाम शिलेदारांस पत्रें पाठविलीं आहेत. समजाविशी करून, नालबंदी देऊन, फौज जमा करावी असें आहे. अशीहि बोली आहे कीं श्रावण शुद्ध प्रतिपदेस डेरादाखल व्हावें. श्रीमंत राजश्री माधवरायांनीं वखें घेऊन सातारियाचा बंदोबस्त करून पुण्यास यावें. मग बाहेर स्वारीस निघावें. राजश्री माधवरायांनीं घरीं देशीं दहा हजार फौजेनसी असावें, दादांनीं स्वारीस जावें, असें आहे. जागाजागा विचार होतच आहेत. पुढें कसकसें होईल तें लेहून पाठवितों. हे विनंति.

[२९०]

॥ श्री ॥

४ जुलै १७६१.

वाडलाच सेवेसी सा॥ नमस्कार विनंति येथील क्षेम ता॥ छ १ जिल्हेज पावेतां आशीर्वादेकरून पुणेंत सुखरूप असो. आपण (पत्र) पाठविलें कीं

सांप्रत कारभारी कोण ? त्यास, रा॥ सखारामपंत, बाबूराव फडणीस. वर-
कडहि आहेत. परंतु दोघे तुर्त कामकाजाचा बंदोबस्त करितात. श्रीमंत
उभयतां मंगळवारीं निघोन सातारेस जातात. मंगळवारीं जेजूरीस मु॥, बुध-
वारीं दहीगांव, गुरुवारीं साहुली, येणेंप्रमाणें मु॥चा ठराव जाहाला आहे.
तेथूनहि लवकरच येणार. तीन दिवस तेथें राहावें, मागती यावें सारखा
तुर्त येथें निश्चय आहे. तीर्थरूपांनीं पंढरीस जावयाचा छंद धरला आहे.
आपण लवकर यावें. चार वरसें जाहालीं. वडील अवघडांत घालून गेले.
ज्या दिवशीं भेट होईल ते समयीं सर्व काळजी हारवेल. तुर्त येथें स्वारीचा
व दानधर्माचा समय, याजमुळें माणसांस एकदोन दिवस अधिक लागलं.
हिशेबाच्या एकदोन कलमांचा तफावत लिहिला ; तर आपण एकादो
दिवशीं येतील. सर्व येथें नीट होईल. तीर्थरूप नाना खासगत यादी सम-
जावयाचे व फिरकोळ सरकारी हिशेब समजावणें, सरकारकून कारखाने
तमाम मना होता, त्याहि यादीबिदी अवघा वेळ नेऊन, सरकारांत दाखवून,
करारमदार करून नवे घ्यावे. तेणेंप्रें॥ खर्चवेच करावा. पागा अवघ्या
मोडून पांचपांच प्यादे करावे. कामाठी देखील दूर करितात. दोनचारशें
कामाठी कार्याकारण ठेवावे. असे नानाप्रकारें बंदोबस्त मांडिले. चिरंजीव
सौभाग्यवती बगाबाई आणविली तर तिकडून अवघी महिना पंधरा दिवशीं
आणावयाची आहेत. मग तातड काय ? सेवेसी. हे विनंति.

[२९१]

॥ श्री ॥

४ जुलै १७६१.

तीर्थस्वरूप राजश्री

दादा वडिलांचे सेवेसी:

आपत्ये हरीनें साष्टांग नमस्कार विनंति येथील कुशल ता॥ आषाढ
शुद्ध द्वादशी जाणून स्वकीय लेखन आज्ञा केली पाहिजे. पुण्याहून माणूस
आलें त्याजबरोबर राजश्री त्रिंबकपंत कारकून तेथें आहे त्याचें पत्र आलें.

राजकी वर्तमान लिहिलें आहे. तें पहावयासि पाठविलें तें पहावें. ज्ञानी प्यादियाबरोबर निरोप आला कीं निजामअल्लीपामून वकिलाचा सांडणी स्वार आला. जप्ती करावयाबद्दल तेथून रवानग्या जाहल्या. त्या प्रांतीं जाहल्या. इकडेहि लवकरीच येणार. याजकरितां सावध असावें ह्मणोन निरोप आला, त्याजवरून आपणास लिहिलें आहे. मी उद्यां संध्याकाळ पावेतो येतो. अजमास हिशेब कांहीं समजाविला. कांहीं आज समजावितों, आणि उद्यां यतो. बहुत काय लिहिणें. हे विनांति.

[२९२]

॥ श्री ॥

६ जुलै १७६१.

अपत्यें चिट्कोबांनं चरणावरी मस्तक ठेवून सा॥ नमस्कार विज्ञापना येथील वर्तमान ता॥ आषाढ शुद्ध ५ पावेतो मुकाम पुणें येथें यथास्थित असे. विशेष. आपण पत्र पाठविलें तें पावलें. दरबारचें वगैरे सविस्तर वर्तमान तीर्थरूपांस तजविजीनें पुसोन सत्वरच यावें किंवा आठाचौ दिवसांनीं आले तरी कार्यास येईल ऐसा खुलासा काढून आह्मांस लेहून पाठवणें. त्यास, तीर्थरूपांनीं पेशजी पत्र आपल्यास पाठविलेंच आहे. तीर्थरूपांचें मानस आहे कीं तुहीं सत्वरींच यावें. दरबारचा कारभार एक प्रकारचा जाला आहे. यास्तव त्यांचें मानस आहे कीं लौकर यावें. राजश्री बाळाजी गोविंद यांस मुजरत पत्रें पाठविलीं आहेत कीं तुहीं सत्वर येणें. श्रीमंत राजश्री दादासाहेब व माधवराव सातारियास जाणार. यास्तव आह्मी साहित्याबद्दल जेजूरीस गेलों. टोपी व चार गज सकलाद हिरवी गहिरी रंगाची पाठवणें. त्याजवरून सकलाद गज चार एकूण किंमत आठरा रु॥ व टोपी एक पाठविली आहे. प्रविष्ट होईल. बहुत काय लिहिणें. कृपालोभ असो दीजे. हे विनांति. श्रीमंत राजश्री चिट्कोपंतनाना साहित्याबद्दल जेजूरीस गेले. मजला जाव लेहून देणें ह्मणून सांगितलें. त्याजवरून पत्र लिहिलें आहे. श्रीमंत उभयतां सातारियास जाणार. त्यास, ताराबाईस बरें फार वाटत

नाहीं. यास्तव दोन दिवस राहिले. एकादो दिवसांनीं मुहुर्त आहे. जातील. श्रीमंत राजश्री नानाचे मनांत होतें कीं पंढरपुरास जाऊन दोन महिने राहावें. त्यास राजश्री सखारामपंताकडे गेले होते. निरोपाचा विचार पुशिला. निरोप देईनात, यास्तव राहाणें जालें. दरबारीं कारभारी सखारामपंत व राजश्री बाबूराव फडणीस हे उभयतां आहेत. उभयतांचें चित्त एक जालें आहे. राजश्री सखारामपंत करार ह्मणतात. राजश्री दादा द्यावें ह्मणतात. देणें अद्यापि बंदच आहे. द्या द्या वरीच चालतें. कमाविसदारांस रसदेचें मागणें लाविलें आहे. राजश्री नारो शंकर यांचा पहिला करार जाला होता तो आपल्यास कळलाच होता. अलीकडे त्यास ह्मणतात कीं, आह्वास कर्जवाम फार जालें आहे. सबब रसद मागतात. ते कांहीं कबूल होत नाहींत. शेवट कसा होईल तें पहावें. राजश्री शिंद्याकडील मामलत आहे ती तुकोजी शिंदे याचा भाऊ महादजी शिंदे आउंधकर याचे नांवें सरदारी करात्री, राजश्री रामचंद्र गणेश दादासाहेबापाशीं होते त्यांस दिवाणगिरी सांगावी, ऐसें घाटत आहे. शागीर्दपेशा व इमारती व कामाठी व हशम यांचा बंदोबस्त होत आहे. कार्याकारण ठेवितात. वरकड दूर कांहीं केले, कांहीं करणार. इमारती तुर्त चालत नाहींत. सर्वाध्यक्ष उभयतां आहेत. दादांचें व गोपिकाबाईंचें व दौधे कारभारी यांचें एक चित्त एकत्र जालें आहे. पुढें कसकसें चालेल पहावें. राजश्री आबा व नाना पुरंधरे येथेंच आहेत. तेहि सातारियास जाणार. सातारा गेलियानंतर पुढें कसकसा मजकूर होईल तो पहावा. सेवेसी श्रुत जालें पाहिजे. मागें जे मुत्सदी होते त्यांची चाल कांहीं विशेष दिसत नाहीं. शिलेदारांस व खर्चास ऐवज पाहिजे यास्तव कर्जपट्टी करावी ऐसी वार्ता आहे. विदित जालें पाहिजे. श्रीमंत सातारा जाणार. तिकडे कितेक दिवस लागतील तें पहावें. श्रीमंतांचें मानस आहे कीं लौकरीच यावें, मग पहावें. सेवेसी विनंति. पीरखान प्यादा याजबा॥ नवी सकलाद चार गज व जुनी टोपी नानांची पाठविली आहे. पावेल. यादीचे कामास माणसें पा॥ आहेत. कळावें. सेवेसी विनंति.

[२९३]

॥ श्री ॥

९ जुलै १७६१.

से॥ दादो तानदेव कृतानेक सा॥ नमस्कार विज्ञापना येथील वर्तमान ता॥
 आषाढ शुद्ध ८ पावेतो यथास्थित असे. विशेष. श्रीमंत राजश्री उभयतां
 नानांनीं पत्रें आपल्यास लिहिलीं आहेत त्याजरून कळों येईल. मोगला-
 कडील वर्तमान तरी बेदरानजीक आहे. पंचवीस हजार फौज आहे. सर-
 कारांत साठी लक्षांची जागीर घेतली तिची जफती मांडिली आहे. तमाम
 कारकून उठविले. आपले बसविले. आपण मुलेंमाणसेंसुद्धा तेथें आहां.
 त्यांस औरंगाबाद जवळ. याजकरितां तजविजीनें माणसें घेऊन आपण इकडे
 यावें. येविशीं श्रीमंत राजश्री नानांनीं आपल्यास लिहिलें आहे. आधीं
 तजवीज करावी. बहुतशी गडबड नाहीं तों तजवीज करावी. श्रीमंत
 राजश्री दादा व राजश्री माधवराव काल बुधवारीं वानवडीस गेले. आज
 तेथें मुकाम आहे. राजश्री चिटकोपंत नाना जेजूरीस गेले ते काल प्रातः-
 काळीं आले. उदईक थेऊरचा मु॥ आहे. नानाहि जातील. थोरले
 नाना स्वारीबराबर जात नाहीं. ऐसें दिसतें. वरकड नवलविशेष वर्तमान
 लिहिजेसें नाहीं. मोगलानें बळ बांधिलें आहे. श्रीमंत सातारा जाऊन
 सत्वरीच घेणार. विदित जालें पाहिजे. सेवेसी श्रुत जालें पाहिजे. मुत्सदी
 अगदीं जातात. कळावें. सेवेसी विनंति.

[२९४]

॥ श्री ॥

विनंति. येथील प्रकार सांप्रत नवे घाट सर्वहि होतात. परंतु निश्वय
 हा काळपावेतो कामाकारभाराचा नाहीं. सातारेहून फिरोन येऊन मग
 येथील कामें चालतील. दिवस पुढील फार अवघड दिसत्या प्रकारांत
 दिसतात. कळावें. हे विनंति.

[२९५]

॥ श्री ॥

५ आगष्ट १७६१.

पे॥ आश्विन शुद्ध ४ शके १६८३.

सेवेसि^{३३९} जोती गोपाळ व लक्ष्मण अंबाजी व कृष्णाजी भिकाजी व अंताजी कृष्ण कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति विज्ञापना येथील वर्तमान तागाईत श्रावण शुद्ध १५ पर्यंत मु॥ रायपूर स्वामीचे कृपावलोकनेंकरून यथास्थित असे. विशेष. जेष्ठ शु॥ ५ चें गांडापुराहून पत्र आलें तें आषाढ शु॥ ४ स पावलें. त्या आलीकडे आपणाकडून पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. तेणेंकरून चित्त सापेक्षित आहे. तरी तपशीलवार वर्तमान लिहावयासि आज्ञा केली पाहिजे. विशेष. उंमरगड गेल्यानंतर उभयतां रायपुरीं आहेत. इटावे येथीलहि ठाणें उठोन आलें. रोहिल्यांचें ठाणें बसलें. राजश्री गंगाधरपंत तात्या कोळेवर आहेत तसेच आहेत. जाटहि कोळेवर आहे. नजीबखान पाणीपतावर आहे. त्यास माधवसिंग व नजीबखान एकत्र जाहले आहेत. जाटाशीं बिगाड केला आहे. गंगापारच्या रोहिल्यांचें सूत्र जाटाकडे लागलें आहे. नजीबखान येकलाच वेगळा पडला आहे. जाटाचे मते सुज्यातदौले यानीं वजीरी करावी, व गाजीदीखानानें बक्षीगिरी करावी. हें पातशाह अलीगोहर याच्या मनास येत नाहीं. गाजिदीखान अगदींच नसावा. आपल्या हातीं द्यावा. त्यास जाट देत नाहीं. यामुळें जाटाचें व त्याचें त्रिघडेल, असें दिसतें. गणेश संभाजी याणीं राजश्री बाबूराव कोनेर याजकडील मामलत आपल्याकडे त्याचे तर्फेनें करून घेऊन झांशीस गेला, तेथें आहे. झांशीचा किल्ला हवालीं करून घेतला. किसोरसिंग उमरगडीं होता. त्यानें कामकाज चांगलें उमरगडीं केलें. त्यास उमरगड सुटल्यावर तो येथें आला. त्यानें रदबदली केली कीं आपल्याकडे गांव आवरिया वगैरे आहेत, त्यांजपैकीं दहा हजार रुपये सालाबाद घेतां ते माफ करावे. त्यावरून त्यास माफ करून सनद दिल्ली. सन सतराचें येणें होतें तेंहि माफ करून सतराचे

सालापासून सनद करून दिल्ली. त्याजकडे कारकुनी दरसाल पांचशें रुपये द्यावे असा करार केला आहे. सन १८१८ चे सालापासून द्यावे असा करार करून चिठी लिहून घेतली आहे. सतराचें त्यानें सोडवून घेतलें. आह्मास ह्मणाले तें माफ करावें. पुढें आपली कारकुनी ध्यावी. मग आह्मी शेंपन्नास कमजास्ती करून ठीक करून घेतलें. स्वस्त जाहले तरी येतील. कळावें. राजे रतनसा याजकडील वर्तमान पद्माकरपंतांनीं लिहिला आहे त्यावरून सविस्तर कळेल. त्याजकडील शंभर रुपये मात्र दोनशेंपैकीं आह्मीं येथें घेतले आहेत. सीताराम बक्षीची जागड छ ६ जिलकादीं दूर केली. आणि त्यापैकीं चारशें स्वार व पांचशें प्यादे ठेविले, तेहि छ ६ जिल्हेजीं दूर केले. त्याची तलब तीन हजार रुपये न दिले. आमची कारकुनी अलीकडील एका महिन्याची न आली. पलीकडील अगदीं घेतली. परंतु त्यानीं चिट्या करून दिल्या आहेत. बारा तेराशें वसूल होणें आहेत. येतील तेव्हां खरे. कळावें. शिंद्यांच्या परगण्यांचे हिशेब सरकारांत पाठवणें ह्मणून श्रीमंत राजश्री दादासाहेब ह्यांचें ताकीदपत्र आलें आहे. त्यास ते परभारा त्यांनीं सरकारांत भरावे किंवा आह्मीं घेऊन सरकारांत द्यावे याचें सरकारांत ठीक करून लिहून पाठवावें. येथील गृहस्थाचें मानस आहे कीं परभारें सरकारांत द्यावे. आह्माकडे दाखला न द्यावा. सेवेसी श्रुत होय. हे विज्ञापना.

[२९६]

॥ श्री ॥

५ आगष्ट १७६१.

पुरवणी सेवेसी शिरसाष्टांग नमस्कार विनंति. श्रीमंत माऊसाहेब सि रीस आले. तेथें गणेश संभाजी जाऊन भेटले. तेथें गडी सिरसईची होती, ती घेतली. बंदोबस्त करून उभयतां नरवरास माघारे जाऊन तेथून दतियास गेले. दोन तीन हजार फौज बरोबर आहे. सिरोजेकडे यावयाचा मजकूर

होता. तेथें इजतखान व अहीरखीची एकत्र होऊन श्रीमंतावर रोख केला. दगाबाजीचा विचार पाहोन नरवराहून दतियास गेले. राजश्री विश्वासराय लक्ष्मण करारयास आहेत. अद्याप एक निश्चय गोष्ट समजत नाही. तेथें जाऊन गृहस्त अथवा माणस कोणी जातो तो ह्मणतो निस्संदेह गुंता नाही. कागदीं पत्रीं दस्तक नाही. कशावरून जाणावें? येथून कोणी गृहस्त मायचा जात नाही. बातमीहि ठीक लावून करीत नाहीत. परंतु कागदीं पत्रीं गोष्ट अटकलेंत येत नाही. गणेश संभाजीस हातीं घेतला आहे. कळावें. पेशजी आज्ञा आली आहे त्याप्रमाणें वर्तणूक करीन. यांस सोडून काय कारण जावयाचें? राजश्री बापूजी नारायण यास नरसिंगडची मामलत होती. त्यास तेथून सरकारांतून दूर करून श्रीमंत राजश्री बाबास दिली. सनद येथें आली. उपरांत मामलत गडीसुद्धां दादांचे हवाली करून शिलेदारीनें दोन महिनं चाकर होते. उपरांत निरोप घेऊन देशीं जावयासी सागरीं गेले. राजांच्या भेटी जाहल्यावर गेले. राजश्री विसाजी गोविंद यांसि अद्यापवर सलुक नाही. गडीबाहेर सर्व जाग्यांत कारकून याचे बसोन वसूल घेतात. टाणीं सर्व आठ नऊ आहेत, तीं विसाजी गोविंद याचे स्वाधीन आहेत. याज खेरीज पांचशें पागास्वार ह्मणून बरोबर आहेत. दोन महिने लश्करांत बरोबर होते; परंतु सलुखाची गोष्ट न ठरली. शेवटीं घाटीखालीं उतरूं लागले, तेव्हां विसाजीपंत बोलिले कीं मला बरोबर नेतां तरी मामलत पूर्ववत् प्रमाणें माझी मजकडे ठेवणें. कारकून सर्व उठवून आणावे. मी बरोबर चाकरीस तयार. तें बनोन न आलें. सारांश, त्याची याची आडभारीयांस जागा घेणें. त्यांस न देणें. यांचा मजकूर तेथील स्वामी जाणतच असतील. मी काय लिहूं? तेथील लिहावयासि आज्ञा केली. शेवटीं हे घाटीखालीं आले. ते सागरास गेले. मागाहून विसाजीपंतास लिहिलें कीं तुमचे भरंशावर आझी इकडे आलों आहों. सर्व उत्तम प्रमाणें बंदोबस्त करणें. त्यांचें उत्तर आलें नाही. दहशत परगणेयांत विसाजीपंताची भारी आहे. या उपरि काय ठरेल तें पहावें. स्वामीस किती दिवस लागतील तें लिहावें. लौकर आलें पाहिजे. हे विज्ञापना.

पु॥ राजश्री जनार्दनपंत स्वामीचे सेवेसि.

विनंति उपरि नजीबखान रोहिले यांणीं इंद्रप्रस्थीं सर्व किल्याचा सुद्धां बंदोबस्त करून पाणीपताकडे जाऊन बहादरखानबलोच्याशीं स्नेह संपादून बागपताकडे अंतरवेदीति आले. शिकंदराबादेकडे येणार. रोहिलेचार, बलोच, सुजातदौला, पठाण, साताचें येक मत आहे. पटण्यास पातशाह आहे, त्यास आणून दिल्लीस स्थापना करून बंदोबस्त करावा. गाजदीखानास जाटाचे विद्यमानें वजिरी दिली. परंतु त्याशीं व रोहिले सुज्यातदौल्याशीं पंच. किल्यांत बंदोबस्त नजीबखानाचा. पातशाह स्थापिला. यासि वजिराशीं द्वेष. याची वजिरी कोण रीतीनें चालेल ? किल्यांत जाणें तर पांच माणसांनिशीं वजिरानें जावें. असा प्रकार जाहल्यानंतर गाजदीखान किती दिवस राहतील, तें कळतच आहे. जाटाशीं रोहिल्याशीं पंच पडला. तशाहिमध्ये आगन्याचे किल्यास मोरचे लाविल्यानें पातशाही हरामखोरी ठहरली. पातशाह पटण्याहून तीन मजली आलीकडे आला. तो फिरंग्याचें स्वाधीन. सर्व अधिकार फिरंग्याचा तेथें आहे. हिंदुस्थानी कोणी नाहीं. मिरजा कोचक प्रयागचा किल्लेदार सोडून देणें हणून पातशाहाचा हुकूम जाहला असतां सुजातदौल्यानें जिवें मारिला. यामुळें पातशाहासीं सुजातदौल्याशीं पंच जाहला. यास्तव सुजातदौला पातशाहास आणावयास जीवनपूरपर्यंत गेला होता तो एक मजल माघारा अयोध्येचे रोखें फिरला, हणून बातमी आली आहे. फिरोन वकीलहि परस्परें गेले आहेत. चोंहीकडे दंगाच आहे. ईश्वर काय करील पहावें. आपण आजपर्यंत पुण्यास दाखल जाहलेच असतील. तिकडील तपशिलवार वर्तमान सर्व लिहून पाठवावें. आह्मीहि इकडील कांहीं स्वस्थता झाली हणजे महिना पंधरा राजीं एकजण येऊं. भेटीनंतर सविस्तर कळेल. सागरचे आपाजीपंत ठार जाहले, यामुळें तेथील हिशेब आले नाहींत. आह्मीं पत्रें बहुत पाठविलीं. विसाजीपंत सागरीं गेले हणजे हिशेब सत्वर पाठवितील. राजश्री मल्हारजीबाबा या प्रांतांतून गेले. प्रस्तुत इकडे ताच्या आहेत. रोहिल्याची

गडबडेचा प्रसंग आहे. याबद्दल ईश्वर इच्छा असेल तें प्रमाण. मागाहून सविस्तर लिहून पाठवूं. तुमचीं दोन तीन पत्रें पावलीं. मजकूर कळला. सदैव पत्रीं कुशलोत्तर संतोषवीत जावें. बहुत काय लिहिणें लोभ असो दीजे. हे विनंति.

राजश्री दादोपंत, धोंडोपंत, नारोपंत, सखोपंत, वेंकाजीपंत यांस नमस्कार लि॥ परिसेजे. लोभ असो दीजे. हे विनंति.

[२९८]

॥ श्री ॥

१ नोव्हेंबर १७६१.

नकल.

अखंडितलक्ष्मीअलंकृताराजमान्यराजश्री नारो आपाजी गोसावी यांसिः—
सेवक रघुनाथ बाजीराव नमस्कार सु॥ इसने सितैन यया व अलफ. जागा जागा किल्यांस फितूर होतात. त्यास, तुह्याकडे पुरंधर, वज्रगड आहेत तेथील तुह्मी खबरदारी उत्तम प्रकारें करणें. चौकीपाहारे अलग, नौबत दुरुस्त करवणें. पाहारे फेरवणें. किल्यावर बरें बरें माणूस ठेवणें. किल्ले सर्व सामानांनीं पुरे संजुद करणें. तुह्मी खबरदार सावध आहांच. तथापि चौकशीस आळस न करणें. किल्यांचीहि रणघरें नीट करून ठेवणें. फितुरी मनुष्य असेल त्याची अगोधर चौकशी करणें. जाणजे. छ ३ र॥ खर. बहुत काय लिहिणें.

[२९९]

श्रीशंकर.

२४ जानेवारी १७६३.

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री
जनादर्दनपंत बाबा स्वामीचे सेवेसि.

पोष्य काशी नरसिंह कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति येथील कुशल ता॥ माघ शु॥ १० मु॥ आमानगज नजीक पर्णे जाणून स्वकीय लिहीत गेले

पाहिजे. विशेष. कृपा करून पत्र पाठविलें. पावलें. बहुत समाधान झालें. याच प्रकारें सर्वदा पत्र पाठवून संतोषव्रीत जावें. इकडील वर्तमान सविस्तर राजश्री कृष्णाजीपंतीं लिहिलें आहे. सविस्तर तपशीलवार त्याजवरून कळेल. श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेबांकडील वर्तमान लिहावें ह्यणोन लिहिलें. त्यास आपण परस्परें तिकडे ऐकतच आहां, त्याचप्रमाणें आहे. अधीकोत्तर लिहावें तर प्रमाणांत दिसत नाहीं. राजश्री गणेश संभाजी प्रस्तुत त्याजकड गेले आहेत. थोडीबहुत नरवरवाल्याची फौज समागम आहे. या प्रकारचें वर्तमान आहे. आह्मांस बुंदेले याणीं बोलाविलें मदतीस, ह्यणोन येथें आलों आहां. एक दो रोजीं भेटी होणार. पुढें विचार जो होईल तो लिहून पाठवूं. आपणाकडील वरचेवर कुशलोत्तर कृपा करून लिहीत असावें. सुजातदौले यांनीं करोलीचे घाटीं पूल बांधोन बेणी बहादर कामम आली खां यांस पंचवीस तीस हजार फौजेनसी बुंदेले यांजवर पे॥ गहोरा व कालिंजर पावेतो जप्ती केली. राजे पर्णेयांत आहेत. कबीले सर्व डांगेंत तेजगड प्रांते पे॥- राहतां कालिंजर, आजे- गड, मडफा, जैतपूर ठाणीं मात्र राहिलीं. बुंदेलखंड त्याणें घेतलें. तमाम रजवाडे बोडसे, दतीया, मदावर इजतखानसुद्धां त्यास मिळाले. सर्वांच्या चितीं सिरोंजपावेतो घेऊन यावें. मांगलाचा जोरा भारी जाहला आहे. याजउपरि हे जागा राहतां मुशकील आहे. असो. ऋणानुबंध असेल त्या- प्रमाणें घडोन येईल. आह्मीं श्रीमंत स्वामीस व उभयतां चिरंजिवांस इकडील साद्यंत वर्तमान वरचेवर लिहीत गेलों. त्यांचे मजींस फौज पाठवून बंदोबस्त इकडील कांहीं करावा तें येत नाहीं. यास आमचा काय उपाय ? जशी मजीं असेल तसें करून. आपण प्रसंगीं आहेत. कळेल त्याप्रमाणें विनंति करावी. आजपावेतो जिवाभ्य श्रम करून खावंदाचा नक्षा राखिला आहे. पुढें सर्व मजीं त्यांची. सिरोंजेस आले ह्यणजे उज्जेनपावेतो जागा गेली. फौजा माळवियांत नाहीत हें पुढें घवनानें पाहून काम करीत आहे. आणि फौजाहि देशीहून येत नाहीत. कर्णाटक प्रांतीं जात आहेत. हे सर्व खबर

बातमी मोंगलानें पाहोन मनसबा केला आहे. तुह्यास कळावें ह्मणोन लिहिलें आहे. बहुत काय लिहिणें. कृपा लोभ असो दीजे. हे विनंति.

[३००]

॥ श्री ॥

नोव्हेंबर १७६३.

सेवेसि शिरसाष्टांग नमस्कार विनंति. येथील क्षेम असो. विशेष. श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेब करारयास अश्विन वा॥ १३ स प्रगट नरवरीं होऊन राजश्री विश्वासराव लक्ष्मण याणीं घेऊन आले. तेथून पत्रें सर्व गृहस्तास आलीं. राजश्री काशी नरसी यांस आलीं. व विसाजी गोविंद यांस व बापूजी नारायण नरसीगडवाले यांस आलीं. खासे यांचींच पत्रें नांवचीं आलीं. खासे अक्षर लिहित नाहीत, ह्मणून राजश्री काशी नरसी मात्र न मानीत. वरकड चोहोंकडे बंदोबस्त होत चालला. सर्वास घरोघरीं परस्परें तेथून पत्रें आपलीं आपलीं येतात, कीं श्रीमंत करार; गुंता किमापि नाही. सर्व जनांमध्ये दुसरा अर्थ दिसोन येत नाही. तेथून कासीद जोडी दोन आल्या, ते कागद वाचून कासीदास मुखमार्जन शिवीगाळीं होतात. कचेरींत थडा कीं स्वर्गद्वार मोकळें झालें. ज्या बायकांचे पुरुष वारले असतील, त्याणीं डोई वाढवावी ! नानाप्रकारें वल्गना होतात. श्रीमंत स्वामीची आज्ञा आली कीं चार लक्ष रुपये व हत्ती घोडे वगैरे सरंजाम दो लक्षांचा घेऊन हुजूर सत्वर येणें. त्यांचे उत्तरहि पाठवीत नाहीत. सर्व लटकें ह्मणतात. बापूजी नारायण विसाजीपंत यांसहि पत्रें आलीं कीं हुजूर येणें. राजश्री बापूजी नारायण कार्तिक शु॥ १३ स निघोन करारयास जाणार. राजश्री गणेश संभाजी सिरांजेस होते ते करारयास गेले. पावतील. दतियावाले व वोडशावाले यांचे पांच येऊन पोचले. कांहीं खजिनाहि आला. करारयाचे ज्ञासीचे मध्यं दिनारा मातबर जागा दुर्घट आहे. तेथील

१ नारो शंकराचे पुतणे. २ गोविंदपंत बुंदेल्यांचे धाकटे बंधू. ३ विसाजी गोविंद चांदोरकर. ४ बुंदेलखंडांतल एक सरदार. ५ गणेश संभाजी खांडेकर हे एक बुंदेल्यांच्या वरोवरचे सरदार.

राजा येऊन भेटला. मामलत केली. कासी नरसी यास पत्र आलें, तें श्रीमंत राजश्री बाळाजीपंत बाबाकडे पाठविलें आहे. दोन त्याची नकल मीं पाठविली आहे. पावेल. मोर्तबांत लेखनसीमा अक्षरें आहेत. विदित होय. प्रस्तुत कासी नरसी सागरांत आहेत. ते बाहेर जात आहेत. तयारी होत आहे. तिकडे जातों ह्मणून ह्मणत आहेत. पहावें. खाशाचे दस्तुरचें पत्र येत नाहीं, यामुळें गुंता किंचित दिसतो. परंतु राजश्री विश्वासराव लक्ष्मण मातवर माणूस. ते इतकें करणार नाहींत. येथून कोणी मातवर शहाणा माणूस कारकून पाठवून मग करणें तें करावें, ह्मणून मीं पांच चार वेळां ह्मटलें. परंतु त्यांचे विचारास येत नाहीं. देशीं पत्रें श्रीमंतास गेलीं आहेत. संशय धरावा असें किमपि दिसत नाहीं. अक्षर मात्र येत नाहीं. वरकड लिहिणें-याची पद्धत वगैरे खुणांमध्ये अंतर किमपि नाहीं. संशय किमपि नाहीं. विदित होय. राजश्री विश्वासरावजींचाहि आकस यांजवर आहे. गणेश संभाजीस तों पिटून बाहेर घातला आहे. राजश्री बापूजी नारायण यांची तों मामलतच नरसीगडची जबरदस्तीनें घेतली आहे. राजश्री चिंतो केशव यांज-पाशीं होतें तें बेइजत करून अडीच हजार रुपये सान्याचे हवाला करून घेतले; ह्मणून तो याकडून निघोन गणेश संभाजीकडे सडा गेला आहे. गणेश संभाजीनें आपली दिवाणगिरी दिली. तेहि करारेयास जाणार. यांसी सर्वांसीं विरुद्ध. स्वार प्यादा सर्वांसीं कज्या. सलुक आपल्यामध्ये व बाहेर कोठें नाहीं. राजश्री जनकोजी शिंदे ह्मणून पेशजी गेले त्यांचे वर्तमान तहकीक कळत नाहीं. तें लिहावयासी आज्ञा केली पाहिजे. शालें वर्तमान कच्चें पक्कें लिहिलें आहे. सेवेसी विदित होय. हे विज्ञापना.

[३०१]

॥ श्री ॥

नोव्हेंबर १७६३.

पुरवणी सेवेसि शिरसाष्टांग नमस्कार. विनंति विज्ञापना. काशीहून उत्तर

६ जनकोजी शिंद्याचाहि एक तोतया निघाला होता.

आले नाही. आलें ह्यणजे पाठवीन. वरकड वर्तमान तपशिलवार पेशजी लिहिलें आहे, त्यावरून सेवेसि श्रुत जालें असेल. हल्लीं तपशिलवार लिहावें तरी स्वामीस पत्र पावेल न पावेल. यास्तव न लिहिलें. या उभयतांमध्ये हर्षामर्षच चालिला आहे. वरकड गोष्टींविशीं तरी स्वामीची आज्ञा येईल त्याप्रमाणें करीन. दिवसेंदिवस माणस नजरेंत नाहीसें दिसतें. राजश्री खंडो शामराज येथें आले. त्यांस एकांतीं आह्मीं बहुत प्रकार पुशिले. हातचे अक्षर मात्र लिहीत नाहीं. तें अभिमानास्तव मात्र कीं कोणास कशास पत्र लिहावें, ऐसें भाषण करितात; दुसरा अर्थ किमपि नाहीं. देशींहि पत्रें श्रीमंत सौभाग्यवतीबाईस गेलीं आहेत. व येथें श्रीमंत करारेयांत ज्यांचे स्थलीं आहेत, त्याणीं विनंति करून चुलतेयास आपलें पत्र पाठविले आहे. वेकांतीं करून कोणास प्रगट नाहीं. गुप्तरूपेंकरून पाठविलें आहे. तेथें विदित जालें असेल. व एक पत्र श्रीमंत मोरो बल्लाळ जोशी आहेत त्यांस गेलें आहे. गुप्तरूपें तेहि घेणार; ऐसी बातमी आहे. पहावें. स्वामीस विदित असेल. राजश्री जनकोजी शिंदे देशीं गेले. भेटी श्रीमंताची जाली. उपरांत मनमानें ऐसें वर्तमान लोकांनीं येथें उठविलें आहे. लिहिलें कोणाचें आलें नाहीं. त्यास सविस्तर सर्व लिहावयासी आज्ञा केली पाहिजे. आपले वर्तमान पेशजी लिहिलें आहे त्याप्रमाणें आज्ञापत्र पाठवावें. त्याप्रमाणें मी करीन. विस्तारें काय लिहूं ? करारेयाचे मजकुरांत गुंता किमपि नाहीं. सेवेसि विदित होय. एकोणिसाचे सालचे हिशेब अद्याप कोणाचे घेतले नाहींत. आणविले आहेत. पहावें. बहुत काय लिहिणें. हे विज्ञापना.

[३०२]

॥ श्री. ॥

नोव्हेंबर १७६३.

पुरवणी सेवेसि शिरसाष्टांग नमस्कार विनंति. करारेयाजकडील श्रीमंतांचें वर्तमान तहकीक तपशिलवार मुजरद काशीदाबरोबर लिहून पाठ-

विणें ह्यणोन आज्ञा. त्यास, येथें राजश्री खंडो शामराज आले तें तों सां
 स्तर लिहिलेंच होतें. अलीकडील मजकूर तरी राजश्री विश्वासराव
 गोविंद शामराज व चिमणाजी वामन यांनीं करारयांत एके दिवशीं रुक्
 विनंति केली कीं, आज दीड दोन महिने होत आले, फौजा येऊन कोण
 सामील होत नाहीं, आपले हातचे पत्र कोणास जात नाहीं, यास्तव त
 साहेबीं मेहेरवान होऊन पुण्याच्या जोड्या आल्या आहेत त्यांस पत्र ए
 आपले हातची चिठी द्यावी; व सागरीं कासी नरसी आहेत व गणेश संभाज
 आहेत ऐशा तीन चिट्या द्याव्या. शेवटीं एक चिठी मनास येईल त्या
 द्यावी. आज्ञा झाली कीं आजपासून चौ दिवशीं सर्व सांगाल त्याप्रमाणें
 करून देऊं. चिंता न करणें. चवथा दिवस आला ते समयीं प्रातःकाळीं
 तयारी करून कोणास न पुसतां शिकारीस गेले, ते नरवरच्या रोखे
 डीमागें विश्वासराय गेले. तों हे नरवरीं दाखल झाले. निमे वाटेहून चिम
 णाजी वामन नरवरीं गेले. विश्वासराय मध्यें मुकाम करून राहिले. संध्या
 काळीं चिमणाजी वामन व खासे एके जागा राहिले. प्रातःकाळीं जावसात
 करणें तों किल्यावर राजाचे भेटीस गेले. सांगोन पाठविलें कीं तुम्ही करारे
 यास जाणें. आह्माकडे न येणें. हे माघारे सर्व गेले. गोविंद शामराज डमले
 रीस गेले. राजानें हत्ती एक, पांच घोडे नजर केले. सरंजाम दिला. चा
 दिवस मेजवानी केली. उपरांत पांच सातशें स्वार बंदुकदार हजारापर्यंत
 राजानें आपला भाऊ देऊन सिरांजचे रोखें आले. प्रस्तुत शहाडौरेयास
 आहेत. तेथून एक गृहस्त राजश्री बाजी रघुनाथ चितपावन क्षण्ण छोटेखान
 गृहस्त होते, त्यास येथें याजकडे पत्र कीं घेऊन येणें. पत्रें यास आणिली
 तीं कारकुनानें लिहिलीं. मोर्तव मात्र होतें. करारेयाहून पत्रें येत तीं पद्धत
 वार. यांत कांहींच ठिकाणा नाहीं. नकल पाठविली आहे. पावेल. खास
 दस्तूर तो नाहीं. गृहस्थ शपथ वाहतो. अन्यथा नाहीं. परंतु कागदापत्रावरून
 कळत नाहीं. भाषण हिंदुस्थानी. दक्षणी भाषण नाहीं. कागदपत्रीं ठिकाणा
 नाहीं. याणीं कागद पाहिले. गृहस्थास शब्द लाविला, हें काय घेऊन आला ?

